EUGENE ROGAN

ARAPLAR

BİR HALKIN TARİHİ

"Avrupalılar ve Amerikalılar,
devletlerinin Orta Doğu'yla ilişkilerinde
ne kadar küstah, ikiyüzlü ve sıklıkla
ahmakça davrandığını hatırlamalılar.
Örnek alınması gereken bir tarih."
THE ECONOMIST

PEGASUS

Pegasus Yayınları: 1722
Tarih: 9

ARAPLAR: BİR HALKIN TARİHİ
EUGENE ROGAN
Özgün Adı: The Arabs: A History

Yayın Koordinatörü: Yusuf Tan
Editör: Kemal Küçükgedik
Düzelti: Halûk Kürşad Kopuzlu
Kapak Uygulama: Fatma Can
Sayfa Tasarımı: Meral Gök

Baskı-Cilt: Alioğlu Matbaacılık
Sertifika No: 11946
Orta Mah. Fatin Rüştü Sok. No: 1/3-A
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: 0212 612 95 59

1. Baskı: İstanbul, Ağustos 2017
ISBN: 978-605-299-202-9

Türkçe Yayın Hakları © PEGASUS YAYINLARI, 2017
Copyright © Eugene Rogan, 2009

Bu kitabın Türkçe yayın hakları Telif Hakları Onk Ajans Ltd. Şti. aracılığıyla Felicity Bryan Associates Ltd'den alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitapta yer alan fotoğraf/resim ve metinler Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.'den izin alınmadan fotokopi dâhil, optik, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

Yayıncı Sertifika No: 12177

Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.
Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sk. Alara Han
No: 11/9 Taksim / İSTANBUL
Tel: 0212 244 23 50 (pbx) Faks: 0212 244 23 46
www.pegasusyayinlari.com / info@pegasusyayinlari.com

EUGENE ROGAN

ARAPLAR

Bir Halkın Tarihi

İngilizceden Çeviren:
CEM DEMİRKAN

PEGASUS YAYINLARI

"*Araplar*, karışık ve tartışmalı bir bölge üzerine yapılmış akademik çalışmalar açısından bir dönüm noktası. Batılı yazarlar Orta Doğu hakkında pek çok şey yazmış olsalar da bunu konuya hep dışarıdan bakarak yapmışlardır. Rogan, bize Arapların tarihini onların bakış açısından ve hatırı sayılır miktarda Arapça kaynağa başvurarak anlatıyor. Bu sürükleyici hikâye, tarih yazıcılığı bakımından Eugene Rogan kadar yetenekli bir başka isimle buluşamazdı."
Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*'ün yazarı.

"Eugene Rogan'ın kaleminden güvenilir ve geniş kapsamlı bir eser".
Francis Robinson, *The Times Literary Supplement*

"Batı müdahalesinin ve kötü iç yönetimlerin Arap dünyasını sadece haklarından nasıl mahrum bıraktığını değil, kendi içinde nasıl birbirine düşürdüğünü de gösteriyor." George Pendle, *Financial Times*

"Kanlı, çok yönlü ve sürükleyici olmasının yanı sıra çoğunlukla –ve utanç verici bir şekilde– bize yabancı gelen bir tarih anlatıyor Eugene Rogan. İslam dünyasının Batı'ya neden garezi olduğunu anlamak istiyorsanız mutlaka okuyun."
Michael Pye, *Scotsman*

"Arap tarihini modern bir bağlama yerleştirmek için güçler arası etkileşime ve olayların ilerleyişine odaklanıyor." *Economist*, Books of the Year

"Rogan, herhangi bir ölümlünün olabileceği kadar dengeli... *Araplar* kitabı, bölgenin geçmişi hakkında anlaşılır, canlı ve güvenilir bir genel değerlendirme isteyen herkes için vazgeçilmez bir kaynak." Stephen Howe, *New Humanist*

"Çarpıcı" Michael Kerrigan, *Scotsman*, Books of the Year

"Çok rahat okunuyor. Görgü tanıklarının ifadelerinden, günlüklerden, anılardan ve gazetelerden yola çıkan bu eser –Batılı tarihçilerin yazdığı diğer birçok eserden farklı olarak– yaşanan tüm bu çalkantılı olayları Arapların sesinden aktarıyor ve yansıtıyor. Kitabın en önemli özelliklerinden biri de kapsadığı coğrafi alan. Bu dönemi anlatan çok az tarihçi Arapların yaşadığı tüm coğrafyayı ele almaya cesaret edebilmiştir." Anne Alexander, *Socialist Review*

"Birinci ağızdan hikâyeler, canlı bir anlatım ve mükemmel bir araştırma"
Mary Russell, *Irish Times*

"Gelecekte sesi daha çok çıkma ihtimali yüksek olan bir bölgeye dair ciddi bir araştırmacı tarafından yazılmış yeni ve kayda değer bir kitap. Rogan, iktidar oyunlarının hızla değişen çehresini anlatırken bizi de beraberinde sürüklemede çok başarılı oluyor. Rogan'ın yazdığı tarih bir derinlik taşıyor. Kendi nesline büyük bir hizmette bulunduğuna şüphe yok." Mark Allen, *The Tablet*

Bu kitap Richard Huia Woods Rogan'a adanmıştır

İçindekiler

İllüstrasyon Listesi		xi
Haritalar: Osmanlı Döneminde Arap Dünyası, 1516-1830		18
İmparatorluk Çağında Arap Dünyası, 1830-1948		133
Günümüzde Arap Dünyası		328
	Giriş	1
1.	Kahire'den İstanbul'a	17
2.	Osmanlı Yönetimine Arap Tehdidi	49
3.	Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır İmparatorluğu	74
4.	Reformun Tehlikeleri	103
5.	Sömürgeciliğin İlk Dalgası: Kuzey Afrika	131
6.	Böl ve Yönet: Birinci Dünya Savaşı ve Savaş Sonrası Anlaşmalar	176
7.	Orta Doğu'daki İngiliz İmparatorluğu	208
8.	Orta Doğu'daki Fransız İmparatorluğu	250
9.	Filistin Felaketi ve Sonuçları	292
10.	Arap Milliyetçiliğinin Yükselişi	326
11.	Arap Milliyetçiliğinin Zayıflaması	372
12.	Petrol Çağı	414
13.	İslam'ın Kudreti	461
14.	Soğuk Savaş Sonrası	509
Son Söz		561
Ek Yazı		579
Teşekkürler		605
Notlar		609
İzinler		649
İndeks		653

İllüstrasyon Listesi

İnsert 1

1. Yavuz Sultan Selim
2. Barbaros Hayreddin Paşa
3. Bir Şam Berberi
4. Piramitler Muharebesi
5. Hükümdara Biat Eden II. Beşir Şihab
6. Mihail Mişaka
7. Kavalalı Mehmet Ali Paşa
8. Abdülkadir'in Teslim Oluşu
9. Emir Faysal
10. Faysal'ın Arap Ordusu Askerleri
11. Louis Hubert Lyautey
12. Abdülkerim Hattabi'nin Litografyası
13. Henri Gouraud
14. Fransız Yönetimindeki Beyrut
15. Fransa Bombardımanı Ardından Şam
16. Saad Zaglul ve Vafd'ın Diğer Temsilcileri
17. Mısır Feminist Hareketi

İnsert 2

1. Abdülaziz el-Suud
2. Fevzi el Kavukçu
3. Bir Filistin Köyündeki Evlerin Yıkımı
4. Suriye Meclisi'nin Kurulması, 1943

5. Fransız Askerî Saldırısının Ardından Suriye Meclisi Enkazı
6. Kudüs'ün Savunucuları
7. Filistinli Savaşçılar
8. Mısırlı Hür Subaylar
9. FLN Liderliği
10. Beyrut'ta Protesto Yapan Kadınlar
11. Lübnan'daki Amerikan Askerleri
12. Iraklı Topluluğa Seslenen Abdüsselam Arif
13. Harap Edilen Mısır Uçağı
14. Filistinlilerin Batı Şeria'dan Hicreti
15. Leyla Halid
16. "Devrim Havaalanı"

İnsert 3

1. Muammer el-Kaddafi
2. Sina'daki Mısır Askerleri
3. Süveyş Kanalı'ndaki İsrail Askerleri
4. Henry Kissinger ve Faysal
5. Birleşmiş Milletler'deki Yaser Arafat
6. Beyrut'un Harap Edilen Bölümü
7. Enver Sedat
8. Sedat'ın Suikastı
9. İsrail'in Beyrut Kuşatması
10. Beyrut'tan Ayrılan FKÖ Savaşçıları
11. Filistinli Mülteciler
12. Beyrut'taki İntihar Saldırılarının Akıbeti
13. Lübnanlı Şiiler
14. Kuveyt Petrol Kuyularının Yakılması
15. "Ölüm Otoyolu"
16. Yaser Arafat ve İzak Rabin
17. Gazzeliler
18. Hamas

Giriş

Faida Hamdi, Tunus'un otokratik devlet başkanının devrildiğini hapisteki hücresinde öğrendi. Tarih 14 Ocak 2011'di ve Zeynel Abidin Bin Ali yirmi üç yıldır Tunus'ta iktidardaydı. Hapishane arkadaşlarına söylemeye cesaret edememişti ama Hamdi'nin, diktatörün devrilmesindeki rolü hiç de küçük değildi. Sidi Bu Zeyd adlı küçük kasabada belediye zabıtası olan Hamdi, bir sokak satıcısını küçük düşürerek onun intihar etmesine yol açmakla suçlanıyordu. Bu olay üzerine ülke çapında gösteriler patlak vermiş ve Arap Baharı bu şekilde başlamıştı.

Dört hafta önce, 17 Aralık 2010'da, Faida Hamdi, doğduğu kasabada sebze pazarını denetime çıkmıştı. Sidi Bu Zeyd, turistlerin ve aynı şekilde hükümetin ihmal ettiği o küçük taşra kasabalarından biriydi. Otoritesini mavi renkte, çizgili ve apoletli resmî üniformasından alan Hamdi'nin yanında iki erkek meslektaşı vardı. Ruhsatsız işportacıların çoğu zabıtaları görünce kaçtılar fakat yirmi altı yaşındaki satıcı Muhammed Buazizi yerinden kımıldamadı. Hamdi, Buazizi'yi tanıyordu ve pazarda ruhsatsız meyve satmaması konusunda onu daha önce uyarmıştı. 17 Aralık'ta Buazizi direndi ve zabıtaları zorbalık ve rüşvetçilikle suçladı. Çekişme yüksek sesle tartışmaya dönüştü. Zabıtalar genç adamın mallarına el koymak isterken Buazizi tezgâhını bırakmamak için direndi.

Zabıtalar ile Muhammed Buazizi arasındaki bu ölümcül itiş kakış sırasında tam olarak ne yaşandığı konusunda fikir birliği yok. Genç satıcının arkadaşları ve ailesi Faida Hamdi'nin, adamlarına meyve tezgâhına ve terazisine el koymasını emretmeden önce Muhammed Buazizi'ye hakaret ettiğini ve (Orta Doğu toplumlarında ağır hakaret sayılan) tokat attığını iddia ettiler. Faida Hamdi, satıcıya el kaldırdığını kesinlikle yalanladı ve "Mallarına el koymaya gittiğimizde Buazizi bize saldırdı ve parmağımı kesti," iddiasında bulundu.

Ayrıntılar önemli çünkü Buazizi'nin tepkisi o kadar aşırıydı ki hem arkadaşları hem de yabancılar hâlâ sonradan yaptığı hareketleri açıklamaya çalışıyor.*

Muhammed Buazizi zabıtalarla bu çatışmanın ardından öfkeye kapıldı. Adalet aramak için önce Sidi Bu Zeyd belediye yetkililerine gitti fakat orada da anlayış yerine hakaretle karşılandı ve yine dayak yedi. Sonra hakkını aramak için belediye başkanına gitti fakat kendisiyle görüştürmediler. O noktada bir şey patladı. Kız kardeşi Basma Buazizi, "Sanıyorum ki kardeşimin meyve tezgâhına el konulmasından, hakarete uğraması ve bir kadından tokat yemesine kadar yaşadıkları... Özellikle de bütün belediye yetkililerinin kendisiyle konuşmayı reddetmesi ve yapılan kötü muameleyi şikâyet edememesi, aklını kaçırmasına yetmişti," diyor.

Öğlen vaktiydi ve belediye başkanlığının önünde kasabalılar toplanmıştı. Buazizi üstündeki giysilere tiner dökerek kendini ateşe verdi. Buazizi'nin vücudunun yüzde doksanını öldürücü yanıklarla kaplayan alevleri söndürmeye koşan kalabalıktan bir kısmı tarafından bu korkunç görüntü fotoğraflandı. Yere yığıldı ve yakındaki Ben Arus kasabasının hastanesine kaldırıldı.

Buazizi'nin çaresizce kendine uyguladığı bu vahşet Sidi Bu Zeyd kasabası halkını şaşkına çevirdi. Hükümetin yaşam mücadelesi veren sıradan insanlara karşı uyguladığı adaletsizlik duygusunu onun gibi hissediyorlardı. Aynı gün öğleden sonra, Buazizi'nin arkadaşları ve ailesinden oluşan bir grup, Buazizi'nin kendini yaktığı belediye binasının önünde kendiliğinden bir gösteri başlattı. Demir kapılara madenî paralar fırlatarak, "Alın rüşvetinizi!" diye bağırdılar. Polis öfkeli kalabalığı coplarla dağıttı ancak ertesi gün daha kalabalık geldiler. İkinci gün polis biber gazı kullanmaya ve kalabalığa ateş etmeye başladı. Polisin kurşunlarıyla yaralanan iki kişi öldü. Muhammed Buazizi'nin durumu da kötüye gidiyordu.

Sidi Bu Zeyd'deki protesto haberleri başkent Tunus'a ulaştı. Öfkelenen üniversite mezunu, çalışan veya işsiz eğitimli gençler, Buazizi olayını sosyal medyada yaydılar. Buazizi'nin geçimini sağlamak için zerzevat satmak zorunda bırakılan üniversite mezunu bir işsiz olduğu şeklindeki yanlış bilgiye dayanarak (hâlbuki liseyi bile bitirmemişti ve kız kardeşlerinin üniversite masraflarını karşılamak için çalışıyordu) onu kendilerinden biri saydılar. Bir Facebook grubu kurdular ve hikâye internette yayıldı.

---

* Besma Buazizi (Muhammed'in kız kardeşi) *Aşark el Evsat*, 2 Şubat 2011, "Hükümeti Düşüren Tokat"; Faida Hamdi, *Ahram Online*, 16 Aralık 2014, "Buazizi'yi Tokatlayan Kadın: Günah Keçisi İlan Edildim."

Arap uydu TV kanalı El Cezire'den bir muhabir hikâyeyi Facebook'tan alıp televizyonda yayınladı. Devletin kontrolündeki Tunus basını Sidi Bu Zeyd'deki olayları haber vermemişti fakat El Cezire verdi. Ayrıcalıksız insanların rüşvet ve kötü muameleye karşı haklarını aramak için ayağa kalkmalarının haberleriyle Sidi Bu Zeyd kasabası her gece dünya çapında Arap izleyici karşısında yerini aldı.

Muhammed Buazizi'nin kendini yakması, Tunus'ta Devlet Başkanı Zeynel Abidin Bin Ali iktidarı altında yanlış giden her şeye karşı kamuoyu oluşturdu: yolsuzluk, yetkinin kötüye kullanılması, sıradan insanların dertlerine karşı kayıtsızlık ve gençlere fırsatlar sunmayı başaramayan bir ekonomi. Bu problemler, El Cezire aracılığıyla ekranda izledikleri Tunus protesto hareketiyle galeyana gelen Arap dünyasındaki tüm vatandaşlar için tanıdıktı. Yirmi üç yıllık iktidarının ardından Bin Ali'nin hiçbir çözüm yolu yoktu. Gösteriler Sidi Bu Zeyd'den ülkenin iç kesimlerindeki diğer fakir kasabalara –Kassarin, Talah, Menzel Bouzaiene– yayıldı; en sonunda da başkent Tunus'ta patlak verdi.

Tunus şehirlerinde gerginlikler tırmanınca Bin Ali cevap vermek zorunda kaldı. Buazizi'nin kendini yakmasından on bir gün sonra, 28 Aralık'ta, Tunus Devlet Başkanı ölmekte olan adamı hastanede ziyaret etti. Ülke çapındaki gösterileri görmezden gelen Tunus medyası Başkan'ın ziyaretine birinci sıradan geniş olarak yer verdi. Bilincini kaybetmiş ve yanmış vücudu gazlı bezlere sarılı Buazizi'nin tedavisiyle ilgilenen doktorlardan bilgi alan Bin Ali'nin endişeli görüntüleri devletin kontrolündeki yazılı ve görsel medyada yayımlandı. Bin Ali, Buazizi'nin ailesini başkanlık sarayına davet etti ve oğullarını kurtarmak için elinden gelen her şeyi yapacağına söz verdi. Buazizi'nin kendini yakmasına yol açan tokadı atmakla suçlanan belediye zabıtası Faida Hamdi'nin de tutuklanmasını emretti.

4 Ocak 2011'de, yaraları iyileşmeyen Muhammed Buazizi öldü. Seyyar satıcı Tunuslu göstericiler tarafından şehit ilan edildi ve belediye zabıtası, Bin Ali rejiminin günah keçisi oldu. Gafsa'da adi suçlularla birlikte hapse atıldı. Buazizi'nin ölümündeki iddia edilen rolü dolayısıyla çok büyük nefret kazandığı için avukatlar onu savunmayı kabul etmediler. Hamdi, hapishanedeki arkadaşlarına "küçük bir çocuğa tokat atmaktan" gözaltına alındığını söyleyerek gerçek kimliğini gizledi. Daha sonra, "Onlara gerçeği söylemeye korktum," itirafında bulundu.*

* Faida Hamdi birçok röportajda olayları kendi açısından anlattı. Bkz. Yehia, "Buazizi'yi 'tokatlayan' Tunuslu kadın polis" Ahram Online 16 Aralık 2014; Radhouane Addala ve Richard Spencer, "Arap

Ocak ayının ilk iki haftasında gösteriler Tunus'un bütün büyük kent ve kasabalarına yayıldı. Polisin şiddet uygulayarak karşılık vermesiyle iki yüz kişi öldü, yüzlercesi de yaralandı. Bununla birlikte ülkenin profesyonel ordusu Bin Ali rejimi adına göstericilere müdahale etmeyi reddetti. Ordunun kontrolüne artık sahip olmadığını ve göstericileri hiçbir şeyin yatıştıramadığını gören Bin Ali, 14 Ocak 2011'de yönetimden çekilip Suudi Arabistan'a kaçarak ülkesini ve Arap dünyasını şaşırttı. Faida Hamdi, bu olağanüstü olayları koğuş arkadaşlarıyla birlikte cezaevinde TV'den izledi. Tunus halkı imkânsız görünen şeyi başarmıştı: Arap dünyasının uzun süre iktidarda kalmış diktatörlerinden birini protesto gösterileri sonucunda devirmişlerdi.

Tunus devriminin etkileri Arap dünyasında hissedildi. Devlet başkanları ve krallar, aralarından birinin halk hareketiyle devrilmesini endişeyle izlemişlerdi. "Ömür boyu başkan" olarak Bin Ali pek de tek başına değildi. Libya diktatörü Muammer el Kaddafi 1969'dan, Yemen devlet başkanı 1978'den, Mısır devlet başkanı Hüsnü Mübarek 1981'den bu yana iktidardaydı ve her biri de yerlerine geçmek üzere oğullarını hazırlıyorlardı. Kasım 1970'ten bu yana Esad ailesinin iktidarı altında bulunan Suriye, babası Hafız El Esad'ın 2000 yılında ölümü üzerine Beşar el Esad'ın devlet başkanlığına getirilmesiyle, iktidarın babadan oğula geçişini gerçekleştiren ilk Arap ülkesi olmuştu. Tunus'taki gibi yeri çok sağlam bir diktatör devrilebiliyorsa, bölgedeki siyasi gözlemciler bunun her yerde olabileceği yorumunu yapıyorlardı.*

Tunus'taki yoksulluk ve baskıları Arap dünyasının dört bir yanında otokratik rejimlerle yönetilen toplumlar da yaşıyordu. 2005 yılında suikasta kurban giden Lübnanlı gazeteci Samir Kassir, Arap Baharı'ndan yıllar önce "Arap Talihsizliği" teşhisini koymuştu. "Bugünlerde Arap olmak hoş bir şey değil," gözleminde bulunmuştu. "Kimileri baskı altında hissediyor, kimileri de kendinden nefret ediyor; derin bir huzursuzluk Arap dünyasına hâkim." Devrimler yılı 2011'de patlak vermeden önce huzursuzluk toplumun her katmanına kök salmış ve Arap dünyasına yayılmıştı.**

Baharı'nı ben başlattım. Şimdi her yerde ölüm var ve şiddet yayılıyor" The Daily Telegraph, 17 December 2015.

* Roger Owen, The Rise and Fall of Arab Presidents for Life, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012 ve Joseph Sassoon, Anatomy of Authoritarianism in the Arab Republics, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

** Samir Kassir, Arap Talihsizliği.

2011'deki Arap Baharı devrimleri baş göstermeden önce Mısır halkı yıllar boyu değişiklik için seferber olmuştu. 2004'te Mübarek iktidarının devam etmesini ve yerine geçmek üzere oğlu Cemal'in hazırlanmasını protesto eden bir grup eylemci, Mısır Kifaye (Yeter) Hareketi'ni kurdular. Yine 2004'te, Mısır parlamentosunun bağımsız üyelerinden Ayman Nur, Ghad (Yarın) Partisi'ni kurdu. 2005 başkanlık seçimlerinde Mübarek'e meydan okuma cesaretiyle halkın ilgisini çekti fakat Nur bunun bedelini ağır ödedi. Seçimde hile yapmak gibi müphem suçlamalarla yargılanıp üç yıldan fazla hapis cezasına çarptırıldı. 2008'de Facebook sayfasıyla işçi haklarına destek veren bilgisayara hâkim rejim muhalifleri 6 Nisan Gençlik Hareketi'ni kurdular. Yıl sonuna kadar grubun üyeleri on binlere ulaştı. Bunların çoğu daha önce hiçbir siyasi faaliyette bulunmamıştı.

Halk hareketi bilgisayar kullanan gençliğin ne kadar ilgisini çekmiş olsa da Mübarek rejimine rakip olacak güçte değildi. Aralık 2010'da yapılan parlamento seçimlerinde sandalyelerin yüzde sekseninden fazlasını alan iktidardaki Milli Demokratik Parti, Mısır tarihinin en fazla yolsuzluk yapan partisi olmakla suçlanıyordu. Mübarek'in tamamen itaatkâr bir parlamentoyu hizmete sokarak oğlu Cemal'e iktidar yolunu hazırladığına büyük ölçüde inanılıyordu. İnancını yitirmiş Mısır halkının çoğu, yeni parlamentoya en ufak bir halk desteği vermemek için seçimleri boykot etmeyi tercih etmişti. Bununla birlikte, seçimlerin sonuçlanmasının ardından iki ay zarfında Mısırlılar boykot durumundan Mübarek rejimini devirme çağrılarına geçiş yaptılar.

Tunus örneğinden ilham alan Mısırlı eylemciler, 25 Ocak 2011'de Kahire'nin Tahrir Meydanı'nda büyük bir gösteri düzenlediler. Beklenmedik sayılarda gösterici meydanda toplandı. Kalabalık yüz binleri aştı. 25 Ocak Hareketi adı verilen protesto dalgaları Mısır'ın büyük şehirlerine –İskenderiye, Süveyş, İsmailiye, Mansure, Nil Deltası ve aynı şekilde Yukarı Mısır'a– yayıldı ve ülkeyi durma noktasına getirdi.

On sekiz gün boyunca Mısır reform hareketinin Mübarek rejimine meydan okumasını ve sonunda kazanmasını dünya büyülenmiş bir şekilde izledi. Hükümet, göstericilere karşı kirli taktiklere başvurdu. Korku ve kargaşaya yol açmak için cezaevindeki suçluları serbest bırakmaya başladılar. Tahrir Meydanı'nda Mübarek yanlısı karşı gösteri yapıyormuş pozunda sivil giyinmiş polisler, protestoculara saldırdılar. Başkanın adamları bir at ve deveyi protestocuların üzerine sürmek gibi teatral boyutlara vardırdılar işi. Gösteriler süresince sekiz yüzden fazla kişi

öldü, binlercesi yaralandı. Her şeye rağmen Mübarek rejiminin bütün gözdağı verme girişimleri kararlı bir şekilde geri püskürtüldü ve protestocuların sayısı daha da arttı. Olayın başından sonuna kadar Mısır ordusu, hükümeti desteklemeyi reddetti ve protestocuların taleplerinin haklı olduğunu açıkladı.

Bin Ali örneğine bakarak Mübarek, ordunun desteği olmadan kendi pozisyonunu savunmanın mümkün olmadığını anladı. 11 Şubat 2011'de Mısır Devlet Başkanı, Tahrir Meydanı'ndaki coşku ve ülke çapında kutlamalar arasında görevinden istifa etti. Yaklaşık otuz yıldır iktidarda olan Hüsnü Mübarek yıkılmaz sanılıyordu. Onun devrilmesi, 2011 Arap devrimlerinin Tunus ve Mısır'la sınırlı kalmayacağına, Arap dünyasının tümüne yayılacağına işaretti.

15 Şubat'ta Bingazi'de patlak veren gösteriler, Muammer el Kaddafi'nin kırk bir yıllık diktatörlüğünü sona erdirecek Libya Devrimi'nin başlangıcını oluşturdu. Yine o ay içinde Sina, Aden ve Tayiz'de toplanan göstericiler, Yemen diktatörü Ali Abdullah Salih'in düşmesini istiyordu. 14 Şubat'ta, Manama'nın İnci Anıtı'na tırmanan göstericiler Arap Baharı'nı Bahreyn'e taşıdılar. Derken martta, Suriye'nin güneyindeki Deraa kasabasındaki barışçıl gösterileri Devlet Başkanı Beşar el Esad'ın katı rejiminin şiddetle bastırması, Arap Baharı'nın en trajik paragrafını açtı.

Faida Hamdi hapisten çıktığında Tunus ve bütün olarak Arap dünyası tanınmayacak halde değişmişti. Hamdi sonunda, akrabası olan bir kadın avukat bulmuş ve 19 Nisan 2011'de hakkındaki bütün suçlamalardan beraat etmişti. Serbest bırakılması Tunus'un, Bin Ali rejiminin devrilmesinin ardından yeni bir siyasi dönemin umutlarını ve zorluklarını getiren, Muhammed Buazizi'nin ölümünün yol açtığı trajik olayların ötesine geçtiği bir döneme rastlamıştı. Sidi Bu Zeyd'e dönerek belediyede çalışmaya devam etti ancak artık pazarları denetime çıkmıyordu. Üniforma ve siperli kasketinin yerine sivil kıyafetler giyinmiş ve başını kapatmıştı. Yeni imajıyla, askerî otokrasiden yeni bir deney olarak İslami demokrasiye geçen bir Arap dünyasının vücuda bürünmüş şekliydi.*

2011'in Arap devrimleri tüm dünyayı hazırlıksız yakalamıştı. Otokratik liderlerin yönetimi altında on yıllardır süren istikrarın ardından Arap dünyası içindeki devletler pek tahmin edemedikleri hızlı ve köklü

* Faida Hamdi, CorrespondentDotOrg tarafından YouTube'a 11 Temmuz 2012'de yüklenen "Faida ile röportaj" adlı videoda türban takmasıyla ilgili açıklamalarda bulunuyor.

değişimler içinde bulmuştu kendilerini. Sanki Arap siyasetinin fay hatları jeolojik zamandan gerçek zamana geçmişti. Belirsiz bir gelecekle karşılaştığınızda geçmişten daha iyi bir kılavuz yoktur. Bu basit gerçek çoğu zaman siyasi analizlerde unutulur. Batı'da biz genellikle tarihin gerçek değerini hafife alırız. Siyasi yorumcu George Will'in yazdığı gibi, "Amerikalılar bir şeyle ilgili 'tarih oldu' dedikleri zaman onun konuyla ilgisiz olduğunu söylemek isterler." Hiçbir şey "gerçek"ten daha ileri olamaz. Batılı politikacılar ve entelektüeller, eğer Arap Baharı'nın köklerini daha iyi anlamayı umuyorlarsa tarihe daha fazla ilgi göstermeleri ve 2011'den sonra Arap dünyasını bekleyen korkunç zorlukları irdelemeleri gerekir.

Çağımızın Arap halkları memleketlerinde ve dışarıda büyük mücadelelerle karşı karşıyadır. Dış güçlerin hâkimiyeti altından kurtulmaya çabalamışlardır ve hükümetlerini daha az otokratik ve halklarına daha fazla saygılı hale getirebilmek için reformlar yapmaya zorlamışlardır. Bunlar, bu kitabın yazılmasına şekil veren çağdaş Arap tarihinin önemli temalarıdır.

Araplar, tarihleriyle çok fazla gurur duyarlar. Özellikle de yedinci ve on ikinci yüzyılların arasına denk gelen İslam'ın çıkışının ilk beş yüzyılıyla. Bu dönem, Şam, Bağdat, Kahire ve Kurtuba'da kurulu olan ve dünya meselelerine hâkim büyük İslam imparatorluklarının çağıydı. İslam'ın ilk yüzyıllarında Arapları belirleyen, ortak bir dil (Arapça) konuşan, etnik kökenleri Arabistan Yarımadası'nın kabileleri arasından gelen ve çoğunluğu Sünni İslam inancına sahip insanlar olmalarıydı. İslam'ın ilk dönemleri, Arapların dünyada hâkim güç oldukları, tüm Araplar için gurur kaynağı olan geçmişte kalmış bir zamandı fakat özellikle İslamcılara göre Arapların en güçlü oldukları dönem Müslümanlık dinine en sıkı bağlı oldukları zamandı.

On birinci yüzyılın sonundan itibaren yabancı işgalciler İslam topraklarını harap ettiler. 1099'da kanlı bir savaşın ardından Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdi ve Haçlı krallıkları altında iki yüzyıl süren yabancı hâkimiyetini başlattı. 1258'de Moğollar, Abbasi halifesinin payitahtı Bağdat'ı talan etti ve halkın dökülen kanlarından Dicle Nehri kırmızı renkte aktı. 1492'de son Müslümanlar da Katolik "Reconquista"yla* İber Yarımadası'ndan sürüldü. Yine de Mısır, Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın Kızıldeniz bölgelerine hâkim olan Memlûk

* (İsp.) Yeniden fetih. (ç. n.)

Sultanlığı (1250 – 1517) adıyla Kahire, İslam iktidarının tahtı olarak varlığını sürdürüyordu.

Araplar, on altıncı yüzyıl sonrasındaysa Osmanlı istilasıyla yabancı bir başkentten yönetilmeye başladı. Fatih Sultan Mehmet'in Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'i 1453'te fethinden itibaren Osmanlı Türkleri, gittikçe büyüyen imparatorluklarını, adını İstanbul olarak değiştirdikleri kentten yönettiler. Boğaziçi'nin iki yakası üzerinde kurulu İstanbul, Asya'dan Avrupa'ya uzanıyor ve şehir merkezi her iki kıta üzerine yerleşmiş. Sünni Müslüman bir imparatorun payitahtı olmasına rağmen İstanbul, Arap topraklarından uzakta – Şam'a bin beş yüz, Bağdat'a iki bin iki yüz ve Kahire'ye kara yoluyla üç bin sekiz yüz kilometre mesafede. Dahası, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim dili Arapça değil, Türkçe. Bu, Arapların modern çağa başka milletlerin yönetimi altında geçişinin başlamasıydı.

Son beş yüzyılın dördünde Araplar Osmanlı hâkimiyeti altında yaşadılar. Bu geniş zaman dilimi içerisinde İmparatorluk ve buna bağlı olarak da kurallar değişti. Fetihten sonraki ilk yüzyılda Osmanlıların şartları fazla zorlayıcı değildi: Arapların sultanın otoritesini kabul edip hem Tanrı'nın (şeriat veya İslam hukuku) hem de sultanın kanunlarına riayet etmeleri gerekiyordu. Gayrimüslim azınlıklar, devlete cizye ödemeleri şartıyla kendi dinî kanunlarına göre ve kendi liderlerinin idaresinde yaşamakta serbesttiler. Sonuç olarak Araplar, çağa hükmeden dünya imparatorluğunun içerisindeki konumlarını büyük bir İslam İmparatorluğu'nun bünyesindeki Müslümanlar olarak ılımlılıkla karşılıyorlardı.

On sekizinci yüzyılda kurallar önemli ölçüde değişti. Osmanlı İmparatorluğu on yedinci yüzyılda gücünün zirvesine ulaşmıştı ama 1699'da Avrupalı rakipleri karşısında ilk kez toprak kaybetti. Bu topraklar Hırvatistan, Macaristan, Transilvanya ve Ukrayna'daki Podolya'ydı. Mali krize giren imparatorluk gelir elde edebilmek için hem devlet makamlarını hem de vilayetlerdeki tarım arazilerini açık artırmayla satmaya başladı. Bunun üzerine uzak vilayetlerdeki güçlü kişiler büyük miktarlarda topraklar ele geçirerek ileride Osmanlı hükümetinin otoritesine kafa tutabilecek kadar zenginlik ve güç sahibi oldular. Balkanlar, Doğu Anadolu ve Arap vilayetlerinde bu türden derebeyleri boy göstermeye başladı. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında bu derebeylerinden bazıları

Mısır, Filistin, Lübnan, Şam, Irak ve Arabistan'da Osmanlı yönetimi karşısında ciddi bir tehdit oluşturuyordu.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlılar, imparatorluğun içindeki isyanları bastırmak ve Avrupalı komşularını kendilerinden uzak tutabilmek için büyük bir reform dönemi başlatmışlardı. Bu reformlar çağında Avrupa'dan ithal edilen yeni vatandaşlık fikirlerinden esintiler taşıyan yeni kurallar devreye girdi. Osmanlı reformları yönetim, askerlik hizmeti ve vergi gibi alanlarda Türk, Arap tüm Osmanlı tebaasının tamamen eşit haklara sahip olmasını amaçlıyordu. Osmanlı toplumunu oluşturan farklı etnik köken ve dinlere ait unsurları tek çatı altında toplayacak Osmanlıcılık adlı yeni bir kimliği öne çıkardılar. Reformlar Osmanlıları Avrupa saldırılarından korumaya yaramadı ama Arap vilayetlerindeki Osmanlı hâkimiyetini bir kat daha güçlendirdi ki milliyetçilik nedeniyle Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti zayıfladığından bu durum daha büyük bir önem arz ediyordu.

Yine de Osmanlıları reform yapmaya sevk eden fikirler aynı zamanda yeni bir millet ve toplum fikrinin de ortaya çıkmasına neden olmuştu; bu da Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Arapların bir bölümünü rahatsız etmeye başladı. Araplar, yirminci yüzyılın başlarında nispeten geri kalmış olmalarının sorumlusu olarak gördükleri Osmanlı idaresine öfke duymaya başladılar. Daha güçlü Avrupalı komşuları karşısında geri çekilmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eski ihtişamlarıyla şimdiki ikincil konumlarını kıyaslayan Arapların çoğu, kendi toplumları içerisinde reformlar yapılmasını istediler ve Arapların Osmanlılardan bağımsız olmasını arzu etmeye başladılar.

1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı, Arap dünyasındaki pek çok kişi tarafından yeni bir bağımsızlık ve millî yükseliş çağının başlangıcı olarak görüldü. Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden doğacak büyük bir Arap krallığı kurabileceklerini düşündüler ve ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın meşhur On Dört İlkesi'nde geçen, her milletin kendi kaderini belirleme hakkına sahip olması gerektiği görüşünden de ilham aldılar. Yeni dünya düzeninin Wilson'ın değil Avrupalıların kurallarına göre tesis edildiğini gördüklerinde büyük hüsrana uğrayacaklardı.

İngilizler ve Fransızlar 1919 Paris Barış Konferansı'nı kullanarak Arap dünyasına modern devlet sistemini uyguladılar, böylece orta ve güney Arabistan haricindeki tüm Arap toprakları bir tür sömürge idaresine girdi. Fransızlar, Osmanlı idaresinden yeni çıkmakta olan Suriye ve

Lübnan'daki kolonilerinde cumhuriyet rejimleri kurdular. Bunun aksine İngilizler, Irak ve Mavera-i Ürdün'deki Arap sömürgelerini Westminster* modeli anayasal monarşi ögeleriyle donattılar. Filistin istisnaydı, yerli halkın muhalefetine rağmen bir Yahudi yurdu oluşturma vaadi, bölgede ulusal bir hükümet kurma çabalarını boşa çıkardı.

Her yeni Arap devletinin hükümet merkezi olarak görev yapacak ulusal bir başkenti oldu. Yöneticilere de anayasa taslakları hazırlamaları ve halk tarafından seçilmiş meclisler kurmaları için baskı yapıldı. Büyük kısmı suni olan sınırlar, komşu devletler arasında yaşanan karşılıklı hoşnutsuzluklarla belirlendi. Çoğu Arap milliyetçisi bu uygulamalara karşı çıktı çünkü söz konusu uygulamaların dünyada söz sahibi bir güç olarak hak ettikleri konuma geri kavuşabilmek için daha büyük bir Arap birliğine ihtiyaç duyan Arapları bölüp zayıflattığına inanıyorlardı.

Sömürge döneminin en kalıcı mirası ulus devlet milliyetçiliği (ör. Mısır ya da Irak milliyetçiliği) ile pan-Arabist milliyetçi ideoloji arasındaki gerilim oldu. Yirminci yüzyılın ilk yarısında sömürge yönetimlerine karşı millî akımlar baş göstermeye başladı. Arap dünyası İngilizler ile Fransızlar arasında bölünmüş olduğu müddetçe tüm Arapları kapsayacak bir milliyetçiliği savunmanın manası yoktu. 1940'lı ve 50'li yıllarda Arap devletleri sömürge idaresinden kurtulmaya başladıklarında aralarındaki bölünme de kalıcı hale gelmişti. Mesele çoğu Arap vatandaşının sömürgeci icadı yapılar üzerine kurulu dar bölge milliyetçiliklerinin özünde yanlış olduğunu düşünmesiydi. Yirminci yüzyılda Arapların büyük ve güçlü olmasını arzulayanlar için, ancak daha geniş kapsamlı olan Arap milliyetçi hareketi Arapların dünya güçleri arasında hak ettikleri yeri almaları için gereken kritik kitleye ve amaç birliğine ulaşma umudu vadediyordu. Sömürgeciliğin sonucu olarak Araplar millî bir topluluktan ziyade bir milletler topluluğu haline gelmişti ve Araplar hâlâ sonuçtan hiç memnun değiller.

İkinci Dünya Savaşı Avrupa'nın dünya üzerindeki nüfuzuna büyük darbe indirdi. Savaş sonrası yıllar, Asya ve Afrika'daki ülkelerin –çoğunlukla silaha başvurarak– eski sömürgeci liderlerinden bağımsızlıklarını geri aldıkları bir sömürge yönetiminden kurtulma dönemiydi. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği, yirminci yüzyılın son yarısındaki iki

* İngiltere parlamentosunun bulunduğu bölge. (ç. n.)

baskın güç olarak yükseldi ve aralarındaki rekabet Soğuk Savaş olarak anılan dönemin kurallarını belirledi.

O dönemde Moskova ve Washington dünya hâkimiyeti üzerinde büyük bir rekabete girdiler. ABD ve SSCB'nin Arap dünyasını kendi nüfuz bölgesine dâhil etme çabalarıyla Orta Doğu süper güçlerin kapıştığı arenalardan biri haline geldi. Söz konusu ulusal bağımsızlıklar döneminde bile Arap dünyası yaklaşık yarım asır boyunca (1945-1990) dış kurallarla –Soğuk Savaş kurallarıyla– kısıtlanan bir alanda hareket edebilme fırsatı bulabildi.

Soğuk Savaş'ın kuralları gayet netti: ya ABD ya da Sovyetler Birliği müttefiki olunurdu ve ikisiyle birden iyi ilişkilere sahip olabilmek mümkün değildi. Arapların genel olarak Amerikan antikomünizmi veya Sovyet diyalektik materyalizmiyle ilgisi yoktu. Hükümetleri Bağlantısızlar Hareketi'yle bir orta yol izlemeye çalıştılarsa da bu fayda etmedi. Sonunda Arap dünyasındaki tüm devletler taraf seçmek zorunda kaldılar.

Sovyet nüfuz bölgesine dâhil olan devletler kendilerini "ilericiler" olarak adlandırdılar ama Batı'da "radikal" Arap devletleri olarak nitelendirildiler. Bu grupta devrim yaşamış tüm Arap devletleri bulunuyordu: Cezayir, Libya, Mısır, Suriye, Irak ve Güney Yemen. Batı'yla taraf olan Arap devletleri ise –Tunus ve Lübnan gibi liberal cumhuriyetler ve Fas, Ürdün, Suudi Arabistan ve körfez ülkeleri gibi muhafazakâr monarşiler– ilerici Arap devletleri tarafından "gericiler" olarak adlandırılırken Batı'da bu devletlere "ılımlılar" dendi. Bu yaftalar hem Batılı politika belirleyiciler hem de gazeteciler tarafından kullanıldı. Bunun ardından Arap devletlerinin süper güçlerden orduları için silah ve ekonomileri için kalkınma yardımları aldıkları hami-müvekkil ilişkileri kuruldu.

Arap devletleri Soğuk Savaş'ın önemli bir parçası olduklarını gösterdiler ve süper güçlerle eşit şartlarda olabilme gayretiyle çeşitli silahlar kullanmaktan da kaçınmadılar. 1950'ler ve 60'larda Araplar umutlarını Arap milliyetçiliği siyasetine bağladılar. Ama İsrail karşısında yaşanan yenilgiler ve Mısır Başkanı Cemal Abdülnasır'ın ölümü bu görüşün geçerliliğini zayıflattı. 1970'lerde bazı Arap devletleri dünya siyasetinde avantaj sahibi olabilmek için petrol kaynaklarını kullandılar. 1980'lerde pek çok Arap devleti dış güçler karşısında güç ve birlik sağlama amacıyla İslamcı siyasete yöneldiler. Ama bu stratejilerden hiçbiri Arap dünyasını Soğuk Savaş'ın kurallarıyla sınırlanmaktan kurtaramadı.

İki süper güç var olduğu müddetçe sistem bir şekilde kendisini dengeliyordu. Sovyetler de Amerikalılar da diğer süper gücün düşmanca tepkisinden çekindikleri için bölgede tek başlarına bir eyleme kalkışamıyorlardı. Washington ve Moskova'daki analizciler bir üçüncü dünya savaşı korkusuyla yaşıyor ve gece gündüz Orta Doğu'nun bu tür bir savaşın kıvılcımını ateşlemesini önleyebilmek için çırpınıyorlardı. Arap liderler süper güçleri birbirlerine karşı nasıl kullanacaklarını da öğrenmişlerdi, diğer tarafa geçme tehdidiyle hami devletlerinden daha fazla silah ve kalkınma yardımı talep ediyorlardı. Tüm bunlara rağmen, Soğuk Savaş sona erdiğinde Araplar bu dönemin başında hayal ettikleri bağımsızlık, gelişmişlik ve saygınlığa bir adım bile yaklaşmamış olduklarının pekâlâ farkındaydılar. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle Arap dünyası yeni bir döneme girecekti, hem de daha olumsuz şartlarla.

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasından kısa süre sonra Soğuk Savaş sona erdi. Arap dünyası içinse yeni tek kutuplu dönem 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başladı. Sovyetler Birliği, ABD'nin öncülüğünde eski müttefiki Irak'a savaş açılmasını onaylayan BM Güvenlik Konseyi kararı lehine oy kullandığında tehlike çanları çalmaya başladı. Soğuk Savaş'ın kesin kuralları yerini sınır tanımayan bir Amerikan gücü çağına bırakmıştı ve bölgedeki çoğu kişi en kötü ihtimallerin gerçekleşmesinden korkuyordu.

Yeni Amerikan hâkimiyeti çağının kuralları belki de tarif edilmesi en zor kurallardır. 1990'larda ve yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında görev yapan üç Amerikan başkanı çok farklı siyasetler takip etti. Sovyetler Birliği yıkıldığında görevde olan George H. W. Bush için Soğuk Savaş'ın sona ermesi yeni dünya düzeninin başlangıcıydı. Bill Clinton döneminde enternasyonalizm ve katılımcılık ABD siyasetinin ayırıcı özellikleri olmaya devam etti. Ama 2000 yılında George W. Bush'un seçilmesiyle yeni muhafazakârlar iktidara geldi ve Birleşik Devletler tek taraflı siyasete geri döndü. 11 Eylül 2001'de ABD'de gerçekleşen saldırıların ardından bu tür politikalar, baş şüphelilerini Arapların oluşturduğu ve İslam dünyasını hedef alan bir terörle mücadele hareketine yol açarak bölge üzerinde yıkıcı bir etki yarattı.

Tek kutuplu Amerikan hâkimiyeti çağı kurallarının şimdiye kadar Arapların en aleyhine işleyen kurallar olduğu anlaşıldı. Yirmi birinci yüzyılın ilk on yılını –2001'deki 9/11 saldırısından 2011'deki Arap

devrimlerine kadar– modern Arap tarihinin en kötü dönemi olarak adlandırırsak herhalde abartmış olmayız. Arap dünyasının geleceğine dair beklentiler hiç bu kadar karamsar olmamıştı; ne ülkeler bazında ne bölge genelinde ne de dünya çapında. Samir Kassir'in 2004'te dediği gibi: "Bugünlerde Arap olmak hoş bir şey değil."

*

Son iki yüzyılın büyük bölümünde Araplar yabancıların yönetiminden bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele ettiler. Arap halkları aynı zamanda içeride de kendi yöneticilerinin otokratik iktidarlarını da engellemeye çalıştılar. Arap Baharı devrimleri, güvenilir hükümet ve adil bir hukuk mücadelesinin en son faslıydı.

On sekizinci yüzyılın sonuna kadar, Avrupa ve Akdeniz dünyasında mutlakiyet geçerliydi. 1789'daki Fransız İhtilali öncesine kadar yalnızca Büyük Britanya ve Hollanda monarşinin yetkilerini seçimle gelmiş bir oluşuma devretmişti. Bu tarihten sonra Batı'da hükümetler kurulmaya başladı – 1789'da ABD, 1791'de Polonya ve Fransa, 1814'te Norveç ve 1831'de Belçika'da. Ülkeyi yönetenlerin yetkilerinin yasayla sınırlı olduğu ve vatandaşlara daha fazla söz hakkı tanınan yeni bir politik düzen doğuyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa'yı ziyaret eden Araplar, Paris ve Londra'da karşılaştıkları yeni politik fikirlerin etkisine kapılmış olarak döndü. Mısırlı imam Rifaa el-Tahtavi, 1831'de Paris'ten döndükten sonra, yetmiş dört maddeden oluşan 1814 Fransa Anayasa Bildirgesi'nin tamamını Arapçaya çevirmişti. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın otokratik yönetimi altında yaşayan Tahtavi, Fransa Anayasası'nın krala uyguladığı kısıtlamalar ve halkına sağladığı korumalar karşısında hayran kalmıştı. Tahtavi'nin yazdıklarından etkilenen Tunuslu Hayreddin Paşa, Tunus valilerinin keyfî idarelerini frenleyecek bir anayasaya öncülük etmişti. Anayasayı getiren ilk iki Arap ülkesinin –1861'de Tunus, 1882'de Mısır– Arap Baharı devrimlerini gerçekleştiren ilk iki ülke olması belki de tesadüf değildir.

İkinci dalga anayasa reformları, Birinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan Avrupa sömürge yönetimleri dönemine denk gelir. 1923 Mısır Anayasası, 1925 Irak Anayasası, 1926 Lübnan Anayasası ve 1930 Suriye Bildirgesi'nin her biri, Arapların meşru hükümet ve hukukun

egemenliği temeline dayalı olarak Avrupalı sömürgecilerin idaresinden bağımsızlıklarını kazanma mücadelesinin örnekleridir. Bu anayasalar Arap ülkelerine seçilmiş çok partili meclisler kazandırırken sömürgeci yetkililer Arap bağımsızlığını baltalamak için ellerinden geleni yapmışlardır. Sonuç olarak, Avrupa sömürgeci idaresinin bir uzantısı olarak liberal anayasal hükümette uzlaşıldı.

1948 Filistin Savaşı'nın kaybedilmesiyle, Arap liberalizminin reddi geldi. Askerî hazırlıksızlık, yurtsever subayların krallar ve devlet başkanlarıyla arasını açtı. Arap propagandasında sadece "Yahudi çeteler" olarak küçümsenen yeni İsrail devletinin silahlı kuvvetlerine yenilmek, bağımsızlığını yeni kazanmış Arap ülkelerinde halkın güvenini sarstı. Suriye (1949), Mısır (1952), Irak (1958), Yemen (1962) ve Libya (1969) askerî darbeleriyle Araplar yeni bir ihtilaller çağına girdi. Bu darbelerle, başlarında despot yöneticilerin bulunduğu teknokratlardan kurulu hükümetler iktidara geldi. Aşırı derecede nasyonalist, Arap milliyetçisi olan bu askerî rejimler, yeni bir sosyal adalet, ekonomik gelişme, askerî güç ve dış güçlerden bağımsızlık dönemi sözü verdiler. Karşılığında, tüm bu yeni askerî liderler, vatandaşlardan mutlak itaat talep ettiler. Bu bir çeşit sosyal sözleşmeydi. Çünkü yarım yüzyıldan fazla zamandan beri Arap halkı, ihtiyaçlarını karşılayacak bir hükümet karşılığında otokratik yönetimleri engelleme çabalarından vazgeçmeyi arzu ediyordu.

Yirminci yüzyılın başlamasıyla, eski Arap sosyal sözleşmesi bozulmuştu. 1950'lerden itibaren otokratik hükümetler, mutlak siyasi hâkimiyet karşılığında vatandaşlarının tüm ihtiyaçlarını karşılama sözü veriyordu. 2000'e gelindiğinde petrol zengini ülkeler hariç hiçbiri bu sözlerini yerine getirmeyi başaramamıştı. Giderek artan bir şekilde, ekonomik olanaklardan sadece bölgedeki yöneticilerin ailesi ve arkadaşlarından oluşan dar bir kesim yararlanıyordu. Arap ülkelerinde zengin ve fakir arasındaki uçurum tehlikeli bir biçimde artıyordu. Arap devletleri, artan memnuniyetsizlik karşısında halkın haklı şikâyetleri üzerine eğilmek yerine daha da baskıcı hale geldiler. Daha da kötüsü, yaşlanan devlet başkanlarının yerlerine geçmek üzere oğullarını hazırladığı bu baskıcı rejimler, böylece aktif bir şekilde ailelerinin hanedan yoluyla siyaset üzerindeki kontrolünü devam ettirmesi için çalışıyorlardı. Sadece Arap sosyal sözleşmesi bozulmadı, üstüne üstlük bu başarısız rejimler kalıcı olmak niyetindeydi.

2011'de Arap halkları, kontrolü bu yöneticilerden geri almak üzere toplumsal hareketler içinde ayaklandılar. Kahire'nin merkezindeki Tahrir Meydanı'ndaki bir pankartta "Halk hükümetten korkmamalı. Hükümetler halktan korkmalı" yazılıydı. Kısa bir zaman için Arap Baharı devrimleri Arap yöneticilerin vatandaşlardan korkmalarını sağlamayı başardı. Ne yazık ki bu zaman uzun sürmedi. Devrim, karşı devrimlere yol açtı ve güçlü adamlar yönetime geri döndü. Faida Hamdi ve Muhammed Buazizi'nin Aralık 2010'daki ölümcül karşılaşmasıyla hareketin ilk kez patlak verdiği Tunus hariç her yerde. Tunus'ta o günden sonra hayata geçen kırılgan anayasal düzenin, gelecekte bir Arap sosyal düzeni müjdesi ya da Arap Baharı'nın hayatta kalacağı benzersiz bir başarı hikâyesi olup olmayacağını bilmek için çok erken.

Ne var ki Arap tarihini, Arap dünyasını böylesine harikulade yapan şeyleri dikkate almadan sadece yaşanan gerginliklere yer vererek yazmak doğru olmazdı. Hayatı boyunca Orta Doğu'yu inceleyen birisi olarak Arap tarihinin zenginliği ve çeşitliliği beni hep cezbetmiştir. Çocukluğumu Beyrut ve Kahire'de geçirdikten sonra Orta Doğu'ya duyduğum ilgiyi ABD'deki üniversite hayatıma taşıdım ve orada Arapça ve Türkçe öğrenerek Arap tarihine dair birincil kaynakları okur hale geldim. Saray kayıtları, vakayinameler, arşiv belgeleri, el yazmaları, tarihler ve anılar gibi eserleri okuduğumda tüm tanıdık ve yabancı yönleriyle Arap tarihinden etkilenmiştim.

Son beş yüzyıl içerisinde Arap dünyasının yaşadıkları, dünya üzerindeki diğer insanların yaşadıklarından çok da farklı değildir. Milliyetçilik, emperyalizm, devrim, sanayileşme, köyden kente göç, kadın hakları mücadelesi gibi insanlık tarihinin modern çağdaki tüm bu büyük meseleleri Arap dünyasını da benzer şekilde etkilemiştir. Yine de Arapları farklı kılan pek çok şey bulunmaktadır: şehirlerinin yapısı, müzik ve şiirleri, İslam'ın seçilmiş halkı olarak özel konumları (Kur'an'da en az on kez Allah'ın son vahyini insanlığa Arapça olarak gönderdiği yazılmaktadır) ve Fas'tan Arabistan'a kadar uzanan bir millî topluluk kavramlarının oluşu.

Dil ve tarihe dayalı ortak bir kimlikle birbirlerine bağlı olan Arapların barındırdıkları farklılıklar onları çok daha ilgi çekici kılmaktadır. Aynı anda hem tek hem de pek çok farklı halk olarak görülebilirler. Bir gezgin Kuzey Afrika boyunca Fas'tan Mısır'a doğru hareket ettiğinde lehçe, hat sanatı, coğrafi manzara, mimari ve mutfağın –aynı zamanda

yönetim biçimleri ve ekonomik uğraşların– sürekli olarak değiştiğine şahit olur. Eğer Sina Yarımadası'ndan Bereketli Hilal'e doğru yoluna devam ederse Filistin ile Ürdün, Suriye ile Lübnan ve Irak arasında da benzer farklılıkların olduğunu görür. Irak'tan güneye, körfez ülkelerine doğru gidildiğinde Arap dünyasında bir İran etkisi hissedilir. Umman ve Yemen'de ise Doğu Afrika ve Güney Asya etkileri barizdir. Tüm bu halkların kendilerine has, farklı tarihleri vardır ama tümü kendilerini ortak bir Arap tarihinin bir parçası olarak görür.

Bu kitabı yazarken Kuzey Afrika, Mısır, Bereketli Hilal ve Arap Yarımadası'nda yaşananlar arasında denge kurmaya gayret ederek Arap tarihinin çeşitliliğini adil bir şekilde ele almaya çalıştım. Aynı zamanda bu bölgelerin tarihleri arasındaki bağlantıları da göstermeye çalıştım. Örneğin Fas'taki Fransız idaresinin Suriye'deki Fransız idaresini nasıl etkilediğini ve Fas'ta Fransızlara karşı girişilen ayaklanmanın Suriye'deki ayaklanmayı nasıl etkilediğini açıklayarak yaptım bunu. Kaçınılmaz olarak bazı ülkelere diğerlerinden daha fazla yer vermek zorunda kaldım ve bazılarını istemeden ve üzülerek de olsa ihmal ettim.

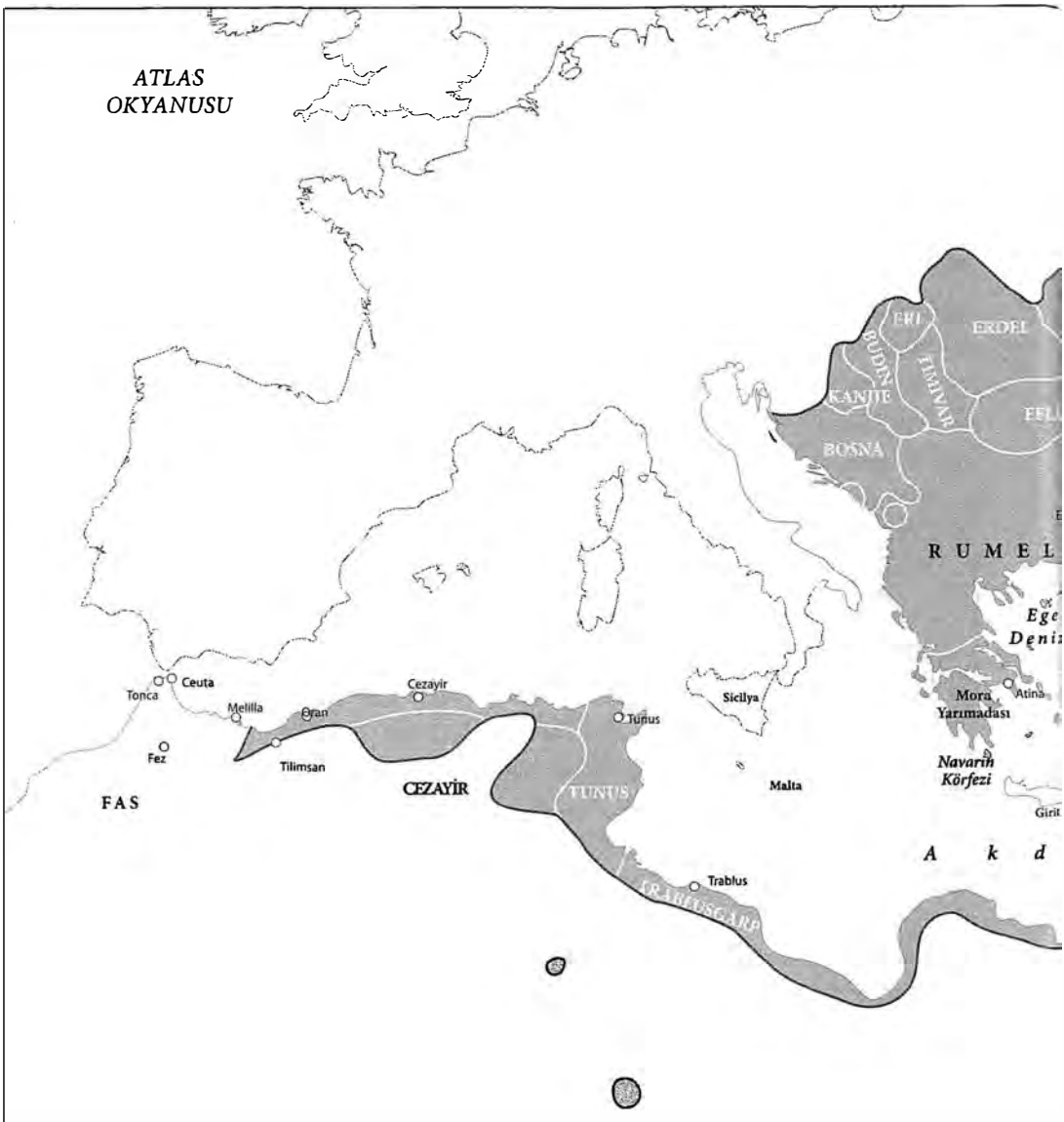
Çok sayıda Arap kaynağından ve Arap tarihinin çalkantılı dönemlerinde yaşamış görgü tanıklarının anlattıklarından yararlandım: İlk dönemlerdeki vakanüvislerle başlayarak çok sayıda aydın, gazeteci, siyasetçi, şair, romancı, iyi veya kötü şöhretli kadın ve erkekle devam ettim. Rusların tarihini yazarken Rus kaynaklarına öncelik vermek ne kadar doğal bir şeyse, Arapların tarihini yazarken Arap kaynaklarına öncelik vermek de bana o kadar doğal geldi. Konuya hâkim yabancıların –devlet adamları, diplomatlar, misyonerler ve gezginler gibi– Arap tarihi üzerine değerli yorumları bulunmaktadır. Ama ben Batılı okuyucuların Arap tarihini o dönemde yaşamış Arap erkek ve kadınların gözünden görmesinin daha farklı olacağına inanıyorum.

1
Kahire'den İstanbul'a

Memlûk hanedanının kırk dokuzuncu sultanı el-Eşref Kansu el-Gavri, sıcak yaz güneşinin altında, muharebeye hazır bekleyen birliklerini teftiş ediyordu. 1250 yılında hanedanlarının kurulmasından bu yana Memlûklar dönemin en eski ve güçlü İslam devletini yönetmekteydiler. Başkenti Kahire olan imparatorluk Mısır, Suriye ve Arabistan'ı da içine alacak şekilde yayılmıştı. Yetmişli yaşlarında olan Kansu on beş yıldır imparatorluğun başındaydı. Şimdiyse Suriye'ye bağlı Halep şehrinin dışında, imparatorluğunun en kuzeyinde yer alan Mercidabık'ta bulunuyordu ve Memlûkların karşı karşıya geleceği en büyük tehditle yüzleşmek üzereydi. Burada başarısız olacak ve bu başarısızlığı, imparatorluğunun sonunu hazırlayarak tüm Arap topraklarının Osmanlı Türklerinin eline geçmesine neden olacaktı. Tarih, 24 Ağustos 1516'ydı.

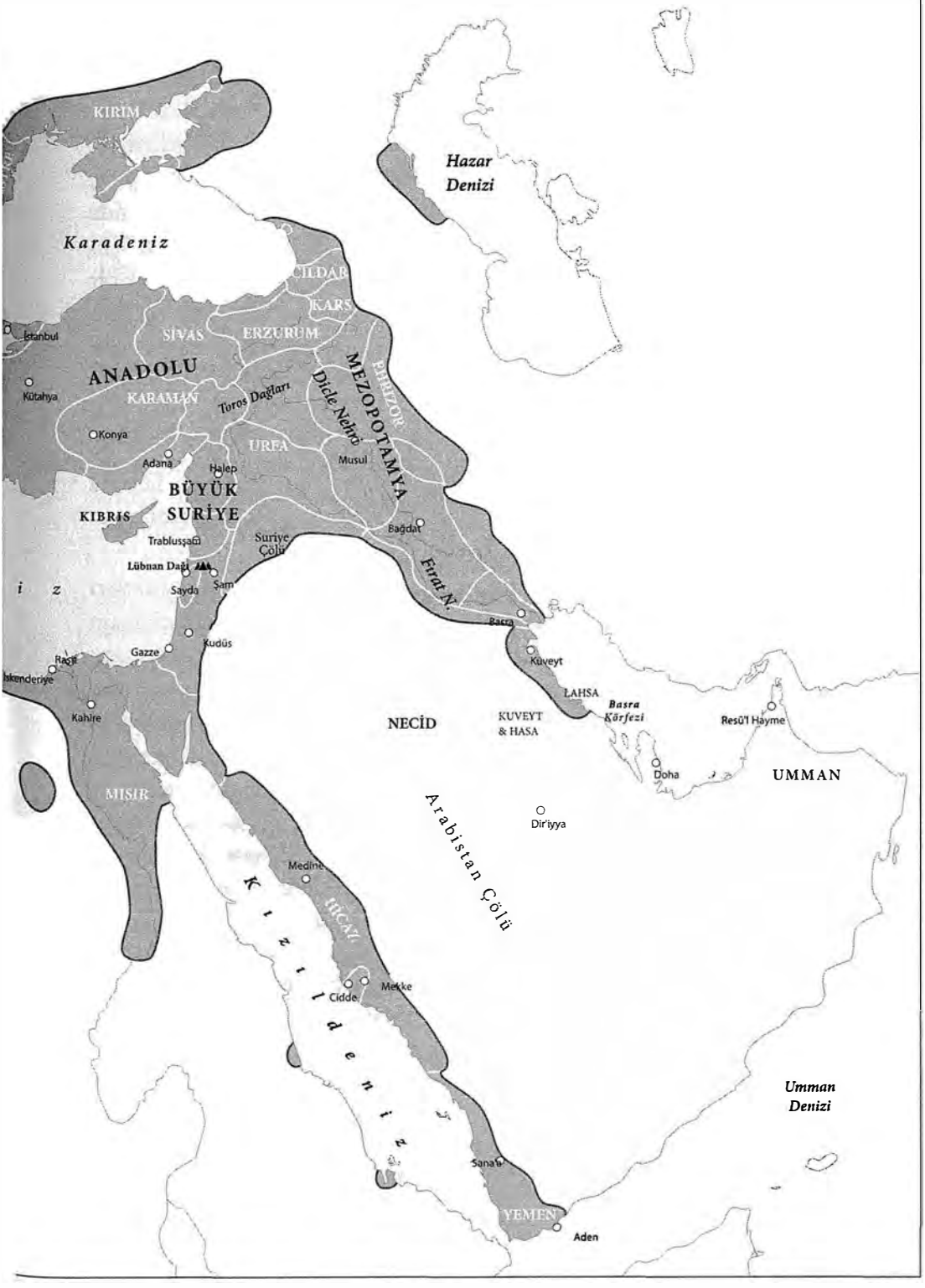
Kansu Gavri, başını Suriye'nin yakıcı güneşinden korumak için beyaz bir sarık giymişti. Kraliyet mavisi bir pelerinle örtülü omuzlarında bir savaş baltası taşıyordu ve bindiği Arap atı üzerinde birliklerini teftiş ediyordu. Bir Memlûk sultanı savaşa gittiğinde orduya bizzat komuta eder ve devlet idaresindekilerin büyük bölümünü de beraberinde getirirdi. Bu bir Amerikan başkanının kabinenin yarısını, kongredeki grupların liderlerini, yüksek mahkeme yargıçlarını, seçilmiş bazı piskopos ve hahamları alıp savaş alanında komutanlar ve askerlerle birlikte saf tutması gibi bir şeye benziyordu.

Memlûk ordusu komutanları ve dört baş kadı, Sultan'ın kızıl sancağının yanında duruyorlardı. Sağlarında imparatorluğun ruhani lideri olan Halife III. Mütevekkil kendi sancağı altında bekliyordu. O da beyaz bir sarık ve bir pelerin giymişti ve onun da omzunda bir savaş baltası vardı. Kansu Gavri'nin çevresinde, başlarında bağlanmış sarı ipekten kılıflar içinde Kur'an'lar taşıyan, Hz. Muhammed'in soyundan kırk kişi

ATLAS
OKYANUSU
ERDEL
BUDİN
KANİJE
TİMİVAR
BOSNA
RUMEL
Ege
Deniz
Ceuta
Tonca
Melilla
Oran
Cezayir
Tunus
Sicilya
Mora
Yarımadası
Atina
Fez
Tilimsan
CEZAYİR
TUNUS
Malta
Navarin
Körfezi
Girit
FAS
A k d
Trablus
TRABLUSGARP
0
500 mil
0
500 km

S a h r a Ç ö l ü

OSMANLI DEVRİNDE
ARAP DÜNYASI
1516-1830

bulunuyordu. Onlara yeşil, kırmızı ve siyah sancaklar altında toplanmış sufi tarikatlarının liderleri refakat ediyordu.

Kansu Gavri ve maiyeti, bulundukları ovada toplanmış olan yirmi bin Memlûk askerinin ihtişamından etkilenmiş ve kendilerini emniyette hissetmiş olmalılardı. Arapçada "sahip olunan" veya "köle" anlamına gelen Memlûklar, seçkin kölelerden oluşan bir asker sınıfıydı. Avrasya bozkırlarındaki Hristiyan topraklarından ve Kafkasya'dan genç erkekler Kahire'ye getirilir, orada Müslüman yapılır ve savaş sanatında eğitilirlerdi. Ailelerinden ve memleketlerinden ayrılmış oldukları için efendilerine –hem sahiplerine hem de kendilerini eğitenlere– tam bir sadakatle bağlı olurlardı. Savaş sanatlarında en üst derecede eğitilip dine ve devlete tam bir adanmışlıkla hizmet edecek şekilde öğretilere tabi tutulan yetişkin bir Memlûk, azat edilir ve yönetici seçkin sınıfın saflarında yerini alırdı. Yakın muharebede onların üzerine yoktu ve Orta Çağ'ın en büyük ordularını alt etmişlerdi. Memlûklar 1249'da Fransa Kralı IX. Louis'nin Haçlı Ordusu'nu bozguna uğrattılar, 1260'ta Moğol ordularını Arap topraklarından sürdüler ve 1291'de Müslüman topraklarındaki son Haçlıları da kovdular.

Memlûk ordusunun görünüşü muhteşemdi. Savaşçıların kıyafetleri rengârenk ipektendi, miğfer ve zırhları dönemin en usta zanaatkârlarının elinden çıkmaydı ve silahları altın işlemeli sertleştirilmiş çelikten yapılmaydı. Bu şık görünüş, şövalyelik değerlerinin bir parçası ve zafer kazanmayı hedefleyen askerlerin sahip oldukları güvenin bir işaretiydi.

Muharebe meydanının diğer ucunda ise Osmanlı padişahının tecrübeli askerleri bekliyordu. Osmanlı İmparatorluğu, on üçüncü yüzyıl sonunda küçük bir Türk-İslam beyliği olarak kurulup Anadolu'daki Hristiyan Bizans İmparatorluğu'na karşı cihat ilan etmişti. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Osmanlılar diğer Türk beyliklerini kendi topraklarına katıp Bizans'ın Anadolu ve Balkanlardaki topraklarını ele geçirdiler. 1453'te yedinci Osmanlı padişahı II. Mehmet kendinden önceki Müslümanların başaramadığı şeyi başarıp Konstantinopolis'i ele geçirdi ve Bizans İmparatorluğu'nun fethini tamamladı. Bu tarihten sonra II. Mehmet "Fatih" olarak bilinecekti. Konstantinopolis İstanbul adını aldı ve Osmanlı başkenti oldu. II. Mehmet'in halefleri de imparatorluğun topraklarını genişletme konusunda ondan geri kalmadıklarını gösterdiler. 1516 yılının o gününde Kansu Gavri, lakabı "Yavuz" olan dokuzuncu Osmanlı Padişahı I. Selim'le (1512-1520) muharebeye girmek üzereydi.

Kansu Gavri, kuzey sınırlarında bir gövde gösterisi yaparak savaştan uzak durabileceğini düşünmek gibi bir hata yapmıştı. Osmanlılar İran Safevi İmparatorluğu'yla savaş halindeydiler. Günümüzde İran olarak bilinen topraklarda hüküm süren Safeviler, Osmanlılar gibi Türkçe konuşuyorlardı ve muhtemelen Kürt kökenliydiler. Karizmatik liderleri Şah İsmail (1501-1524) devletin resmî dini olarak Şii İslam'ı kabul etmişti, bu da onu Sünni Osmanlılarla ideolojik bir çatışma içine çekti.[1] 1514-1515 yıllarında Osmanlılar ve Safeviler Doğu Anadolu toprakları için savaşmışlardı ve galip gelen Osmanlılar olmuştu. Safeviler, Osmanlı tehdidine karşı Memlûklarla acele bir ittifak yapmanın yolunu aradılar. Kansu Gavri de Safevilerden pek haz etmezdi ama bölgede bir güç dengesi sağlamak istiyordu ve Kuzey Suriye'de güçlü bir Memlûk askeri varlığının Osmanlı emellerini Anadolu'yla sınırlandırıp İran'ın Safevilere ve Arap topraklarının da Memlûklara kalmasını sağlayacağını düşünmüştü. Ama Memlûkların bu hamlesi Osmanlı tarafı için stratejik bir tehdit doğurmuştu. İki cephede savaşa girmek gibi bir risk almak istemeyen Osmanlı padişahı, Safevilerle olan husumete ara verip Memlûklara yöneldi.

Memlûklar büyük bir orduya sahiptiler ama Osmanlı ordusu çok daha büyüktü. Disiplinli piyade ve süvarileri Memlûkların sayıca neredeyse üç katıydı. Dönemin vakanüvisleri Selim'in ordusunun yaklaşık altmış bin kişilik olduğunu tahmin ediyorlardı. Osmanlıların rakiplerine karşı kayda değer bir teknolojik üstünlüğü de bulunuyordu. Memlûklar bireysel kılıç kullanma kabiliyetine fazlasıyla önem veren eski usul bir orduya sahipken Osmanlılar ateşli silahlarla donatılmış modern bir piyade ordusuna sahiptiler. Muharebelerde pişmiş, engin savaş tecrübesine sahip askerler olarak Osmanlılar, yakın muharebede elde edilecek bireysel şan ve şöhretten ziyade zaferle ilgileniyorlardı.

İki ordu Mercidabık'taki muharebede karşı karşıya geldiğinde Osmanlıların ateşli silahları Memlûk süvarilerini perişan etti. Memlûkların sağ kanadı Osmanlı hücumuyla çöktü, sol kanat ise kaçmaya başladı. Sol kanadın komutanı ve Halep valisi Hayır Bey'in savaştan önce Osmanlılarla işbirliği içinde olduğu sonradan ortaya çıkmıştı ve Yavuz Sultan Selim'in tarafına geçmişti. Hayır Bey'in ihanetiyle savaş uzun sürmedi ve zafer Osmanlıların oldu.

Memlûk Sultanı Kansu Gavri, dehşet içinde ordusunun dağılışını izledi. Muharebe meydanındaki toz bulutları öylesine yoğundu ki iki

ordu birbirini güç bela görebiliyordu. Kansu Gavri dinî liderlere döndü ve artık askerlerinin kazanabileceğine inanmadığı bir zafer için dua etmelerini istedi. Durumun ümitsizliğini fark eden Memlûk komutanlarından biri Sultan'ın sancağını indirdi, katladı ve Sultan'a dönerek şöyle dedi: "Efendimiz, Osmanlılar bizi bozguna uğrattı. Kendinizi kurtarın ve Halep'e sığının." Komutanının bu sözlerindeki hakikati idrak eden Sultan bu gerçeği kaldıramadı ve kendisine inme indi. Yarı felçli halde atına binmeye çalışan Kansu Gavri düştü ve orada can verdi. Kaçan maiyeti tarafından terk edilen Sultan'ın naaşı bulunamadı. Sanki yer yarılmıştı da Memlûk Sultanı'nın cesedi içine girmişti.

Muharebe meydanındaki toz dumanın yatışmasının ardından dehşet verici katliamın boyutları ortaya çıktı. "Şiddetiyle çocukların bile saçlarını beyazlatacak, demiri bile eritebilecek bir andı," diye yazmıştı Memlûk vakanüvis İbn İyas. Savaş alanı ölmüş ve ölmekte olan insanlar ve atlarla doluydu. Onların iniltileri muzaffer Osmanlıların seslerine karışıyordu. Arkalarında bıraktıkları "kafasız bedenler ve tozla kaplanarak korkunç bir hal almış yüzler" kargalar ve vahşi köpekler tarafından yendi.[2] Bu eşi görülmemiş hezimetin ardından Memlûkların imparatorluğu asla iflah olmayacaktı.

Mercidabık zaferiyle Osmanlılar Suriye'nin hâkimi oldular. Yavuz Sultan Selim herhangi bir direnişle karşılaşmadan Halep'e girdi ve yine mücadelesiz bir şekilde Şam'ı ele geçirdi. Yenilginin haberi savaştan üç hafta kadar sonra, 14 Eylül'de Kahire'ye ulaştı. Canlarını kurtarabilen Memlûk komutanları yeni bir sultan seçmek için Kahire'de bir araya geldiler. Sonunda Kansu Gavri'nin vekili olan el-Eşref Tomanbay'ı sultan olarak seçtiler. Son Memlûk sultanı olan Tomanbay'ın hükümdarlığı sadece üç buçuk ay sürecekti.

Yavuz Sultan Selim, Şam'dan Tomanbay'a bir mektup gönderdi ve ona iki seçenek sundu: ya teslim olup Osmanlılara bağlı olarak Mısır'da hüküm sürmeye devam edecekti ya da direniş gösterecek ve yok edilecekti. Tomanbay, Selim'in mektubunu okurken dehşet içinde ağladı çünkü teslim olmak gibi bir seçeneği yoktu. Memlûk Sultanı'nın hem askerlerini hem de tebaasını korku sarmaya başladı. Tomanbay disiplini muhafaza etme amacıyla şarap, bira, haşhaş satışını yasakladı ve yasağa uymayanların idam edileceğini ilan etti. Ama vakanüvislerin iddialarına göre, Kahire'nin endişeli halkı bu emre riayet etmeyip yaklaşan işgal

tehdidinin baskısını uyuşturucu ve alkol kullanarak hafifletmeye çalışıyordu.[3] Gazze'nin düştüğü haberi Kahire'ye ulaşınca şehirdeki korku bir kat daha arttı. Ocak 1517'de Osmanlı ordusu Mısır'a girip Memlûk başkentine doğru ilerlemeye başladı. Selim, 22 Ocak'ta şehrin kuzeyindeki dış mahallelere eriştiğinde Tomanbay'ın askerleri neredeyse hiç savaşma isteği göstermediler. Çoğu asker görev yerine gelmedi. Tellallar tüm şehrin sokaklarında dolaşarak firarilerin kendi kapılarının önünde asılacaklarını ilan ettiler. Tomanbay bu yollarla toplayabileceği kadar asker toplayarak piyade, süvari ve düzensiz Bedevi birliklerinden oluşan yaklaşık yirmi bin kişilik bir ordu meydana getirdi. Mercidabık'tan ders alan Tomanbay ateşli silahların kullanılmasını yasaklayan şövalyevari düsturları terk edip askerlerinin büyük bölümünü tüfeklerle donatmıştı. Ayrıca hücum edenlere karşı koymak için hafif toplar taşıyan yüz arabayı da sıra halinde dizmişlerdi. Kahire halkının bir kısmı askerlere destek vermek ve zafer kazanmaları için dua etmek amacıyla savaş alanına geldi. Maaşı ödenmemiş, morali düşük ve büyük ölçüde güvenilmez olan Memlûk ordusu, zafer kazanmayı değil de hayatta kalabilmeyi uman bir grup asker olarak muharebe gününü bekliyordu.

23 Ocak 1517'de gerçekleşen muharebe, İbn İyas'ın yazdıklarına göre, "Muazzam bir çarpışmaydı ve sadece bahsinin geçmesiyle bile insanların yüreklerine korku salmaya ve dehşetiyle akıllarını oynatmalarına yeterliydi." Savaş davulları çaldı ve Memlûk süvarileri atlarına binip meydanda ilerlemeye başladı. "Çekirge sürüsü gibi kalabalık" bir Osmanlı ordusuyla karşı karşıya kaldılar. İbn İyas bu muharebedeki mağlubiyetin Mercidabık'takinden bile hazin olduğunu öne sürerek, "Türkler dört bir taraftan bulutlar gibi geldiler, tüfeklerinin ateşi sağır ediciydi ve taarruzları çok şiddetliydi," diye yazmıştı. Sadece bir saat içerisinde Memlûk müdafileri ağır zayiat verip çekilmeye başladılar. Komutanlarının çoğundan daha uzun süre çarpışan Tomanbay da mücadeleyi sürdürmeye yemin ederek sonunda muharebe meydanından çekildi.[4]

Muzaffer Osmanlı birlikleri Kahire'ye girip şehri üç gün yağmaladı. Camilerde geleneksel olarak Memlûk sultanları adına okunan cuma hutbeleri şimdi Sultan Selim'in adına okunmaya başlanmıştı, bu da yeni egemen gücün tanındığını göstermenin geleneksel bir yoluydu. "Allah padişahımızı korusun," diye haykırdı vaizler, "Sultanın oğlu, iki kıtanın ve denizin hâkimi; iki orduyu bozguna uğratan fatih, iki Irak'ın sultanı, iki mukaddes şehrin hizmetkârı muzaffer Selim Şah. İki âlemin rabbi

onu her daim muzaffer eylesin." Yavuz Sultan Selim, Kahire'nin boyun eğmesi üzerine vezirlerine halka yönelik şiddetin durdurulup güvenliğin tekrar sağlanmasını emretti.

Sultan Selim, Memlûk ordusunu bozguna uğrattıktan sonra Kahire'ye girmek için iki hafta kadar bekledi. Kahire halkı yeni efendisini görme fırsatına ilk kez bu şekilde kavuştu. İbn İyas, Osmanlı hükümdarının şöyle canlı bir tasvirini yapmaktadır:

> Sultan şehrin sokaklarından geçerken tüm halk onun için tezahürat yapıyordu. Ten rengi açık, temiz tıraşlı, gözleri ve burnu büyük ve kısa boylu ve küçük bir sarık giyen birisi olarak tarif ediliyordu. Biraz gayriciddi ve telaşlı bir hali vardı ve at sürerken bir yandan başını sağa sola çevirerek bakınıyordu. Kırk yaşında olduğu söyleniyordu.[5]

Memlûk Sultanı hâlâ serbestken Selim Kahire'de rahatça oturamazdı. Osmanlılar, Tomanbay yaşadığı müddetçe destekçilerinin de onun yeniden tahta çıkması için planlar yapacaklarını biliyorlardı. Ancak halkın gözü önünde gerçekleşecek bir ölüm bu umutları ebediyen ortadan kaldırabilirdi. Nisan 1517'de Bedeviler Tomanbay'a ihanet edip onu Osmanlılara teslim edince Selim aradığı fırsatı elde etmiş oldu. Selim, Tomanbay'ı tüm Kahire sokaklarında dolaştırarak onun tahtan indirilmiş Memlûk sultanı olup olmadığına dair tüm şüpheleri ortadan kaldırdı. Tomanbay'ın yürüyüşü Kahire surlarının ana kapılarından biri olan Bab Züveyla'da sona erdi, orada kendisini bekleyen cellatlar tarafından halkın korku dolu gözleri önünde asıldı. Urganın –rivayete göre iki kez– kopması bir hükümdarın katline Tanrı katında da razı olunmadığını gösterir gibiydi. "Ruhunu teslim ettiğinde halktan bir büyük feryat yükseldi," diye yazan vakanüvis, bu emsalsiz görüntü karşısında halkın yaşadığı şok ve dehşeti dile getirmişti. "Geçmişte hiçbir zaman bir Mısır sultanının Bab Züveyla'da asılması gibi bir olaya şahit olmamıştık. Hiçbir zaman!"[6]

Sultan Selim içinse Tomanbay'ın ölümü kutlanacak bir şeydi. Memlûk hanedanının ortadan kaldırılmasıyla Selim onların imparatorluğunu tamamen fethetmiş oldu ve elde ettiği tüm servet, toprak ve şanı kendi hanedanına aktardı. Artık Suriye'yi, Mısır'ı ve Arabistan'daki Hicaz vilayetini Osmanlı topraklarına katmış olarak İstanbul'a dönebilirdi. Hicaz, İslam'ın ortaya çıkış yeri olarak özel bir önem taşıyordu. Müslümanların inanışına göre Allah, Kur'an'ı ilk kez burada, Mekke şehrinde

Hz. Muhammed'e vahiyle göndermeye başlamıştı ve bu şehir peygamberin ilk Müslüman cemaatini oluşturduğu Medine şehrinin hemen yakınındaydı. Selim, sultanlık unvanına İki Kutsal Şehir Mekke ve Medine'nin Koruyucusu ve Hizmetkârı sıfatının verdiği dinî meşruiyeti de ekledi. Bu kazanımlar Selim'i dünyanın en büyük İslam imparatorluğunun hükümdarı haline getirdi.

Kahire'den ayrılmadan önce Selim ünlü bir Mısır gölge oyununu (aydınlatılmış bir perde önünde oynanan kukla tiyatrosu) izlemek istedi. Gölge oyuncusu, Bab Züveyla kapısının bir modeli ile bir Sultan Tomanbay figürü hazırlamıştı. Urgan iki kez kopunca, "Bu görüntü Osmanlı Sultanı'nın çok hoşuna gitti. Sanatçıya iki yüz dinar para ve bir kadife pelerin verdi. 'İstanbul'a giderken sen de benimle gel ki oğlum da bunu izleyebilsin,' dedi ona."[7] Oğlu Süleyman üç yıl sonra tahta geçecek ve Selim'in Memlûklardan elde ettiği her şeyi miras olarak devralacaktı.

Osmanlıların Memlûk İmparatorluğu'nu fethetmesi Arap tarihinde büyük bir dönüm noktasıydı. Kılıçlı Memlûk askerleri ile Osmanlı tüfekçileri arasındaki muharebe Arap dünyasında Orta Çağ'ın bitişi ve Yeni Çağ'ın başlangıcının habercisiydi. Osmanlı fethiyle, İslam tarihi boyunca Araplar ilk kez Araplara ait olmayan bir başkentten yönetilir hale gelmişlerdi. İslam'ın ilk hanedanı olan Emeviler, hızla büyüyen imparatorluklarını 661-750 yılları arasında Şam'dan yönetmişlerdi. Abbasi hilafeti (750-1258) çağının en büyük İslam imparatorluğunu Bağdat'tan yönetiyordu. 969 yılında kurulan Kahire, 1250 yılında Memlûk hanedanının eline geçmeden önce en az dört hanedana daha başkentlik etmişti. 1517'den itibaren Araplar, dünyadaki konumlarını yabancı başkentlerde koyulan kurallara göre belirleyeceklerdi. Bu durum modern Arap tarihinin belirleyici ögelerinden biri haline gelecek bir politik gerçekti.

Yine de Yavuz Sultan Selim'in fetihlere giriştiği bu dönemde Memlûk yönetiminden Osmanlı yönetimine geçiş pek çok kişinin korktuğundan daha kolay olmuştu. Araplar, on üçüncü yüzyıldan beri Türkçe konuşan yabancılar tarafından yönetiliyordu ve Osmanlılar pek çok açıdan Memlûklara benziyorlardı. Her iki imparatorluğun da seçkin sınıfı köle Hristiyan asıllıydı. İki imparatorluk da dinî kanunlara riayet eden bürokratik devletlerdi ve güçlü ordularla İslam topraklarını yabancı güçlere karşı koruyorlardı. Üstelik "yabancı" bir idareyi reddedecek ayrı bir Arap kimliğinden bahsetmek için henüz çok erkendi. Milliyetçilik çağından

önce kimlik, kişinin kavmine ya da doğduğu şehre bağlı olurdu. Eğer Araplar daha geniş ölçekli bir kimlik düşünüyorlarsa da bu etnik kökene değil dine dayalı olurdu. Çoğu Sünni Müslüman olan Araplar için Osmanlılar gayet makbul yöneticilerdi. Görünüşe bakılırsa yönetim merkezinin Asya ve Avrupa kıtaları üzerine kurulmuş olan İstanbul'a taşınması da o dönemdeki insanlar için hiçbir sorun oluşturmuyordu.

Anlaşılan, Arap halkları yönetimin Memlûklardan Osmanlılara geçmesi meselesine ideolojik değil pragmatik yaklaşmıştı. Onları asıl ilgilendiren, Türkler tarafından yönetilen Araplar olmanın ne anlama geldiğinden çok kanun, düzen ve makul bir vergilendirmeydi. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Mısırlı tarihçi Abdurrahman el-Ceberti, ilk dönemlerinde Osmanlı yönetimine duyulan saygıyı şöyle ifade etmektedir:

Hükümranlıklarının başlangıcında Osmanlılar, Müslümanların Raşit Halifelerden* beri gördükleri en iyi hükümdarlar oldular.[8] Dinin en güçlü savunucuları ve inanmayanların en büyük düşmanı olmaları sayesinde, Allah'ın yardımıyla kazandıkları zaferlerle topraklarını genişlettiler. Dünya üzerindeki en iyi meskûn bölgeler onların idaresi altındaydı. Nice krallık onlara boyun eğdi. Devleti ihmal etmeyip topraklarını ve sınırlarını korudular. İslami törenleri devam ettirdiler ve dinî liderlere saygı gösterdiler, iki mukaddes şehir olan Mekke ve Medine'yi imar ettiler ve İslam'ın kanun ve amellerini tatbik ederek adaletin kural ve ilkelerini muhafaza ettiler. Saltanatları güvenliydi, hâkimiyetleri devamlılık arz ediyordu, krallar onlara korku ve hürmetle bakardı, hem özgür insanlar hem köleler onlara itaat ederlerdi.[9]

Suriye'nin köylü ve şehirli halkı Memlûk İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından yas tutmadı. İbn İyas, Memlûkların yüksek vergilerinden ve zorbalıklarından bezen Halep sakinlerinin savaştan geri çekilen Memlûkların şehre girişine engel olduklarını ve Mercidabık yenilgisinden sonra "onlara Osmanlılardan bile kötü davrandıklarını" yazmıştır. Yavuz Sultan Selim Halep'e girdiğinde, "Şehir bir kutlama havası içinde ışıl ışıldı, pazarlarda mumlar yanıyordu, herkes onun için dua ediyordu ve insanlar sevinç içinde [Memlûk derebeylerinden kurtuluşlarını kutluyorlardı.]"[10] Şamlı vakanüvis Muhammed bin Tulun'a (1475-1546) göre Şam halkı da siyasi liderlerinin değişmesinden rahatsız değildi. Memlûk

* Peygamberin vefatından sonraki dört halife (yay. n.)

yönetiminin son yıllarına dair yazdıklarında aşırı vergilendirmeden, devlet görevlilerinin açgözlülüğünden, merkezî yönetimin acizliğinden, Memlûk emirlerinin sınır tanımayan hırslarından, kırsal bölgelerde güvenliğin olmamasından ve bu kötü yönetimin ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsetmişti.[11] İbn-i Tulun, Osmanlı yönetiminden nispeten memnuniyetle bahsederek onların Şam vilayetine kanun, nizam ve düzenli bir vergi sistemi getirdiklerini söylemişti.

Memlûkların yıkılışı belki de Arap dünyasından çok Osmanlı İmparatorluğu'nda değişiklik yaratmıştı. Osmanlı'nın en önemli toprakları Balkanlar ve Anadolu'daydı ve başkent İstanbul, imparatorluğun Asya ve Avrupa toprakları arasında bir köprü oluşturuyordu. Arap toprakları Osmanlı merkezinden çok uzaktı ve Arap halkı imparatorluğun heterojen yapısına yeni bir katkı sağlamıştı. Araplar da kendi içlerinde farklıydılar; ortak dilleri olan Arapça, lehçelere ayrılarak Arap Yarımadası'ndan Bereketli Hilal ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bölgelerdeki insanların birbirlerini anlamasını olanaksız kılacak derecede değişiklik gösteriyordu. Arapların çoğu Osmanlı Türkleri gibi Sünni Müslüman olsa da farklı Müslüman mezhepleri, Hristiyan cemaatleri ve Yahudiler de bulunuyordu. Ayrıca Arap dünyası içerisinde de büyük bir kültürel çeşitlilik mevcuttu; ayrı yemek kültürleri, mimarileri ve müzik gelenekleri olan farklı Arap bölgeleri vardı. İslam tarihi boyunca Arapların yaşadığı bölgeler farklı hanedanlar tarafından yönetildiği için tarihin de Araplar üzerinde ayırıcı bir etkisi olmuştu. Arap topraklarının ele geçirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi sınırlarını, kültürünü ve demografisini büyük ölçüde değiştirmişti.

Osmanlılar, yeni Arap mülklerinde uygulanabilir idari yapılar planlama konusunda bir hayli zorlandılar. Arapların Osmanlı topraklarına katıldığı dönemde Osmanlılar Balkanlarda, İran'da ve Karadeniz civarında hızla yayılıyorlardı. İmparatorluğun topraklarını genişletme hızı, sahip olduğu toprakları yönetebilecek vasıflı idareciler yetiştirme hızından çok daha fazlaydı. Sadece –Kuzey Suriye'deki Halep şehri gibi– Osmanlı merkezine yakın olan bölgeler standart Osmanlı yönetimine bağlandı. Kendi yönetimlerine mümkün olduğunca sorunsuz bir geçişin sağlanabilmesi için Osmanlılar, Anadolu'dan uzak bölgelerde mevcut idari sistemleri korumaya daha çok özen gösterdiler. İdeolog olmaktan ziyade pragmatist olan Osmanlıların asıl derdi kendi yaşam tarzlarını Araplara dayatmak değil, kanun ve düzeni korumak ve yeni tebaalarından düzenli

olarak vergi toplayabilmekti. Sonuç olarak, fetihten sonraki ilk yıllarda Arap vilayetlerindeki Osmanlı yönetimi kendi içinde büyük farklılıklar göstermiş ve buralara büyük ölçüde özerklik tanınmıştır.

Osmanlıların Mısır ve Suriye'de karşılaştıkları ilk zorluk eski Memlûk idarecilerinden kendilerine sadık bir yönetim oluşturmak oldu. Memlûklardan başka kimse Suriye ve Mısır'ı Osmanlılar adına yönetebilecek bilgi ve tecrübeye sahip değildi. Fakat Osmanlılar, Memlûkların sadakatine güvenemezlerdi. Osmanlı yönetiminin ilk on yılı içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp Mısır ve Suriye'de Memlûk yönetimini yeniden kurmak isteyen Memlûk liderleri şiddetli ayaklanmalar çıkardılar.

Memlûk İmparatorluğu'nun fethinden sonraki ilk birkaç yıl boyunca Osmanlılar eski devlet kurumlarını hemen hemen hiç değiştirmeden, Memlûk emirlerinin –veya "komutanlarının"– idaresine bıraktılar. Eski Memlûk topraklarını Halep, Şam ve Kahire merkezli üç vilayete ayırdılar. Doğrudan Osmanlı yönetimine bağlanan ilk yer Halep oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik hayatına yakından bağlı olan vilayete bir Osmanlı valisi tayin edildi. Halk o zaman farkında olmasa da Osmanlı fethi Halep'te on sekizinci yüzyıla kadar devam edecek gerçek bir altın çağ başlatacaktı ve bu çağda şehir Asya ile Akdeniz arasındaki kara ticaretinin en önemli merkezlerinden biri haline gelecekti. Sahilden seksen kilometre kadar içeride olmasına rağmen Hollandalı, İngiliz ve Fransız Levant şirketlerinin şube açtıkları Halep, Arap dünyasının en kozmopolit şehirlerinden biri haline geldi.[12] William Shakespeare'in *Macbeth* adlı oyunundaki birinci cadı, bir balıkçının karısı hakkında, "Kocası Halep'e gitti, Kaplan gemisinin süvarisi olarak," (1. perde, 3. sahne) dediğinde Globe Tiyatrosu'nda onu izleyen seyirci, cadının nereden bahsettiğini biliyordu.

Sultan Selim, Şam ve Kahire valilerini Memlûklar arasından seçmişti. Atadığı iki kişi birbirinden ancak bu kadar farklı olabilirdi. Şam valisi olarak Canberdi Gazali'yi seçti. Canberdi, Suriye'nin Memlûk valisiydi ve Mercidabık'ta Osmanlılara karşı savaşmıştı. Gazze'de Selim'in kuvvetlerini hedef alan Memlûk taarruzuna komuta ederken yaralanmıştı. Ordusundan geri kalanlarla birlikte Tomanbay'a destek vermek için Kahire'ye çekilmişti. Anlaşılan Selim, Canberdi'nin Memlûk hanedanına gösterdiği bağlılık ve sadakatten hoşnut kalmıştı ve aynı sadakati yeni Osmanlı efendisine de göstermesini umuyordu. Şubat 1518'de Selim,

yıllık iki yüz otuz bin dinar vergi ödemesi karşılığında Canberdi'yi eski Memlûk valilerinin sahip olduğu yetkilerle Şam valisi olarak tayin etti.[13] Otoritesi üzerinde herhangi bir denetim ve denge unsuru olmadan bir kişiye bu kadar çok yetki vermenin bariz riskleri vardı.

Selim, Kahire'yi yönetmesi içinse eski Memlûk Halep Valisi Hayır Bey'i seçti. Hayır Bey Mercidabık Muharebesi'nden önce Selim'le irtibat kurarak Osmanlı Padişahı'na sadakatini sunmuştu. Mercidabık Muharebesi'nde safları bozup Osmanlı ordusunun işini kolaylaştıran da yine Hayır Bey olmuştu. Ardından Tomanbay tarafından tutuklanıp Kahire'de hapse atılmıştı. Selim, Kahire'yi ele geçirdiğinde Hayır Bey'i serbest bıraktı ve eski Halep Valisi'ni hizmetlerinden ötürü onurlandırdı. Gelgelelim Selim, Hayır Bey'in eski Memlûk efendisine ihanet ettiğini hiç unutmadı ve İbn İyas'ın iddiasına göre –ismi üzerinde kelime oyunu yaparak– ona hep "Hain Bey" diye hitap etti.[14]

Sultan Selim hayatta olduğu müddetçe bu idari düzenlemeler sorunsuz devam etti. Ekim 1520'de Selim'in öldüğü ve genç şehzade Süleyman'ın Osmanlı tahtına çıktığı haberi yayıldı. Bazı Memlûklar bağlılıklarının tüm Osmanlı hanedanına değil de sadece Sultan Selim'e olduğunu düşündüler. Bu nedenle Sultan Süleyman, tahta geçtikten sonra Arap vilayetlerinde çıkan birtakım isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı.

İlk Memlûk isyanı Şam'da patlak verdi. Memlûk İmparatorluğu'nu tekrar kurmak isteyen Canberdi Gazali kendisini sultan ilan etti ve hükümdarlara verilen Malik ül-Eşref ("en asil kral") adını aldı. Memlûk kıyafetleri ve sarığı giydi ve Şam halkının Osmanlı kıyafetleri giymesini yasakladı. Cuma hutbelerinin Sultan Süleyman'ın adına okunmasını yasakladı. Ardından Osmanlı görevlilerini ve askerlerini Suriye'den temizlemeye koyuldu. Trablusşam, Humus ve Hama şehirleri de ona katıldılar. Bir ordu kurdu ve Halep'i Osmanlıların elinden almak üzere yola çıktı.[15]

Halep halkı Osmanlı hanedanına sadık kaldı. Selim'in ölümünde yas tuttular ve cuma hutbelerinde Süleyman'ın adını okudular. Vali, asiler ordusunun yaklaştığını öğrenince Halep'in savunmasını güçlendirmeye koyuldu. Aralık'ta Canberdi'nin kuvvetleri şehri kuşatma altına aldı. Asiler Halep kapılarını topa tuttular ve şehrin surları üzerinden ateşli oklar attılar ama müdafiler hasarları giderip Canberdi'nin kuvvetlerini şehre sokmadılar. Şamlılar kuşatmaya on beş gün daha devam edip

sonunda geri çekildiler. Kuşatma sırasında iki yüz kadar Halepli ve birçok asker hayatını kaybetti.[16]

İsyan ateşinin sönmeye başladığını gören Canberdi, konumunu güçlendirmek ve asker toplamak için Şam'a geri döndü. Şubat 1521'de Şam dışında bir Osmanlı ordusuyla karşı karşıya geldi. Ordusu kısa sürede bozguna uğradı ve Canberdi muharebede öldü. Şam'da panik baş gösterdi. Canberdi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp Memlûk yönetimini yeniden kurma yönündeki faydasız girişimine destek veren Şamlılar, Osmanlı yönetimine sessizce boyun eğmenin sağlayacağı çıkarlardan mahrum kaldılar.

Canberdi'nin kuvvetlerini bozguna uğratan ordu bu sefer de Şam kentini yağmalamaya koyuldu. Canberdi'nin kellesi ve ölen askerlerinden bin tanesinin kesilmiş kulakları İstanbul'a gönderildi.[17] Artık Şam üzerindeki Memlûk nüfuzu ortadan kalkmıştı. Sonrasında Şam'a İstanbul'dan bir vali tayin edilecekti.

Mısır'da Osmanlılar yönetim konusunda sürekli olarak sıkıntı çektiler. Selim, Kahire'deki Mısır valisinin sadakatine güvenmeyip ona "Hain Bey" diye hitap etmiş olsa da Hayır Bey 1522 yılındaki ölümüne kadar Mısır'da Osmanlı düzenini korudu. Osmanlı yönetiminin onun yerine yeni bir vali tayin etmesi neredeyse bir yıl sürdü. Orta Mısır'daki iki vali bu otorite boşluğundan yararlanarak, bazı Memlûk ve Bedevi liderlerin de desteğiyle Mayıs 1523'te bir ayaklanma başlattı. İsyan, Mısır'daki Osmanlı birlikleri tarafından kısa sürede bastırıldı ve Memlûk asilerinin çoğu ya zindana atıldı ya da öldürüldü.

Sonraki güçlük bizzat yeni Osmanlı valisinin kendisiydi. Ahmet Paşa, Osmanlı hükümetinin sadrazamı olmayı istiyordu. Böyle bir terfi beklerken Mısır'a vali olarak atanmakla hüsrana uğrayan Ahmet Paşa, kendisini Mısır'ın bağımsız yöneticisi ilan ederek hırslarını tatmin etmeye çalıştı. Eylül 1523'te Mısır'a gelmesinden kısa bir süre sonra Kahire'de görevli Osmanlı askerlerini terhis etmeye başladı ve piyadelerin büyük bölümünü İstanbul'a geri gönderdi. Bir yıl önceki isyana katılmış oldukları için zindanda olan Memlûk ve Bedevileri serbest bıraktı. Ardından Ahmet Paşa kendisini sultan ilan etti ve destekçilerine de kale içinde kalan Osmanlı birliklerini öldürmelerini emretti. Canberdi gibi Ahmet Paşa da cuma hutbelerini kendi adına okutup adına para bastırdı. Fakat bu başkaldırısı uzun ömürlü olmadı. Rakipleri tarafından saldırıya uğrayıp kırsal bölgelere doğru çekilmeye zorlandı. Ardından yakalanarak

Mart 1524'te boynu vuruldu. Ülke üzerindeki Memlûk nüfuzuna bir son vermesi ve Mısır'ı merkezî devlet yönetimine daha bağlı kılması yönünde verilen açık talimatlarla İstanbul'dan Kahire'ye yeni bir vali atandı. Daha sonra Sultan Süleyman Arap tebaasının sadakatini kazanmada fazlasıyla kabiliyetli olduğunu gösterdi ve hükümranlığının devamında Arap vilayetlerinde Osmanlı yönetimini tehdit edecek herhangi bir ayaklanma olmadı.

Selim'in fethinden sonraki on yıl içerisinde Mısır, Suriye ve Hicaz'da sağlam bir Osmanlı hâkimiyeti kurulmuştu. İmparatorluğun başkenti olan İstanbul hem kanunların belirlendiği hem de kararların alındığı yerdi. Hiyerarşinin tepesinde sözü ferman niteliğinde olan mutlak hükümdar, sultan yer alırdı. Kendisi imparatorluğun başkenti İstanbul'a, Boğaz'a ve Haliç'e tepeden bakan surların ardındaki Topkapı Sarayı'nda yaşardı. Saray surlarının ötesinde, bir dizi heybetli kapının arkasında, sadrazam ve diğer vezirlerin makam odaları bulunurdu. Bu hükümet merkezi, en dikkat çekici özelliği olan kapılarıyla bilinirdi. Türkçede Bab-ı Âli yani "Yüksek Kapı" olarak geçen bu tabir Fransızcaya *La Sublime Port*, İngilizceye de *Sublime Port* ya da sadece *The Port* olarak geçmişti. Bu iki kurum –Saray ve Bab-ı Âli– imparatorluğun geneli için olduğu gibi Arap vilayetleri için de yeni bir yönetim tarzı belirleyecekti.

Osmanlı yönetimi yeni idari uygulamaları da beraberinde getirdi. On altıncı yüzyıldaki Osmanlı vilayet yönetimi, merkezî hükümetin ordu komutanlarına toprak verdiği bir tür derebeylik sistemiydi. Bu makama getirilenler kendi topraklarında adalet yönetimi ve vergilerin toplanmasından sorumluydular. Ayrıca topraklarının geliriyle belli sayıda süvari beslemek ve toplanan vergilerden belli bir miktarı devlet hazinesine göndermekle yükümlüydüler. Avrupa'daki derebeylik sisteminden farklı olarak Osmanlı sistemi kalıtsal değildi ve böylece sultana rakip olacak bir asilzade sınıfı meydana getirmiyordu. Sistem, devletin ülkeyi idare edecek bürokrat sınıfını yetiştirmesinden daha hızlı bir şekilde yeni toprakların ele geçirildiği, hızla genişleyen bir imparatorluk için idealdi. Bürokratlara kalan iş muhasebecilik yapmak, imparatorluk servetinin hesabını tutmaktı. Detaylı vergi kayıtlarında eyaletlerdeki her köyde bulunan vergi alınacak kişi, aile, tarla ve her türden gelir kaynağı kaydedilirdi. Bu kayıtların her otuz yılda bir yenilenmesi gerekiyordu

ama on altıncı yüzyılda devlet bu muhasebecilik görevini ihmal etmeye başladı; on yedinci yüzyılda ise bu uygulama tümden terk edildi.[18]

Suriye'deki yeni Osmanlı vilayetleri –Halep, Şam ve daha sonra kıyı vilayeti Trablusşam (günümüzdeki Lübnan)– küçük idari birimlere bölünüp başlarına birer komutan tayin edildi. Vilayet yöneticisine en büyük tımar verilir, bununla beraber sultanın seferlerine göndermesi gereken belli bir asker sayısı ve hazinesine ödemesi gereken sabit vergiler olurdu. Vilayetin ordu komutanına ikinci en büyük tımar verilirken daha düşük rütbeli diğer komutanların da rütbeleri nispetinde kendilerine ayrılan küçük arazileri ve sultanın seferlerine göndermeleri gereken belli sayıda askerleri olurdu.[19] Bu yenilenmiş derebeylik sistemi Mısır'da uygulanmadı ve Mısır, Osmanlı valileri ile Memlûk komutanları arasındaki zoraki işbirliğiyle yönetilmeye devam etti.

Arap vilayetlerini yönetecek kişiler İstanbul'daki merkezî hükümet tarafından atanıyordu ve bunlar çoğunlukla Arap toprakları dışından gelen kişilerdi. Memlûklar gibi Osmanlılar da –başta Balkanlar'da olmak üzere– kendi köle alım sistemlerini uyguluyorlardı. Hristiyan erkek çocuklar her yıl zorunlu hizmete alınmak üzere köylerinden toplanırdı ve bu uygulamaya "devşirme" denirdi. Çocuklar İstanbul'a gönderilir, orada Müslüman yapılır ve imparatorluğa hizmet edecek şekilde eğitilirlerdi. Atletik olanlar askerî eğitime gönderilip yeniçeri piyade alaylarına katılmak üzere yetiştirilirdi. Entelektüel yönden gelecek vadedenler ise devlet hizmeti için eğitilmek üzere saraya gönderilir ve ardından sarayda veya bürokraside görev alırlardı.

O dönemde, şartların çok kısıtlayıcı olduğu bir toplumda sınıf atlamanın tek yolu buydu. Devşirme sayesinde bir köylünün oğlu ordu komutanı veya sadrazam olabilirdi. Arapların büyük çoğunluğunun hür doğmuş Müslümanlar olarak bu uygulamanın dışında tutulmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerindeki iktidar seçkinleri arasında oldukça yetersiz temsil edilmelerine neden olmuştur.[20]

Sultan Süleyman döneminin en büyük yeniliklerinden biri de her bir Osmanlı vilayetinin idari yapısının kanunda belirlenmesidir. Batı'da "Muhteşem" sıfatıyla bilinen Süleyman, kendi topraklarında "kanun koyucu" anlamına gelen Kanuni adıyla biliniyordu. Süleyman'ın ölümü üzerinden iki asırdan fazla zaman geçtikten sonra bile Mısırlı vakanüvis el-Ceberti onun hukuki ve idari reformlarından övgüyle bahsetmiştir: "Kanuni Sultan Süleyman devlet idaresinin esaslarını belirledi, impara-

torluğun kuruluşunu tamamladı ve vilayetleri örgütledi. Karanlıkta bir ışık oldu, dinin parlayan nurunu yükseltip kâfirlerin ateşini söndürdü. Ülke [Mısır] o günden bugüne kadar imparatorluğun bir parçası olup Osmanlı yönetimine itaat etmeye devam etti."[21] Her vilayet için belirlenen yönetim kuralları "kanunname" adı verilen bir anayasal belgede tutuluyordu. Bu vilayet anayasaları valiler ile vergi mükellefleri arasındaki ilişkiyi ve iki tarafın hak ve sorumluluklarını açıkça belirtiyordu. O dönem için bir devletin hesap verebilirliği açısından en ileri düzeyi gösteriyordu.

İlk vilayet kanunnamesi tasarısı, Ahmet Paşa'nın isyanının hemen sonrasında, 1525 yılında Mısır'da hazırlandı. Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa, kanunnameyi Mısır'da Sultan'ın otoritesini tekrar hâkim kılma görevinin ana unsuru olarak görmüştü. Söz konusu belge çok detaylıdır ve idari yapıyı köylere kadar tek tek açıklamıştır. Emniyetin sağlanması, sulama sisteminin korunması ve vergilerin toplanması hususlarında devlet görevlilerinin sorumluluklarını tayin etmiştir. Arazi keşifleri, vakıflar, tahıl ambarlarının bakımı ve limanların işletilmesi hakkındaki hükümler açıkça ifade edilmiştir. Kanunnamede valinin kendi istişare meclisiyle ne sıklıkta görüşmesi (haftada dört kez, tıpkı İstanbul'daki Divan-ı Hümayun gibi) gerektiği bile belirtilmiştir.[22]

Kanunların uygulanması için Osmanlı yöneticilerinin disiplinli ve güvenilir askerlere ihtiyacı vardı. Valilerin emrinde Osmanlı düzenli birlikleri ve yerel düzensiz birliklerden oluşan askerî kuvvetler bulunurdu. Ordunun seçkin birimi yeniçerilerdi ve komutanları da İstanbul'dan atanırdı. Şam gibi bir şehirde yerel düzenin muhafaza edilebilmesi için beş yüz ila bin civarı yeniçeriden oluşan bir piyade birliği bulunurdu. Ayrıca masrafları vilayet gelirlerinden karşılanan süvariler de bulunurdu. Osmanlı kaynaklarına göre on altıncı yüzyılın son çeyreğinde Halep, Şam ve Trablusşam vilayetlerinde toplam sekiz binden fazla süvari bulunuyordu.[23] Bu kuvvetler, bölge halkından askere alınanlardan müteşekkil piyadeler ve Kuzey Afrikalı paralı askerlerle takviye edilirdi.

Adliye, valiler ve askeriyeyle birlikte, Osmanlı yönetiminin üçüncü unsurunu teşkil ederdi. İstanbul'daki merkezî hükümet her eyalet başkentine bir baş kadı tayin eder ve bu kadı İslami mahkemelerin başında bulunurdu. Hristiyan ve Yahudilere meselelerini kendi dinî kurumları içerisinde çözme hakkı tanınmış olduğu halde onlar da çoğunlukla şikâyetlerini ve adli işlemlerini Müslüman mahkemelerine götürmeyi

tercih ederdi. İstanbul'dan gönderilen tüm fermanlar mahkemede halka tebliğ edilir ve mahkeme arşivine kaydedilirdi. Mahkemeler, suç davalarının yanı sıra taraflar arasında arabuluculuk, ticari sözleşmeler ve arazi takaslarında noterlik ve kişilerin hayatlarındaki önemli değişikliklerin (evlilik ve boşanma, dul ve yetimlerin miras işlemleri ve ölenlere ait şahsi eşyaların dağıtılması vb.) kaydını tutma gibi görevler de üstleniyordu. Tüm vaka ve muamelelerin kaydedildiği mahkeme sicillerinin çoğu günümüze ulaşabildiği için bizlere Osmanlı İmparatorluğu'nun şehir ve kasabalarındaki günlük yaşama dair paha biçilmez bilgiler sunmaktadır.

Sultan Süleyman, Osmanlı İmparatorluğu'nun en başarılı hükümdarlarından biri oldu. Kırk altı yıllık saltanatında (1520-1566) babasının başlatmış olduğu Arap dünyasının fethini tamamladı. 1533-1538 yılları arasında Bağdat ve Basra'yı Safevi İmparatorluğu'nun elinden aldı. Bu bölgedeki Sünni halk, Şii Safevilerin yıllarca süren zulmünden sonra Osmanlıları kurtarıcı olarak karşıladı. Irak'ın fethi hem stratejik hem de ideolojik açılardan çok önemliydi. Süleyman, kadim Arap başkenti Bağdat'ı topraklarına ekleyerek imparatorluğunun gücünü pekiştirdi ve Şii inancının Sünni topraklarında yayılmasını durdurdu. Süleyman'ın birlikleri Mısır'dan güneye ilerleyerek 1530'lu ve 40'lı yıllarda Yemen'in güney Arap topraklarını ele geçirdiler. Süleyman, Batı Akdeniz'de Libya, Tunus ve Cezayir'in Kuzey Afrika kıyı bölgelerini vergi ödeyen bağlı eyaletler olarak 1525-1574 yılları arasında Osmanlı topraklarına katılmasını başlattı. On altıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde, ileride de Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında kalacak olan Arabistan'ın orta kesimi ve Fas sultanlığı dışındaki tüm Arap toprakları Osmanlı hâkimiyetine girmiş oldu.

Her bir Arap bölgesi Osmanlı hâkimiyetine farklı bir zamanda, kendine özgü koşullarda ve farklı tarihî ve idari arka planlara sahip olarak girmişti. Bu vilayetlerin her birindeki Osmanlı yönetimi geçmişi bambaşkadır çünkü imparatorluğa dâhil oldukları sırada geçerli olan şartlara göre şekillenmiştir.

Osmanlıların Kuzey Afrika'yı fethi geleneksel savaştan ziyade korsanlık vasıtasıyla gerçekleşmiştir ama tabii ki bir tarafın korsanı diğer tarafın amirali olmuştur hep. Sör Francis Drake, on altıncı yüzyılda korsanlığı son derece etkili bir şekilde kullanarak İngiltere'nin kendisinden daha

güçlü bir donanmaya sahip olan İspanya'ya karşı savaşlarını başarıyla sürdürmüştür. Yine de I. Elizabeth'in şövalyesi ve en güvendiği danışmanlardan biri olarak hiç de o bilinen deniz haydudu imajını yansıtmamaktadır. Benzer şekilde "Barbaros" Hayrettin de (Avrupalılar kızıl sakalından dolayı ona bu adı takmışlardı) Osmanlı tarihindeki en büyük amirallerden birisiydi. İspanyolların gözünde acımasız bir korsan, muharebelerde esir aldığı binlerce Hristiyan denizciyi köle olarak satan Akdeniz'in korkulu rüyasıydı. Kuzey Afrika kıyılarında yaşayanların gözünde ise İspanyol işgalcilere karşı cihat eden kutsal bir savaşçıydı ve elde ettiği savaş ganimetleri de bölge ekonomisinin temelini oluşturuyordu. Osmanlılar için ise 1478'de, Türkiye'nin Ege Denizi kıyısı yakınlarındaki Midilli Adası'nda doğmuş bir Osmanlı evladıydı.

On altıncı yüzyılın başında Batı Akdeniz, Hristiyan ve Müslüman güçler arasındaki şiddetli çatışmalara sahne oldu. İspanyolların İber Yarımadası'nı ele geçirmesi 1492'de Granada'nın düşmesiyle sonuçlandı ve İspanya'da neredeyse sekiz asır süren (711-1492) İslam hâkimiyetine son verdi. Dini yayma çabalarının kısa sürede zorla din değiştirtme siyasetine dönüştüğü Katolik İspanya'da tutunamayan pek çok İberyalı Müslüman doğup büyüdüğü toprakları terk edip Kuzey Afrika'ya yerleşti. "Moriskolar" olarak bilinen bu Müslüman mülteciler anavatanlarını hiç unutmadıkları gibi İspanyolları da hiç affetmediler. İspanyol hükümdarlar Kastilya Kraliçesi Isabella ve Aragon Kralı Ferdinand, Moriskoların sığındığı Akdeniz'deki Müslüman devletlere karşı amansız bir din savaşı başlattılar. Fas'tan Libya'ya kadar Kuzey Afrika sahili boyunca *presidio* adı verilen müstahkem koloniler kurdular ve iç kısımlardaki şehirlerde yaşayan yerel yöneticilerden İspanya için haraç topladılar. Bu kolonilerden Fas kıyısında olan iki tanesi –Ceuta ve Melilla– hâlâ İspanyol toprağı olarak kabul edilmektedir.

İspanyollar bu saldırganca yayılmaları karşısında Kuzey Afrika'daki küçük Müslüman devletlerden kayda değer bir direniş görmediler. Fez (Fas), Tilimsan (Cezayir) ve Tunus şehirlerindeki üç yerli hanedan Kuzeybatı Afrika'da hüküm sürüyordu. Bu hanedanlar İspanyol tahtına haraç ödüyor, ana liman rıhtımlarına hükmeden İspanyol kalelerine kafa tutmaya cesaret edemiyordu. Müslüman yöneticilerin İspanyol istilacılarla işbirliği yapması onları halkın gözünden düşürdü ve çok geçmeden yerli fanatik gruplar istilacıları kovmak için kendi kuvvetlerini oluşturmaya başladı. *Presidio*'ların levazımı deniz yoluyla geldiğinden, güçlü kalelere

saldırmak yerine ikmal maddesi taşıyan gemilere saldırmak daha kolaydı. Gemilerini silahlarla donatıp düşmanıyla denizde cihat etmeye başlayan bölge denizcileri Batı'da Berberi Korsanları olarak biliniyordu ("Berberi" adı, Yunancadaki "barbar" kelimesinden ya da daha iyi bir ihtimalle Kuzey Afrika'da yaşayan Berberi halkından geliyordu). Bu korsanlar, saldırdıkları İspanyol gemilerinden ganimet ve esir topladıkları halde mücadelelerini Hristiyan işgalcilere karşı yürütülen dinî bir çatışma olarak görüyorlardı. İspanyollara yaptıkları cesur saldırılar onları yerel halkın gözünde kahramanlaştırdı ve kıyıda yaşayan Arap ve Berberilerin desteğini kazanmalarını sağladı.

Berberi korsanlarının en meşhuru Barbaros Hayrettin'di. Doğu Cezayir kıyısındaki Jijel'de küçük bir bağımsız beylik kuran ağabeyi Oruç Reis'in izinden gitmişti. Oruç Reis, Akdeniz kıyısındaki hâkimiyet alanını batıdaki Tilimsan'a kadar genişletip 1517'de orayı da ele geçirdi. Sonraki yıl, Tilimsan'ı beyhude yere korumaya çalışırken İspanyollar tarafından öldürüldü. Hayrettin, korsanların kazandıkları toprakları İspanyol İmparatorluğu'na karşı koruyabilmek için güçlü bir müttefikin desteğine ihtiyaçları olduğunu anladı ve Osmanlı İmparatorluğu'yla ittifak yaparak korsanların cihadını son derece etkili bir savaş gücü haline getirmeyi başardı.

Hayrettin 1519'da Osmanlı sarayına hediyeler ve Cezayir halkından bir dilekçe taşıyan bir elçi göndererek Sultan Selim'in himayesini talep etti, onun hâkimiyeti altına girme teklifinde bulundu. Selim ölümüne kısa bir zaman kala bu talebi kabul ederek Cezayir kıyılarını Osmanlı topraklarına eklemiş oldu. Hayrettin'in elçisini bir Osmanlı bayrağı ve 2000 yeniçeriden oluşan bir müfrezeyle geri gönderdi. Dünyanın en büyük İslam imparatorluğu artık İspanya filosuyla bir deniz savaşına tutuşmuştu ve Batı Akdeniz'deki güç dengesi tümüyle değişecekti.

Osmanlılarla kurdukları yeni ittifaktan cesaret alan Berberi Korsanları, Kuzey Afrika kıyılarından çok daha uzak noktalara saldırmaya başladılar. Hayrettin, komutanlarıyla birlikte İtalya, İspanya ve Ege Adaları'ndaki hedefleri vurdu. 1520'lerde –denizlerde dolaşan bir Robin Hood gibi– tahıl taşıyan Avrupa gemilerini ele geçirerek elde ettiği yiyecekleri Cezayir kıyısındaki kuraklıktan muzdarip halka verdi. Hayrettin, gemileriyle Moriskoları İspanya'dan kurtardı ve İspanyollara karşı yürütülen mücadeleye katılmaları için onları kendi hâkimiyeti altındaki şehirlere yerleştirdi.

Fakat Hayrettin ve adamları asıl İspanyol gemilerine indirdikleri darbelerle nam salmışlardı. Kadırgaları batırdılar, Müslüman esirleri kurtardılar ve onlarca düşman gemisi ele geçirdiler. Barbaros'un sadece adı bile İspanya ve İtalya kıyılarında korku uyandırmaya yetiyordu. Bu da boşuna değildi. Barbaros'un adamları tarafından ele geçirilen Hristiyan esirlerin sayısı binlerle ölçülüyordu ve aralarındaki asiller yüksek fidyeler için tutulurken avam tabakasından olanlar köle olarak satılıyordu. Müslüman korsanlar bunu ilahî adalet olarak görüyorlardı çünkü pek çoğu daha önce İspanyollar tarafından esir alınıp kadırgalara forsa olarak satılmıştı.

İspanyol donanmasının Hayrettin'le boy ölçüşebilecek bir amirale ihtiyacı vardı. 1528'de İmparator V. Şarlken, ünlü komutan Andrea Doria'yı (1466-1560) Hayrettin'e karşı yürütülecek mücadelenin önderi olarak belirledi. Cenevizli olan Andrea Doria'nın şahsına ait bir kadırga filosu bulunuyordu ve Avrupalı krallara paralı asker olarak hizmet ettiğinden o da Hayrettin gibi bir korsan sayılırdı.

Doria büyük bir amiraldi ama Hayrettin daha büyüktü. Akdeniz'deki on sekiz yıl süren düelloları boyunca Doria, Osmanlı rakibi karşısında galip gelmeyi başaramadı. 1530'daki ilk karşılaşmaları bunun iyi bir örneğiydi. Hayrettin'in kuvvetleri 1529 yılında Cezayir Körfezi'ndeki İspanyol kalesini kısa süren bir kuşatmanın ardından ele geçirmişti. Köle olarak kullanılan İspanyol esirlere kalenin surları söktürüldü ve sökülen taşlarla Cezayir Limanı'na bir dalgakıran yapıldı. Bu stratejik öneme sahip kalenin kaybıyla küplere binen Şarlken derhal bir danışma meclisi topladı. Andrea Doria, Cezayir'in batısındaki Çerçel limanına bir saldırı düzenlenmesini önerdi. Doria'nın birlikleri 1530'da Çerçel yakınlarında karaya çıkıp birkaç yüz tane Hristiyan esiri kurtardılar ama şehirde yaşayan ve İspanyollarla kapışmak için fırsat arayan Moriskoların çetin direnişiyle karşılaştılar. Hayrettin bir yardım kuvveti gönderdi ve daha büyük bir Osmanlı filosuyla karşılaşma riskini göze alamayan Doria, filosunu geri çekerek Çerçel'deki İspanyol askerlerini terk etti. Savaşan İspanyollar öldürüldü, teslim olanlar ise köle yapıldı. Hayrettin, İspanyolları iki defa küçük düşürmüş ve Cezayir'deki konumunu sağlama almıştı.

Padişah'ın gözündeki değeri de artmış olan Barbaros, 1532'de Kanuni Sultan Süleyman'la görüşmesi için İstanbul'a davet edildi. Kırk dört gemiden oluşan bir filoyla yola çıktı ve yol boyunca Cenova ve Sicilya

kıyılarını tahrip ederek on sekiz Hristiyan gemisini de ele geçirdi. Bu gemileri yağmalayıp ateşe verdi. Sonunda İstanbul'a vardığında Padişah kendisini saraya davet etti. Padişah'ın huzuruna çıkan Hayrettin secde edip yeri öptü ve hünkârının emrini bekledi. Süleyman ondan ayağa kalkmasını istedi ve kendisini Kaptan-ı Derya ve Garp Ocakları (Kuzey Afrika vilayetleri) beylerbeyi ilan etti. İstanbul'da kaldığı süre boyunca bir sarayda misafir edilen Hayrettin, Sultan'la düzenli olarak görüşüp deniz stratejileri üzerine konuştu. Süleyman, memnuniyetinin nişanesi olarak bir saray merasiminde Hayrettin'in sarığına altın bir madalya taktı. Böylece Kaptan-ı Derya'nın Kuzey Afrika'daki Osmanlı İmparatorluğu topraklarını genişletme ve İspanyol düşmanlarına karşı zaferler kazanmadaki rolünü takdir ettiğini gösteriyordu.[24]

İstanbul'dan dönen Hayrettin yeni büyük seferinin hazırlıklarını yapmaya başladı: Tunus'u alacaktı. On bin kadar askerle sefere çıkıp Ağustos 1534'te Tunus'u savaşmadan ele geçirdi. Osmanlıların artık Cezayir'den Tunus'a kadar olan Kuzey Afrika sahilini kontrol ediyor olmaları Şarlken'in Batı Akdeniz'deki deniz hâkimiyeti için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Andrea Doria, İmparator'a korsanların Tunus'tan çıkarılması önerisinde bulundu. Şarlken öneriyi kabul ederek filoya bizzat eşlik etti. Yazılarında –yaklaşık yirmi dört bin asker ve on beş bin attan oluşan– İspanyol, Alman, İtalyan ve Portekizli birliklerini Tunus'a taşıyan "kadırgalar, kalyonlar, karakalar, fustalar, brigantinler ve başka gemilerden" oluşan bir filodan bahsediyordu. "Yaratıcımızın bize yardımcı ve rehber olmasını dileyerek... ve Tanrı'nın yardımı ve lütfuyla Barbaros'a karşı en etkili olacak şeyi elimizden gelen en iyi şekilde yapmak üzere yola çıktık."[25]

Devasa filo Tunus'a yaklaşırken böyle bir armadaya karşı koyamayacağını bilen Hayrettin birliklerini geri çekti. Tunus, artık İspanyolların eline geçmişti. Şarlken ülkesine gönderdiği mektuplarında İspanyolların yirmi bin Hristiyan köleyi kurtardığını iddia ediyordu. Arap kaynakları da Tunus'u yağmalayan İspanyolların yerel halktan bir o kadar kişiyi öldürdüğünü söylüyordu. Stratejik açıdan Tunus'un fethi Batı Akdeniz'in kapısı olan Sicilya Boğazı'nın İspanyolların eline geçmesi demekti. Müslümanların son kalesi olarak geriye sadece Cezayir kalmıştı.

1541'de İspanyollar Cezayir'i almak ve Barbaros Hayrettin'i kesin bir yenilgiye uğratmak için muazzam bir kuşatma gücüyle yola çıktılar. Altmış beş kadırga ile otuz altı bin asker ve kuşatma silahlarını taşıyan

dört yüzden fazla nakliye gemisinden oluşan bir armada ekim ortasında yola çıktı. Cezayirli vakanüvis Seyit Murat şöyle yazmıştı: "Filo denizin yüzeyini tümüyle kaplamıştı ve gemiler o kadar çoktu ki tamamını saymak mümkün değildi." İspanyollara karşı Berberi korsanlar, bin beş yüz Osmanlı yeniçeri, altı bin Morisko ve birkaç yüz askerlik düzensiz birlikten oluşan bir kuvvet topladılar. Kendi kuvvetlerinin dört katından daha büyük bir işgal kuvvetiyle karşı karşıya kalan Hayrettin'in durumu umutsuz görünüyordu. Zabitlerinden biri şunları söyleyerek askerlerinin moralini düzeltmeye çalıştı: "Hristiyan filosu çok büyük... ama Allah'ın din düşmanlarına karşı Müslümanlara yardım ettiğini aklınızdan çıkarmayın."[26] Zabitin bu sözleri vakanüvise çok isabetli gelmişti.

İspanyol işgali arifesinde hava birden değişti ve İspanyol gemileri şiddetli rüzgârlarla kayalıklara doğru sürüklendi. Kıyıya çıkmayı başarabilen askerler de sağanak yağışa yakalandılar ve barutları ıslandı. Bu şartlar altında müdafilerin kılıç ve okları daha etkili oldu ve yüz elli gemi kaybeden ve on iki bin askeri ölen veya esir düşen İspanyollar geri çekilmek zorunda kaldılar. Berberi korsanları İspanyolları ağır bir yenilgiye uğratmış ve Kuzey Afrika'daki konumlarını tamamen emniyet altına almışlardı. Bu, Hayrettin'in en büyük zaferiydi ve Osmanlı devri boyunca Cezayir'de her yıl kutlandı.

Beş yıl sonra, 1546'da, Barbaros Hayrettin seksen yaşında öldü. Kuzey Afrika kıyılarını Osmanlı İmparatorluğu için güvence altına almayı başarmıştı (gerçi Trablusşam ve Tunus'un fethini on altıncı yüzyılın sonraki yıllarında halefleri gerçekleştirecekti). Kuzey Afrika'daki Osmanlı yönetimi, korsanlık geçmişini yansıttığı için diğer Arap topraklarında olduğundan farklıydı. Hayrettin'in ölümünden sonraki yıllar içerisinde, bölgedeki iktidar İstanbul'dan atanan ve bir Osmanlı amirali olan vali ile Osmanlı yeniçeri ağası arasında dengelendi. On yedinci yüzyılda Cezayir'e yerleşip oranın kalıcı sakinleri haline gelmiş olan yeniçeri ağaları Cezayir valisi oldu ve bir divan kuruluyla bölgeyi yönetti. 1671'de iktidar yeniden değişti: Yönetme yetkisi, yeniçeri ağası yerine bir yerel sivil yönetici olarak atanan amirale (dayı) verildi. Dayı birkaç yıl için bölgede etkili bir iktidar sağladı ve İstanbul'dan yine bir paşa veya vali atandıysa da onun yetkileri daha sembolikti. Fakat 1710'dan sonra dayılar paşalık görevini de üstlenmeye başladılar ve dayıların saraya yıllık olarak ödedikleri küçük miktarda bir vergi karşılığında tam bir özerk-

likle hüküm sürmeye başlamaları İstanbul'un Kuzey Afrika üzerindeki kontrolünü iyice zayıflattı.

Batı Akdeniz'deki Osmanlı-İspanyol rekabetinin sona ermesinden uzun zaman sonra bile Osmanlı sarayı, Kuzey Afrika sahillerini dayıların idaresine bırakmakta bir mahzur görmedi. İstanbul'dan doğrudan yönetilemeyecek kadar uzak ve ayrıntılı bir idari sistemin masrafını karşılamaya yetmeyecek kadar az nüfuslu bir bölge olan Berberi sahili, Osmanlıların yerel seçkinlerle işbirliği yapmayı tercih ettiği Arap vilayetlerine çok benziyordu. Bu sayede Osmanlı Devleti, stratejik öneme sahip Müslüman toprakları üzerindeki hâkimiyetini korumaya devam ederken hem az da olsa vergi geliri elde ediyor hem de devlet hazinesinden hemen hemen hiç masraf yapmıyordu. Bu düzenleme Cezayir dayılarının da işine geliyordu çünkü Akdeniz'deki diğer deniz kuvvetleriyle hem Osmanlı himayesinden hem de sahip oldukları özerklikten istifade ederek ilişkilerini sürdürüyorlardı. Bu durum hem dayıların hem de Osmanlıların Kuzey Afrika'da Avrupa sömürgeciliğine direnemeyecek kadar güçsüz düştükleri on dokuzuncu yüzyıla kadar bu şekilde devam etti.

Doğu Akdeniz'de ise tümüyle farklı bir özerk idare sistemi gelişmişti. Lübnan dağları uzun zamandır zulümden kaçan hetorodoks dinî cemaatler için bir sığınak olmuştu. Bu cemaatlerden ikisi olan Maruniler ve Dürziler kendi yönetim sistemlerini geliştirmişlerdi. Lübnan'ın dağlık bölgeleri 1516'da Yavuz Sultan Selim'in Suriye'yi ele geçirmesiyle Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş olsa da Bab-ı Âli bu dağlık bölgede yaşayan halkın kendi içindeki yönetimine karışmamayı tercih etmişti.

Maruniler, yedinci yüzyıl sonlarında, Bizans İmparatorluğu döneminde, rakip Hristiyan mezheplerin baskılarından kaçarak Kuzey Lübnan dağlarına sığınmışlardı. Orta Çağ'da Haçlıları desteklemiş ve sonrasında da Vatikan'la yakın ilişkiler kurmuşlardı. 1584'te Vatikan'da Maruni Koleji açıldı ve burada yetenekli genç Marunilere verilen teoloji dersleri sayesinde Maruniler ile Roma Katolik Kilisesi arasındaki bağlar güçlendirildi.

Dürzilerin kökeni ise on birinci yüzyılda Mısır'da baskından kaçan bir grup Şii Müslümana dayanır. Güney Lübnan dağlarındaki tecrit edilmiş bölgede inançları tümüyle farklı ve kapalı bir hal aldı. Dürziler dini oldukları kadar siyasi bir grup olarak da ön plana çıktılar ve Maruni Hristiyanlarının da işbirliğiyle Lübnan Dağı'ndaki siyasi düzen üzerinde

hâkimiyet kurdular. Her biri Lübnan Dağı'ndaki farklı bir bölgeyi temsil eden Dürzi ve Hristiyan soyluların oluşturduğu son derece katı bir hiyerarşinin başında bir Dürzi emîr bulunuyordu.

Lübnan Dağı Osmanlı hâkimiyetine girince sultanlar bölgedeki feodal yapıyı korumayı tercih ederek Dürzi emîrlerden sadece sultanın otoritesini tanımalarını ve yıllık vergi ödemelerini istediler. Dürziler Osmanlılara sorun çıkaramayacak kadar kendi aralarında bölünmüş olduklarından sistem işledi. Ama tüm bunlar Emîr II. Fahrettin'in başa geçmesiyle değişecekti.

Lübnan Dağı Emîri II. Fahrettin, (1572-1635), Machiavelli'nin yazdığı sayfalardan fırlamış bir şahsiyet gibiydi. Metotlarının Osmanlı emsallerininkinden ziyade Cesare Borgia'nınkilere daha yakın olduğuna şüphe yoktu. Fahrettin şiddet ve kurnazlığı bir arada kullanarak hâkimiyeti altındaki toprakları genişletti ve onlarca yıl boyunca iktidardaki yerini korumayı başardı. Hatta kendi hâkimiyeti döneminde olanları kaydedip ölümsüzleştirmesi için sarayına bir tarihçi getirtmeyi de ihmal etmedi.[27]

Fahrettin, Kuzey Lübnan'dan Trabluşşam'a kadar olan sahili elinde tutan bir Kürt ailesi olan rakip Sayfa aşiretinin, babasını bir suikast sonucu öldürmesi üzerine 1591 yılında başa geçti. Sonraki otuz yıl içerisinde Dürzi Emîri hem Sayfa aşiretinden intikam alma isteği hem de ailesinin topraklarını genişletme hırsıyla hareket etti. Bu zaman zarfında Fahrettin, Osmanlılarla iyi ilişkilerini muhafaza etti. Bölgesinin payına düşen vergileri tam ve zamanında ödedi. Şam'a düzenlediği seyahatlerde, daha sonra İstanbul'da sadrazamlığa terfi edecek olan Vali Murat Paşa'yı hediye ve paraya boğdu. Fahrettin, bu bağlantıları sayesinde hâkimiyetini, güneydeki liman şehri Sayda, Beyrut şehri ve kıyıları, Lübnan Dağı'nın kuzey bölgeleri ve doğudaki Bekaa Vadisi'ne kadar genişletti. 1607 yılında Dürzi Emîri artık modern Lübnan'ın büyük bölümü ve Kuzey Filistin'in bazı kısımlarını içeren topraklar üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmişti.[28]

Sahip olduğu küçük devletin büyümesiyle Fahrettin'in sorunları da büyüdü. Hâkimiyetindeki bölgeler çoktan özerk Lübnan Dağı'nın dışına çıkıp Osmanlı yönetimindeki toprakları da kapsamaya başlamıştı. Bu eşi görülmemiş yayılma İstanbul'daki hükümet çevrelerinde endişe yarattığı gibi Fahrettin'in bölgedeki rakipleri arasında da kıskançlığa yol açtı. Kendisini Osmanlı entrikalarından korumak isteyen Dürzi lider, 1608'de Floransa'daki Medicilerle ittifak yaptı. Mediciler, oldukça kârlı

Levant ticaretinde pay sahibi olma karşılığında Fahrettin'in tahkimatı için silah ve yardım teklifinde bulundular.

Fahrettin'in Toskana'yla anlaşma yaptığı haberi büyük kaygı uyandırdı. Sonraki birkaç yıl boyunca Osmanlılar Lübnan-Toskana ilişkilerinin derinleşmesini artan bir endişeyle izlediler. Fahrettin'in İstanbul'daki itibarı, arkadaşı Murat Paşa'nın yerine hasmı olan Nasuh Paşa'nın gelmesiyle zedelenmişti. 1613'te padişah duruma müdahale etmeye karar verdi ve Fahrettin'i devirmek ve küçük Dürzi devletini yıkmak için bir ordu gönderdi. Osmanlı gemileri, hem Dürzi Emîri'nin kaçmasını önlemek hem de Toskana gemilerini onun yardımına gelmekten caydırmak için Lübnan limanlarını ablukaya aldı. Fahrettin, hasımlarının elinden sıyrılmayı başardı ve rüşvet yoluyla Osmanlı gemilerinin arasından geçip gitti. Bir danışman ve birkaç hizmetkârla birlikte kendisini Toskana'ya götürmesi için iki Fransız kalyonu ve bir Flaman gemisi kiraladı.[29]

Sayda'dan Livorno'ya elli üç gün süren bir seyahatin ardından Fahrettin, Toskana topraklarına ayak bastı. Yaşadığı beş yıllık sürgün dönemi, Arap ve Avrupalı prenslerin eşit şartlarda bir araya gelip birbirlerinin örf ve âdetlerini öğrendikleri nadir bir dönemdi. Fahrettin ve maiyeti Medici sarayının işleyişini, Rönesans teknolojisinin durumunu ve halkın çeşitli geleneklerini yakından inceleme fırsatı buldu.

Dürzi Emîr, sıradan bir Floransalının ev eşyalarından Medicilerin harikulade sanat eseri koleksiyonuna kadar –ki ileri gelen Osmanlıların portreleri de bu eserler arasındaydı– gördüklerinden çok etkilenmişti. Floransa'daki Duomo'yu ziyaret etti, Giotto'nun çan kulesine ve bir asır önce tamamlanmış ve çağının en büyük mimari eserlerinden biri olan Brunelleschi'nin meşhur kubbesinin merdivenlerine çıktı.[30] Yine de Floransa'da gördüğü tüm şaheserlere rağmen Fahrettin kendi kültürünün üstünlüğünden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çağın en güçlü devleti olduğundan hiç şüphe etmedi.

Fahrettin 1618'de anavatanına döndü. Dönüş zamanını dikkatle seçmişti: Osmanlılar İran'la savaş halindeydiler ve onun dönüşünü görmezden geldiler. Fahrettin'in yokluğundaki beş senede çok şey değişmişti. Osmanlı yetkilileri, ailesinin hâkimiyet alanını Lübnan Dağı'nın güney yarısındaki Dürzi Şuf bölgesiyle sınırlandırmışlardı ve Dürzi cemaati de bir daha tek bir ailenin Fahrettin'in zamanında sahip olduğu gibi bir üstünlük kazanmasına izin vermemeye kararlı rakip gruplara bölünmüştü.

Fahrettin hiç vakit kaybetmeden hem İstanbul'un hem de bölgedeki rakiplerinin planlarını altüst etti. Dürzi Emîri, dönüşünden hemen sonra halk ve Lübnan Dağı bölgesi üzerindeki hâkimiyetini yeniden kurdu ve kuzeydeki Lazkiye Limanı'ndan Lübnan Dağı'na, oradan güneyde Filistin ve Ürdün Nehri'nin ötesine kadar olan bölgede kendi şahsi imparatorluğunu kurmaya girişti. Fahrettin, geçmişte aldığı toprakları Osmanlıların rızasıyla elinde tutmuştu. Bu sefer yaptıklarıyla ise doğrudan Osmanlı sarayına meydan okuyordu. Elindeki kuvvetlerin Osmanlılar tarafından gönderilecek herhangi bir orduyu yeneceğinden emindi ve sonraki beş yıl içerisinde de Fahrettin, Osmanlı yönetimiyle olan zıtlaşmalarında gittikçe daha cüretkâr bir tavır takındı.

Fahrettin'in birlikleri, Kasım 1623'teki Anjar Muharebesi'nde Şam'dan gelen Osmanlı birliklerini bozguna uğratıp Vali Mustafa Paşa'yı esir aldığında Fahrettin gücünün zirvesine ulaşmış oldu.[31] Dürzi birlikleri, esir aldıkları Şam Valisi'yle birlikte düşmanlarını Bekaa Vadisi'nden Baalbek şehrine kadar kovaladılar. Kuvvetleri Baalbek'i kuşatmış olan Fahrettin'e, Şam'dan Vali'nin serbest bırakılması için gerekli şartları konuşmak üzere seçkin bir delege heyeti gönderildi. Dürzi emir müzakereleri on iki gün uzattı ve esirini bırakmadan önce tüm bölgesel hedeflerini ele geçirdi.

Fakat Osmanlı-İran Savaşı'nın 1629'da sona ermesiyle İstanbul dikkatini bir kez daha –topraklarını doğuda Suriye Çölü ve kuzeyde Anadolu'ya kadar genişletmiş olan– Lübnan Dağı'nın Dürzi Emîri'ne çevirdi. 1631 yılında, Fahrettin sırf kibrinden dolayı bir Osmanlı ordusunun topraklarında kışlamasına izin vermedi. O andan itibaren Osmanlılar bu laf dinlemez Dürzi tebaalarından kurtulmayı kafalarına koydular.

Yaşlanmakta olan Fahrettin'in tek derdi İstanbul'la değildi. Bedevilerden eski düşmanı Trabluşam'daki Sayfalara ve diğer rakip Dürzi ailelere kadar pek çok düşmanı bulunuyordu. Padişah IV. Murat'ın güçlü liderliğinde Osmanlılar önce Fahrettin'in gitgide yalnızlaşmasını değerlendirdiler ve ardından 1633'te Dürzi lideri devirmek için Şam'dan bir ordu gönderdiler. Destekçileri belki yıllarca süren savaşlardan usanmıştı, belki de göz göre göre Osmanlı yönetiminin emirlerine karşı gelen Fahrettin'in sağduyusuna olan güvenlerini yitirmişlerdi. Osmanlı ordusu yaklaşırken Dürzi savaşçılar liderlerinin savaş çağrısını reddederek onu ve oğullarını Osmanlı kuvvetleriyle baş başa bıraktılar.

Kaçak Emîr, Dürzi topraklarının dağlık iç kesimlerindeki Şuf mağaralarına sığındı. Osmanlı generalleri onun peşini bırakmadılar ve saklandığı yerden çıkarmak için mağara ağızlarında ateşler yaktılar. Fahrettin ve oğulları tutuklanarak İstanbul'a götürüldüler ve orada 1635 yılında idam edildiler. Böylece sıra dışı bir hayat sona erdi ve Arap topraklarındaki Osmanlı hâkimiyetine yönelik büyük bir tehdit ortadan kalkmış oldu.

Fahrettin'in ortadan kalkmasıyla Osmanlılar Lübnan Dağı'nın eski siyasi yapısına kavuşmasından memnun oldular. Bölgenin Hristiyan ve Dürzilerden oluşan heterojen yapısı Sünni çoğunluk için tasarlanmış bir idari sistem için uygun değildi. Yerel idareciler Osmanlı sistemi içerisinde görevlerini sürdürmek istedikleri müddetçe Osmanlı yönetimi de Arap topraklarındaki idari sistem çeşitliliğine ses çıkarmazdı. Lübnan'daki derebeylik düzeni Osmanlılara daha fazla sorun çıkarmadan on dokuzuncu yüzyıla kadar devam etti.

I. Selim'in fethinden sonraki asırda Mısır'da farklı bir siyasi yapı oluştu. Yönetici hanedanları ortadan kaldırılmış olmasına rağmen Memlûklar bir asker sınıfı olarak varlıklarını koruyup Osmanlı Mısır'ındaki yönetici seçkinler içerisinde yer almaya devam ettiler. Ev ve ailelerini muhafaza ettiler, yeni asker yetiştirmek için köle satın almaya devam ettiler ve askerî geleneklerine sadık kaldılar. Memlûkları ortadan kaldırmayı başaramayan Osmanlılar onları da Mısır'daki idari sistemin bir parçası yapmaktan başka çare bulamadı.

Daha 1600'lerde Memlûk beyleri Osmanlı Mısır'ında önemli makamlara gelmeye başlamışlardı. Hazinenin ve Mekke'ye her yıl gidecek hac kervanlarını düzenleme sorumluluğu onlara verilmiş, Hicaz vilayetine vali olarak atanmışlar ve eyalet yönetimlerinde neredeyse tekel sahibi olmuşlardı. Bu makamlar itibar kazanmalarını ve daha da önemlisi ciddi gelirler elde etmelerini sağladı.

On yedinci yüzyılda Memlûk beyleri Mısır'daki en üst askerî makamlara kadar çıktılar, bu da onları İstanbul'dan gönderilen vali ve komutanlarla doğrudan rekabet içine soktu. Avrupa sınırlarından gelen tehditlerin her geçen gün daha fazla meşgul ettiği Osmanlı sarayı, Mısır'a atanmış Osmanlı yetkilileri ile Memlûklar arasındaki dengeyi yeniden kurmakla uğraşmaktan çok düzeni muhafaza etmekle ve bu zengin vilayetten düzenli bir vergi geliri sağlamakla ilgilendi. Valiler,

Kahire'nin siyasi entrikaları içerisinde kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar.

Memlûk aileleri arasındaki rekabet, Kahire siyasetini hem Osmanlılar hem de Memlûklar için tehlikeli hale getiren sürtüşmelerin ortaya çıkmasına neden oldu. On yedinci yüzyılda iki ana hizip ortaya çıktı: Fakariler ve Kasımiler. Fakarilerin Osmanlı süvarileriyle bağları vardı; renkleri beyaz, simgeleri ise nardı. Kasımi grubu ise yerel Mısır birliklerine bağlıydı, renkleri kırmızıydı ve simgeleri bir daireydi. Her iki grubun kendi Bedevi müttefikleri bulunuyordu. Bu grupların kökenleri efsaneler içinde kaybolup gittiyse de on yedinci yüzyıl sonuna gelindiğinde bölünme iyice gerçekleşmişti.

Osmanlılar bu hizipleri birbirlerine karşı kullanarak Memlûkları etkisiz hale getirmeye çalıştılar. Bu da dezavantajlı konumdaki Memlûklara Osmanlı valisini devirmek için iyi bir neden verdi. Vakanüvis Ahmed Kethüda el-Demürdaşi'nin (kendisi bir Memlûk devlet görevlisiydi) kaleme aldığı 1688-1755 yılları arasındaki dönemde Memlûk hizipleri Mısır'daki otuz dört Osmanlı valisinden sekizini devirmeyi başardı.

Memlûkların Osmanlı valileri üzerindeki nüfuzu 1729 tarihindeki hizipler arası entrikalarda ortaya çıktı. Fakari grubunun lideri Zeynel Fakar, Kasımi düşmanlarına karşı düzenleyeceği askerî seferin planını hazırlamak için komutanlarını bir araya topladı. "Validen seferin masraflarını karşılamak için beş yüz kese alacağız," dedi Zeynel Fakar adamlarına. "Eğer kabul ederse yerinde kalır, reddederse onu devririz." Fakari grubu Osmanlı valisine bir heyet gönderdi ama vali Kasımilere karşı düzenlenecek saldırının masraflarını karşılamayı reddetti. "Bir pezevengi valimiz olarak kabul edemeyiz," dedi Zeynel Fakar öfkeyle. "Gidip şu herifi indirelim." Fakariler başka bir yerden destek almadan, kendi başlarına İstanbul'a bir mektup yazıp valinin görevinden alındığını ve onun yerine vekâleten başkasının atandığını söylediler. Bunun üzerine Memlûklar yeni atadıkları vekil valiyi Kasımilere yönelik saldırılarının masrafını ödemeye zorladılar ve bu parayı da Süveyş Limanı'nın gümrük gelirlerinden tedarik ettiler. Ödemeyi Kahire'nin savunmasına ayırdıklarını söyleyerek meşrulaştırdılar.[32]

Memlûklar rakiplerine karşı olağanüstü bir şiddet kullandılar. Kasımiler, Fakarilerin kendilerine karşı büyük bir taarruz hazırlığı içinde olduklarını bildiklerinden önce onlar harekete geçti. 1730'da Kasımiler

rakip grubun lideri Zeynel Fakar'ı öldürmek için bir suikastçı gönderdi. Suikastçı önceden Fakarilere mensup bir kişiydi ve taraf değiştirip Kasımilerin safına geçmişti. Kollukçu kılığına girdi ve Zeynel Fakar'ın düşmanlarından birini tutuklamış gibi yaptı. "Onu buraya getirin," diye emretti Zeynel Fakar, düşmanıyla yüzleşmek istemişti. "İşte burada," dedi suikastçı ve tabancasıyla Memlûk'u kalbinden vurup onu öldürdü.[33] Suikastçı ve suç ortağı çatışarak ve yolda birkaç kişiyi öldürerek Fakari liderinin evinden çıkıp kaçmayı başardı. Böylece bir kan davası başlamış oldu.

Fakariler, Muhammed Bey Katamış'ı yeni liderleri olarak seçtiler. Muhammed Bey, Memlûk hiyerarşisinin en tepesine yükselmişti ve "şehir komutanı" anlamına gelen Şeyh-el Balat unvanına sahipti. Muhammed Bey, Zeynel Fakar suikastına Kasımi grubuyla ilişkisi olan tüm Memlûkların ortadan kaldırılmasını emrederek karşılık verdi. "Aranızda Kasımi casusları var," diye ikazda bulundu Muhammed Bey ve maiyetindeki talihsiz bir adamı işaret etti. Adamın kendini savunmasına fırsat verilmeden diğerleri onu masanın altına çekip başını kestiler. Zeynel Fakar'ın öldürülmesine misilleme olarak öldürülen ilk kişi bu adam olmuştu. 1730'un bu kan davası sona erene kadar daha pek çok kişi can verecekti.

Muhammed Bey, Zeynel Fakar'ın tayin ettiği vekil valiye müracaat etti ve Fakari liderinin suikastıyla ilgili olduğunu iddia ettiği üç yüz yetmiş üç kişi için idam fermanı aldı. Böylece Kasımileri ortadan kaldırmak için yetki belgesi almış oluyordu. "Muhammed Bey Katamış, şehir dışına kaçabilenler dışında bütün Kasımileri ortadan kaldırdı," diye yazmıştı el-Demürdaşi. "Memlûk çocuklarını bile evlerinden alıp Nil'in ortasındaki bir adaya gönderdi ve orada hepsini öldürtüp cesetlerini de Nil'e attırdı." Muhammed Bey, Kasımilere ait tüm haneleri kapattırdı ve onların bir daha Kahire'de kök salmasına izin vermeyeceğine yemin etti.[34]

Ama Kasımilerin topyekûn yok edilmesi Muhammed Bey'in zannettiğinden daha zordu. 1736 tarihinde Kasımiler, Fakarilerle hesaplaşmak için geri geldiler. Osmanlı valisi Bekir Paşa da onlara yardım etti. Bekir Paşa'nın daha önceki Mısır valiliği görevi, kendisini görevden alan Fakariler yüzünden sekteye uğramıştı. O yüzden Kasımilerle anlaşmasında şaşılacak bir şey yoktu. Bekir Paşa, Muhammed Bey ve diğer Memlûk ileri gelenlerini, tabanca ve kılıçlarla donanmış Kasımilerin pusuda bek-

ledikleri bir yere görüşme için davet etti. Muhammed Bey'in gelmesiyle Kasımiler ortaya çıktılar ve Fakarilerin liderini karnından vurup diğerlerini de katlettiler. Kahire'deki en güçlü on kişiyi bu şekilde öldürüp kellelerini de halkın görmesi için şehirdeki en büyük camilerden birinin önüne dizdiler.[35] Bu olay Osmanlı Mısır'ındaki vakayinamelerde geçen en önemli katliamlardan biridir.[36]

Yıllarca kendi aralarında savaşan Kasımi ve Fakarilerin Kahire'deki hâkim konumlarını sürdürecek güçleri kalmamıştı. İki düşman grup, on sekizinci yüzyılın kalan kısmında Osmanlı Mısır'ında hüküm sürecek olan Kazdağlılar adlı bir Memlûk ailesi tarafından bertaraf edildi. Kazdağlıların iktidara gelişiyle gruplar arasındaki şiddetli çatışmalar sona erdi ve bu çatışmalardan bunalmış olan şehirde barış hâkim oldu. Osmanlılar, zengin ama başa çıkılması zor Mısır eyaleti üzerinde hiçbir zaman tam bir hâkimiyet kuramadılar. Onun yerine Osmanlı Mısır'ında farklı bir siyasi kültür gelişti ve Memlûk aileleri, Yavuz Sultan Selim'in Memlûk İmparatorluğu'nu yıkmasından asırlar sonra bile Osmanlı valilerine olan üstünlüklerini korumaya devam ettiler. Tıpkı Lübnan ve Cezayir'de olduğu gibi Mısır'da da Osmanlı idaresi yerel siyasete uyum sağlama yolunu seçmişti.

Memlûk İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdıktan iki yüzyıl sonra Osmanlılar imparatorluklarını Kuzey Afrika ve Güney Arabistan'a kadar genişletmeyi başarmışlardı. Kolay bir süreç olmamıştı bu. Arap eyaletlerindeki idare şeklini standart hale getirmek istemeyen veya bunu yapmaktan aciz olan Osmanlılar çoğu durumda yerel seçkinlerle işbirliği yapmayı tercih ettiler. Çeşitli Arap vilayetlerinin belki İstanbul'la çok farklı ilişkileri ve birinden diğerine çok değişen idari yapıları vardı ama hepsinin aynı imparatorluğun parçası olduğuna şüphe yoktu. Bu tür bir heterojenlik, Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi o dönemin çok milletli ve çok mezhepli imparatorluklarında normaldi.

On sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Osmanlılar bu çeşitliliği belli oranda bir başarıyla idare ettiler. Özellikle Lübnan Dağı ve Mısır'da olmak üzere zorluklarla karşılaştılar ama farklı stratejilerle Osmanlı hâkimiyetini sürdürmeyi başardılar ve hiçbir yerel liderin kendilerine uzun süreli bir tehdit oluşturmamasını sağladılar. Fakat bu merkez ile Arap çevre arasındaki bu dinamik, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında değişmeye başladı. Özerklik elde etme isteğiyle ve çoğu zaman Avrupa-

lılarla işbirliği yaparak güçlerini birleştirip Osmanlılara başkaldıran yeni liderler ortaya çıktı. Bu liderler, on dokuzuncu yüzyılda kendi varlığı bile tehlikede olan Osmanlı Devleti için ciddi bir tehdit oluşturmaya başladılar.

2
Osmanlı Yönetimine Arap Tehdidi

Bir berber yaşadığı şehirde olup biten her şeyi bilir çünkü zamanının çoğunu her kesimden insanla konuşarak geçirir. Günlüğüne kaydettiklerine bakılırsa Ahmed el-Budeyri "el-Hallak" (Berber), on sekizinci yüzyıl ortalarında Şam toplumu ve siyasetine dair çok şey bilen hoş sohbet birisiydi. Günlüğünde ele aldığı konular, bütün berber sohbetlerinde geçen bilindik konulardı: siyaset, hayat pahalılığı, havalar ve artık hiçbir şeyin eski günlerdeki gibi güzel olmadığına dair yakınmalar.

Günlüğünde yazdıkları dışında Şamlı berber Budeyri'nin hayatı hakkında çok az şey biliyoruz. Çağının nizamnamelerinde (Osmanlı döneminde kimin kim olduğunu anlatan eserler) adının geçmesine imkân olmayan sıradan birisiydi. Fakat günlüğü için aynı şeyi söylemek zordur. On sekizinci yüzyılda bir esnafın, düşüncelerini anlatan yazılı bir eser bırakmak bir yana, okuma yazma bilmesi bile sıra dışı bir şeydir. Kendisi hakkında çok az şey anlatıp başkaları hakkında yazmayı tercih etmiştir. Ne zaman doğup öldüğünü bilmiyoruz ama 1741-1762 yılları arasında günlüğünü yazarken yetişkin bir adam olduğunu biliyoruz. Dindar bir Müslüman olan Budeyri, bir sufi tarikatına mensuptu. Evli ve çocukluydu ama ailesinden neredeyse hiç bahsetmiyordu. Mesleğiyle gurur duyuyor, kendisini bu mesleğe başlatan ustasından hayranlıkla söz ediyor ve saçını tıraş ettiği önemli kişilerin adlarını anıyordu.

Şam Berberi sadık bir Osmanlı tebaasıydı. 1754 yılında, Sultan I. Mahmut'un (1730-1754) ölüm haberini alan Şam halkının nasıl müteessir olduğunu ifade etmişti. Sultan III. Osman'ın (1754-1757) tahta çıkışı sebebiyle yapılan sokak kutlamalarını şöyle anlatmıştı: "Şam, halkın daha önce hiç görmediği kadar güzel süslenmişti. Allah, Osmanlı Devleti'ne zeval vermesin. Âmin."[37]

Berber'in Osmanlı Devleti'ne dua etmesi boşuna değildi. Osmanlı devlet kavramına göre iyi bir hükümet, "adalet çemberi" denen birbirine bağlı dört unsur arasındaki hassas dengeden, oluşuyordu. İlk olarak devletin otorite kurması için büyük bir orduya ihtiyacı vardı. Büyük bir ordu beslemek çok masraflıydı ve devletin tek düzenli gelir kaynağı vergiydi. Vergi toplayabilmek için devlet halkının refah düzeyini artırmak zorundaydı. Halkın müreffeh olabilmesi için de adaletin devlet tarafından korunuyor olması gerekirdi ve bu şekilde daire tamamlanarak tekrar devletin sorumluluklarına dönülürdü. Dönemin pek çok Osmanlı siyaset analizcisi siyasi istikrarsızlığı hep bu dört unsurdan birinin ihmal edilmesiyle açıklamıştır. Budeyri, on sekizinci yüzyıl ortalarında Şam'da gördüklerine dayanarak Osmanlı Devleti'nin başının büyük belada olduğuna hükmetmişti. Valiler yolsuzluk yapıyordu, askerler disiplinsizdi, fiyatlar yüksekti ve devlet otoritesinin zayıflamasıyla genel ahlak bozulmuştu.

Muhtemelen sorunların kaynağı Şam valileriydi. Budeyri'nin döneminde Şam, imparatorluğun standart uygulaması olarak İstanbul'dan gönderilen Osmanlı valilerince değil, yerel bir hanedan tarafından yönetiliyordu. Yönetici Azim ailesi on yedinci yüzyılda Suriye'nin ortasındaki Hama kenti civarında çok sayıda tarım alanını ele geçirerek büyük bir servete sahip olmuştu. Daha sonra Şam'a yerleşip şehrin en zengin ve nüfuzlu ailelerinden biri oldular. 1724-1783 yılları arasındaki kırk beş senelik bir dönem boyunca şehri Azim ailesinin beş üyesi yönetti. Azim ailesinin diğer üyeleri de aynı dönemde Sayda, Trablusşam ve Halep valileri olarak tayin edildiler. Azim ailesinin Suriye üzerindeki hâkimiyeti on sekizinci yüzyılda Arap vilayetlerinde ortaya çıkmış en çarpıcı yerel liderlik örneklerinden biridir.

Bizler Arapların Osmanlı bürokratları yerine kendi hemşehrileri tarafından yönetilmeyi tercih ettiklerini düşünebiliriz. Fakat on sekizinci yüzyıldaki Osmanlı bürokratları hâlâ sultanın kullarıydılar ve teoride bile olsa kendi menfaatleri için değil, devlete sadakatle hizmet için görev yaparlardı. Azim ailesi ise tam aksine şahsi ve ailevi menfaatlerini korumaya çalışarak devletin üst makamlarında bulunduğu süreyi daha fazla zenginleşmek ve Osmanlı Devleti'nin zararına kendi hanedanını büyütmek için kullandı. Adalet çemberi bozulmuş ve her şey yıkılmaya başlamıştı.

Budeyri, Şam'ı yöneten Azim ailesinin avantaj ve dezavantajlarını detaylarıyla anlatmıştı. Esat Paşa el-Azim, Budeyri'nin günlüğünde ele alınan dönemin büyük bir kısmı boyunca yönetimdeydi. On dört yıllık idaresiyle (1743-1757) Şam'da en uzun süre yönetimde kalan Osmanlı valisi olmuştu. Berber, Esat Paşa'yı övmede cömert davrandığı gibi Paşa'nın eleştirilecek pek çok yönünü de görüyordu. Azim valilerini, şehrin zenginliklerini sömürmekle suçlayıp onları askerlerdeki disiplinsizliğin ve genel ahlaktaki bozulmanın sorumlusu olarak göstermişti.

Azim ailesinin idaresinde ordu, kanunları uygulayan disiplinli bir kuvvetken gitgide yozlaşarak başıbozuk bir topluluk haline gelmişti. Şam'daki yeniçeriler iki gruba ayrılmıştı: İstanbul'dan gönderilen imparatorluk askerleri (kapıkulları) ve Şam'ın yerli yeniçerileri (yerliyye). Ayrıca Kürt, Türkmen ve Kuzey Afrikalılardan oluşan düzensiz birlikler de bulunuyordu. Farklı birlikler sürekli rekabet halindeydi ve şehirdeki huzur ortamını ciddi anlamda tehdit ediyorlardı. 1756'da, "Amara Mahallesi sakinleri, Şamlı yeniçerilerle mücadele eden imparatorluk yeniçerilerinin tarafını tutmanın bedelini çok acı bir şekilde ödediler. Şamlı yeniçeriler tüm Amara Mahallesi'ni –evleri ve dükkânları– ateşe verdi."[38] Budeyri askerlerin Şam sakinlerine saldırdığı, hatta onları öldürdüğü ama hiçbir ceza almadığı sayısız olayı örnek göstermektedir. Gerilimin yüksek olduğu zamanlarda esnaf kepenk kapatıp evlerine çekilirdi ve şehirdeki ekonomik hayat dururdu. Berberin günlüğüne bakarak sıradan bir Şamlının "kolluk kuvvetleri"ni kendisine ve malvarlığına yönelik büyük bir tehdit olarak gördüğünü anlamak mümkündür.

Budeyri ayrıca şehirdeki yiyecek fiyatlarının devamlı yüksek olmasından da Azim ailesini sorumlu tutuyordu. Pazarı denetleyip fiyatları makul seviyelerde tutamadıkları gibi Budeyri'nin iddiasına göre, Azim valileri büyük toprak sahipleri olarak görevlerini kötüye kullanarak istifçilik yapmış ve yapay bir kıtlık ortamı oluşturarak bu durumdan azami kâr elde etmişlerdi. Ekmek fiyatları düştüğü zaman Esat Paşa adamlarını gönderip kendi aile servetinin kaynağı olan tahıl pazarını korumak için fırıncıları fiyat artırmaya zorluyordu.[39]

Budeyri, Şam halkı açlık içinde yaşarken Azim valilerinin servet biriktirmesini günlüğünde şiddetle eleştiriyordu. Esat Paşa'nın görevini kötüye kullanmasının en iyi örneği, Şam'ın merkezine yaptırdığı, bugün hâlâ ayakta olan saraydır. Bu proje yüzünden şehirdeki tüm inşaat

malzemeleri, tüm duvar ustaları ve zanaatkârlar kullanıldığından Şam genelinde inşaat giderleri yükselmişti. Esat Paşa, ustalarına şehirdeki eski bina ve evlerden, sahibinin kim olduğuna veya tarihî değerlerine bakmaksızın, değerli inşaat malzemelerini almalarını emretti. Proje, Esat Paşa'nın açgözlülüğünün nişanesiydi. Budeyri'ye göre Esat Paşa sarayında "zeminin altına, duvarların içine, tavanlara, sarnıçlara ve hatta tuvaletlere" servetini saklamak için gizli bölmeler yaptırmıştı."[40]

Budeyri'ye göre, askerî disiplinin bozulması Azim valilerinin tamahkârlığıyla birlikte halkın ahlaki değerlerinde büyük bir yozlaşmaya neden olmuştu. Osmanlı Devleti'nin meşruiyeti büyük ölçüde İslami değerleri savunmasına ve halkının Sünni İslam hükümlerine göre yaşamasına imkân verecek kurumları ayakta tutabilmesine bağlıydı. Halkın ahlakındaki bu çöküş devlet otoritesinin de parçalanmaya başladığının açık bir göstergesiydi.

Budeyri'ye göre genel ahlakın ne durumda olduğunu şehirde alenen dolaşan fahişelerden daha iyi hiçbir şey gösteremezdi. Şam, saygıdeğer kadınların saçlarını örttüğü, mütevazı giyindiği ve aileleri dışındaki erkeklerle neredeyse hiç aynı ortamlarda bulunmadığı muhafazakâr bir şehirdi. Şam'daki fahişeler ise bu hassasiyetlerin hiçbirine dikkat etmiyorlardı. Berber sıklıkla kendileri gibi sarhoş askerlerle âlem yapan ve Şam sokaklarında saçları ve yüzleri açık halde dolaşan fahişelerden şikâyet ediyordu. Şam valileri birkaç kez fahişeliği yasaklamaya çalıştılarsa da bunun bir etkisi olmadı. Şehirdeki askerlerin desteğinden cesaret alan fahişeler yasağa aldırmadılar.

Görünüşe göre Şam'ın sıradan insanları zamanla fahişeleri kabullenmeye, hatta onlara hayranlık duymaya başlamışlardı. 1740'larda Salmun adında genç ve güzel bir kadın tüm Şam halkının sevgisini kazanmış ve ismi argoda yeni moda ve güzel olan her şey için kullanılır olmuştu. Örneğin güzel bir elbiseye "Salmuni elbise" veya güzel bir mücevhere "Salmuni mücevher" deniyordu.

Salmun otoriteye meydan okuyan gözü kara bir kadındı. 1744 yılının bir ikindi vaktinde, Salmun Şam'ın merkezinde bir kadıyla karşılaşır ve Bizet'nin Carmen'ini andıran bir sahne yaşanır. Salmun sarhoştur ve bıçak taşımaktadır. Kadının uşakları ona yoldan çekilmesi için bağırırlar. Salmun onlara güler ve bıçağıyla kadıya saldırır. Adamlar kadını zor zapt ederler. Kadı onu yetkililere tutuklatır ve Salmun bu affedilmez suçu nedeniyle idam edilir. Şam sokaklarına salınan bir tellal tüm fa-

hişelerin öldürüleceği emrini duyurur. Çoğu kadın kaçar, kalanlar ise saklanır.[41] Bu yasak kısa sürdü ve Şam'ın fahişeleri tekrar peçesiz ve serbestçe sokaklarda dolaşmaya başladılar. "O günlerde," diye yazmıştı Berber 1748'de "yolsuzluk arttı, Allah'ın kulları ezildi ve fahişeler gitgide artarak pazarlarda gece gündüz dolaşmaya başladılar." Fahişelerin Şamlı bir evliyanın şerefine düzenlediği bir yürüyüşü anlatırken hem dinî değerlerin aşağılanması hem de halkın bunu kabullenir görünmesi nedeniyle küplere binmişti. Bir fahişe hasta bir Türk askerine âşık olmuştu. Sevdiği adam iyileşirse evliyanın ruhuna Kur'an okutacağına yemin etmişti. Asker iyileşince, kadın adağını yerine getirdi:

> Kendisi gibi günahkâr kızlardan oluşan bir kafileyle birlikte yürüyordu. Ellerinde tütsüler ve mumlarla pazar yerinden geçtiler. Kadınlar yüzleri açık ve saçları omuzlarına dökülmüş halde tef çalıp ilahi okuyorlardı. İnsanlar ses çıkarmadan onları izlediler. Sadece doğruluktan şaşmayanlar seslerini yükseltip, "Allahu ekber," diye bağırdı.[42]

Bu geçit töreninden kısa bir süre sonra şehrin yetkilileri fahişeliği tekrar yasaklamaya çalıştı. Mahalle sorumlularına şüpheli herkesi ihbar etmeleri söylendi ve sokaklara salınan tellallar kadınları peçelerini düzgün takmaları için ikaz ettiler. Bu yeni emirlerin uygulanmaya başladığı ilk günlerde Berber şu iddiada bulunuyordu: "Aynı kızları sokaklarda ve pazarlarda her zamanki gibi dolaşırken gördük." O tarihten sonra Vali Esat Paşa el-Azim, cüretkâr fahişeleri kovma çabalarından vazgeçip onlardan vergi almaya karar verdi.

Azim valileri yetkilerini kötüye kullanarak halkın zararına kendi servetlerini büyüttüler ve ahlaka aykırı davranışları önleyemedikleri gibi sözde komutaları altında olan askerler üzerinde de kontrol sağlayamadılar. Şam Berberi'nin sabrı taşmıştı. Böyle adamlar tarafından yönetilen bir devlet ayakta kalabilir miydi?

On sekizinci yüzyılın ortasında Osmanlılar ile Araplar bir yol ayrımına gelmişlerdi.

Osmanlılar Arap topraklarını imparatorluklarına dâhil etmeyi başarmışlardı. İki asır içerisinde Osmanlılar hâkimiyetlerini Arap yarımadasının en güney ucundan kuzeybatı Afrika'daki Fas sınırına kadar

genişlettiler. Osmanlı sultanı, Araplar tarafından meşru hükümdar olarak kabul edildi. Cuma namazlarında hutbeler onun adına okundu, sultanın savaşlarına asker gönderdiler ve onun memurlarına vergi ödediler. Hem tarlada çiftçilik yapanlar hem de şehirlerde esnaflık ve ticaretle uğraşanlar olmak üzere Arap halkının büyük çoğunluğu Osmanlı toplum sözleşmesini kabul etmişti. Bu sadakatlerinin karşılığında bekledikleri şey ise can ve mal güvenliği ile İslami değerlerin korunmasıydı.

Fakat Arap dünyasında büyük bir değişim gerçekleşmekteydi. Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinde, seçkin bir hizmetkâr sınıfı olan devşirmelere tahsis edilmiş yüksek makamlara gelemeyen hür doğmuş Müslümanlar olan Araplar, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren vilayet yönetiminde en üst seviyeye çıkıp "paşa" unvanını almaya başlamışlardı. Şam'daki Azim ailesi Mısır'dan Filistin'e, Lübnan Dağı'ndan Mezopotamya ve Arap Yarımadası'na kadar geniş bir coğrafyada görülmeye başlayan bir olgunun örneklerinden sadece biriydi. Yerel liderlerin güçlenmesi o bölgede İstanbul'un otoritesini zayıflatıyor, bölgede kurulan askerî birlikler ve başlanan inşaat projeleri için daha fazla vergi gerekiyordu. Bu yönetim yapısı daha fazla Arap vilayetine yayıldıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne yönelik tehdidin boyutları da artmaya başladı. Zira on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında yerel liderlerin sayısındaki artış pek çok Arap vilayetinin Osmanlı yönetimine başkaldırmasına yol açtı.

Arap eyaletlerinde ortaya çıkan yerel idarecilerin, Memlûk ailelerinin liderlerinden kabile şeyhlerine ve şehirlerin ileri gelenlerine kadar uzanan çok farklı aile geçmişleri vardı. Bu liderler Osmanlı idaresinden duydukları rahatsızlıktan ziyade şahsi hırslarıyla hareket ediyorlardı. Hepsi servet sahibiydi. İstisnasız hepsi Osmanlı toprak yönetimindeki değişimlerden istifade ederek büyük miktarda toprak sahibi olmuş arazi sahipleriydi, bu arazileri ömür boyu ellerinde tutmuşlar ve kimi zaman oğullarına da miras olarak bırakabilmişlerdi. Mülklerinden elde edilen geliri devlet hazinesine göndermeyip kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullandılar. Görkemli saraylar inşa ettiler ve güçlerini artırmak için ordular kurdular. İstanbul'un zararı Arap eyaletlerindeki yerel ekonominin kazancı olmuştu, ayrıca zanaatkârlara ve milis kuvvetlerine hamilik yapma yetkisi de yerel yöneticilerin nüfuzunu artırdı.

Bu tür yerel idareciler sadece Arap topraklarına has olmasa da (benzerleri Balkanlar ve Anadolu'da da baş göstermişti) Arap toprakları her

anlamda İstanbul'a daha uzaktı. Osmanlılar gelir ve asker açısından Arap vilayetlerinden çok Balkanlar ve Anadolu'ya güvenirdi. Ayrıca Arap toprakları merkeze daha uzak olduğundan İstanbul hükümeti ufak ayaklanmalarla uğraşıp asker ve maddi kaynak göndermek istemezdi. İstanbul, Şam ve Kahire'deki yerel yöneticilerin yaptıklarından ziyade Viyana ve Moskova'daki hükümdarların yaptıklarıyla meşgul olurdu.

On sekizinci yüzyılda, Avrupalı komşuları Osmanlı İmparatorluğu için Arap vilayetlerinden çok daha fazla tehlike oluşturuyordu. Avusturya'daki Habsburglar Osmanlıların Avrupa'da fethettikleri toprakları geri kazanıyorlardı. 1683'e kadar Osmanlılar Viyana kapılarını zorlamışlardı. 1699'a gelindiğinde ise Avusturyalılar Osmanlıları yenerek Karlofça Anlaşması'yla Macaristan, Transilvanya ve Polonya'nın bir bölümünü almışlardı. Bu da Osmanlıların tarihteki ilk toprak kaybı olmuştu. Rus Çarı Büyük Petro, Karadeniz ve Kafkaslarda Osmanlıları sıkıştırıyordu. Böyle büyük tehditler dikkate alındığında Şam ve Bağdat'taki yerel idarecilerin çıkardıkları sorunlar hiç önemli değildi.

Osmanlıların Avrupalı ordular tarafından bozguna uğratılması Osmanlı toprakları içerisinde fırsat kollayanlara cesaret verdi. Yerel yöneticilerin gücü arttıkça, Arap halkının, Arap vilayetlerine gönderilen Osmanlı memurlarına hürmeti ve bağlılığı azaldı. Hükümet yetkilileri, gittikçe kanunları hiçe sayan, bölgedeki askerler ve yerel yöneticilerin milisleriyle itişip kakışmaya başlayan sultanın askerleri üzerindeki otoritelerini de kaybettiler. Asker sınıfının itaatsizleşmesi kamu düzeninin geleneksel koruyucuları olan kadı ve ulemanın otoritesini de sarstı. Osmanlıların aciz kalmaya başladığını gören halk, güvenliğinin sağlanması için yerel yöneticilerden medet ummaya başladı. Basralı bir Hristiyan tacir şunları yazmıştı: "Herkes Arap reislerden korkup onlara hürmet ederken kimsenin Osmanlıları saydığı yoktu."[43]

Tebaasının saygısını kaybeden bir devletin başı dertte demektir. Vakanüvis Abdurrahman el-Ceberti, Osmanlıların on sekizinci yüzyılda Memlûklar üzerindeki otoritesini yitirmesi üzerine şunları söylemişti: "Eğer bu dönem vücuda gelip bir şişeye işeyebilseydi zamanın doktoru hastalığının ne olduğunu anlardı."[44] Osmanlı hastalığının temelinde yerel yöneticiler yatıyordu ve durum ancak devletin otoritesinin yeniden güçlü bir şekilde ortaya konmasıyla düzeltilebilirdi. İstanbul, Arap vilayetlerindeki sorunları halledecek kaynakları tedarik edebilmek için önce Avrupa cephesinde istikrarı sağlamak zorundaydı.

Yerel yönetimlerin tabiatı bölgeden bölgeye değişiyordu ve Osmanlı otoritesi için oluşturdukları tehditler farklılık gösteriyordu. Genelleme yapacak olursak Osmanlı merkezine en yakın olanların en sakin yerler olduğunu söyleyebiliriz. Lübnan Dağı'ndaki Şihab, Şam'daki Azim ve Musul'daki Celili gibi aileler Osmanlı yönetimine sadık kalmış ama imkânlar dâhilinde olabildiğince özerklik elde etmeye de çalışmışlardı.[45] Daha güneydeki Bağdat, Filistin ve Mısır'da, kontrolleri altındaki toprakları genişletmeye çalışan Memlûk liderleri ortaya çıkarak doğrudan Osmanlı Devleti'ne meydan okumuşlardı. Orta Arabistan'da Suudi-Vahhabi birliğinin ortaya çıkarak Mekke ve Medine şehirlerinin kontrolünü ele geçirip Osmanlı hac kervanlarının bu kutsal şehirlere gitmesine engel olması, Osmanlı hükümeti için son derece vahim bir tehdit oluşturuyordu. Öte yandan çok daha uzak olan Cezayir, Tunus ve Yemen gibi eyaletler Osmanlı padişahının tebaası olmaktan hoşnuttular ve sahip oldukları kapsamlı özerklik karşılığında yıllık vergilerini ödüyorlardı.

Bu yerel yöneticilerin ortaya çıkışı hiçbir şekilde bir Arap *hareketi* olarak görülemez. Bu liderlerin çoğu etnik olarak Arap değildi, hatta bazıları Arapça bile bilmiyordu. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yönetimine meydan okuyanlar kendi menfaatlerini düşünen hırslı kimselerdi ve kendi idareleri altındaki Arap halkını pek umursadıkları yoktu. Tek başlarınayken Osmanlı Devleti için tehdit oluşturmuyorlardı. Ama birlikte hareket ettikleri zaman –Mısır'daki Memlûkların Kuzey Filistin'deki bir liderle ittifak yapması gibi– Osmanlı vilayetlerini ele geçirmeyi başarabiliyorlardı.

Yirminci yüzyılda Orta Doğu'yu ön plana çıkaran şey petrol olmuştu. On sekizinci yüzyılda Doğu Akdeniz'in en büyük zenginlik kaynağı pamuktu. Avrupa'nın pamuğa olan talebi on yedinci yüzyıla kadar uzanıyordu. İngiliz Lancashire dokuma atölyeleri, Batı Hint Adaları ve Amerika'daki kolonilerden gelen pamuğu kullanıyor olsa da Fransızlar pamuk ihtiyaçlarının büyük bölümünü Osmanlı pazarından tedarik ediyorlardı. Dokuma ve eğirme teknolojilerinin on sekizinci yüzyıl boyunca gelişmesi, bu gelişmenin Sanayi Devrimi'yle sonuçlanması Avrupa'da pamuk talebinin fırlamasına neden oldu. Fransızların Doğu Akdeniz'den yaptıkları pamuk ithalatı beşe katlandı ve 1700 yılında 2.1 milyon kiloyken 1789'da yaklaşık on bir milyon kiloya çıktı.[46] Avrupa pazarlarında en çok değer verilen pamuk Kuzey Filistin'deki Celile

bölgesinde yetişen pamuktu. Celile pamuğundan elde edilen servet Suriye'deki Osmanlı idaresine meydan okuyacak kadar güçlenen bir hanedan üyesinin gözünü doyurmaya yetecek kadar büyüktü.

Celileli derebeyinin adı Zahir el-Ömer'di (1690(?)-1775). Zahir, on yedinci yüzyılda Celile'ye yerleşmiş, Safed ve Tiberya arasındaki geniş tarım alanlarını ele geçirmiş bir Bedevi kabilesi olan Zeydanilerin lideriydi. Zeydanilerin Şam'la güçlü ticaret ilişkileri vardı ve Celile'deki pamuk tarlaları sayesinde hatırı sayılır bir aile serveti biriktirmeye başlamışlardı. Zahir, Celile'deki Zeydani şeyhlerinin üçüncü kuşağını temsil ediyordu. Batı'da pek tanınmasa da Arap dünyasında asırlar boyunca ünlü bir isim oldu. Osmanlı valileriyle yaşadığı çatışmalardan dolayı sık sık –ve hatalı olarak– bir Arap veya Filistin milliyetçisi gibi gösterilir. Zahir ölümünden önce çoktan efsaneleşmiş, kendi dönemine yakın bir zamanda yazılan iki biyografinin de konusu olmuştu.

Zahir'in uzun ve ilginç kariyeri 1730'larda, o zamanlar bir köyden farkı olmayan Tiberya kasabasını ele geçirmek için bir Bedevi kabilesiyle ittifak yapmasıyla başladı. Zahir, Sayda valisinin kendisini vergi tahsildarı olarak tayin etmesini sağlayarak bu kazancını sağlama aldı. Daha sonra Tiberya'yı tahkim etmeye koyuldu ve iki yüz atlıdan oluşan bir milis gücü kurdu.

Zahir ve ailesi Tiberya'yı üs olarak kullanarak Kuzey Filistin'deki verimli ovaları ve dağlık arazileri kontrol altına almaya başlayıp kiracı çiftçilere topraklarına pamuk ekmelerini söylediler. Kardeş ve kuzenlerine kendi adına işlemeleri için toprak dağıttı. Zahir kendisine küçük bir beylik kurarken gücü de gitgide artıyordu. Sahip olduğu topraklara bağlı olarak elde ettiği pamuk geliri de arttı ve bu sayede ordusunu büyüterek daha fazla toprak elde etti.

1740'ta Zahir artık Kuzey Filistin'in en güçlü lideri olmuştu. Nablus derebeylerini mağlup etmiş, Nasıra'yı ele geçirmişti. Bu sayede Filistin ile Şam arasındaki ticaret yoluna hâkim olarak servetini daha da büyüttü.

Zeydani beyliğinin bu hızlı yükselişi Zahir el-Ömer'i Şam valisiyle karşı karşıya getirdi. Valilerin başlıca görevlerinden biri de her yıl Mekke'ye giden hac kervanının ihtiyaç ve masraflarını karşılamaktı. Ama eskiden hac kervanının masraflarını karşılamak için gelirlerinden yararlanılan araziler artık Zahir'in elindeydi. Zahir, Şam valisini Kuzey Mavera-i Ürdün ve Filistin'in vergilerinden mahrum bırakarak hac kervanını da tehlikeye atmış oluyordu. İstanbul hükümeti durumu haber aldığında

sultan, Şam Valisi Süleyman Paşa el-Azim'e Zahir'i yakalayıp idam etmesini ve Tiberya'daki tahkimatını da yıkmasını emretti.

Şamlı berber Budeyri, 1742 yılında Süleyman Paşa'nın Zahir'i devirmek için Şam'dan büyük bir orduyla yola çıktığını günlüğüne yazmıştır. İstanbul hükümeti Zahir ve tahkimatının ortadan kaldırılması için askerler ve ağır silahlar göndermişti. Süleyman Paşa ayrıca Lübnan Dağı, Nablus, Kudüs ve komşu Bedevi kabilelerinden gönüllüler toplamıştı. Hepsi Zahir'i rakip olarak gördüğünden hiçbiri onu devirme fırsatını kaçırmak istemiyordu.

Süleyman Paşa'nın Tiberya kuşatması üç ay sürdüyse de Zahir'in kuvvetleri teslim olmadı. Osmanlı hatlarının ötesinden kendisine gizlice yiyecek ve levazım gönderen kardeşinin yardımıyla Zahir kendisinden üstün güçler karşısında dayanmayı başardı. Şam Valisi durumdan hoşnut değildi ve Tiberya'ya gizlice yiyecek götürmeye çalışan bazı Zeydani adamlarını yakaladığı zaman kellelerini İstanbul'a gönderdi. Yine de Süleyman Paşa asıl büyük hedefini ele geçiremedi ve üç ayın sonunda Mekke'ye hacca gitmek üzere hazırlık yapmak için Şam'a dönmek zorunda kaldı. Yenilgiyi kabullenmek istemeyen Süleyman Paşa, savunmasız Tiberya halkına duyduğu merhametten dolayı kuşatmayı kaldırdığı söylentisini yaydı. Ayrıca Şam'a olan vergi borcunu ödeyeceğini taahhüt etmesi için Zahir'in oğullarından birini de rehin aldığını söyledi. Şam Berberi bu rivayetleri aktarırken şüpheleri olduğunu da dile getirmektedir: "Bu hikâyenin farklı anlatıldığını da duyduk. Artık işin aslını Allah bilir."[47]

Süleyman Paşa 1743'te hacdan döndüğünde Tiberya'daki Zahir el-Ömer'e savaş ilan etti. Bir kez daha İstanbul'un da desteğiyle büyük bir ordu topladı ve Filistin'de Zahir'e diş bileyen kim varsa bir araya getirdi. Tiberya sakinleri bir kez daha kendilerini çetin bir kuşatmaya hazırladılar. Ama ikinci kuşatma hiç başlamadı. Süleyman Paşa el-Azim, Tiberya'ya giderken kıyı şehri Akka'da konakladı ve orada hummadan hayatını kaybetti. Naaşı defnedilmek üzere Şam'a geri getirildi, kuşatma ordusu ise dağıldı. Zahir el-Ömer'i istediklerini yapmaktan alıkoyacak kimse kalmamıştı.[48]

1740'lı ve 60'lı yıllar arasında Zahir'e başka rakip çıkmadı ve gücü eskisiyle kıyaslanamayacak ölçüde arttı. Sayda valisinin Zahir'in askerî gücüne denk bir kuvveti yoktu ve yeni Şam Valisi Esat Paşa el-Azim de Tiberya'nın hâkimini kendi haline bırakmayı tercih etti. Zahir, kendisini

Osmanlı Sarayı'nın entrikalarına karşı koruyacak nüfuz sahibi kişilerden bir çevre yapmayı da ihmal etmedi.

Zahir bu nispi bağımsızlığını fırsat bilerek nüfuz alanını Tiberya'dan, Levant pamuk ticaretinin ana limanı olan Akka şehrine kadar genişletti. Sayda valisine defalarca Akka vergilerini toplama hakkının kendisine verilmesi talebiyle müracaat ettiyse de her defasında reddedildi. Sonunda şehri ele geçirip kendisini de şehrin mültezimi ilan etti. 1740'lı yıllarda Akka şehrini tahkim etti ve karargâhını oraya taşıdı. Artık tarladan pazara kadar tüm pamuk ticareti onun elindeydi. Şam'daki Fransız pamuk tüccarları, kendi zararlarına "fazla güçlü ve fazla zengin" olan Zahir el-Ömer'den nasıl bıktıklarını yazdıkları mektuplarda anlatmaktadırlar.[49] 1750'lerde sattığı pamuğun fiyatını Zahir kendisi belirler hale gelmişti. Fransızlar kendi şartlarını Zahir'e dayatmaya kalktıkları zaman, o da Celile'deki pamuk tüccarlarının Fransızlara mal satmasını yasaklayarak Fransızları tekrar müzakere masasına oturtup onlara kendi şartlarını kabul ettirdi.

Osmanlı Devleti'yle pek çok sefer karşı karşıya gelmiş olmasına rağmen Zahir el-Ömer her fırsatta resmî bir unvan sahibi olabilmek için çırpınmıştı; kendisi düzenin bir parçası olmak isteyen bir asiydi. Şam'daki Azim ailesiyle aynı konumda olmak istiyordu, bu da paşa unvanını alıp Sayda valiliğine getirilmesiyle mümkündü. Bu nedenle, giriştiği tüm başkaldırı eylemlerinin ardından sadık bir biçimde vergisini ödemeyi ihmal etmedi. Yine de iktidar sahibi olduğu yıllar boyunca Zahir, Sayda valisine bağlı bir mültezim olmaktan öteye geçemedi. Bu durum Celile derebeyini hep hüsrana uğratmıştı. Osmanlılar 1768-1774 yılları arasında Ruslarla tahrip edici bir savaşa tutuşmuş olduklarından Zahir'in sadakatini sürdürmesini sağlamak için onunla orta yolda buluşmaya karar verdiler. 1768'de İstanbul tarafından Akka şeyhi; Nasıra, Tiberya, Safed Emîri ve tüm Celile'nin şeyhi olarak tanındı.[50] Bu da bir unvandı ama Zahir'i tatmin etmek için yeterli değildi.

Yirmi yıl kadar süren nispi barışın ardından Zahir'in kuvvetleri yeniden Osmanlı valilerinden kaynaklanan tehditlerle karşı karşıya gelmeye başladı. 1770'te yeni Şam valisi, Zahir'in Kuzey Filistin üzerindeki hâkimiyetini sona erdirmeye karar verdi. Osman Paşa kendi oğullarının Trablusşam ve Sayda valileri olarak atanmalarını sağladı ve Lübnan Dağı'ndaki Dürzi cemaatiyle Zahir'e karşı ittifak yaptı. Nablus'un ileri gelenleri de kuzeydeki kavgacı komşularının sonunu görmeye hevesliy-

diler. Zahir bir anda kendisini dört bir yandan düşmanlarla çevrilmiş halde buldu.

Osman Paşa'yla ölüm kalım mücadelesine giren Zahir ancak bir başka yerel liderle ittifak yaparak ayakta kalabilirdi. Şam ve Sayda'nın birleşik güçlerine karşı koyabilecek tek bölgesel güç Kahire'deki Memlûklar ve onların olağanüstü lideri Ali Bey'di. Zahir ile Ali Bey güçlerini birleştirince Arap eyaletlerinin o tarihe kadar Osmanlı yönetimine karşı gösterdikleri en büyük direnişi başlatmış oldular.

Memlûk lideri Ali Bey'in pek çok lakabı vardı. Çağdaşlarından bazıları ona Cin Ali derdi çünkü görünüşte imkânsız olanı gerçekleştirmek için sanki sihir kullanıyordu. Türkçe lakabı ise Bulut Kapan'dı çünkü Osmanlıların bulut yakalamaktan bile zor olduğunu düşündükleri bir işi, Bedevileri sindirmeyi başarmıştı. Ama en çok Ali Bey el-Kebir (Büyük Ali Bey) ismiyle bilinirdi ve 1760-1775 yılları arasında Osmanlı Mısır'ı tarihindeki tüm Memlûklardan daha büyük şeyler yapmayı başaracaktı.

Ali Bey Mısır'a 1743 yılında, Kazdağlı ailesine bağlı Memlûk kapıkullarının bir üyesi olması için on beş yaşında bir askerî köle olarak getirildi. Kısa sürede terfi edip özgürlüğünü kazandı ve efendisinin 1755 yılında ölmesi üzerine Bey mertebesine geldi. Beyler, liderleri Şeyh el-Balat (şehrin komutanı) olan Memlûk hiyerarşisinin en tepesinde yer alırlardı. Ali Bey bu mertebeye 1760 tarihinde erişti ve 1773'teki ölümüne kadar –kısa aralıklar haricinde– makamında kaldı.

Ali Bey etrafına korku salarak saygı elde eden bir derebeyiydi. Çağdaşı büyük Mısır tarihçisi el-Ceberti'ye göre, "Kudretli, dik başlı, hırslı ve ancak hükümranlık ve üstünlükle tatmin olabilecek birisiydi. Çok ciddi bir adamdı ve şaka yaptığı veya eğlendiği hiç görülmemişti."[51] Kendisiyle karşılaşanlar üzerinde fiziksel bir etkisi olduğu söylenirdi: "Öyle korku uyandıran bir adamdı ki bazıları gerçekten onun korkusundan ölmüştü, birçokları ise huzurunda tir tir titrerdi."[52] Rakiplerini sindirirken tamamen merhametsizdi ve kimseye bağlılığı yoktu. Daha sonraki olaylardan görülebileceği gibi kendisi de başkalarında bağlılık hissi uyandırmazdı. Herkesle tüm işbirliği bağlarını koparıp kendi ailesine mensup diğer Memlûkları hasım bellemiş, rakip Memlûk hanelerini ortadan kaldırmıştı.

Ali Bey, Memlûk İmparatorluğu'nun çöküşünden beri Mısır'ı tek başına yöneten yegâne kişiydi. Arazi gelirlerini ve tüm ticareti kontrolü

altına alıp Avrupalı tacir topluluklarından büyük paralar isteyerek Mısır'ın serveti üzerinde tekel kurdu. Yerel Hristiyan ve Yahudilerin servetlerine el koyup İstanbul'a vergi ödemeyi tamamen bıraktı. Ali Bey'in zenginliği ona silahlı kuvvetlerini geliştirme imkânı da veriyordu. Mısır'daki mevcut Memlûk hiziplerini ortadan kaldırdıktan sonra kendisine ait yeni bir Memlûk hanedanı kurdu. Güvenebileceği yegâne kişiler olduğuna inandığı kendi kölelerini satın alıp yetiştirdi. Hanesinin en güçlü olduğu zamanlarda kapısında üç bin Memlûk bulunuyordu ve bunların birçoğu sayıları on binleri bulan büyük ordulara komuta ediyordu.

Mısır üzerinde tam bir hâkimiyet kuran Ali Bey, Osmanlılardan tamamen bağımsız olma arayışına girdi. Eski Memlûklardan ilham alarak onların Mısır, Suriye ve Hicaz'ı içeren imparatorluğunu yeniden kurmak istedi. El-Ceberti'ye göre, Ali Bey meraklı bir İslam tarihi okuruydu ve okuduklarına dayanarak kendi maiyetine Mısır'daki Osmanlı yönetiminin meşru temellere dayanmadığını söylüyordu. "Mısır sultanları –Sultan Baybars ve Sultan Kalavun ve onların çocukları– bizim gibi Memlûk'tu," demişti. "Osmanlılar ise yerli halkın ikiyüzlülüğünden yararlanarak bu toprakları zorla ele geçirdiler," diye de sözlerine devam ediyordu.[53] Burada ima edilen şey, zorla alınan toprakların yine zorla geri alınmasının meşru olduğuydu.

Ali Bey'in ilk hedefi, İstanbul'dan kanunları uygulamaları için gönderilen valiler ve askerler oldu. Valiler Mısır'ı yönetme çabalarından vazgeçeli çok oluyordu; o işi rakip Memlûk aileleri yapıyordu. Yönetimde yer almak yerine merasimlerde boy gösterip hazinenin payını toplamaya çalışarak İstanbul'un simgesel otoritesini olabildiğince göstermeye çalışırlardı. Valiler kendi başlarına bir şey yapacak güçte olmadıklarından rakip Memlûk ailelerini birbirlerine karşı kullanmayı denerlerdi. Ali Bey tümünü ortadan kaldırıp rakipsiz kaldığı için artık böyle bir şeyi yapmak da mümkün değildi. Ali Bey artık valileri ve komutanları görevden alıyor, hatta bazı rivayetlere göre zehirliyor ve karşılığında hiçbir ceza almıyordu. Zengin ama asi Mısır eyaletindeki Osmanlı menfaatleri hiç bu kadar büyük bir tehlikeye girmemişti.

Ali Bey daha sonra doğrudan topraklarını genişletme amacıyla Osmanlılara karşı askerî güç kullanmaya karar verdi. "Allah'ın kendisine bahşettikleriyle kanaat etmiyordu," diye yazmıştı el-Ceberti, "yani kral ve firavunların gurur duyduğu aşağı ve yukarı Mısır'ın idaresi ona yetmiyordu. Açgözlülüğü onu topraklarını daha genişletmeye sevk etti."[54]

Ali Bey ilk olarak, önceden Memlûk İmparatorluğu'na bağlı olan Kızıldeniz kıyısındaki Hicaz vilayetini 1769 yılında ele geçirdi. Bu başarının ardından Osmanlı padişahı yerine kendi adına para bastırmaya başladı ki bu, Osmanlı yönetimine başkaldırdığının açık bir göstergesiydi. Ali Bey, Memlûk İmparatorluğu'nu ihya etme projesini hayata geçirmeye başlamıştı. Ruslarla savaş halinde olan Osmanlıların onu durdurmaya yetecek gücü yoktu.

1770 yılında, Ali Bey'in Osmanlılara karşı başlattığı isyan son hızıyla devam ederken Zahir el-Ömer Şam valisine karşı ittifak yapma teklifiyle Ali Bey'e yaklaştı. Zamanlaması bundan iyi olamazdı. "Ali Bey bu haberi aldığında," diyordu bir vakanüvis, "bunu en büyük hayallerinin gerçekleşmesi için bir fırsat olarak gördü. Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma ve hâkimiyetini Mısır'daki Ariş'ten Bağdat'a kadar genişletme düşüncesi daha da kesinlik kazandı."[55] Ali Bey, Zahir el-Ömer'le bir ittifak kurarak Şam'daki Osmanlı valisini devirme konusunda anlaşmaya vardı.

Ali Bey, Osmanlıların can düşmanı Rus Çariçesi Katerina'ya mektup yazıp Osmanlılara karşı işbirliği teklif ederek Doğu Akdeniz'deki krizi daha da tırmandırdı. Osmanlıları Suriye'den çıkarmak için Ruslardan gemi ve süvari istedi ve karşılığında Rusların Güney İran'dan toprak almalarına yardım edeceğine söz verdi. Katerina süvari göndermeyi kabul etmese de Rus filosunu göndermeye razı oldu ve bu filo daha sonra Doğu Akdeniz'de dilediği gibi dolaştı. Ali Bey'in ihaneti Osmanlı hükümetinin gözünden kaçmamıştı. Ama Osmanlılar Karadeniz ve Doğu Avrupa'da Ruslarla öyle bir mücadeleye girmişlerdi ki Ali Bey'i durdurmak için hiçbir şey yapamadılar.

Katerina ve Zahir'le kurduğu ittifaklardan cesaret alan Ali Bey kuvvetlerini seferber etmeye girişti. Suriye'yi işgal etmek için yirmi bin kişilik bir ordu kurdu ve ordunun başına en güvendiği generallerinden biri olan İsmail Bey adında bir Memlûk'u getirdi. 1770 Kasım'ında Memlûk kuvvetleri Gazze'den geçti ve dört ay süren bir kuşatmanın ardından Yafa Limanı'nı ele geçirdi. Zahir ve askerleri, İsmail Bey'in askerleriyle birleşti ve birlikte Filistin'de ilerlemeye başladılar. Ürdün Vadisi'nden geçip doğudaki Hacı Yolu'na yönelerek çölün kıyısı boyunca ilerlediler. Asiler ordusu sonunda Osmanlı valisinin elinden almaya niyetli oldukları Şam şehrine yöneldi. Şam'ın güneyine doğru bir günlük mesafede olan Müzeyrib köyüne kadar ilerlediler.

İsmail Bey Müzeyrib'e girdiğinde Şam valisiyle karşı karşıya geldi ve savaşma isteğini tamamen kaybetti. Hac mevsimindeydiler ve dindar Müslümanlar İslam'ın şartlarından birini yerine getirmek için Şam'dan Mekke'ye doğru tehlikeli bir yolculuk yapıyorlardı. Vali Osman Paşa hac kervanının başı olarak görevini yerine getiriyordu. İsmail Bey ise çoğu Memlûk'tan daha çok dinî eğitim almış inançlı bir adamdı. O sırada valiye saldırmak dine karşı büyük bir suç işlemek olacaktı. İsmail Bey, herhangi bir uyarı veya açıklama yapmadan askerlerini Müzeyrib'den çekip Yafa'ya geldi. Hayret içindeki Zahir el-Ömer boş yere itiraz edip durdu ve 1770-1771 kışının kalan kısmında asiler ordusunda hiçbir hareketlilik görülmedi.

Ali Bey, İsmail Bey'e çok kızmış olmalıydı. Mayıs 1771'de lakabı Ebu el-Dahab (Altın Babası) olan Muhammed Bey komutasındaki ikinci bir orduyu Suriye'ye gönderdi. Bu lakabını gösterişli bir davranışından ötürü almıştı. Ali Bey, Muhammed'i Bey mertebesine terfi ettirip onu azat ettiği zaman Muhammed Bey kale* ile şehir merkezi arasındaki sokağı dolduran kalabalığın üzerine altın paralar saçmıştı. Bu da Muhammed Bey'e bir hane ismi kazandıran bir halka ilişkiler hamlesiydi.

Muhammed Bey otuz beş bin kişilik bir orduyla yola çıktı. Güney Filistin ve Yafa'dan geçip İsmail Bey'in ordusuyla birleştiler. Muhammed ve İsmail Bey'in birleşik Memlûk kuvvetleri durdurulabilir gibi değildi. Filistin'den geçtiler ve kısa bir çatışmadan sonra haziran ayında Osmanlı valisini Şam'dan kovdular. Mısır, Hicaz ve Şam artık Memlûkların kontrolündeydi. Ali Bey'in, en büyük hayali olan Memlûk İmparatorluğu'nu yeniden kurmasına çok az kalmıştı.

Sonra hiç akla gelmeyecek bir şey oldu. Muhammed Bey, hiçbir açıklama yapmadan ve habersizce Şam'ı terk edip ordusuyla birlikte Kahire'ye doğru yola çıktı. Suçlanacak kişi yine dindar Memlûk generali İsmail Bey olacaktı. Memlûk komutanlarının Şam'ı ele geçirmesinden kısa süre sonra İsmail Bey işledikleri suçun büyüklüğü nedeniyle Muhammed Bey'le karşı karşıya gelmişti. Sadece sultana karşı değil dine karşı da işlenmiş bir suç vardı ortada. İsmail Bey, Ali Bey'in hizmetine girmeden evvel bir süre İstanbul'da yaşamış ve bu zaman zarfında dönemin en büyük İslam imparatorluğunun başı olan sultana hürmet etmeyi öğrenmişti. Böylesine büyük bir isyanı bu dünyada Osmanlıların, öbür

* Şam Kalesi. (ç. n.)

dünyada da Allah'ın cezasız bırakmayacağını söyledi. "Sultana isyan şeytanın oyunlarından biridir," diyerek Muhammed Bey'i uyardı.

İsmail Bey, Muhammed Bey'i endişelendirmeyi bir kez başardıktan sonra bu kez de onu kendi hırsı vasıtasıyla yönlendirmeye başladı. Ali Bey'in sultana karşı Rus çariçesiyle ittifak yaparak İslam'ın yolundan ayrıldığını düşünüyordu. "Artık İslam şeriatına göre onu [Ali Bey'i] öldürmek, haremini ve servetini almak caizdir," diyordu İsmail Bey.[56] İsmail Bey'in Muhammed Bey'e asıl anlatmaya çalıştığı şey, onun Ali Bey'e başkaldırarak hem Allah'ın ve sultanın gözünde bağışlanacağı hem de Mısır'da Ali Bey'in yerine geçebileceğiydi. İsmail Bey'in bu sözleri işe yaradı ve Ali Bey'in en güvendiği iki generali eski efendilerini devirmek için dev bir Memlûk ordusunun başında Mısır'a doğru yola çıktılar.

Memlûkların Şam'ı fethettiği ve aniden terk ettiğine dair haberler tüm Doğu Akdeniz'i sarstı. "Şam halkı bu fevkalade olay karşısında büsbütün hayret içindeydi," diye yazıyordu dönemin vakanüvislerinden biri. Zahir el-Ömer ve müttefiklerinin durumu da çok farklı değildi. Memlûk kuvvetleri Şam'a saldırırken Zahir de Sayda şehrini ele geçirmiş ve Yafa'ya iki bin askerlik bir garnizon yerleştirmişti. Kuvvetleri aşırı yayılmış, en önemli müttefikini kaybetmişti ve Osmanlıların gazabına tek başına uğrama tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Ali Bey de durumun umutsuzluğunun farkındaydı. Ancak destekçilerinden oluşan küçük bir birlik kurabildi ve onlar da Muhammed Bey komutasındaki orduyla çatışır çatışmaz dağıldılar. 1772'de Ali Bey Mısır'dan kaçıp Zahir'le birlikte Akka'ya sığındı.

Ali Bey'in yeni Memlûk İmparatorluğu'nu kurma hayalleri, Mısır'dan kaçmasıyla birlikte yok olup gitti. Muhammed Bey kendisini Mısır'ın yöneticisi ilan etti ve İsmail Bey'i kendisine Mısır ve Suriye valiliklerinin verilmesi için İstanbul'a gönderdi. İmparatorluk kurmak gibi hayalleri olmayan Muhammed Bey, Osmanlı idari yapısı içerisinde bir meşruiyet kazanmak istiyordu.

Ali Bey tahtını geri alabilmek için sabırsızlandığından, zamanında kendisinin kurduğu güçlü Memlûk ordusuna karşı koyabilecek askerî gücü toplamaya vakti olmadan yola çıktı. Krallığını ihya etme yönünde boş bir umutla, Mart 1773 tarihinde ufak bir birlikle Kahire'ye yürüdü. Muhammed Bey'in ordusu Ali Bey'in ordusunu bozguna uğrattı. Yaralanan Ali Bey esir alındı. Muhammed Bey eski efendisini Kahire'ye

götürüp onu kendi evine yerleştirdi ama Ali Bey bir hafta sonra öldü. Kaçınılmaz olarak bu ölümle ilgili cinayet söylentileri yayıldı. "Nasıl öldüğünü ancak Allah bilir," diyerek vakanüvis el-Ceberti son noktayı koydu.[57]

Ali Bey'in ölümü Zahir için tam bir felaket olmuştu. Artık yaşlı bir adamdı; ortalama yaşam süresinin kırk yıl olduğu bir dönemde seksenli yaşlarındaydı. Bulunduğu bölgede hiç müttefiki yoktu ve Osmanlı hükümdarına düpedüz ihanet etmişti. Hâlâ Osmanlı yetkilileri tarafından resmî olarak tanınmayı bekliyordu. Rusya'yla başları dertte olan Osmanlıların sorunlu Suriye vilayetlerinde bir an önce barışın ve huzurun sağlanmasını istemeleri nedeniyle de hayatı boyunca arzuladığı şeyi sonunda elde edebilecekti. 1774'te Şam'daki Osmanlı valisi kendisine Sayda, Kuzey Filistin ve Mavera-i Ürdün'ün bazı kısımlarını içeren bir bölgenin valisi olacağını bildirdi.

Zahir'e vali tarafından verilen bu rütbeyi tasdik edecek padişah fermanı ne yazık ki hiç gelmedi. Temmuz 1774'te padişah, Ruslarla barış yaparak altı yıldır süren savaşı sona erdirdi. Hiç de Rus düşmanlarıyla ittifak yapan hainleri mükâfatlandırma isteği yoktu. Bir terfi fermanı göndermek şöyle dursun, Memlûk ordusunun başındaki Muhammed Bey'e Filistin'in yaşlı derebeyini devirmesini emretti. Mısırlı birlikler Mayıs 1775'te Yafa'yı ele geçirip kentin sakinlerini katletti. Zahir'in hâkimiyetindeki diğer şehirlerde panik baş gösterdi. Zahir'in idari kadrosu ve nüfusun büyük bir bölümü ayın sonuna kadar Akka'ya kaçtı. Muhammed Bey, haziran başlarında Akka'yı ele geçirdi.

Fakat ilginçtir ki Mısır'ın dinç ve güçlü yöneticisi Muhammed Bey'in Akka'ya girmesiyle hastalanması bir oldu. 10 Haziran 1775'te birdenbire hummadan öldü. Zahir birkaç gün sonra şehri geri aldı ve Mısır işgalinin paniği yatıştıktan sonra düzeni tekrar sağladı. Ama Zahir çok geçmeden cezasını buldu. Osmanlılar, filolarının amirali olan Hasan Paşa'yı on beş gemiyle gönderip Zahir'in teslim olmasını ve vergilerini ödemesini istediler. Zahir direniş göstermedi. "Ben ihtiyar bir adamım," dedi yardımcılarına, "daha fazla savaşmaya mecalim kalmadı." Savaşmaktan yorgun düşmüş yardımcıları da aynı fikirdeydiler. "Bizler sultana sadık Müslümanlarız. Tek Allah'a inanan Müslümanların ne olursa olsun sultanla savaşmaları caiz değildir."[58]

Zahir'in huzur dolu bir emekliliğe ayrılma planlarını suya düşüren kendi ailesi oldu. Ailesi ve maiyetiyle birlikte Akka'dan çekilip Güney

Lübnan'daki Şii müttefiklerine sığınmayı kabul etmişti. Oğlu Osman kendisine ihanet etti. Babasının –daha önce birkaç kez yaptığı gibi– ilk fırsatta tekrar iktidara gelmek üzere yalandan geri çekildiğini düşünmüştü. Osman, uzun süredir Zahir'in hizmetinde olan Ahmet Ağa el-Denizli adındaki Kuzey Afrikalı komutanla görüşerek ona babasının Akka şehrinden kaçmakta olduğunu söyledi. "Eğer [Amiral] Hasan Paşa'nın gözdesi olmak istiyorsan, ailesiyle birlikte dışarıda ve yalnız olan babama Allah'ın takdir ettiği şeyi yap." El-Denizli bir grup Kuzey Afrikalı paralı asker topladı ve Zahir'e pusu kurmak üzere beklemeye başladı.

Suikastçıların kurnaz yaşlı Şeyhi yakalayabilmek için bir tuzak kurmaları gerekiyordu. Akka kapısından çıkmalarından on beş dakika sonra, Zahir cariyelerinden birinin yanında olmadığını fark etti. Diğer aile fertleri de cariyenin nerede olduğunu bilmiyordu. "Bu devirde kimseyi geride bırakmaya gelmez," dedi yaşlı Şeyh ve geride kalan cariyeyi almak için döndü. Kadını el-Denizli'nin adamlarının saklandığı yere yakın bir noktada gördü ve tutup atına bindirmek için uzandı. Yaşlılık ve endişe etkisini gösterdi. Seksen altı yaşındaki Zahir genç kadın tarafından aşağı çekildi ve yere düştü. Suikastçılar yerlerinden fırlayıp ihtiyar adamı hançerlediler. El-Denizli kılıcını çıkarıp Zahir'in kafasını kesti ve Osmanlı amirali Hasan Paşa'ya gönderdi.

Eğer el-Denizli'nin bu hamleyle tek amacı Hasan Paşa'nın gözüne girmek idiyse büyük hüsrana uğrayacaktı. Osmanlı amirali adamlarına Zahir'in başını temizletti, daha sonra onu bir sandalyenin üzerine koydurup yaşlı Şeyh'in kırışık yüzü önünde dua etti. Amiral, paralı askere döndü. "Eğer Zahir el-Ömer'in intikamını sizden almazsam Allah beni affetmesin!"[59] dedi ve adamlarına el-Denizli'yi götürmelerini, boğduktan sonra cesedini denize atmalarını emretti.

Zahir el-Ömer ve Ali Bey el-Kebir'in hikâyesi böylece sona erdi. Osmanlı İmparatorluğu, Arap toprakları üzerinde iki yüz elli yıldan fazla süren hâkimiyetinden sonra karşılaştığı en büyük iç tehlikeyi bu şekilde güç bela atlatmıştı. Hristiyan bir devletle ittifak yapan iki yerel lider, iki zengin bölgenin –Mısır ve Filistin– kaynaklarını kullanarak sultanın yönetimine karşı ortak bir mücadeleye girmişti. Ali Bey'in Mısır, Suriye ve Hicaz'da Memlûk İmparatorluğu'nu tekrar kurmasına ramak kaldığı bu kritik dönemde bile Osmanlıların asi Arap tebaaları üzerindeki

nüfuzu şaşılacak derecede büyüktü. İsyan sınırını aşan İsmail Bey ve Muhammed Bey gibi Memlûk generalleri, tekrar meşruiyet sınırlarına geri dönerek Osmanlı sarayından kendilerini tanımasını istediler. Çoğu yerel lider hâlâ sultana başkaldırmanın, İsmail Bey'in ifadesiyle, "şeytanın oyunlarından biri" olduğunu düşünüyordu.

Zahir el-Ömer ve Ali Bey'in sonu, Arap dünyasındaki yerel liderlerin döneminin bittiği anlamına gelmiyordu. Memlûklar, Mısır siyasetindeki etkilerini sürdürdüler ama Ali Bey ve Muhammed Bey'in ölümlerinden sonra tek bir lider daha ortaya çıkmadı. Memlûk aileleri on sekizinci yüzyılın geri kalanında Mısır'ın istikrarsızlığa sürüklenmesine neden olacak iç çatışmalarına kaldıkları yerden devam ettiler. Osmanlılar Suriye vilayetleri üzerinde yeniden hâkimiyet kurdu ve Şam, Sayda ve Trablusşam'a güçlü valiler atadılar. Lübnan Dağı, Musul ve Bağdat gibi daha uzak yerler ise yerel idareciler tarafından yönetilmeye devam etti, ama hiçbiri doğrudan İstanbul hükümetine başkaldırmaya kalkışmadı.

Arap dünyasında Osmanlı yönetimine karşı sıradaki tehdit, imparatorluğun sınırlarının ötesinden Orta Arabistan'ın içinden doğacaktı. Bu hareket ideolojik saflığı nedeniyle çok daha tehlikeliydi ve Irak'tan Suriye Çölü'ne ve Hicaz'daki kutsal Mekke ve Medine şehirlerine kadar uzanan bir coğrafyada Osmanlı hâkimiyetini tehlikeye atacaktı. Zahir el-Ömer ya da Ali Bey'den farklı olarak bu hareketin lideri hem Orta Doğu'da hem de Batı'da tanınan bir ailenin mensubu olma avantajına sahipti. Bu kişi, Vahhabi reform hareketinin kurucusu Muhammed bin Abdülvahhab'dı.

Muhammed bin Abdülvahhab, Orta Arabistan'ın Necd olarak bilinen bölgesindeki Uyayna adlı bir vaha kasabasında yaşayan bir ulema ailesinin çocuğu olarak 1703 yılında dünyaya geldi. Gençliğinde çokça seyahat etti ve Basra ve Medine'de dinî eğitim aldı. Dört Sünni mezhebinin en muhafazakârı olan Hanbeli mezhebine göre eğitildi ve on dördüncü yüzyıl ilahiyatçısı İbn-i Teymiyye'den etkilendi. İbn-i Teymiyye, Hz. Muhammed ve Raşit Halifeler dönemindeki uygulamalara geri dönülmesi gerektiğini savunuyordu. Sufizmle alakalı mistik uygulamalara karşı çıkıp onları İslam'ın doğru yolundan sapmak olarak görüyordu. İbn-i Abdülvahhab, sağlam inançlarla ve o inançları uygulamaya koyma hırsıyla Necd'e geri döndü.

Bu ateşli genç reformcu, başta yaşadığı şehrin emîri tarafından desteklendi. Ama çok geçmeden fikirlerinin tartışmalı olduğu görüldü. Muhammed bin Abdülvahhab zina nedeniyle bir kadının halk önünde idam edilmesini emredince civar kasabaların yöneticileri ve Uyayna'nın önemli ticaret ortakları şaşırıp telaşa kapıldılar. Uyayna halkının bildiği ve uyguladığı İslam böyle değildi. Bu radikal ilahiyatçıyı öldürmesi için yöneticilerine baskı yaptılar ama o İbn-i Abdülvahhab'ı sürgüne göndermeyi tercih etti.

Tehlikeli fikirleri olan sürgündeki genç ilahiyatçı fazla uzağa gitmek zorunda kalmadı. Yakındaki el-Diriyya vahasının emîri Muhammed bin Suud onu kabul etti. Modern Suudiler, bu tarihî buluşmanın gerçekleştiği 1744-1745 yıllarını ilk devletlerinin kuruluş tarihi olarak kabul ederler. Bu görüşmede, Suudi yöneticisiyle müritlerinin İbn-i Abdülvahhab'ın vaaz ettiği ıslah edilmiş İslam'a göre hareket edecekleri konusunda anlaşıldı. Temel ilkeleri "Diriyya Anlaşması"yla belirlenen bu hareket, ileride Vahhabilik adını alacaktı.

Hareket şekil alırken Vahhabiler dış dünya tarafından büyük ölçüde yanlış anlaşıldılar. Yeni bir mezhep olarak görülüp heterodoks fikirlere sahip olmakla suçlandılar. Tam aksine fikirleri gayet ortodokstu ve İslam'ın peygamber ve dört halife dönemindeki en saf haline dönülmesini istiyorlardı. Vahhabiler, Kur'an'ın inişinden sonraki üç asır sonrasından itibaren bir çizgi çekerek o tarihten sonraki her türlü gelişmeyi "zararlı yenilikler" olarak görüp yasakladılar.

Vahhabiliğin en önemli ilkesi Allah'ın birliğiydi. Başka varlıkların herhangi bir şekilde Allah'la ilişkilendirilmesi çok tanrıcılık veya şirk olarak görülüp reddedilmişti çünkü eğer birisi Allah'ın ortakları ya da yardımcıları olduğuna inanırsa birden fazla Allah'a inanmış olurdu. İslam da diğer çoğu din gibi dinamik bir inançtı ve zaman içerisinde büyük değişimler geçirmişti. Yüzyıllar boyunca İslam içerisinde gelişen sayısız kurum, Vahhabiliğin Allah'ın birliği ve tekliği ilkesine ters düşüyordu.

Örneğin Arap dünyasında, peygamberin sahabelerinden küçük bir köyün ermişine kadar tüm evliyalara ve kutsal kişilere büyük saygı duyulur, hepsinin türbeleri ve kutsal ağaçları olurdu (bu türbeleri Arap dünyasının birçok yerinde bugün hâlâ görmek mümkündür). Vahhabiler, Müslümanların bu kutsal kişiler aracılığıyla Allah'a ibadet etmelerine karşıydılar çünkü bu Allah'ın birliği ilkesinden ödün vermek oluyordu.

Önemli Müslüman şahsiyetlere onların mezarlarında ibadet edilerek değil de onların yolundan gidilerek daha çok saygı gösterileceğini savunuyorlardı. Bu nedenle Vahhabilerin ilk hedefi, evliyaların adına yapılan türbeler ve onlar adına belirlenen günlerde yapılan yıllık dinî ziyaretler oldu. Muhammed bin Abdülvahhab, kutsal ağaçları kesti ve evliya mezarlarını kendi elleriyle yıktı. Bu durum, türbelerin bu şekilde tahrip edilmesini İslam'ın en yüce şahsiyetlerine karşı büyük bir saygısızlık olarak gören Sünni toplumunun büyük çoğunluğunu dehşete düşürdü.

Evliyalara ibadet edilmesinden nefret eden İbn-i Abdülvahhab'ın sufizmle ilişkili inanış ve uygulamalara da tahammülü yoktu. İslam mistisizmi dilenci sofulardan semazenlere kadar pek çok şekilde görülüyordu. Sufiler oruçtan zikre, danstan kendini yakmaya kadar Yaratan'la bir olabilmenin cezbesine varabilmek için her yolu deniyorlardı. Düzenli ibadet vakitleri olan tarikatlara ayrılan sufiler, Osmanlı dinî ve toplumsal hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdi. Kimi tarikatlar güzel tekkeler inşa ederek toplumun üst sınıfını çekmiş, diğerleri ise halkı dünya nimetlerine sırt çevirmeye davet etmişti. Bazı zanaat ve meslekler belli sufi tarikatlarıyla ilişkilendirilmişti. Osmanlı toplumuyla bu denli iç içe olan başka bir dinî kurum hayal etmek zordur. Ama Vahhabiler, Allah'la bir olmayı arzuladıkları için sufizmle ilgilenen herkesin müşrik olduğuna inanıyorlardı. Bu çok ağır bir suçlamaydı.

Osmanlı İslam'ının büyük bir bölümünü şirk olarak tanımlayan Vahhabiler imparatorlukla ihtilafa düştüler. Geleneksel İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi diğer tek tanrılı dinlere karşı hoşgörülü olmayı emretse de putperestlik veya çok tanrıcılık karşısında tamamen tavizsizdi. Bir müşrike ne kadar yanlış bir yolda olduğunu anlatıp onu İslam'ın doğru yoluna döndürmeye çalışmak her iyi Müslümanın vazifesiydi. Eğer bu işe yaramazsa, müşriklere karşı cihat ederek şirkin kökünü kazımak Müslümanların görevi haline gelirdi. Vahhabilik, sufizm gibi yaygın pratikleri ve evliyalara hürmet göstermeyi şirk olarak kabul ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî meşruiyetine de doğrudan meydan okumuş oluyordu.

Vahhabi hareketi Osmanlı sınırlarının ötesindeki Necd bölgesinde kaldığı müddetçe Osmanlı yöneticileri tarafından göz ardı edilebilirdi. 1744'ten Muhammed bin Suud'un ölüm yılı olan 1765'e kadarki yıllarda, Vahhabi hareketi Necd'in merkezindeki vaha kasabalarından öteye ge-

çememişti. Vahhabiliğin Güney Irak ve Hicaz'daki Osmanlı sınırlarına ulaşması ancak 1780'lerin sonlarında gerçekleşecekti.

1790'larda Arap eyaletlerini tehdit eden bu yeni tehlikeyi fark eden Osmanlılar, Bağdat valisinden duruma müdahale etmesini istediler. Bağdat Paşası, askerlerini Arap Yarımadası'nın zorlu arazi şartlarının içine göndermeyi elinden geldiği kadar geciktirdi. Nihayet 1798 yılında Vahhabilerle savaşmak için on bin kişilik bir ordu topladı. Osmanlı kuvvetleri Vahhabi topraklarında fazla ilerleyemedi. Çok geçmeden etrafı sarılan Osmanlılar, Suudi komutanı Suud bin Abdülaziz'le mütareke yapmak zorunda kaldılar. Vahhabiler mütarekeyi kabul etseler de gelecekte Osmanlı Irak'ının şehir ve köylerinden uzak duracaklarına dair söz vermediler. Bağdat Paşası endişelenmekte çok haklıydı.

Vahhabiler ilk kez 1802 yılında Osmanlı topraklarına sefer düzenlediler ve Irak'ın güneyindeki kutsal şehir Kerbela'ya saldırdılar. Kerbela'nın Şiilerin gözündeki değeri büyüktü çünkü 680 yılında Emevi halifesinin askerleri Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin bin Ali'yi orada öldürmüşlerdi. Şehit edilen Hüseyin, Şiilerin on iki imamından üçüncüsüydü ve türbesinin bulunduğu yere yaldızlı kubbesi bulunan bir cami inşa edilmişti. Her yıl binlerce hacı kıymetli hediyelerle imamın türbesine gelir ve ona hürmetlerini sunardı. Bu tam da Vahhabilerin şiddetle karşı olduğu evliya ziyaretlerinin bir örneğiydi.

Vahhabilerin Kerbela saldırısı, insanın kanını donduracak derecede acımasız bir eylemdi. Vakanüvis İbn-i Bişr bu katliamın görgü tanıklarındandı:

> Müslümanlar [Vahhabiler] Kerbela'yı kuşattıktan sonra ani bir saldırıyla şehri ele geçirdiler. Pazarlardaki ve evlerdeki insanların çoğunu öldürdüler. Hüseyin'in türbesi üzerindeki kubbeyi yıktılar. Türbenin içinde ve çevresinde, kabrin üzerindeki zümrüt, safir ve incilerle bezeli örtü de dâhil olmak üzere, ne varsa alıp götürdüler. Şehirde eşya, silah, kumaş, elbise, altın, gümüş ve kıymetli kitaplar gibi buldukları her şeyi aldılar. Verdikleri zararın hesabını yapmak imkânsızdı. Sadece sabahı orada geçirip öğleden sonra gittiler ve topladıkları her şeyi götürdüler. Kerbela'da yaklaşık iki bin kişi hayatını kaybetti.[60]

Katliam, Hüseyin'in mezarının ve caminin kirletilmesi ve şehrin talan edilmesiyle Vahhabiler Arap halkının zihnine vahşi yağmacılar olarak kazındılar. Kadın, erkek, çocuk demeden o kadar çok insanın bir ibadet

yerinde böyle acımasız bir saldırıyla katledilmesi tüm Osmanlı dünyasında derin bir nefret uyandırdı. Güney Irak, Doğu Suriye ve Hicaz'daki şehir ve köylerin sakinleri Osmanlı hükümetinden kendilerini bu tehdide karşı korumasını istediler.

Osmanlılar, Vahhabi tehdidini bertaraf etmede büyük sıkıntı yaşadılar. Reform hareketinin merkezi olan Orta Arabistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzak Arap vilayetlerinin bile ötesinde bulunuyordu. Osmanlı birliklerinin Anadolu'dan Necd sınırına varmaları için aylarca yürümeleri gerekecekti. Bağdat valisinin de önceden anlamış olduğu gibi Vahhabilerle kendi topraklarında savaşmak kolay değildi. Böylesine çetin bir arazide büyük bir ordunun yiyecek ve su ihtiyacını karşılamak zaten başlı başına çok zor bir işti. Osmanlı hükümetinin Vahhabi tehlikesi karşısında çaresiz olduğunu anlaması uzun sürmedi.

Vahhabiler daha sonra İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'ye saldırarak doğrudan Osmanlı meşruiyetine bir darbe indirdiler. Suudi komutan Suud bin Abdülaziz, Mart 1803'te Hicaz'a yürüdü. Nisan'da Mekke şehrine girdi. Ordusu direnişle karşılaşmadı ve kan dökmeyeceğine söz verdi. Vahhabiler önce Mekke halkına kendi inançlarını açıkladılar, ardından yeni kanunlarını yürürlüğe koydular. İpek elbise giymek ve tütün içmek yasaklandı, türbeler ve binaların üzerindeki kubbeler yıkıldı. Kutsal şehirleri birkaç ay ellerinde tutan Vahhabiler daha sonra Necd'e geri çekildiler. 1806 yılında Hicaz'ı Osmanlılardan almaya karar verip hızla genişleyen devletlerine kattılar.

Mekke ve Medine Vahhabilerin eline geçtikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu topraklarından gelen hacıların artık İslam'ın kutsal şehirlerine gidip hac görevlerini yerine getirmelerine müsaade edilmiyordu. Şam ve Kahire'den yola çıkan resmî hac kervanlarına "mahmal" adı verilen ve bir devenin sırtında taşınan süslü bir tahtırevan eşlik ederdi. Bu mahmalın içinde, Mekke'deki caminin ortasında bulunan Kâbe'nin üzerine örtülecek siyah bir örtü, Kur'an nüshaları ve kıymetli eşyalar taşınırdı. Mahmalın etrafında davul ve boru çalan kişiler bulunurdu. Müzik kullanımı, Kâbe'nin süslenmesi ve zenginliğin ibadetle ilişkilendirilmesi gibi şeyler Vahhabilerin kısıtlamalarına aykırıydı. Dolayısıyla mahmalın Kâbe'ye girmesine izin vermeyerek asırlardır devam eden bir Sünni İslam geleneğini bozdular.

1806 yılında Mısır'dan yola çıkan hac kervanına eşlik eden görevlilerden biri Vahhabilerle ilgili tecrübelerini vakanüvis el-Ceberti'yle paylaşmıştır:

Vahhabi, mahmalı işaret ederek adama sormuş: "Bu yanınızda getirdiğiniz ve böylesine değer verdiğiniz hediyeler nedir?"

Adam cevap vermiş: "Kadim zamanlardan beri ifa edilen bir gelenektir bu. Hacıların bir araya toplanmasını sağlayan bir işaret ve alamettir."

Vahhabi devam etmiş: "Bir daha onu buraya getirmeye kalkmayın. Eğer getirirseniz onu parçalarım."[61]

1807'de Suriye'den yola çıkan müzisyensiz ve mahmalsız bir hac kervanı Mekke'ye girmek istedi ama yine de reddedildi. Mahmal olsun veya olmasın Vahhabiler, Osmanlı Müslümanlarının müşriklerden farksız olduklarını düşündükleri için onların İslam'ın en kutsal mekânına girmelerine izin vermemişlerdi.

Sultanın en önemli unvanları arasında dinin savunucusu ve kutsal Hicaz kentlerinin koruyucusu unvanları da vardı. Vahhabilerin şehri ele geçirip Osmanlı hac kervanlarının şehre girmesine müsaade etmemesi hem Osmanlı Devleti'nin elindeki topraklarda emniyeti sağlama görevini yerine getiremediğini gösteriyor hem de İslam'ın kutsal şehirlerinin koruyucusu olan sultanın dinî meşruiyetini zedeliyordu. Bundan daha büyük bir tehdit olamazdı. Osmanlılar bu meydan okumaya cevap verip otoritelerini tekrar sağlayamazlarsa ayakta kalmaları imkânsız hale gelirdi.

Osmanlılar, vahşi çöl bedevileri olarak gördükleri Vahhabileri başta dikkate almamış olsalar da hareketi tümden ortadan kaldırmanın ne kadar zor olacağını biliyorlardı. Kuveyt ve Irak'taki modern savaşların da gösterdiği gibi büyük güçler dahi Arap çöllerinde savaşırken ciddi lojistik sorunlarıyla karşılaşıyordu. Askerler gemilerle gönderilecek, daha sonra şiddetli bir sıcağın altında, uzun ve savunmasız ikmal hatları boyunca çok büyük mesafeler katedeceklerdi. Bunun ardından Vahhabilerle kendi topraklarında savaşmak zorunda kalacaklardı. Üstelik Vahhabiler, Allah'a hizmet ettiklerine tamamen inanmış fanatiklerdi. Osmanlı askerlerinin de Vahhabilerin güçlü propagandasından etkilenerek taraf değiştirme ihtimali her daim mevcuttu.

İstanbul'dan Hicaz'a bir kuvvetin gönderilmesi söz konusu olamazdı. Osmanlılar böyle bir teşebbüs için gerekli olan mali ve askerî kaynaklardan yoksundular. Onun yerine sürekli olarak Bağdat, Şam ve Kahire valilerinden taleplerde bulundular. Bağdat valisi güney vilayetlerine saldıran Vahhabilerle sürekli savaş halindeydi ve henüz akıncıları püskürtmeyi başaramamıştı. Şam'ın Kürt valisi Genç Yusuf Paşa, İstanbul hükümetine hac yolunu yeniden açma sözü vermişti. Ama o da bunu yapacak imkânlara sahip değildi. Suriyeli vakanüvis Mihail Mişaka'nın da belirttiği gibi Genç Yusuf Paşa'nın bulunduğu Şam vilayeti, Hicaz'a kırk günlük mesafedeydi ve bu yol boyunca askerler veya hayvanları için yiyecek ve su kaynağı bulunmuyordu. O nedenle paşa Vahhabileri Hicaz'dan kovmak için ne yeterli asker gönderebilir ne de yeterli mühimmat sağlayabilirdi.[62]

Vahhabileri yenebilecek ve Hicaz'ın tekrar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmasını sağlayacak güce sahip sadece bir kişi bulunuyordu. 1805 yılında Mısır olağanüstü yetenekli bir vali tarafından yönetiliyordu. Fakat Vahhabi tehdidinin ortadan kaldırılmasını mümkün kılan o yetenek ve hırs, çok geçmeden Osmanlı Devleti'ne karşı da kullanılacaktı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Osmanlılara başkaldıran Arap vilayetleri şeklinde kendisini gösteren tehlikeli bir eğilimin zirve noktasıydı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ileride Osmanlı hanedanını yıkmanın eşiğine gelecek kadar güçlü olduğunu gösterecekti.

3

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır İmparatorluğu

Haziran 1798'de Mısır'ın açıklarında birdenbire İngiliz savaş gemileri belirdi. Karaya çıkan bir grup, o zamanlar mütevazı bir kıyı şehri olan İskenderiye'nin valisi ve ileri gelenleri tarafından karşılandı. İngilizler, Fransız işgalinin kapıda olduğu konusunda onları ikaz edip yardım teklif ettiler. Vali öfkeliydi: "Burası sultanın mülküdür. Ne Fransızlar ne de bir başkası girebilir. Derhal burayı terk edin!"[63] Fransızlar gibi geri bir milletin Osmanlı toprakları için tehdit oluşturduğu veya Osmanlıların İngilizler gibi diğer bir geri milletten yardım isteyebileceği fikri, belli ki İskenderiye'nin ileri gelenlerinin gücüne gitmişti. İngilizler gemilerine binip gittiler. Kimse bu mesele üzerinde daha fazla düşünmedi, en azından o an için.

İskenderiye halkı 1 Temmuz sabahı uyandığında limanlarının savaş gemileriyle dolduğunu ve kıyıların işgal edilmiş olduğunu gördüler. Napolyon Bonapart, dev bir işgal kuvvetiyle gelerek Haçlı Seferleri'nden beri Orta Doğu'ya ayak basan ilk Avrupa ordusunun komutanı olmuştu. İskenderiye, sayı ve teçhizat yönünden üstün düşman karşısında birkaç saat içerisinde teslim oldu. Fransızlar konumlarını emniyete aldıktan sonra Kahire'ye doğru yola çıktılar.

Fransız ordusunu Kahire'nin güney sınırlarında Memlûk süvarileri karşıladı. 1516'da Mercidabık'ta Osmanlılarla Memlûkların arasındaki muharebenin bir tekrarı yaşanacakmış gibi görünüyordu. Yürekli Memlûklar kılıçlarını çekip Fransız işgalcilere hücum ettiler. Ama yakın muharebe mesafesine hiç giremediler. Sık saflar halinde dizilmiş Fransız piyadelerinin açtığı aralıksız tüfek ateşi Memlûk süvarilerini kırıp geçirdi. "Hava barut, duman ve rüzgârın kaldırdığı tozdan kararmıştı,"

diye yazmıştı Mısırlı bir vakanüvis. "Hiç kesilmeyen silah sesleri sağır ediciydi. Halk, yerin yarılıp göğün yıkılmak üzere olduğunu düşünmeye başlamıştı."[64] Mısırlı görgü tanıklarına göre muharebe kırk beş dakikada sona ermişti. Napolyon'un ordusu savunmasız haldeki Kahire'ye girerken şehri bir panik dalgası sardı.

Sonraki üç yıl içerisinde Mısır halkı Fransız âdetlerini, Aydınlanma fikirlerini ve Sanayi Devrimi teknolojisini doğrudan tanıma fırsatına sahip oldu. Napolyon Mısır'da kalıcı olmayı amaçladığından Fransız yönetiminin yararları konusunda halkı ikna etmeliydi. Bu sadece askerî güçle olacak iş değildi. Fransız ordusunun yanında altmış yedi kişiden oluşan *savant*'lar (âlimler) vardı. Bu kişiler hem Mısır'ı inceleme hem de Mısırlıları Fransız medeniyetinin üstünlüğüyle etkileme görevini taşıyordu. Fransız Devrimi fikirlerinden liberal esintiler taşıyan Mısır işgali, Fransızlar için bir "medenileştirme görevi" idi.

İşgalin en önemli görgü tanıklarından biri, hem Fransız hem de Mısır toplumunun en üst kesimleriyle irtibat halinde bir aydın ve ilahiyatçı olan Abdurrahman el-Ceberti'ydi (1754-1824). El-Ceberti, yazılarında Fransız işgalini kapsamlı bir şekilde ele almış; Mısırlıların Fransızlarla karşılaşması, Fransızların devrimsel fikirleri ve hayret verici teknolojileri hakkında ayrıntılı bilgiler vermişti.

Fakat Fransızların devrimci düşünceleriyle Mısır'ın İslami değerleri arasındaki uçurum kapanabilecek gibi değildi. Fransızların evrensel kabul ettikleri Aydınlanma değerleri hem Osmanlı tebaası hem de dindar Müslümanlar olan Mısırlıların birçoğu için son derece rencide ediciydi. Dünya görüşleri arasındaki bu uçurum, Napolyon'un Mısır halkına yazdığı ilk resmî açıklamada da görülüyordu: "Tanrı'nın önünde tüm insanlar eşittir; bir insanı diğerinden farklı kılan şey bilgisi, yetenekleri ve erdemleridir."

Napolyon'un hiç de özgürleşme hissi uyandırmayan bu ilk açıklaması büyük hüsrana neden olmuştu. El-Ceberti, bu açıklamayı satır satır ele alan bir reddiye yazarak Napolyon'un övdüğü "evrensel" değerlerin birçoğunu reddetti. Napolyon'un tüm insanların eşit olduğu fikrini "yalan ve ahmaklık" olarak niteleyip şöyle devam etmişti: "Gördüğünüz gibi bunlar Allah'ın tüm sıfatlarını reddeden materyalistlerdir. Onların inancına göre insan aklını üstün kılmak ve insanların heveslerine göre uygun gördükleri şeyleri yapmaları esastır."[65] El-Ceberti'nin yazdıkları,

insan aklının vahiyle gelen dinden daha üstün tutulmasını reddeden Mısır'ın Müslüman çoğunluğunun inançlarını yansıtıyordu.

Fransızlar Mısırlılara Aydınlanmanın fikirlerini benimsetmeyi başaramasalar da onları Fransız teknolojisiyle etkileyebileceklerinden şüpheleri yoktu. Napolyon'un âlimleri Mısır'a çeşitli numaralarla gelmeyi ihmal etmemişlerdi. Kasım 1798'de Fransızlar bir Montgolfier sıcak hava balonu gösterisi düzenlediler. Kahire civarına ilanlar asarak şehir halkını uçuş mucizesine tanık olmaya davet ettiler. El-Ceberti de Fransızların hava gemileriyle ilgili söyledikleri, "insanların bilgi toplama veya haber taşıma amacıyla içine binerek uzak ülkelere seyahat ettiği" gibi iddialı sözleri duymuş ve gösteriyi kendi gözleriyle görmek istemişti.

Fransız bayrağının renkleri olan kırmızı, beyaz ve mavi renkli platform üzerindeki sönük balona bakan el-Ceberti'nin şüpheleri vardı. Fransızlar Montgolfier balonunun fitilini yakıp balonu uçurana kadar sıcak havayla doldurdular. Kalabalığın ağzı açık kaldı ve Fransızların bu tepki karşısındaki memnuniyeti açıkça görülüyordu. Balonun fitili sönene kadar her şey gayet iyi gidiyordu. Sıcak hava kaynağı sönen Montgolfier balonu sönüp yere düştü. Balonun düşmesi, Kahire halkının Fransız teknolojisini tekrar küçümsemesine neden oldu. El-Ceberti de önemsemez bir dille, "Bayramlarda ve düğünlerde hizmetçilerin yaptıkları uçurtmalar gibi bir şeymiş demek ki," diye yazdı.[66] Halk gösteriden hiç etkilenmemişti.

Fransızlar, Mısırlıların ne kadar mağrur olduklarını ve yabancı işgali altında olmanın onlar için ne kadar onur kırıcı bir şey olduğunu kavrayamadılar. Napolyon, yazdığı bildirilerde Mısırlılardan açıkça teşekkür bekliyordu ama neredeyse hiçbir Mısırlı Müslüman, Fransızları veya onların kurumlarını –en azından yüzlerine karşı– onaylamıyordu. Mösyö Bertholet'nin (1748-1822) yaptığı kimya deneyi buna bir örnekti.

Kahire'deki Fransız Enstitüsü'nün müdavimi olan el-Ceberti bu olayda da bulunmuştu. Şahit olduğu kimya ve fizik deneylerinden nasıl etkilendiğini açıkça dile getiriyordu. "[Enstitüde] şimdiye kadar gördüğüm en hayret verici şeylerden biri şuydu," diye başlayarak anlatıyordu: "Asistanlardan biri damıtılmış sıvıyla dolu bir şişe aldı ve sıvının birazını küçük bir kaba döktü. Daha sonra diğer bir şişeden başka bir şey döktü. Kaynayan iki sıvıdan renkli bir duman yükseldi ve sonunda kabın içindeki maddeler katılaşarak sarı bir taş haline geldi. Asistan taşı tezgâhın üzerinde ters çevirdi. Elimize alıp inceleyebildiğimiz sert bir

taştı." Sıvıların katılaşmasını gösteren bu deneyin ardından, gazların yanıcı özellikleri ve "çekiçle hafifçe vurulduğu zaman tüfek gibi müthiş bir ses çıkaran" saf sodyumun uçuculuğu üzerine deneyler yapıldı. Kendisi ve Mısırlı hemşehrilerinin patlamadan ürkmesine Fransız âlimlerin gülmesi El-Ceberti'nin gücüne gitmişti.

En büyük gösteri ise ilk olarak 1746 yılında elektrostatik jeneratörler olarak geliştirilmiş olan Leyden kavanozları kullanılarak elektriğin özelliklerini gösteren bir deneydi. "Eğer birisi bağlantı noktalarından tutarsa… ve diğer eliyle de dönen camın dibine dokunursa… tüm vücudu titrer. Omuzlarının kemikleri takırdar ve kolları sallanmaya başlar. O kişiye veya kıyafetlerine dokunanlara da aynı şey olur, ister bin kişi ister daha fazla olsunlar, fark etmez."

Gösteriye katılan Mısırlıların gördüklerinden çok etkilendiklerine hiç şüphe yoktu. Ama hayretlerini gizlemek için ellerinden geleni yaptılar. Napolyon'un kimya gösterisine tanık olan bir yaveri daha sonra "sıvıların dönüşümü, elektriğin hareketi ve galvanizm deneyleri gibi mucizelerin onları hiç şaşırtmadığını" yazmıştı. Deneyler sona erince Müslüman bir aydının bir tercüman vasıtasıyla şu soruyu sorduğunu iddia etmişti: "Bütün bunların hepsi iyi, güzel de benim aynı anda hem Fas'ta hem de burada olmamı sağlayabilirler mi?" Bertholet omuzlarını silkerek cevap vermişti. "Hmm," demişti şeyh, "o kadar da büyük bir büyücü değilmiş."[67] El-Ceberti'nin bu deneylerden nasıl etkilendiğine dair kendi yazdıkları ise durumun göründüğünden farklı olduğunu göstermektedir. "[Enstitüde] öyle garip cihazları ve aletleri var ki onlarla yaptıkları şeyler bizim aklımızın alabileceği gibi değil."[68]

Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesinin altında yatan asıl nedenler kültürel değil, jeostratejikti. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Fransa'nın baş rakibi Büyük Britanya'ydı. Avrupa'nın iki deniz gücü Amerika, Karayipler, Afrika ve Hindistan da dâhil olmak üzere dünyanın pek çok yerinde rekabet halindeydi. İngiliz ve Fransız ticaret şirketlerinin Hindistan hâkimiyeti için girdikleri rekabet ancak Yedi Yıl Savaşı'yla (1756-1763) sonuçlandı ve İngilizler Fransızları yenerek Hindistan'da üstünlük kurmayı başardılar. Fransa, Hindistan'daki kaybını bir daha telafi etmeyi başaramadı.

1792'de Fransız Devrim Savaşları'nın patlak vermesiyle İngiltere ile Fransa'nın düşmanlıkları devam etti. İngiliz menfaatlerine zarar verme-

nin bir yolunu arayan Napolyon, gözlerini Hindistan'a dikti. Mısır'ı ele geçirerek Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurmayı ve Akdeniz'den başlayıp Mısır, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu üzerinden Hindistan'a uzanan stratejik kara-deniz yolunu kesmeyi planlıyordu. İngilizler, Napolyon'un Toulon'da büyük bir kuvvet toplamaya başladığını haber aldılar ve Mısır'a doğru hareket edebileceğinden şüphelendiler. Amiral Horatio Nelson güçlü bir filonun başına getirildi ve kendisine Fransız filosunu durdurma görevi verildi. İngilizler Mısır'a Fransızlardan önce vardılar ve orada İskenderiye valisiyle kısa ve pek ümit verici olmayan bir görüşme yaptılar. Nelson gemilerini geri çekip Napolyon'u Doğu Akdeniz'in başka yerlerinde aramaya devam etti.

Fransızlar, Kraliyet Donanması'nı atlatmayı başardı ve Napolyon'un ordusu Mısır'ı çabucak ele geçirdi. Fakat Nelson'ın filosu, Fransız filosunu bir ay sonra yakaladı ve 1 Ağustos'taki Nil Muharebesi'nde iki gemi dışında tüm Fransız gemilerini batırdı veya ele geçirdi. Napolyon'un sancak gemisi *L'Orient*, muharebe sırasında ateş alıp büyük bir patlamayla havaya uçtu ve gece göğünü aydınlattı. Nil Muharebesi'nde Fransızlar bin yedi yüzden fazla asker kaybetti.

İngilizlerin Fransız filosuna karşı kazandığı zaferle Napolyon'un seferi de başarısızlığa mahkûm oldu. Fransa'yla hiçbir haberleşme yolu kalmayan yirmi bin Fransız askeri Mısır'da hapsolmuştu. Yenilginin Mısır'daki Fransız askerlerinin morali üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuştu. Bunun üzerine Napolyon'un Ağustos 1799'da ordusunu terk edip Fransa'ya dönmesi ve o yılın kasım ayında iktidarı ele geçirmesiyle Mısır'daki askerler tam bir tecrit halinde kaldı.

Napolyon'un kaçışının ardından Mısır'daki Fransız ordusu görevsiz kaldı. Napolyon'un halefi, Fransızların Mısır'dan tamamen tahliye edilebilmesi için Osmanlılarla müzakerelere başladı. Fransızlar ile Osmanlılar Ocak 1800 gibi erken bir tarihte anlaşma yapmış olsalar da planları, tecrübeli ve büyük bir Fransız ordusunun İngilizlere karşı diğer cephelerde savaşmak üzere Napolyon'un birliklerine katılmasına engel olmak isteyen İngilizler tarafından bozuldu. 1801'de İngiliz parlamentosu, Mısır'daki Fransızların teslim olmasını sağlamak amacıyla düzenlenecek bir seferi onayladı. İngiliz kuvvetleri Mart 1801 tarihinde İskenderiye'ye ulaştı ve Osmanlılarla birlikte iki koldan Kahire'ye ilerlediler. 1801 yılının Haziran ayında Kahire'deki, ağustos ayında ise İskenderiye'deki Fransızlar

teslim oldular. Daha sonra İngiliz ve Osmanlı gemilerine bindirilerek Fransa'ya gönderildiler ve bu acıklı hikâye böylece sona ermiş oldu.

Fransızların Mısır işgali üç yıl sürdü. İnsanlık açısından bakıldığında, Fransızların ve Mısırlıların birbirlerinde hem kınadıkları hem hem de hayran oldukları noktalar görmelerini sağlayan fevkalade bir dönem yaşandı. Her iki taraf da bu karşılaşmadan zarar görmüş olarak çıktı. 1801 yazında İngiliz-Osmanlı kuvvetleri tarafından Kahire'den çıkarılan Fransızlar artık yeni devrim düzeninin kendilerinden emin temsilcileri değildiler. Mısır'da kaldıkları süre boyunca hastalık ve çatışmalarla sayıları azalmıştı ve moralleri düşüktü. Çoğu Fransız, Müslüman olup Mısırlı kadınlarla evlenmişti, bu da işgalleri altındaki halka pek tepeden bakmadıklarının göstergesiydi. Ama işgal Mısırlıların da kendilerine olan güvenlerini sarsmıştı. Fransızlarla, onların fikirleri ve teknolojileriyle karşı karşıya gelince eski üstünlük duyguları yerle bir olmuştu.

*

Fransızların gidişi Mısır'da bir iktidar boşluğuna neden oldu. Üç yıl süren Fransız işgali, Memlûkların Kahire ve Aşağı Mısır'daki kuvvet üssünü dağıtmayı başarmıştı. Osmanlılar, ne pahasına olursa olsun Memlûk hanelerinin yeniden kurulmasına engel olmak istediler. Fransızların yokluğu, asi Mısır eyaleti üzerinde otoritelerini yeniden kurmaları için bulunmaz bir fırsattı. İngilizler, Napolyon'un Mısır'ı tekrar ele geçirmeye kalkışacağından korktukları için geride caydırıcı bir unsur bırakmaya kararlıydılar. Mısır'ın olası bir Fransız saldırısına karşı savunulmasında Osmanlılardan çok Memlûklara güvendiklerinden en güçlü Memlûkları eski hallerine döndürmeye çalıştılar. Hanedanlarını yeniden kurup otoritelerini yeniden kurmaya başlayan bazı önemli Memlûk beylerini affetmeleri için Osmanlılara baskı yaptılar. Osmanlılar bu fikre karşı olmalarına rağmen İngilizlerin taleplerine razı oldular.

1803 yılında İngiliz kuvvetlerinin gitmesiyle Osmanlılar Mısır'da kendi çözüm yollarını uygulamaya devam ettiler. Osmanlı hükümeti, Kahire valisine Memlûk beylerini ortadan kaldırıp servetlerini de hazineye aktarmasını emretti.[69] Ama Memlûklar, Osmanlı saldırılarına karşı koyabilecek kadar eski güçlerine kavuşmuşlardı. Bunun üzerine Osmanlılar ile Memlûklar arasında yaşanan sert iktidar mücadelesi,

savaştan bitkin düşmüş Kahire halkının çektiği sıkıntıları bir kat daha artırdı. Bir Osmanlı komutanı kargaşanın içinden sıyrılarak Memlûklarla olan çatışmayı kontrol altına almayı ve Mısır'a hükmetmek üzere halkın desteğini kazanmayı başardı. O kişi ileride modern Mısır tarihinin en önemli isimlerinden biri haline gelecek olan Mehmet Ali'ydi.

Makedonya'nın Kavala şehrinde doğmuş bir Arnavut olan Mehmet Ali (1770-1849), Osmanlı ordusunun Mısır'daki güçlü ve zapt edilmez altı bin Arnavut'tan oluşan bir kolunun komutasına yükseldi. 1803-1805 yılları arasında, hiç durmadan değişen ittifaklar arasında Mehmet Ali, Osmanlı valisinin, diğer Osmanlı alay komutanlarının ve ileri gelen Memlûk beylerinin aleyhine kendi nüfuzunu artırmaya devam etti. Önce Fransız, sonra Osmanlı hâkimiyeti altındaki beş yıllık siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın ardından huzursuzluğu gitgide artan Kahire'nin ileri gelenlerinden açıkça destek bekledi. 1805 yılında, Mısır'daki Arnavut müfrezesinin komutanı artık Kahire'de kimin başa geçeceğini belirleyecek kadar nüfuz sahibi olmuştu. Ama başa geçmek isteyen Mehmet Ali'nin kendisiydi.

Mehmet Ali'nin icraatları Osmanlı yetkililerinin de gözünden kaçmadı. Arnavutların komutanı baş belası olarak görülse de onun hırsını ve gücünü imparatorluğun yararına kullanmak mümkün olabilirdi. Arabistan'daki durum kritikti. Vahhabiler 1802'de Irak'taki Osmanlı topraklarına saldırmış, 1803'te de Mekke'yi ele geçirmişlerdi. İslami reformcular şimdi de Şam ve Kahire'den gelen Osmanlı hac kervanlarına şartlar dayatıyor ve onları kutsal Mekke ve Medine şehirlerine almamakla tehdit ediyorlardı (1806'dan sonra onu da yapacaklardı). Bu da İslam'ın en kutsal şehirlerinin hamisi sıfatını taşıyan Osmanlı sultanı için tahammül edilebilir bir durum değildi. Kahire'nin ileri gelenleri 1805 yılında Mehmet Ali'nin Mısır valisi olarak tayin edilmesi talebiyle İstanbul'a ilk kez müracaat ettiklerinde Osmanlı hükümeti Mehmet Ali'yi Hicaz valisi olarak tayin etmeyi daha uygun gördü ve Vahhabi hareketini ezme gibi tehlikeli bir görevi de ona verdi.

Hicaz'a vali olarak atanan Mehmet Ali'nin paşa rütbesine terfi ettirilmesi onu herhangi bir Osmanlı vilayetinde vali olarak görev yapabilecek konuma yükseltmişti. Mehmet Ali, Hicaz'a tayinini sadece bu unvanı alabilmek için kabul etti. Kızıldeniz'deki eyalete gidip makamına oturmaya hiç de niyetli değildi. Onun yerine Kahire'nin ileri gelen sivil vatandaşları arasındaki müttefikleriyle birlik olarak kendisinin

Mısır valisi olarak atanması için Osmanlılara baskı yaptı. Söz konusu ileri gelen kişiler, Mehmet Ali ve onun Arnavut askerlerinin Kahire'de düzeni sağlayabileceklerine inanıyorlardı. Ayrıca verdikleri destekten ötürü Mehmet Ali'nin kendilerine minnettar kalacağı ve atadıkları vali üzerinde baskı kurmalarına izin vereceği hayaline kapılmışlardı. Bu şekilde hükümetin Kahire'deki tüccar ve esnaf üzerindeki vergi yükünü azaltmayı ve şehrin ekonomisini kendi yararlarına yeniden canlandırmayı umuyorlardı. Ama Mehmet Ali'nin başka planları vardı.

Mayıs 1805'te Kahire halkı Osmanlı valisi Hurşit Ahmet Paşa'yı protesto etti. Kahire halkının yıllardır süren istikrarsızlık, şiddet, aşırı vergiler ve adaletsizlik karşısında sabrı tükenmişti. İnsanlar protesto amacıyla dükkânlarını kapattılar ve Osmanlıların kendi seçtikleri birini vali olarak atamasını istediler. Bu sıkıntılı dönemde yaşayan el-Ceberti, Kahire camilerinin şeyhlerinin liderliğinde düzenlenen bu gösterilerde gençlerin Osmanlı adaletsizliğine ve paşaların baskılarına karşı slogan attıklarını anlatıyordu. Kalabalık daha sonra Mehmet Ali'nin evine yürüdü.

"Peki, kimin vali olmasını istiyorsunuz?" diye sordu Mehmet Ali.

"Ancak seni kabul ederiz," diye cevap verdi kalabalık. "Sen bizim şartlarımıza uygun bir vali olursun çünkü senin iyi ve adil bir adam olduğunu biliyoruz."

Mehmet Ali mütevazı bir şekilde teklifi geri çevirdi. Kalabalık ısrar etti. Kurnaz adam, isteksiz görünerek bir şekilde kendisini ikna etmelerine izin verdi. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri, doğaçlama olarak yapılan törende kendisine bir kürk kaftan ve merasim elbisesi getirdiler. Bu eşi görülmemiş bir olaydı. Kahire halkı kendi vali seçimini Osmanlı İmparatorluğu'na dayatmıştı.

Görevdeki vali Hurşit Ahmet Paşa, olanlardan etkilenmemiş görünüyordu. "Ben sultanın emriyle göreve geldim ve köylülerin demesiyle gidecek değilim," dedi. "Ancak İstanbul'dan emir gelirse kaleyi terk ederim."[70] Kahire halkı görevden aldığı valiyi bir aydan fazla kale içinde kuşatma altında tuttu ve sonunda 18 Haziran 1805'te İstanbul'dan halkın seçimini onaylayan emirler geldi. Mehmet Ali, artık Mısır'ın hâkimi olmuştu.

Mısır valisi olmakla Mısır'ı gerçekten yönetmek tümüyle farklı şeylerdi. Osmanlılar 1517'de Mısır'ı ele geçirdiğinden beri çok sayıda kişi bu unvana sahip olmuştu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır üzerinde daha önce

kimsenin başaramadığı şekilde bir hâkimiyet kurmayı başardı. Mısır'ın geliri üzerinde tekel sahibi olarak bu geliri güçlü bir ordu ve bürokratik bir devlet kurmak için kullandı. Ordusunu kullanarak hâkimiyeti altındaki toprakları genişletti ve Mısır'ı kendi imparatorluğunun merkezi yaptı. Ama Memlûk İmparatorluğu'nu ihya etme hayalleri kuran Ali Bey el-Kebir'den farklı olarak Mehmet Ali bir Osmanlıydı, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'na hükmetmeye çalışacaktı.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa aynı zamanda Mısır'da reformlar yapan bir yenilikçi olarak Avrupa teknolojisi ve fikirlerini daha sonra Osmanlıların da taklit edeceği şekilde uygulamaya başlamıştı. Orta Doğu'da köylülerden oluşan ilk orduyu kurdu. Avrupa dışındaki ilk sanayileşme programlarından birini başlattı ve ordusuna kıyafet ve silah üretebilmek için Sanayi Devrimi teknolojisini kullandı. Avrupa başkentlerine eğitim almaları için öğrenciler gönderdi, Avrupa'da yazılmış kitapların ve teknik kılavuzların Arapçalarını basmak için bir çeviri bürosu kurdu. Kendisine Osmanlı sultanının bir valisinden ziyade bağımsız bir hükümdarmış gibi davranan büyük Avrupa devletleriyle doğrudan ilişkiler kurdu. Kendi döneminin sonunda Kavalalı Mehmet Ali Paşa, ailesinin Mısır ve Sudan üzerinde verasete dayalı bir hâkimiyetinin olmasını sağlayabilmişti. Hanedanı, monarşinin 1952 devrimiyle yıkılmasına kadar Mısır'ı yönetmeye devam edecekti.

İstanbul hükümeti Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın tayinini Hicaz'dan Kahire'ye almış olsa da ondan hâlâ Vahhabilere karşı bir sefer düzenleyip Arabistan'da Osmanlı otoritesini yeniden kurmasını istiyorlardı. Yeni vali İstanbul'un emirlerini duymazdan gelmek için bir sürü bahane ileri sürdü. Kargaşa ortamında iktidara gelmişti ve Kahire halkı ile Osmanlı askerlerini dize getirmeyi başaramazsa kendisinin de devrileceğini biliyordu.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Arnavut askerleri sayesinde bağımsız bir şekilde hareket ederek kaba kuvvetle Kahire'de hâkimiyet kurmayı başardı. İlk hedefi parçalanmış Memlûk hanedanlarıydı ve onları Yukarı Mısır'a kadar takip etti. Ama bu tür seferler çok masraflıydı ve Paşa, Mısır'a hâkim olmak için sadece askerlerin yeterli olmadığını çok geçmeden anladı. Paraya da ihtiyacı vardı. Eyaletin ana gelir kaynağı tarımdı. Ama Mısır'ın tarım arazilerinin beşte biri İslami kurumlara tahsis edilmişti. Geri kalan beşte dörtlük kısım ise Memlûk aileleri ve

diğer büyük toprak sahiplerine kiralanmış, Kahire hazinesine neredeyse hiçbir faydası olmayan topraklardı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın gelirlerine hâkim olmak için önce topraklarına hâkim olmalıydı.

Mısır'da dolaysız vergilendirme sistemini uygulamaya başlayan Kavalalı Mehmet Ali Paşa bu sayede Mısır üzerinde hâkimiyet kurması için gereken kaynakları da elde etmiş oldu. Bu süreç içerisinde hem Memlûk rakiplerinin hem de Kahire'nin ileri gelenleri arasındaki destekçilerinin mali kaynaklarını tüketti. Ulema özerk gelirlerini kaybetti ve toprak sahibi seçkinler önceden kontrol etmeyi umdukları valiye bağımlı halde geldiler. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ancak altı yıl sonra Mısır'daki konumunu sağlamlaştırmayı başardı ve sultanın Arabistan'daki Vahhabilere karşı sefer düzenleme görevini kabul etti.

Mart 1811 tarihinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Vahhabilere karşı düzenlenecek askerî harekâtı yönetme görevini oğlu Tosun Paşa'ya verdi. Bu, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır sınırları dışındaki ilk seferiydi. Ordusunun büyük bir kısmını sınır ötesine göndermeden önce Mısır'da barış ve istikrarın sağlandığından emin olmak istedi. Tosun Paşa'nın göreve gelişi için bir merasim düzenleyerek Kahire'nin tüm ileri gelenlerini bu merasime davet etti. En güçlü Memlûk beyleri de bunlara dâhildi. Beyler, bu daveti yıllardır aralarında devam eden husumetin ardından bir uzlaşma girişimi olarak gördüler. Anlaşılan Memlûklarla mücadele etmek yerine onların desteğini alarak Mısır'ı yönetmek Vali'ye daha cazip geliyordu. Beylerin neredeyse tümü daveti kabul etti ve en şık kıyafetlerini giyerek Kahire Kalesi'nde yapılacak merasime katılmak için geldiler. Beylerden bazılarının şüpheleri olduysa bile tüm ileri gelen Memlûkların törene katıldığını bilmek onlara güven vermiş olmalıydı. Ayrıca kim misafirlerine ihanet ederek misafirperverlik kurallarını çiğneyebilirdi ki?

Merasimin ardından Memlûklar, kalenin içinden her zamanki resmigeçitlerini yaptılar. Kapılı koridorların birinden geçerlerken kapılar aniden kapandı. Şaşkına dönen beyler daha ne olup bittiğini anlamadan üzerlerindeki duvarlarda beliren askerler ateş açtılar. Yıllar süren mücadelenin ardından Memlûklardan nefret eden askerler büyük bir şevkle duvarlardan aşağı atlayıp Memlûk beylerinin işini bitirdiler. "Askerler gözü dönmüş bir halde emîrleri öldürüp kıyafetlerini talan ettiler," diye yazmıştı el-Ceberti. "Nefretlerini göstererek hiçbirine acımadılar."

Memlûkları ve onların kendilerine refakat etmeleri için giydirdikleri yardımcı personeli öldürdüler. Bunların çoğu sıradan Kahire vatandaşlarıydı. "Bu insanlar feryat edip yardım istiyorlardı. Biri, 'Ben ne askerim ne de Memlûk'um,' diye bağırıyordu. Bir diğeri, 'Ben onlardan değilim,' diyordu. Ama askerler bu çığlık ve yakarışlara kulak vermediler."[71]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın askerleri tüm şehri kırıp geçirdi. Memlûk olduğundan şüphelendikleri herkesi kaleye götürüp orada boynunu vurdular. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, İstanbul'a gönderdiği raporda yirmi dört bey ve onların adamlarından kırk kişinin öldürüldüğünü söyledi ve bu iddiasını desteklemek için öldürülenlerin kelle ve kulaklarını gönderdi.[72] El-Ceberti'ye göre ise şiddetin boyutları çok daha büyüktü.

Kaledeki katliam Kahire Memlûklarına indirilen son darbe oldu. Yavuz Sultan Selim'in fethini ve Napolyon'un işgalini atlatmışlardı ama neredeyse altı asırdan sonra Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından kökleri kazınmıştı. Hayatta kalan birkaç Memlûk beyi Yukarı Mısır'da kalmaya devam etti, Kahire Valisi'nin onları yok etmek için elinden geleni yapacağını ve ona karşı bir şansları olmadığını biliyorlardı. Artık kendi yönetimine karşı herhangi bir iç tehdidin kalmadığından emin olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, ordusunu Arabistan'a gönderip Osmanlı padişahının minnettarlığını kazanabilirdi.

Vahhabi seferinin masrafları Kavalalı Mehmet Ali Paşa yönetimindeki Mısır'ın neredeyse tüm kaynaklarını tüketti. Savaş alanı ülkeden çok uzaktaydı, haberleşme ve ikmal hatları uzun ve savunmasızdı. Üstelik Tosun Paşa, düşman hâkimiyetindeki zorlu bir arazide savaşmak zorunda kalmıştı. 1812 yılında, araziyi daha iyi bilmelerinden faydalanan Vahhabiler, Mısır kuvvetlerini dar bir geçide çekerek sekiz bin kişilik orduyu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Morali bozulan Arnavut komutanların çoğu savaş alanını terk edip Kahire'ye geri dönerek Tosun Paşa'yı çok az askerle bıraktılar. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Cidde'ye takviye gönderdi ve Tosun Paşa ertesi yıl Mekke ve Medine'yi ele geçirmeyi başardı. 1813'teki hac kervanına Kavalalı Mehmet Ali Paşa da katıldı ve İslam'ın doğduğu topraklar üzerindeki egemenliğin geri kazanıldığının bir işareti olarak bu şehirlerin anahtarlarını İstanbul'daki padişaha gönderdi. Bu zaferlerin bedeli ağır olmuştu: Mısırlılar sekiz bin asker kaybetmiş ve Mısır hazinesinden yüz yetmiş bin kese gibi muazzam bir meblağ harcanmıştı (bu para 1820'de yaklaşık 6.7 milyon Ameri-

kan doları ediyordu).[73] Ama Vahhabileri kesin bir yenilgiye uğratmak mümkün olmamıştı. Tek yaptıkları Mısır ordusu gelmeden önce geri çekilmek olmuştu ve mutlaka tekrar geleceklerdi.

Tosun Paşa komutasındaki Mısır ordusu ile Abdullah bin Suud komutasındaki Vahhabiler arasında yapılan çatışmalar, tarafların 1815'te mütareke yapmasına kadar devam etti. Tosun Paşa Kahire'ye döndü ama orada vebaya yakalanıp birkaç gün içerisinde öldü. Tosun Paşa'nın öldüğü haberi Arabistan'a ulaşınca Abdullah bin Suud mütarekeyi bozup Mısır mevzilerine saldırdı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, en büyük oğlu İbrahim'i Mısır kuvvetlerinin komutanı olarak atadı. Bu parlak bir askerî kariyerin başlangıcıydı çünkü İbrahim Paşa artık Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın başkomutanıydı.

İbrahim Paşa, 1817 yılının başlarında Arabistan'daki birliklerin komutasını ele aldı ve Vahhabilere karşı amansız bir mücadele yürüttü. Önce Hicaz üzerindeki Mısır hâkimiyetini sağladı, ardından Vahhabileri Orta Arabistan'daki Necd bölgesine sürdü. Necd, Osmanlı sınırlarının dışında olsa da İbrahim Paşa Vahhabi tehdidinin kökünü kazımaya kararlıydı ve hasımlarını başkentleri Diriye'ye kadar kovaladı. Taraflar, altı ay süren müthiş bir yıpratma savaşına girdiler. Mısırlıların kuşatmasıyla surlarla çevrili şehirlerinin içinde kısılıp kalan Vahhabilerin yiyeceği ve suyu azalmaya başladı. Mısırlı kuvvetler de hastalıklardan ve Orta Arabistan'ın ölümcül yaz sıcağına maruz kalmaktan ağır kayıplar vermişti. Sonunda kazanan Mısırlılar oldu ve Eylül 1818'de, tamamen yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını bilen Vahhabiler teslim oldular.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın talimatları üzerine Mısır kuvvetleri Diriye şehrini yerle bir etti ve tüm Vahhabi liderlerini esir olarak Kahire'ye gönderdi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, on altı yıl boyunca süren ve Osmanlı saltanatının meşruiyetini sorgulanır hale getiren bir hareketi bastırarak padişah II. Mahmut'un gözüne girdiğini biliyordu. Üstelik daha önce hiçbir Osmanlı valisi veya komutanının yapamadığını yapıp Orta Arabistan'da başarılı bir sefer düzenlemişti. Abdullah bin Suud ve diğer Vahhabi liderleri padişahın adaletiyle yüzleşmeleri için Kahire'den İstanbul'a gönderildiler.

II. Mahmut (1808-1839) Vahhabilerin idamını bir devlet merasimine çevirdi. Bütün üst düzey devlet görevlilerini, yabancı devletlerin büyükelçilerini ve imparatorluğun ileri gelenlerini bu infazı görmeleri için Topkapı Sarayı'na davet etti. Zincire vurulmuş olarak getirilen üç sanık

–ordu komutanı Abdullah bin Suud, başvekil ve Vahhabi hareketinin ruhani lideri– dine ve devlete karşı işledikleri suçlar nedeniyle halkın önünde yargılandı. Sultan üç adamı da idama mahkûm ederek mahkemeyi sona erdirdi. Abdullah bin Suud'un boynu Ayasofya Camisi'nin kapısının önünde vuruldu, başvekil sarayın ana kapısının önünde, ruhani lider ise şehrin büyük pazarlarından birinde idam edildi. Kesik başları koltuklarının altına yerleştirilerek cesetleri teşhir için üç gün oldukları yerde bırakıldı ve ardından denize atıldı.[74]

Fransız kuvvetlerinin Mısır'dan sürülmesi ve Vahhabi hareketinin sona ermesiyle, Sultan II. Mahmut Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde baş gösteren en büyük sorunları ortadan kaldırdığını düşünebilirdi. Ama Arabistan'da zafer kazanmasını sağlayan Mısır Valisi'nin II. Mahmut için çok daha büyük bir tehdit olduğu çok geçmeden görülecekti. Çünkü Vahhabiler sadece imparatorluğun sınırlarına saldırırken (bu sınırlardan bazıları kutsal topraklar olarak önem taşısa da sınır oldukları gerçeği değişmiyordu) Kavalalı Mehmet Ali Paşa kendisine hedef olarak doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezini ve onu yöneten hanedanı seçecekti.

*

İbrahim'in Vahhabileri yenerek Osmanlı Devleti'ne yaptığı hizmetin karşılığı olarak Sultan II. Mahmut, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğluna paşa rütbesiyle birlikte Hicaz valiliğini verdi. Böylece Kızıldeniz kıyısındaki Hicaz eyaleti, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın imparatorluğuna katılan ilk toprak parçası oldu. Bu sayede Mısır hazinesi, Kızıldeniz ticaretindeki rolü ve Mekke'ye her yıl yapılan hac yolculuklarında geçiş noktası oluşu bakımından önem taşıyan Cidde Limanı'nın gümrük gelirlerinden de faydalanmaya başladı.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, ordusunun 1820'de Sudan'ı işgal etmesiyle Mısır'ın Kızıldeniz üzerindeki hâkimiyetini önemli ölçüde artırmış oldu. Bir yandan ordusuna yeni askerler katmak için Nil'in üst kesimlerinde köle edinebileceği bir kaynak ararken diğer yandan Sudan'da var olduğu rivayet edilen altın madenlerini bulmayı umuyordu. Sudan seferine büyük bir vahşet damgasını vurdu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail, Nil kıyısında ve Hartum'un kuzeyinde bir bölge olan Şindi'nin lideri tarafından öldürülünce Mısır seferi kuvvetleri yerli halktan otuz

bin kişiyi katlederek misilleme yaptı. Aranan altın hiçbir zaman bulunamadı. Sudanlılar ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ordusuna hizmet etmektense ölmeyi tercih ettiler. Orduda görev alması için toplanan binlerce kişi evlerinden koparılınca umutsuzluğa kapıldı, hastalandı ve Mısır'daki eğitim kamplarına giden uzun yollarda öldü. 1820-1824 yılları arasında köle olarak alınan yirmi bin Sudanlıdan sadece üç bini 1824'e kadar yaşadı.[75] Mısır'ın Sudan seferinden (1820-1822) elde ettiği yegâne gerçek kazanımlar bölgesel ve ticari olacaktı. Sudan'ı Mısır'ın imparatorluğuna katan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, kontrolü altındaki toprakları ikiye katlarken Kızıldeniz ticaretine de hâkim oldu. Mısır'ın Sudan üzerindeki hegemonyası, Sudan 1956 yılında bağımsızlığını tekrar kazanana kadar, yüz otuz altı sene sürecekti.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır ordusuna yeni asker bulmakta büyük sıkıntı yaşıyordu. Ordunun ilk Arnavut askerleri hem Arabistan ve Sudan'daki savaşlar hem de yaşlanma nedeniyle iyice azalmıştı. Sudan seferi sırasında, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ordusundaki Arnavutlar yirmi yıldan beri Mısır'daydılar. Osmanlılar 1810 yılında, hem Memlûkların yeniden dirilmesine mani olmak hem de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hırsına gem vurmak için Kafkasya'dan Mısır'a köle satışını yasaklamışlardı. Ayrıca Osmanlıların Avrupa cephesinde ihtiyaç duydukları imparatorluk askerlerini Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hizmetine göndermek gibi bir niyetleri yoktu. Dışarıdan yeni asker bulamayan Mısır Valisi'nin kendi halkına yönelmekten başka çaresi kalmadı.

Millî ordu (ülkenin işçi ve köylülerinin askere alınmasıyla oluşturulan ordu) kurma fikri Osmanlılar için hâlâ yeniydi. Askerler kölelerden kurulan apayrı bir sınıf olarak görülüyordu. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, Osmanlıların yeniçeri olarak bilinen piyade birlikleri, devşirme sisteminin uygulamadan kalkmasıyla asker alma sistemlerini değiştirdiler. Askerler evlenmeye ve çocuklarını yeniçeri birliklerine yazdırmaya başladılar. Ama halktan kopuk bir asker sınıfı olgusu varlığını korumaya devam etti. Köylüler askerlik için gerekli akli ve bedensel niteliklere sahip görülmüyorlardı.

On sekizinci yüzyılda Osmanlılar, Avrupa orduları karşısında savaş kaybetmeye başlayınca padişahlar kendi piyadelerinin ne kadar etkili olduğunu sorgulamaya başladılar. Emekli Fransız ve Prusyalı subayları kare düzeni, süngü hücumu ve seyyar topçu kullanımı gibi modern Avrupa savaş tekniklerini öğretmeleri için İstanbul'a davet ettiler. On

sekizinci yüzyıl sonuna doğru Sultan III. Selim (1789-1807) Anadolu köylülerinden Avrupa tarzı kıyafetler giyen ve Batılı subaylarca eğitilen yeni bir Osmanlı ordusu kurdu. Bu yeni orduya Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) adını verdi.

Sultan Selim, 1801 yılında dört bin askerlik bir Nizam alayını Mısır'a gönderdiği zaman Kavalalı Mehmet Ali Paşa bu askerlerin disiplinini bizzat görmüş oldu. Mısır'daki Nizam-ı Cedid askerleri, o dönemde yaşayan bir Osmanlının kaydettiğine göre, "Kâfirlerle yiğitçe savaştı ve onları devamlı yenilgiye uğrattı; ayrıca bu birliğe mensup olup da savaştan kaçan tek bir asker ne görülmüş ne de duyulmuştu."[76] Fakat Nizam birlikleri Avrupa ordularından ziyade yeniçeriler için bir tehditti. Eğer Nizam askerleri "yeni düzen"i temsil ediyorsa yeniçeriler de "eski düzen"i temsil ediyordu ve hâlâ kendi menfaatlerini koruyacak güce sahipken bir kenara itilmeyi beklemeyeceklerdi. 1807'de yeniçeriler isyan edip III. Selim'i tahtan indirdi ve Nizam ordusunu lağvetti. Osmanlı millî ordusunu kurmaya yönelik ilk denemenin sonu hazin oldu ama bu deneme Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya Mısır'da tekrarlayabileceği iyi bir model sundu.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa için örnek oluşturan ikinci bir ordu da Napolyon ordusuydu. Fransız *levée en masse** ordusu bir yurttaş ordusuydu ve yetenekli komutanlar tarafından yönetildiğinde kıtaları fethedebileceğini kanıtlamıştı. Ama Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır halkını yurttaşlardan ziyade tebaa olarak görüyordu ve Fransız ihtilali komutanlarının yaptıkları gibi askerlerini ideolojik sloganlarla harekete geçirmeye kalkışmadı. Acemi ordusunu eğitmede Fransız askerî uzmanlarından yararlansa da Mısır'ın Nizam-ı Cedid ordusunu kurarken Osmanlı modelini örnek aldı. 1822'de Napolyon savaşları gazisi Albay Sèves'i hizmetine alıp (kendisi Müslüman olmuş bir Fransızdı ve Mısır'da Süleyman Ağa olarak bilinirdi) ondan tümüyle Mısırlı köylülerden oluşan bir Nizam ordusu kurmasını ve onları eğitmesini istedi. Sèves bir yıl içerisinde otuz bin kişilik bir ordu kurdu. 1830'ların ortalarında bu sayı yüz otuz bine ulaşacaktı.

Mısır'ın Nizam ordusu kolay elde edilmiş bir başarı değildi. Mısırlı köylüler tarlaları ve aileleri için endişeleniyorlardı; evlerine ve köylerine olan bağlılıkları askerlik hizmetini onlar için büyük bir külfet haline getiriyordu. Asker alma ekiplerinin geldiğini gören köylüler köylerinden

* (Fr.) Genel seferberlik. (yay. n.)

kaçıyorlardı. Kaçmayanlar ise askerlikten muaf olmak için kendi parmaklarını kesiyor veya bir gözlerini kör ediyorlardı. Birçok bölge askere almalara karşı bütün olarak isyan etti ve 1824'te Yukarı Mısır'da yaklaşık otuz bin köylü ayaklandı. Askere alınan birçok köylü de ilk fırsatta firar ediyordu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa hükümeti ancak şiddetli cezalara başvurarak köylüleri Mısır ordusunda hizmet vermeye zorlayabildi. Asıl şaşırtıcı olan ise bu gönülsüz ordunun muharebe meydanlarında son derece başarılı olmasıydı. Ordu ilk olarak Yunanistan'da test edilecekti.

1821'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunan vilayetlerinde milliyetçi bir isyan patlak verdi. İsyanı başlatan Filiki Etairia (Dostlar Cemiyeti) adlı gizli cemiyet, Yunanların bağımsızlık kazanması ve kendi devletlerine sahip olmaları amacıyla kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumlar ortak dil, Ortodoks Hristiyan inancı ve klasik dönemden Bizans İmparatorluğu'na kadar uzanan ortak bir geçmişe sahip müstakil bir topluluktu. Osmanlı İmparatorluğu içinde baş gösteren ilk alenen milliyetçi ayaklanma olan Yunan İsyanı, on sekizinci yüzyıldaki yerel liderlerin ayaklanmalarından çok daha büyük bir tehlike oluşturuyordu. Önceki isyanların nedeni hep yerel liderlerin ihtirasları olmuştu. Fakat milliyetçilik fikri bütün bir halkı Osmanlı yöneticilerine karşı ayaklanmaya sevk edebileceğinden çok daha tehlikeliydi.

İsyan Mart 1821'de Mora Yarımadası'nın güneyinde başladı ve kısa sürede Orta Yunanistan, Makedonya, Ege Adaları ve Girit'e sıçradı. Osmanlılar kendilerini aynı anda birkaç cephede birden savaşır halde buldular ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istediler. 1824 yılında İbrahim Paşa on yedi bin yeni eğitilmiş piyade, yedi bin süvari ve dört topçu bataryasıyla Mora Yarımadası'na yelken açtı. Tüm askerleri Mısır'da doğmuş köylüler olduklarından ilk defa gerçek bir Mısır ordusundan bahsedilebiliyordu.

Mısırlılar, Yunan İsyanı'nda tam bir başarı elde ederek Nizam ordusunun gücünü ispatladılar. Girit ve Mora'daki zaferlerinin ardından İbrahim Paşa bu eyaletlerin valiliğiyle ödüllendirildi ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın imparatorluğunu Kızıldeniz'den Ege'ye taşımış oldu. Fakat ilginçtir ki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ordusu savaş alanında Yunanlara karşı başarılı oldukça sultan ve hükümetinin endişeleri de artıyordu. Mısırlılar, Osmanlılara direnebilen isyan kuvvetlerini bastırıyor ve Kahire'nin hâkimiyet alanını genişletiyorlardı. Eğer Kavalalı Mehmet

Ali Paşa ayaklanacak olursa Osmanlıların onun birlikleri karşısında durabileceği pek kesin değildi.

Mısırlıların zaferi ve Yunanların hezimeti Avrupa başkentlerinde de endişeye neden oldu. Yunan İsyanı, İngiltere ve Fransa'daki eğitimli seçkinlerin zihinlerini meşgul etmeye başladı. Antik dünyanın şehirleri modern savaş alanları haline gelirken Avrupa'daki Yunan hayranı cemiyetler, Hristiyan Rumları Müslüman Türk ve Mısırlılardan korumaları için kendi hükümetlerine baskı yapmaya başladılar. Şair Lord Byron 1823'te bağımsızlık hareketini desteklemek için Missolonghi'ye gelince Yunan davası uluslararası alanda daha fazla dikkat çekmeye başladı. Nisan 1824'te ölen Byron (Osmanlı askerleri yüzünden değil hummadan ölmüştü) Yunan bağımsızlığı uğruna can veren bir şehit mertebesine yükseltildi. Byron'ın ölümüyle Avrupa müdahalesi için yapılan çağrılar bir kat daha arttı.

İngiliz ve Fransız hükümetleri kamu baskılarına duyarsız kalmıyordu ama akıllarında daha büyük jeostratejik meseleler bulunuyordu. Fransa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa idaresindeki Mısır'la ayrıcalığa dayalı bir ilişki kurmuştu. Mısır Valisi de ordusu için Fransız askerî danışmanlarını kullanıyor, endüstriyel ihtiyaçları ve imar işleri için Fransız mühendislerinden yararlanıyordu. Ayrıca ileri düzeyde eğitim almaları için Fransa'ya öğrenciler gönderiyordu. Fransa, Doğu Akdeniz'deki nüfuz alanını genişletebilmek için Mısır'la arasındaki özel ilişkiyi korumaya özen gösteriyordu. Fakat Mısır'ın hâkimiyet alanı Yunanistan'ı da kapsamaya başlayınca Paris hükümeti bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Doğu Akdeniz'de Mısır'ın Fransa'dan daha güçlü olması Fransa'nın çıkarlarına hizmet etmezdi.

İngiliz hükümeti için durum daha açıktı. Londra, Paris'in Mısır üzerinde artan tesirini endişeyle takip ediyordu. Napolyon'un istilasından beri İngilizler, Fransızların Mısır ve Hindistan'a giden kara yolu üzerinde hâkimiyet kurmasını önlemeye çalışıyorlardı. Napolyon dönemi savaşlarından İngiltere de zarar görmüştü ve güçlü Avrupa devletlerinin Osmanlı toprakları üzerinde nüfuz sahibi olmalarının Avrupa devletleri arasında yeni bir çatışmanın fitilini ateşlemesinden korkuyordu. Dolayısıyla İngiltere hükümeti Avrupa'da barışı koruyabilmek için Osmanlıların toprak bütünlüğünü muhafaza etmeye karar vermişti. Osmanlıların Yunanistan'ı tek başlarına kontrol altında tutamayacakları açıktı ve İngilizler Mısırlıların, Osmanlılar aleyhine nüfuz alanlarını Balkanlara

kadar genişletmelerini istemiyorlardı. Dolayısıyla İngiliz menfaatlerine en uygun çözüm Yunanlara Osmanlı İmparatorluğu içinde daha fazla özerklik tanınması ve hem Osmanlı hem Mısır birliklerinin tartışmalı bölgelerden çekilmesiydi.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın artık Yunanistan seferinden sağlayacağı bir kazanç kalmamıştı. Savaş nedeniyle hazineden çok büyük harcamalar yapılmıştı. Paşa'nın yeni Nizam ordusu tüm Yunanistan'a yayılmıştı. Osmanlılar ona gittikçe artan bir şüpheyle bakıyorlardı ve onun ordusunu ve hazinesini tüketmek için açıkça ellerinden geleni yapıyorlardı. 1827 yazında Avrupa devletleri Mısır'ın Yunanistan'daki varlığına karşı olduklarını açıkça dile getirdiler ve Osmanlılar ile Mısırlıları geri çekilmeye zorlamak için birleşik bir İngiliz-Fransız donanması kurdular. Mısır Valisi'nin isteyebileceği en son şey Avrupa devletleriyle savaşa girmekti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ekim 1827'de İstanbul'daki elçisine şunları yazdı: "Avrupalılara karşı koyamayacağımızı kabul etmek zorundayız. [Yoksa] tüm donanmayı kaybeder ve otuz kırk bin askerin ölümüne neden oluruz." Kavalalı Mehmet Ali Paşa, ordusu ve donanmasıyla her ne kadar gurur duysa da gücünün İngilizlerle veya Fransızlarla boy ölçüşemeyeceğini biliyordu. "Bizler savaşçı olsak da," diye yazmıştı, "henüz savaş sanatının ABC'sindeyiz, Avrupalılar ise bizden çok daha ilerideler ve [savaş üzerine] teorilerini uygulamaya başladılar."[77]

Muhtemel bir felaketi öngörmüş olmasına rağmen Kavalalı Mehmet Ali Paşa yine de donanmasını Yunanistan'a gönderdi. Osmanlılar, Yunan bağımsızlığını tanıma konusunda isteksizdiler ve padişah Avrupalıların çağrısını blöf olarak görüp gönderdikleri filoyu dikkate almadı. Müttefiklerin filosu Mısır filosunu Navarin Körfezi'nde kıstırdı ve 20 Ekim 1827'de dört saat süren bir muharebenin sonunda yetmiş sekiz Osmanlı ve Mısır gemisini imha etti. Muharebede üç binden fazla Mısır ve Osmanlı askeri ölürken müttefikler yaklaşık iki yüz asker kaybetti.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa verdiği kayıplar karşısında çok öfkelendi ve donanmasını kaybetmesinden Sultan II. Mahmut'u sorumlu tuttu. Üstelik Mısırlılar kendilerini Nil Muharebesi'nden sonra Napolyon'un düştüğü durumda bulmuşlardı. Binlerce Mısırlı asker Yunanistan'da kalmıştı ve onlara lojistik destek gönderecek veya onları geri getirecek gemileri yoktu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa doğrudan İngilizlerle müzakere yapıp bir ateşkes anlaşması imzaladı ve Sultan'a danışmadan ordusunu ve oğlu İbrahim Paşa'yı Yunanistan'dan çekti. II. Mahmut, Valisi'nin

bu itaatsizliğine çok öfkelendi ama Kavalalı Mehmet Ali Paşa artık Sultan'ın takdirini gözetmiyordu. Bundan böyle Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Sultan'ın aleyhine kendi amaçları peşinde koşacaktı.

Navarin, Yunan bağımsızlık savaşında da bir dönüm noktası oldu. 1828 yılı içerisinde bir Fransız seferî kuvvetinin desteğiyle Yunanlar, Osmanlıları Mora Yarımadası'ndan ve Orta Yunanistan'dan çıkardılar. O yılın aralık ayında İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri bir araya gelip bağımsız bir Yunanistan Krallığı kurulmasına karar verdiler ve ardından aldıkları bu kararı Osmanlı İmparatorluğu'na dayattılar. Üç yıl süren müzakerelerin ardından Mayıs 1832'deki Londra Konferansı'nda Yunanistan Krallığı kurulmuş oldu.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Yunanistan fiyaskosunun ardından gözünü Suriye'ye dikti. 1811'de Vahhabilere karşı sefer düzenlemeyi ilk kabul ettiği zamandan beri Suriye'ye hâkim olmayı istiyordu. Hem 1811'de hem de 1818'de Vahhabileri yendikten sonra İstanbul'dan Suriye'yi istedi. Osmanlılar her iki seferinde de Paşa'nın talebini reddettiler çünkü Osmanlı hükümetinin amaçlarına hizmet etmesi gereken Mısır Valisi'nin fazla güçlenmesini istemiyorlardı. İstanbul, Yunanistan için Mısır'dan yardım istediğinde Suriye'yi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya verebileceği ihtimalinden de bahsetmişti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Navarin'de donanmasını kaybettiği için bunun Suriye'yle telafi edilmesini istedi ama işe yaramadı. Osmanlı sarayı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın verdiği kayıplarla yeterince zayıfladığını ve artık onun iyi niyetini kazanmaya gerek olmadığını düşünüyordu.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Osmanlıların Suriye'yi kendisine vermeye niyetleri olmadığını anladı. Aynı zamanda Suriye'yi almaya kalkarsa Osmanlıların ona engel olacak güçlerinin olmadığını da biliyordu. İbrahim Paşa ve askerleri Mısır'a döner dönmez Kavalalı Mehmet Ali Paşa Suriye'yi işgal etmek için yeni bir donanma kurmaya ve ordusunu yeniden teçhizatlandırmaya girişti. Amaçlarına erişebilmek için hem İngilizlerden hem de Fransızlardan yardım istedi. Fransızlar Mısırlılarla anlaşmaya bir ölçüde istekli olsalar da İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü tehlikeye atacak hiçbir teşebbüse destek vermeyeceklerini gösterdiler. Kavalalı Mehmet Ali Paşa yılmadan hazırlıklarına devam etti ve Kasım 1831'de İbrahim Paşa, Suriye'yi ele geçirmek üzere bir işgal kuvvetiyle yola çıktı.

Mısır ordusu artık Osmanlı İmparatorluğu'yla savaş halindeydi. İbrahim Paşa otuz bin kişilik ordusuyla Filistin'i kısa sürede ele geçirdi. Kasım sonunda ordusu Akka'nın kuzey surlarına ulaştı. Mısır ordusunun harekete geçtiği haberi İstanbul'a ulaşınca padişah, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı saldırıdan vazgeçirmek için bir elçi gönderdi. Bu işe yaramayınca, Osmanlı hükümeti bu kez Şam ve Halep valilerinden Mısırlı işgalcileri püskürtmeleri için bir ordu toplamalarını istedi. Mısırlılar, ele geçirilmesi çok zor olan Akka Kalesi'ni kuşatma altında tutarken Şam ve Halep valilerinin hazırlanmak için altı ay gibi bir zamanları oldu.

Osmanlılar Mısır işgalini püskürtmeye hazırlanırken Filistin ve Lübnan'daki bazı yerel liderler yeni Mısır tehdidi karşısında konumlarını koruyabilmek için İbrahim Paşa'yı desteklemeye karar verdiler. Lübnan Dağı Emîri II. Beşir, Mısır ordusu Akka'ya varınca İbrahim Paşa'yla ittifak yaptı. Emîr Beşir'in mensubu olduğu Şihab ailesinin üyelerinden biri, güvenilir danışmanı Mihail Mişaka'yı Mısırlıların Akka kuşatmasını gözlemleyip Lübnan Dağı yöneticilerine rapor vermesi için gönderdi.

Mişaka, Akka'da üç hafta geçirerek Mısırlıların faaliyetlerini bizzat izledi. Mişaka ilk geldiğinde Mısır donanması ile Akka'daki Osmanlı müdafi kuvvetleri arasında gerçekleşen şiddetli bir muharebeye tanık oldu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa kuşatmaya yirmi iki savaş gemisi göndermiş ve bu gemiler Akka kalesine yetmiş binden fazla top atışı yapmıştı. Müdafiler çetin bir savunma sergileyip karşı ateş açarak gemilerin pek çoğunu saf dışı bırakmayı başarmışlardı. "Akka, barut dumanından görülmez hale gelmişti," diye yazmıştı Mişaka. Mişaka'nın kaynaklarına göre Mısırlıların elindeki sekiz piyade alayı (on sekiz bin asker), sekiz süvari alayı (dört bin asker) ve iki bin kişilik düzensiz Bedevi kuvveti, Akka'yı koruyan "üç bin cesur ve tecrübeli asker"le savaşıyordu. Akka'nın deniz surlarının ve kara surlarını koruyan toprak tahkimatının sağlamlığını dikkate alan Mişaka, kuşatmanın uzun süreceği konusunda yöneticilerini uyardı.

Mısırlılar altı ay boyunca Akka Kalesi'nin surlarını dövdüler. Mayıs 1832'de, kalenin aşılmaz surları İbrahim Paşa'nın kale içine bir piyade hücumu başlatmasına imkân verecek kadar zayıflatılmıştı. Paşa, cesaret verici bir konuşma yaparak tecrübeli askerlerine Arabistan ve Yunanistan'da kazandıkları zaferleri hatırlattı. Mısır ordusu için geri çekilmek söz konusu değildi. Asla geri dönüş olmayacağını vurgulamak isteyen İbrahim Paşa, "surları ele geçirmeden geri dönmeye kalkan as-

kerlere arkalarındaki toplarla ateş açılacağını" söyleyerek ikazda bulundu. Bu cesaret verici ve tehditkâr sözlerle İbrahim Paşa askerlerini Akka'nın harap olmuş surlarına doğru taarruza geçirdi. Surları kolayca aştılar ve aylardır süren çatışmalarla sayıları üç yüz elliye kadar inen müdafileri teslim olmaya zorladılar.[78]

Akka'yı emniyete alan İbrahim Paşa, Şam'a yürüdü. Şehrin Osmanlı valisi sivil halktan on bin kişiyi savunma için seferber etti. İbrahim Paşa eğitimsiz sivillerin profesyonel bir orduyla savaşamayacağını biliyordu ve askerlerine onları korkutmak için havaya ateş etmelerini emretti. Sadece silahların sesi Şamlıların dağılması için yeterli olmuştu. Vali şehirden ayrılıp daha kuzeydeki Osmanlı kuvvetlerine sığınırken Mısırlılar direnişle karşılaşmadan Şam'a girdiler. İbrahim Paşa şehir halkına ve onların mallarına dokunmamaları için askerlerine emir verdi ve şehirde genel af ilan etti. Suriye'yi yönetmek istediğinden halkı kendisine düşman etmeye niyeti yoktu.

İbrahim Paşa, Şam'ın başına bir idare meclisi getirdi ve Suriye'yi fethetmek üzere başladığı amansız ilerleyişini sürdürdü. Mısırlı komutan, Şam halkının kendi yokluğunu fırsat bilerek isyan etmesini önlemek için Şam'ın ileri gelenlerinden bazılarını da yanına aldı. Mihail Mişaka, Mısır ordusunu takip ederek Lübnan Dağı'ndaki yöneticileri için istihbarat toplamaya devam etti. Mısır ordusu Şam'dan ayrılırken ordunun asker mevcudunu çıkardı: "on bir bin piyade, iki bin düzenli süvari, üç bin [Bedevi] süvari" olmak üzere toplamda on altı bin askerle birlikte kırk üç top ve ikmal maddesi ve malzeme taşımada kullanılan üç bin yük devesi vardı. Orta Suriye'deki Humus şehrine doğru ilerleyen orduya orada altı bin Mısır askerinden oluşan bir müfreze daha katıldı.

8 Temmuz'da Mısırlılar, Suriye hâkimiyeti için Osmanlılarla ilk muharebelerini Humus yakınlarında yaptılar. "Heyecan verici bir manzaraydı," diye yazmıştı Mişaka. "Muharebe meydanına gelen Mısır birliklerini daha kalabalık olan düzenli Türk birlikleri karşıladı. Güneş batmadan bir saat önce tarafların sürekli top ve tüfek ateşiyle muharebe başladı." Mişaka, bulunduğu tepeden savaşın sonucunun ne olacağını kestiremiyordu. "Kıyamet kopuyormuşçasına korku dolu bir saatti. Güneş batarken tüfek sesleri azaldı, gün batımından sonra bir buçuk saat boyunca top atışları devam etti ve sonra mutlak bir sessizlik hâkim oldu." Mişaka ancak o zaman Mısırlıların Humus Muharebesi'nde kesin bir zafer kazandığını anlayabilmişti. Kaçan Osmanlı komutanları ordugâhlarını aceleyle terk

etmişlerdi. "Yemekler hâlâ ocakların üstündeydi; ecza sandıkları, kıyafetler ve [ölüler için] kefenler, ödül amaçlı çok sayıda kürk ve kaftan ve çok miktarda malzeme geride bırakılmıştı."[79]

İbrahim Paşa, Humus'ta oyalanamayacak kadar telaşlıydı. Zaferinden bir gün sonra Suriye'nin fethini tamamlamak için kuzeydeki Halep'e yöneldi. Halep de Şam gibi Mısır ordusuna direnmeden teslim oldu ve İbrahim Paşa ardında şehri Mısır adına yönetecek yeni bir idare kurulu bıraktı. Osmanlıların valisi, Humus Muharebesi'nden kurtulanların da içinde bulunduğu büyük bir Osmanlı ordusuna katılmak için şehirden çekilmişti. 29 Temmuz'da Osmanlılar, (günümüzde Türkiye sınırları içerisinde olsa da o zamanlar Halep'in bir parçası olan) İskenderun Limanı yakınlarındaki Belen köyünde Mısır ordusuyla muharebeye tutuştu. Mısırlılar, sayıca daha az olmalarına rağmen Osmanlı ordusuna ağır zayiat verdirdiler ve sonunda Osmanlıların teslim olma çağrısını kabul ettiler. Ardından İbrahim Paşa, ordusuyla Adana Limanı'na ilerledi, bu sayede ikmal maddeleri tükenen ordusuna Mısır gemileriyle lojistik destek sağlayabilecekti. Mısır adına kazandığı zaferlerin detaylarını aktarmak ve babasından gelecek yeni emirleri öğrenmek için Mısır'a elçilerini gönderdi.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa savaştan müzakereye geçti, Suriye'de elde ettiği toprakları sultanın fermanı veya Avrupa'nın müdahalesiyle teminat altına almak istiyordu. Osmanlılar, Mısır'daki asi valilerinin kazandıklarını yanına kâr bırakmaya niyetli değildiler. Osmanlı sadrazamı Mehmet Reşit Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'deki konumunu tanımak yerine Mısırlıları Türk sahillerinden ve Suriye'den tamamen çıkarmak için seksen bin kişilik büyük bir orduyu seferber etmeye girişti. İbrahim Paşa, ordusunun asker ve malzeme ihtiyacını giderdikten sonra Osmanlı tehdidini sindirmek için Ekim 1832'de İç Anadolu'ya girdi. Aynı ay içerisinde Konya'yı işgal edip muharebe hazırlıklarına başladı.

Mısır ordusu olabilecek en kötü arazilerden birinde savaşmak zorunda kalacaktı. Çöl ikliminin yaz sıcağına ve Nil'in ılıman kışlarına alışkın olan Mısır askerleri, kendilerini şiddetli kar yağışı ve Anadolu platosunun dondurucu kış soğuğuyla karşı karşıya buldular. Zorunlu askerlik yapan Mısırlılar, bu şartlar altında bile daha disiplinli bir ordu olduklarını kanıtlayarak Konya Muharebesi'nde (21 Aralık 1832) kendilerinden daha kalabalık olan Osmanlı ordusu karşısında kesin bir

zafer kazandılar. Mısırlılar Sadrazam'ı da esir almayı başarmışlardı ki bu da müzakerelerde daha güçlü bir konumda olmalarını sağlayacaktı.

Ordusunun yenildiği ve sadrazamının esir düştüğü haberini alan padişah, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın toprak taleplerinin çoğunu kabul etmek zorunda kaldı. Ordusunun Konya'daki yenilgisinden sonra askerî seçeneği kalmamıştı ve İstanbul'dan sadece iki yüz kilometre uzakta, Kütahya ilinde bekleyen bir Mısır ordusuyla karşı karşıyaydı. II. Mahmut, Mısır kuvvetlerinin Anadolu'dan tamamen çekilmesini sağlamak için Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı yeniden Mısır valisi olarak tayin etti (çünkü işgalin ardından bu unvanı geri alıp onu hain ilan etmişti) ve Hicaz, Girit, Akka, Şam, Trablusşam ve Halep vilayetlerini ve Adana Limanı'nın vergi alma haklarını Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile İbrahim Paşa'ya devretti. Rusya ile Fransa'nın garantör olarak katıldıkları Mayıs 1833 tarihli Kütahya Antlaşması'yla da bu toprak kazanımları onaylandı.

Kütahya Antlaşması'nın ardından İbrahim Paşa birliklerini Suriye ve Mısır'a çekti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa istediği bağımsızlığı elde edememişti. Osmanlılar onu kendi imparatorluklarına sıkı bir şekilde bağlamışlardı. Ama Arap vilayetlerinin çoğunu kendi ailesinin yönetimine geçirmiş ve 1830'lu yılların devamında Osmanlılara rakip olacak bir Mısır İmparatorluğu kurmayı başarmıştı.

Mısır yönetimi Suriye'de hiç hoş karşılanmadı. Yeni vergiler, en fakir işçiden en zengin tacire kadar toplumun tüm kesimlerine çok büyük bir yük oldu ve eski yetkileri ellerinden alınan yerel liderlerin yönetimle arası açıldı. "Mısırlılar aşiretlerin geleneklerini değiştirip herkesten normalde alışık olduklarından daha fazla vergi almaya başlayınca," diye yazmıştı Mişaka, "halk onlardan nefret edip Türk yönetiminin geri gelmesini istemeye başladı ve isyanın ilk alametleri görüldü." Bunun üzerine Mısırlılar, Suriyelilerin ellerindeki silahları alıp onları da Mısır ordusuna asker olarak almaya başladılar ama bu, halkın muhalefetini daha da artırdı. "Askerlerin tamamladıktan sonra ailelerinin yanına dönebilecekleri belirli bir hizmet süresi olmadığından cehennem azabı gibi süresiz bir askerlik yapıyorlardı," diye açıklıyordu bu durumu Mişaka.[80] Çoğu gencin askerlikten kaçmasıyla verimlilik azaldı ve yerel ekonomi daha da zayıfladı. Suriye kıyısındaki Alevi Dağları'ndan* Lübnan Dağı ve Güney Suriye'deki Dürzilere ve Filistin'in dağlık bölgelerindeki Nablus'a kadar her yerde isyanlar patlak vermeye başladı. 1834-1839 yılları arasında

* El-Nuseyriye Dağları (yay. n.)

İbrahim Paşa'nın birlikleri gitgide artan isyanları bastırmakla uğraşmaktan başka bir şey yapamaz hale geldiler.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Suriye'deki halk ayaklanmalarından etkilenmemişti ve Suriye'yi kendi Mısır İmparatorluğu'nun kalıcı bir parçası olarak görüyordu. Avrupa'nın desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak Mısır ve Suriye'de bağımsız bir krallık kurabilmek için yılmadan çalıştı. Mayıs 1838'de İstanbul'a ve Avrupa devletlerine kendi krallığını kurma kararını bildirerek Osmanlılara üç milyon sterlinlik bir tazminat ödemeyi teklif etti. İngiltere Başbakanı Palmerston kendisini ciddi bir şekilde ikaz etti: "[Mehmet Ali] Paşa, Türk İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemek ve sultana yapılan bu aleni hakaretin telafisini sağlamak için Büyük Britanya'nın Osmanlı sultanının yanında olduğunu bilmelidir."[81] Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Fransız müttefikleri bile onu hem Osmanlı padişahını hem Avrupa'yı karşısına almasına neden olacak adımlar atmaması konusunda uyardılar.

Avrupa'nın desteğini alan Osmanlılar, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya karşı harekete geçmeye karar verdiler. Sultan II. Mahmut muazzam bir sefer gücü hazırladı. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kanlı bir biçimde ortadan kaldırılmasının ardından II. Mahmut Nizam-ı Cedid ordusuna büyük yatırımlar yapmıştı. Yüksek rütbeli zabitleri, Almanlar tarafından eğitilmiş piyadelerinin beş yıldır Suriye'deki isyanları bastırmaya çalışmaktan yıpranmış olan Mısırlıları rahatlıkla yenebileceği konusunda padişahı ikna ettiler. Osmanlı ordusu Halep yakınlarındaki Suriye sınırına yaklaştı ve 24 Haziran 1839 tarihinde İbrahim Paşa'nın kuvvetlerine saldırdı. Tüm beklentilerin aksine, Mısırlılar Nizip Muharebesi'nde Osmanlılara çok büyük kayıplar verdirdiler ve on binden fazla esir aldılar.

Sultan II. Mahmut ordusunun yenilgi haberini duyacak kadar yaşayamadı. Tüberküloz hastası olan Sultan'ın sağlık durumu aylardır kötüye gidiyordu ve Nizip'teki felaketin haberini alamadan 30 Haziran'da vefat etti. Yerine genç oğlu Sultan I. Abdülmecit geçti (1839-1861). Sultan'ın gençliği ve tecrübesizliği morali zaten kötü olan Osmanlı komutanlarını daha da zor durumda bıraktı. Osmanlı Kaptan-ı Deryası Ahmet Fevzi Paşa, donanmasıyla Akdeniz'i geçerek tüm donanmayı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti. Kaptan-ı Derya, filonun Rusların eline geçeceğinden korkmuştu ve tıpkı tahmin ettiği gibi Ruslar genç Sultan'a destek olmak için devreye girdiler. Ahmet Fevzi Paşa aynı zamanda Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu koruyabilecek en ehil

lider olduğuna inanmıştı; güçlü bir asi, toy bir şehzadeden daha iyi bir sultan olabilirdi. İstanbul'da panik baş gösterdi. Elinde ne ordusu ne de donanması kalan genç Sultan Osmanlı tarihindeki en büyük iç tehditle karşı karşıya kalmıştı.

Osmanlı toprakları içinde hüküm süren karmaşa Osmanlılar kadar Avrupa devletlerini de kaygılandırıyordu. İngilizler, Rusların bu iktidar boşluğundan yararlanarak İstanbul ve Çanakkale boğazlarını ele geçirip Karadeniz filosuyla Akdeniz'e açılmasından korkuyordu. Bu durum İngilizlerin onlarca yıldır izlediği Rus filosunu Karadeniz'de tutarak sıcak denizlere inmelerine engel olma politikasını ve dolayısıyla denizlerdeki İngilizler lehine işleyen güç dengesini altüst edebilirdi. İngilizler ayrıca Fransızların müttefiki Mısır'ın Doğu Akdeniz'de güçlenmesine izin vermeyerek Fransızların planlarını da bozmayı istiyordu. İngiltere krize müdahale etmek için Avrupalı devletlerden (Fransa'nın bulunmadığı) bir koalisyon kurdu. Amacı hem Osmanlı hanedanının çöküşünü önlemek hem de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Türkiye ve Suriye'den çekilmesini sağlamaktı.

Müzakereler bir yıl kadar sürdü çünkü Kavalalı Mehmet Ali Paşa Nizip'te kazandığı zaferi kullanarak daha fazla toprak ve imtiyaz elde etmeye çalışırken İngilizler ve Osmanlılar Mısır'a Suriye'den çekilmesi için baskı yapmaya devam ettiler. Temmuz 1840'ta İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya'dan oluşan Avrupa koalisyonu, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya birliklerinin Suriye'den derhal çekilmesi şartıyla kendi ömrü boyunca Şam'ı yönetebileceği, Mısır yönetiminin ise veraset sistemiyle hanedanına verileceği teklifinde bulundu. İngiltere ve Avusturya donanmaları harekete geçmek üzere Doğu Akdeniz'de bir araya gelirken koalisyon son teklifini yapmıştı. Fransa'nın desteğine sahip olduğunu zanneden Kavalalı Mehmet Ali Paşa teklifi reddetti.

Müttefik filo, İngiliz Amiral Napier komutasında Beyrut'a yaklaştı ve 11 Eylül'de Mısır mevzilerini topa tuttu. İngilizler bölgedeki ajanlarını kullanarak Suriye ve Lübnan'da dağıttıkları ilanlarla halkı Mısırlılara karşı başkaldırmaya davet ettiler. Büyük Suriye halkı bunu daha önce yapmıştı ve bir kez daha memnuniyetle yapardı. Bu zaman zarfında müttefiklerin filosu Beyrut'tan ayrılarak Mısırlıları kaleden çıkarmak için Akka'ya geldi. Mısırlılar saldırıya direnebileceklerini düşündüler ama İngiliz-Avusturya-Osmanlı müttefik filosu, Mihail Mişaka'ya göre kaleyi üç saat yirmi dakika içerisinde ele geçirdi. Mısırlılar daha yeni bir

barut teslimatı almışlardı ve gelen barut kalenin tam ortasında, açıkta duruyordu. Müttefik gemilerinden atılan bir mermiyle kaledeki barut, "Öyle beklenmedik bir şiddetle patladı ki Akka içindeki askerlerin tümü kaçtı ve kaleyi savunacak kimse kalmadı."[82] Avrupa ve Osmanlı birlikleri Akka'yı tekrar ele geçirerek tüm Suriye sahili üzerinde hâkimiyet kurdular.

İbrahim Paşa, kendi konumunun gitgide savunmasız hale geldiğinin farkındaydı. Denizle bağlantısı kesilmiş olduğundan artık –sürekli olarak yerli halkın tacizlerine maruz kalan– birliklerine ikmal sağlayamıyordu. Askerlerini Türkiye'den ve Suriye'nin diğer tüm bölgelerinden Şam'a çekti. Toplamda yetmiş bin kişiyi bulan ordusu Şam'da toplanır toplanmaz, İbrahim Paşa Ocak 1841'de kara yoluyla düzenli bir şekilde Suriye'den Mısır'a çekilmeye başladı.

Mısır tehdidinin önüne geçilmiş olsa da İkinci Mısır Krizi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı için oluşturduğu tehlike resmî bir çözüme kavuşturulmalıydı. Londra'da varılan bir anlaşmada Osmanlılar Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı ömür boyu Mısır ve Sudan'ın yöneticisi, ailesini de Mısır'ın yönetici hanedanı olarak kabul ettiler. Kavalalı Mehmet Ali Paşa da sultana bağlı olduğunun ve Osmanlı Devleti'ne itaat ve sadakatinin göstergesi olarak İstanbul'a vergi ödemeyi kabul etti.

İngiltere, Doğu Akdeniz'de çıkabilecek sorunların Avrupa barışını tehdit etmeyeceğine dair bir güvence istiyordu. Avrupa devletlerinin Levant bölgesinde stratejik üstünlük kurmak için birbirleriyle çatışmalarını önlemenin en iyi yolu Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasıydı. İngiltere Başbakanı Lord Palmerston bu meseleye fazlasıyla kafa yormuştu. 1840 Londra Antlaşması'na eklenen gizli bir maddeyle İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya hükümetleri "diğer tüm devletlerin eşit derecede yararlanabileceği şekilde olamadığı sürece toprak elde etme, nüfuz sahibi olma veya kendi halkları için ticari imtiyazlar kazanma arayışına girmeyeceklerine" dair resmî taahhüt verdiler.[83] Bu fedakârlık protokolü sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalıların Osmanlı toprakları üzerindeki planlarına karşı yaklaşık kırk yıl süreyle koruma altına alınmış oldu.

*

1805-1841 yılları arasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa tam bir daire çizmiş, başladığı yere geri dönmüştü. Önce valiliğe yükselmiş, ardından Mısır'ın hâkimi olmuştu. Mısır'da kendi emniyetini sağlayıp bu eyaletten elde ettiği gelirleri artırdıktan sonra modern bir ordu kurmuştu. Daha sonra topraklarını Sudan'dan Kızıldeniz kıyısındaki Hicaz'a kadar genişleterek Suriye'nin tamamına ve geçici olarak Yunanistan'ın büyük bir bölümüne sahip oldu. Ama bu kazanımları dış müdahaleyle kendisinden alındı ve 1841 yılında elinde sadece Mısır ve Sudan kaldı. Mısır kendi hükümetine sahip olacak ve kendi kanunlarını belirleyecekti ama dış siyasette Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olacaktı. Mısırlılar kendi paralarını basabilecekti ama gümüş ve altın paralar sultanın adını taşırken Mısır yöneticisinin adı daha değersiz olan bakır paralarda geçecekti. Mısır'ın kendi ordusu olacaktı ama asker sayısı on sekiz binle sınırlandırılmıştı. Bu da Mısır'ın daha önceden sahip olduğu yüz-iki yüz bin kişilik ordular yanında hiçbir şey değildi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa büyük işler başarmıştı ama hırsları başarılarından daha büyüktü.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yönetimdeki son yılı hüsranla ve hastalıklarla geçti. Paşa artık ihtiyar bir adamdı, ordusu Suriye'den geri geldiğinde yetmiş bir yaşındaydı. Oğlu İbrahim Paşa'yla arası açılmıştı. Suriye seferi sırasında baba oğul saray görevlileri aracılığıyla iletişim kurmuşlardı. İkisi de hastalıkla mücadele ediyordu. İbrahim Paşa tüberküloz tedavisi için Avrupa'ya gönderilmişti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ise dizanteriye karşı uygulanan gümüş nitrat tedavisi nedeniyle akli melekelerini yitirmeye başlıyordu. 1847'de padişah, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın artık yönetimde kalmaya elverişli olmadığını görerek yerine İbrahim Paşa'yı tayin etti. İbrahim Paşa altı ay sonra öldü. O tarihte Kavalalı Mehmet Ali Paşa akıl sağlığını neredeyse tümden kaybetmişti. Onun yerine geçen torunu Abbas, 2 Ağustos 1849'da ölen Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın cenaze töreninde görev aldı.

Yerel liderlerin devri sona ermişti. Mısırlılar Girit, Suriye ve Hicaz'dan çekilirken Osmanlı hükümeti bu eyaletlere vali olarak kendi adamlarını göndermeye özen gösterdi. Şam'daki Azim ailesi, Musul'daki Celililer gibi on sekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde yönettiği şehirler üzerindeki hâkimiyetini kaybetmişti. Mısır yönetimiyle işbirliği yapan Şihab ailesinin devrilmesiyle Lübnan Dağı'ndaki özerk yönetim de sona erdi. Osmanlılar buraya da kendi valilerini atamayı denediler ama bu deneme

Lübnan'ın mezhep çatışmasına sürüklenmesine yol açacaktı. Osmanlı Devleti'nden ayrılıp özerklik elde etme davası Arabistan'ın çalışan halkı için çok pahalıya mal olmuş, savaş, enflasyon, siyasi istikrarsızlık ve hırslı yerel liderlerin neden olduğu sayısız adaletsizlikle karşı karşıya kalmışlardı. Halk artık barış ve istikrar istiyordu.

Osmanlılar da kendi yönetimlerini hedef alan iç tehditlerin sona ermesini istiyorlardı. Hem dış tehditlerle hem de Rusya ve Avusturya'yla yapılan savaşlarla meşgul oldukları sırada Arap eyaletleriyle ilgilenmemenin tehlikelerini görmüşlerdi. Ali Bey el-Kebir ve Zahir el-Ömer arasındaki ittifak, Suriye ve Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetini sarsmıştı; Vahhabiler Güney Irak'ta terör estirmiş ve Hicaz'ı Osmanlıların elinden almışlardı; Kavalalı Mehmet Ali Paşa ise Mısır'ın zenginliğini kullanarak kurduğu orduyla kendi imparatorluğunu oluşturmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını tehdit etmişti. Eğer Avrupa devletlerinin müdahalesi olmasaydı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İkinci Mısır Krizi'nde Osmanlıları devirebilirdi. Bu tecrübeler Osmanlı hükümetini reformun gerekliliğine ikna etmişti. Sadece mevcut kurumlarda küçük değişiklikler yapmak değil, eski yönetim sistemini baştan aşağı elden geçirmek gerekecekti.

Osmanlılar imparatorluklarında kendi başlarına reform yapamayacaklarını anladılar. Avrupalı rakiplerini güçlü kılan fikir ve teknolojilerden yararlanmaları gerekiyordu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa'nın modern fikir ve teknolojilerini kullanarak dinamik bir devlet kurmayı başarması Osmanlı devlet adamlarının dikkatini çekmişti. Avrupa'ya Mısırlı elçilerin gönderilmesi, Avrupa'nın endüstriyel ve askerî teknolojisinin ithali ve ordunun ve bürokrasinin her kademesinde Avrupalı teknik danışmanlara yer verilmesi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın başarılarında büyük rol oynamıştı.

Osmanlılar, Avrupalılarla olan ilişkilerinde yeni ve karmaşık bir döneme giriyorlardı. Avrupa, artık askerî ve teknolojik alanda erişilmesi gereken ideali temsil eden bir rol model olacaktı. Fakat Avrupa bir açıdan da belli bir mesafede tutulması gereken, hem Osmanlı topraklarına göz dikmiş bir düşman hem de tehlikeli yeni ideolojilerin kaynağı olan bir tehditti. Osmanlı reformcuları, Avrupa'nın fikirlerini ve teknolojisini alırken kendi kültürel bütünlükleri ve değerlerinden taviz vermemek için mücadele edeceklerdi.

Osmanlılar Avrupa'nın ilerlemesini asla görmezden gelemezdi. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa egemen dünya gücü haline gelmişti ve Osmanlılar her geçen gün Avrupalıların kurallarına daha çok uymak zorunda kalacaklardı.

4
Reformun Tehlikeleri

Genç bir imam 13 Nisan 1826'da İskenderiye Limanı'nda demirli Fransız yelkenlisi *La Truite*'e yaklaştı. Kahire'nin (969'da kurulmuş) eski cami ve üniversitesi el-Ezher'in ulemalarının giydiği sarık ve cübbelerden giymiş olan Rifaa Rafi el-Tahtavi, geminin güvertesine çıkarak hayatında ilk kez Mısır topraklarının dışına ayak basmış oldu. Fransa'ya gidecekti, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın eğitim için Avrupa'ya gönderdiği ilk büyük grubun imamı olarak tayin edilmişti ve ülkesine ancak beş yıl sonra geri dönebilecekti.

Geminin güvertesine çıkan el-Tahtavi gruptaki diğer temsilcilerin yüzlerini inceledi. Çok çeşitlilik arz eden bir gruptu. On beş ila otuz yedi yaş arası kırk dört erkek vardı. El-Tahtavi (1801-1873) o tarihte yirmi dört yaşındaydı. Görünürde bir Mısır heyeti olmasına rağmen, üyelerinden sadece on sekizinin ana dili Arapçaydı. Grubun geri kalanı Türkçe konuşuyordu ve Mısır'ın da hâlâ bir parçası olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik çeşitliliğini yansıtıyordu (Türkler, Çerkezler, Rumlar, Gürcüler ve Ermeniler gibi). Bu kişiler, Mısır Valisi tarafından Avrupa dillerini ve bilimlerini öğrenmeleri ve geri döndüklerinde Fransa'da öğrendiklerini kendi anavatanlarında uygulamaları için seçilmişlerdi.

Yukarı Mısır'daki küçük bir köyde kadılar ve ilahiyatçılar yetiştirmiş saygın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen el-Tahtavi, on altı yaşından itibaren Arap ve İslam ilahiyatı dersleri almaya başladı. Yetenekli bir öğrenci olduğundan önce el-Ezher'e hoca olarak tayin edildi, 1824 yılında da Avrupa tarzı eğitim almış Nizam-ı Cedid ordusunun piyade tümenlerinden birinde vaiz olarak görev yapmak üzere devlet hizmetine girdi. Bu görev ve hamilerinin desteği sayesinde el-Tahtavi itibarlı Paris görevi için seçilenlerden biri oldu. Kişiyi iyi bir kariyer sahibi yapacak türden bir görevdi bu.

El-Tahtavi, Fransa'daki izlenimlerini kaydetmek için yanına boş bir defter aldı. Onun için her detay önemliydi: Fransızların evlerini yapış tarzları, nasıl geçindikleri, nasıl ibadet ettikleri, ulaşım araçları ve mali sistemlerinin işleyiş biçimi, erkekler ile kadınlar arasındaki ilişkiler, nasıl giyinip dans ettikleri, evlerini nasıl döşeyip masalarını nasıl kurdukları gibi. El-Tahtavi merak duygusu ve saygının yanında eleştirel bir tarafsızlıkla yazıyordu. Asırlar boyunca Avrupalılar Orta Doğu'ya gitmiş ve oranın egzotik halkının örf ve âdetleri üzerine kitaplar yazmışlardı. Şimdi ise ilk kez bir Mısırlı bu durumu tersine çevirmişti ve Fransa denen garip ve egzotik ülke hakkında yazıyordu.[84]

El-Tahtavi'nin Fransa izlenimleri çelişkilerle doludur. Bir Müslüman ve Mısırlı bir Osmanlı olarak kendi inanç ve kültürünün üstünlüğüne güveni tamdı. Fransa'yı "tek bir Müslümanın bile yaşamadığı" imansız bir yer olarak görüyor ve Fransızların "sadece sözde Hristiyan" olduğunu söylüyordu. Yine de bizzat gördükleri sayesinde Avrupa'nın bilim ve teknolojideki üstünlüğüne dair bir şüphesi kalmamıştı. "[Fransa'da] kaldığım zaman zarfında, bu ülkenin sahip olduğu bir sürü şeyin İslam ülkelerinde olmaması beni çok üzdü," diyordu.[85] El-Tahtavi'nin kendi okuyucuları ile Batı bilimi arasında gördüğü uçurumun ne kadar büyük olduğunu, dünyanın yuvarlaklığının Batılı astronomlar tarafından kanıtlandığını söyleme gereğini duymasından anlayabiliriz. Bilim alanında İslam dünyasının Avrupa'nın ne kadar gerisinde kaldığını anlamış ve Rönesans'tan bu yana Avrupalıların kaydettikleri gelişmelerin Orta Çağ İslam dünyasındaki bilimsel gelişmelere dayanması nedeniyle, bu bilgiyi geri kazanmanın İslam dünyası için bir hak ve vazife olduğunu düşünüyordu. El-Tahtavi'ye göre, Osmanlılar Avrupa'nın modern teknolojideki yeniliklerini almakla Batı'nın İslam bilimine olan borçlarını tahsil etmekten başka bir şey yapmış olmayacaktı.[86]

El-Tahtavi, 1820'li yılların Fransa'sında bir Mısırlının gözünden işlerin nasıl yürüdüğüne dair son derece ilginç fikirlerle dolu bir kitap kaleme almıştı ama en büyük faydası anayasal hükümeti inceleyerek siyasal reformlara yaptığı katkı olmuştu. 1814 Fransa anayasası *Charte constitutionnelle*'in yetmiş dört maddesini birden Arapçaya çevirdi ve önemli noktaları üzerine detaylı bir inceleme yazdı.[87] El-Tahtavi, Fransız medeniyetinin sırrının bu anayasada saklı olduğuna inanıyordu. "Bunu da eklemek iyi olacaktır," diye açıklamada bulunmuştu seçkin okuyucularına, "böylece onların nasıl adalet ve eşitliğin krallıkların medenileşmesini ve

halkın refahını sağladığına kanaat getirdiklerini, yöneticiler ile halkın nasıl buna göre hareket ettiğini, bunun sonucunda ülkelerinin refaha kavuştuğunu ve bilgi seviyesinin attığını, zenginleştiğini ve mutlu olduğunu görebilirsiniz."

El-Tahtavi'nin anayasal hükümeti övmesi o dönem için yürekli bir davranıştı. Bunlar İslam geleneğinde yeri olmayan yeni ve tehlikeli fikirlerdi. Kendisinin de itiraf ettiği gibi Fransız anayasasındaki ilkelerin çoğunu, "Kur'an'da veya peygamberin sünnetinde bulmak mümkün değildi." El-Tahtavi, diğer Müslüman din adamlarının bu tehlikeli fikirlere vereceği tepkilerden korkmuş olabilirdi ama yöneticilerini kızdıracak şeyler yaparak çok daha büyük bir risk almış oluyordu. Sonuçta anayasa hem kral hem de tebaası için geçerliydi ve kral ile seçilmiş yasama meclisi arasında bir kuvvetler ayrılığı gerektiriyordu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ı son derece otokratik bir devletti. Osmanlı Devleti de bir mutlakiyetti. Temsilî hükümet veya hükümdarın yetkilerinin kısıtlanması fikri bile çoğu Osmanlı seçkini için yabancı ve rahatsız ediciydi.

Fransız anayasasının seçkinlerin hâkimiyetini güçlendirmek yerine sıradan vatandaşların haklarını artırması reformcu imamı çok etkilemişti. Anayasa maddeleri içerisinde el-Tahtavi'yi en çok etkileyenler kanun önünde herkesin eşit olması ve tüm vatandaşların "derecesine bakılmaksızın her makama" gelebilecek olmasıydı. Ona göre halka bu şekilde yükselme imkânının tanınması "insanları çalışmaya ve öğrenmeye" teşvik edecek, böylece "mevcut konumlarından daha üst bir konuma yükselmek için çaba sarf etmelerini" ve sonuç olarak medeniyetlerinin durgunluktan kurtulmasını sağlayacaktı. El-Tahtavi bunları söylerken yine ince bir çizgi üzerinde yürüyordu. Osmanlı Mısır'ı gibi katı bir toplum hiyerarşisinin hâkim olduğu bir ülkede toplumsal hareketlilik fikirleri dönemin seçkinleri tarafından tehlikeli bulunacaktı.

El-Tahtavi daha da ileri giderek Fransızların ifade özgürlüğü hakkını övdü. Anayasa "herkesin fikrini, bilgisini ve hislerini özgürce ifade etmesini" destekliyordu. Sıradan bir Fransız vatandaşının düşüncelerini açıklama aracının ise "dergi" veya "gazete" adı verilen bir şey olduğunu söylüyordu. El-Tahtavi'nin çoğu okuyucusu, o sırada Arapça konuşulan topraklarda hâlâ bilinmeyen gazetenin ne olduğunu ilk kez buradan öğrenmiş olmalıydı. Hem nüfuzlu hem de sıradan insanlar fikirlerini gazetelerde yayımlayabilirlerdi. Hatta "önemli kişilerin aklına gelmeyecek bir şey sıradan bir insanın aklına gelebileceğinden" halkın basına

erişim sahibi olmasının önemini vurguluyordu. Ama İmam'ı en çok etkileyen, basının insanları yaptıklarından sorumlu tutabilme gücüydü. "Birisi iyi veya kötü bir şey yaptığında gazeteciler bunu yazar, böylece hem seçkinler hem de sıradan insanlar bundan haberdar olurlar. Bu da iyilik yapan insanı yine iyiliğe, kötü bir şey yapanı da yürüdüğü yoldan ayrılmaya teşvik eder."

El-Tahtavi, Bourbon kralı X. Charles'ı tahtından indiren Temmuz 1830 tarihli devrimi ayrıntılı ve destekler bir şekilde anlatarak Osmanlı siyasi teamüllerine aykırı en cüretkâr hareketinde bulundu. Sünni İslam'a dayalı siyasi düşünce, kamu düzeninin korunması için tebaanın hükümdara –hatta despot bir hükümdara bile– itaat etmekle yükümlü olduğunu kesin olarak savunuyordu. Siyasi çekişmeleri bizzat gözlemleyen El-Tahtavi, X. Charles anayasayı askıya alıp "Fransız halkının haklarının savunulduğu kanunları küçük düşürdüğü zaman" açıkça Fransız halkını Kral'a karşı desteklemişti. Monarşinin mutlak iktidarını yeniden kurmak isteyen X. Charles, Meclis'teki vekilleri yok saydı, halkın kralı ve kabineyi eleştirmesini yasakladı ve basına sansür uyguladı. Halk Kral'a karşı silahlı bir isyan başlattığında Mısırlı İmam onların yanında yer aldı. El-Tahtavi'nin Temmuz Devrimi hakkındaki detaylı analizi, halkın yasal haklarını korumak için kralı devirmesini üstü kapalı bir şekilde onaylamasıyla dikkat çeker.[88]

Paris'te geçirdiği büyüleyici beş yılın ardından el-Tahtavi 1831'de Mısır'a döndü. Fransa'yla ilgili tüm izlenimleri defterinde yazılıydı. Fransızcaya hâkim olduğu için kendisine devlet hizmetinde bir tercüme bürosu kurma görevi verildi. Başlıca göreviyse Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın reformları için gerekli olan teknik el kitaplarının Arapçaya çevirisi olacaktı. El-Tahtavi tercüme bürosunu kurmakla uğraşırken Paris notlarını yayımlatmak için tekrar gözden geçirecek zamanı da buldu. Muhtemelen kendisini kitapta yer alan tehlikeli ideolojik fikirlere verilecek tepkiden korumak için önsözünde kitabı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya ithaf etti. 1834'te Arapça olarak basılan, daha sonra Türkçeye çevrilen kitabı tam bir şaheser niteliğindeydi. Avrupa'nın bilim ve teknoloji alanında ne kadar ileri olduğunu açıkça ifade etmesi ve Aydınlanma döneminin siyaset felsefesinin analiziyle el-Tahtavi'nin kitabı on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı ve Arap reformları çağının kapısını aralamış oldu.

*

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlılar ve Arap vatandaşlarının Avrupa'yla olan etkileşimi arttı ve böylece Orta Doğu halkları Avrupa'nın askerî ve ekonomik alanda kendilerini çok geride bıraktığının farkına varmaya başladı. Osmanlıların çoğu hâlâ kültürel olarak üstün olduklarını düşünmeye devam etse de reformcular, Avrupa'nın Osmanlılara hâkim olmasını istemiyorlarsa kendilerinin en kısa sürede Avrupa fikir ve teknolojilerinin hâkimi olması gerektiğini söylemeye başladılar.

Osmanlılar ile Mısır ve Tunus'taki onlara bağlı özerk Arap devletleri işe ordularında reform yaparak başladılar. Çok geçmeden modern bir ordunun masraflarını karşılamak için devletin gelirlerini artırmak zorunda olduklarını fark ettiler. O nedenle refah ve vergi gelirlerinde artış olacağı umuduyla, Avrupa metotları örnek alınarak idari ve askerî uygulamalar değiştirildi. İmal ettikleri ürün ve makineleri satmak isteyen kapitalistlerin de baskısıyla gitgide daha fazla Avrupa teknolojisi ithal edilmeye başladı. Hem sultan hem de Tunus ve Kahire'deki valileri, gelişme ve ilerlemenin göstergesi olan Avrupa teknolojisini –telgraf, buharlı gemiler ve demiryolu gibi– kullanmaya hevesliydiler. Fakat bu teknoloji pahalıydı ve İstanbul, Kahire ve Tunus'taki eğitimli seçkinler, yöneticilerinin müsrifliğinden endişe duyarak reformlar arasında yer almayan anayasa ve meclis için baskı yapmaya başladılar.

Yapılan reformların her safhasında amaç Osmanlı İmparatorluğu ve ona bağlı Arap devletlerinin kurumlarını güçlendirmek ve onları Avrupa müdahalesinden koruyabilmekti. Bu noktada reformcular hüsrana uğrayacak ve reform çağı gitgide Osmanlı dünyasını Avrupa etkisine daha açık hale getirecekti. Diplomatik baskı, ticaret ve sermaye yatırımıyla sağlanan gayriresmî Avrupa hâkimiyetinin ardından önce Tunus, sonra Osmanlı Devleti ve son olarak da Mısır'ın yabancı yatırımcılar karşısındaki mali yükümlülüklerini yerine getirememesiyle resmî Avrupa egemenliği de gerçekleşecekti.

Osmanlı reformları dönemi, İkinci Mısır Krizi'nin zirvede olduğu 1839 yılında başladı. Sultan II. Mahmut'un öldüğü ve genç oğlu I. Abdülmecit'in tahta çıktığı tarih, radikal bir reform hareketini açıklamak için hiç uygun değildi. Ama Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ordusunun işgaliyle karşı karşıya olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yla

iyi ilişkiler içinde olmaya her zamankinden çok ihtiyacı vardı. Kendi toprak bütünlüğü ve egemenliği için Avrupa'nın teminatını almak isteyen Osmanlı Devleti, modern devletler topluluğunun sorumluluk sahibi bir üyesi olarak Avrupa'nın devlet yönetimi modelini uygulayabileceğini göstermek istiyordu. Üstelik II. Mahmut döneminde görev yapmış olan reformcular o dönemde başlamış olan değişimleri tamamlamaya ve yeni sultanı da reform sürecinin bir parçası yapmaya kararlıydılar.

Osmanlı reformları dönemine şu iki unsur şekil verecekti: Avrupa'nın desteğini kazanmak için yapılan halkla ilişkiler jestleri ve reform yoluyla imparatorluğun iç ve dış tehditler karşısında ayakta kalmasını sağlamak için gösterilen samimi gayret. 3 Kasım 1839 tarihinde, Osmanlı hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'a davet edilmiş yerli ve yabancı devlet erkânının huzurunda Sultan I. Abdülmecit'in Islahat Fermanı'nı okudu. O tarihte Osmanlı Devleti'nde başlayan ve 1839-1876 yılları arasında devam eden idari reformlarla devlet seçilmiş bir meclisi bulunan bir meşrutiyete dönüştürüldü. Bu dönem Tanzimat ("yeniden düzenleme") adıyla biliniyordu.

Tanzimat Dönemi'nin üç önemli kilometre taşı vardır: 1839 Tanzimat Fermanı, 1839'daki maddelere yenilerini ekleyen 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Anayasası. 1839 ve 1856 fermanları Osmanlı reformcularının Batı siyasal düşüncesine ne kadar çok şey borçlu olduklarını gösteriyordu. İlk belge üç başlıktan oluşan mütevazı bir reform planı ortaya koymuştu: tüm Osmanlı tebaasının "can, haysiyet ve mallarının tam bir teminat altına alınması", "düzenli bir vergi toplama sisteminin" kurulması, düzenli askere alma sistemine geçilmesi ve sabit bir askerlik süresinin belirlenmesiyle askerlik hizmeti şartlarının iyileştirilmesi.[89]

1856 Islahat Fermanı, 1839'daki reformların üzerinde tekrar dururken onlara yargı ve ceza sistemindeki reformları da ekleyerek kapsamlarını daha da genişletmişti. Bedensel cezalara kısıtlama getirilecek, işkence yasaklanacaktı. Ferman, halkın denetimine açık bir yıllık bütçeyle imparatorluğun maliyesini düzenlemeyi de içeriyordu. Fermanda ayrıca yol ve kanal gibi bayındırlık işlerinin yapılmasıyla imparatorluğun "gelir kaynaklarını artırmada kullanılacak yeni fonların yaratılması için" mali sistemin modernleştirilmesi ve modern bir bankacılık sisteminin kurulması da yer alıyordu. Fermana göre "bu hedeflere erişebilmek için Avrupa'nın bilimi, sanatı ve fonlarından yararlanmanın yolları bulunacak ve bunlar kademeli bir şekilde uygulanacak[tı]."[90]

Fakat Tanzimat Dönemi'ne sadece büyük fermanların ışığında bakmak, 1839-1876 yılları arasında yapılan reformların gerçek kapsamını görmezden gelmek olurdu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti ve toplumunun ana kurumlarında büyük dönüşümler yaşandı. Vergi sisteminde reform yaparak gelecekteki refahını güvenceye almak isteyen devlet, düzenli nüfus sayımları yapmaya ve iltizam sistemi yerine kişi unvanını esas alan ve Batı'daki özel mülk kavramına daha uygun olan yeni bir arazi kayıt sistemi kullanmaya başladı. Eyalet yönetim sistemi Şam ve Bağdat gibi eyalet başkentlerinden köylere kadar ulaşacak şekilde yeniden yapılandırıldı.

Bu değişimlerin yapılabilmesi için modern ve teknik eğitim almış binlerce bürokrata ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı karşılamak için devlet Avrupa müfredatını esas alan ilkokul, ortaokul ve lise eğitim sistemini hayata geçirdi. Benzer şekilde imparatorluğun kanunları, Osmanlı hukuk sistemini Avrupa'nın hukuk normlarıyla daha uyumlu hale getirecek şekilde, İslam hukukunu Batı kanunlarıyla uzlaştıracak biçimde yeniden yazılmaya başladı.

Reformlar sadece hükümetin üst kademelerine uygulandığı sürece Osmanlı tebaasının Tanzimat'la pek bir ilgisi olmuyordu. Ama 1850'li ve 60'lı yıllarda reformlar bireylerin hayatına da tesir etmeye başladı. Yüksek vergilerden ve askere alınmaktan korkan Osmanlı tebaası, isimlerinin devlet kayıtlarına geçmemesi için elinden geleni yaptı. Aileler, sonunda askere gönderileceklerinden korktukları için çocuklarının devlet okullarına gitmesini ve isimlerinin kayıtlara geçmesini istemediler. Şehirliler nüfus memurlarından ve köylüler tapu kaydından kaçabildikleri kadar kaçtılar. Yine de bürokrasinin hacmi ve yetkinliği arttıkça imparatorluk halkı modern devletin ana unsurlarından birine boyun eğmek zorunda kaldı. O da devletin halkı ve mülkü hakkında kesin bilgilere sahibi olmasıydı.

Padişah da reform sürecinden en az tebaası kadar etkilenmişti. Siyasi gücün merkezi sultanın sarayından Bab-ı Âli'deki hükümet görevlilerinin makamlarına doğru kayarken Osmanlı sultanının mutlak gücü de azalmaya başladı. Hükümetin yasama ve yürütme görevini Divan-ı Hümayun üstlendi ve sadrazam hükümetin başına geçti. Sultan ise sembolik bir devlet başkanı haline getirildi. Bu evrimin son noktası olan 1876 anayasasında sultana büyük yetkiler verilmiş olsa da bir meclisin

kurulmasıyla siyasi katılım daha geniş bir tabana yayıldı. Otuz yedi yıllık süreç içerisinde Osmanlı mutlakiyeti yerini meşrutiyete bırakmıştı.

Tüm büyük reform programları aynı zamanda tehlikeler içermiştir, özellikle de yabancı fikirler işin içine girdiği zaman geçerlidir bu. Muhafazakâr Osmanlı Müslümanları, devlet ve topluma gayri İslami unsurların karışmasına neden olmasından dolayı Tanzimat'a karşı çıktılar. Yapılan değişiklikler içerisinde en tahrik edici olanı ise Sünni Müslüman bir toplumda Hristiyan ve Yahudilerin konumunun gayrimüslim azınlıklar olarak değiştirilmesiydi.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupalılar, Osmanlıların iç işlerine müdahale etmek için azınlık haklarını hep bahane olarak kullandılar. Rusya, en kalabalık Osmanlı Hristiyan cemaati olan, Doğu Ortodoks Kilisesi'nin hamisi olduğunu ilan etti. Fransa'nın uzun zamandır Lübnan Dağı'ndaki Maruni Kilisesi'yle özel bir bağı vardı ve on dokuzuncu yüzyıl içerisinde tüm Osmanlı Katolik cemaatlerinin resmî hamisi haline gelmişti. İngilizlerin bölgedeki hiçbir kiliseyle tarihî bağı yoktu. Yine de İngilizler Yahudilerin, Dürzilerin ve Arap dünyasının farklı yerlerinde din değiştirerek Protestan misyonerlerin etrafında toplanan grupların menfaatlerini temsil ettiler. Osmanlı İmparatorluğu stratejik yönden önemli topraklar üzerinde bulunduğu müddetçe Avrupalılar Osmanlıların iç işlerine karışmak için ellerine geçen hiçbir fırsatı kaçırmayacaklardı. Azınlık haklarıyla ilgili meseleler, kendi isteklerini Osmanlılara dayatabilmeleri için Avrupalıların eline büyük kozlar veriyordu. Bu durum kimi zaman hem Avrupalılar hem de Osmanlılar için felaketle sonuçlanabiliyordu.

1851-1852 yıllarındaki Makamat-ı Mübareke* Meselesi büyük devletlerin müdahalesinin herkes için ne kadar ciddi sonuçlarının olabileceğini ortaya koydu. Filistin'deki Hristiyanların kutsal mekânlarındaki Katolik ve Ortodoks keşişler kendi hakları ve imtiyazları konusunda anlaşmazlığa düştüler. Fransa ve Rusya buna tepki olarak İstanbul'a baskı yapıp hamisi oldukları taraflar adına imtiyaz talebinde bulundular. Osmanlılar önce Fransız baskılarına boyun eğerek Beytüllahim'deki İsa'nın Doğumu Kilisesi'nin anahtarlarını Katoliklere verdiler. Fransızlar karşısında ezik kalmamak için Ruslar, Ortodokslar adına daha büyük bir imtiyaz koparmanın derdine düştüler. Fakat Osmanlı hükümetinin

* Kutsal mekânlar. (yay. n.)

Ruslara da benzer imtiyazlar vermesi üzerine Fransız İmparatoru III. Napolyon son model pervaneli bir savaş gemisini Çanakkale Boğazı'ndan geçirerek elçisini İstanbul'a gönderdi ve Osmanlıların Ruslara verdikleri imtiyazları geri almamaları halinde Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarını topa tutacağı tehdidinde bulundu. Osmanlılar Fransızlara boyun eğince bu sefer de Rusya savaş tehdidinde bulundu. 1853 sonbaharında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nın daha sonra 1854-1855 Kırım Savaşı'na dönmesiyle İngiltere ve Fransa, Çarlık Rusya'sıyla en az üç yüz bin kişinin ölümüne neden olan kanlı bir savaşa tutuştu. Osmanlı azınlıkları adına yapılan Avrupa müdahaleleri çok ciddi sonuçlar doğurduğundan Osmanlı hükümeti bu uygulamaların devam etmesine izin veremezdi.

Osmanlılar 1839 Tanzimat Fermanı'nda gayrimüslim azınlıklar üzerindeki inisiyatiflerini koruma gayretiyle gönülsüz bir girişimde bulunmuşlardı. "Yüce Saltanatımızın Müslim ve gayrimüslim tebaası istisna gözetilmeksizin devletimizin tanıdığı ayrıcalıklardan istifade edebilecektir," demişti sultan fermanında. Avrupa devletlerini Osmanlı topraklarındaki Hristiyan ve Yahudilerin refahı için artık müdahaleye gerek olmadığına ikna etmek istiyorlarsa süphesiz padişah ve divanındakilerin Müslüman olanlar ile olmayanların eşitliğine dair daha ikna edici açıklamalarda bulunmaları gerekiyordu. Osmanlı hükümetinin asıl derdi, farklı inançlar arasında eşitlik sağlama politikası için önce Müslüman çoğunluğun rızasını alabilmekti. Kur'an, İslam ve diğer tek tanrılı dinler arasındaki farkları açıkça vurgulamış, İslam kanunları da bu farklar gözetilerek şekillendirilmişti. Osmanlı hükümetinin bu farkları yok sayması, çoğu inananın gözünde Allah'ın kitabına ve kanunlarına aykırı olurdu.

Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti, Avrupalıların gayrimüslim azınlıklar adına yapabileceği müdahaleleri önlemek için halkın tepkisini göze almaya karar verdi. 1856 Islahat Fermanı, Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Antlaşması'yla aynı zamana denk getirildi. 1856 Islahat Fermanı'nın büyük bölümü Osmanlı Hristiyan ve Yahudilerinin hak ve yükümlülüklerine ayrılmıştı. İnançlarına bakılmaksızın tüm Osmanlı tebaasının eşit olduğu, fermanda ilk kez şu şekilde belirtiliyordu: "İmparatorluğumdaki herhangi bir sınıfın dini, dili veya ırkı nedeniyle diğerinden daha aşağı görülmesine neden olan her türlü ayrım ve uygulama idari sistemden ebediyen kaldırılacaktır." Fermanın devamında tüm Osmanlı tebaasına, dinine ve milliyetine bakmaksızın eğitim, devlet kademelerinde görev alma ve askere gitme hakkı tanınıyordu.

Reform süreci Avrupai eğilimleri nedeniyle çok tartışmaya neden olmuştu. Ama 1856 yılına kadarki reformlarda geçen hiçbir şey doğrudan –Müslümanlar tarafından Allah'ın hakiki ve değişmez kelamı kabul edilen– Kur'an hükümlerine aykırı değildi. Kur'an'a karşı gelmek Allah'a karşı gelmekti, o nedenle imparatorluğun tüm şehirlerinde okunduğu zaman fermanın dindar Müslümanlar tarafından büyük bir öfkeyle karşılanması şaşırtıcı değildi. 1856 yılında, Şam'daki bir Osmanlı kadısı günlüğüne şunları yazmıştı: "Hristiyanlara tam eşitlik veren ferman mahkemede okundu; eşitlik, hürriyet gibi İslam hukukunu ihlal eden şeyleri tanıyordu... Tüm Müslümanların başından aşağı kaynar sular dökülmüş gibiydi. Rabbimizden dinimizi muhafaza edip Müslümanları galip kılmasını diliyoruz."[91] Osmanlı tebaasının duymasıyla bu reformun önemini anlaması bir olmuştu.

Tanzimat reformları imparatorluğu tehlikeli bir yere doğru sürüklüyordu. Devlet halkın çoğunluğunun inanç ve değerlerine büyük ölçüde aykırı reformları hayata geçirdikçe halkın devlete karşı ayaklanma ve kendi içinde çatışmaya başlama riski de artıyordu.

Osmanlılar Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında eşitlik kararı veren ilk Müslüman yöneticiler değildiler. Kavalalı Mehmet Ali Paşa bunu 1820'lerde, Mısır'da yapmıştı. Ama bu önceki fermanın asıl maksadı, azınlıklara hürriyet vermekten çok Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın tüm Mısır halkını dinlerine bakılmaksızın vergilendirip askere alabilmesiydi. 1830'lardaki Büyük Suriye işgali sırasında dindar Müslümanlar eşitlik ilkesine itiraz etmiş olsalar da Kavalalı Mehmet Ali Paşa muhaliflerine boyun eğdirip kendi isteğini dayatacak güce sahipti. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın reformlarını gören Osmanlılar, kendilerinin de iç çatışmaya sebep olmadan aynı yolu izleyebileceklerini düşündüler.

Mısır işgali, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerini Avrupa'nın ticari nüfuzuna da açık hale getirmişti. Beyrut, Doğu Akdeniz'in önemli bir liman kenti haline geldi ve tacirler önceden Avrupalılara kapalı olan Şam gibi daha içerilerdeki yeni pazarlara da erişebilir hale geldiler. Avrupalı tacirler, tercüman ve temsilci olarak kullandıkları yerli Hristiyan ve Yahudileri kendi aracıları yaptılar. Hristiyan ve Yahudi vatandaşlar, Avrupa ticareti ve konsolosluklarıyla olan bağlantıları sayesinde gitgide zenginleştiler. Ayrıca birçoğu Avrupa devletlerinin vatandaşlığını kabul ederek Osmanlı kanunlarından muaf oldu.

Büyük Suriye'deki Müslümanların 1840'lı yıllardan beri Hristiyan Araplar ile Yahudilerin sahip olduğu imtiyazlar karşısında duydukları öfke tehlikeli bir boyuta varıyordu. Dış güçlerin devreye girmesiyle hassas toplumsal denge bozuluyordu. Nesillerdir ilk kez Arap vilayetlerinde mezhebe dayalı şiddet görülmeye başladı. 1840 yılında Şam Yahudileri ayin yaparak bir Katolik rahibi kurban etmekle suçlandılar ve sürekli olarak yönetimdekilerin şiddetli baskısına maruz kaldılar.[92] Ekim 1850'de Müslüman bir kitlenin şehrin zengin Hristiyanlarına saldırmasıyla Halep'te meydana gelen toplumsal şiddet olaylarında onlarca kişi ölürken yüzlercesi de yaralandı. Halep tarihinde daha önce hiç görülmemiş olan bu tür olaylar, kendi işleri kötüye giderken Hristiyan komşularının Avrupalılarla olan ilişkileri sayesinde günden güne zenginleşmesinin Müslüman tacirler arasında yarattığı kızgınlığı gösteriyordu.[93]

Bundan daha büyük bir sorun Lübnan Dağı'nda çıkmak üzereydi. Mısırlıların 1830'lardaki işgali, yerel yönetim sisteminin çökmesine neden olup Mısırlılarla ittifak yapan Maruniler ile onlara direnen Dürzilerin arasının açılmasına neden olmuştu. Mısırlılar çekildikten sonra Lübnan Dağı'na dönen Dürziler, kendilerinin yokluğunda Marunilerin güçlenip zenginleşmiş olduğunu, ayrıca kaçan Dürzilerin terk ettikleri arazilere el koyduklarını gördüler. İki grup arasındaki farklılıklar 1841 yılında patlak veren toplumsal bir çatışmayla sonuçlandı ve İngilizlerin Dürzileri ve Fransızların Marunileri desteklemesiyle sonraki yirmi yıl içerisinde aralıklarla sürdü.

Osmanlılar, Lübnan Dağı'nın yönetimi üzerinde daha çok söz sahibi olmak için, çekilen Mısır kuvvetlerinin neden olduğu otorite boşluğundan yararlanmaya çalıştılar. On yedinci yüzyılın sonundan beri yönetimde olan gözden düşmüş Şihabi Beyliği'nin yerine Marunilerin kuzey bölgesini, Dürzilerin de güneydeki Beyrut-Şam yolunun geçtiği bölgeyi yönetecekleri bir ikili yönetim sistemi kurdular. Bu mezhebe dayalı bölünmenin Lübnan Dağı'nın ne coğrafyası ne de demografisiyle ilgisi vardı, çünkü sınırın her iki tarafında da hem Dürziler hem Maruniler bulunuyordu. Sonuç olarak bu ikili yönetim gerginliği daha da artırmaktan başka bir işe yaramadı. Tüm bunlar yetmezmiş gibi Marunilerin kendi içindeki yönetici aileler, köylüler ve ruhban sınıfı arasındaki uçurumun yarattığı iç bölünme köylü isyanlarına neden olarak tansiyonu daha da yükseltti. 1860 yılında Lübnan Dağı, Dürzi ve Marunilerin silahlı çeteler kurup birbirleriyle savaşa hazırlandıkları bir barut fıçısı haline gelmişti.

27 Mayıs 1860'da Zahle şehrinden yola çıkan üç bin kişilik bir Hristiyan kuvveti, Hristiyan köylerine yapılan saldırıların intikamını almak için Dürzi bölgesinin merkezine doğru ilerledi. Hristiyanlar, Ayn Dara köyü yakınlarındaki Beyrut-Şam yolu üzerinde altı yüz kişilik bir Dürzi kuvvetiyle karşılaştılar. Dürziler, Hristiyanları kesin bir yenilgiye uğrattılar ve karşı taarruza geçerek bazı Hristiyan köylerini talan ettiler. Ayn Dara Muharebesi, bir imha savaşının başladığını gösteriyordu. Maruni Hristiyanları yenilgi üstüne yenilgi alıyor, şehirleri ve köyleri Dürziler tarafından istila edilirken bugün etnik temizlik dediğimiz şey yaşanıyordu. Görgü tanıkları yüksek bölgelerdeki köylerde kanın nehir gibi aktığını söylüyordu.

Dürziler üç hafta içerisinde Lübnan Dağı'nın güneyini ve Bekaa Vadisi'nin tamamını ele geçirdi. Hristiyanların son kalesi olarak Beyrut-Şam yolunun kuzeyindeki Zahle şehri kalmıştı. 18 Haziran'da Dürziler Zahle'yi ele geçirdiler ve askerleri öldürüp şehir sakinlerini kaçmaya zorladılar. Lübnan'daki Hristiyan kuvvetleri tümden yok edilmişti ve bölge tamamen Dürzilerin hâkimiyetine geçmişti. En az iki yüz köy yağmalanırken binlerce Hristiyan öldü, yaralandı veya evsiz kaldı.[94]

Lübnan Dağı'nda yaşananlar Büyük Suriye'nin her yerinde toplumsal gerilimlerin artmasına neden oldu. Dinlerine bakmaksızın tüm Osmanlı vatandaşlarının kanun önünde eşitliğini sağlayan 1856 Islahat Fermanı nedeniyle Müslümanlar ile Hristiyanların ilişkileri zaten bozulmuştu. Birçok Şamlı vakanüvis Hristiyanların yeni yasal haklarını kazandıktan sonra nasıl değiştiğinden bahsediyordu. Müslümanların geleneksel imtiyazlarını artık dikkate almıyorlar ve önceden sadece Müslümanların giyebildiği türde ve renkte kıyafetleri giyebiliyorlardı. Kendilerine olan güvenleri de gitgide artıyordu. Müslümanların ileri gelenlerinden biri öfkeyle şunları yazmıştı: "Artık işler öyle bir hale geldi ki bir Müslüman ile Hristiyan kavga ettiğinde Hristiyan kendisine edilen hakaretlere karşılık verebiliyor, hem de misliyle."[95] Şam Müslümanları için böylesi davranışlar tahammül edilebilir değildi.

Benzeri görüşler Hristiyan ileri gelenleri tarafından da ifade ediliyordu. Mihail Mişaka, Lübnan Dağı'nın yerlisiydi ve 1830'lardaki Mısır işgali sırasında Şihab ailesine hizmet etmişti. Daha sonra Şam'a taşınmış ve o zamanlar nispeten küçük bir güç olan Amerika Birleşik Devletleri elçiliğinde konsolos yardımcısı olarak göreve başlamıştı. "İmparatorluk reformlara başlayıp tebaasının dinî inancına bakmadan onlara eşit mu-

ameleye başladığı zaman," diye yazıyordu Mişaka, "cahil Hristiyanlar eşitlik anlayışında fazla ileri gidip küçük olanın büyük olana, aşağı olanın üstün olana saygı göstermesine gerek olmadığını düşündüler. Gerçekten de sıradan Hristiyanların saygıdeğer Müslümanlara denk olduğunu düşünmeye başladılar."[96] Böylesine yerleşmiş bir âdeti bir anda yok saymaya başlayan Şam Hristiyanları, bilmeden de olsa ileride kendilerinin felaketine neden olacak mezhepler arası gerginliği daha da tırmandırdılar.

Şam'ın Müslüman halkı, Lübnan'daki kanlı olayları acımasız bir memnuniyetle izledi. Lübnan Hristiyanlarının kibirli davranarak Dürzileri kışkırttıklarına inanıyorlardı ki böyle düşünmekte tümüyle haksız sayılmazlardı. Şam Müslümanları, Hristiyanların yenildiğini görmekten memnundular ve kan dökülmesine de üzülmediler. Mişaka'ya göre insanlar Zahle'nin düştüğünü duydukları zaman, "Şam'da öyle bir şenlik ve kutlama yapılmıştı ki gören [Osmanlı] İmparatorlu[ğu] Rusya'yı fethetmiş sanırdı." Şehirdeki Müslümanların gitgide artan düşmanlığıyla karşı karşıya kalan Hristiyanlar, kendi güvenlikleri için endişelenmeye başladılar.

Zahle düştükten sonra Dürzi çeteleri Şam çevresindeki Hristiyan köylerine saldırmaya başladı. Hristiyan köylüler açıktaki köylerine nazaran daha güvenli surlarla çevrili Şam kentine kaçtılar. Kentin Hristiyan mahallelerinin sokakları bu mültecilerle dolmaya başladı ve Mişaka'ya göre bu mülteciler, "Kiliselerin civarındaki sokaklarda yatıyorlardı ve topraktan başka yatakları, gökyüzünden başka örtüleri yoktu." Bu savunmasız insanlar artan Hristiyan karşıtlığının hedefi haline geldi; savunmasız ve fakir olduklarından Hristiyan düşmanlarının gözündeki değerleri daha da düştü. Kendilerini korumaları için şehrin Hristiyanlarından ve Osmanlı valisinden medet umdular.

Şam'ın Osmanlı valisi Ahmet Paşa da şehrin Hristiyan halkıyla dost değildi. Elçilik görevlisi olduğu için valiyle sürekli temas halinde olan Mişaka, Ahmet Paşa'nın cemaatler arası gerilimi bilfiil tırmandırdığından emindi. Mişaka'ya göre Ahmet Paşa, 1856 reformlarından sonra Hristiyanların çok ileri gitmeye başladıklarını ve yeni haklarına ek olarak sahip oldukları sorumluluklarından –özellikle de vergilerden– kaçmaya çalıştıklarını düşünüyordu. Şam'daki Müslümanların sayısı Hristiyanların beş katı olduğu halde Ahmet Paşa camileri Hristiyan saldırılarından "korumak" için toplar mevzilendirerek Müslümanların korkularını daha da körükledi. Ahmet Paşa bu tür tedbirlerle şehrin

Müslümanlarını Hristiyanların kendilerine saldırmasının an meselesi olduğuna inandırmak istiyordu.

Gerilimin had safhada olduğu bir sırada Ahmet Paşa, bir isyanı tetiklemek üzere planlanmış bir gösteri düzenledi. 10 Temmuz 1860'ta, Hristiyanlara karşı işledikleri suçlar nedeniyle hapse mahkûm edilmiş Müslümanları –sözde onlara ders olsun diye– şehrin sokaklarında yürüttü. Tahmin edilebileceği gibi adamların zincirlerini kırıp onları serbest bırakmak isteyen bir Müslüman kalabalık toplandı. Müslümanların böyle sebepsiz yere aşağılanması, 1856 fermanından sonra Hristiyanların çok ileri gittiği görüşünü desteklemekten başka bir işe yaramıyordu. Kalabalık onlara bir ders vermek amacıyla Hristiyan mahallesine yöneldi. Yakın zamanda Lübnan Dağı'nda yaşananların anısı hâlâ taze olduğundan acımasız kalabalık toplu imhayı makul bir çözüm olarak görüyordu.

Mişaka kendisini uzun zamandır tahmin ettiği şiddet olaylarının ortasında buldu. Kalabalığın nasıl evinin kapısını kırıp içeri daldığını anlatıyordu. Mişaka ve çocukları Müslüman bir komşunun evine sığınma umuduyla arka kapıdan kaçmışlardı. Döndükleri her yerde kalabalık önlerini kesti. Onları oyalamak için Mişaka bir avuç parayı yere attı ve kalabalık parayı toplarken çocuklarıyla birlikte kaçtı. Bu numarayla üç kez kalabalığın elinden kurtuldu ama sonunda gözü dönmüş kalabalık tarafından kıstırıldı.

Kaçacak yerim yoktu. Beni soyup öldürmek için etrafımı sardılar. Oğlum ve kızım, "Babamızı bırakın, bizi öldürün!" diye bağırıyorlardı. O alçaklardan birisi baltayla kızımın kafasına vurdu ve döktüğü kanın hesabını verecek. Birisi altı adım uzaktan bana ateş edip ıskaladı. Ama bir balta darbesiyle şakağımdan yaralandım ve sağ yanımdan gelen sopa darbeleriyle yüzüm ve kolum yaralandı. Etrafım öyle kalabalıktı ki başkalarını vurmadan ateş etmek imkânsızdı.

Mişaka artık kalabalığın esiriydi. Ailesinden ayrılıp arka sokaklardan bir memurun evine götürüldü. Mişaka nihayetinde yabancı bir devletin konsolosuydu. Mişaka'nın Müslüman komşularından biri ona yardımcı oldu ve katliamdan mucizevi bir şekilde sağ kurtulmayı başaran –kalabalığın saldırısına uğrayan kızı da kurtulmuştu– ailesiyle tekrar bir araya gelmesini sağladı.

Ancak böyle saklanacak yerler bulabilen Hristiyanlar canlarını kurtarabildi. Bazıları, Fransız sömürgeciliğine direnen Cezayirlilerin sürgündeki kahramanı Emîr Abdülkadir liderliğindeki Müslüman ileri gelenler tarafından kurtarıldı. Abdülkadir ve diğerleri kaçan Hristiyanlara yardım etmek için canlarını tehlikeye attılar. Diğer Hristiyanlar, mekânları kısıtlı olan İngiliz ve Prusya elçiliklerine sığındılar ve buralardaki muhafızlar kalabalığı dışarıda tutmayı başardılar. Hayatta kalanların çoğu Şam Kalesi'ne sığındı ama askerlerin kalabalığı her an içeri alabileceğinden korkuyorlardı. Şehirdeki Hristiyanların çoğu saklanacak bir yer bulabildiyse de saklanamayan binlercesi üç gün süren katliamda gözü dönmüş kalabalığın elinde can verdi.

Mişaka daha sonra Beyrut'taki Amerikan konsolosuna verdiği bir raporda insan ve malzeme kaybını bildirdi. Rapora göre en az beş bin Hristiyan öldürülmüştü, bu da şehrin yirmi bin kişilik Hristiyan nüfusunun dörtte biri oluyordu. Dört yüz kadar kadın kaçırılıp tecavüze uğramış, Mişaka'nın evindeki hizmetçilerin de dâhil olduğu pek çoğu hamile kalmıştı. Maddi zararlar da çok büyüktü. Bin beş yüzden fazla ev yıkılmış, tüm Hristiyan dükkânları yağmalanmış ve Hristiyan mahallesindeki iki yüz kadar dükkân yakılmıştı. Kiliseler, evler ve manastırlar yağmalanıp yerle bir edilmişti.[97] Şehrin yakın tarihinde görülmemiş büyüklükte bir toplumsal şiddet olayında Hristiyan mahalleleri hırsızlık, vandalizm ve yangınlarla perişan olmuştu.

Osmanlı hükümetinin Müslüman ve gayrimüslim tebaası arasında eşitliği sağlamadaki esas amacı, Avrupa devletlerinin kendi iç işlerine müdahale etmesine engel olabilmekti. Ama Lübnan Dağı ve Şam'daki Hristiyanları hedef alan şiddet olayları çok büyük bir Avrupa müdahalesinin yolunu açabilirdi. Katliamın haberini alan III. Napolyon hükümeti derhal, 1830'lardaki Suriye işgali sırasında Mısır ordusuna danışmanlık yapan Fransız aristokrat General Charles de Beaufort d'Hautpoul komutasında bir sefer kuvveti gönderdi. De Beaufort'un görevi kan dökülmesini önlemek ve bölgedeki Hristiyanlara uygulanan şiddetin sorumlularını adalete teslim etmekti.

Osmanlıların çabuk davranması gerekiyordu. En üst düzey yetkililerden biri olan Osmanlı reformlarının mimarlarından Fuat Paşa'yı, Fransız kuvvetleri Suriye kıyısına varmadan önce bölgede düzeni sağlamak üzere gerekli tüm önlemleri alması için gönderdiler. Fuat Paşa bu

görevi takdire şayan bir başarıyla yerine getirdi. Düzenin bozulmasından sorumlu olanların yargılanacağı bir askerî mahkeme kurdu. Katliamı önlemeyi başaramayan Şam valisi ölüme mahkûm edildi. En soylusundan en fakirine kadar onlarca Müslüman, halkın gözleri önünde asıldı. Çok sayıda Osmanlı askeri cinayet ve yağmaya katılmak ve disiplinsizlik suçlarından kurşuna dizildi. Yüzlerce Şamlı sürgün edildi veya zincire vurulup ağır hapis cezasına çarptırıldı.

Hükümet Hristiyanların hasar görmüş ve çalınmış mallarının tazminatı için heyetler kurdu. Evsiz Hristiyanlara geçici olarak kalacak yer sağlamak için Müslüman mahalleleri boşaltıldı ve parasını devletin ödediği ustalar, yıkılmış Hristiyan mahallelerini yeniden inşa ettiler. Kısacası Osmanlı yetkilileri Avrupa devletlerinin dile getirebileceği her türlü şikâyeti önceden tahmin edip onların müdahalesine fırsat vermeden harekete geçmişlerdi. General de Beaufort Lübnan sahiline geldiğinde Fuat Paşa durumu çoktan kontrol altına almıştı. Fransızlara yardımları için çok teşekkür edip onlara Lübnan sahilinde, tüm yerleşim merkezlerinden uzakta, askerlerin gerek duyulduğunda çağırılabileceği bir yerde bir kamp yeri tahsis etti. Böyle bir ihtiyaç hiç doğmadı ve Fransızlar bir yıl içinde kuvvetlerini geri çektiler. Osmanlılar krizi atlatmış, egemenliklerini korumuşlardı.

Osmanlılar 1860 tecrübesinden önemli dersler çıkardılar. Bir daha İslam öğretileriyle açıkça çelişen bir reform yapma yoluna girmediler. Bu nedenle takip eden yıllarda kölelik karşıtı gruplar ve İngiliz hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'na köleliğin kaldırılması için baskı yaptığında Osmanlılar tereddüt etti. Kur'an ayetleri kölelere iyi davranmayı, onların evlenmelerine izin vermeyi ve onları azat etmeyi öğütlüyordu ama kölelik yasaklanmamıştı. Allah'ın kitabında izin verilen bir şeyi sultan nasıl yasaklayabilirdi? İngiliz baskısını azaltmak isteyen Osmanlı hükümeti bunun yerine Kur'an'da hakkında bir hüküm bulunmayan köle *ticaretinin* yasaklanmasına karar verdi. 1880'de İngilizler ile Osmanlılar arasında siyah köle ticaretini yasaklayan bir anlaşma imzalandı. Osmanlıların bu tavizi, kölelik müessesesine kısıtlama getirmekten ziyade imparatorluk içinde barışı muhafaza etme amacını taşıyordu.[98]

Osmanlılar halkın Tanzimat'ı benimsemesi için reformlarda onların da yararına olacak bazı değişiklikler yapılması gerektiğini anladılar. Nüfusun büyük bir bölümü, halktan daha verimli bir şekilde vergi topla-

mak veya gençleri Batı tarzı askerî hizmete almak için tasarlanmış olan gelişmiş bürokrasinin bir yararını görmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa siyasi düşüncesi ve pratikleriyle daha uyumlu hale getirmek için yapılan hukuki değişikliklerin tümü sıradan Osmanlı vatandaşına yabancıydı. Tebaasını böylesine yabancı değişimleri benimsemeye teşvik etmek isteyen Osmanlı Devleti'nin yerel ekonomiyi geliştirmeye ve toplumsal refahı artırmaya yönelik yatırımlar yapması gerekiyordu. Halkın gurur duyacağı ve sultana olan güvenini artıracak büyük ölçekli projeler –örneğin şehirlerin gazyağıyla aydınlatılması, buharlı gemiler ve elektrikli tramvaylar– reformcu hükümete verilecek desteğin artmasını sağlayabilirdi. Hükümetin reform sürecine daha fazla sorun yaşamadan devam edebilmesi için Osmanlı toplumuna ve ekonomisine elle tutulur, gözle görülür katkılarda bulunması gerekiyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde inşaat projelerine ve bayındırlık işlerine büyük yatırımlar yapıldı. Osmanlılara bağlı iki devlet olan Tunus ve Mısır kendi gelişme programlarını uygulayacak kadar özerkliğe sahipti. Aydınlanma fikirlerini benimseyen Osmanlı dünyası, büyük harcamalar yaparak Avrupa'nın ileri sanayi teknolojisini hızla almaya başladı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı dünyası çağın küresel ekonomisinin bir parçası haline gelirken sanayi ürünleri de Arap pazarlarına devamlı artan bir çeşitlilikle ulaşmaya başladı.

*

On dokuzuncu yüzyılda Mısır, modernleşmenin ilk adımlarını attı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa sanayi ve teknolojiye büyük yatırımlar yaptı, gerçi bu projelerin tümüne askerî amaçlarla giriştiği de bir gerçekti. Mısır'ın *sivil* altyapısına yatırım yapmak ise Kavalalı'nın haleflerine düşecekti.

Abbas Paşa (1848-1854) bir İngiliz firmasına İskenderiye ve Kahire arasına demiryolu inşa etmesi için imtiyaz vererek mütevazı bir başlangıç yapmış oldu. İmtiyazlar, hükümetlerin toprakları içerisindeki büyük projeleri özel şirketlere yaptırmalarının standart yoluydu. Verilen imtiyazda belirtilen şartlar uyarınca devletin ve yatırımcının belirli bir süre için geçerli olan hakları ve kazançları belirlenirdi. İmtiyazın şartları ne kadar kârlı olursa ülkeye yatırımcıların gelme ihtimali de o kadar artardı. Fakat hükümetlerin kendi hazinelerine de kâr sağlayabil-

mek için yatırımcı firmalara fazla taviz vermemeye de dikkat etmeleri gerekirdi. Yeni teknolojilere sahip olabilmek için yanıp tutuşan Güney Amerika, Afrika ve Asya ülkelerinin hükümetleri ile sanayiciler arasında sıkı pazarlıklar yapıldı. Abbas Paşa ise yabancı yatırımcılara fazla bel bağlamaktan hoşlanmayan muhafazakâr bir adamdı.

Mısır'ın bir sonraki yöneticisi Sait Paşa (1854-1863) ülkesi adına çok daha iddialı projelere imza attı. Kahire ve İskenderiye arasına ikinci ray hattını döşetti. Ayrıca Kahire'den Süveyş'e uzanarak Akdeniz ve Kızıldeniz'i Hindistan'a bağlayacak yeni bir ray hattı için ihale açtı. Avrupa-Mısır ortaklıklarını büyüterek Nil ve Kızıldeniz'de buharlı gemilerin çalışmasını sağladı. Yine de bunların hiçbiri 1856 yılında Sait Paşa'nın eski Fransızca hocası Ferdinand de Lesseps'e verdiği Akdeniz'den Kızıldeniz'e kanal açma göreviyle boy ölçüşemezdi. Süveyş Kanalı, Mısır'ın on dokuzuncu yüzyıldaki en büyük ve en masraflı kalkınma projesi olacaktı.

İmtiyazlar hazineye başlı başına yük olmuyordu. Mısır'daki imtiyaz sahiplerinin tüm girişimleri başarıyla sonuçlansaydı hem yatırımcılar hem de hükümetler kâr ederdi. Fakat bu girişimlerin birçoğu çok riskliydi ve başarısızlıkla sonuçlandı. Bu durum, Avrupa teknolojilerine yatırım yaparak ekonomisini güçlendirmeyi umut eden ev sahibi hükümet için zaten yeterince kötü bir şeydi. Hükümet, kendi uğradığı zararlara ek olarak bir de yatırımları başarısız olan Avrupalıların zararlarını karşılamak isteyen konsolosların tazminat talepleriyle karşı karşıya kalıyordu.

Bir millî gurur meselesi olarak her konsolos diğer devletlerin konsolosları tarafından alınan tazminat miktarlarını kaydeder ve o devletlerden daha fazla tazminat almaya çalışırdı. Bu nedenle, Nil Seyrüsefer Şirketi iflas ettiğinde Mısır, Avrupalı hissedarlara üç yüz kırk bin sterlin tazminat ödemek zorunda kaldı.[99] Süveyş-Kahire treninin geç kalkması nedeniyle yirmi sekiz ipek kozası kasasının kullanılmaz hale geldiği gibi düzmece bir iddiayla Mısır hükümetinden yedi yüz bin frank alan Avusturya büyükelçisi böylece bireysel iddialar bakımından bir rekora imza attı. Söylendiğine göre Sait Paşa bir keresinde Avrupalı bir iş adamıyla görüşmesini bölerek bir hizmetkârdan pencereyi kapamasını istemişti. "Bu beyefendinin nezle olması bana on bin sterline mal olur," diye de şaka yapmıştı.[100]

Süveyş Kanalı projesi, en büyük tazminat ödemesine neden oldu. İngilizler, Fransızların Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan bir kanal yapmalarına karşı çıktılar. Hindistan'daki menfaatleri dikkate alındığında

bu kanala en çok bağımlı olacak deniz gücünün İngiltere olması kaçınılmazdı. Bu denli stratejik bir su yolunu bir Fransız şirketine teslim etmek İngilizler için kabul edilebilir bir şey değildi. Mısır hükümetinin kendi toprakları üzerinde böyle bir imtiyaz vermesine engel olma yetkileri yoktu ama bu imtiyazın şartlarına karşı çıkabilirlerdi. İngilizler özellikle Mısır'ın kanal kazılması için bedava iş gücü sağlama teklifine bunun kölelikten farksız olduğunu iddia ederek itiraz ettiler. Ayrıca Süveyş Kanalı Şirketi'ne kanalın her iki kıyısını da imar etmesi için haklar tanıyan maddeleri bir sömürgeleştirme planı olarak görüp Mısır'dan bu maddeleri feshetmesini talep ettiler. Mısır hükümeti, İngiltere'yle iyi geçinmek zorunda olduğundan bu ülkenin itirazlarını göz ardı edemezdi. O nedenle Süveyş Kanalı Şirketi'nden 1856 imtiyazlarındaki esas maddelerin yeniden masaya yatırılması talebinde bulundu. Şirket, İngiliz baskısına karşı haklarını savunması için Fransız hükümetine başvurdu.

Sait Paşa'nın halefi İsmail Paşa (1863-1879) meseleyi devraldı ve Fransız İmparatoru III. Napolyon'un konuyla ilgili –hiç de tarafsız olmayan– arabuluculuğuyla uğraşmak zorunda kaldı. III. Napolyon, 1864 tarihli kararında Mısır hükümetinin Süveyş Kanalı Şirketi'ne bedava iş gücü kaybının telafisi için otuz sekiz milyon frank, kanalın iki kıyısındaki arazinin Mısır'a iade edilmesi için de otuz milyon frank ödemesi talebinde bulundu. Ayrıca Mısır hükümetinden bir on altı milyon frank daha istemenin yolunu bularak toplam tazminat miktarını seksen dört milyon franka (1864'te 3,36 milyon sterlin veya 33,5 milyon dolar) çıkardı. Bu da o dönemde eşi görülmemiş bir miktardı.[101]

Kalkınma projelerindeki büyük zararlarına rağmen Mısır hükümeti ekonomisinin geleceğinden umutluydu. Mısır'ın en önemli ihracat ürünü, Avrupalı dokumacıların çok değer verdiği uzun lifli pamuktu. 1861'de Amerikan İç Savaşı'nın patlak vermesiyle Avrupa'ya Amerika'dan pamuk gelmemeye başladı. 1861-1865 yılları arasında pamuk fiyatları dört katına çıktı. Mısır'ın pamuktan elde ettiği yıllık gelir 1850'lerin başlarında bir milyon sterlin civarında iken 1860'ların ortalarında 11,5 milyon sterline çıktı. Mısır pamuktan para kazanmaya devam ettiği sürece, İsmail Paşa Süveyş Kanalı Şirketi'ne olan taahhütlerini yerine getirip ardından başka iddialı projelere kalkışabileceğini düşünüyordu.

İsmail Paşa, Mısır'ı büyük bir devlet yapıp kendisini de ülkenin yöneticisi olarak daha itibarlı bir konuma taşımaya kararlıydı. 1867'de, valiler için kullanılan "paşa" unvanını daha etkileyici olduğuna inandığı

Farsça unvan *hidiv*'le değiştirmek için Osmanlı yönetiminden izin istedi. İsmail Paşa, hidiv olarak başkenti Kahire'yi yeniden inşa etmek istiyordu ve bunun için kendisine Paris'i örnek alıyordu. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılışı için yapılacak merasimleri dikkate alan İsmail Paşa, Kahire'yi hızlı ve radikal bir dönüşüm sürecine soktu. Eski Kahire ile Nil Nehri arasında uzun, geniş caddeli ve Avrupa tarzı binalara sahip mahalleler inşa edildi. Nil üzerine yeni bir köprü yapıldı ve İsmail Paşa, Nil'in en büyük adasında kendisine bir saray yaptırdı (daha sonra Mısır hükümeti iflas edince otele dönüştürülecekti). Sokaklar taşlarla döşendi ve gaz lambalarıyla aydınlatıldı. Mimarlar, Nil'in taşmasıyla oluşan Ezbekiye gibi eski gölcükleri, içinde kahvehaneler ve mesire yerleri olan parklara dönüştürdüler. Bir tiyatro ve bir opera binası yapıldı.[102] İtalyan besteci Verdi'den bu opera binası için Mısır temalı bir opera yazması istendi ama bestecinin *Aida*'yı tamamlaması çok uzun sürdüğünden binanın açılışı *Rigoletto*'yla yapıldı. Bu inşaat çılgınlığı, Fransız imparatoriçesi Eugènie'nin Kasım 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılışını kutlamak için gelmesiyle zirveye ulaştı.

Bu aşırı harcamalar İsmail Paşa'nın Mısır'ı da medeni devletlerden biri yapabilme gayretinin bir parçasıydı. Merasimler son derece etkileyici olsa da borç parayla inşa edilmeye çalışılan yeni Kahire yüzünden İsmail Paşa hükümetinin günleri sayılıydı. İşin ilginç yanı, Mısır tüm bunlara Osmanlılardan ve Avrupa devletlerinden bağımsız olabilmek için kalkışmıştı. Ama verdiği her imtiyazla Avrupa istilasına daha açık hale geldi. Mısır bu konuda yalnız değildi. İddialı reformlar ve kalkınma projeleri çok geçmeden diğer bir Kuzey Afrika ülkesini de Avrupa devletlerine bağımlı hale getirecekti.

Mısır gibi Tunus da Osmanlı İmparatorluğu'ndan kazandığı özerklik sayesinde on dokuzuncu yüzyılda kendi kalkınma projelerini gerçekleştirebiliyordu. Tunus'un Niyabet* olarak bilinen hükümeti, on sekizinci yüzyılın başlarından beri Hüseyni Hanedanı tarafından yönetiliyordu. Garp Ocakları'nın korsanlık günleri çok gerilerde kalmıştı. Niyabet 1830'da korsanlığı yasaklamış ve ülke ekonomisini sanayi ve ticaret yoluyla geliştirmeyi seçmişti.

1837-1855 yılları arasında Tunus, Ahmet Bey adında bir reformcu tarafından yönetildi. Mısır'daki Kavalalı Mehmet Ali Paşa örneğinin fazlasıyla etkisinde kalan Ahmet Bey, Tunus'ta bir Nizam ordusuna ek

* Naiplik. (ç. n.)

olarak bir harp okulu kurdu, silah ve üniforma sanayilerini destekledi. Yeni orduya katılmak üzere eğitilen askeriye mensupları arasında Hayrettin adlı genç bir Memlûk da vardı. Hayrettin, on dokuzuncu yüzyılın en büyük reformcularından biri olduğunu gösterecek, daha sonra hem Tunus'ta hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda başvekil olacaktı.

Bir Memlûk olan Hayrettin, kölelikten siyasi iktidarın zirvesine çıkmış bir adam olarak türünün son örneğiydi. Hayrettin, otobiyografisinde çocukluğundan bahsederken Memlûk olmanın nasıl bir şey olduğu hakkında nadir bir açıklamada bulunuyordu: "Çerkez olduğumu kesin olarak biliyor olsam da ne ülkem ne de ailem hakkında kesin bir şey hatırlıyorum. Savaş ya da göç yüzünden ailemden ayrılmış, sonra ailemin izini temelli kaybetmiş olmalıyım." Hayrettin pek çok kez denemesine rağmen biyolojik ailesini bulmayı başaramadı. "Çocukluğuma dair ilk anılarım İstanbul'a aittir. Daha sonra, 1839'da Tunus Bey'inin hizmetine girdim," diye yazmıştı.[103]

Hayrettin Arapça öğrenip İslami eğitim aldıktan sonra orduya alındı ve Fransız subaylarından eğitim aldı. Zeki ve genç bir zabit olarak kısa sürede hızla terfi etti ve siyasete atılmadan önce general oldu. Tüm bunları Tunus'a geldikten sonraki on dört yıl içerisinde başarmıştı. Fransızca, Arapça ve Türkçeyi akıcı olarak konuşabilen Hayrettin, kariyeri boyunca Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'da pek çok yere gitti. Avrupa'nın ne kadar ileri olduğuna bizzat şahitlik ettikten sonra Tanzimat reformlarının ateşli bir savunucusu oldu ve Müslüman devletlerinin gerçek potansiyellerini kullanabilmeleri için Avrupa tecrübesi ve teknolojisinden yararlanmaları gerektiğini düşünmeye başladı. Görüşlerini 1867 yılında Arapça, iki yıl sonra da Fransızca olarak basılan siyasi bir broşürde dile getirdi.

Hayrettin, reform programını hem İslam devletlerinin modern çağa uyum sağlayabileceğinden şüphe eden Avrupalılara hem de dine ve İslami değerlere aykırı olduğu gerekçesiyle reformları reddeden Müslümanlara hitap edecek şekilde hazırladı. Hayrettin bu noktada ilk kez reform yanlısı el-Tahtavi tarafından dile getirilmiş olan bir iddiayı temel almıştı (Hayrettin, el-Tahtavi'nin Fransa hakkındaki kitabını okuyup hayran kalmıştı). Sonraki Müslüman reformcular da aynı iddiayı on dokuzuncu yüzyıl boyunca dile getireceklerdi: Müslümanların modern Avrupa bilimlerini öğrenmesi bir borcun geri ödenmesinden farklı bir

şey değildi çünkü Avrupalılar da Orta Çağ'da Müslümanlardan bilim öğrenmişti.[104]

Hayrettin siyasal ve ekonomik reformların açık bir savunucusu olsa da mali yönden muhafazakârdı. Tunus'un modern teknolojinin masraflarını karşılayabilecek bir ekonomik temele sahip olmasını istiyordu. Hükümetin kendi ihracat ürünlerini mamul ürünlere çevirip iç pazarda satmasını sağlayacak fabrikalar kurmasından yanaydı. Tunusluların pamuk, ipek ve yünü "Avrupa'ya satıp daha sonra onların işlenmiş hallerini (kıyafet olarak) çok daha yüksek fiyatlara satın almalarından" rahatsızdı.[105] Tunus yünlerinden Tunus fabrikalarında kumaş üretilip bu kumaşlardan yapılacak kıyafetlerin iç pazarda satılmasının çok daha iyi olacağını söylüyordu. Bu şekilde ülkenin refah seviyesi yükselecek ve bu sayede altyapı projelerine daha fazla yatırım yapmak mümkün olacaktı. Mali açıdan böyle makul bir yönetim için akıllı bir hükümet gerekiyordu. Hayrettin, Tunuslu yöneticilerin gösterişli projeler ve kötü yatırımlarla ülkeyi nasıl iflasa sürüklediğini kederle izledi.

Tunus nispeten küçük bir ülkeydi ve Mısır'da girişilen projelerle kıyaslandığında reform masrafları düşüktü. Ahmet Bey dönemindeki en büyük masraflar Nizam ordusuna yapılmıştı. Ahmet Bey yirmi altı bin kişilik bir ordu kurmak istediği için destek endüstrisini (tophaneler, dökümhaneler, üniformalar için tekstil fabrikaları, çizme ve eyerler için tabakhaneler vb.) kurmak için gereken teknolojiyi ve iş gücünü Fransa'dan ithal etmişti. Ne var ki Mısır'daki İsmail Paşa gibi Ahmet Bey'in de gösterişli projeleri vardı. En müsrif yatırımı ise, başkent Tunus'un on beş kilometre güneybatısındaki Muhammediye'de bulunan ve Tunus'un Versay'ı olarak tanımladığı saraydı. Harcamalar gelirleri iyice aştığından Ahmet Bey hırslarına gem vurmak zorunda kaldı. Sonunda yeni fabrikaların birçoğunu tamamen zarar ederek kapattı.

Ahmet Bey'in varisleri kamu projelerinin yüksek masraflarını azalan kaynaklarla karşılayarak reform sürecini devam ettirdiler. 1859'da haberleşmeyi hızlandırmak için bir telgraf hattı döşendi ve Tunus'a temiz su sağlamak için bir su kemeri yapıldı. Tunus'u La Goulette Limanı ve sahil şehri el-Marsa'ya bağlaması için yapılacak otuz kilometrelik demiryolunun ihalesi bir İngiliz şirketine verildi. Tunus'ta gazyağıyla aydınlatma kullanılmaya başladı ve şehir sokaklarına taş döşendi.[106] Mısır Hidivi İsmail Paşa gibi Tunus yöneticileri de başkentlerinde Avrupa modernitesinin tüm unsurlarının bulunmasını istiyorlardı.

İstanbul ve diğer Osmanlı eyaletlerinde reform süreci farklı bir hızda ilerliyordu. İmparatorluğun merkezi olarak Balkanlar, Anadolu ve Arap topraklarındaki eyaletlerin sorumluluğunu taşıyan İstanbul, diğer tüm eyalet başkentlerinin de kalkınmasını sağlamak zorundaydı. Hükümet, Arap dünyasında büyük kentsel projelere girişerek yeni pazarlar, hükümet binaları ve okullar inşa etti. Ayrıca imparatorluğun önde gelen şehirlerinde gazyağıyla aydınlatma, tramvaylar ve modern yaşamın diğer ögelerinin hayata geçirilmesini sağladı.

Osmanlılar büyük altyapı projelerini tamamlamaları için Avrupa şirketlerine imtiyazlar verdiler. İstanbul, İzmir ve Beyrut limanları yenilendi. Karadeniz ve Marmara Denizi'nde buharlı gemi şirketleri kuruldu. 1856 yılında, Türkiye'nin ilk demiryolu inşaatı olan ve İzmir Limanı'nı iç kesimlerdeki Aydın'ın tarım arazilerine bağlayan yüz otuz kilometrelik ray hattını döşemesi için bir İngiliz şirketine imtiyaz verildi. İzmir'den Kasaba'ya (Turgutlu) döşenecek ikinci demiryolu hattı (doksan üç kilometre) imtiyazı bir Fransız şirketine verildi ve o da 1863-1865 yılları arasında tamamlandı. Bu ray hatları genişledikçe hükümetin demiryollarından elde ettiği kazanç önemli ölçüde arttı. Bu da hükümeti Anadolu'ya daha fazla demiryolu yapmaya teşvik etti. Tanzimat döneminde sanayi alanında bazı girişimler yapıldı ve kömür ve mineral çıkarmak için maden ocakları kuruldu. Ama başarılı yatırımlardan elde edilen kâr başarısız olanların masraflarına gitti ve Avrupa teknolojisine yapılan Osmanlı yatırımları hiçbir zaman yeni teknolojinin giderlerini dengeleyemedi.

Hükümetlerin aşırı harcamaları Osmanlı İmparatorluğu ve Kuzey Afrika'daki reformcuları telaşlandırdı. Avrupa teknolojisinin alınmasıyla istenenen sonucun tam tersi elde edilmişti. Kalkınma süreci bu devletleri daha güçlü ve bağımsız yapacağına eskisinden daha yoksul, zayıf ve Avrupa müdahalesine karşı daha savunmasız hale getirmişti.

Hayrettin, Tunus'tan bahsederken şunu iddia ediyordu: "Ülkeyi kaldırabileceğinden daha fazla bir yükün altına sokan bu müsrif harcamaların nedeni keyfî yönetimdir ve ülke refahının anahtarı olan ekonominin dengesi ancak tüm harcamaların Tanzimat sınırları içinde yapılmasıyla sağlanabilir."[107] Hayrettin'e göre yatırımların ürün verebilmesi için hükümetin ayağını yorganına göre uzatması gerekiyordu. Keyfî yönetim ve aşırı harcamalar Tanzimat reformlarına gölge düşürüyordu.

Hayrettin gibi düşünen reformculara göre keyfî yönetim ve aşırı devlet harcamalarının çözümü anayasal reformlarda ve temsilî hükümette yatıyordu. El-Tahtavi'nin Fransa anayasası üzerine yaptığı analizlerin yankılarını on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında sıkça duymak mümkündür. Anayasal yönetimde ülke refaha kavuşur, halkın bilgisi ve zenginliği artar ve insanlar mutlu olurdu. En azından teoride böyleydi.

1861 Tunus Anayasası reformcuların beklentilerini karşılayamamıştı. Anayasa metni Osmanlıların 1839 ve 1856 fermanlarını esas alıyordu ve yürütme gücüne çok az kısıtlama getirilen bey, vekilleri atama ve görevden alma yetkisini hâlâ elinde bulunduruyordu. Ama yönetici tarafından aday gösterilecek altmış üyeli bir temsilciler meclisi olan Büyük Meclis'in kurulmasını da öngörüyordu. Büyük Meclis'in başkanı olarak tayin edilen Hayrettin, çok geçmeden divanın beyin aşırılıklarına engel olmadaki acizliğini görerek büyük hayal kırıklığına uğradı. Ahmet Bey ve başvekilinin divanı sadece aldıkları kararları tasdik etmesi için topladığını görerek 1863 yılında istifasını verdi. İstifasını tetikleyen neden hükümetin ilk dış borç alımına karar vermesiydi çünkü Hayrettin bu kararla manevi vatanının "kendi sonuna" sürükleneceğini düşünüyordu.[108]

Mısır anayasa hareketi de benzer şekillerde 1860'larda şekil almaya başlamıştı. El-Tahtavi'nin izinden giden pek çok reformcu, Avrupa'nın gücü ve refahının temelinde anayasal hükümetin yattığını ve Mısır'da yaptıkları reformlarda da eksik halkanın bu olduğunu düşünüyordu. Buna karşılık, tıpkı Tunus'ta olduğu gibi yöneticinin rızası olmadan değişim yapmak mümkün değildi. 1866 yılında ilk Temsilciler İstişare Meclisi'nin kurulmasını isteyen kişi Mısır Hidivi İsmail Paşa oldu. Bu meclisin üç yıllık görev süresiyle dolaylı olarak seçilen yetmiş beş üyesi vardı. Tunus Beyi gibi Mısır Hidivi de danışmanlığın ötesinde bir rolü olmayan meclisi toplayarak (vekillerin Mısır kanunlarının yapılmasında bir rolü yoktu) kendi tartışmalı mali politikalarını ülkenin ileri gelenlerine kabul ettirmeye çalışacaktı. Başta yöneticinin ürünü olsa da meclis kısa sürede Mısırlı seçkinlerin yönetici ve onun hükümetinin politikalarına karşı eleştirilerini dile getirebildikleri bir mecra haline geldi. Böylece devlet işlerinde daha çok kişi söz sahibi olmaya başladı.[109]

Doğu Akdeniz'deki en önemli anayasa hareketi Osmanlı Devleti'nde gerçekleşti. 1860 sonlarında Türkiye'nin önde gelen aydınları, Paris ve Londra'da Avrupalı liberallerle bir araya gelip anayasal hükümet, halkın yetkileri ve halkı temsil edecek bir meclisin seçilmesiyle ilgili bir dizi talep

belirlediler. Jön Türkler olarak bilinen bu grup, Osmanlı toplumunun fakirliği ve devletin mali durumundan dolayı hükümeti eleştiriyordu. Cemiyetin üyeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletlerine gitgide daha bağımlı hale gelmesini ve Osmanlıların iç işlerine yapılan dış müdahaleleri kınıyor ve Türkiye'nin yaşadığı bu sıkıntıların nedeni olarak sultanın ve hükümetinin sorumsuz politikalarını gösteriyorlardı. Jön Türkler gazeteler yayımladılar ve davalarına destek bulabilmek için yabancı hükümetlerle görüşmeler yaptılar. Ama sonunda onlar da değişimin ancak sultanın rızasıyla olabileceğinin farkına vardılar. On dokuzuncu yüzyılın en büyük Türk aydınlarından biri olan Namık Kemal, diğer Jön Türkler'e şunları söyledi: "Osmanlı milleti Osmanlı hükümdarlarına sadıktı; [sultan] istemediği müddetçe bizim elimizden hiçbir şey gelmezdi."[110] Cemiyet 1871 yılında dağıldı ama destek arayışına İstanbul'da devam etti ve bazı reformcu devlet adamlarından aradığı desteği buldu. Jön Türkler'in gayretleri, 1876 yılında Osmanlı Anayasası'nın ilanı ve ilk Osmanlı Mebusan Meclisi'nin toplanmasıyla sonuç verdi.

Tunus, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformcular, anayasa reformlarıyla ekonomik çöküşü önlemeyi umuyorlardı ama büyük hayal kırıklığına uğrayacaklardı. İlk anayasa hareketleri, hükümdarlara kısıtlama getiremeyecek kadar otoriteye saygı duyuyordu. Tunus'taki beyin, Kahire'deki hidivin ve İstanbul'daki padişahın hayırseverlik göstererek bu sınırlamaları kendi rızalarıyla kabul etmelerini, yetkilerini de temsilciler meclisiyle paylaşmalarını umuyorlardı. Bunlar gerçekçi beklentiler değildi. Bey, hidiv ve sultan önceki gibi hüküm sürmeye devam ettiler ve onları devleti iflasa sürükleyecek harcamalar yapmaktan alıkoyabilecek kimse yoktu.

*

Orta Doğu'nun bağımsızlığına yönelik en büyük tehdit, Avrupa'nın orduları değil bankalarıydı. Avrupa'dan borç almanın taşıdığı riskler Osmanlı reformcularını dehşete düşürüyordu. 1852'de Sultan Abdülmecit Fransa'dan borç almayı düşündüğünde danışmanlarından biri onu kenara çekip böyle bir şeyi kesinlikle yapmaması için uyardı: "Babanız (II. Mahmut) Ruslarla iki kez harp etti ve pek çok askerî sefer gördü. Onun da üzerinde sürekli baskı vardı ama dışarıdan hiç borç almadı. Sizin döneminiz ise barış içinde geçiyor. Tutup da borç alırsanız halk

ne der?" Danışman sözlerine şöyle devam etti. "Bu devlet beş kuruş borç alsa batar. Çünkü borç bir kez alındı mı geri dönüşü olmaz. [Devlet] borç içinde kalıp batar." Abdülmecit ikna oldu ve borç almaktan vazgeçti ama iki yıl içinde tekrar Avrupalı kreditörlere müracaat edecekti.[111]

Hayrettin, ülkesinin aldığı ilk borcun sorumluğunda pay sahibi olmak yerine Tunus'un Büyük Meclis Başkanlığı'ından 1863'te istifa etti. 1869'da Tunus'u iflasa sürükleyen icraatlar hakkında şunları yazdı: "Niyabet'in tüm kaynaklarını kuruttuktan sonra [başvekil] borç almak gibi büyük bir hata yaptı ve yedi yıldan kısa bir süre içinde… o tarihe kadar kimseye bir şey borçlu olmayan Tunus, kendisini Avrupa devletlerinden alınmış iki yüz kırk milyon kuruşluk [altı milyon sterlin, otuz dokuz milyon dolar] bir borcun içinde buldu."[112] Hayrettin'in hesaplarına göre Tunus'un yıllık geliri reform dönemi boyunca hiç değişmeden yirmi milyon kuruş olarak kalmıştı. Sonuç olarak yedi yıllık süre içerisinde masraflar gelirleri yüzde yüz yetmişlik bir oranla geçmişti. Tunus'un kendisini uluslararası bir mali komisyona teslim etmekten başka çaresi kalmamıştı.

Tunus'un ardından 1875 yılında Osmanlı Devleti iflasını ilan etti. Yirmi yıl içerisinde Osmanlıların imzaladığı on altı borç sözleşmesinin toplam tutarı 220 milyon sterlini (1,21 milyar dolar) buldu. Alınan her borçla Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın ekonomik hâkimiyetine daha çok girdi. Şüpheleri gitgide artan yatırımcıları çekmek için yapılan indirimler ve borç alabilmek için Avrupa pazarlarına verilen komisyonlar sonucunda Osmanlı Devleti sadece 116 milyon sterlin (638 milyon dolar) borç alabildi ve bunun büyük bölümünü yine borç ödemek için kullandı (19 milyon sterlin ya da 104,5 milyon dolar geri ödeme, 66 milyon sterlin ya da 363 milyon dolar da faiz olarak). Böylece toplam 220 milyon sterlinlik (1,21 milyar dolar) borçtan geriye yatırım yapabilmesi için Osmanlı Devleti'nin eline sadece 41 milyon sterlin (220,5 milyon dolar) kalmış oluyordu. Abdülmecit'in danışmanının tahmin ettiği gibi Osmanlı Devleti borca batmıştı.

Sonraki altı yıl içerisinde, Rusya'yla yapılan bir diğer yıkıcı savaşın (1877-1878) kargaşasıyla ve savaşı sonlandıran 1878 Berlin Antlaşması'ndaki toprak kayıplarıyla geçen dönemde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla Osmanlılar nihayet 1881'de Avrupalı alacaklılarla bir anlaşmaya vardılar. Alacaklı devletleri (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, Hollanda ve Osmanlı İmparatorluğu) tem-

sil eden yedi kişilik bir komisyonun yönettiği Düyun-u Umumiye'nin başkanlığı İngiltere ve Fransa tarafından dönüşümlü olarak yapılacaktı. Osmanlı ekonomisinin bütün sektörleri Düyun-u Umumiye'ye teslim edildi; tuz tekeli, balık vergisi, ipek vergisi, pul ve damga vergilerinden bazı Osmanlı eyaletlerinin yıllık ödemelerine kadar her şeye borçların tahsili için el konuldu. Kârlı tütün ticareti de Düyun-u Umumiye'ye devredildi ama çok geçmeden tütün alım ve satımı üzerindeki tekelin denetlenmesi için ayrı bir heyet kuruldu. Düyun-u Umumiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi üzerindeki hâkimiyetini Avrupa devletleri sadece sultanın icraatlarını kontrol etmek için değil, Osmanlı ekonomisini demiryolu, maden ve bayındırlık işleri için Avrupa şirketlerine açma amacıyla da kullandılar.[113]

Mısır, 1876'da iflas beyanında bulunarak Orta Doğu'da iflas eden son ülke oldu ama hükümet iflası daha önce ilan etmiş olsaydı çok daha güçlü bir konuma sahip olacaktı. Burada, Osmanlıların yaşadıklarıyla olan benzerlikler şaşırtıcıdır. 1862-1873 yılları arasında Mısır sekiz kez borç aldı. Bu borçların toplamı 68,5 milyon sterlindi (376,75 milyon dolar) ve kesintilerin ardından geriye sadece 47 milyon sterlin (258,5 milyon dolar) kalmıştı. Bunun 36 milyon sterlini (198 milyon dolar) borçların anapara ve faizine ödenmişti. Dolayısıyla alınan 68,5 milyon sterlinden (376,75 milyon dolar) Mısır hükümetine yatırımlarda kullanmak için sadece 11 milyon sterlin (60,5 milyon dolar) kalmıştı.

Borçlarını ödemek için para bulmakta gitgide daha çok zorlanan Hidiv İsmail, Mısır devletine ait varlıkları elden çıkarmaya başladı. İç borç olarak yaklaşık 28 milyon sterlin (154 milyon dolar) aldı. Mısır hükümetinin 1872'de çıkardığı bir kanunla gelecek altı yılın vergisini peşin ödeyen arazi sahiplerine daha sonraki vergilerde yüzde 50 indirim yapılacağı duyuruldu. Bu çaresiz tedbirler de kan kaybını önlemeye yetmedi. Hidiv, 1875 yılında hükümetin Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki hisselerini 4 milyon sterlin (22 milyon dolar) karşılığında İngiliz hükümetine sattı. Mısır hükümetine maliyeti 16 milyon sterlin (88 milyon dolar) olan kanalın maliyetinin ancak dörtte birini geri alabilmişti. Ana kaynaklarından mahrum kalan hazine, Nisan 1876'da devlet borcunun faizini geciktirmeyi denedi. Bu bir iflas beyanı sayılırdı ve uluslararası ekonominin repocuları Mısır'ın üzerine çekirge sürüsü gibi çöktüler.

1876-1880 yılları arasında Mısır'ın maliyesi İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya ve Rusya'dan gelen ve öncelikli olarak yabancı alacaklıların çıkarlarını düşünen uzmanlara teslim edildi. İstanbul'da olduğu gibi yine resmî bir heyet kuruldu. Gerçekçilikten uzak planlar, birbirini takip ederek Mısırlı vergi mükelleflerini canlarından bezdirdi. Yapılan her planla yabancı ekonomik danışmanlar Mısır'ın mali idaresi üzerindeki kontrollerini biraz daha artırmayı başardılar.

İki Avrupalı komisyon üyesi 1878'de Hidiv'in kabinesine "davet edildiğinde" Mısır üzerindeki Avrupa hâkimiyeti iyice pekişmiş oldu. İngiliz ekonomist Charles Rivers Wilson maliye bakanı olarak atanırken Fransız Ernest-Gabriel de Blignières bayındırlık bakanı olarak atandı. 1879'da Hidiv İsmail, kabinede değişiklik yapıp Wilson ve de Blignières'i görevden almaya kalkınca Avrupalılar güçlerini gösterme gereğini duydular. İngiltere ve Fransa hükümetleri, Osmanlı sultanına baskı yaparak ondan "kendi" valisini görevden almasını istedi. Söz dinlemeyen Hidiv İsmail'in devrilmesi uzun sürmedi ve yerine daha uysal olan oğlu Tevfik geçti.[114]

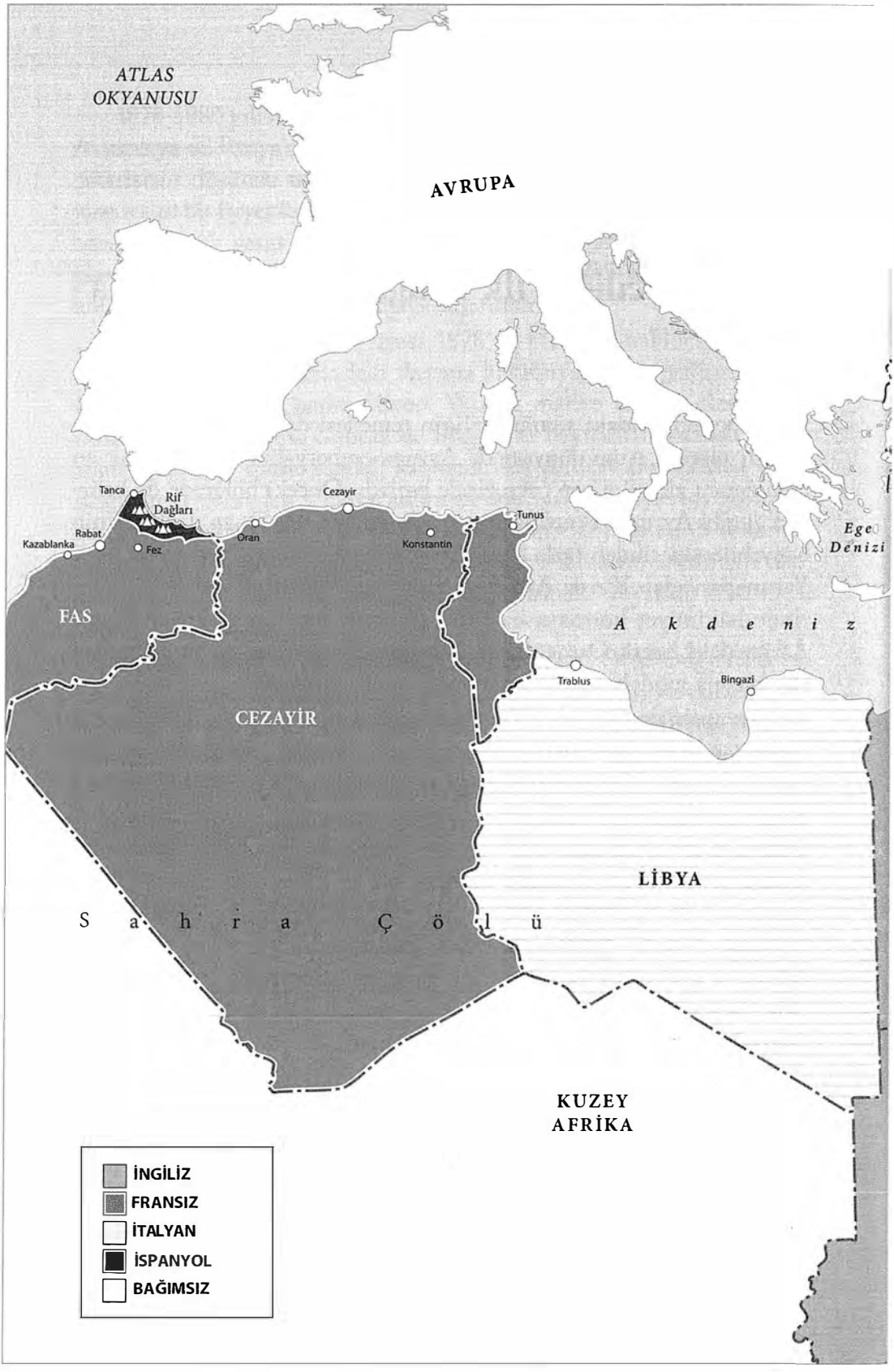
Tunus, Kahire ve İstanbul'un iflas etmesiyle Orta Doğu'daki reform girişimleri başladığı noktaya döndü. Osmanlıları ve onlara bağlı devletleri dış müdahalelere karşı daha dirençli yapmak için girişilen hamleler Orta Doğu devletlerini gitgide artan bir Avrupa tahakkümü altında bıraktı. Gayriresmî olarak işleyen emperyalizm zaman içinde güçlenerek doğrudan sömürge yönetimine dönüştü ve Kuzey Afrika'nın tamamı Avrupa'nın büyüyen imparatorlukları arasında paylaşıldı.

5
Sömürgeciliğin İlk Dalgası: Kuzey Afrika

Arap topraklarındaki sömürgeciliğin temelleri daha önceki tarihlerde atılmış olsa da Arap dünyasında Avrupa emperyalizmi esas olarak on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde başladı. Önceki bölümde de belirtildiği gibi Avrupa teknolojisinin yayılması ve Orta Doğu devletlerinin ödeyebileceklerinden fazla borç alması sonucu Avrupa devletleri, Arap Yarımadası'ndan Kuzey Afrika'ya kadar olan Osmanlı toprakları üzerinde hâkimiyet kurmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu ve Kuzey Afrika'daki özerk Osmanlı eyaletlerinin iflas etmesi daha doğrudan bir Avrupa müdahalesinin önündeki engelleri kaldırdı.

Avrupalıların Kuzey Afrika'daki menfaatlerine bağlı olarak orada doğrudan hâkimiyet kurma hevesleri de arttı. 1880'li yıllarda Avrupalı güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden çok kendilerinin Güney Akdeniz'deki millî menfaatlerini korumanın peşindeydiler. 1840 tarihli "fedakârlık protokolü" çoktan unutulmuş ve Kuzey Afrika'nın paylaşılmasının yolu açılmıştı. Fransa 1881'de Tunus'u egemenliği altına alırken İngiltere 1882'de Mısır'ı, İtalya da 1911'de Libya'yı işgal etti ve Avrupalı devletler 1912'de (Osmanlı hâkimiyetine girmeyen tek Kuzey Afrika devleti olan) Fas'ın Fransız-İspanyol himayesine girmesine razı oldu. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Kuzey Afrika'nın tamamı doğrudan Avrupa hâkimiyeti altına girmişti.

Arap dünyasındaki Avrupa emperyalizminin Kuzey Afrika'dan başlamasının bazı nedenleri vardı. Kuzey Afrika'daki eyaletler Osmanlı İmparatorluğu'nun iktidar merkezinden daha uzaktı ve zaman içerisinde İstanbul'dan bağımsız, özerk bir yapıya kavuşmuşlardı. Orta Doğu'daki Arap eyaletleri –Büyük Suriye, Mezopotamya ve Arap Yarımadası– Osmanlı merkezine daha yakındı ve on dokuzuncu yüzyılda yapılan reformlar (1839-1876) sayesinde İstanbul tarafından daha ya-

ATLAS OKYANUSU
AVRUPA
Tanca
Rif Dağları
Cezayir
Tunus
Rabat
Kazablanka
Fez
Oran
Konstantin
Ege Denizi
FAS
Akdeniz
Trablus
Bingazi
CEZAYİR
LİBYA
Sahra Çölü
KUZEY AFRİKA
İNGİLİZ
FRANSIZ
İTALYAN
İSPANYOL
BAĞIMSIZ

İMPARATORLUK ÇAĞINDA
ARAP DÜNYASI
1830-1948

kından kontrol edilir hale gelmişti. Tunus ve Mısır gibi yerler Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı devletler haline gelirken Şam ve Halep Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil eyaletler olmuştu. Kuzey Afrika'da özerkliğin artmasına neden olan gelişmeler (sonradan giderek bağımsızlaşan hükümetlerin başındaki hanedanların doğuşu) bu devletleri Avrupa işgaline daha açık hale getirmişti.

Üstelik Kuzey Afrika devletleri Güney Avrupa'ya – özellikle İspanya, Fransa ve İtalya'ya– daha yakındı. Coğrafi yakınlık bu devletleri Avrupa'nın etki alanına çekmişti; özellikle de askerî yardım, sanayi ürünleri ve mali sermaye için. Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak sınır bölgesi olabilirdi ama Avrupa'nın yakın komşusu gibiydi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında yeni bir emperyalizm dalgasıyla sınırlarını genişleten Avrupa'nın işe en yakın yerlerden başlaması son derece doğaldı.

Avrupa'nın Kuzey Afrika'yı sömürgeleştirmesinin bir nedeni de geçmişteki örneklerdi. Fransızların Cezayir'de uzun süredir devam eden varlığı, Fransa'nın Tunus ve Fas üzerindeki emelleri için önemli bir emsal oluştururken İtalya'ya da kendi sömürgecilik arayışını Libya'da gidermesi için neden sağlıyordu. Ama Cezayir'in 1827'de Fransızlar tarafından işgaline neden olan tarihsel rastlantılar olmasaydı Kuzey Afrika üzerindeki paylaşımların birçoğu hiç gerçekleşmeyebilirdi.

*

Tunus gibi Cezayir Naipliği de Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olup iç ve dış işlerinde büyük ölçüde özerk olan bir vali tarafından yönetiliyordu. Yönetici sınıf, İstanbul'dan gelen ve bir idare meclisinde –Avrupalı hükümetlerle doğrudan ilişkiler kurabilen– liderlerini (dayı) seçen Türk askerlerinden oluşuyordu. İstanbul'daki sultan, seçilen dayıyı resmen onaylar ve Cezayir'den vergi alırdı. Cezayir'de bulunan tek Osmanlı görevlisi mahkemeye atanan kadıydı. Onun haricinde sultanın Cezayir üzerindeki otoritesi simgesel olmaktan öteye geçmiyordu.

Cezayir dayıları, İstanbul'dan bağımsız olarak Avrupalılarla ticari ve siyasi ilişkiler kurmak için özerkliklerini kullandılar. Ama arkalarında Osmanlı İmparatorluğu olmadan dayıların Avrupalı ticaret ortakları karşısında pek bir ağırlığı olmuyordu. Bu nedenle dayılar Fransızlara veresiye olarak tahıl sattıklarında (1793-1798 yılları arasında Fransa bu tahılı İtalya ve Mısır seferleri sırasında ordusunu beslemek için kullan-

mıştı) Fransız hükümetinden borcunu ödemesini defalarca talep etmelerine rağmen hiçbir cevap alamadılar. Fransızlar uzun yıllar boyunca borçlarını ödemedi ve bu mesele iki devlet arasında giderek büyüyen bir sürtüşmeye sebep oldu.

1827'de Cezayir Dayısı Hüseyin Paşa (1818-1830) ile Fransız konsolosu Pierre Deval arasındaki ilişki, Fransız hükümetinin tahıl borcunun ödenmesini talep eden mektuba cevap vermemesi nedeniyle kırılma noktasına geldi. Deval'le özel bir görüşme sırasında, Hüseyin Paşa kendisine hâkim olamayıp Fransız konsolosa elindeki sineklikle vurdu.

Üstlerine rapor veren Deval ve Hüseyin Paşa'nın görüşmelerine dair anlattıkları çok farklıydı.[115] Deval, Fransa dışişleri bakanına, sarayına gittiği zaman Hüseyin Paşa'yı kızgın bir halde bulduğunu söyledi.

"Bakanınız neden yazdığım mektuba cevap vermedi?" diye sormuştu Hüseyin Paşa. Deval ona ölçülü bir tonda cevap verdiğini söylüyordu. "Cevabı alır almaz size iletme şerefine nail oldum," demişti. Deval'e göre Dayı bu noktada köpürmüştü.

"'Neden doğrudan cevap vermedi? Beni yalın ayak, kalın kafalı serserinin teki mi zannediyor? Sen hain bir adamsın, kâfirin, putperestin tekisin!' Daha sonra oturduğu yerden kalktı, elindeki sinekliğin sapıyla bana üç şiddetli darbe indirdi ve görevimden ayrılmamı söyledi."

Arap sineklikleri bir sapa bağlanmış at kıllarından yapılırdı. Birinin böyle bir aletle nasıl "şiddetli darbeler" indirebildiği şüphelidir. Ama Fransız Konsolosu Fransa'nın onurunun tehlikede olduğundan emindi. Bakan'a verdiği raporu şöyle noktaladı: "Eğer ekselansları bu meseleyi hak ettiği ciddiyet ve aleniyetle ele almak istemezlerse en azından izinli olarak görevden ayrılmamı kabul etmelerini temenni ederim."

Dayı ise, Osmanlı sadrazamına verdiği raporunda, Deval'e sinekliğiyle vurduğunu kabul ediyordu ama bunu ancak Deval kendisini tahrik ettikten sonra yapmıştı. Fransızlara borçlarını ödemeleri için üç kez mektup yazdığını ama onların cevap verme nezaketinde bile bulunmadığını söylüyordu. Meseleyi Fransız Konsolosu'yla "nezaket dâhilinde ve dostane bir tavırla" görüşmek istemişti.

"Neden hükümetinize gönderdiğim mektuplara hiçbir cevap gelmedi?" Büyükelçi son derece aksi ve kibirli bir edayla, "Fransız kralı ve devleti sizin gönderdiğiniz mektuplara cevap vermeyebilir," dedi. İslam dinine hakaret etmeye cüret

ederek âlemin koruyucusu sultanımızın şerefine dil uzattı. Bütün tahammül sınırlarını aşan bu hakaretlere daha fazla dayanamayıp yalnızca Müslümanlara has bir cesaretle davranarak ona naçiz elimde tuttuğum sineklikle iki üç kere hafifçe vurdum.

Birbirini tutmayan bu iki raporda anlatılan olayın aslı ne olursa olsun, 1827'de Fransızların otuz yıl öncesinden kalma borçlarını ödemek gibi bir niyetleri yoktu ve Cezayirliler de bu borcun peşini bırakmak istemiyorlardı. Sineklik vakasının ardından Fransızlar, Fransa'nın onurunu zedeleyen bu hakaretin karşılığında tazminat beklerken Cezayirliler de Fransa'nın gecikmiş borcunu ödemesinde ısrar ettiler. Bu tartışma iki taraf arasında Cezayirlilerin geri adım atmadığı, Fransızların ise borçlarını ödeyemediği bir çatışma süreci başlattı.

Fransızlar Dayı'nın "hakaretlerine" ültimatomlarla karşılık verdiler. Cezayirlilerden Fransız bayrağını top atışıyla selamlamalarını istediler. Dayı bunu kabul etmedi. Fransızlar Cezayir Limanı'nı ablukaya aldı. Ama bu durum, çok açık düzende dizilmiş olan Fransız gemilerinin ablukasını hızlı gemileriyle kolayca aşabilen Cezayir korsanlarından çok Marsilya tüccarlarına zarar verdi. İki yıl süren çıkmazın ardından Fransızlar durumu toparlamak için Dayı'yla müzakere edecek bir diplomat gönderdiler. Cezayirliler, delegenin sancak gemisine birkaç top atışı yaparak kıyıya çıkmasına bile müsaade etmediler. Cezayir açmazı, Fransa Kralı X. Charles'ın zor durumdaki hükümeti için büyük bir utanç kaynağı haline gelmeye başlamıştı.

X. Charles (1824-1830) hem içte hem de dışta zorlu bir muhalefetle karşı karşıyaydı. Kral'ın Fransız monarşisine eski mutlakiyetini geri kazandırarak devrim öncesine dönme gayretleri, 1830 yılında (Rifaa el-Tahtavi'nin Fransa incelemesinde detaylı bir şekilde ele aldığı) anayasayı rafa kaldırmasıyla krize dönüştü. Başbakan Prens Jules de Polignac, düzenlenecek haricî bir seferin ardından halkın kralı desteklemeye başlayabileceğini öne sürdü. Polignac, Fransa'nın Akdeniz'deki güç dengesini değiştirecek bir adım atması halinde Avrupa devletlerinin –özellikle İngiltere'nin– muhalefetiyle başa çıkmak zorunda kalacağını biliyordu. Londra ve diğer Avrupa başkentlerine gönderdiği elçiler aracılığıyla yaklaşan Cezayir işgalinin amaçlarını korsanlığın kökünü kazımak, Hristiyan köleliğini sona erdirmek ve Avrupa devletlerinin Cezayir'e ödediği haracı kaldırarak deniz taşımacılığını tekrar güvenli hale getirmek

olarak sundu. Polignac, bu tür evrensel değerleri savunduğu iddiasıyla Cezayir'in işgali için diğer devletlerin desteğini alabilmeyi ummuştu.

Haziran 1830'da otuz yedi bin askerden oluşan bir Fransız kuvveti Cezayir'in batısına çıktı. Fransızlar Dayı'nın birliklerini çabucak yenip 4 Temmuz'da Cezayir şehrine girdi. Bu zafer X. Charles'ı kurtarmaya yetmedi ve Kral aynı ayın sonlarında, 1830 Temmuz Devrimi'nde tahttan indirildi. O dönemde Paris'te yaşayan Mısırlı aydın Rifaa el-Tahtavi, Fransızların "sahte gerekçelere dayanan" Cezayir işgalinden çok, sevilmeyen bir kralı devirmekten memnun olduklarını yazmıştı.[116] Yine de Fransızlar X. Charles döneminin nadir kalıcı miraslarından biri olan Cezayir işgalini Bourbon kralının devrilmesinden sonra da devam ettirdiler. Hüseyin Paşa'nın 5 Temmuz 1830'da teslim olmasıyla Cezayir'deki üç asırlık Osmanlı tarihi sona erdi ve yüz otuz iki yıl sürecek Fransız yönetimi başlamış oldu.

Fransızlar, Cezayir'deki Türk garnizonunu yenmiş olsalar da bu zaferle ülkenin geneline hâkim olamadılar. Ana kıyı kentlerinde kalmakla yetindikleri sürece Fransızların Cezayir'de pek örgütlü bir direnişle karşılaşma ihtimalleri yoktu. Kuzey Afrika kıyısındaki stratejik limanlar zaten uzun süredir Avrupalı güçlerin elindeydi. Fransızların Temmuz 1830'da Cezayir'i, Ocak 1831'de Oran'ı işgali İspanyolların (bugün hâlâ İspanya'ya bağlı olan) Ceuta ve Melilla'daki *presidio*'larında sahip oldukları konumdan çok farklı değildi. Ama Fransızlar sadece büyük şehirleri ellerinde tutmakla yetinmediler. "Kısıtlı işgal" olarak bilinen bir politikayla verimli kıyı ovasını kolonileştirerek oraya Fransız göçmenler yerleştirmeyi düşündüler. Bu politikayla Cezayir'in yerli halkının giderek dışlanması kaçınılmazdı.

Cezayir nüfusu, bağımsızlıklarına son derece düşkün olan Araplar ile –yedinci yüzyıldaki İslam fetihlerinin ardından Müslümanlaşmış, Arap olmayan bir etnik grup olan– Berberilerden oluşuyordu. Kendi dilleri ve gelenekleri olan Berberi nüfusu tüm Kuzey Afrika'ya yayılmıştı ve özellikle Cezayir ve Fas'ta yoğundu. Araplar ve Berberiler, bağımsızlıklarını Cezayir dayılarına karşı korumuş ve Türk garnizonunun kendilerinden vergi alma ya da Cezayir, Konstantin ve Oran gibi büyük şehirler dışında Osmanlı yönetimini dayatma teşebbüslerine karşı çıkmışlardı. O yüzden naipliğin yıkılması onları pek üzmedi. Buna rağmen kırsal kesimdeki

Arap ve Berberilerin Fransızlara karşı tutumu, zamanında Türklere karşı olan tutumlarından daha yumuşak değildi.

Fransızlar Cezayir'in kıyı ovalarını sömürgeleştirmeye başladığında yerel kabileler de ülkenin batısında, Oran yakınlarında başlayan bir direniş hareketini örgütledi. Araplar ve Berberiler, dinî meşruiyetlerini kendi üyelerinin Hz. Muhammed'in ailesiyle ilişkilendirildiği asil bir soyağacına dayandıran sufi tarikatlarının karizmatik liderlerine yöneldiler. Sufi tarikatları tüm Cezayir'e yayılmış bir tekkeler ağı şeklinde örgütlenmişti ve halkın önde gelenleri bu tarikatlara bağlıydı. İçinde bir direniş hareketinin kolayca şekil alabileceği doğal bir yapıydı bu.

Batı Cezayir'deki en güçlü sufi cemaatlerinden biri de Kadiriye tarikatıydı. Tarikatın şeyhi, Muhittin adında yaşlı ve bilge bir adamdı. Bölgenin bazı önde gelen kabile reisleri, Muhittin'den sultan unvanını kabul etmesini ve Batı Cezayir'deki Arapları Fransızlara karşı yürütülecek cihatta yönetmesini istediler. Muhittin yaşlılık ve zafiyet mazeretiyle teklifi reddedince, kabileler onun daha önce Fransızlara karşı saldırılarda cesaretini göstermiş olan oğlu Abdülkadir'i seçtiler.

Kasım 1832'de, yirmi dört yaşındaki Abdülkadir (1808-1883) Emîr –Fransız yönetimine karşı birleşmiş kabilelerin lideri– ilan edildi. Böylece Orta Doğu'nun modern tarihindeki en parlak kariyerlerden biri başlamış oldu. Sonraki on beş yılda Abdülkadir, Cezayir halkını birleştirerek Fransız işgaline karşı uzun bir direniş hareketi yürüttü. Abdülkadir'in kendi döneminde –hem Batı'da hem de Arap dünyasında– bir efsane olduğunu söylemek hiç de abartı olmayacaktır.

Fransızların gözünde Abdülkadir son "soylu Arap"tı. Dinî inançları ve dürüstlüğüyle ülkesini yabancı orduların işgaline karşı savunma davasını sonuna kadar haklı kılan bir Selahaddin Eyyubi figürüydü. Savaşta cesur ve gözüpekti, gerilla tarzı bir savaş yürüterek Mısır'da Memlûk ordularını bozguna uğratan ordudan çok daha gelişmiş bir Fransız ordusuna karşı küçük birlikleriyle zaferler kazandı. Başarıları, Fransızların Cezayir fethini kayda geçirme görevini resmî olarak üstlenmiş olan Romantik sanatçı Horace Vernet (1789-1863) tarafından canlı renklerle ölümsüzleştirildi. Victor Hugo, bir şiirinde Abdülkadir'i *le beau soldat, le beau prêtre* –"güzel asker, güzel imam"– sözleriyle övdü.

Kendisini izleyen Arapların gözünde Abdülkadir'in peygamberin soyundan gelen bir kişi (şerif) ve en saygın sufi tarikatlarından birinin

şeyhi olarak dinî meşruiyeti vardı. Ona sadakat yemini etmiş ve kendilerinden üstün bir düşman karşısında zaferler kazanarak ödüllendirilmişlerdi. Abdülkadir'in başarılarından etkilenen Arap ve İslam dünyasındaki çağdaşları, onu Müslümanların topraklarını yabancı işgalcilerden koruyan "Müminlerin Kumandanı" olarak görüyordu.

Abdülkadir son derece istihbarata dayalı bir savaş yürütüyordu. Bir keresinde, Abdülkadir'in bazı belgelerini ele geçiren Fransızlar onun Fransız Temsilciler Meclisi'nde Cezayir savaşı üzerine yapılan tartışmalara dair oldukça güvenilir malumata sahip olduğunu görüp hayrete düştüler. Abdülkadir, savaşın Fransız kamuoyunda hiç destek görmediğini biliyordu ve Cezayirli direnişçilerle anlaşma yapması için Fransız hükümetine yapılan baskıların farkındaydı.[117] Bu istihbarata sahip olan Abdülkadir, savaşta Fransızları barış masasına oturtmayı amaçlayan bir yol izledi.

Fransız generallerini iki kez kendi istediği şartlara göre barış yapmaya zorladı, kendisinin hâkimiyet alanının tanınmasını ve Fransızların elinde tuttuğu bölgelerin sınırlarının açık olarak belirlenmesini sağladı. İlk anlaşma Şubat 1834'te General Louis Desmichels'le yapılırken ikincisi de –karşılıklı tanınmayı içeren Tafna Anlaşması– Mayıs 1837'de General Robert Bugeaud'yla yapıldı. İkinci anlaşma, Cezayir topraklarının üçte ikisinin Abdülkadir'in egemenliğinde olmasını içeriyordu.[118] Fakat her iki tarafın da yayılmacı emelleri nedeniyle iki anlaşma da uzun ömürlü olamadı.

Hem Abdülkadir hem de Fransızlar doğudaki Konstantin şehrini hâkimiyet alanlarına katmak istediler. Fransızlar, Konstantin şehrinin 1837 anlaşmasıyla Abdülkadir'in toprakları olarak belirlenen bölgenin çok dışında kaldığını iddia ettiler. Cezayirliler ise anlaşmanın Fransız sınırlarını kesin olarak belirlediğini ve Fransızların Konstantin'i işgal ederek bu sınırları aştığını ileri sürdüler. Fransızlar ve Cezayirliler bir kez daha uzlaşmazlık içindeydi. Abdülkadir, Fransızları sözlerini tutmamakla suçladı ve ateşkesi sona erdirdi. 3 Kasım 1839'da Fransız genel valisine şu mektubu gönderdi:

Barış halindeydik ve ülkelerimiz arasındaki sınırlar açıkça belirlenmişti... [Şimdiyse] Cezayir ve Konstantin arasındaki toprakların artık benim emrim altında olmaması gerektiği [iddiasını] yayıyorsunuz. Anlaşmayı bozan sizsiniz. Yine de beni ihanetle suçlamamanız için sizi şimdiden uyarıyorum: Savaşa

devam edeceğim. Hazır olun, gezginlerinizi ve ıssız yerlerde yaşayan halkınızı uyarın, kısacası uygun gördüğünüz tüm tedbirleri alın.[119]

Abdülkadir'in birlikleri, Cezayir'in doğusundaki Mitica Ovası'nda bulunan savunmasız Fransız tarım kolonilerine saldırdı. Yüzlerce yerleşimciyi öldürüp yaralayarak ve evleri ateşe vererek büyük paniğe neden oldular. Paris hükümetinin derhal bir karar vermesi gerekiyordu, ya geri çekilecekti ya da Cezayir'i tamamen işgal edecekti. Hükümet, ikinci yolu seçti ve Cezayir direnişine Fransız yönetimi karşısında kesin olarak "boyun eğdirme" görevini yerine getirmesi için General Bugeaud'yu dev bir işgal kuvvetinin başına getirdi.

Cezayir'de kesin bir zafer elde etmeyi amaçlayan Bugeaud'yu zorlu bir görev bekliyordu. Cezayirliler iyi teşkilatlanmıştı ve moralleri çok yüksekti. Abdülkadir kendi yönetimindeki Cezayir'i sekiz vilayete bölmüştü, her birinin başında bir vali bulunuyordu ve yönetim kabilelere kadar kademeli olarak iniyordu. Bu valilere düzenli maaş ödenir ve onlardan kanun ve düzeni sağlayıp vergi toplamaları beklenirdi. İslam hukukunun uygulanması için kadılar atanırdı. Hükümet varlığını çok hissettirmez, çiftçileri ve kabile üyelerini vergilerini ödemeye teşvik eden İslam kanunlarına göre hareket ederdi.

Cezayir hükümetinin vergilerden elde ettiği gelirler, daha sonra savaş meydanında son derece etkili olduğu görülen bir gönüllüler ordusunun masraflarını karşılamaya yetti. Kendi hesaplarına göre Abdülkadir'in ordusu sekiz bin düzenli piyade, iki bin süvari, iki yüz kırk topçu ve yirmi toptan oluşuyordu ve bu birlikler her vilayete eşit olarak dağıtılmıştı. Bu seyyar kuvvetler Fransızları taciz edebiliyor ve Fransızların sayısı klasik gerilla taktikleriyle karşı konulamayacak kadar arttığında çatışmadan çekilebiliyordu.

Abdülkadir yüksek plato sırtı boyunca tahkimli kasabalardan oluşan bir zincir kurarak ordusuna Fransızların karşı saldırılarından korunabileceği güvenli bir alan da yaratmıştı. 1848'de, Toulon'da Abdülkadir kendisini esir alan Fransızlara stratejisini şöyle anlatmıştı: "Savaşın devam etmesiyle iç kesimlerdeki tüm şehirleri size [Fransızlara] bırakmak zorunda kalacağımı anlamıştım. Ama Sahra'ya ulaşmanız mümkün değildi çünkü ordularınıza ayak bağı olan ulaşım araçları o kadar ileri gitmenize izin vermeyecekti."[120]

Cezayirli liderin stratejisi Fransızları iç bölgelere çekme üzerine kuruluydu. Böylece işgalciler dağılacak, tecrit edilecek ve daha kolay yenilir hale gelecekti. Tahkimli kasabalardan biri olan Tagdemt'te bir Fransız esirle konuşan Abdülkadir şöyle bir ikazda bulundu: "Dağlarımızda hastalıktan kırılıp gideceksiniz, hastalıktan ölmeyenleri de süvarilerimin kurşunları halledecek."[121] Hem hükümeti hem de savunması her zamankinden daha örgütlü olan Abdülkadir, Fransızları bir kez daha yeneceğinden emindi.

Ama Abdülkadir, Fransızların Cezayir halkına yapacağı zulmün boyutlarını tahmin edememişti. General Bugeaud, Abdülkadir'e verilen desteği azaltmak için Cezayir'in iç kesimlerinde kurak arazi politikası uygulayarak köyleri yaktı, sürülere el koydu, ekinleri mahvetti ve meyve ağaçlarını söktürdü. Kadın, erkek ve çocuklar öldürüldü ve subaylara esir almamaları emredildi. Abdülkadir'in adamlarından teslim olmak isteyenler öldürüldü. Kabileler ve köyler diğer destekçilerinin akıbetine uğramamak için Abdülkadir'e sırt çevirmeye başladılar. Bu uygulamalar kırsal ekonomiyi de mahvederek Abdülkadir'in vergi gelirlerini azalttı.

Cezayirliler şiddetli Fransız saldırıları altında ezilirken Abdülkadir'in direniş hareketine olan destek de azalmaya başladı. Askerleri ailelerinin başına bir şey geleceğinden korkmaya başlayınca Abdülkadir tüm asker yakınlarını –eşlerini, çocuklarını ve büyüklerini– *zimala* adı verilen büyük bir kampa yerleştirdi. Abdülkadir'in *zimala*'sı en az altmış bin sakini olan seyyar bir şehirdi. Bir keresinde *zimala*'nın büyüklüğü hakkında fikir vermek için şöyle demişti: "Bir Arap, ailesinin izini kaybettiğinde [kalabalığın içinde] onu tekrar bulması bazen iki gün sürüyordu." Demircisi, eyercisi, terzisi ve tüm işçileriyle *zimala*, Abdülkadir'in ordusu için bir destek birimi işlevini görüyordu.

Cezayir ordusunun moraline ve destek üssüne ağır bir darbe indirmek isteyen Fransız kuvvetlerinin ana hedef olarak Abdülkadir'in *zimala*'sını seçmesi şaşılacak bir şey değildi. Fransız mevzilerine dair sağlam istihbarata sahip olan ve araziyi iyi bilen Abdülkadir, çatışmanın ilk üç yılı boyunca *zimala*'yı güvende tutmayı başardı. Ancak Mayıs 1843'te yeri ihbar edilen *zimala*'ya Fransız ordusu saldırdı. Abdülkadir ve askerleri saldırıyı çok geç haber aldıklarından zamanında müdahale edemediler. "Eğer ben orada olsaydım," demişti kendisini yakalayan Fransızlara, "kadın ve çocuklarımız için savaşır ve size savaşmak nasıl

olurmuş gösterirdik. Ama Allah öyle istemedi; bu felaketten ancak üç gün sonra haberim oldu. Çok geçti!"[122]

Fransızların *zimala*'ya düzenlediği saldırı istenen sonucu verdi. Abdülkadir'in hesaplarına göre Fransızlar seyyar kamptaki nüfusun onda birini öldürdüler. Yaşlı, kadın ve çocuklarını kaybeden askerlerin morali iyice bozuldu. Saldırı aynı zamanda Cezayirli liderin savaş gücüne maddi yönden ağır bir darbe indirmiş oldu çünkü Abdülkadir mallarının ve hazinesindeki paranın çoğunu kaybetti. Bu olay, Abdülkadir'in Fransızlara karşı mücadelesinin sonunu hazırladı. Abdülkadir ve kuvvetleri gerilemeye devam ettiler ve Kasım 1843'te Cezayirli komutan askerleriyle birlikte Fas'a çekildi.

Abdülkadir, sonraki dört yıl boyunca askerleriyle Cezayir'deki Fransızlara saldırıp tekrar Fas topraklarına çekilerek yakalanmaktan kurtuldu. Fas sultanı Mulay Abdurrahman, Cezayir çatışmasının içine çekilmek istemiyordu. Ama Fransızlar, düşmanlarını sakladığı gerekçesiyle, Cezayir sınırı yakınlarındaki Fas şehri Oujda'ya saldırdılar. Fransız donanması da Tanca ve Mogador* limanlarını topa tuttu. Eylül 1844'te Fransa ve Fas hükümetleri yeniden dostane ilişkiler kurmalarını sağlayacak bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Abdülkadir Fas toprakları içerisinde kanun kaçağı olarak kabul edilecekti.[123] Artık saklanacak güvenli bir yeri kalmayan ve kaynaklarıyla bağlantısı kesilen Abdülkadir, Fransızlarla savaşmanın daha da zorlaştığını fark etti ve Aralık 1847'de kılıcını Fransızlara teslim etti.

Fransa, Abdülkadir'in yenilgisini büyük bir düşman karşısında kazanılmış bir zafer gibi kutladı. Cezayirli liderin hayatını kaleme alan bir hayranı şu ilginç noktayı dile getirmişti: "Dünyanın en büyük ordusuna mensup yüz bin askerin, Emir'in iki yıl beş ayda yaptığını yıkmak için yedi yıl mücadele ettiğini düşününce insan hayrete düşüyor."[124] Savaşın Cezayir halkı üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuştu. Cezayir'in o dönemdeki sivil kayıplarına dair tahminler yüz binleri bulmaktadır.

Fransızlar, Abdülkadir ve ailesini Fransa'ya getirip orada hapsettiler. Abdülkadir nam salmış biriydi ve Kral Louis-Philippe onu kamuoyu önünde affederek tutsağının şöhretinden yararlanmak istiyordu. 1848 Devrimi ve Louis-Philippe'nin devrilmesiyle bu planlar yarıda kaldı. Paris'teki rejim değişikliğinin kargaşasında Cezayirli lider unutuldu. Ancak 1852'de yeni devlet başkanı Louis Napoleon (daha sonra III.

* Bugünkü adıyla Suvayr. (ç. n.)

Napoleon olarak taç giyecekti) Abdülkadir'e özgürlüğünü geri verdi. Cezayirli lider, Louis Napoleon'un onur konuğu olarak beyaz bir at üstünde şehri gezmek ve Başkan'la birlikle Fransız birliklerini teftiş etmek üzere Paris'e davet edildi. Cezayir'e dönmesine izin vermeseler de Fransızlar Abdülkadir'e maaş bağladılar ve kendisine tahsis ettikleri buharlı gemiyle istediği yere sürgüne gidebileceğini söylediler. Abdülkadir, Osmanlı topraklarına doğru yola çıkıp Şam'a yerleşti ve orada bir kahraman gibi karşılandı. Ailesiyle birlikte Şam'ın seçkin ailelerinden oluşan çevreye kabul edildi ve bölge siyasetinde önemli rol oynadı. Abdülkadir, hayatının kalan yıllarını ilme ve tasavvufa adadı. 1883'te, Şam'da öldü.

Abdülkadir'e karşı kazanılan zafer Fransızların Cezayir işgalinin sadece başlangıcıydı. Sonraki yıllarda Fransızlar sömürge egemenliklerini güneye doğru genişlettiler. 1847 yılına gelindiğinde Cezayir'e yaklaşık yüz on bin Avrupalı yerleşmişti. Sonraki sene göçmen topluluğu Fransız parlamentosuna milletvekili seçme hakkı kazandı. 1870'de Fransız yerleşimci sayısı iki yüz elli bini bulmuştu. Cezayir, Fransa tarafından resmen ilhak edilerek Cezayir'in Avrupa kökenli olmayan halkı Fransız devletinin (vatandaşı değil) tebaası haline getirildi. Filistin'deki Siyonist sömürgeleştirme hareketi dışında, Fransızların Cezayir'de uyguladığı gibi bir yerleşimci sömürgeciliğe Orta Doğu'nun hiçbir yerinde rastlanmayacaktı.

*

Fransızların Cezayir'deki şiddetli işgal savaşı dışında, Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma kararlarına 1840 Londra Antlaşması'ndan 1878 Berlin Antlaşması'na kadar sadık kaldılar. Kuzey Afrika'nın resmî olarak sömürgeleştirilmesi 1881'de Fransızların Tunus'u işgaliyle devam etti.

1840-1881 yılları arasında –hem Avrupa'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda– çok şey değişmiş ve Avrupa'da çok güçlü yeni bir fikir kök salmaya başlamıştı: milliyetçilik. On sekizinci yüzyıl Avrupa Aydınlanma Çağı'nın ürünü olan milliyetçilik, on dokuzuncu yüzyıl boyunca farklı hızlarda tüm Avrupa'ya yayıldı. Bu akımdan ilk etkilenenlerden biri olan Yunanistan, on yıl kadar savaştıktan sonra 1830'larda Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazandı. Almanya ve İtalya gibi diğer devletler milliyetçiliğin körüklediği birleşme hareketlerinin

sonucunda şekil almaya başlayarak 1870'lerin başlarında modern yapılarıyla milletler topluluğunun içinde yerlerini aldılar. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda içten gelen milliyetçi tehdit her gün artarken Osmanlı İmparatorluğu'nun aynı sorunlarla Doğu Avrupa'da yüz yüze gelmesi an meselesiydi.

Balkan devletleri –Romanya, Sırbistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Bulgaristan ve Makedonya– 1830'larda Osmanlılardan bağımsızlıklarını kazanmanın yollarını aramaya başladılar. Avrupalı güçler kendilerini Türk "boyunduruğundan" kurtarmak isteyen Osmanlı Hristiyanlarına her geçen gün daha fazla destek oluyorlardı. İngiliz ve Fransız siyasetçiler Balkanlardaki milliyetçi hareketleri nasıl destekleyeceklerini planlıyorlardı. Rus hükümeti Balkanlardaki Ortodoks Hristiyanlara ve Slavlara tam destek verdi. Avusturyalılar Bosna-Hersek ve Karadağ'daki bağımsızlık hareketlerinden yararlanarak topraklarını Osmanlıların aleyhine genişletme umudunun peşine düştüler (ve 1914'te hem kendi çöküşlerine hem de bir dünya savaşına yol açacak milliyetçi hareketleri de bu süreç içerisinde birleştirmiş oldular).

Dıştan gelen destek, Osmanlı Devleti'yle mücadele eden Balkan milliyetçilerini cesaretlendirdi. 1875'te Bosna-Hersek'te büyük bir isyan patlak verdi. Ertesi yıl Bulgar milliyetçileri Osmanlılara karşı bir ayaklanma başlattı. Hristiyan ve Müslüman köylerinin Osmanlı askerleri ile milliyetçi savaşçıların arasında kaldığı Bulgaristan'daki çatışmalar kırsal bölgeleri harap etti. Avrupa gazeteleri, Hristiyanların katlini "Bulgar dehşeti" diye yayarken daha büyük kayıplar veren Bulgaristan Müslümanlarını görmezden geldi. Osmanlılar, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki çatışmalarla uğraşırken Sırbistan Prensi Milan Temmuz 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Sonra Balkanlardaki Slavlara destek olmak isteyen Rusya da aynı şeyi yaptı.

Bu tür durumlarda genellikle İngiltere devreye girerdi. Muhafazakâr Başbakan Benjamin Disraeli, uzun zamandır Rusya'nın emellerine karşı tampon görevi görecek Osmanlı İmparatorluğu'nun desteklenmesinden yanaydı. Ama bu kez kamuoyu tarafından eli kolu bağlanmıştı. Yaşanan şiddet –ve basında yer alan zulüm haberleri– Başbakan'ın Türk yanlısı politikalarını gözden düşürdü ve Disraeli'yi liberal rakibi William Gladstone'un suçlamaları karşısında savunmasız bıraktı. Gladstone, 1876'da *The Bulgarian Horrors and the Question of the East* [Bulgar Dehşeti ve Doğu Meselesi] adlı ses getiren bir kitapçık yazdı. Ağdalı diliyle

kaleme aldığı eserinde Türkleri kınıyordu. Osmanlıların Avrupa'daki eyaletlerinden tamamen sürülmesi gerektiğini savunuyordu. Gladstone, kamuoyuna Disraeli'den daha yakındı ve İngiliz hükümeti Osmanlıların toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmek zorunda kaldı.

Türklerin eyaletleri üzerindeki egemenliğinin korunması ilkesi ortadan kalkınca Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı düşünmeye başladılar. Avrupalılara göre Osmanlı reformları sonucunda istikrarlı ve ayakta kalabilecek bir devlet ortaya çıkmamıştı. 1875'teki Osmanlı iflasını da delil göstererek Türkiye'nin "Avrupa'nın hasta adamı" olduğunu söylediler. Osmanlı topraklarının Avrupa devletleri arasında paylaşılmasını planlamak daha iyi bir fikirdi. Almanya, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasıyla ilgili teklifinde Balkanların Avusturya ve Rusya arasında paylaşılmasını, Suriye'nin Fransa'ya, Mısır ve önemli Akdeniz adalarının da İngiltere'ye verilmesini önerdi. Korkuya kapılan İngilizler, Balkan krizi ve Rus-Türk çatışmasının çözülmesi için Kasım 1876'da İstanbul'da uluslararası bir konferansın toplanmasını teklif ettiler.

Diplomasi zaman kazanılmasını sağlıyordu ama taraflar savaşmaya meyilliydi ve değişken koşullar bunun için sayısız bahane sunuyordu. Rusya Nisan 1877'de tekrar savaş ilan ederek Osmanlı İmparatorluğu'nu doğu ve batıdan aynı anda işgale başladı. Doğu Anadolu ve Balkanlar'da hızla ilerleyen Ruslar, Osmanlılara ağır kayıplar verdirdiler. 1878 başlarında Osmanlı savunması çöktü ve Ruslar, Bulgaristan ve Trakya'yı geçip İstanbul kapılarına dayanarak Osmanlıları başkentlerinin işgal edilmemesi için kayıtsız şartsız teslim olmaya zorladılar.

Ruslar karşısında kesin bir yenilgi alan Osmanlıların 1878 Berlin Kongresi'nde söyleyecek fazla sözü kalmamıştı. Uzun süredir devam eden Osmanlıların toprak bütünlüğünü koruma zorunluluğu ortadan kalkınca Avrupa devletleri Osmanlı topraklarının paylaşımıyla ilgili planlar yapmaya başladı. Berlin'deki barış konferansıyla Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu içinde özerklik kazandı ve Bosna-Hersek, kâğıt üzerinde hâlâ Osmanlı toprağı olmasına rağmen, Avusturya hâkimiyetine girdi. Romanya, Sırbistan ve Karadağ tam bağımsızlık kazandı. Rusya, Doğu Anadolu'da geniş topraklar elde etti. Osmanlı İmparatorluğu topraklarının beşte ikisini ve (yarısı Müslüman olan) nüfusunun beşte birini bırakmak zorunda kalmıştı.[125]

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına engel olamayan İngiltere, daha Berlin Kongresi başlamadan Osmanlı toprakları üzerindeki stratejik

çıkarlarını korumaya kararlıydı. Bir deniz gücü olan İngiltere, Süveyş Kanalı'ndan geçecek gemiler için uzun zamandır Doğu Akdeniz'de bir deniz üssüne sahip olmak istiyordu. Kıbrıs adası bu iş için gayet uygundu. Etrafı kuşatılmış olan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit (1876-1909) bir adadan çok bir müttefike ihtiyaç duyduğu için Berlin Kongresi arifesinde Kıbrıs karşılığında İngiltere'yle bir savunma anlaşması imzaladı.

Osmanlı toprakları üzerindeki paylaşımın Kuzey Afrika'dan Balkanlar'a kadar yayılmasının nedeni İngilizlerin Kıbrıs'ı istemesiydi. Almanya, İngilizlerin Kıbrıs'ı almasını kabul etti ama hem Almanya hem de İngiltere, Akdeniz'de güç dengesinin sağlanması için Fransa'ya da telafi amaçlı bir şeylerin verilmesi gerektiğini biliyordu. Fransa'nın Kuzey Afrika'daki imparatorluğunu takviye edip Cezayir sınırlarını güvenceye alabilmesi için Fransızlara Tunus'u "teklif etmek" konusunda anlaştılar. 1870-1871 Fransa-Prusya savaşından sonra Fransız eyaleti Alsace-Loren'i ilhak etmiş olan Almanya, Paris'le bir uzlaşma sağlama umuduyla bu tavizi memnuniyetle kabul etti. Sadece, Tunus'ta kalabalık bir yerleşimci nüfusu ve önemli yatırımları olan İtalya itiraz etti. Ama diğer Avrupa devletleri İtalya'nın dilerse Libya'yı alabileceğini (ki 1911'de aldı) söyleyerek bu itirazı duymazdan geldiler.

Fransızlar, Tunus'u işgal etme iznini almışlardı ama bu uysal Kuzey Afrika devletine karşı düşmanca bir eylemde bulunmak için meşru bir nedenleri yoktu. Tunus hükümeti, 1869'daki iflasından beri dış borçları ödeme konusunda Fransız mali danışmanlarıyla tam bir işbirliği içerisindeydi. 1879 yılında Fransa hükümeti önce Tunus'u himayesi altına almayı teklif etti ama Tunus yöneticisi Muhammed el-Sadık Bey (1859-1882) ülkesini yabancı bir imparatorluğun yönetimine teslim etmeyi kibarca reddetti.

Üstelik Fransız kamuoyu da bu tür sömürgeci girişimlere karşı çıkmaya başlamıştı. Çoğunluk Cezayir'in Fransa'ya pahalıya mal olduğuna inanıyor ve Kuzey Afrika'da daha fazla yayılma fikrini desteklemiyordu. İçte halk desteği, dışta da geçerli bir mazeret olmadığından Fransız hükümetinin Tunus'u Kuzey Afrika imparatorluğuna ekleme planları engellendi. Bu arada İtalya, Fransızların bu gecikmesini fırsat bilerek Tunus'taki etki alanını genişletmiş ve ülkedeki İtalyan yerleşimci sayısı Fransızlardan çok daha fazla hale gelmişti. Fransa'yı sonunda harekete geçmeye zorlayan şey bu Fransız-İtalyan rekabeti oldu.

Fransızlar Tunus işgalini haklı gösterecek sebepler bulmak zorundaydı. 1880'de bir Fransız seyyah kendisine verilen imtiyazın yükümlülüklerini yerine getirmediği için Tunuslular tarafından ülkeden çıkarıldı. Fransız konsolosu karara itiraz etti ve Tunus beyine bir ültimatom vererek iflas etmiş Fransız seyyahın zararlarının karşılanmasını ve ülkeden çıkarılmasından sorumlu olan Tunuslu görevlilerin cezalandırılmasını istedi. Bu kez 1827'de yaşanan "sineklik" vakasındaki gibi bir hakaret söz konusu değildi. Ama Fransızlara göre, vatandaşlarının gördüğü muamele millî haysiyetlerinin korunması için büyük bir işgal kuvvetinin seferber edilmesini gerektirecek kadar kötüydü. Tunus lideri, inanılmaz derecede makul davranarak Fransızların bütün aşırı taleplerini kabul etti ve Fransızları meşru bir işgal bahanesinden mahrum bıraktı. Tunus'u işgal etmek için daha elverişli bir zaman kollamak üzere askerler kışlalarına geri gönderildi.

Bir grup kabile mensubunun bir baskın sırasında Tunus'tan Cezayir'e geçtiği iddia edilince Mart 1881'de Fransız kuvvetleri yeniden toplandı. Tunus beyi kabile üyelerinin neden olduğu hasarı karşılayıp suçluları cezalandırmayı teklif ettiği halde Fransızlar meseleyi kendi başlarına halletme konusunda ısrar ettiler. Bir Fransız süvari müfrezesi Tunus sınırını geçti ve olayın sorumlusu olan kabilenin bölgesinden doğruca geçerek başkent Tunus'a yöneldi. Bu birlik, Nisan 1881'de Tunus'un başkentinde bir deniz işgal kuvvetiyle buluştu. Hem karada hem denizde işgal kuvvetleriyle karşı karşıya kalan Muhammed el-Sadık Bey, 12 Mayıs 1881'de Fransızlarla anlaşma imzalayarak Osmanlı İmparatorluğu'yla bağlarını kesti ve Fransa'nın egemenliği altına girdi. Tunus'un reform deneyimi ve iflası ülkenin gayriresmî Avrupa kontrolünden tam bir imparatorluk tahakkümüne girmesine neden olmuştu.

Fransızlar Tunus'u Kuzey Afrika'daki imparatorluklarına katmakla meşgulken doğudaki Mısır'da yeni bir sorun baş gösteriyordu. Önceki bölümde de belirtildiği gibi reformlar ve iflas sonucunda Mısır'ın yönetimi ve maliyesi doğrudan Avrupa müdahalesine maruz kalmıştı. Avrupa devletlerinin aldığı önlemler, Mısır'da istikrarı sağlamak şöyle dursun Mısır'ın iç dengelerini öyle altüst etmişti ki hidivin otoritesini tehdit edecek güçlü bir muhalefet ortaya çıkmıştı. İngiltere ve Fransa'nın hidivin otoritesini güçlendirme amaçlı ortak eylemi, 1882 yılında Mısır'ın İngilizler tarafından beklenmedik bir şekilde işgal edilmesiyle sonuçlandı.

*

Mısır'ın yeni hidivi Tevfik Paşa (1879-1892) Avrupa'nın talepleriyle kendi toplumu içerisindeki güçlü çıkar grupları arasında sıkışıp kalmıştı. Genel valilik makamına, selefi (ve babası) Hidiv İsmail'in –mali denetleyicilere zorluk çıkardığı gerekçesiyle– görevden alınması için İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı sultanını ikna etmesiyle, beklenmedik bir zamanda geldi. Tevfik Paşa bu nedenle Avrupa devletlerine karşı gelmemesi gerektiğini biliyordu. Ama İngiliz ve Fransız taleplerine boyun eğmesi de onu Mısır içerisinde giderek artan muhalefetle karşı karşıya getiriyordu. Mısır'ın dış borçlarının ödenmesi için uygulanan kemer sıkma politikalarından rahatsız olan büyük toprak sahipleri ve kentli seçkinler, Hidiv yönetimini daha açıkça eleştirmeye başladılar.

Mısırlı seçkinler, 1866'da İsmail Paşa tarafından kurulan ilk Mısır meclisi olan Temsilciler Meclisi'nde düşüncelerini dile getirebiliyorlardı. Seçkinlerin meclisteki temsilcileri Mısır bütçesinin onaylanmasında kendilerinin de söz sahibi olmalarını, bakanların meclise karşı sorumluluklarının artırılmasını ve hidivin yetkilerini sınırlayan liberal bir anayasanın getirilmesini talep ediyorlardı. Tevfik Paşa'nın bu talepleri yerine getirmeye ne gücü ne de isteği vardı. Avrupa devletlerinin de desteğiyle 1879'da meclisin faaliyetini durdurdu. Toprak sahibi seçkinler bu karara tepki olarak Mısır ordusu içinde büyüyen muhalefete destek verdi.

Mısır ordusu –özellikle ordudaki Mısırlılar– ülkenin iflasından sonra uygulanan kemer sıkma politikalarından büyük zarar görmüştü. Orduda Türkçe konuşan seçkin subay sınıfıyla Arapça konuşan Mısırlılar arasında büyük bir uçurum vardı. Türkçe konuşan ve Türk-Çerkez olarak bilinen subayların kökeni, bir asker sınıfı olarak Memlûklara dayanıyordu. Hidiv'le ve İstanbul'daki Osmanlı toplumuyla güçlü bağları vardı. Mısırlıları kendilerinden aşağı görüp onları köylü askerler olarak küçümserlerdi. Mısır'ın mali denetleyicileri Mısır ordusunun mevcudunun büyük ölçüde azaltılması gerektiğini söylediğinde Türk-Çerkez komutanlar kendi mevcutlarını koruyarak kesintileri Mısır'ın yerlilerine uyguladılar. Mısırlı subaylar, askerlerinin davasına destek olarak bu adaletsizliğe karşı harekete geçtiler. Başlarında ise en yüksek rütbeli Mısırlı subaylardan biri olan Albay Ahmet Arabi bulunuyordu.

Ahmet Arabi (1841-1911) subay sınıfına giren ilk Mısır yerlilerinden biriydi. Nil Deltası'nın doğusundaki bir köyde doğmuş olan Arabi,

1854'te El-Ezher Üniversitesi'ni bırakıp Sait Paşa'nın açtığı yeni harp okuluna yazıldı. Arabi, subaylığa en az Türk-Çerkez akranları kadar uygun olduğuna inanıyordu. Hem anne hem de baba tarafından peygamberin soyundan geldiğini iddia ediyordu. İslami açıdan, askerî köle olduktan sonra Müslüman olmuş Çerkez-Hristiyan kökenli Memlûkların böyle bir soyla boy ölçüşmesi mümkün değildi. Yetenekli ve hırslı bir adam olan Arabi, kısa sürede diğerlerinin arasından sıyrıldı ve tarih kitaplarına adını bir asker olarak değil, bir asi olarak yazdırdı. Nitekim kendi adını taşıyan isyan, 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgaline zemin hazırladı.

Arabi, terfilerin sınavlara göre belirlendiği ve "akranları arasında üstün gelen kişinin hak ettiği rütbeye getirildiği"[126] bir meritokrasi olarak gördüğü orduyu anılarında idealleştiriyordu. Arabi'nin sınavlarda başarılı olduğu belliydi. 1854-1860 yılları arasında, sadece altı yıl içerisinde, sıradan askerlikten –on dokuz yaşında– albaylığa terfi edip Mısır'ın o güne kadarki en genç albayı oldu. Arabi, askerlik hizmetinin kapılarını Mısır'ın yerli halkına açan Vali Sait Paşa'ya içtenlikle bağlıydı.

İsmail Paşa, 1863'te göreve geldiğinde, Türkçe konuşan subaylara ayrıcalık tanıyan geleneksel önyargıyı tekrar uygulamaya koydu. Böylece orduda terfi için liyakat yerine tekrar hamilik ve etnik köken esas alınacaktı. Hırslı biri olan Arabi, Türk-Çerkez seçkinlerinin uyguladığı görünmez bir engele takılıp kalmıştı. İsmail Paşa'nın on altı yıllık iktidarı boyunca (1863-1879) Arabi bir kez bile rütbe alamadı. Bu tecrübe, ordudaki üstlerine ve Mısır valilerine düşmanlık beslemesine neden oldu.

Arabi'nin Türk-Çerkez seçkinleriyle sürtüşmesi, İsmail Paşa'nın iktidara gelmesinden hemen sonra başladı. Hüsrev Paşa adında bir Kafkas generalin emrine verilen Arabi şöyle dert yanıyordu: "Kendi ırkından olan adamları körü körüne kayırıyordu ve benim safkan Mısırlı olduğumu öğrendiği zaman alaydaki mevcudiyetim onu tedirgin etmeye başladı. Beni alaydan attırıp yerime Memlûkların oğullarından birini getirebilmek için uğraştı."[127]

Hüsrev Paşa, aradığı fırsatı, Arabi'nin terfilerden sorumlu imtihan heyetinde görevlendirilmesiyle buldu. Heyet, askerlerin tanıdıkları yoluyla değil liyakatleriyle terfi etmelerini sağlayan tek kurumdu. Hüsrev Paşa, bir Çerkezi terfi ettirebilmek için Arabi'ye sınav sonuçları üzerinde değişiklik yapmasını emretti. Arabi bunu kabul etmediğinde ise onu emre itaatsizlikten Harbiye Nazırı'na şikâyet etti. Dava Hidiv İsmail'e

havale edildi ve Arabi'nin geçici olarak ordudan alınıp kamu hizmetine verilmesine neden oldu. 1867'de Hidiv tarafından affedilen Arabi tekrar eski rütbesi olan albaylıkla 1870 ilkbaharında ordudaki görevine geri döndü. Ama hâlâ Türk-Çerkez subaylarına ve onlar yüzünden maruz kaldığı adaletsizliğe karşı derin bir öfke duyuyordu.

1870'li yıllar Mısır ordusu için hüsranla doluydu. Arabi, Hidiv İsmail'in Mısır'ın nüfuz bölgesini günümüzde Somali ve Etiyopya toprakları olan bölgeye kadar genişletme sevdasının ürünü olup felaketle sonuçlanan Habeşistan seferine katıldı. Habeşistan Kralı Yohannes, Mart 1876'da Mısırlıları büyük bir bozguna uğratıp işgalcileri ülkesinden sürdü. Morali bozulmuş olan ordu, ağır kayıplarla ve utanç içerisinde geri döndükten sonra bir de terhis edilmekle ve 1876 iflasıyla karşı karşıya kaldı. Avrupalı mali denetleyiciler tarafından dayatılan tedbirlerden biri gereğince Mısır ordusunun mevcudu on beş bin askerden yedi bin askere düşürülerek sembolik bir güç haline getirilirken iki bin beş yüz subayın maaşı da yarıya indirilecekti. Arabi'ye, emrindeki alayı terhis edilmesi için Reşid'den Kahire'ye getirmesi emredildi.

Arabi, Kahire'ye geldiğinde şehrin terhis olmayı bekleyen Mısırlı asker ve subaylarla dolu olduğunu gördü. Askerî kariyerlerini kaybedip işsiz kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalanların tedirginliği had safhadaydı. Bir grup Mısırlı askerî okul öğrencisi ve subay 18 Şubat 1879'da Maliye Bakanlığı'nın önünde gösteri yaparak haksız terhisleri protesto etti. Başbakan Nubar Paşa ve İngiliz bakan Sir Charles Rivers Wilson bakanlıktan çıktıkları sırada öfkeli subaylar tarafından tartaklandılar. Protestolara katılmayan Arabi daha sonra bir İngiliz sempatizana şunları anlattı: "Nubar'ı arabasına binerken gördüklerinde ona saldırdılar, bıyığını çekip kulaklarına vurdular."[128]

Bu askerî ayaklanma Hidiv İsmail'in işine öyle çok yaramıştı ki Arabi ve meslektaşları olayı Hidiv'in tertiplediğinden şüphelenmeye başladılar. İsmail, kabinedeki Fransız ve İngiliz bakanlardan kurtulmak ve Mısır'ın bütçesi üzerindeki denetimini artırmak istiyordu. Avrupalı mali denetleyicilerin dayattığı kemer sıkma politikalarının Mısır'ın iç siyasetinde istikrarsızlığa neden olduğunu ve ülkenin dış borçlarını ödemesine engel olabileceğini söylüyordu. Askerlerin protestosundan bir gün sonra Hidiv İsmail, Nubar Paşa'nın karma kabinesinin istifasını kabul etti. Ama Fransızlar ve İngilizler Hidiv'in ipleri eline almasına izin verecek değildi ve Haziran 1879'da İsmail Paşa görevden alındı.

Arabi ve diğer Mısırlı subaylar Hidiv İsmail'in görevden alındığını görmekten memnundular. Ama halefi Hidiv Tevfik'in döneminde subayların durumu daha da kötüleşti. Yeni Harbiye Nazırı, Türk-Çerkez kökenli Osman Rıfkı Paşa, bazı Mısırlı subayları görevden alıp onların yerine kendisiyle aynı etnik kökeni paylaşan kişileri tayin etti. Ocak 1881'de Arabi kendisinin ve meslektaşlarının da –Osman Rıfkı Paşa'nın Memlûkların ihyası olarak tanımladığı bir teşebbüsle– görevden alınacağını öğrendi. "Çerkezler, Hüsrev Paşa'nın [Arabi'nin eski Çerkez komutanı] evinde, Osman Rıfkı Paşa'nın huzurunda yüksek ve düşük rütbeli subayların katıldığı toplantılar düzenleyerek Memlûk devletinin tarihinden övgüyle bahsediyorlardı... Memlûkların zamanında yaptığı gibi Mısır'ı tüm zenginlikleriyle geri almaya hazır olduklarına inanıyorlardı."[129]

Arabi ve arkadaşları harekete geçmeye karar verdi. Hidiv Tevfik Paşa'ya şikâyet ve taleplerini içeren bir dilekçe verdiler. Ocak 1881 tarihli bu dilekçeyle, Arabi ülke siyasetine adım atmış oluyordu. Bu hareketiyle, yirminci yüzyıl Arap tarihi boyunca siyasete karışmayı âdet haline getirecek olan askerler için tehlikeli bir örnek oluşturacaktı.

Arabi ve Mısırlı subay arkadaşlarının üç ana hedefi vardı: mali denetleyicilerin dayattığı asker azaltma uygulamasını tersine çevirerek Mısır ordusunun mevcudunu artırmak, düzenlemeleri gözden geçirip askerler arasındaki etnik köken ve inanca dayalı ayrımcılıkları ortadan kaldırmak ve harbiye nazırlığına Mısır yerlisi bir subay getirmek (Arabi bu taleplerin birbiriyle olan çelişkisinin farkında değil gibi görünüyordu çünkü hem eşitlik istiyor hem de Mısır yerlisi bir bakanı göreve getirmeye çalışıyordu).

Arabi'nin talepleri o dönem için devrim niteliğindeydi. Subaylar dilekçelerini Başbakan Riyaz Paşa'ya teslim ettiklerinde Paşa, subayları açıkça tehdit etti. "Bu arzuhal çok tehlikeli," dedi, "yine böyle bir arzuhalden sonra Sudan'a gönderilen bir meslektaşınızın yazdığından çok daha tehlikeli."[130] Mısır için Sudan, Sibirya gibi bir sürgün yeriydi. Buna rağmen subaylar dilekçeyi geri çekmeyi reddedip onun Hidiv'e sunulmasını istediler.

Hidiv, Arabi'nin dilekçesini aldığı zaman Abidin Sarayı'nda üst düzey komutanlarla acil bir toplantı düzenledi. Arabi ve dilekçeyi imzalayan iki subayın isyana teşvik suçundan tutuklanmaları talep edildi ve yargılanmaları için özel bir harp divanının toplanmasına karar verildi.

Arabi ve arkadaşları ertesi gün Harbiye Nazırlığı'na çağrıldı ve orada kendilerinden kılıçlarını teslim etmeleri istendi. Nazırlığın içerisindeki hapishaneye götürülen Mısırlılar, iki sıra halinde dizilmiş ve düşmanca bir tavır içerisindeki Çerkez subayların arasından geçerlerken Arabi'nin eski düşmanı Hüsrev Paşa hapishanenin kapısında onlarla alay etmişti. Arabi, öfke ve üzüntüyle hatırladığı olayı şöyle aktarıyordu: "Hücrenin dışında durup 'Sizin gibi köylüler ancak meyve toplamaktan anlar,' diye bizimle alay etti."[131]

Arabi ve arkadaşlarının tutuklanması Mısır ordusunda ayaklanmaya neden oldu. Şubat 1881'de, Hidiv Muhafızları'na bağlı iki birlik Harbiye Nazırlığı'na baskın yaptı. Bakan ve diğer Çerkez subaylar binadan kaçtılar. Askerler, Arabi ve subaylarını hücrelerinden çıkarıp Hidiv Tevfik Paşa'ya sadakatlerini göstermek için gürültülü bir gösteri düzenledikleri Abidin Sarayı'na götürdüler. Sevmedikleri Çerkez Harbiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa görevden alınıp yerine kendilerinin seçtiği bir kişi tayin edilene kadar Abidin Meydanı'nı terk etmediler. Hidiv, askerî kanunlarda maaş ve hizmet şartları bakımından askerleri memnun edecek değişiklikler de yaptı.

Gösteriler sona erdi ve askerler kışlalarına döndü. Ortalık yeniden sakinleşti ama yaşanan olaylar Mısır siyasetinin yapısını değiştirmişti. Arabi sevilen bir lider olurken ordu da taleplerini Hidiv ve hükümetine kabul ettirmiş oldu.

Kapatılan Mısır Temsilciler Meclisi'nin eski üyeleri olan büyük toprak sahipleri ve şehrin ileri gelenleri ordunun başarılarını ilgiyle izlediler. Silahlı kuvvetlerle işbirliği yapmaları halinde istedikleri liberal anayasa reformlarını Hidiv'e kabul ettirme şanslarının daha yüksek olacağını düşündüler. 1881 yılının Şubat ve Eylül ayları arasında Mısırlı subaylar, büyük toprak sahipleri, Temsilciler Meclisi üyeleri, gazeteciler ve din âlimlerinden oluşan bir grup bir araya gelerek kendilerine "Millî Parti" adını verdiler. İslami reformcu Şeyh Muhammed Abduh'un İngiliz bir gözlemciye dediği gibi o dönem, "Tüm sınıfları kapsayan müthiş bir siyasi hareketliliğin hâkim olduğu aylardı. [Arabi'nin] eylemi onu çok sevilen bir kişi yaptı ve Millî Parti'nin sivil üyeleriyle temasa geçirdi... ve anayasa talebini tekrar gündeme getirme fikrini öne süren de bizdik."[132]

Bu koalisyon üyelerinden her birinin kendi hedefleri ve şikâyetleri vardı. Onları bir arada tutan şey ise Mısırlıların kendi ülkelerinde daha

fazla söz sahibi olması gerektiği düşüncesiydi. "Mısır Mısırlılarındır!" sloganıyla yola çıktılar ve kendi davalarını güçlendirmek için diğer grupların davalarını desteklediler. Arabi ve arkadaşlarına göre anayasa, Hidiv ve hükümetinin yetkilerini sınırlayarak keyfî ve misilleme niteliğindeki uygulamalara karşı bir korunma sağlayacaktı. Ayrıca kendilerinin sadece askerlerin değil tüm Mısır halkının menfaatlerini gözeten kişiler olarak görülmelerini de sağlıyordu.

Dönemin Avrupalı gözlemcilerine göre, büyüyen reform koalisyonu milliyetçi bir hareket gibi görünse de aslında öyle değildi. Arabi ve reformcu arkadaşları, Mısır'ın özerk bir Osmanlı eyaleti olmasını tümüyle kabul ediyorlardı. Arabi, Hidiv'e ve Osmanlı sultanına olan sadakatini her fırsatta vurguluyordu, hizmetleri karşılığında II. Abdülhamit'ten madalya da almıştı. Reformcular, Avrupalı bakan ve elçilerin Mısır siyaseti ve ekonomisi üzerindeki nüfuzundan ve Türk-Çerkezlerin ordu ve kabine üzerindeki hâkimiyetinden rahatsızdılar. Göstericiler, "Mısır Mısırlılarındır!" sloganıyla sokaklara döküldükleri zaman millî bağımsızlık değil, Avrupa ve Çerkez müdahalesinden kurtulma çağrısında bulunuyorlardı.

Ama Avrupalılar bu farkı kavramaktan aciz kalarak Mısır ordusunun eylemlerini Avrupa'nın stratejik ve mali çıkarlarını tehdit eden bir milliyetçilik hareketinin başlangıcı olarak gördüler. İngiltere ve Fransa, Arabi tehdidine en uygun şekilde nasıl karşılık verilebileceğini düşünmeye başladı.

Hidiv de muhalefet hareketinin yükselişini artan bir endişeyle izliyordu. Avrupa devletleri, yönetime kendi bakanlarını yerleştirip Mısır bütçesinin yarısına el koyarak Hidiv'in egemenliğini zaten zayıflatmıştı. Şimdi de kendi halkı anayasa dayatmasında bulunarak ve meclisin tekrar açılmasını isteyerek iyice kolunu kanadını kıracaktı. Tevfik Paşa dört bir yandan kuşatılmıştı. Türk-Çerkez seçkinlerinden başka kimsenin desteğine güvenemezdi. Temmuz 1881'de Tevfik reformcu kabineyi dağıttı ve –Arabi'nin "cahil, ahmak, uğursuz herifin teki" diye tanımladığı– Çerkez kayınbiraderi Yeğen Davut Paşa'yı harbiye nazırı olarak atadı.

Subaylar buna karşılık olarak Hidiv'in sarayının önünde, Abidin Meydanı'nda bir gösteri daha yaptılar. Arabi 9 Eylül 1881 sabahı Hidiv'e bir mesaj gönderdi: "Öğleden sonra saat dörtte siz Hidiv Hazretleri'ne taleplerimizi iletmek için Kahire'deki tüm askerleri Abidin Meydanı'na getireceğiz."[133] Tevfik Paşa, yeni bir askerî isyanın an meselesi olduğunu

görerek telaşa kapıldı ve kendi başbakanı ve Amerikalı kurmay başkanı Stone Paşa'yla birlikte Abidin kışlası ve Kahire Kalesi'ndeki birlikleri Arabi'ye karşı kışkırtmaya çalıştı. Ama çabaları sonuç vermedi. Mısır askerleri, kendilerini Hidiv'den çok Arabi'ye yakın hissediyorlardı.

Tevfik Paşa, sadece maiyeti ve yabancı elçilerle birlikte Abidin Sarayı'nın önünde Arabi'yle görüşmek zorunda kaldı. Subaylar Hidiv'e taleplerini ilettiler: anayasa reformcusu Şerif Paşa'nın başkanı olacağı yeni bir kabine, Temsilciler Meclisi'nin yeniden açılması ve asker sayısının on sekiz bine çıkarılması. Tevfik Paşa'nın şartları kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Askerler ve ordu yanlısı siviller kontrolü ele geçirmişti.

Hidiv reformcuların baskılarına boyun eğdi ve meclisi yeniden açtı. Ocak 1882'de vekiller bir anayasa taslağını Hidiv'e sundular. Anayasa şubatta ilan edildi ve Ahmet Arabi'nin harbiye nazırı olduğu yeni bir reformcu kabine göreve atandı. 1863'ten beri terfi alamamış olan Albay Arabi, sonunda Türk-Çerkez hiyerarşisini bozarak Mısır ordusunun kontrolünü ele geçirmişti.

Şüphesiz, Mısırlı subaylar ellerine geçen fırsatı kullanarak Memlûklardan hesap sordular. Eski harbiye nazırı Osman Rıfkı Paşa, Arabi'ye suikast hazırlamakla suçlandı ve –hepsi Türk-Çerkez olan– elli subayıyla birlikte komplo kurmaktan suçlu bulundu. Hapse atılanların çoğu Arabi'nin bilgisi dâhilinde işkence gördü. Arabi daha sonra şunları söyledi: "Onlara işkence veya kötü muamele yapıldığını görmek için hapishaneye hiç gitmedim. Yanlarına hiç uğramadım bile."[134]

Paris ve Londra'daki devlet görevlileri Kahire'de Tevfik Paşa'nın giderek yalnızlaşmasını endişeyle izliyorlardı. Hidiv'in reform hareketine verdiği her taviz hem onun otoritesini hem de Avrupalı devletlerin Mısır ekonomisi üzerindeki kontrolünü zayıflatıyordu. İngiltere ve Fransa Hidiv'in tavizlerinin Mısır'daki siyasi istikrarı tehlikeye atacağından endişeliydi. Arabi'nin hükümetteki varlığı da Avrupalıları teskin etmeye yetmiyordu. Arabi, yeni başbakan Mahmud Sami el-Barudi'yi, Mısır yönetimine atanan Avrupalı yetkilileri görevinden almaya zorladı. Bu değişimler Avrupalı muhafazakârların kabul edemeyeceği kadar hızlı ve fazlaydı. Arabi hareketi gitgide bir ihtilale benzemeye başlamıştı. Bunun üzerine İngilizler ve Fransızlar zayıflayan Hidiv rejimine destek olmak için harekete geçtiler. Fakat beklenenin aksine attıkları her adım Tevfik Paşa'yı daha çok yalnızlaştırırken Arabi'nin konumunu sağlamlaştırdı.

Ocak 1882'de İngilizler ve Fransızlar Hidiv'in otoritesini yeniden sağlamak için Gambetta Notu olarak bilinen ortak bir bildiri yayınladılar. Diplomasideki maharetleriyle övünen iki devletin bundan çok daha iyisini yapması beklenirdi. İngilizler ve Fransızlar, Mısır'ın istikrarına yönelik tüm iç ve dış tehditlere karşı "ortak çabalarına" dair teminat vererek "Hidiv hükümetinin maruz kalabileceği tehlikeleri bertaraf edebileceklerini" ummuşlardı ve aksi takdirde "Fransa ve İngiltere'yi karşılarında bulacaklarına hiç şüphe yoktu." Hidiv'i kendi halkından korumayı amaçlayan bu üstü örtülü tehdit kadar hiçbir şey Tevfik Paşa'nın konumunu zayıflatamazdı.

Acemice hazırlanmış Gambetta Notu'ndan sonra Avrupalılar Arabi'nin görevinden alınmasını talep ettiler. Hâlihazırda sevilmeyen Avrupa devletleri bir de Arabi'nin görevden alınmasını isteyince halkın ona olan desteği bir kat daha arttı. Tevfik ise tam tersine iyice dışlanmıştı. Arabi, Tevfik Paşa'yı Avrupalıların çıkarlarına hizmet ve ülkesine ihanet etmekle suçladı. Başbakan kabinenin büyük bölümüyle birlikte istifa etti. Bu şartlar altında hiç kimse yeni bir hükümet kurmak istemiyordu. Arabi görevinde kaldı ki bu, hükümetin en çok sevilen ve en güçlü bakanın kontrolü altında olduğunu gösteriyordu. Arabi'nin görevden alınmasını talep eden Avrupa devletleri istemeden de olsa Mısır hükümetinin kontrolünü onun eline bıraktılar.

Kriz tırmanırken İngiltere ve Fransa son çare olarak güç diplomasisini denedi; Mayıs 1882'de iki devlet Mısır'a müşterek bir filo gönderdiler. Bu gövde gösterisi Hidiv Tevfik'i öncekinden bile zor bir duruma soktu. 31 Mayıs'ta Kahire'den ayrılıp İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin himayesine yakın olmak için İskenderiye'deki Ras el-Tin Sarayı'na geldi. Mısır artık iki kişinin idaresindeydi: resmî olarak devletin başı olan Hidiv Tevfik, İskenderiye'deki sarayına sığınmıştı; halkın desteklediği Ahmet Arabi ise Kahire'deydi ve devleti yönetmekle meşguldü.

Avrupa savaş gemileri sahilin açıklarındayken 11 Haziran 1882 tarihinde Mısırlılar ile Avrupalılar arasındaki gerginlik şiddete dönüştü. Bir İngiliz vatandaşı ile Mısırlı bir arabacı arasında sokak kavgası olarak başlayan olay yabancılara yönelik, elli kişinin hayatına mal olan bir isyan şeklini aldı. Yüzlerce kişi yaralandı ve binlercesi ev ve işyerleri tahrip edildiğinden sokakta kaldılar. Avrupa basını, İskenderiye ayaklanmasını Hristiyanlar ve Avrupalıların katledilmesi olarak duyurdu, İngiliz ve

Fransız hükümetlerine Mısır'da düzeni tesis etmek için güç kullanmaları konusunda baskı yapmaya başladı.

Arabi Avrupa karşıtı ayaklanmaların İngiliz ve Fransızlara müdahale etmeleri için fırsat yaratacağını biliyordu. Hatta yabancı güçlerin müdahalesine zemin hazırlamak için ayaklanmayı Hidiv Tevfik'in başlattığını bile düşündü ama elinde bu düşüncesini destekleyecek kanıt bulunmuyordu. Düzeni sağlamak için İskenderiye'ye on iki bin asker gönderdi – ve şehri yabancı güçlerin muhtemel müdahalesine karşı sağlamlaştırdı. Tüm Mısır'ı teyakkuza geçirdi ve destekçisi büyük arazi sahiplerinden orduda eğitilmek üzere köylüler göndermelerini istedi. Arabi hükümetinin yabancı müdahalesine karşı ayakta durabilmesini sağlayacak paranın temini için de acil durum vergileri uygulandı.

İngiliz filo kumandanı Sir Beauchamp Seymour art arda ültimatomlar gönderdi ve şehrin kıyı savunmaları etkisiz hale getirilmediği takdirde İskenderiye'yi topa tutmakla tehdit etti. Ama bu tehditlerden yılmayan Mısır ordusu şehri tahkim etmeye devam ederek kıyıdaki tabyaları genişletip Avrupa savaş gemilerinin tehdidine karşı top mevzileri inşa ettiler. Ne Avrupalılar ne de Mısırlılar geri adım atmaya niyetliydi ve silahlı çatışmanın başlaması an meselesiydi.

Askerî çatışmanın kestirilemeyen bir sonucu oldu: İngiliz ve Fransızlar aylarca birlikte hareket ettikten sonra Fransız filosu çekildi. Fransız hükümeti anayasa gereği bir ülkeye savaş ilan edebilmek için meclisten onay almak zorundaydı. Fransa hâlâ 1870'te Almanya karşısında uğradığı büyük hezimetin yaralarını sarmak, 1871'de Cezayir'i hâkimiyeti altına alma gayretinin maliyetini ve 1881'de Tunus'un işgalinin neden olduğu masrafları telafi etmekle meşguldü. Fransız hazinesinin masrafları gelirini çok aşmıştı ve meclis bir savaşa daha girmeye hiç de hevesli değildi. 5 Temmuz'da Fransızlar durumu İngilizlere izah edip gemilerini İskenderiye'den çektiler.

İngilizlerin artık bir karar vermesi gerekiyordu: Ya çekilecek ya da tek başlarına devam edeceklerdi. İngiltere, Mısır'ı işgal etmek istemiyordu. İstenmeyen bir yöneticisi ve isyanın kıyısında bir ordusu olan, iflas etmiş bir ülke emperyalistler için hiç de cazip sayılmazdı. Üstelik Mısır'da İngiliz mevcudiyeti Whitehall'un tesis etmek için çok çaba harcadığı Doğu Akdeniz'deki dengeleri altüst ederdi. Daha da fenası bir çıkış stratejisinin olmamasıydı: İngiliz askerleri Mısır'a çıkarsa bir daha onları geri çekmek ne zaman mümkün olacaktı? İngiltere'nin asıl

amacının Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlamak ve Mısır'ın İngiliz bankerlerden aldıkları boçları geri ödemesini sağlamak olduğu düşünülürse askerî bir müdahalenin faydadan çok zararı olacakmış gibi görünüyordu.

Ama geri çekilmek de bir seçenek değildi. Victoria dönemi Britanyası az gelişmiş ülkelerdeki asi subaylara boyun eğerek "Büyük" unvanını elde etmemişti. Amiral Seymour'a beklediği yetki verildi ve 11 Temmuz'da İngiliz filosu tabyalara ve İskenderiye şehrine ateş açtı. Güneş batana kadar şehir alevler içinde kalmıştı ve Mısır birlikleri çekiliyordu. 14 Temmuz'da bir İngiliz birliği karaya çıkarak İskenderiye'yi ele geçirdi. Bu sadece bir savaşın değil, üç çeyrek asır sürecek İngiliz işgalinin de başlangıcı oldu.

Haziran ve Eylül 1882 arasında Ahmet Arabi hem asi hükümetin başkanlığını hem de İngilizlere karşı yürütülen mücadelede Mısır birliklerinin başkomutanlığını yaptı. Arabi yabancılara karşı gösterdiği mukavemette hem şehir hem köylerin kendisini destekliyor olmasından büyük fayda gördü. Hidiv, İskenderiye'deki sarayında kalmaya devam ederken kraliyet ailesi mensubu şehzadeler, görevliler ve kadınlar Arabi'yi destekleyerek ona savaşı sürdürebilmesi için para, tahıl ve at tedarik ettiler.[135] Büyük arazi sahipleri ve şehir tacirlerine ek olarak dinî kurumlar da ona olan desteklerini sürdürdüler. Arabi'nin partizanları yaklaşan savaşa hazır olmak için ellerinden geleni yaptılar ama profesyonel ordu İngilizlere karşı koyacak kadar büyük ve güvenilir değildi, köylü gönüllüler ise ateş altında bulundukları yerde tutunacak disipline sahip değildiler. Arabi'nin kuvvetlerinin sayısı artsa da kazanma umudunda hiçbir değişiklik olmadı.

İngilizler, Arabi'nin düzensiz birliklerinin gösterdiği direnç karşısında şaşkına döndüler. Sir Garnet Wolseley yazın ortasında yirmi bin askerle İskenderiye'ye ulaştı. İngiliz birlikleri Kahire'yi ele geçirmek üzere İskenderiye'den yola çıktı ama ilerleyişleri Arabi'nin askerleri tarafından beş hafta boyunca engellenince sonunda vazgeçmek zorunda kaldılar. Wolseley, İskenderiye'ye geri dönüp askerlerini denizden Süveyş Kanalı bölgesine nakletti ve Eylül 1882'de İngilizler deniz güçlerinin desteğiyle bölgeyi ele geçirdiler. Kanal bölgesindeyken Britanya Hindistan'ından takviye alan Wolseley tekrar batıya, Kahire'ye doğru ilerlemek için hazırlıklara başladı. Arabi İngilizlere bölgeden ayrılmadan önce baskın yapmayı başardı ve kendilerinden sayıca üstün bir düşmanla karşı karşıya kalan işgalciler ağır zayiat vererek çekildiler. Mısır birlikleri de Kahire'nin

işgal edilmesini önlemek için kanal ile Tel el-Kebir adındaki deltanın ortasında bulunan Doğu Çölü'ndeki bir noktaya çekildiler. İngilizler, Mısırlıların savunma tesis etmelerine fırsat vermeden saldırdılar. Şafak sökmeden önce Mısır hatlarına üç yüz metre yaklaştılar ve 13 Eylül'de güneşin doğmasıyla süngü hücumuna geçip müdafileri şaşırttılar. Yorgun Mısır birliklerinin üstün İngiliz kuvvetleri karşısında yenilgiyi kabul etmesiyle muharebe bir saat içinde sona erdi. Kahire yolu işgal kuvvetlerine açılmıştı.

Tel el-Kebir'deki Mısır savunmasıyla birlikte Ahmet Arabi'nin isyancı hükümeti de çöktü. Arabi iki gün sonra Kahire'de yakalandı. O ve arkadaşları ihanetten yargılanıp suçlu bulundular ve ölüm cezaları İngiliz kolonisi Seylan'da (modern Sri Lanka) müebbet hapse çevrildi. Hidiv Tevfik, görevinin başına geri döndü ama hiçbir zaman eskisi gibi tam yetkiye sahip olmadı. İngiliz birliklerinin ülkeyi işgali ve tüm idari kademelere İngiliz görevlilerin atanmasıyla Mısır'ın gerçek yöneticisi İngiliz vali Sir Evelyn Baring olmuştu (ileride Lord Cromer unvanını alacaktı).

Arabi arkasında karmaşık bir miras bıraktı. Hareketinin çökmesinin ardından pek çok kişi onu İngilizleri Mısır'ı işgal etmesi için kışkırtmakla suçladı. Ama Mısır halkının haklarını savunmaya kalktığında büyük destek gördüğünü inkâr etmek mümkün değildir. En büyük destekçilerinden bazıları da hanedan mensubu kadınlardı. Arabi'nin avukatı A. M. Broadley'nin konuştuğu bir prenses, "Arabi'yi ilk gördüğümüz andan itibaren destekledik çünkü onun Mısır halkının hayrından başka bir şey istemediğini anlamıştık," demişti. "Onu sözünün eri biri olarak gördük ve onu hiç düşünmeden destekledik."[136] Kavalalı Mehmet Ali'nin torunlarından biri olan Prenses Nazlı, Arabi'nin görünümünü daha evrensel bir şekilde ifade etmişti:

"Arabi, Avrupalıları kendisine itaat ettiren ilk Mısır bakanıydı. Onun döneminde Müslümanlar başları dik yürüdü, Yunan ve İtalyanlar kanunları çiğnemeye cesaret edemediler... Şimdi düzeni sağlayacak hiç kimse yok. Polis sadece Mısırlıları baskı altında tutarken Avrupalılar dilediklerini yapıyorlar."[137]

Arabi sürgünde on sekiz yıl geçirdikten sonra Tevfik'in halefi Hidiv II. Abbas, (iktidarı 1892-1914) 1901 tarihinde ona ülkeye geri dönme

izni verdi. Mısır hükümeti tarafından kendisinden resmî olarak özür dilendikten sonra Hidiv'e sadakatini bildirdi ve siyasetten uzak durdu. Genç milliyetçilerden oluşan yeni bir nesil İngiliz işgaline karşı onun desteğini almaya çalıştı ama o, sözünü tutarak siyasete bulaşmadı. Artık yaşlı bir adam olan Arabi son günlerini çok sevdiği Mısır'da geçirmek istiyordu. Gözlerini geleceğe değil de geçmişe dikmişti. Hayatının son on yılını Arabi İsyanı'na dair tüm kitap ve gazeteleri okuyarak geçirdi ve kalan zamanını kendisini yöneltilen suçlamalardan aklamaya adadı.[138] Birkaç tane otobiyografi yazıp onları Mısır içindeki ve dışındaki yazarlara gönderdi.

1911 yılında ölen Arabi tüm gayretine rağmen ismine sürülen iki lekeyi temizleyemedi: İngilizleri Mısır'ı işgal etmeleri için kışkırtmak ve Mısır'ın meşru yöneticileri Mehmet Ali Hanedanı'na ihanet etmek. Ancak 1952 yılındaki devrimle Mısırlı albaylardan oluşan yeni bir neslin Mehmet Ali Hanedanı'nı devirmesiyle Arabi'nin adı aklandı ve Mısırlı millî kahramanlar arasında yerini alabildi.

*

İngiliz işgali Mısır topraklarının dışında da tepkilere neden oldu. İngiliz rakiplerinin, Napolyon döneminden beri Fransızların nüfuz bölgesinde olduğu kabul edilen Mısır'a kalıcı olarak yerleşmeye niyetlendiklerini gördüğü zaman, Fransızların keyifsizliği düşmanlığa döndü. Mısırlılar Fransız askerî danışmanlardan eğitim almış, eğitim heyetlerini Paris'e göndermişler ve Fransız teknolojisini ithal etmişlerdi; ayrıca Süveyş Kanalı yapımını Fransız bir şirket üstlenmişti. Fransızlar Mısır'ın kaybını kabullenmeyi reddettiler ve "kalleş Albion"a* gününü göstermek için ellerinden gelen her imkânı kullandılar. İntikamlarını Afrika'da stratejik bölgeleri ele geçirerek aldılar, böylece hem emperyalist itibarlarını korumuş hem de İngiltere'nin denizaşırı toprakları üzerinde baskı kurmuş oldular. Sonrasında başlayan ve "Afrika Yarışı" olarak bilinen rekabet ortamında önce İngiltere ile Fransa, ardından da Portekiz, Almanya ve İtalya, Afrika kıtasını kendi imparatorluk renklerine boyamak için birbirleriyle yarıştı.

* İngiltere'nin en eski adı. (ç. n.)

1882-1904 yılları arasında sömürgecilik rekabeti İngiltere ve Fransa'nın arasını iyice açmıştı. Bu iki emperyalist ülke Nil'in Sudan'daki tecrit edilmiş bir bölümü için neredeyse birbirlerine savaş açacak hale geldiklerinde bu rekabet de zirvesine varmış oldu. Ancak iki taraf da bu düşmanlığın daha da artıp sıcak bir çatışmaya dönüşmesine izin vermedi. Akdeniz'deki emperyalist güç dengesini yeniden tesis etmenin tek yolu Fransızlara, İngilizlerin Mısır'daki varlığını dengeleyecek topraklar vermekti. Tunus ve Cezayir zaten Fransa'nın elinde olduğuna göre geriye bir tek Fas kalıyordu.[139]

Ama asıl sorun Fas'a gözünü dikmiş olan tek Avrupa devletinin Fransa olmamasıydı. İspanyolların Akdeniz kıyısında kolonileri vardı, İngilizler ticaretten istifade ediyorlardı ve Almanlar da haklarını her geçen gün daha azimli şekilde savunmaya başlamışlardı. Diğer taraftan asırlardır bağımsız olarak yaşayan Faslılar bir işgale sebebiyet verecek kışkırtıcı hiçbir hamlede bulunmuyorlardı. Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé 1902 tarihinde stratejisini ortaya koyarak şunları söyledi: "Uluslararası meseleyi Fransız-Fas meselesinden ayırmak, ilkini ayrı ve kademeli olarak her devletle görüşüp karara bağladıktan sonra Fas'la tümüyle bağımsız olarak tek başıma ilgilenmek istiyorum."[140] Sonraki on yıl içerisinde Fransa sırasıyla tüm Avrupa devletleriyle görüştü ve sonunda Fas üzerinde hâkimiyet kurdu.

Fas'la en az ilgilenen devlet İtalya olduğundan Delcassé önce Roma'yla işe başladı ve 1902 yılında yaptığı anlaşmayla Fas üzerindeki Fransız emellerinin desteklenmesi karşılığında İtalya'nın Libya üzerindeki çıkarlarının tanınacağını kabul etti.

İngiltere'yi ikna etmek bu kadar kolay olmayacaktı. İngilizler Fas'ta ticari çıkarlarını korumak istiyordu ve herhangi bir deniz gücünün Kraliyet Donanması'nın Cebelitarık'taki hâkimiyetini gölgelemesine izin vermeye niyetli değildiler. Diğer taraftan İngiltere, Fransa'yla arasındaki koloni sorununu da tatlıya bağlamak istiyordu. Nisan 1904'te, İngiltere ile Fransa anlaştı –*Entente Cordiale**– ve bu anlaşmayla aralarındaki diplomasi yeniden başlamış oldu. Anlaşma şartlarına göre Fransa, İngiltere'nin Mısır'daki statüsünü tanıyacak ve "İngiliz işgali için belli bir sürenin belirlenmesini" talep etmeyecekti. İngiltere ise Fransa'nın stratejik konumunu "kolonileri Fas'la geniş sınırlara sahip olan" bir devlet olarak tarif edip Fransa'nın "bu ülkede düzeni korumak ve ihtiyaç duyulacak

* Birleşik Krallık-Fransa Dostluk Antlaşması. (yay. n.)

idari, ekonomik, mali ve askerî reformlara yardımcı olmasına" mani olmayacağını taahhüt ediyordu.[141]

Fransa, gelecekteki Fas işgaline İspanya'nın desteğini sağlamak için süratle harekete geçti. Fransızlar, Fas'ın Akdeniz kıyı şeridini İspanya'nın nüfuz alanına bırakarak gerek İngilizleri gerekse İspanyolları tatmin etmişlerdi. Bu, Fransa-İspanya anlaşması için de temel teşkil etti ve o anlaşma da 1904'te imzalandı.

Fransızlar "uluslararası" meseleyi neredeyse tümüyle çözmüş ve Fas'ın işgaline giden yolu açmışlardı. Almanya haricinde tüm Avrupa devletleri bu işgale onay vermişti. Delcassé, Almanya'yı hiç bulaştırmadan Fas'ı işgal etmeyi umuyordu. Nihayetinde Alman İmparatorluğu Akdeniz'e kadar yayılmamıştı. Ayrıca Delcassé Almanya'nın, Fransa'nın Fas'taki çıkarlarını tanımalarının karşılığında, 1870-1871 Fransa-Prusya savaşında ele geçirdikleri Alsace-Lorraine'in ilhakını tanımalarını talep edeceğini de biliyordu. Fransa'nın böyle bir şeyi kabul etmesi mümkün değildi ama Kayzer II. Wilhelm hükümeti yok sayılmayı reddetti. Almanya, Afrika ve Güney Pasifik'teki topraklarıyla emperyalist bir güç olmaya başlamıştı ve Fas, Almanya ile Fransa arasında bir rekabet konusu haline gelecekti. Mart 1905'te Alman Dışişleri Bakanı Prens Bernhard von Bülow, Tanca'da Kayzer II. Wilhelm ile Fas Kralı Mülay Abdülaziz arasında bir görüşme tertip etti. Ziyareti sırasında Alman İmparatoru hem Fas'ın bağımsızlığına hem de Almanya'nın Fas'la olan ilişkilerine büyük değer verdiğini göstererek Fransa'nın emellerine en büyük darbeyi indirmiş oldu. Alman hamlesi Fransızları Almanlarla müzakere yapmaya mecbur bıraktı ve Ocak 1906'da Algeciras Konferansı'nın toplanmasıyla "Fas meselesi" yeniden gündeme gelmiş oldu.

On bir ülkenin katıldığı konferans görünüşte Fas sultanına bir reform programı hazırlaması için yardım etmeyi amaçlıyordu. Gerçekte ise Fransa bu konferansı kullanarak arkasındaki Avrupa desteğini artırıp Kayzer'in çıkardığı zorlukların üstesinden gelmeyi planlamıştı. Almanya'nın konferansa katılanları Fransa'nın aleyhine düşünmeye zorlamak için elinden geleni yapmasına rağmen katılan ülkelerden üçü –İtalya, İngiltere ve İspanya –zaten Fransa'nın Fas üzerindeki iddialarını kabul etmişlerdi ve sonunda Kayzer'in hükümeti pes etmek zorunda kaldı. 1909 tarihinde Almanya nihayet Fransa'nın Fas'ın güvenliği için üstleneceği özel rolü kabul etti.

Fas'ı sömürgesi haline getirmek için diğer Avrupa devletlerinin de rızasını alan Fransa bu sefer de dikkatini Fas-Fransa ilişkilerine çevirdi. Fas şerifleri hem Osmanlı İmparatorluğu'ndan hem de Avrupa devletlerinden bağımsız olarak 1511 yılından beri ülkeyi idare ediyordu. Fakat 1860'tan itibaren Avrupa devletleri artan şekilde sultanlığın siyaset ve ekonomisine karışmaya başlamışlardı. Ayrıca Mülay Hasan (1873-1894) döneminde ülkede devletin başı çektiği bir dizi reform hareketine başlanmıştı; amaç, her zamanki gibi Avrupa fikirlerini ve teknolojisini kullanarak Avrupa müdahalesini kontrol altında tutmaktı. Ancak tahmin edileceği üzere Avrupa müdahalesi daha da arttı ve pahalı askerî ve altyapısal yatırımlarla ülkenin hazinesi boşaldı.

Reformcu Sultan Mülay Hasan'ın yerine geçen on dört yaşındaki Mülay Abdülaziz (1894-1908) Fas'ı rakip Avrupalı devletlerin ihtiraslarından sıyırarak kendi hükümranlığını ve ülkenin bağımsızlığını koruyabilecek tecrübe ve olgunluğa sahip değildi. Fransa, Cezayir ve Fas arasındaki net olarak belirlenmemiş sınırı sürekli olarak ihlal ediyor, kabilelerin saldırılarını durdurma bahanesiyle sürekli Fas sınırını geçiyordu. Fransızlar bir yandan Fas topraklarına sızarken bir yandan da sultanın hükümetine borç veriyordu. 1904'te Fransız hükümeti Fas'a Paris bankalarından 62.5 milyon frank (12.5 milyon dolar) borç vererek Fransa'nın Fas üzerindeki ekonomik hâkimiyetini biraz daha artırdı.

Faslılar ülkelerindeki giderek genişleyen Fransız mevcudiyetinden rahatsız olup yabancıların ticari yatırımlarına saldırmaya başladılar. Fransa buna karşılık olarak Fas şehirlerini işgal etti – bir Fransız fabrikasına düzenlenen saldırının ardından Kazablanka denizden topa tutuldu ve beş bin Fransız askeri şehre çıktı. Fransızlar, Fas'a gittikçe yayılırken halkın Sultan'a olan güveni de azalmaya başlamıştı. Kardeşi Mülay Abdülhafız, Sultan'a karşı ayaklandı ve onu tahtan çekilmeye zorlayarak 1908'de Fransız himayesini istemek zorunda bıraktı.

Başarılı isyanının ardından Mülay Abdülhafız (1907-1912) kardeşinin yerine geçti. Ama Avrupalılar karşısında kardeşinden fazla bir şey yapamadı. Sultanın Avrupa'daki son müttefiki olan Almanya, Temmuz 1911'de Fas limanı Agadir'e bir gambot göndererek Fransızların Fas'taki ilerlemesini durdurabilmek için son bir gayret gösterdi. Ama Agadir krizi sonunda Fas'ın aleyhine çözüldü. Fransa'nın Fransız Kongosu'ndaki topraklarını Almanya'ya devretmesi karşılığında kayzer hükümeti Fransa'nın Fas üzerindeki emellerini kabul etti.

Fransa'nın Fas'ı işgali Mart 1912'de Mülay Abdülhafız'ın Fas'ın Fransız himayesini kabul ettiğini onaylayan Fez Kongresi'nde alınan kararı kabulüyle tamamlanmış oldu. Şerifler tahtta kalmaya devam etse de –gerçekten de şimdiki kral VI. Muhammed onların torunudur– sonraki kırk dört yıl boyunca Fas'ın kontrolü Fransa İmparatorluğu'na devredilmiş oldu. Ve nihayet Fransa bu şekilde İngiltere'nin Mısır'ı işgalini affedebildi.

Libya, Kuzey Afrika'daki Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı son toprak parçasıydı ve Fransa Fas'ta hâkimiyetini tesis edene kadar geçen zaman içerisinde İtalya çoktan Libya'yı ele geçirmek için Osmanlılara savaş ilan etmişti bile. On altıncı yüzyıldan beri resmî olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olsa da Libya eyaletleri Trablusgarp ve Sirenayka ancak 1840'lı yıllardan sonra doğrudan Osmanlı kontrolü altına alınabilmişti – ve İstanbul, Libya'yı gerçekten de çok uzaktan yönetiyordu. İki eyalet başkenti olan Trablus ve Bingazi'deki Osmanlı garnizonları asayişi temin etme vazifesini üstlenmiş bir avuç asker ve zabitten ibaretti.

Fakat Fransa'nın Tunus'u ve İngilizlerin Mısır'ı işgalinin ardından Osmanlılar Libya'ya gittikçe artan bir şekilde stratejik bir önem atfetmeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun başına yeni bir grup milliyetçinin geçmesini sağlayan 1908 Devrimi'nin ardından İstanbul hükümeti İtalya'nın Libya üzerindeki tesirini azaltmak için harekete geçip İtalyanların Trablus ve Sirenayka'da arazi satın alması ya da fabrika kurmasını yasakladı. Osmanlılar Kuzey Afrika'daki son topraklarını da Avrupalıların emperyalist emellerine kaptırmamak için ellerinden geleni yapmaya kararlıydılar.

On yıllardır diğer Avrupa devletleri Libya'yı İtalya'ya vermeyi vadediyorlardı – 1878'de İngilizler, 1888'de Almanlar ve 1902'de Fransızlar. Diğer Avrupa devletleri İtalya'nın Libya'yı ilhak etmek için barışçı yollar bulmasını beklemişti. Ama İtalyanlar Libya'ya ateş saçarak girmeyi tercih ettiler. İtalya, 29 Eylül 1911'de, Libya'daki kendi vatandaşlarına kötü muamele edildiği bahanesiyle Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Libya'daki Osmanlılar İtalyanlara karşı çetin bir direniş sergileyince İtalyanlar savaşı Osmanlılara daha yakın bölgelere taşımaya karar verdi. İtalyan gemileri Şubat 1912'de Beyrut'u topa tuttu, nisanda Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı mevzilerine saldırdı ve nisan-mayıs aylarında

Rodos ve On İki Ada'yı işgal ederek Doğu Akdeniz'deki stratejik dengeleri altüst etti.

Diğer Avrupa ülkeleri hasarı kontrol altına alabilmek için hemen diplomatik temaslara giriştiler; İtalyanların patlamaya hazır Balkanlar'da bir savaşı tetikleyeceğinden korkmuşlardı (Gerçekten de Arnavut milliyetçilerini Osmanlılara karşı kışkırtıyorlardı). İtalya, Avrupa konferans sisteminin Libya meselesini çözüme kavuşturmasına dünden razıydı. Libya'da hem küçük Türk garnizonları hem de yerel halkın gösterdiği direniş İtalyan birliklerini oldukları yere mıhladığından kıyı bölgelerden içeri ilerlemeleri mümkün olmamıştı.

Osmanlıların Kuzey Afrika'daki son toprağını da kaybetmesiyle barış ilan edildi. Avrupa devletleri İtalya ve Osmanlı arasında arabuluculuk yaptı ve barış anlaşması resmî olarak Ekim 1912'de imzalanıp Libya, İtalya'ya devredildi. Yine de Osmanlı askerleri çekildikten sonra bile İtalyanlar 1930'lu yıllara kadar sürecek Libyalıların çetin direnişiyle mücadeleye devam ettiler.

1912 sonuna gelindiğinde Cebelitarık'tan Süveyş Kanalı'na kadar tüm Kuzey Afrika sahili Avrupa'nın sömürgesi haline gelmişti. İki ülke –Cezayir ve Libya– doğrudan sömürge idaresiyle yönetiliyordu. Tunus, Mısır ve Fas ise kendi hanedanlarınca yönetilen İngiliz ve Fransız himayesi altındaki ülkelerdi. Avrupa idaresinin Osmanlı idaresinin yerini almasının bölge halkları açısından ciddi sonuçları olmuştu. İmparatorluk tarihi hep üst düzey siyasetçilerin ve uluslararası diplomasinin gözünden bakılarak yazılmıştır. Ama emperyalizm Kuzey Afrika halklarının hayatını da pek çok yönden değiştirmişti ve bir kişinin bu konudaki tecrübeleri toplumun geniş ölçekte nasıl bir değişim geçirdiğine ışık tutacaktı.

Entelektüel Ahmed Emin (1886-1954) Kahire'de, Mısır işgalinden dört yıl sonra dünyaya gelmiş ve İngilizler çekilmeden iki yıl önce ölmüştü. Mısır'ın sömürge olduğu dönem hariç bir dönem bilmiyordu. El-Ezher'de aldığı eğitim sırasında ve öğretmenlik kariyerinin başında Ahmed Emin çağının pek çok aydınıyla tanışma fırsatı bulmuştu. Dönemin en etkili İslami reformcularıyla yan yana geldi ve Mısır'da milliyetçi hareketler ile siyasi partilerin doğuşuna şahit oldu. Mısırlı kadınların peçelerinden sıyrılıp haremlerden çıkarak kamusal hayata karıştıklarını gördü. Bu çarpıcı değişimleri, bir üniversite profesörü ve ünlü bir edebiyatçı olarak başarılarla dolu hayatının sonunda yazdığı otobiyografisinde ele aldı.[142]

Genç Ahmed hızla değişen bir dünyada büyümüştü ve bir İslam âlimi olan babasıyla arasındaki kuşak farkı çok büyüktü. El-Ezher'de eğitim almış ve İmam Şafii Camii'nin imamlarından biri olan babası, İslami mutlaklıklar çağında yaşıyordu. Ahmed'in içinde yer aldığı kuşağa ise yeni fikirler ve aralarında gazetenin de bulunduğu yenilikler şekil vermişti çünkü gazeteciler kamuoyunun fikrinin şekillenmesinde büyük rol oynuyorlardı.

Ahmed Emin gazete okumaya genç bir öğretmenken, müşterilerine gazete temin eden bir kafeye sık sık giderek başladı. Emin'in açıkladığına göre her gazete siyasi eğilimleriyle tanınıyordu ve o, genelde kendi değerlerine yakın olan muhafazakâr, İslam merkezli gazeteleri seçerdi ama dönemin milliyetçi ve emperyalist gazetelerine de aşinaydı.

Mısır'da 1820'lerde kullanılmaya başlanan matbaa Orta Doğu'ya ithal edilen ilk sanayi ürünlerinden birisiydi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ilk teknik heyetlerinden birini matbaaya dair bilgi ve teknolojiyi edinmeleri için İtalya'nın Milano şehrine göndermişti. Bunu müteakip Mısır hükümeti kendi resmî gazetesini basmaya başladı ki bu, Arapça düzenli olarak basılan ilk gazete olmuştu. Bu gazetenin öncelikli amacı "yüce valilerin ve devletin hizmetindeki diğer görevlilerin verimliliklerini artırmaktı."[143] Ünlü Paris incelemesinin yazarı Rifaa Rafi el-Tahtavi 1842-50 yılları arasında, adı "Mısır Hadiseleri" olan bu resmî gazetede editör olarak çalışmıştı.

Özel teşebbüsün de gazete çıkarmaya başlaması için birkaç on yıl geçmesi gerekecekti ama bu gazetelerin çoğu dolaylı olarak hükümetin denetimi altına girecekti. Zira hükümet desteği olmadan ayakta kalamayacak kadar az tirajları vardı. İlk Arapça gazetelerden biri olan *El-Cevaib* özel teşebbüs tarafından 1861'de İstanbul'da yayımlanmış ve birkaç ay sonra mali sıkıntılar yaşamaya başlamıştı. Sultan Abdülaziz sorun yaşayan gazeteyi kanatlarının altına aldı. "*El-Cevaib*'in masrafları bundan böyle," diye duyurmuştu yayıncı okuyucularına, "Osmanlı Maliye Bakanlığı tarafından karşılanacak ve gazete devlet matbaasında basılacaktır. Dolayısıyla bizler efendimiz yüce sultanımıza sadakatimizi sunuyoruz."[144] Basın özgürlüğünün bu şekilde kısıtlanmış olmasına karşın *El-Cevaib* son derece etkili bir gazete olmuş, Fas'tan Doğu Afrika'ya ve Hint Okyanusu'na kadar geniş bir coğrafyadaki Arap okuyuculara ulaşmıştı. Bunu başka gazeteler takip edecekti.

Beyrut ve Kahire, Arap dünyasının iki büyük gazetecilik ve yayıncılık merkezi haline geldi ve günümüze kadar da öyle kaldılar. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Lübnan edebiyat alanında, Arapça *nahda* (Rönesans) olarak bilinen, büyük bir yeniden doğuş yaşadı. Müslüman ve Hristiyan entelektüeller, (çoğunlukla misyonerlerin sahibi olduğu) gazetelerin de desteğiyle, sözlük, ansiklopedi yazma ve Arap edebiyatı ve felsefesine dair klasikleri yayımlama faaliyetine giriştiler. *Nahda* heyecan verici bir entelektüel kendini yeniden keşfetme ve kültürel tanımlama dönemiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Araplar, Osmanlı öncesi dönemdeki tarihleriyle yeniden bağ kurmaya başlamışlardı. Bu hareket tüm Arapları mezhep ya da bölge farkı gözetmeksizin bağrına basıyor ve ileride Arap dünyasında çok etkili olacak bir fikrin tohumlarını ekiyordu: Araplar ortak geçmiş, dil ve kültüre sahip tek bir milletti. 1860'ta, Şam ve Lübnan Dağı'nda yaşanan şiddet olaylarının ardından bu olumlu yeni görüş derin toplumsal yaraların tedavisinde önemli bir rol oynadı. Bu fikirlerin yayılmasında gazeteler de büyük pay sahibi olmuştu. *Nahda*'nın önde gelen isimlerinden biri olan Butrus el-Bustani 1859'da gazetelerin "halkı eğitmek için kullanılabilecek en önemli araçlardan biri" olduğunu söyledi.[145] 1870'lerin sonuna gelindiğinde Beyrut'ta en az yirmi beş gazete ve dergi bulunuyordu.

Fakat 1870'lerin sonunda Osmanlı hükümeti basın üzerindeki kontrolünü sıkılaştırdı ve bu durum II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) katı bir sansüre döndü. Çoğu gazeteci Suriye ve Lübnan'dan hidivin gazeteleri nispeten daha serbest bıraktığı Mısır'a taşındı. Bu göç Mısır ve İskenderiye'deki özel gazeteciliğin başlangıcı oldu. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Mısır'da Arapça yayın yapan yüz altmıştan fazla dergi ve gazete kurulmuştu.[146] Günümüzde Arap dünyasındaki en ünlü gazetelerden biri olan *El-Ehram* (Piramitler) 1870'lerin başında Beyrut'tan İskenderiye'ye taşınan iki kardeş olan Salim ve Bişara Takla tarafından kurulmuştu. Çağdaşı pek çok gazeteden farklı olarak kültürel ve bilimsel konular üzerine makaleler yayınlayan *El-Ehram* 5 Ağustos 1876'daki ilk baskısından itibaren tam bir gazeteydi. Takla kardeşler İskenderiye telgraf ofisini kullanarak *Reuters*'in telgraf haber servisine kayıt oldular. Telgraf bağlantısı olmayan ve hâlâ postaya bağımlı olduğu için dış haberleri aylar sonra aksettirebilen Beyrut basınının aksine *El-Ehram* içeride ve dışarıda cereyan eden gelişmelere dair haberleri günler, hatta saatler içerisinde aktarabiliyordu.

Mısır basınının gücü arttıkça hidivler de basının üzerindeki kontrollerini artırmaya çalıştılar. Mısır hükümeti siyasi görüşleri "aşırı" olan gazeteleri kapattı. 1876'da Mısır'ın iflas etmesinin ve Avrupa'nın Mısır'ın iç işlerine müdahale etmeye başlamasının ardından gazeteciler Albay Ahmet Arabi'yi destekleyen faal reformcular haline geldiler. Hükümet buna tepki olarak 1881'de katı bir basın yasasını yürürlüğe sokarak basın özgürlüğünü ciddi ölçüde daralttı.

İngiliz işgali döneminde basın üzerindeki kısıtlamalar gevşedi ve 1890 ortalarına gelindiğinde Lord Cromer 1881 basın yasasını uygulamayı tümden bıraktı. Mısır'daki İngiliz idaresine yakınlık duyan gazetelere –İngilizce *Egyptian Gazette* ve Arapça *el-Mukattam*–destek olmayı sürdürdü ama yönetimi açıkça eleştiren gazetelere de müdahale etmedi. Cromer gazetelerin sadece küçük bir seçkin sınıf tarafından okunduğunu ve basın özgürlüğünün milliyetçi hareketlerin daha militan bir şekil almasını önleyeceğini biliyordu.

1900'lü yılların başında Ahmed Emin'in gördüğü basın dünyasının durumu buydu: Avrupa teknolojisinin ürününü kullanarak dindarlıktan milliyetçilik ve anti emperyalizme kadar çok farklı dünya görüşlerini yayan bir Arap medyası.

Ahmed Emin'in döneminde gazetelerde ifade edilen milliyetçilik nispeten yeni bir olgu sayılırdı. Siyasi bir yapı olarak "millet" kavramı –belli bir bölgede bağımsız yaşama fikriyle bir arada bulunan bir topluluk– dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, on dokuzuncu yüzyıl içerisinde, Orta Doğu'da da kök salmaya başlayan Avrupa Aydınlanması'nın bir ürünüydü. Yüzyıl başında Arap dünyasındaki pek çok kişi milliyetçiliği Balkanlar'daki, genelde Avrupa'nın desteğiyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak isteyen Hristiyan milletlerle ilişkilendirdiğinden ona pek iyi gözle bakmamışlardı. 1820'li ve 70'li yıllar arasında Mısırlı ve Kuzey Afrikalı askerler sultanın çağrısına cevap verip Balkan milliyetçilerine karşı savaşmışlardı.

Ama Avrupa emperyalizmi neticesinde Kuzey Afrika tümüyle Osmanlı egemenliğinden çıkınca milliyetçilik yabancı tahakkümüne bir alternatif olarak şekil almaya başladı. Gerçekten de emperyalizm Kuzey Afrika'da milliyetçiliğin teşekkül etmesi için gereken iki ana malzemeyi sağlamıştı: Kurtarılacak milli bölgeyi tanımlayan sınırlar ve halkın

müşterek bir hürriyet mücadelesi için karşısında bir araya gelebileceği ortak bir düşman.

Sadece yabancı işgaline direnmek milliyetçiliğin tesisi için yeterli olmuyordu – net bir ideolojik temele dayanması gerektiği için de ne Abdülkadir'in Cezayir'deki mücadelesi ne de Arabi'nin Mısır'daki isyanı milliyetçi hareketler olarak kabul edilebilirdi. Arka planda milliyetçi bir ideoloji olmadan ordular yenilip liderler sürgün edildikten sonra yabancı hâkimiyetine karşı bağımsızlık talebini ayakta tutacak siyasi bir hareket kalmıyordu.

Ancak Avrupalıların Kuzey Afrika'yı işgalinin ardından o bölgelerde millî kimliğini tanımlama süreci ciddi bir şekilde başladı. Mısırlı, Libyalı, Tunuslu, Cezayirli ya da Faslı olmak ne demekti? Bu millî yaftalar Arap dünyasındaki halkın büyük bölümüne bir şey ifade etmiyordu. Onlara kim ya da nereli oldukları sorulduğunda insanlar gayet yerel ölçekteki kimliklerine göre –yaşadıkları şehir (İskenderiyeli), ait oldukları kabile ya da bölge (Kabil Dağı'ndan)– cevap verirlerdi veya kendilerini İslam ümmeti gibi daha büyük bir topluluğun mensubu kabul ederlerdi.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda sadece Mısır'da ciddi milliyetçi kıpırdanmalar yaşandı. Müslümanların Hristiyan Avrupalıların hâkimiyeti altında olmasını içlerine sindiremeyen reformcu imamlar emperyalizme karşı İslami bir tepkinin temelini atmaya başladılar. Aynı zamanda İslamcı modernistlerden etkilenen diğer bir reformcu grup da seküler milliyetçi bir planla yola çıkmıştı. Hem İslamcı modernistler hem de seküler milliyetçiler Arap düşüncesini etkiledi ve İslam dünyasında kendilerinden sonra gelecek milliyetçi hareketlere ilham kaynağı oldular.

On dokuzuncu yüzyıl sonunda İslam ve modernite arasındaki çatışmaya iki isim şekil verdi: Cemaleddin el-Afgani es-Seyid Muhammed (1839-1897) ve Şeyh Muhammed Abduh (1849-1905). Ortak bir İslami reform planına sahip bu iki kişinin yirminci yüzyılda İslam ve milliyetçilik üzerindeki tesiri büyük olacaktı.

El-Afgani İslam dünyasını ve Avrupa'yı gezmiş, gittiği her yerde insanları etkileyip yöneticileri huzursuz etmiş tez canlı bir düşünürdü. 1871-79 yılları arasında sekiz yılını geçirdiği Mısır'da El-Ezher Üniversitesi'nde hocalık yaptı. El-Afgani bir din âlimiydi ama siyasi bir kışkırtıcı olma eğilimi de taşıyordu. Hindistan, Afganistan ve İstanbul'a yaptığı seyahatler onun İslam dünyasının karşı karşıya olduğu Avrupa tehdidinin büyüklü-

günü ve bu tehditle mücadele etmesi gereken Müslüman hükümdarların acizliğini anlamasını sağladı. El-Afgani'nin siyasi felsefesinin temeli, Mısır, Tunus ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat reformcuları örneğinde olduğu gibi İslam ülkelerinin siyaseten nasıl güçlü ve başarılı yapılacağı değildi. Ona göre modern Müslümanlar dinlerinin ilkelerine göre hareket ederlerse eski kudretlerine tekrar kavuşup Avrupa'dan gelen dış tehditlere karşı mücadele edebileceklerdi.[147]

El-Afgani, İslam'ın modern dünyayla tam olarak uyumlu olduğunu düşünse de Müslümanların zamanın sorunlarına göre dinlerini yenilemeleri gerektiğine inanıyordu. Tüm dindar Müslümanlar gibi el-Afgani de Kur'an'ın ebedî ve her zaman için doğru olduğuna inanıyordu. Demode olan kısmı Kur'an'ın *tefsir*iydi, tefsirin yenilenmesine on birinci yüzyılda bölünme ve mezhepçiliği önlemek için İslam âlimleri tarafından son verilmişti. On dokuzuncu yüzyıl İslam âlimleri teolojiyi on ikinci yüzyıldaki âlimlerin öğrendiği kitaplardan öğreniyordu. On dokuzuncu yüzyıl sorunlarını –Orta Çağ teologlarının tahmin bile edemeyecekleri sorunları– ele alabilmek için Kur'an'ın yeniden tefsir edilerek İslam ilkelerinin modern çağa uygun hale getirilmesi gerekiyordu. El-Afgani, Müslüman hükümdarların yenilenmiş İslami ilkelere göre hazırlanmış ve onların yetkilerini kesin hatlarla belirleyen bir anayasayla sınırlandırılması ve dünya üzerindeki Müslümanlar arasında ümmetçi bir bağın tesis edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu radikal yeni fikirler El-Ezher'de aralarında Ahmed Lütfü el-Seyyid, Saad Zaglul ve büyük İslam modernisti Şeyh Muhammed Abduh'un da bulunduğu pek çok yeni din âlimini harekete geçirdi.

Nil Deltası'nda bir köyde doğmuş olan Abduh çağının en büyük düşünürlerinden birisiydi. İslam âlimi, gazeteci ve kariyerine en üst dinî makam olan, Mısır başmüftüsü olarak noktayı koyan bir kadıydı. Ünlü *el-Ehram* gazetesinde yazılar yazmış, Mısır hükümetinin resmî gazetesi *el-Tahtavi*'de editörlük yapmıştı. 1882'de Ahmed Arabi'nin destekçilerinden biriydi ve çıkardığı sorunlar yüzünden İngilizler tarafından Beyrut'a sürülmüştü.

Abduh sürgündeyken Batı Avrupa'ya gitti ve Paris'te el-Afgani'yle tanışarak orada Batı emperyalizmine karşı Müslümanları direnişe çağıran reformcu bir gazete çıkardılar. Abduh, el-Afgani'nin ilkelerini esas alarak 1880'lerin sonunda Mısır'a döndüğünde daha sert bir hareket tarzı belirlenmesi gerektiğini söylüyordu.

Abduh'un daha ilerici bir İslam çağrısı, çelişkili bir şekilde, ilk İslam toplumunu –bugün Arapçada *selef* yani ata, cet olarak bilinen Muhammed ve onun ashabını– esas alıyordu. Abduh böylece ileride Selefizm olarak adlandırılacak yeni bir reform hareketinin yolunu açtı, Selefizm terimi günümüzde Usame bin Ladin ve Batı karşıtı radikal Müslümanlarla ilişkili olarak kullanılmaktadır. Ama Abduh'un döneminde böyle değildi. İslam'ın kurucularını örnek alan Abduh, Müslümanların dini "doğru" olarak ifa ettikleri ve sonuç olarak da büyük bir güç haline geldikleri altın çağa özlem duyuyordu. Bu dönemde İslam hâkimiyeti tüm Akdeniz'den Güney Asya'ya kadar yayılmış ve İslam'ın ilk dört asrında bu hâkimiyet devam etmişti. Abduh bu tarihten sonra İslam düşüncesinin kemikleştiğini iddia eder. Mistisizm kök salarken rasyonalizm unutuldu ve ümmet, kurallara körü körüne itaat eder hale geldi. Abduh'a göre ancak asırların birikimi temizlendikten sonra ümmet, sahabelerin saf ve mantıklı uygulamalarına geri dönebilir ve bir zamanlar İslam'ı dünyanın önde gelen medeniyeti yapan dinamikleri yeniden yakalayabilirdi.

El-Ezher'de öğrenci olan Ahmed Emin, Muhammed Abduh'un derslerine katılabilmek için çekingenliğinin üstesinden gelmek zorunda kalmıştı. Abduh'un öğretileri üzerine Emin'in aklında kalanlar İslamcı reformcuların öğrencileri üzerindeki tesirine güçlü bir örnek teşkil eder. "İki kez dersine girdim, o güzel sesini duyup endamını gördüm ve el-Ezher'deki şeyhlerimden öğrenemediğim şeyleri ondan öğrendim." Muhammed Abduh'un öğrettikleri reformcu görüşlerinden farklı değildi. "Bazen," diye anlatmıştı Emin, "Abduh asıl konudan sapıp Müslümanların perişan halleri ve onların nasıl düzeltilebileceğinden bahsederdi."[148]

Mısır milliyetçilik çağına girerken El-Afgani ve Muhammed Abduh da İslam'ı millî kimliklerinin bir parçaları yapmışlardı. Müslüman toplumunun duruma dair endişeleri nedeniyle Abduh ve takipçileri millî mücadele kadar sosyal reformların nasıl olması gerektiğini de tartıştılar.

"Müslümanların durumu" hakkında tartışırlarken Muhammed Abduh'un takipçileri Müslüman toplumunda kadının değişen rolünü de tartışmaya başladılar. Napolyon işgali sırasında Avrupalılarla ilk defa temasa geçmelerinden beri, Mısır aydınları toplumsal cinsiyet ilişkilerinde çok farklı bir modele şahit olmuşlardı – ve gördükleri şeyi tasvip etmemişlerdi. Mısırlı vakanüvis El-Ceberti, Napolyon'un askerlerinin Mısır kadınları üzerindeki tesirini görünce hayrete düşmüştü. "Fransız yerel

yöneticiler, Fransız kadınları gibi giyinen Müslüman eşleriyle birlikte sokaklarda yürüyor, kamu işleri ve mevcut düzenlemelerle ilgileniyorlar," demişti yadırgayarak. "Kadın itaat etmeli ve haddini bilmelidir."[149] Bu, Ceberti'ye göre, erkeklerin yönettiği ve yasaklar koyduğu bir dünyanın doğal düzeninin altüst edilmesinden başka bir şey değildi.

El-Tahtavi de otuz yıl sonra Paris'te karşı cinsler arası ilişkileri gözlemlediğinde benzer şekilde "doğal düzenin" tersine çevrilmesinden şikâyet etmişti. "Burada erkekler kadının kölesi olmuşlar ve onların emri altındalar," diye yazmıştı, "güzel olsunlar ya da olmasınlar."[150] El-Ceberti ve el-Tahtavi saygıdeğer kadınların evde ayrı odalarda oturduğu ve halk içine örtülü ve peçeli olarak çıktığı bir toplumdan geliyorlardı. Ahmed Emin'in çocukluğunun Kahire'sinde de durum çok farklı değildi. Emin, annesi ve kız kardeşinin peçeli olduğunu ve peçe olmadan ne kimseyi gördüklerini ne de kimseye göründüklerini yazmıştı.[151]

1890'larda Mısırlı reformcular kadınlar için farklı bir rol telaffuz etmeye başlamışlardı ve bu reformcular içinde en ön planda olan avukat Kasım Emin (1863-1908) millî bağımsızlık mücadelesinin temelinin kadının toplum içerisindeki rolünün güçlendirilmesiyle atılması gerektiğini söylemişti.

Kasım Emin (Ahmed Emin'le bir akrabalığı yoktur) imtiyazlı bir ailede dünyaya gelmişti. Türk olan babası Osmanlı valisiydi ve Mısır'a gelmeden önce paşa rütbesine nail olmuştu. Kasım, Mısır'daki en iyi özel okula gönderilmiş, Kahire ve Montpelier'de hukuk eğitimi almıştı. 1885'te Mısır'a döndü ve gelmesiyle Muhammed Abduh'un çevresinde kümelenen reformculara katılması bir oldu.

Meslektaşları Mısır'ın millî uyanışında İslam'ın ve İngiliz işgalinin etkilerini tartışırken Kasım Emin kadının durumuna odaklandı. 1899'da *Kadının Hürriyeti* isimli çığır açan eserini kaleme aldı. Müslüman bir reformcu olarak Müslümanlara hitap eden Kasım Emin görüşlerini kendilerini emperyalizmden kurtaracak seküler milliyetçi bir ajandayla ilişkilendirdi.

Değil çalışmak eğitim almalarına bile izin verilmeyen Mısırlı kadınların 1900 tarihinde ancak yüzde biri okuma yazma biliyordu.[152] Kasım Emin'in –ve günümüzde Arap İnsani Gelişim Raporu yazarlarının– iddiasına göre kadının statüsünün zayıflığı genel olarak tüm Arap dünyasının zayıf kalmasına neden oluyordu. Emin'in sözleriyle, "Kadınlar, toplam dünya nüfusunun yarısını oluşturuyor. Bir ülke için kadınların cahil kalmasında ısrarcı olmak, nüfusunun yarısının kabi-

liyetlerinden istifade etmemektir ve bunun da bariz olumsuz sonuçları vardır."[153] Klasik Arapçayla kaleme aldığı eleştirileri zehir gibiydi:

> Nesillerdir kadınlarımız egemen olanların kurallarına itaat etmek zorunda kalmış ve baskıcı erkekler tarafından yok sayılmışlardır. Erkeklere göre kadın erkeğe hizmet etmekten ve erkeğin isteğine göre hareket etmekten başka bir şey yapabilecek kapasiteye haiz değildir. Erkekler kadınlara tüm fırsat kapılarını kapayarak onları hayatlarını kazanmaktan alıkoymaktadır. Bu nedenle de kadınların eş ya da fahişe olmaktan başka çareleri kalmamaktadır.[154]

Kasım Emin, Avrupa ve Amerika'da kadın haklarının katettiği mesafe ve kadınların Batı medeniyetine katkıları ile Mısır ve İslam dünyasının görece geri kalmışlığı arasında bir kıyaslamaya gitmiştir. "Kadının bu hali, bizi bizim için en faydalı olan şeye erişmekten alıkoyan en önemli unsurdur,"[155] demişti. Daha sonra kadının statüsü ile millî mücadele arasında bir rabıta kurmuştu. "Milletimizin durumunu iyileştirmek için önce kadınlarımızın durumunu iyileştirmeliyiz."[156]

Kadının Hürriyeti reformcular, muhafazakârlar, milliyetçiler ve aydınlar arasında hararetli tartışmalara neden oldu. Muhafazakâr ve milliyetçiler Emin'in eserinin toplum yapısını tahrip ettiğini söylerken din âlimleri onu Allah'ın düzenini tersine çevirmekle suçladılar. Kasım Emin tüm bu eleştirilere ertesi yıl *Yeni Kadın* isimli bir kitapla cevap verdi. Bu kitabında dinî retoriği tümden terk edip kadın haklarını evrim, doğal haklar ve gelişme çerçevesinde ele almıştı.

Kasım Emin'in eseri modern feminist düşüncenin beklentilerini karşılayacak seviyede değildi. Bu, kadına ne tür haklar vermeleri gerektiğini düşünen erkekler arasındaki bir tartışmaydı. Mısır toplumunda kadının eğitim seviyesi ve genel durumunun düzeltilmesini isteyen Emin iki cins arasında tam bir eşitliği talep etme konusunda yetersiz kalmıştı. Yine de dönemi ve yaşadığı yere göre kadın hakları meselesini daha önce hiç ulaşılamayan bir seviyeye çıkarmayı başarabilmişti. Eserinin körüklediği tartışmalar değişimin fitilini ateşledi. Yirmi yıl içerisinde Mısır'daki seçkin sınıfa mensup kadınlar inisiyatifi ele alıp millî hareketlere katıldılar ve kendi haklarını talep etmeye başladılar.

O dönemin en büyük tartışma konularının –millî kimlik, İslamî reform ve eşitlik gibi– etkisi altındaki Mısır milliyetçiliği on dokuzuncu yüzyıl

sonlarında farklı bir şekil almaya başladı. İlk dönem Mısır milliyetçiliği üzerinde en çok iki ismin tesiri olmuştu: Ahmed Lütfü el-Seyyid ve Mustafa Kamil.

Ahmed Lütfü el-Seyyid (1872-1963) yerel bir ileri gelenin oğluydu. Orta dereceli bir eğitim kurumuna gittikten sonra 1889'da hukuk eğitimi almaya başlamıştı. Muhammed Abduh'un takipçilerinden biri olsa da Lütfü el-Seyyid millî uyanışın esası olarak İslam'a öncelik vermiyordu. Lütfü el-Seyyid'in siyasi görüşünün odak noktası bir devlet olarak Mısır'dı. Bu anlamda Arap dünyasında ulus devleti savunan ilk milliyetçilerden biri olduğu söylenebilir. Lütfü el-Seyyid Araplara, Osmanlılara ya da Panislamcı fikirlere bağlı kişilerden farklıydı. Muhammed Abduh taraftarlarının kurduğu Halk Partisi'nin kurucu üyelerinden biri olarak ve *el-Ceride* gazetesinde yazdığı yazılarla kendi kendini yönetme hakkını doğal olarak haiz bir Mısır ulusu idealini öne sürmüştü.

Lütfü el-Seyyid hem İngilizleri hem de hidivleri Mısır halkını yönetmeye hakları olmayan otokratik yönetimler olarak görüyordu. Yine de İngiliz yönetimiyle birlikte gelen verimli idari ve mali sistemin avantajlarının farkındaydı. Ayrıca mevcut şartlar altında İngilizlerden bağımsız olma umudunun pek de gerçekçi olduğunu düşünmüyordu. İngilizlerin Mısır'da menfaatleri ve onu ellerinde tutacak askerî kuvvetleri vardı. Bu yüzden Lütfü el-Seyyid, Mısır halkının İngilizlere direnmek yerine onları kullanarak hidivi anayasayı kabule ve kendilerine özgü kurumları –yasama meclisi ve vilayet meclisleri– kurmaya zorlamalarını istiyordu.

Ahmed Emin düzenli olarak Lütfü el-Seyyid'in, Mısır milliyetçilerinin toplanıp günlük gelişmeleri tartıştığı, *el-Ceride* gazetesindeki ofisine giderdi. Burada Ahmed Emin, "Profesör Lütfü (el-Seyyid) ile diğerlerinin öğrettikleri ve en iyi münevverlerden oluşan bu grupla teması sayesinde"[157] içtimai ve siyasi eğitim almıştı.

Lütfü el-Seyyid, Mısır'daki milliyetçilerin ılımlı kanadını temsil ediyordu, kendisi Mısır'ı bağımsızlığını elde edebileceği bir seviyeye çıkarabilmek için emperyalistlerle işbirliği yapmaya razıydı. Ama Mısır milliyetçiliğinin daha radikal bir kolu da vardı ve bu grubun başını da Mustafa Kamil (1874-1908) çekiyordu. Lütfü el-Seyit gibi o da Kahire ve Fransa'da modern hukuk eğitimi almıştı ve Millî Parti'nin kurucu üyesiydi. Kamil, Fransa'dayken, en az kendisi kadar İngiliz emperyalizmine düşman olan, bazı Fransız milliyetçi düşünürlerle temasa geçti. 1890'ların sonunda İngiliz işgaline karşı halkı ayaklandırmak için Mısır'a döndü.

1900'de *el-Livaa* (Sancak) gazetesini kurdu ve bu sayede gelişmekte olan milliyetçi hareketin sözcülerinden biri haline geldi.

Kamil yetenekli bir hatip ve karizmatik genç bir adamdı. Onun sayesinde milliyetçi hareket öğrenciler arasında ve sokaklarda daha fazla yayıldı. Hatta bir süreliğine, İngiliz baskılarını sona erdirmek için milliyetçi hareketi kullanmayı uman Hidiv II. Abbas Hilmi (1892-1914) tarafından da gizlice desteklendi. Yine de genç din âlimi Ahmet Emin ilk başta Kamil'in radikal milliyetçiliğini mantıklı olmaktan ziyade duygusal bularak reddetmişti.[158]

Yirminci yüzyılın başında Mısır milliyetçilerinin karşılaştığı en büyük sorun, İngilizlerin Mısır halkının kendilerine karşı ayaklanmaları için kullanabilecekleri mazereti milliyetçilere vermemeleriydi. Mısır halkı yabancı güçlerin kendilerini yönetmesinden hoşlanmasa da İngilizlerle birlikte ülkeye düzenli bir yönetim, istikrar ve düşük vergiler gelmişti. Üstelik Mısır halkının, mesafeli ve halkla ilişkileri asgari düzeyde bulunan İngiliz işgalcileriyle hemen hemen hiç teması yoktu. Bu nedenle Mısırlılar İngilizler tarafından yönetilmekten hoşlanmıyor olsalar da İngilizler onların sömürge idaresine başkaldırmalarına neden olacak bir şey yapmamaya büyük özen gösterdiler.

Ta ki Dinşavay Hadisesi'ne kadar.

1906'da bir İngiliz avcı grubu güvercin avlarken Nil Deltası'ndaki Dinşavay köyüne girdi. Sinirlenen köylüler yemek için büyüttükleri güvercinlerini öldürmelerine engel olmak için İngilizlerin çevresini sardılar. Ardından baş gösteren kargaşada bir İngiliz subayı yaralandı ve daha sonra yardım ararken öldü. O sırada Lord Cromer ülke dışındaydı ve yerine bıraktığı kişiler duruma aşırı tepki verdiler. İngiliz askerleri o köyden elli iki kişiyi tutuklayıp özel bir mahkeme kurarken, Mısır halkı da gazeteler vasıtasıyla gelişmeleri yakından takip etti.

Ahmed Emin'in siyasi anlayışı ve okuma alışkanlıkları Dinşavay Hadisesi'nden sonra kökünden değişti. Emin, tarihi ve yeri kesin olarak hatırlamaktadır –27 Haziran 1906– o ve arkadaşları İskenderiye'de bir evin terasında akşam yemeği yiyorlardı. "Gazete geldiğinde, Dinşavaylı dört kişinin ölüme, ikisinin ömür boyu ağır cezaya, birinin on beş yıl, altısının yedi yıl hapse ve beşinin de elli kırbaç cezasına çarptırıldığını öğrendik. O kadar üzüldük ki ziyafetimiz cenazeye döndü ve çoğumuz

ağladık."[159] Emin bu tarihten sonra kafede sadece Mustafa Kamil'in radikal milliyetçi gazetesini okuduğunu söylemiştir.

Emin'in milliyetçiliğe tahvilinin Mısır'da pek çok örneği görüldü. Gazeteler trajediyi şehir halkına aktarırken, halk ozanları da Dinşavay trajedisini ve İngiliz mezalimini anlatan halk şarkılarıyla birlikte köyden köye dolaştı.

Mısır'da sular tekrar duruldu ama ne Dinşavay unutuldu ne de İngilizler affedildi. 1906'da milliyetçi bir hareketin tesis edilmesi için gereken her şey yerli yerine oturmuştu. Bununla birlikte, Mısır'daki milliyetçilerin karşısında değil çekilmek Arap dünyası üzerindeki nüfuzunu daha da artırmak isteyen bir İngiliz İmparatorluğu bulunuyordu. Gerçekten de İngilizler, Mısır ve Orta Doğu üzerindeki emellerini yeni yeni hayata geçirmeye başlamışlardı.

6

Böl ve Yönet: Birinci Dünya Savaşı ve Savaş Sonrası Anlaşmalar

Milliyetçilik Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde yirminci yüzyılın başlarında boy göstermeye başladı. Başlarda, dört asırlık Osmanlı hâkimiyetinin ardından, imparatorluğun Arap tebaası için kendilerini Osmanlılardan ayrı düşünmek hiç de kolay olmamıştı. İlk milliyetçiler bir Arap devletinin nasıl olması gerektiğine dair çelişkili fikirlerle boğuşuyorlardı. Bazıları Arap Yarımadası merkezli bir krallık hayal ederken, bazıları da Büyük Suriye ya da Irak gibi Arap dünyasının farklı bölgelerinde, farklı devletler olması gerektiğini savundular. Milliyetçiler başlangıçta kendi toplumları içerisinde marjinal konumdaydı ve başkalarının da onları takip etmesine engel olmak için Osmanlı yetkilileri onlara baskı yapmışlardı. Siyasi hayallerinin peşinde koşmakta ısrar edenler sürgüne gönderildi. Bazıları fikirlerinin Avrupa milliyetçiliğiyle besleneceği Paris'e giderken, bazıları da İngiliz idaresine karşı halkı kışkırtan İslamcı refomcular ile seküler milliyetçilerden ilham aldıkları Kahire'ye gittiler.

1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından Arapların Osmanlı idaresine yabancılaşma süreci hızlandı. İttihatçılar, sultanı 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koyup meclisi yeniden açmaya zorlamak için devrime önayak olan ateşli milliyetçilerdi. Söz konusu tedbirler, İttihatçıların Osmanlı idaresini daha liberal hale getireceğini zanneden Arap tebaa arasında geniş çaplı bir destekle karşılandı. Ama Araplar çok geçmeden İstanbul'daki yeni rejimin Arap vilayetleri üzerinde eskisinden çok daha katı bir hâkimiyet kurmaya niyetli olduklarını öğreneceklerdi.

İttihatçılar kendilerinin merkezileşme, Arapların ise tahakküm olarak gördüğü birtakım uygulamaları yürürlüğe koydular. Bilhassa Türkçeyi imparatorluğun resmî dili kabul edip Arap vilayetlerindeki okullarda ve kamu kuruluşlarında Arapçanın yerine kullanmaya başladılar. Bu politika Arapçayı kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak gören Arap ideologları rejime yabancılaştırdı. Bu sırada İttihatçıların Arap vilayetlerini merkeze bağlamak için uyguladığı tedbirler tam tersine milliyetçi hareketleri daha da körükledi. 1910'lara gelindiğinde aydınlar ve zabitlerden oluşan gruplar Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma amaçlı gizli cemiyetler kurmaya başladılar. Bu milliyetçilerden bazıları davalarına destek alabilme umuduyla elçilikler vasıtasıyla Avrupa devletleriyle temasa geçtiler.

İlk Arap milliyetçilerinin karşı karşıya olduğu sorunlar saymakla bitmezdi. Osmanlı İmparatorluğu her yerdeydi ve gayrihukuki siyasi eylemlerin tepesine acımasızca çöküyordu. Arap topraklarının bağımsızlığını isteyenler buna erişecek imkânlara sahip değildiler. Kavalalı Mehmet Ali'nin yaptığı gibi Arap diyarlarından güçlü liderlerin ortaya çıkıp Osmanlı ordularını yendiği günler çok gerilerde kalmıştı. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformları sayesinde merkezî hükümet çok daha güçlenmişti ve Arap vilayetleri İstanbul yönetimine daha sıkı bağlanmıştı. Osmanlıların Arap toprakları üzerindeki hâkimiyetini sarsmak için büyük bir felaket yaşanması gerekiyordu.

Bu felaket Birinci Dünya Savaşı olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu, Almanya'yla ittifak yaparak Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Bu, Osmanlıların uzak durmayı tercih etmesi gereken bir savaştı. 1911'de Libya ve Ege Adaları'nda İtalya'yla, 1912 ve 1913'te Balkan devletleriyle iki yıkıcı savaş yapmış olan imparatorluk savaş yorgunuydu. 1914 yazında Avrupa savaşa doğru sürüklenirken, Osmanlı hükümeti de İngiltere ve Fransa'yla savunma paktı yaparak savaştan uzak durmayı denedi. Ama ne İngiltere ne de Fransa, Osmanlı hükümetiyle ittifak yapıp onların toprakları üzerinde emelleri olan müttefikleri Rusya'yla karşı karşıya gelmek istemişti.

İttihat ve Terakki hükümetinin önde gelen isimlerinden biri olan Enver Paşa büyük bir Alman hayranıydı. Orta Doğu'ya göz dikmemiş tek Avrupa devleti olan Almanya'nın güvenilir olduğunu düşünüyordu. Rusya, Fransa ve İngiltere daha önce imparatorluklarını Osmanlı aley-

hine genişletmişti ve bunu tekrar yapmaları muhtemeldi. Enver Paşa, Almanların askerî başarılarından etkilenmişti ve Almanya'nın tek başına, topraklarındaki Avrupa ilerleyişine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyaç duyduğu korumayı sağlayabileceğini düşünüyordu. Enver Paşa Alman hükümetiyle gizli bir görüşme tertip etti ve 2 Ağustos 1914'te, savaşın patlak vermesinden kısa süre sonra bir ittifak anlaşması imzaladı. Bu anlaşmaya göre askerî danışman, savaş malzemesi ve mali destek karşılığında Osmanlı İmparatorluğu İtilaf Devletleri'ne savaş ilan edecekti.

Almanlar, Osmanlı sultanının halife unvanından veya dünyadaki tüm Müslümanların lideri olarak itibari rolünden istifade ederek İngiltere ve Fransa'ya karşı bir cihat ilan etmesinden yararlanabileceklerini düşünmüşlerdi. Güney Asya ve Kuzey Afrika'daki sömürgelerde İngiliz ve Fransız hâkimiyeti altında yaşayan milyonlarca Müslüman düşünüldüğünde Almanlar cihat ilan edilmesinin düşmanları üzerinde yıkıcı sonuçları olacağına inanıyorlardı. Osmanlılar 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne savaş ilan ettiğinde sultan dünya üzerindeki tüm Müslümanları İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı yürütülecek cihada katılmaya çağırdı. Sultanın cihat çağrısı savaşın sürdüğü bölgelerden uzakta ve kendi günlük meseleleriyle meşgul olan Müslümanlara çok az tesir etse de Paris ve Londra hükümetlerini fazlasıyla telaşlandırdı. Savaşın başlamasından uzun süre sonra bile İngiliz ve Fransız stratejistler sultanın cihat çağrısını dengelemek için Müslüman üst düzey yetkililerin desteğinin peşinden koştular.

Savaş başladıktan sonra Osmanlı yetkilileri ayrılıkçı eğilimleri olduğundan şüphelendikleri herkesin tepesine çöktüler. Özellikle Arap milliyetçileri bu baskının kurbanı olmuştu. İttihat ve Terakki yönetiminin üç liderinden biri olan Cemal Paşa, Suriye'nin yönetimini devralıp buradaki Arap milliyetçiliğinin bastırılmasını bizzat yönetti. Cemal Paşa önde gelen bazı Arap milliyetçilerini töhmet altında bırakan, Fransız elçiliğinden haczedilmiş belgelere dayanarak Beyrut ve Şam'da çok sayıda kişiyi ihanetle suçladı. 1915 tarihinde Lübnan Dağı'nda askerî bir mahkeme kuruldu ve o yıl içerisinde düzinelerce Beyrutlu ve Şamlı asılarak idam edilirken yüzlercesi hapse atıldı ve binlercesi de sürgün edildi. Uyguladığı bu ağır cezalar Cemal Paşa'ya *el-Saffah* yani "kan döken" lakabını kazandırırken çok sayıda Arabı da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmanın gerekli olduğuna ikna etti.

Yine de savaşın neden olduğu zor hayat şartları sadece yasadışı siyasi eylemlere karışanları değil tüm Arapları etkilemişti. Osmanlı ordusu binlerce genci askere almış ve zaman içerisinde bunların çoğu yaralanmış, hastalanmış ya da hayatını kaybetmişti. Devlet görevlileri köylülerin ürün ve hayvanlarına el koyup bu ürünlerin bedellerini yeni basılmış ve hiçbir değeri olmayan paralarla ödemişlerdi. Tüm bunlara kuraklık ve çekirge istilası da eklenince kıtlık baş göstermiş, Lübnan Dağı ve Suriye'de neredeyse yarım milyon kişi bu yüzden hayatını kaybetmişti.

Her şeye rağmen Osmanlılar, Avrupalıları hayrete düşürecek şekilde, dişli bir müttefik olduklarını ispatladılar. Savaşın başında Osmanlılar, Süveyş Kanalı'ndaki İngiliz mevzilerine saldırdı. 1915'te ise Fransa, İngiltere ve İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth) kuvvetlerini Çanakkale'de mağlup ettiler. 1916'da Hint Yurtdışı Sefer Kuvveti'ni Mezopotamya'da kuşatıp esir aldılar. 1916-18 arasında Hicaz demiryolu boyunca gerçekleşen Arap İsyanı'nı kontrol altında tuttular. Ve 1918 sonbaharına kadar İngilizleri Filistin'in her karışı için savaşmak zorunda bıraktılar.

Fakat sonunda Osmanlılar savaşı daha fazla sürdüremedi. İngiliz birlikleri Mezopotamya, Filistin ve –Arap İsyanı'ndaki müttefiklerinin yardımıyla– Suriye'yi ele geçirdiler. Osmanlılar Anadolu'ya çekildi ve Arap topraklarına bir daha dönmedi. Ekim 1918'de, son Osmanlı taburu, dört yüz iki yıl önce Yavuz Selim'in Arap topraklarını ele geçirmeye başladığı noktaya yakın Halep'in kuzey sınırından çekilip gitti. Arap topraklarındaki dört asırlık Osmanlı hâkimiyeti böylece sona ermiş oldu.

Yenilen Osmanlılar Arap topraklarından çekildiğinde çok az kişi onların gidişine üzüldü. Osmanlı hâkimiyetinin sona erişiyle Arap dünyasında büyük bir siyasi hareketlilik başladı. Araplar dört asırlık Osmanlı yönetimini baskı ve geri kalmışlık dönemi olarak görmüşlerdi. Yeniden doğan Arap dünyasının bağımsız ve birlik içinde bir devlet olarak diğer milletlerden oluşan topluluğa katılacağı düşüncesiyle heyecan içerisindeydiler. Aynı zamanda Avrupa emperyalizminin teşkil ettiği tehdidin de farkındaydılar. Fransa'nın Kuzey Afrika'da ve İngiltere'nin Mısır'da yaptığı zulümleri gazetelerde okuyan diğer bölgelerdeki Araplar ne pahasına olursa olsun yabancı hâkimiyetine girmemeye kararlıydılar. Ekim 1918-Temmuz 1920 arasındaki kısa zaman zarfında Araplar gerçekten de bağımsızlığı kazanmış gibi görünüyordu. Ama onları bekleyen en

büyük tehlikenin muzaffer İtilaf Devletleri'nin bölgedeki emelleri olduğunu çok geçmeden öğreneceklerdi.

Osmanlıların Almanya'nın yanında savaşa girmesinden kısa süre sonra İtilaf Devletleri imparatorluğun savaştan sonra nasıl paylaşılacağını planlamaya başladılar. İlk hamle Ruslardan geldi ve Ruslar, Mart 1915'te İtilaf kuvvetlerine İstanbul ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan Boğazları ilhak etmek istediklerini bildirdi. Fransa, Rusya'nın talebini kabul edip kendisi de Kilikya (İskenderun ve Adana'nın da dâhil olduğu Türkiye'nin güneydoğu şeridi) ve Filistin'deki kutsal toprakların da dâhil olduğu Büyük Suriye'yi (günümüzde Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün) ilhak etme planını ortaya koydu.

Müttefiklerinin taleplerini değerlendiren İngiltere, Osmanlı toprakları üzerindeki stratejik menfaatlerini tekrar gözden geçirmek zorunda kaldı. 8 Nisan 1915'te Başbakan Herbert Asquith mağlup edilecek Osmanlı Devleti'yle ilgili savaş sonrası senaryoları belirleyecek bir heyet toplanmasını istedi. İsmini, başkanı Sir Maurice de Bunsen'dan alan bu heyet "Anadolu topraklarındaki koşulların ve emperyalist sorumluluğun kaçınılmaz artışını yeniden gözden geçirerek İngiliz İmparatorluğu'nun müstakbel çıkarlarını" dengelemeyi amaçlıyordu. Haziran 1915 sonunda Bunsen Heyeti vardığı sonuçları açıkladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması durumunda İngiltere Basra Körfezi'ndeki, yani Kuveyt'ten Ateşkes Devletleri'ne (bugünkü Birleşik Arap Emirlikleri) uzanan bölgedeki konumu özel bir nüfuz alanı olarak muhafaza etmeye çalışacaktı. Dahası İngilizler tüm Mezopotamya'yı –Basra, Bağdat ve Musul– ele geçirmeyi istiyorlardı. Emperyal bir irtibat ağı kurmak için Mezopotamya'yı Akdeniz'deki Hayfa Limanı'na demiryoluyla bağlamayı da amaçlıyorlardı.[160] Bilhassa İngiltere'nin müttefiklerine verdiği birbiriyle çelişen sayısız vaat dikkate alındığında, savaş sonrası nihai toprak paylaşımının Bunsen Heyeti tarafından hazırlanan raporla benzerliği şaşırtıcıdır.

İngilizler savaş sonrası Osmanlı topraklarının paylaşımı için 1915-1917 arasında üç ayrı anlaşma yaptılar: bağımsız bir Arap krallığının kurulması için Mekke şerifiyle yapılan anlaşma, Suriye ve Mezopotamya'nın İngiltere ile Fransa arasında paylaşılması için yapılan bir Avrupa paktı ve Siyonistlere Filistin'de bir Yahudi devleti kurulacağına dair verilen söz. İngilizlerin savaş sonrası diplomasisinin karşılaştığı en büyük sorun birbiriyle çelişen tüm bu vaatler arasında bir orta yol bulabilmekti.

İlk vaat en geniş ölçekli olandı. Bunsen Raporu'nun hazırlanmasından kısa süre sonra İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener, Kahire'deki İngiliz yetkililerinden, Osmanlıların İslam'ın kutsal şehirlerini yönetmesi için atadığı Mekke şerifiyle bir ittifak kurmak üzere görüşmelerini istedi. Henüz savaşın başıydı ve İngilizler, Osmanlıların cihat çağrısının Almanların umut ettiği etkiyi –Müslüman dünyasında meydana gelecek genel bir başkaldırının İngiliz kolonilerindeki dengeyi bozması– yapabileceğinden korkmuşlardı. İngilizler İslam dünyasının ileri gelenleriyle görüşerek bu çağrının etkisini tersine çevirebileceklerini, diğer bir deyişle Arap milliyetçi hareketleri Osmanlılara karşı kışkırtmayı düşünmüşlerdi. Ayrıca bu tür bir Arap isyanı Almanya'nın doğudaki müttefikine karşı dâhilî yeni bir cephenin açılmasına da neden olacaktı.

1915 yazına gelindiğinde Çanakkale'deki Osmanlı ve Alman müdafaası karşısında çakılıp kalan İngiliz ve İngiliz Milletler Topluluğu birliklerinin üzerindeki tazyikin azaltılmasının şart olduğu anlaşıldı. Temmuz 1915'te Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri, Sir Henry McMahon'la yazışmaya başladı. Mart 1916'ya kadar süren sekiz aylık bir yazışma sürecinden sonra McMahon İngilizlerin Şerif Hüseyin ile onun Haşimi Hanedanı tarafından yönetilecek bağımsız bir Arap krallığını tanıyacağı ve bunun karşılığında da Haşimilerin Osmanlılara karşı isyan etmesini beklediklerini söyledi. İngilizler ayrıca Arap isyanını para, silah ve tahıl göndererek destekleyeceklerini de vadettiler.

Hüseyin ile McMahon arasındaki müzakerelerin büyük bölümü bu mefruz Arap krallığının sınırlarına dairdi. Şerif Hüseyin istediği bölgeleri açıkça ifade etmişti: Sina Yarımadası'ndaki Mısır sınırından Türkiye'deki Kilikya ve Toroslara kadar uzanan Suriye'nin tamamı, İran sınırına kadar Mezopotamya'nın tamamı ve Aden'deki İngiliz kolonisi hariç Arap Yarımadası'nın tamamı.

24 Ekim 1915'teki ünlü mektubunda Sir Henry McMahon iki istisna dışında Şerif Hüseyin'in taleplerini kabul etti. Fransa'nın ilgilendiği Kilikya ve "Suriye'nin batısında kalan Şam, Humus, Hama ve Halep" bölgelerini listeden çıkardı ve Bağdat ile Basra eyaletleri üzerindeki İngiliz taleplerinde ısrar etti. Ancak bu talepler müşterek bir İngiliz-Arap idaresiyle dengelenebilirdi. McMahon, Şerif Hüseyin'e şöyle teminat vermişti, "Bu değişiklikler haricinde Büyük Britanya, Mekke Şerifi tarafından talep edilen sınırlar içerisindeki Arapların bağımsızlığını tanımakta ve desteklemektedir." Hüseyin istemeden de olsa bu iki istisnayı kabul etti

ancak şöyle bir ikazda bulundu: "Savaş bittikten sonra ilk fırsatta şimdi Beyrut ve kıyısında Fransa'ya bırakmış olduğumuz yerleri(...) sizden isteyeceğiz."[161]

Büyük Britanya'yla varılan bu anlaşma neticesinde Şerif Hüseyin 5 Haziran 1916'da Osmanlılara karşı bir ayaklanma başlattı. Arap İsyanı'nın ilk hedefi Hicaz'daki yönetim binaları oldu. 12 Haziran'da Mekke, Haşimi kuvvetlerinin eline geçti ve Kızıldeniz kıyısındaki Cidde Limanı da dört gün sonra teslim oldu. Medine'deki büyük Osmanlı garnizonu Arap saldırılarına karşı koyacak durumdaydı ve Hicaz Demiryolu sayesinde ikmal sevkiyatı sağlanıyordu. Haşimiler hayati önem taşıyan bu demiryolu hattını Şam'dan keserek Medine'deki kuvvetleri de teslim alıp Hicaz'ın ele geçirilmesinin tamamlanmasını istiyorlardı. Bin üç yüz kilometre uzunluğundaki demiryolunun Suriye çölündeki daha savunmasız kısımlarını tahrip etmek için kuzeye doğru ilerlediler. Medine'ye giden trenleri engellemek için rayların altına tahrip kalıpları yerleştiren T. E. Lawrence işte bu noktada devreye girdi.

Temmuz 1917'de Şerif Hüseyin'in oğlu Emîr Faysal'ın komuta ettiği bir Arap ordusu (modern Ürdün'deki) küçük bir liman şehri olan Akabe'deki Osmanlı kalesini ele geçirdi. Faysal, karargâhını Akabe'de kurup oradan hem Ma'an ve Tafile'deki Osmanlı tahkimatlarını taciz etti hem de sürekli olarak Hicaz Demiryolu'na saldırdı. Ama Arap ordusu Osmanlıları alt edip Ma'an şehrini almayı başaramadı. Üstelik Osmanlılara sadık kabileler ile şehir sakinlerinin direnişiyle karşılaştılar.

Yakındaki Karak şehrinde kabile üyeleri ve şehir halkı beş yüz kişilik bir milis kuvveti kurup 17 Temmuz 1917'de Faysal ve adamlarına karşı direndiler. Karak gönüllüleri Haşimilere karşı üç saat savaştıktan sonra dokuzunu öldürüp iki atlarını da ele geçirerek zafer kazandılar. Bu küçük çatışma Haşimiler ile Osmanlılara sadık olanlar arasındaki bölünmeyi de gözler önüne seriyordu. Ağustos 1917'de, İngiliz ve Fransız istihbaratı Mavera-i Ürdün'deki kabilelerin de Osmanlı İmparatorluğu'na sıkı sıkıya bağlı olduğunu tespit etti.[162] Şerif Hüseyin'in tüm Arapları kendi safına çekmeyi planlayan karşı cihadı işe yaramamıştı.

Ma'an da çetin Osmanlı direnişiyle karşılaşan ve bazı bölgelerde zorlu arazide savaşmak zorunda kalan Haşimiler Ağustos 1918'de kuzeydeki vaha kasabası el Azrak'a yöneldiler. Mevcudu sekiz bin kişiye çıkmış olan Arap ordusu bu kasabayı üs olarak kullanarak Filistin'deki, Şam'ı ele geçirmeyi planlayan General Edmund Allenby'ye destek olmak için

diğer yönden saldırdılar. 2 Ekim 1918'de Şam'ın düşmesiyle Arap İsyanı en büyük hedefini ele geçirmiş oldu – ve Şerif Hüseyin İngilizlerin sözünü tutmasını beklemeye başladı.

İngilizlerin Osmanlı topraklarının paylaşılmasına dair savaş zamanı yaptığı ikinci plan içlerinde en karışık olandı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki taleplerinin farkındaydı ama üç savaş müttefiki henüz resmî bir anlaşmaya varamamıştı. McMahon, Şerif Hüseyin'le müzakerelere devam ederken İngiliz ve Fransız hükümetleri savaş sonrasında Osmanlı topraklarının paylaşımı için resmî bir anlaşma hazırlayacak heyetler kurdular. Fransızları eski Beyrut büyükelçisi Charles François Georges-Picot, İngilizleri ise Lord Kitchener'ın Orta Doğu danışmanı Sir Mark Sykes temsil ediyordu. İki taraf 1916 başlarında anlaşmaya vardı ve Rusya da toprak taleplerinin İngiltere tarafından kabul edilmesi şartıyla anlaşmaya imza attı.

İleride Sykes-Picot Anlaşması olarak bilinecek anlaşmaya son şekli Ekim 1916'da verildi. Anlaşma Orta Doğu haritasını kırmızı ve mavi renklere boyuyordu: kırmızı renkli Bağdat ve Basra eyaletlerinde İngilizlerin "diledikleri şekilde doğrudan ya da dolaylı yönetim ve kontrol kurma" hakları bulunacaktı ve mavi renkli Kilikya ile Suriye'nin kıyı bölgelerinde de Fransızlar aynı haklara sahiptiler. Kahverengiye boyalı ve istisnai bir bölge olan Filistin ise son şekline ileride karar verilecek "uluslararası bir idareye" devredilecekti. Ek olarak İngilizler Kuzey Arabistan'da, Irak'ın ortasındaki Kerkük'ten Gazze'ye kadar uzanan bölgede dolaylı hâkimiyet tesis ederlerken, Fransızlar da aynısını Musul, Halep ve Şam üçgeni arasında yapacaklardı.[163] Anlaşmayla Doğu Anadolu'nun Ruslara bırakılacağı da taahhüt altına alınmış oluyordu.

Sykes-Picot Anlaşması çözdüğünden çok daha fazla soruna neden oldu. İngilizler ileride Musul ve Kuzey Mezopotamya'da Fransa'nın garantörlüğünü kabul ettiklerine pişman oldular ve Filistin'in uluslararası idareye devredilmesi konusunda şüpheye düştüler. Üstelik Sykes-Picot Anlaşması Hüseyin-McMahon görüşmelerinin ne niyetine ne de içeriğine uyuyordu. Filistinli bir gözlemcinin gözüyle, "hayret verici bir ikiyüzlülük örneği"ydi.[164]

İngiliz hükümetinin savaş sırasında verdiği sözler içerisinde en kalıcısı üçüncüsü oldu. Avrupa ve Rusya'da asırlardır hâkim olan antisemitizmin

ardından bir grup Avrupalı Yahudi düşünür Filistin'de bir vatan kurma fikri etrafında toplandı. 1882'den itibaren Rusya'daki baskılardan kaçan Yahudi mülteciler –yirmi bin ila otuz bin kadar– Filistin'de yerleşmeye başlamışlardı. 1882-1903 arası süren bu ilk mülteci dalgasıyla gelenler çoğunlukla şehirlere yerleşirken üç bin kişiye yakını da Moses Montefiore ve Baron Edmond de Rothschild gibi Yahudi hayırseverlerin de yardımıyla kıyı ovalarındaki ve Karmel Dağı'nın kuzeyindeki tepelerde bulunan tarım kolonilerine yerleştiler.

Theodore Herzl'in meşhur kitabı *Yahudi Devleti*'nin (Der Judenstaat) 1896'da yayımlanmasından sonra bu göç hareketi daha da güç kazandı. Viyanalı bir gazeteci olan Herzl ileride Siyonizm olarak bilinecek yeni Yahudi milliyetçilik hareketinin yayılmasını destekliyordu. Herzl, 1897 yazında İlk Siyonist Kongre'yi topladı ve bu kongrede, "amacı Yahudi halkı için Filistin'de, kamu hukukuyla teminat altına alınacak bir devlet kurmak"[165] olarak açıklanan Dünya Siyonist Teşkilatı da kuruldu.

Dünya Siyonist Teşkilatı'nın amacına ulaşabilmesi için uluslararası desteğe ihtiyacı vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla teşkilat Berlin'den Londra'ya taşındı. Teşkilatın başkanı olan Haim Weizmann bir kimya profesörüydü ve silah üretimine olan katkıları sayesinde (top mermilerinin üretimine doğrudan tatbik edilebilecek bir keşifte bulunmuştu) en üst düzey kişilerle doğrudan temasa geçme şansına sahipti. Weizmann bu şansı İngiliz hükümetinin Siyonizme resmî olarak destek vermesi için kullandı.[166] Başbakan David Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'u iki yıl ikna etmeye uğraştıktan sonra Weizmann nihayet istediği desteği elde etti. 2 Kasım 1917 tarihli bir mektupta Balfour, Weizmann'a şunları söylüyordu:

> Majestelerinin hükümeti Filistin'de Yahudi halkı için ulusal bir devlet kurulması konusunda olumlu düşünmektedir ve bunun sağlanabilmesi için elinden gelen yardımı yapmaya hazırdır, ayrıca Filistin'de yaşayan Yahudi olmayan topluluğun kamusal ve dinî haklarını ya da diğer ülkelerde yaşayan Yahudilerin hak ve siyasi konumlarını tehlikeye düşürecek hiçbir eylemde bulunulmayacaktır.[167]

Bu açıklamayla İngilizlerin desteği teminat altına alınmış oluyordu. Filistin'de devlet kurmak isteyen Siyonistlere verecekleri desteği daha da artıran Balfour savaş kabinesine, "Yahudilerin büyük çoğunluğunun

Siyonizmi desteklediği Rusya ve Amerika'da (...) etkili propaganda faaliyetleri yürütebilmeliyiz," şeklinde bir açıklamada bulundu. Siyonistler de bu iyiliği karşılıksız bırakmadı ve Balfour Deklarasyonu'nun ardından Filistin'in İngiliz idaresi altında olmasını isteyerek İngiltere'nin Sykes-Picot Anlaşması'nda yaptığı hatalardan biri olan Filistin'in uluslararası idareye devredilmesi meselesini de çözmüş oldular.

Aralık 1917'de, İngilizler verdikleri çelişkili vaatlerle yüzleşmek zorunda kalınca işin aslı da ortaya çıktı. Balfour Deklarasyonu halka açıktı ve İngiliz hükümeti tarafından açıkça tartışılmıştı. Sykes-Picot Anlaşması ise üç itilaf devleti arasında gizlice yapılmıştı. Ekim 1917'deki Rus İhtilali'nin ardından Bolşevikler, Çar hükümetinin gizli diplomasisini gözden düşürmek için dışişleri bakanlığındaki gizli belgeleri ifşa etmeye başladılar – bunlar arasında Sykes-Picot Anlaşması'na dair belgeler de bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi için gizli bir anlaşma yapıldığı haberi Arap dünyasından önce İstanbul'a ulaştı. Osmanlılar bunu Haşimiler ile İngilizlerin arasını açmak için bir fırsat olarak gördüler.

Filistin'de İngilizler tarafından kuşatılmış olan Osmanlılar, Haşimilerle barış yapmak için İngilizlerin ihanetini fırsat bildiler. Osmanlı komutanı Cemal Paşa 4 Aralık 1917'de Beyrut'ta yaptığı bir konuşmada İngilizlerin Arapları nasıl kandırdığından bahsetti.

İngilizlerin Şerif Hüseyin'e söz verdikleri hürriyet değil de serap ve yalandır, üstelik onun bağımsızlık hayallerinin az da olsa gerçekleşme umudu olsaydı Hicaz isyanının zerre kadar da olsa makul bir tarafı vardır derdim. Ama İngilizlerin gerçek maksadını artık hepimiz biliyoruz: Her şeyin gün ışığına çıkması uzun sürmedi. Peki, şimdi Şerif Hüseyin (...) İngilizlerin kölesi olma karşılığında İslam'ın halifesinin kendisine bahşetmiş olduğu makamı satmanın utancını taşıyabilecek mi?[168]

Cemal Paşa, Haşimilere İngilizlerle ittifaklarını bozup Osmanlı safına geçmelerini sağlamak için cömert bir barış teklifinde bulundu. Şerif Hüseyin ve oğulları karar vermekte zorlandılar ama sonunda Osmanlılar'dan bağımsızlık elde edebilmek için İngilizlerin safında kalmaya devam etmeye karar verdiler. Ama Arapların İngilizlerin verdikleri sözlere

olan güveni sarsılmıştı. Hüseyin-McMahon görüşmesi, Sykes-Picot Anlaşması ve Balfour Deklarasyonu arasında İngilizler Büyük Suriye ve Mezopotamya'yı en az iki, Filistin'i ise üç farklı gruba vadetmişlerdi.

Arap müttefiklerini niyetlerinin iyi olduğuna ikna etmek isteyen İngiliz ve Fransızlar Kasım 1918'de, Osmanlıların Arap topraklarından çekilmesinden sonra, teskin edici bir açıklamada bulundular. Ortak bildirilerinde Arap topraklarında sürdürdükleri savaşın amacının "uzun zamandır Türkler tarafından ezilen halkları tam ve kesin olarak hürriyetlerine kavuşturmak ve halkın inisiyatifi ile özgür iradesinin ürünü olan millî yönetimler ve hükümetler kurmak"[169] olduğunu söylediler. İngiliz ve Fransızlar, Arapları bu işte bir çıkarları olmadığına ikna etmek için çok dil döktüler. Bu ikiyüzlü açıklama kısa vadede Arapları sakinleştirmiş olsa da toprak paylaşımının İngiliz ve Fransızların emperyalist çıkarları doğrultusunda yapıldığını uzun süre gizleyemeyecekti.

Birinci Dünya Savaşı sona ererken muzaffer İtilaf Güçleri savaş yüzünden hırpalanan dünyada düzeni –tabii ki kendi bildikleri şekilde– tesis etmeye koyuldular. Savaş sonrası çözülmesi gereken yığınla sorunun içerisinde sıranın onlara gelmesi için Araplardan sabırlı olmaları istendi. Yetkililer onların taleplerini dinleyecek ve İngilizlerin savaş sırasında verdiği çelişkili sözlerin bir orta yolu bulunacaktı.

İtilaf Devletleri'nin liderleri taleplerini yenilen ülkelere –Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu– kabul ettirmek için Paris'te bir araya geldiler ve Ocak ile Haziran 1919 arasında yüzden fazla toplantı gerçekleştirildi. Bir Amerikan başkanı uluslararası diplomaside söz sahibi olmak için ilk kez yurtdışına çıktı. İngiltere ve Fransa başbakanları David Lloyd George ve Georges Clemenceau gündemi belirlemekte öncü rolü üstlendiler. İtalya'yla birlikte bu devletler Paris'teki kararların çoğunu alacak Dörtlü Konsey'i teşkil ediyordu. Dört yıl süren ve "tüm savaşları sona erdirecek savaşın" ardından Fransa ile Büyük Britanya, Paris Barış Konferansı'nı kullanarak Almanya'yı bir daha dünya barışını tehdit edemeyecek bir hale getirmeye kararlıydı. Konferansı, Arap dünyasının da dâhil olduğu, Avrupa, Asya ve Afrika'nın haritasını yeniden çizmek için kullanacak ve savaşta sarf ettikleri çabanın karşılığında da yenilen ülkelerden toprak ve sömürgeci tasarruflar elde edeceklerdi.

1919 Paris Barış Konferansı müzakerecileri arasında bulunan ABD Başkanı Woodrow Wilson dünya üzerinde yabancı güçlerin egemenliği altında yaşayan halkları heyecanlandıran bir fikir ortaya attı. Wilson, Kongre'nin 8 Ocak 1918'deki birleşik oturumuna işaret ederek Amerika'nın savaş sonrası siyasetini meşhur on dört ilkeyle açıkladı. "Fetih ve yayılma" çağının sona erdiğini beyan ederek kolonilerle ilgili radikal bir görüş ortaya attı ve halkın menfaatlerinin emperyalist güçlerin iddialarıyla eşit ağırlığa sahip olması gerektiğini söyledi. Wilson on ikinci maddede Arap iştiyakına atıfta bulunarak, Araplara "tartışmasız şekilde özerk gelişme imkânı" sözü verdi. Arap dünyasındaki çoğu kişi, yirminci yüzyılda dünya üzerinde hâkimiyet kuracak Amerikan süper gücüyle ilk kez böylece tanışmış oldu. Dünya, Paris'te barış şartlarını tartışırken Araplar taleplerinin temsilcisi olarak gördükleri Wilson'a bel bağlamıştı.

Paris'te Arapların davasını savunacak heyette Arap İsyanı'nın komutanı Emîr Faysal da bulunuyordu. Arabistan'ın Taif şehrinde doğmuş olan Faysal (1883-1933), Şerif Hüseyin bin Ali'nin (iktidarı 1908-1917) üçüncü oğluydu. Faysal çocukluğunun çoğunu İstanbul'da geçirip Osmanlı eğitimi almıştı. 1913'te Cidde şehrini temsilen Meclis-i Umumiye'ye seçildi. 1916'da Şam'a gitti ve Cemal Paşa'nın Arap milliyetçilerine yaptığı baskıcı muamele karşısında şaşkına döndü. Faysal, Şam'da bulunduğu sırada gizli Arap milliyetçi cemiyetlerinin temsilcileriyle görüştü ve 1916-18 Arap İsyanı'nda önemli bir rol üstlendi.

1918'de Osmanlıların çekilmesinin ardından Emîr Faysal, İngilizlerin bir Arap krallığı kurulması yönünde verdikleri sözü yerine getirecekleri umuduyla Şam'da bir Arap hükümeti kurdu. Versay Barış Konferansı'nda Faysal, Suriye'deki konumunu güçlendirmeye ve İngilizleri, savaş sırasında verdikleri diğer sözleri değil de 1915-1916 Hüseyin-McMahon görüşmelerinde babasına verdikleri sözleri tutmaya zorlamaya çalıştı. Müttefiklerin Arap krallığını kurmalarına müsaade etmesi şartıyla Balfour Deklarasyonu'nu kabul etti ve hatta Ocak 1919'da Siyonist lider Haim Weizmann'la bir anlaşma yaparak Filistin'in Siyonist harekete teslim edilmesini kabul etti. Ama Faysal, Weizmann'la yaptığı anlaşmanın altına, "Haşimilerin Arap krallığıyla ilgili taleplerinde en ufak bir değişiklik ya da eksiltmeye gidilirse bu anlaşmanın tek kelimesini bile kabul etmeyeceğini,"[170] ekledi. Faysal'ın bunları yazacak derecede şüphelenmesi için haklı nedenleri vardı.

Ocak 1919'da Faysal, Paris Barış Konferansı Yüce Divanı'na, Arapların taleplerini içeren bir belge sundu. Gerçekçi olmak istediğinden babasının üç yıl önce McMahon'la yaptığı görüşmedeki taleplerini de mümkün olduğunca yumuşatmıştı. Faysal anılarında, "Arap milliyetçi hareketlerinin nihai hedefi (...) Arapları tek millet olarak bir araya getirmektir," diye yazmıştı. İddialarını, Arapların etnik ve dil birliği, Suriye ve Mezopotamya'daki savaş sonrası Arap milliyetçi partilerinin talepleri ve Arapların savaş sırasında İtilaf Devletleri'ne olan hizmetleri üzerine oturtmuştu. Birbirinden farklı olan Arap topraklarının "ekonomik ve sosyal açıdan" da çeşitlilik arz ettiğini ve onları defaten tek devlet haline getirmenin imkânsız olduğunu kabul ediyordu. Önce Büyük Suriye (Lübnan, Suriye ve Ürdün) ve Batı Arabistan eyaleti olan Hicaz tam bağımsızlığını elde etmeliydi; Yahudi ve Araplar arasında arabuluculuk yapılması için Filistin'de ve İngiltere'nin petrol yataklarına göz koyduğu Mezopotamya'da yabancı müdahalesinin gerekli olduğunu kabul ediyordu; Yemen ve Orta Arabistan'daki (İngilizlerin Suudi liderleriyle çoktan resmî bir anlaşma yaptığı) Necd eyaletinin Arap krallığı sınırları dışında kalmasını da onaylamıştı. Yine de "günün birinde bu toprakların tek bir devlet olarak bir araya geleceklerine" olan inancını koruduğunu da ifade etmişti. Anılarını, "Eğer bağımsızlığımız onaylanır ve kendi kendini idare etme imkânımız sağlanırsa ırk, dil ve menfaat birliğinin doğal çekim gücü eninde sonunda bizi tek millet yapacaktır," diye sonlandırmıştı.[171]

Bu türden birleşik bir Arap devleti hayali, Müttefiklerin istediği son şeydi. Faysal'ın Paris'teki varlığı hem İngiliz hem de Fransızlar için bir utanç kaynağıydı. İngilizleri sözlerini tutmak zorunda bırakıyor ve Fransızlar ile emperyalist menfaatlerinin arasına giriyordu. İngilizler, Fransızlar ve Haşimiler arasındaki bu garip durumdan çıkış yolunu sağlayan Amerikalılar oldu. Wilson önce Suriye halkının dileklerinin tespit edilmesi için çokuluslu bir komisyon kurulmasını önerdi. Wilson'a göre bu komisyon kendi kendini yönetme hakkının ilk adımıydı ve ortaya koduğu on dört maddedeki ilkeleri hayata geçirecekti. İngiltere ve Fransa'ya göre ise komisyonun görevini yerine getirmesi aylar süreceğinden bu zaman zarfında Arap topraklarında canları ne isterse yapabilirlerdi. Faysal bu öneriyi fazla derin düşünmeden hemen kabul edip Araplara

"kendi gelecekleri için amaç ve ideallerini açıklama fırsatı" verdiğinden dolayı teşekkür etti.[172]

Geriye dönüp bakıldığında Amerikalıların başı çektiği King-Crane Komisyonu'nun ölü doğduğunu anlamak zor değildir. İngiliz ve Fransızlar tahkikata katılacak görevli göndermeyi reddederek çokuluslu olması gereken bir komisyonu sadece Amerikalılardan ibaret hale getirerek geçerliliğini yitirmesine neden oldular. Komisyonun bulgularını kabul etmeye niyetleri olmadığından diplomatlarını sürece dâhil etmek istememişlerdi. Yine de King-Crane Raporu eşsiz bir belgedir ve yazarının ifadesiyle, "Suriye'deki mevcut siyasi görüşün oldukça doğru bir tahlilini yapmıştır," – Osmanlı ve Avrupa hâkimiyeti arasındaki bu kısa dönemde Suriye şehirlerinde ve kırsalında yaşayan kişilerin istek ve korkularına dair bir bakış sunmuştur.[173]

Mart 1919'da Başkan Wilson, Oberlin Üniversitesi Dekanı Henry Churchill King ve Chicagolu iş adamı Charles R. Crane'i komisyon başkanları olarak seçti. İki adam da Orta Doğu'ya dair kapsamlı bir bilgiye haizdi – King, İncil tarihi uzmanıydı ve Crane de 1878'den beri Osmanlı topraklarında seyahat ediyordu. Amerikalılar yerel temsilcilerle temasa geçip Suriye, Irak ve Filistin'deki Arap halklarının taleplerini iletmek talimatıyla Mayıs 1919'da Suriye'ye doğru yola çıktılar. King-Crane Komisyonu sadece bulgu tespit etme görevinden çok daha fazlasını yerine getirdi. Söz konusu iki kişinin Büyük Suriye'deki mevcudiyeti o zamana kadar hiçbir siyasi hareketin başlatamadığı ölçüde büyük halk kitlelerini milliyetçi faaliyetlere yöneltti.

Emîr Faysal, Paris'ten Suriye'ye eli boş döndüğünde kendisini bekleyenlere King-Crane Komisyonu'nu olumlu bir gelişme ve Suriyelilerin millî taleplerinin gerçekleşmesi yönünde atılmış ciddi bir adım olarak takdim etti. Büyük Suriye'deki meclislerde konuşmalar yaparak tecrübelerini onlarla paylaştı. Onlara gerçeğin tamamını, Büyük Suriye üzerindeki emperyalist emelleri nedeniyle onlara verdikleri sözleri tutmaya hiç niyeti olmayan Paris'teki müzakerecilerin kendisini nasıl oyalayıp aşağıladığını anlatamazdı. Artık Arap topraklarına dönmüştü ve kendi halkına kendi lisanında hitap ediyordu, bu onun cesaretini geri getirmişti. "Paris'te toplanan konferansa (...) bize söz verileni almaya gittim," dedi. "Çok geçmeden Batılıların Araplar hakkında kara cahil olduklarını ve bilgilerinin kaynağının *1001 Gece Masalları* olduğunu gördüm." Faysal

çoğu açıdan haklıydı. Birkaç uzman haricinde sıradan bir İngiliz ya da Fransız siyasetçinin Arap dünyası hakkında hiçbir malumatı yoktu. "Onların cehaleti yüzünden ben de zamanımın çoğunu en temel şeyleri anlatmaya çalışarak ziyan ettim," demişti Faysal.

Ona olan sadakatlerini sunmak için sık sık sözünü kesen destekçilerinin yüzüne baka baka başarısız olduğunu itiraf edemedi. O yüzden gerçeği saptırarak Müttefiklerin ilkesel olarak Arap halkının bağımsızlığını kabul ettiğini söyledi. King-Crane Komisyonu'nu Müttefiklerin onları bağımsızlığını tanımasının bir uzantısı olarak göstermeye çalıştı. "Uluslararası komisyon," dedi, "sizden kendinizi dilediğiniz şekilde ifade etmenizi isteyecek çünkü günümüzde devletler diğer halkları onların rızası olmadan yönetmek istemiyorlar."[174]

Faysal'ın sözlerine kanan Suriye milliyetçileri Suriye halkını ortak bir amaç etrafında birleştirmeye koyuldular. Arap hükümeti camilere cuma hutbelerinde okunacak metinler dağıttı, King-Crane Komisyonu'na verilecek dilekçeleri hazırlamaları için siyasi ve kültürel birimler kuruldu, köy ve mahalle muhtarlarından halkı komisyona yardımcı olmaları için teşvik etmeleri istendi. Binlerce broşür basılıp köy ve kasabalara dağıtıldı. Broşürlerde milliyetçi hareketlere yeni olanlar için hazırlanmış doğrudan sloganlar bulunuyordu. "Tam bağımsızlık istiyoruz," diyordu broşürlerden birinde Arapça ve İngilizce olarak. Diğer bir broşür ise tüm Suriyelileri hürriyetlerini korumaya çağırarak daha uzun bir metin içerisinde de milliyetçi sloganlarını dile getiriyordu.

Hiç kimsenin sizi kandırıp atalarınızın topraklarına ihanet etmesine izin vermeyin, yoksa çocuk ve torunlarınız size küfrederler. Hür yaşayın! Kendinizi tahakkümün boyunduruğundan kurtarın. Kendi menfaatinizi düşünüp aşağıdaki taleplerde bulunun:

Bir: Kayıtsız şartsız, manda ve himaye olmadan tam bağımsızlık talep edin.

İki: Halkınıza ait olan topraklarınızın bölünmesine müsaade etmeyin, diğer bir deyişle (Suriye bir bütündür, bölünemez).

Üç: Ülkenizin sınırlarının kuzeyde Toroslar, güneyde Sina Çölü ve batıda Akdeniz olmasını talep edin.

Dört: Diğer Arap topraklarının da hürriyetini ve onlarla birlik olmayı dileyin.

Beş: Gerektiğinde tam siyasi bağımsızlığımıza halel getirmeyeceğinden emin olmanız şartıyla mali ve teknik destek söz konusu olduğunda Amerika'yı tercih edin.

Altı: Milletler Cemiyeti'nin bağımsızlık isteyen halklar üzerinde himaye kurulmasını gerektiren yirmi ikinci maddesine itiraz edin.

Yedi: Topraklarımızda tarihî ya da öncelikli haklara sahip olduklarını öne süren devletlerin iddialarını kesin olarak reddedin.

(imza) Muttali bir Arap milliyetçisi[175]

Orijinal belgenin Arapça dili bir tuhaf olsa da mesajı gayet açıktı. King-Crane Komisyonu'nu karşılamak için yerel heyetler toplandı, onlara verilen dilekçelerde bu talepler tekrar edildi, sloganlar atıldı ve pankartlar taşındı.

Suriye halkını seferber etmeyi başaran Faysal ve danışmanları Suriye halkının görüşlerini uluslararası komisyona sunabilmek için geçici bir meclis kurdular. Haşimiler, Avrupa devlet yönetim geleneğini bildikleri için taleplerinin ancak meclis tarafından dile getirilirse meşru kabul edileceğini biliyorlardı. Suriye'nin iç bölgelerinden Osmanlı temsilci seçim prosedürünü kullanarak temsilci seçtiler. İngiliz ve Fransız işgal kuvvetlerinin tüm siyasi eylemlere mani olduğu Lübnan ve Filistin'de ise farklı metotlara başvurdular.[176] Filistin ve Lübnan'daki kabilelerin ve önemli ailelerin liderleri Suriye Genel Meclisi'ne katılmaları için Şam'a davet edildi. Meclise iştirak etmesi için yüze yakın vekil seçilmişti ama ancak altmış dokuz tanesi zamanında Şam'a gelmeyi başarabildi. King-Crane Komisyonu Şam'a ulaşmadan önce bir millî mutabakat belgesi hazırlayabilmek için hemen kolları sıvadılar.

King-Crane Komisyonu 10 Haziran 1919'da Yafa'ya geldi ve altı hafta boyunca Filistin, Suriye, Ürdün ve Lübnan'daki köy ve şehirleri ziyaret ettiler. Komisyon üyeleri seyahatlerinin her bölümünü kaydettiler. Kırktan fazla şehir ve köyde toplantı düzenleyip belediye başkanları, köy muhtarları ve kabile şeyhleri gibi her kesimden temsilciden oluşan dört yüz kırk iki heyetle görüştüler. Çiftçileri, tacirleri, on ikiden fazla Hristiyan mezhebinin, Sünni ve Şii Müslümanların, Yahudilerin, Dürzilerin ve diğer azınlıkların temsilcilerini kabul ettiler. Sekiz farklı kadın heyetiyle görüşüp "Doğu'daki milliyetçi hareketlerde kadının

üstlendiği role" hayran kaldılar. Seyahatleri sırasında 91.079 imzalı 1.863 tane dilekçe topladılar – bu dilekçeler 3,2 milyon olarak hesapladıkları Büyük Suriye nüfusunun yaklaşık yüzde üçünü temsil ediyordu. Komisyon üyeleri Büyük Suriye'deki halkın görüşlerini öğrenmek için bundan fazlasını yapamazdı.

King ve Crane 25 Haziran'da Şam'a geldi. Emîr Faysal hükümetinin bir bakanı olan Yusuf el Hâkim gelişlerini şöyle anlatmaktadır:

> Saraya ve hükümet başkanına resmî bir ziyarette bulundular. Daha sonra döndükleri otelde onları ilk karşılayan basın mensupları oldu. Gazetecilere kısaca halkın siyasi geleceklerine dair görüşlerinin ne olduğunu ve Başkan Wilson'ın önceki açıklamaları uyarınca teknik ve ekonomik destek için bir süreliğine mandayı kabul edip etmeyeceklerini sormaya geldiklerini söylediler.[177]

2 Temmuz'da Suriye Meclisi komisyona, hem Suriye halkının hem de Emîr Faysal hükümetinin taleplerini içerdiğini söyledikleri, on maddelik bir çözüm önergesi sundu.[178] Önergeyi hazırlayanların uluslararası meseleler üzerine olan bilgileri hayret vericiydi; belgede Başkan Wilson'ın sözlerinden ve Milletler Cemiyeti'nin tüzüğünden alıntılar ile İngilizlerin birbiriyle çelişen sözlerine ve Siyonizmin hedeflerine dair göndermeler bulunuyordu. King ve Crane bu önergenin görevlerindeki en önemli belge olduğunu ifade ettiler.

Önergede Suriye Meclisi vekilleri Suriye'nin kendisini Türkiye, Irak, Necd, Hicaz ve Mısır'dan ayıran kesin sınırları içerisinde tam bağımsızlık istediği yazıyordu. Ülkelerinin bir meşrutiyet olmasını istemişlerdi ve Emîr Faysal da kralları olacaktı. Milletler Cemiyeti tüzüğünün yirmi ikinci maddesindeki manda ilkesini baştan reddetmişlerdi ve Arapların Osmanlılar'dan Avrupa'nın himayesi olmadan doğrudan bağımsızlık elde eden Bulgar, Sırp, Yunan ve Rumenlerden daha kabiliyetsiz olmadığını söylüyorlardı. Suriye heyeti sadece teknik ve ekonomik destekten ibaret bir mandayı büyük bir istekle kabul edeceklerini ifade etmişlerdi. Bu görevi yerine getirmede Amerika'ya güveniyorlar ve "Amerikan milletinin sömürgecilik fikrinden en uzak millet olduğunu ve ülkeleri hakkında herhangi bir emelleri olmadığını" düşünüyorlardı. Amerika reddederse Suriye halkı İngiliz mandasını da kabul edebilirdi ama Fransa'yı kabul etmeyi kesinlikle düşünmüyorlardı. Önergede ayrıca İngiliz işgali altında olan Irak'a da bağımsızlığının verilmesi talep ediliyordu.

Suriye Meclisi savaş zamanında uygulanan diplomasiye karşı kesin cephe almıştı. Sykes-Picot Anlaşması ve Balfour Deklarasyonu'na karşı meclis üyeleri şunları yazmıştı: "Başkan Wilson tarafından ortaya konulan gizli anlaşmaları kınayan temel ilkelerden de güç alarak ülkemiz Suriye'nin parçalanmasını ve Suriye'nin güneyinde Siyonist bir yapının teşekkül etmesini öngören herhangi bir anlaşmayı şiddetle reddediyoruz; o nedenle bu anlaşma ve görüşmelerin ilgasını talep ediyoruz." Lübnan ya da Filistin'in Suriye'den ayrılmasını ve millî menfaatlerine aykırı olduğu için Siyonist talepleri reddettiler. "Siyonistlerin Güney Suriye'de bir Yahudi devleti kurma planlarını kabul etmiyor ve ülkemizin herhangi bir bölümüne Siyonistlerin yerleşmesini istemiyoruz çünkü biz bu grubu tasvip etmiyor ve onları millî, ekonomik ve siyasi açıdan halkımıza bir tehdit olarak görüyoruz."

Suriye Meclisi'nin sunduğu önergede haksızlığa karşı duyulan öfkenin yansıdığı bir ton hâkimdi. Suriye hükümetindeki çoğu kişi Arap İsyanı'nda Emîr Faysal'la birlikte savaşmıştı. Savaş zamanında İngiliz ve Fransızların müttefiki olduklarından Osmanlı cephesinde kazandıkları zaferde büyük payları olduğuna inanıyorlardı. Faysal ve Arap ordusu 2 Ekim 1918'de Şam'a girip şehri Osmanlıların elinden almıştı. Onlara göre Suriye halkı siyasi geleceğini tayin etme hakkını savaşarak elde etmişti. Suriye Genel Meclisi savaş zamanı müttefiklerinden adil olmalarını bekliyorlardı çünkü "onların savaş sonrasındaki siyasal hakları savaş sırasındakinden daha önemsiz değildi ve hürriyet ve bağımsızlık için çok kan dökmüşlerdi."

Ağustos 1919'da, Suriye'ye gelmelerinden altı hafta sonra King ve Crane raporlarını hazırlamak için İstanbul'a gittiler. Komisyon üyeleri elde ettikleri tüm verileri geniş bir analize tabi tuttular. King ve Crane, Barış Konferansı'na sundukları raporda Suriye Meclisi'nin önergesini büyük ölçüde desteklediklerini söylediler. Emîr Hüseyin'in başında olduğu bir meşrutiyetle yönetilen, bölünmemiş tek bir Suriye çağrısında bulundular. Suriye'nin destek olarak geçici bir süreliğine tek bir devletin, tercihen Amerika'nın (ikinci tercih olarak İngilizlerin) mandasına girmesini tavsiye ettiler. Ayrıca Siyonist projede büyük değişiklikler yapılarak Yahudi göçlerinin sınırlandırılmasını istediler. King ve Crane, Balfour Deklarasyonu'nda vadedilen sözlerin, Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması ve "Filistin'de yaşayan Yahudi olmayan halkların kamusal ve dinî haklarının korunması", birbiriyle çeliştiğini iddia ettiler. King

ve Crane'in raporunda ayrıca "bu gerçeğin Yahudilerin temsilcileriyle yapılan temaslarda defalarca ortaya çıktığı çünkü Siyonistlerin amacının, farklı satın alma teknikleriyle, Filistin'de yaşayan Yahudi olmayan halkların tümünden kurtulmak olduğu" belirtilmişti.[179] Hiç de şaşırtı olmayan bir şekilde, komisyon üyeleri Filistin'in Yahudi olmayan nüfusunun onda dokuzunun "Siyonist programa karşı olduğu" ve Büyük Suriye'de topladıkları dilekçelerin yüzde yetmiş ikisinin de Siyonizme karşı verildiği sonucuna ulaşmıştı.

Ağustos 1919'un sonunda komisyon, raporunu Paris'teki Amerikan heyetine sundu. Emîr Faysal'ın bu raporla ilgili malumatı olmasa da zaten bundan fazlasını da isteyemezdi. Ama Avrupalıların gözünde King-Crane Raporu rahatsız edici bir belgeydi. Rapor, Paris Konferansı sekreterliği tarafından teslim alındı ve üzerinde fazla düşünülmeden rafa kaldırıldı. Ancak üç yıl sonra halka ilan edildi ama o tarihe kadar İngiliz ve Fransızlar çoktan Arap topraklarını paylaşmışlar ve belgenin artık çıkarlarına daha fazla hizmet edebileceğini düşünmüşlerdi.

1 Kasım 1919'da İngilizler, Suriye ve Lübnan'dan askerlerini çekip bölgeyi Fransızlara teslim edeceklerini açıkladılar. Fransız işgalinin an meselesi olduğunu gören Suriye Genel Meclisi dizginleri ele almaya karar verdi. Üyeleri King-Crane Komisyonu'na teslim edilen önergeyi esas alan bir bağımsızlık bildirgesi hazırladı ve bu bildirge 8 Mart 1920'de halka okundu. Faysal, Filistin ve Lübnan da dâhil olmak üzere, Suriye kralı ilan edildi.

İngiliz ve Fransız hükümetleri Suriye'nin bağımsızlık ilanını tanımadılar. Fransızlar Şam'ı işgal edip savaş zamanı müttefiklerini tahtından indirmeye hazırlanırken İngilizler görmezden geldi. Vadettiği bağımsızlığı gerçekleştiremediği için kendi memleketinde gittikçe yalnızlaşan Faysal, Lübnan'dan Suriye'ye doğru ilerleyen Fransız birliklerine karşı sadece küçük bir birlik kurabildi. Şamlılar, Faysal'ın davasının uğrunda ölünecek bir dava olduğuna inanmıyorlardı.

24 Temmuz 1920 sabahında iki bin Arap gönüllü, Beyrut-Şam yolu üzerindeki bir dağ geçidinde bulunan, gözlerden uzak Maysalun Hanı adında bir kervansarayda toplandı. Karşılarında Fransız üniforması giymiş farklı ülkelerden gelen sömürge askerleri bulunuyordu: Fransız subayların komutasındaki Cezayirliler, Faslılar ve Senegalliler, Suriye'yi Fransa adına almaya gelmişlerdi. Fransa'nın Kuzey Afrika kolonilerinden gelen Arap

Müslüman askerlerin Suriye'deki Arap Müslümanlarla savaşmaya istekli olması Fransa imparatorluğunun gücünü gösteriyordu. Suriye hükümetinin üyelerinden ve ateşli bir Arap milliyetçisi olan Mustafa Satı Bey, hatıralarında "Maysalun gününde" yaşanan olayları Şam'dan görebildiği kadarıyla aktarmıştı:

Savaşa dair detaylar gelmeye başladı. Bizim ordumuz ve Fransızların teçhizatlarına dair bilgim dolayısıyla zaferden pek umudum olmasa da askerî haysiyetimizin korunması için neticenin mümkün olduğu kadar belirsiz kalmasını temenni ediyordum. Fakat saat onda ordunun yenildiği ve cephenin yarıldığı haberi geldi. Yusuf el Ezma (Savaş Bakanı ve Silahlı Kuvvetler Başkomutanı) öldürülmüştü. Ben, "Hayır, el Ezma Maysalun'da intihar etti," dedim. Gerçek bir şehit![180]

Fransız kuvvetlerinin Maysalun'daki müdafileri ezip geçerek Şam'a girmesiyle yirmi altı yıl sürecek huzursuz bir sömürge yönetimi de başlamış oluyordu. Yine de Maysalun'un sembolik önemi Suriye sınırlarının dışına taşmıştı. Arapların gözünde bu küçük çatışma İngilizlerin savaş sırasında verdikleri sözlere ihanet etmesi, ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın milletlerin kendi kaderini tayin hakkı görüşünün iflası ve İngilizler ile Fransızların emperyalist emellerinin milyonlarca Arap'ın umut ve isteklerine galip gelmesiydi. Maysalun, Avrupalıların kendi devlet sistemlerini Orta Doğu'ya dayatma, birleşmek isteyen ülkeleri bölme ve onları iradeleri haricinde yabancı güçlerin boyunduruğu altına sokmalarının simgesiydi. Yeni Arap devletlerinin ve savaş sonrası anlaşmaların sınırları uzun ömürlü oldu ama sebep oldukları sorunlar da bir o kadar uzun ömürlüydü.

Mısır'daki milliyetçi siyasetçiler de Paris Barış Konferansı'nda Britanya'dan bağımsızlıklarını elde edebileceklerine inanmışlardı. Woodrow Wilson'ın on dört maddesinin cazibesine kapılan Mısır siyasetçileri Paris'te yeni bir dünya düzeninin kurulacağını zannediyorlardı. İmparatorluklar çağının yerini kendi kaderini tayin eden milletlerden oluşan yeni bir devletler topluluğuna bırakacağı hayaline kapılmışlardı. Tıpkı İngilizlerin Haşimi müttefikleri gibi Mısırlılar da savaş zamanında İngilizler adına katlandıkları sıkıntılar sayesinde bağımsızlığı hak ettiklerine inanıyorlardı.

Otuz altı yıllık İngiliz hâkimiyetinin ardından Birinci Dünya Savaşı, Mısır'daki İngiliz varlığını perçinlemekten başka işe yaramamıştı. İngilizler kimseye sormadan Aralık 1914'te Mısır'ı himayeleri altına alıp Hidiv II. Abbas'ı "Kralın düşmanlarıyla istişare" ettiği bahanesiyle (kendisi o sırada İstanbul'daydı) görevden aldılar. Mısır artık Osmanlı Devleti'ne bağlı olmadığından yöneticisi de artık bir vali değildi. Görevden alınan hidivin yerine, Mehmet Ali sülalesinin en yaşlısı olan, amcası Hüseyin Kamil, sultan unvanıyla getirildi. İngilizler, tıpkı Şerif Hüseyin'i isyana teşvik ederek Osmanlıların Fransa ve İngiltere'ye yönelik cihat çağrısının etkisini azaltmaya çalıştıkları gibi Mısır'da bir sultan seçerek Osmanlı sultanının otoritesini zayıflatacaklarını düşünmüşlerdi. Bu taktiğin Osmanlı sultanına halife unvanı nedeniyle hürmet etmeye devam eden Mısır müslümanları ya da diğer müslümanlar üzerinde pek bir etkisi olmadı.

Savaş başladığında Mısır'ın İngiltere'ye karşı olan sorumluluğunun büyük bölümü Mısır'ın çalışan halkının sırtına yüklendi. Tarım ürünlerine orduyu beslemek için el konuldu ve köylüler batı cephesinde amele taburlarında görev yapıp lojistik destek sağlamaları için askere alındılar. Enflasyon ve ürün kıtlığı herkesin yaşam standartlarını düşürdü ve çoğu Mısırlı fakirleşti. Kahire ve İskenderiye, Çanakkale ve Filistin cephelerine gönderilmeden önce eğitilen İngiliz ve İngiliz Milletler Topluluğu askerleriyle doldu. Asker sayısının artması bunun daha az bağımsızlık olduğunu düşünen yerel halk ile askerlerin arasını iyice açtı.

Savaş sona yaklaşırken Woodrow Wilson'ın kendi kaderini tayin hakkına dair mesajı Nil vadisinde de yankı bulmaya başladı. Mısırlılar kendilerinin olmayan bir savaşa yaptıkları bunca katkı sayesinde istiklali hak ettiklerine inanıyorlardı. 13 Kasım 1918'de, Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren mütarekeden sadece iki gün sonra, bir grup muteber Mısırlı siyasetçi İngiliz Yüksek Komiseri Sir Reginald Wingate'ten tam bağımsızlık talebinde bulundular. Grubun lideri ve Muhammed Abduh'un takipçilerinden biri olan Saad Zaglul, Ezher'de eğitim almış ve daha önce eğitim bakanı ve Mısır yasama meclisinin başkan yardımcısı olarak görev yapmıştı. Savaş sonrası Halk Partisi'nin mensubu olan Zaglul, Mısır'daki İngiliz varlığına karşı olan milliyetçilerin lideri olarak otaya çıkmıştı. Yanında diğer iki milliyetçi daha bulunuyordu, Abdülaziz Fehmi ve Ali Şeravi.

Wingate onları kabul etti, taleplerini dinledi ve hiç düşünmeden reddetti. Ayrıca Mısırlıların taleplerini dile getirmeleri için Paris Barış Konferansı'na heyet göndermelerini yasaklamakla kalmayıp Zaglul'u Mısırlıların adına konuşmaktan da men etti. Nihayetinde hiç kimse Zaglul'u Mısır halkının temsilcisi olarak seçmemişti.

Mısır heyeti, Wingate'in reddini sineye çekmedi. Yüksek komiserlikten ayrılan Zaglul ve arkadaşları Mısır'ın millî talepleri adına konuşabilme hakkını elde etmenin peşine düştüler. Zaglul ve arkadaşlarının Paris'e gidip Emîr Faysal'ın Suriye için yaptığı gibi Paris Barış Konferansı'nda Mısır'ın durumunu gündeme getirmesinin istenip istenmediğini sordular. Eylemciler tüm Mısır'ı dolaşıp imza topladı. İngiliz yetkililerin çıkardıkları zorluklara ve imzalı dilekçelere el konulmasına rağmen Zaglul'un hareketi büyük bir destek sağlamayı başardı. Dilekçeler yerel seçilmiş kurumlara, vilayet meclislerine ve diğer önemli kişilere gönderildi ve kısa süre içerisinde yüzbinlerce imzalanmış dilekçe yağmaya başladı.[181]

Tüm Mısır halkı Zaglul'un davası arkasında bir araya geldi, Paris Barış Konferansı'nda Britanya'dan bağımsızlıklarını elde etmek için sabırsızlanıyorlardı. Hareket güç kazandıkça İngilizler de Paris Konferansı'nı Mısır meselesiyle ilgisiz hale getirerek milliyetçilerin hızını kesmek istedi. Wingate Mısır'ın konumunda yapılacak herhangi bir değişikliğin majestelerinin hükümeti tarafından "iç mesele değil de bir imparatorluk meselesi olarak kabul edileceğini" ilan etti. Kısacası Zaglul ve arkadaşları taleplerini Paris'te dünyaya değil de Whitehall'da İngiliz hükümetine sunmak zorundaydılar. İngiliz yönetimi, halkı kışkırtmayı durdurması için Zaglul'u doğrudan ikaz etti. İngilizlerin ikazlarını dikkate almayan Zaglul ve arkadaşları 8 Mart 1919'da tutuklanıp Malta'ya gönderildi. Bunun sonucuysa, 1919 Mısır İhtilali'ni başlatan ülke çapında ayaklanmalar oldu.

Saad Zaglul ve arkadaşlarının sürgün edilmesine halkın verdiği tepki ani ve şiddetli olmuştu. Şehirlerden köylere kadar her kesimden insan ülkenin dört bir yanında başkaldırmıştı. Gösterilerin başladığı 9 Mart'ta bir grup öğrenci İngiliz idaresiyle ilişkili gördükleri her şeyi – tren, tramvay, sokak lambası gibi– tahrip etmeye başladılar. İngiliz karşıtı gösteriler ve bu gösterilere İngiliz askerlerinin müdahale etmesi sonucu iki taraftan da pek çok kişi öldü ve yaralandı.

Tarihî El-Ezher Üniversitesi ve camisi isyanın merkezi haline gelmişti. 13 Mart'ta İngiliz askerleri el-Ezher'deki bazı hoca ve öğrencileri tutukladıktan sonra İngiliz emniyet amiri Joseph McPherson durumu bizzat görmek için el Ezher'i ziyaret etti. Kılık değiştirmek için sadece bir fes giyen ve çevresindeki Mısırlıların kendisine kötü kötü baktığı McPherson kalabalık yüzünden caminin ön kapısından giremedi. Ama bulunduğu noktadan caminin içerisindeki bir şeyhin "bir taş yığını üzerinden büyük bir kalabalığa hitap ederek tiranların boyunduruğundan kurtulma mücadelesinde ölmekten korkmamalarını söyleyerek bu yüce davada şehit olacaklara cenneti vadettiğini," duyuyordu. McPherson, Merkezî Devrim Komitesi'nin isyanı kırsala da yaymak için para topladığını gördü.[182]

Kırsalda da İngilizlerle ilişkilendirilen her şey hedef haline geldi – depolara ve savaş sırasında el konan tahılların taşındığı tren istasyonları ile sağladığı haberleşme imkânıyla yönetimi daha verimli hale getiren telgraf hatlarına sabotajlar düzenlendi. Şehirlerde çalışan kesim kendi bildiği şekilde tepki gösterdi. Mısır devlet demiryolları ve Kahire tramvayları greve gitti. İngiliz emniyet amiri McPherson isyana katılan okul çocuğundan çöpçüye kadar herkesi artan bir nefretle şöyle tarif etti: "Sokaklarda uluyan manyaklar, fırsattan istifade ortalıkta nutuk çeken kadınlar, tiranların yıkılmasıyla ilgili bin çeşit zırva haykıran çocuktan serseriye bir sürü tip."

Mısırlılar ise 1919'u farklı hatırlıyordu. Ülkelerinin siyasi geleceğinde söz sahibi olmak için ele geçirdikleri fırsatlardan biriydi bu. Halk kendi ülkelerini yabancı güçlerin müdahalesi olmadan kendilerinin yönetmesi gerektiği fikri etrafında birleşmişti. Arap tarihindeki ilk gerçek milliyetçi hareketti ve milliyetçiler köylüden şehirliye halkın tüm kesimlerinden tam destek almışlardı.

Mısırlı kadınlar da millî siyasette ilk kez 1919'da rol almaya başladılar. Liderleri Hüda Şaravi adında bir kadındı. Kafkas bir annenin ve Mısır ileri gelenlerinden biri olan bir babanın kızı olan Hüda Şaravi (1879-1947) imtiyazlı bir ailede dünyaya gelmişti. Seçkin bir Kahire sülalesinin harem inde büyümüştü ve çevresi kadınlar, çocuklar ve hadımlarla doluydu. Anılarında iki anneden bahsetmiştir – "Büyük Ana" dediği babasının ilk karısı ve kendi annesi. İkisini de çok severdi ama "sırf erkek diye erkek kardeşimi bana tercih ettikleri zaman neler hissettiğimi çok iyi anlayan" Büyük Ana'yı kendisine bilhassa yakın hissederdi.[183]

Şaravi çocukken kendisine erkek kardeşinden daha az eğitim verildiği için gücenmişti. Çalışkan bir öğrenci olduğu için öğretmeninden Kuran'ı doğru okumayı öğrenebilmesi için gramer kitabını da getirmesini istemişti. "Kitabını geri al," demişti hadımlardan biri öğretmene. "Kadı olmayacağı için çocuğun gramer öğrenmeye ihtiyacı yok!" Bu durum karşısında Hüda'nın morali çok bozulmuştu. "Hüsrana uğrayıp derslerimi aksatmaya başladım, istediğim eğitimi alamadığım için kız olmaktan nefret etmiştim. Daha sonra da kadın olmak hep istediğim hürriyetle aramdaki en büyük engel olmuştu."[184]

Hüda daha gençken büyük bir üzüntüyle ileride Ali Paşa Şaravi adındaki yaşlı büyük kuzeninin ikinci karısı olacağını öğrendi. "Hem korkup hem de saygı duyduğum bir baba ya da abi gibi gördüğüm kuzenimle evlenme fikrini içime sindiremiyordum. Karısı ve üç çocuğunun benden daha büyük olduğunu öğrendiğim zaman sinirlerim daha da bozuldu, iyi günler üvey anne deyip hep bana takılırlardı."[185] Zifaf gecesinde yatağa "idama giden bir mahkûm" gibi gitmişti. Evliliğinin yolunda gitmeyip eşlerin birbirinden soğumasına şaşmamak gerek. Ayrı geçirdikleri yedi yıl içerisinde Hüda olgunlaştı ve kocasına geri dönüp nüfuzlu bir adamın karısı rolünü üstlenmeden önce kendi istediği yolda ilerledi.

Hüda Şaravi ayrı geçirdiği yıllarda siyasetle ilgilendi. Kadınlar için eylemler organize etmeye başladı. Fransız feminist Marguerite Clement'i Mısır Üniversitesi'nde bir ders verip Doğulu ve Batılı kadınlar arasındaki farklar ve peçe gibi sosyal uygulamalar hakkında açıklamada bulunması için davet etti. Bu ilk dersin devamı geldi ve Mısırlı kadınlar da söz almaya başladılar, bunların arasında kadınların hürriyetini açıkça ilk kez talep eden Mısırlı feminist Melek Hifni Nasif de (1886-1918) bulunuyordu.[186] Nisan 1914'te Şaravi, Mısırlı Kadın Aydınlar Cemiyeti'ni kurmak için bir toplantı düzenledi, burası aralarında Lübnanlı yazar May Ziyade ve ilk kadın dergilerinden birinin kurucusu olan Lebibe Haşim'in de bulunduğu bazı öncü kadın edebiyatçıların bir araya geldiği bir edebiyat topluluğuydu.

Bu eylemciler Mısır'da farklı bir kadın hareketinin fitilini ateşlediler ve Şaravi ömrünün kalanını bu harekete adadı. Konferanslar ve kadın toplantıları sayesinde seçkin kadınlar Kahire'deki kültürel meselelere daha fazla iştirak etmeye başladılar ve kadınlara eşlerinin izni olmadan buluşup kendi meselelerini tartışacakları bir ortam sağladılar. Bu sınırlı ilerlemeler kendi alanında gayet büyük sayılırdı ama kadını belli şekilde

davranmaya yönelten gelenekler neredeyse hiç etkilenmemişti. Arap ve Osmanlı toplumunda kadın ve erkekleri birbirinden ayıran âdetlerin ortadan kalkması için bir ihtilal gerekliydi.

1919 isyanı siyasi olduğu kadar sosyal açıdan da bir ihtilal olmuştu. 1919 ilkbaharı katı sosyal bölünmelere meydan okunulan ve kısa süreliğine de olsa bunların alaşağı edildiği bir dönemdi. Milliyetçi mücadele kadınların siyasi aktörler olarak Mısır'da ön plana çıkmasına vesile oldu ve ardında güçlü bir feminist hareketi miras olarak bıraktı. Daha kişisel bir seviyede bu olaylar Ali Paşa Şaravi ile karısının barışmasına neden olup evliliklerini milliyetçi davanın birleştirdiği siyasi bir ortaklık haline getirdi.

Ali Paşa Şaravi, Saad Zaglul'un 1918'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir Reginald Wingate'le yaptığı ve kendisinin de katılmış olduğu toplantıdan sonra milliyetçi harekete dâhil olmuştu. Zaglul'la birlikte, Paris Barış Konferansı'nda Mısır'ın taleplerini dile getirmek için oluşturulan "temsil heyeti"nin ve daha sonra Vafd Temsil heyeti isimli milliyetçi partinin kurucu üyelerinden biri oldu. Zaglul sürgün edilince başkanlığı Şaravi devraldı. İhtilal sırasında Ali Paşa'nın karısı Hüda'yla ilişkisi tümüyle değişmişti. Hüda'ya tüm siyasi gelişmeleri, tutuklu olduğu zaman bile, tek tek anlattı ve böylece ona siyasi bir altyapı sağlamış oldu. Kısa bir süre sonra kadınların ceza almadan yapabilecekleri şeyler olduğunu anladılar çünkü İngilizler halkın nefretini kazanmaktan korktukları için onları ne tutuklayabiliyor ne de onlara ateş açabiliyorlardı.

Vafd, kadınları da milliyetçi davaya dâhil ederek bu durumdan istifade etti. İlk kadın gösterisi 16 Mart'ta, ihtilalin başlamasından bir hafta önce düzenlendi. Üzerinde Arapça ve Fransızca beyaz harflerin yazılı olduğu siyah pankartlar –yas renkleri– hazırlandı. Göstericiler daha sonra Kahire'nin merkezinde toplandı, Woodrow Wilson'ın On Dört Maddesi'nde vadettiği kendi kaderini tayin hakkını elde etmek istediklerini göstermek için Birleşik Devletler büyükelçiliğine yürümeyi planlıyorlardı. Kadın göstericiler hedeflerine varamadan yolun İngiliz polisi tarafından tutulmuş olduğunu gördüler. "Sokaklara makineli tüfekler yerleştirmişlerdi," diye yazmıştı Hüda Şaravi, "iki yanımızda yürüyen öğrencilerle birlikte bizi durdurmak istiyorlardı. Ben gösterinin yapılmasını kafaya koymuştum. Yürümeye devam edince bir İngiliz askeri önüme geçip silahını bana doğrulttu ama ben onun yanından geçip gittim. Kadınlardan biri beni geri çekmeye çalıştığında yüksek

sesle bağırdım, 'Mısır'ın da bir Edith Cavell'i (Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından öldürülen ve şehit kabul edilen İngiliz hemşire) olması için bırakın da öleyim.'" Üç saatlik bekleyişten sonra göstericiler olay çıkarmadan dağıldı. Ama başka gösteriler de yapılacaktı.

İngilizler karşısında duran Mısır kadınının sembolik gücü tüm ülkedeki milliyetçilere cesaret vermişti. Haremlerinden çıkan Mısır kadınları büyük bir şevk ve enerjiyle kendilerini hayatın içerisine atmışlardı. İhtiyacı olanlar için para topladılar, hastanedeki yaralıları ziyaret ettiler ve kendilerini büyük tehlikeye atarak gösteriler ve protestolar düzenlediler. Kadınlar ayrıca sınıf engelini de aşmaya başlamış ve üst sınıftan kadınlar işçi sınıfından kadınlarla birlikte çalışmışlardı. Hüda, işçi sınıfına mensup altı kadının milliyetçi hareket için çalışırken ölmesini "güçlü, ulusal yasın bir mihrakı" olarak kaydetmişti. Kadınlar kamu görevlilerinin grev yapması için ellerinden gelen gayreti sarf etmiş, hükümet binalarının dışında beklemiş ve işçileri İngilizlere meydan okuyarak işe gitmemeleri için cesaretlendirmişlerdi. İngiltere 1919 sonunda durumu tetkik etmek için Lord Milner başkanlığında bir heyet gönderdiğinde, Mısırlı kadınlar tekrar gösterilere başladılar ve protesto için bir önerge hazırladılar. Her sınıftan yüzlerce kadının iştirak ettiği büyük gösteriler düzenlediler.

1919 sonunda Hüda Şaravi ve arkadaşları, Arap dünyasındaki ilk kadın siyasi teşkilatı olan, Vafdist Kadın Merkezi Teşkilatı'nı kurarak feministlerin kazanımlarını teminat altına aldı, Hüda Şaravi de teşkilatın başkanı seçildi. Şaravi, 1923 yılında da Mısır Feminist Birliği'ni kurdu ve aynı yıl Roma'daki bir feminist konferansından döndükleri zaman Kahire Tren İstasyonu'nda peçelerini kaldırarak bir geleneği daha bozmuş oldular. Mısır feminist hareketi 1919 ihtilalinden çok daha uzun ömürlü olacaktı.

Vafd'ın, Mısır'ın bağımsızlığı için sürdürdüğü mücadele ancak belli ölçüde başarılı olmuştu. Zaglul ve arkadaşları Paris Barış Konferansı'nda Mısır'ın da durumunu arz edebilmesi için İngilizlerden müsaade almayı başarsalar da Paris'e vardıklarında Amerikan heyetinin İngiltere'nin Mısır'ın üzerinde himaye kurmasını onayladıklarını öğrendiler. Başkan Wilson'ın sözleriyle doğan umutların tamamı yerle bir olmuştu. Mısırlılar savaş sonrasında bağımsızlığını elde edecek bir taraf olarak görülmeyip sadece Londra'daki İngilizlerle görüşmeye zorlandılar.

1919-1922 yılları arası belli aralıklarla İngiliz ve Vafd arasında müzakerelerin yapıldığı bir kargaşa dönemi olmuştu. Sonunda Mısır milliyetçileri bağımsızlığın isminden başka hiçbir şey elde edemediler. Mısır'da düzeni tesis etme maksadıyla İngiltere tek taraflı olarak 28 Şubat 1922'de himayenin sona erdiğini ilan etti ve Mısır'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdı. İngilizler dört temel unsur üzerindeki kontrolü ellerinde tutarak "İngilizlerin en önemli menfaatleri"ni koruyacaklardı: haberleşmenin sağlanması, Mısır'ın dış düşmanlara karşı savunulması, yabancı yatırımlar ile azınlık haklarının korunması ve Sudan meselesi. Bu şartlar sunulduğunda iki taraf da bağımsızlığın sınırlarını gördü, anlaşma İngilizlere üs bulundurma, Süveyş Kanalı'nı kontrol etme ve neredeyse himaye döneminde olduğu kadar sık şekilde Mısır'ın iç meselelerine karışma hakkı veriyordu. Sonraki otuz iki yıl boyunca Mısır ve İngiltere söz konusu sömürge ilişkilerini yeniden belirlemek için görüştü, Mısır bağımsızlığını elde etmeye çabalarken İngiltere de elde tuttuklarını korumaya gayret ediyordu.

Mısır'da olan olayların Arap dünyasında en yakından takip edildiği yer Irak'tı. Birinci Dünya Savaşı sırasında üç Osmanlı vilayeti Basra, Bağdat ve Musul İngilizler tarafından ele geçirilmişti. İngilizler Irak halkına kendi kaderini tayin hakkına sahip olacaklarına dair sayısız teminat vermiş olsa da Mısır'ın bağımsızlığını elde etmemesi için yaptıkları endişelerin doğmasına neden olmuştu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Hindistan'dan gelen İngiliz birlikleri güneydeki Basra'ya çıkıp bütün eyaleti ele geçirdiler. Britanya, Basra Körfezi'nden Hindistan'a giden yolu Osmanlılar ve Almanlara kapamaya kararlıydı. Basra'yı ele geçiren İngilizler kuzeye doğru ilerleyip Osmanlı'nın Altıncı Ordusu'yla çatışmaya başladılar. İngiliz kuvvetleri Bağdat'a seksen kilometre kadar yaklaştıkları bir noktada çok daha üstün Osmanlı kuvvetleriyle karşılaştılar. İngilizler geri sürüldükleri Kut'ta dört ay boyunca Osmanlı kuşatması altında kaldılar ve sonunda Nisan 1916'da Türklere teslim oldular. Osmanlılar böylece işgalci İngilizlere karşı iki zafer kazanmış oluyordu – Çanakkale ve Mezopotamya. Ama İngilizler Mezopotamya'ya tekrar saldırdı ve Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirip 1918 yaz sonunda Altıncı Ordu'yu Kerkük'te yendiler. Ateşkes şartlarına göre İngilizlere teslim edilen toprakların dışında kaldığı halde, İngilizler kasımda Kerkük'ü ele geçirmişlerdi. İlk kez 1915'te Bunsen

Raporu tarafından tavsiye edilen Mezopotamya'nın İngiliz hâkimiyeti altına girmesi bu sayede gerçekleşmişti.

Mezopotamya'yı ele geçirmenin kontrol altında tutmaktan çok daha kolay olduğu anlaşılacaktı, hem 1918 hem de 2003'te. Bu üç vilayette yaşayan halkların –Kürtler, Sünni Araplar ve Şiiler– farklı amaç ve istekleri vardı. Mezopotamya halkları bu üç vilayetin tek ve bağımsız bir devlet olarak bir araya gelmesi konusunda hemfikir olsa da İngiltere'nin bu yeni devletteki rolünün ne olması gerektiğine dair farklı fikirlere sahiptiler. Bazı büyük toprak sahipleri ve zengin tacirler bağımsızlık yerine istikrar ve ekonomik gelişmeyi tercih ettiklerinden açıkça İngiliz idaresini destekliyorlardı. Arap İsyanı sırasında Emîr Faysal'la birlikte savaşmış bazı Iraklı subaylar, İngiltere'yi Sünni egemen siyasetin garantörü olarak görüyorlardı. Fakat Irak halkının çoğunluğu yabancı güçlerin kendi içişlerine karışmasını istemiyordu.

İngilizler, Mezopotamya'yı işgal ettiklerinde Irak halkına kararlarına saygı gösterecekleri yönünde teminat verdiler. Kasım 1918'deki Fransız-İngiliz müşterek bildirgesinde kendi kendini yönetme hakkının bir basamağı olarak Arap topraklarında "millî hükümet ve idarelerin kurulmasına" Müttefiklerin destek olacağı sözü verilmişti. Bu bildirge yerel basında sıkça yer almış ve Iraklılara Avrupalıların bu bölgeyi sömürge haline getirmek istemedikleri yönünde teminat vermişti. Necef'teki *İstiklal* gazetesinde şunlar yazılmıştı: "İki devlet, İngiltere ve Fransa, bizleri tam istiklal ve hürriyet yolunda destekleyeceklerini söyleyerek hepimizi hoşnut etmişlerdir."[187]

Ama aylar geçip de Irak'ın bağımsızlığı yönünde hiçbir somut adım atılmayınca Iraklılar şüphelenmeye başladılar. İngilizler, Iraklılara kendi yönetimlerini kurmaları için yardım etmek yerine ülkede kendi yönetimlerini tesis etmeye girişmiş görünüyorlardı. Şubat 1919'da bir grup Iraklı millî bağımsızlık taleplerinin tanınmasını sağlamak için Paris'e bir heyet göndermek istediğinde İngiliz yetkililer bu talebi reddettiler. Iraklılar ülkelerin geleceğiyle ilgili planlarının ne olduğunu öğrenmek için İngilizlere baskı yapmaya başlasalar da İngilizlerden açık bir cevap alamadılar.

Aslında İngilizlerin akıllarında Irak'la ilgili iki plan bulunuyordu. Irak'taki İngiliz yönetiminin başı olan Sir Arnold Wilson gibi bazıları Hindistan'dakine benzer doğrudan bir sömürge idaresinin kurulması gerektiğini söylüyordu. Hatta sömürge idaresinin ihtiyaç duyacağı iş

gücünü sağlamak için Hindistan'dan göçmen getirilmesi gerektiğini bile söylemişti. Bağdat'ta doğu bakanı olarak görev yapan Gertrude Bell gibi bazıları ise Irak'taki Arap milliyetçileriyle işbirliği yapmanın İngiliz çıkarlarına daha iyi hizmet edeceğini düşünüyordu. Bell, Irak'ta kurulacak bir Haşimi monarşisinin hem İngiliz hükümetine maliyetinin çok düşük olacağından hem de Arap milliyetçilerle yaşanacak sorunları en aza indireceğinden dolaylı sömürgeye mükemmel bir örnek olacağını ileri sürüyordu. Iraklılar kimin sözüne inanmaları gerektiğini bilemediler – Bell kendilerini desteklermiş gibi görünürken onun amiri Sir Arnold Wilson, Irak'ta İngiliz hâkimiyetini kurmak ister gibiydi.[188]

1920'ye gelindiğinde Iraklılar, İngilizlerin ülkelerini sömürge yapmaya niyetli olduklarını anladılar. 1919 Mısır Devrimi'ne uzaktan da olsa şahit olmuşlardı. İngilizlerin Suriye'deki Faysal yönetimini yalnız bırakıp Suriye ve Lübnan'daki askerlerini çekerek Fransız işgalinin yolunu nasıl açtıklarını endişeyle izlemişlerdi. Anlaşılan İngiliz ve Fransızlar Arap topraklarının bağımsızlığını kabul etmeyecek ve bu toprakları kendi aralarında paylaşacaklardı – ki sonunda öyle de oldu.

Nisan 1920'de Milletler Cemiyeti Irak'taki İngiliz mandasını kabul edince Iraklıların şüpheleri doğrulandı. Iraklılar manda yönetimi ile emperyalizm arasındaki farkın sadece isimden ibaret olduğunu bildiklerinden mandayı kabul etmeyip İngilizlere karşı koymak için harekete geçtiler. Muhalefetin liderliğini, 1919'da Şii cemaati içinde kurulan, Irak Bağımsızlık Muhafızları adında yeni bir örgüt ele almıştı. Tam bağımsızlık ve İngilizlerin Irak'ı kesin olarak terk etmesini talep eden Muhafızlar, Sünnilerden de büyük destek gördü. İngiliz kontrolüne takılmamak için camilerde toplandılar, dönüşümlü olarak Sünni ve Şiilerin ibadet ettikleri yerlerde bir araya geldiler. Irak'taki Müslüman cemaatler arasındaki bu dayanışma daha önce görülmüş bir şey değildi ve dinî sınırları aşan Irak ulusal toplumunun temellerini teşkil ediyordu.

Irak'taki İngiliz mandasına karşı yapılan ilk gösteri olaysız geçti. Şii imamlar, aşiret liderleri ve milliyetçi teşkilatların üyeleri Mayıs 1920'de Bağdat'ta bir araya gelip büyük bir gösteri yaptılar. İngilizler ise tüm bu gösterilere aşırı tepki vererek işgallerine karşı halkı kışkırttıklarından şüphelendikleri herkesi tutuklamaya başladılar. İngilizlerin baskıları nedeniyle Bağdat'tan çekilmek zorunda kalan milliyetçiler kasaba ve köylerde direnişlerini sürdürdüler.

1920 Irak İsyanı haziran ayının sonunda, Şii imamların desteğiyle kutsal şehirler olan Necef ve Kerbela'da patlak verdi. İngilizler Şii imamların en büyüğü Ayetullah el Şirazi'nin oğlunu tutuklamak gibi bir hata yapınca İmam bir fetvayla halktan yabancı işgaline karşı ayaklanmalarını istedi. Krizin büyümesinden korkan Bağdat'taki İngiliz yönetimi ortalığı karıştırdıklarını düşündükleri bir grup Şii eylemci ve aşiret liderini tutukladı. Tahmin edileceği gibi baskının artması üzerine olaysız gösteriler şiddet içeren eylemlere dönüştü.

Irak direniş hareketi iyi örgütlenmişti ve disiplinliydi. Liderleri yerel matbaalarda basıp dağıttıkları yönergeler sayesinde insanları birlikte hareket etmeleri için yönlendiriyorlardı. Temmuz 1920'de Necef'te basılan bir broşürde çatışma kuralları tarif edilmişti: "Her aşiret lideri, üyelerinin bu ayaklanmanın tek amacının tam bağımsızlık olduğunu anlamalarını sağlamak zorundadır."[189] İsyancı aşiret mensuplarına "istiklal" kelimesini savaş narası olarak kullanmaları talimatı verilmişti. Onlar da kontrolleri altındaki kasaba ve köylerin sorunsuz idare edilmesini sağladılar, ellerindeki İngiliz ve Hint esirlere iyi baktılar ve hepsinden önemlisi İngilizlerden ele geçirdikleri tüm silah, cephane, teçhizat ve tıbbi malzemeyi "zafer kazanmak için gereken en önemli araçlar kabul edip" itinayla muhafaza ettiler.

Başta ayaklanma üç eyaletin hepsine yayılmış olsa da çatışmanın merkezi Bağdat ve Basra arasında kalan Orta Fırat bölgesiydi ve Kerbela ile Necef şehirleri de hareketin merkezleri olmuşlardı. Asiler, İngilizleri askerlerini geri çekmek zorunda bırakarak şehir ve kasabaları ele geçirdiler, kendi yerel hükümetlerini kurup vergi toplamaya ve asayişi sağlamaya başladılar. İngilizler başkentte büyük bir ayaklanma çıkmasının önüne geçmeyi başarsalar da Bağdat'ı çevreleyen bölgeler sonunda asilerin eline geçti. Bağdat'ın kuzeyindeki aşiretler Ağustos 1920'de büyük bir ayaklanma başlattı ve bir ay içerisinde Bakuba ve Diyala Nehri'nin kuzeyindeki diğer kasabaları ele geçirdiler. Diğer bir büyük ayaklanma da Bağdat'ın batısındaki Felluce'de gerçekleşti.[190] İngilizler büyük bir hışımla karşı saldırıya geçmeden önce toparlanmak için birliklerini geri çektiler.

Ülke çapında ayaklanmalarla karşı karşıya kalan İngilizler yeni sömürgeleri üzerindeki otoritelerini tekrar kurabilmek için Irak'taki aşırı yayılmış durumdaki askerî birliklerini takviye etmek zorunda kaldılar. Hindistan'dan gelen yeni birliklerle Irak'taki İngiliz askeri sayısı tem-

muzda altmış bine ve ekimde yüz bine çıktı. Eylül ve ekim aylarında İngilizler topçu ve hava desteği de kullanarak Irak'ı tekrar işgal ettiler. Eylül başında Felluce'yi ele geçirip yerel aşiretlerden yaptıklarının acısını çıkardılar. Aynı ayın sonlarına doğru Diyala Nehri civarındaki aşiretlere karşı harekete geçtiler. En sonunda da Orta Fırat bölgesine yöneldiler. Necef'teki bir gazeteci İngiliz saldırısını şöyle tarif etmişti: "Aşiret şeyhlerinin evlerine saldırıp tüm evleri içindekilerle birlikte yaktılar. Pek çok insanı, atı ve çiftlik hayvanını öldürdüler." İngilizler asilerin peşini bir an için bile bırakmadı ve müzakereye de yanaşmadılar. Gazeteci, "Subayların bizi öldürmek ya da yargılamaktan başka bir niyetleri yoktu," diye devam etmektedir. "Onların ateşkes taleplerini kabul ettik ama onlar bunu ihlal ettiler. Biz onlardan toprak ele geçirdiğimizde onların silahlarıyla birlikte çekilmesine izin verdik ama onlar haince bize saldırarak mukabele ettiler. Geçtiğimiz günlerde kalabalık şehirlerde pek çok şiddet olayı yaşanıp kan döküldü ve mukaddes mekânlar kirletildi."[191]

Ekim sonunda Necef ve Kerbela'nın teslim olmasıyla isyan sona erdi. Zarar –hem insani hem de maddî olarak– büyüktü. İngilizlerin hesaplarına göre 2200 İngiliz ve Hint askeri ile 8450 Iraklı ölmüş ya da yaralanmıştı.[192] Irak halkının maddi kayıpları ise bilinmiyordu.

Iraklıların "1920 İhtilali" dedikleri 1920 İsyanı'nın modern Irak milliyetçi mitolojisinde Birleşik Devletler'in 1776 Amerikan Devrimi'ne benzer bir yeri vardır. Bunlar sosyal devrimler değil de işgalci güçlere yönelik başkaldırılardı ve her iki ülkede de milliyetçi hareketlerin başlangıcına işaret ediyorlardı. Çoğu Batılının 1920 İsyanı'na dair bir bilgisi olmasa da Iraklı çocuklar, okullarda milli kahramanlarının Felluce, Bakuba, Necef gibi şehirlerde –Lexington ve Concord'un Irak'taki karşılıkları– yabancı güçlere ve emperyalistlere nasıl direndiklerini öğrenerek büyümektedirler.

Birinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası uygulamalar modern Arap tarihindeki en büyük değişimlerden birine neden olmuşlardı. Ekim 1918'de Arap toprakları üzerindeki dört asırlık Osmanlı hâkimiyeti birden sona ermişti. O dönemde yaşayan Arapların çok azı Osmanlıların olmadığı bir dünya hayal edebiliyordu. On dokuzuncu yüzyıl ıslahatları sonucunda Osmanlılar daha verimli bir bürokrasi, telgraf ve demiryolu gibi ulaşım ve haberleşme imkânlarıyla Arap toprakları üzerindeki etkilerini artırmışlardı ve okul sisteminin yaygınlaşmasıyla Osmanlı eğitimi

almaya başlayan Arapların sayısı da hızla artıyordu. Araplar yirminci yüzyıl başlarında muhtemelen kendilerini hiç olmadığı kadar Osmanlı dünyasının parçası olarak hissetmişlerdi.

Araplar ve Osmanlılar arasındaki bağlar 1908'den sonraki İttihat ve Terakki döneminde sıkılaştı. O tarihe kadar Osmanlılar Balkanlar'daki topraklarının neredeyse tamamını kaybetmişlerdi. İttihat ve Terakki bir Türk-Arap İmparatorluğu devralmışlardı ve tek yapabilecekleri İstanbul'un Arap vilayetleri üzerindeki otoritesini artırmaktı. İttihat ve Terakki politikaları Arap milliyetçileri küstürmüş olabilirdi ama Arap istiklali fikrini de erişilmez bir hedef haline getirmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Arap milliyetçileri bağımsız yönetimi hedefleyen yoğun bir eylem dönemine girdi. 1918-1920 arasında Mısır, Suriye, Irak ve Hicaz'ın siyasi liderleri yeni bir bağımsızlık çağının eşiğinde olduklarını düşünüyorlardı. Bu dileklerinin gerçekleşmesi için de gözlerini Paris Barış Konferansı ve Woodrow Wilson'ın vadettiği yeni dünya düzenine çevirdiler. Ancak istisnasız tümü büyük hüsrana uğrayacaktı.

Arapların yeni çağını belirleyen unsur Arap bağımsızlığı değil de Avrupa emperyalizmi olacaktı. Avrupalı devletler kendi stratejik önceliklerini belirleyip savaş sonrası barış görüşmeleri sırasında kendi aralarındaki tüm pürüzleri giderdiler. Fransa, Suriye ve Lübnan'ı Kuzey Afrika'daki Arap topraklarına ekledi. İngiltere ise Mısır, Filistin, Ürdün ve Irak'a yerleşti. Küçük değişiklikler haricinde Avrupalılar o tarihte günümüzdeki Orta Doğu sınırlarını çizdiler (Filistin haricinde). Araplar bu adaletsizliği bir türlü içlerine sindiremedi ve dünya savaşları arasındaki dönemi bağımsızlık kazanma umuduyla sömürgeci efendileriyle savaşarak geçirdiler.

7
Orta Doğu'daki İngiliz İmparatorluğu

Savaş sonrası anlaşmalarda Irak, Ürdün ve Filistin'in himayesi Büyük Britanya'ya verildiğinde İngiliz İmparatorluğu Arap dünyasına adım atalı neredeyse bir asır olmuştu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri'nin bulunduğu yerdeki Şarika ve Resü'l-Hayme aşiretlerinin deniz taşımacılığına yönelik tehditlerini ortadan kaldırmak için on dokuzuncu yüzyıl başlarında Basra Körfezi'ne müdahale etmek zorunda kalmıştı. Basra Körfezi Doğu Akdeniz ve Hindistan arasındaki ticaret yollarının geçtiği önemli bir noktaydı ve İngilizler bu körfezi korsanlardan temizlemeye kararlıydılar. "Korsan sahili" adını verdikleri bölgede asayişi tesis etme süreci içerisinde İngilizler Basra Körfezi'ni bir İngiliz gölü haline getirdiler.

İngilizlerin Haşimi Konfederasyonu'na bağlı Şarika ve Resü'l-Hayme aşiretlerine dair şikâyetlerinin geçmişi 1797'ye kadar gitmektedir. Doğu Afrika Şirketi, İngiliz, Osmanlı ve Arap gemilerine yapılan bir dizi saldırının sorumluluğunu Kasımilere yükledi. Eylül 1809'da Doğu Hindistan Şirketi korsan sahiline haddini bildirmek için on altı gemilik bir filo gönderdi. Kasım 1809 ve Ocak 1810 arasında İngiliz filosu, Resü'l-Hayme ve diğer dört Kasımi limanına büyük hasar verdi. İngilizler altmış büyük ve kırk üç küçük gemiyi yaktılar ve çalıntı olduklarını iddia ettikleri yirmi bin sterlin kadar paraya da geri dönmeden önce el koydular. Fakat Kasımilerle resmî bir anlaşma yapmayı başaramadıklarından Basra Körfezi'nde deniz taşımacılığına yönelik saldırılar devam etti.[193]

İlk İngiliz harekâtından sonraki beş yıl içerisinde Kasımiler filolarını tekrar inşa edip yeniden saldırmaya başladılar. 1819'da Kasımileri bastırmak için Bombay'dan ikinci bir filo yola çıktı. İki kat daha büyük olan ve bilhassa Resü'l-Hayme'yi hedef alan bu kuvvet hem Kasımilerin gemilerinin büyük bölümünü yaktı hem de ilk seferde yapamadıkları

siyasi anlaşmayı yapmayı başardılar. 8 Ocak 1820'de Şarika ve Resü'l-Hayme'nin iplerini elinde tutan Kasımi sülalesinin yanı sıra Abu Dabi, Dubai, Acman, Ummül-Kayveyn ve Bahreyn şeyhleri de İngiliz deniz nakliyesine yapılan saldırıların tamamen ve kalıcı olarak sona erdirilmesine yönelik anlaşmayı imzaladılar. Ayrıca Basra Körfezi ve Hindistan'daki tüm İngiliz limanlarına ticari erişim hakkı karşılığında denizciliğe dair genel kurallara riayet etmeyi de kabul ettiler. Anlaşmayla bu şeyhliklere İngiliz limanlarına erişim hakkının verilmesiyle birlikte, tüm taraflar ticari çıkarları için açık deniz ve kıyı taşımacılığının güvenliğini korumaya özen gösterdiler. Bu şartlar 1853'teki, körfezdeki tüm tarafların birbirine karşı hasmane tutumlarını yasa dışı olarak değerlendiren diğer bir anlaşmayla da onaylandı. "Korsan sahilindeki" küçük devletler o tarihten sonra, İngilizlerle ve kendi aralarında yaptıkları anlaşmadan dolayı, Ateşkes Devletleri olarak bilindiler.

Basra Körfezi'nin tamamen bir İngiliz mandası haline geldiği on dokuzuncu yüzyıl İngiliz Barışı'nın başlangıcıydı. İngilizler şeyhliklerle yaptıkları ayrı ayrı anlaşmalarla körfez üzerindeki nüfuzlarını gün geçtikçe artırdılar. 1880'de Bahreyn şeyhi kendisini doğrudan İngiliz kontrolü altına sokacak bir anlaşma imzalayarak "İngiltere hükümetinin tasdiki olmadan Britanya haricinde herhangi bir devletle müzakereye girmeyeceği ve anlaşma yapmayacağı" yönünde söz vermişti. İngilizler körfezdeki diğer şeyhliklerle de benzer anlaşmalar yaptılar.[194] 1890'larda İngilizler bir adım daha ileri giderek körfezdeki idarecilerden "İngiliz devleti haricinde hiçbir ülkeye toprak satma, kiralama devretme ya da benzeri bir anlaşma" yapmayacaklarına dair teminat aldılar.[195] İngiltere bu anlaşmayla nüfuz bölgesini 1870'lerden beri körfeze doğru yaymaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu ya da rakibi herhangi bir Avrupa devletinin İngilizlerin Hindistan'a giden ana ticari yolu üzerindeki tekeline zarar vermemesini garanti altına almış oluyordu. Kuveyt ve Katar, Osmanlı yayılmacılığına karşı İngiliz himayesine sığındılar ve sırasıyla 1899 ve 1916'da körfez "himayesi"nin bir parçası oldular.

İngiltere'nin petrole olan artan bağımlılığı yirminci yüzyılda körfeze ayrı bir önem atfetmesine neden oldu. 1907'de, Kraliyet Donanması'nın kömürden petrole geçişin ilk adımını atmasıyla, Basra Körfezi'ndeki Arap şeyhlikleri İngiliz emperyalist düşüncesinde yeni bir stratejik rol üstlendiler. O sırada donanma bakanı olan Winston Churchill, 1913'te Lordlar Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada Britanya'nın petrole olan

ihtiyacını şöyle dile getirdi: "1907'de okyanusta seyredebilecek sadece petrolle çalışan ilk muhrip filotillası kuruldu ve o tarihten sonra da sadece petrolle çalışan muhripler inşa edilmeye devam edilmektedir." Churchill 1913 tarihinde Kraliyet Donanması'nda yüz civarında petrol kullanan gemi olduğunu da ifade etmişti.[196] Bunun sonucunda, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki öncelikleri, Hindistan'la ticaret ve iletişimden petrole olan stratejik ilgiyi yansıtacak şekilde genişledi.

Basra Körfezi'ndeki ilk büyük petrol yatağı Mayıs 1908'de Orta İran'da bulundu. Jeologlar körfez ülkelerinde de ihraç edilecek bollukta petrol yataklarının olması gerektiğine inanıyorlardı. İngilizler körfez şeyhlikleriyle sadece kendilerine petrol arama izni veren anlaşmalar yapmaya devam ettiler. Kuveyt emîri Ekim 1913'te sadece İngiliz hükümetinin onay verdiği şahıs ve şirketlere petrol aramasına izni verileceğini taahüt eden bir imtiyazı Britanya'ya verdi. Benzer bir anlaşma 14 Mayıs 1914'te Bahreyn emîriyle de yapıldı. Haberleşme ve ticarete ek olarak petrolün de bulunması Basra Körfezi'ni Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Büyük Britanya için stratejik önemi çok büyük bir bölge haline getirmişti. 1915'te bir İngiliz hükümet raporu, "Doğu'da takip edeceğimiz siyasetin esasını Basra Körfezi'ndeki özel ve üstün konumumuz belirleyecektir," diyordu.[197]

1913'te Basra Körfezi'nde İngiliz Barışı'nı yarıda kesen yeni bir Arap devleti ortaya çıktı. El Suud (kurdukları on sekizinci yüzyıl konfederasyonu Irak'tan Mekke ve Medine'ye kadar pek çok yerde Osmanlı yönetimini tehdit etmiş ve sonunda 1818 tarihinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetleri tarafından bozguna uğratılmıştı) yeni bir Suudi-Vahhabi konfederasyonu kurmak için Muhammed bin Abülvahhab'ın torunlarıyla anlaşmıştı. Başlarında karizmatik ve genç bir lider olan Abdülaziz bin Abdülrahman el Faysal el Suud (1880-1953) bulunuyordu, Batı'da İbni Suud olarak bilinirdi.

İbni Suud 1902'de, Orta Arabistan'daki vaha şehri Riyad yüzünden rekabet halinde oldukları, Raşidi kabilesine karşı zafer kazanarak iktidara geldi. İhvan ("kardeşler" anlamına gelmektedir) olarak bilinen savaşçıları Vahhabi inancını tüm Arabistan'a yaymayı kafaya koymuş sofulardı. Ayrıca çağrılarını reddeden şehirleri yağmalayarak dinen cevaz verilmiş ganimetten paylarını da alıyorlardı. İnanç ve kazancın birleşiminden doğan bu itici güç İhvan'ı Arap Yarımadası'ndaki en büyük güç haline getirdi. İbni Suud, Riyad'ı başkenti olarak seçti ve sonraki on bir yıl

boyunca İhvan'ı kullanarak topraklarını Arabistan'ın iç bölgelerinden Basra Körfezi'ne kadar genişletti.

1913 yılında İbni Suud Doğu Arabistan'daki Lahsa bölgesini Osmanlıların elinden aldı. Osmanlılar 1871 yılında Basra Körfezi'ndeki etkilerini artırma siyasetlerinin bir parçası olarak bu tecrit edilmiş Arap bölgesini (günümüzde Arabistan'ın doğu bölgesi olarak bilinir) topraklarına dâhil etmeye çalıştılar – bu, İngilizlerin boşa çıkarmaya kararlı oldukları bir gayretti. 1913'e gelindiğinde Osmanlılar bölgeyi tümüyle terk etmişlerdi. Suudiler direnmeyen Hufuf şehrini ele geçirdiler ve böylece Basra Körfezi'ndeki oyuncular arasına katıldılar.

Körfezde yeni ve güçlü bir emîrle karşı karşıya gelen İngiltere 1915 sonunda İbni Suud'la bir anlaşma yaptı. Anlaşmayla İngilizler İbni Suud'un otoritesini tanıyor, Orta ve Doğu Arabistan'daki toprakları önce himayelerine, sonra da kontrolleri altına alıyorlardı. Bunun karşılığında Suudiler, İngilizlerin müsaadesi olmadan başka hiçbir devletle anlaşma yapmayıp toprak satmayacak ve körfez ülkelerine karşı herhangi bir saldırıda bulunmayacaktı – aslında böylece İbni Suud'un topraklarını Ateşkes Devletleri'nin bir parçası haline getirmişlerdi. Anlaşma karşılığında İngilizler, İbni Suud'a yirmi bin sterlin nakit para verdiler, aylık beş bin sterlin maaş bağladılar ve Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'ye karşı Almanya'nın yanında yer alan Osmanlılara ve onların Arap müttefiklerine karşı kullanmaları için de çok sayıda tüfek ve makineli tüfek gönderdiler.

İbni Suud'un Arabistan'da Osmanlılarla savaşmak gibi bir niyeti yoktu. Bunun yerine İngilizlerden aldığı parayı ve silahı, hedefi olan İslam'ın mukaddes şehirleri Mekke ve Medine'nin bulunduğu Hicaz eyaletini ele geçirmek için kullandı. Burada Suudiler diğer bir İngiliz müttefikiyle karşı karşıya geldiler – İngilizlerle 1915 sonbaharında anlaşan Mekke Şerifi Hüseyin. Şerif Hüseyin, İbni Suud gibi tüm Arabistan'ı yönetmeye heveslenmişti. Haziran 1916'da Osmanlılara karşı Arap İsyanı'nı başlatan Şerif Hüseyin İngiliz desteğiyle Arabistan, Suriye ve Irak üzerindeki hayallerini gerçekleştireceğine inanmıştı. Fakat Osmanlılarla savaşarak ve kuvvetlerini bin üç yüz kilometrelik çölde yayarak Şerif ana vilayeti Hicaz'ı Suud saldırısı karşısında savunmasız bırakmıştı. Arap Yarımadası bu iki adamın ihtiraslarının sığacağı kadar büyük değildi. 1916 ve 1918 yılları arasında güç dengesi İbni Suud'un lehine değişmeye başladı.

Arap İsyanı'ndan sonra Ekim 1916'da Şerif Hüseyin kendisini "Arap Ülkelerinin Kralı" ilan edince Suudiler ve Haşimiler arasındaki çatışma kaçınılmaz hale geldi. Kendisine bir "Arap krallığı" sözü veren müttefiki İngilizler bile Mekke şerifi unvanın yanı sıra onu sadece "Hicaz kralı" olarak tanımaya niyetliydiler. İbni Suud'un kendi kendini kral ilan eden bu adamı rahat bırakması düşük ihtimaldi.

Birinci Dünya Savaşı boyunca İngiltere iki Arap müttefikinin barış halinde olup Osmanlılara karşı savaşmalarını sağlamak için çok çalıştı. Ama sürekli tırmanışta olan Suudi-Haşimi çatışması Osmanlılar teslim olmadan birkaç ay önce çatışmaya dönüştü. İki çöl kralının arasında gidip gelen mektuplar iki adam arasındaki tansiyonun, tıpkı 1918'in kavurucu sıcakları gibi, ne kadar yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Tüm askerleri Hicaz Demiryolu boyunca Osmanlılarla savaşmakla meşgul olan Kral Hüseyin, Suudi Emîri'nin önceden Vahhabilere sadık olan kabilelere silah dağıttığına dair haberleri endişeyle takip ediyordu. Bunların İngilizlerin İbni Suud'a verdiği silahlar olduğuna şüphe yoktu ve Haşimi Emîri bu silahların kendi adamlarına karşı kullanılacağından endişe etmeye başlamıştı. Şubat 1918'de Hüseyin, İbni Suud'u ihtar etmek için bir mektup gönderdi: "Malları ve canlarını koruması için Allah'a itimat eden Müslümanları öldürenler (Vahhabiler) Allah'ın kendilerini affedeceğini mi zannediyorlar?" Hüseyin rakibini diğer Müslümanlara saldırmak için silahlandırmanın Allah'a karşı işlenmiş bir suç olacağı konusunda onu uyarıyordu.[198]

İbni Suud, Hüseyin'in mektubu karşısında çok öfkelendi. Nihayetinde Necd'de olup bitenler Mekke Şerifi'ni ilgilendirmezdi. İbni Suud'un yazdığı cevaba Hüseyin'den Mayıs 1918'de sert bir tepki geldi. İbni Suud faaliyetlerini Orta Arabistan şehri Necd'le sınırlı tuttuğu sürece Haşimiler açısından sorun yoktu. Ancak Suudi Emîr kısa süre önce Necd-Hicaz sınırındaki vaha şehri el Hurma'da, Hüseyin'in kendi valilerinden olan Halid bin Lüvey'i kendi tarafına çekmişti. "Hile yapıp dolaplar çevirerek Halid bin Lüvey'i aldatmana gerek yok," diye şikâyet etmişti eski kral.[199]

Hurma şehri iki Arap emirinin topraklarının arasında bulunuyordu ve beş bin kişilik nüfusuyla önemli bir yer sayılırdı. Mekke şerifine bağlı olsa da Halid, 1918'de Vahhabi olduğunu ilan edip şehri İbni Suud'a teslim etmiş ve vergileri Mekke'ye değil de Suudi hazinesine göndermeye başlamıştı. Kral Hüseyin'in oğlu Emîr Abdullah hatıralarında, "Halid'in

masum insanları ve hatta kendi dinî inancını paylaşmadığı için kardeşini bile öldürdüğünü," "Vahhabiliği kabul etmeyen tüm Haşimilere eziyet ettiğini," yazmıştır.[200] Kral Hüseyin bu dikbaşlı valiyi geri dönmesi için ikna etmeye çalıştı ama işe yaramadı.

Hurma üzerine olan bu rekabet Haşimiler ile Suudiler arasında ilk silahlı çatışmanın başlamasına da neden oldu. Kral Hüseyin Haziran 1918'de Hurma'yı alması için iki bin altı yüz piyade ve süvariden oluşan bir birlik gönderdi ama şehrin İbni Suud'un İhvan savaşçıları tarafından savunulduğunu gördü.[201] Gerçekleşen iki çatışmada Suudiler, Haşimileri bozguna uğrattılar. Osmanlılar yenilmeden önce Arap müttefiklerinin birbirine düşmesini istemeyen İngilizler, Kral Hüseyin'le barışması için İbni Suud'a baskı yaptı.

Hurma'da savaşçılarının kazandığı zaferle moral bulan İbni Suud, Ağustos 1918'de Hüseyin'e küçümseyici bir mektup gönderdi. Suudi lider nüfuz alanını gösterecek uygun bir unvan seçmişti. İbni Suud kendisinin Necd, Hasa, Katif ile onlara bağlı olanların emîri olduğunu iddia ederken, Şerif Hüseyin'den de ne kendisinin istediği gibi Arap Diyarının Kralı ne de İngilizlerin kabul ettiği gibi Hicaz Kralı olarak değil de, sadece "Mekke Emîri" diye bahsetmişti. Hicaz'dan, henüz kime ait olduğu belli olmadığı için, bilhassa hiç bahsetmemişti.

İbni Suud, Kral Hüseyin'in 7 Mayıs tarihli cevap mektubunu müteredditbir ifadeyle "mektubunuzdaki bazı ifadeleriniz kabul edilebilir değil," diyerek aldığını bildirdi. Ayrıca İngilizlerin kendilerine barışmaları için baskı yaptığını tasdik ederek Osmanlılara karşı yürütülen harekât kritik bir noktadayken "anlaşmazlığın hepsi için zararlı olacağını" yazmıştı. Ama İbni Suud, Haşimilerin tahriklerini cezasız bırakmaya niyetli değildi. "Sayın din büyüğü, Hurma halkı meselesinde benim parmağım olduğu yönünde kuşkusuz şüpheleriniz olacaktır," diye yazmıştı. Ancak İbni Suud valinin taraf değiştirmesinin ve şehir ahalisinin Vahhabiliği benimsemesinin asıl sorumlusunun Haşimiler olduğunu da eklemişti. "Sizin askerleriniz onlara iki kez saldırana kadar ben onları hep kontrol altında tuttum" –burada Hurma'daki Haşimi saldırılarına gönderme yapıyordu– ve sonunda, Haşimilerin Suudiler karşısında uğradığı yenilgiye kibirli bir gönderme yaparak, "Rabbimin takdir ettiği oldu."[202]

Bununla birlikte geleceğe bakan İbni Suud Haşimilere statükoya dayalı bir ateşkes teklifi sundu. Hurma, Suudilerin elinde kalacak ve Kral Hüseyin şehrin valisine bir mektup yazarak Suudiler ile Haşimiler

arasında bir fark olmadığı konusunda onu temin edecekti. İbni Suud ve Kral Hüseyin kendilerine tabi olanlar arasındaki barışı koruyacak, Necd ve Hicaz kabilelerinin anlaşmaya uymalarını sağlayacaklardı. İşin aslı Hüseyin, Suudilerle bundan daha iyi bir anlaşma yapamazdı – sınırların ve toprakların karşılıklı tanınması sayesinde Hicaz Haşimilere kalıyordu.

Kral Hüseyin, İbni Suud'un teklifini dikkate bile almadı; mektubu açmadan geri gönderip elçiye şunları söyledi: "İbni Suud'un bizim üzerimizde, bizim de onun üzerinde bir hakkımız yoktur." Barışmak yerine Kral Hüseyin Ağustos 1918'de şehri ele geçirmek için Hurma'ya bir birlik daha gönderdi. Birliğin başına en güvendiği komutanlarından biri olan Şerif Şakir bin Zeyd'i atadı. Kral, komutana "büyük şeyler başarabilmesi için" yeterli erzak ve deve göndereceği konusunda da teminat verdi.[203] Ama Şakir'in birliği daha şehre varamadan Suudi kuvvetlerince kolayca püskürtüldü.

İbni Suud'un kuvvetleri karşısında sürekli mağlup olduğu için küçük düşen ve küplere binen Kral Hüseyin, oğlu Emîr Abdullah'a Hurma'ya yeni bir saldırı düzenlemesini emretti. Abdullah'ın böyle bir savaşa girmeye niyeti yoktu. O ve adamları şehri savunan Osmanlı garnizonu Ocak 1919'da teslim olana kadar Medine'yi kuşatma altında tutmuşlardı. Abdullah'ın askerleri üç yıldır Osmanlılarla savaşmaktan bitap düşmüşlerdi. Ayrıca Vahhabi askerlerinin de ne kadar azimli savaşçılar olduklarını biliyordu. "Vahhabi savaşçıları," diye yazmıştı, "eğer ölürlerse gideceklerine inandıkları cennete girmek için sabırsızlanırlar."[204] Ama Abdullah babasının talebine daha fazla karşı koyamadı ve Mayıs 1919'da ordusunun başında Vahhabilerin üzerine yürüdü.

Haşimi ordusunun Suudilere karşı harekâtı başta iyi gitti. Mayıs 1919'da Emîr Abdullah, Hurma'ya doğru ilerlerken, İbni Suud'a bağlı olan Turaba vahasını ele geçirdi. Vahanın üç bin kişilik nüfusunu kendi safına çekmeye çalışmak yerine Abdullah askerlerinin bu asi şehri yağmalamasına izin verdi. Turaba'da yaptıklarıyla Suudilerin safına geçmeyi düşünen diğer şehirlere gözdağı verdiği ortadaydı ama Abdullah'ın askerlerinin yaptıkları Turaba'nın İbni Suud'a olan sadakatini artırmaktan başka bir işe yaramadı. Emîr Abdullah hâlâ Turaba'da iken şehir sakinlerinden bazıları İbni Suud'a haber göndererek yardım istedi. Abdullah, vaha şehrini elinde tutmasının avantajını kullanarak İbni Suud'la daha avantajlı şartlar altında bir anlaşma yapabilmek umuduyla Turaba'dan Suudi liderine bir mektup gönderdi.

Suudi savaşçıların, Haşimilerle anlaşmak gibi bir isteği yoktu. Karşılaştıkları her Haşimi ordusunu yendikleri için Emîr Abdullah'ın birliklerini de yeneceklerine olan güvenleri tamdı. Dört bin İhvan savaşçısı Turaba'yı üç taraftan kuşattı. Şafakta Abdullah'ın mevzilerine saldırıp neredeyse ordusunun tamamını imha ettiler. Abdullah, birliğindeki bin üç yüz elli kişiden sadece yüz elli üçünün hayatta kaldığını söylüyordu, Daha sonra bu olaydan, "Benim kaçabilmem bir mucizeydi," diye bahsedecekti. Abdullah ve kuzeni Şerif Şakir bin Zeyd çadırlarının arkasını kesip yaralı halde kaçmayı başardılar.[205]

Muharebenin yankıları vahanın çok uzaklarına kadar erişti. Turaba, Vahhabilerin Arabistan'ın hâkimi olduğunu ve Haşimilerin Hicaz'daki günlerinin sayılı olduğunu göstermişti. Emîr Abdullah daha sonra şunları yazacaktı: "Muharebeden sonra bizler, ülkemiz ve kralımız için huzursuz ve endişe içerisinde geçen bir dönem başladı." Gerçekten de babası Kral Hüseyin'in akıl sağlığı bozulmuştu. "Karargâha döndüğümde babamın hasta ve gergin olduğunu gördüm," demişti Abdullah. "Sinirli, unutkan ve şüpheli biri olmuştu. İdrak ve mantıklı düşünme kabiliyetini kaybetmişti."[206]

Muharebenin sonucu o tarihe kadar İbni Suud'un kuvvetlerini hafife alan İngilizleri de şaşırtmıştı. Suudi müttefiklerinin, Haşimi müttefiklerini alt ederek kurmak için çok uğraştıkları bölgedeki dengeyi altüst etmelerini istemiyorlardı. Cidde'de yaşayan bir İngiliz (aynı zamanda Britanya Hindistanı Kamu Hizmetleri'ne bağlı çalışan bir sömürge idare amiri) Temmuz 1919'da İbni Suud'a bir mektup gönderip vaha şehrinden hemen çekilmesini ve Turaba ile Hurma şehirlerinin iki taraf arasındaki sınırlar belirlenene kadar tarafsız olarak kalmasını istedi. "Eğer mektubumu aldıktan sonra çekilmezseniz," diye uyarmıştı İngiliz, "Majestelerinin hükümeti sizinle yaptığı anlaşmayı geçersiz sayacak ve hasmane eylemlerinize mani olmak için gereken adımları atacaktır."[207] İbni Suud talepleri kabul etti ve askerlerini Riyad'a geri çekti.

Arabistan'daki güç dengesini tekrar kurmak isteyen İngilizlerin Hicaz'daki Haşimilerle de bir anlaşma yapmaları gerekiyordu. Önceden Şerif Hüseyin ve Sir Henry McMahon arasında yapılan görüşmelerle bir savaş zamanı ittifakı tesis edilmişti ama bu, İngilizlerin, aralarında İbni Suud'la yapılanın da bulunduğu, körfez ülkeleri liderleriyle yaptığı anlaşmalardan farklıydı. Resmî bir anlaşma olmadan İngilizlerin Haşimi müttefiklerini Suudilerden korumak için meşru bir nedenleri

olmayacaktı. Üstelik İngiltere tek bir gücün ortaya çıkıp hem Kızıldeniz hem de Basra Körfezi'ni kontrol altına almasına mani olmak için bölgede birbirini dengeleyen pek çok devletin bulunmasını tercih ederdi. Dolayısıyla Haşimileri gittikçe güçlenen Suudilere karşı tampon bölge olarak kullanmak İngilizlerin işine gelecekti.

Birinci Dünya Savaşı sona yaklaşırken İngiliz hükümeti Kral Hüseyin ve Haşimi sülalesiyle resmî bir ittifak yapmak istiyordu. Arap isyanı sırasında Haşimiler ile İngilizler arasındaki haberleşmeyi temin eden Albay T. E. Lawrence'ı, meşhur Arabistanlı Lawrence, Hüseyin'le görüşmesi için gönderdiler.

Temmuz ve Eylül 1921 tarihleri arasında Lawrence, Kral Hüseyin'i savaş sonrası ortaya çıkan mevcut durumun gerçeklerini kabul edeceği bir anlaşmayı imzalamaya razı edebilmek için boş yere didindi durdu. Hüseyin savaş sonrasında Orta Doğu hakkında kendisine sunulan planların tamamını İngilizlerin verdikleri sözü tutmaması olarak görüp reddetti: Krallığını Hicaz'la sınırlamayı kabul etmedi, oğlu Kral Faysal'ın Şam'dan sürülmesine ve Suriye'nin Fransız mandasına devredilmesine itiraz etti, Irak ve Filistin'de (ileride Ürdün'ü de kapsayacaktı) İngiliz mandası kurulmasını reddetti, Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına karşı çıktı. İngilizler anlaşmaya varabilmek için 1923 yılında son bir deneme yaptılar ama acılı kral imzalamayı reddetti. Sonuç olarak İbni Suud, Hicaz'ı ele geçirmek için saldırıya geçtiğinde Kral Hüseyin İngiliz himayesinden mahrum kalmış oldu.

Temmuz 1924'te İbni Suud komutanlarını Riyad'da toplayarak Hicaz'ı ele geçirmek için bir plan yaptı. İngilizlerin tepkisini sınamak için Mekke yakınlarındaki bir dağ şehri olan Taif'e saldırarak başladılar. Eylül 1924'te İhvan şehri ele geçirip üç gün yağmaladı. Taif halkının direniş gösterdiği Vahhabilerin tepkisi merhametsiz oldu. Dört yüz kadarı öldürüldü, pek çoğu kaçtı. Taif'in düşmesi tüm Hicaz'ı sarstı. Vilayetin ileri gelenleri Cidde'de bir araya gelip Kral Hüseyin'i tahttan feragat etmeye zorladılar. İbni Suud'un Hicaz'a Kral Hüseyin'le aralarında olan husumet dolayısıyla saldırdığını ve kralın değişmesiyle Suudi politikasının da değişeceğini zannetmişlerdi. 6 Ekim 1924'te yaşlı kral halkının talebine rıza gösterip oğlu Ali'yi kral ilan etti ve sürgüne gitti. Ama bu tedbirler Suudileri durdurmaya yetmedi.

1924 yılı Ekim ayının ortalarında İhvan mukaddes şehir Mekke'yi ele geçirdi. Direnişle karşılaşmadıkları için şehir halkına hiçbir kötü

muamelede bulunmadılar. İbni Suud, İngilizlerin Taif ve Mekke'nin düşmesine verdiği tepkiyi öğrenmek için elçiler gönderdi. İngiltere tarafsız kalacağı konusunda onu temin edince Suudi Emîr böylece Hicaz'ın fethine kaldığı yerden devam etti. Ocak 1925'te Cidde Limanı'nı ve mukaddes şehir Medine'yi kuşattı. Haşimiler neredeyse bir yıl direndiler ama sonunda 22 Aralık 1925'te Kral Ali krallığını İbni Suud'a teslim edip babasının yanına sürgüne gitti.

Hicaz'ı ele geçiren İbni Suud kendisini "Necd sultanı ve Hicaz kralı" ilan etti. Bu kadar geniş toprakları ele geçirmiş olması İbni Suud'u Anlaşma Devletleri'nin körfez emirlerinden farklı bir konuma yükseltmişti. İngiltere mevcut durumdaki değişimi kabul etti ve 1927 yılında Kral Abdülaziz'le bir anlaşma yapıp körfez ülkelerinin dış ilişkilerine koyduğu sınırlamaların hiçbiri olmadan, tam bağımsızlığını tanıdı. İbni Suud hâkimiyeti altındaki toprakları genişletmeye devam etti ve 1932'de krallığına Suudi Arabistan adını verdi.

İbni Suud sadece krallık kurmakla kalmamış İngilizlerden tam bağımsızlık elde etmeyi de başarmıştı. Bu noktada ona İngilizlerin yaptığı bir hesap hatası yardımcı olmuştu: Suudi Arabistan'da petrol olmadığını zannediyorlardı.

Sürgündeki Hicaz Kralı Hüseyin, İngilizlerin ihanetine uğradığını düşünmekte haklıydı. İngilizler McMahon'ın Haşimilere verdiği teminatları yerine getirmedikleri gibi 1920'de Fransızlar Kral Faysal'ı Suriye'den ve 1925'te de Suudiler büyük oğlu Abdullah'ı Hicaz'dan kovarken sadece seyretmişlerdi.

İngilizlerin de savaş zamanı müttefiklerini bu şekilde harcamak pek içlerine sinmemişti ve yaptıklarını, bir ölçüde de olsa, telafi etmenin yollarını arıyorlardı. Sömürge Bakanı Winston Churchill, Haziran 1921'de Avam Kamarası'nda şu açıklamayı yaptı: "Şerifi meselesini Mezopotamya'yı Emîr Faysal'a Ürdün'ü ise şu anda zaten idarede olan Emîr Abdullah'a bırakarak çözmeyi düşünmekteyim."[208] Churchill, Hüseyin'in oğullarını İngiliz mandasındaki toprakların yönetimine tayin ederek hem İngiltere'nin Haşimilere verip de tutmadığı sözleri telafi etmek hem de İngiltere'nin Arap topraklarında sadık ve güvenilir idarecilere sahip olmasını güvence altına almak istiyordu.

Orta Doğu'daki İngiliz toprakları içerisinde yönetilmesi en zahmetsiz olanın Ürdün olduğu görülecekti. Ama Ürdün'ün kuruluşunda başta bazı sıkıntılar yaşanmıştı. Amerikan eyaleti Indiana ya da Macaristan büyüklüğünde olan Ürdün'ün nüfusu sadece üç yüz elli bin kişiydi ve bu nüfus şehir sakinleri, Ürdün vadisine tepeden bakan yüksek platoda yaşayan köylüler ve çöl ve bozkır arasındaki bölgede yaşayan göçebe kabilelerden oluşuyordu. Ekonomisi tarım ve süt ürünlerine dayalıydı ve küçük bir devlet için mütevazı bir gelir sağlıyordu. Ürdün'ün siyaseti de gayet basitti. Ülke farklı bölgelere bölünmüştü, her biri fazlasıyla yerel siyasi görüşlere sahip emîrler tarafından idare edilirdi. İngilizlerin ödediği küçük miktardaki mali yardım –yıllık yüz elli bin sterlin –bu bölge için çok bile geliyordu.

İngilizler başta Ürdün'ü ayrı bir devlet olarak düşünmediler. Bölge, Filistin mandasına bağlı olarak İngiltere'ye verilmişti. 1923'te resmileşen Ürdün'ü Filistin'den ayırma kararının iki nedeni vardı: İngilizler Balfour Deklarasyonu'nda Ürdün Nehri'nin batısındaki toprakların Yahudileri verileceği yönündeki vaadi yerine getirmek istiyordu ve İngiltere, Emîr Abdullah'ın ihtiraslarını İngilizlere ait bir bölgenin sınırları içerisinde tutmaya niyetliydi.

Emîr Abdullah, Ürdün'e ilk kez 1920'de davetsiz olarak geldi. Çevresinde, Faysal'ın Şam'da kurduğu Arap krallığından gelen bir grup Arap milliyetçisi vardı. Abdullah, Suriye'yi Fransız işgalinden kurtarmak için Arap gönüllülere önderlik ederek kardeşi Faysal'ı hakkı olan Şam'daki tahtına tekrar çıkaracağını ilan etti (Abdullah'ın gözü Irak tahtındaydı). İngilizlerin istediği son şey Ürdün'ün Fransa mandası olan Suriye'ye saldırmak için bir üs olarak kullanılmasıydı. İngiliz yetkililer işler çığırından çıkmadan önce duruma bir çare bulmanın yollarını aradılar.

Winston Churchill ve T. E. Lawrence, görüşme yapmak için Mart 1921'de Emîr Abdullah'ı Kudüs'e çağırıp ona İngiliz İmparatorluğu'nun Orta Doğu'yla ilgili son planlarından bahsettiler. Faysal, Fransızların elindeki Şam'a bir daha dönemeyecekti; onun yerine Irak kralı yapılacaktı. Abdullah'a yapabilecekleri en iyi teklif ise Ürdün kralı olmasıydı. Denize kıyısı olmayan (bölgeye Kızıldeniz'deki Akabe Limanı henüz dâhil değildi) bu bölge Abdullah'ın iştahını kesmek için yeterli değildi ama Churchill, Abdullah'a eğer Ürdün'de düzeni sağlayıp Fransızlarla iyi ilişkiler tesis ederse günün birinde Şam'ı da ona verebileceklerini

söyledi.[209] Bu uzun vadeli bir plandı ama Abdullah teklifi kabul etti ve Şerifi Meselesi bu şekilde bir çözüme kavuşturulmuş oldu.

Emîr Abdullah 1921'de Ürdün'de başa geçtiğinde büyük ölçüde kardeşine Şam'da yardımcı olmuş Arap milliyetçilerden destek almıştı. Hem İngilizler hem de Ürdün halkı Abdullah'ın maiyetindekilerden hiç hazzetmiyordu. İngilizlerin gözünde bunlar Suriye'deki Fransızlara olan düşmanlıkları sürekli bir sorun kaynağı olan baş belası tiplerdi. Ürdünlülerin gözündeyse, İstiklal adında yeni bir parti kurmaya gelmiş olan, Arap milliyetçileri yerli halkı dışlayıp bürokrasi ve hükümeti ele geçirmiş olan yabancı seçkinlerdi.

Ürdün'deki İstiklalcileri açık şekilde eleştirenlerin başında Avda el-Kusus (1877-1943) adında yerel bir hâkim geliyordu. Kusus güneydeki Karak şehrinde yaşayan bir kadıydı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı mahkemesinde görev yapıyordu. Akıcı bir Türkçesi ve Metodist misyonerlerden öğrendiği çat pat bir İngilizcesi olan el-Kusus, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını gezmiş ve yüksek kademeden devlet görevlileriyle çalışmıştı. Emîr Abdullah'ın hükümette görev alacak kişileri, kendisi gibi bu ülkenin geleceğini düşünen bu ülkenin halkı arasından seçmesi gerektiğine inanıyordu. İstiklalcilerin tek derdinin Şam'ı kurtarmak olmasına itiraz ediyordu. El-Kusus, parti tüzüklerinin ilk maddesinin, "Suriye'nin ihyası için Ürdün ve halkını feda etmek" olduğunu söylemişti.[210] İstiklalcilerin kendisini kovuşturması da bu görüşlerinin doğruluğunu gösterecekti.

El-Kusus gazetede yazdığı makalelerde İstiklalcileri açıkça eleştirdi. Hükümetin bakanlarını Abdullah'ın bilgisi haricinde yolsuzluk yapmak ve devletin kaynaklarını kendi çıkarları için kullanmakla suçladı. Hâkimin bu suçlamalarından etkilenen Ürdün halkı ülkenin kaynaklarını israf eden "yabancı" bir hükümete vergi ödemeyi reddetti. Haziran 1921'de Kuzey Ürdün'deki köylülerin vergi ödemeyi reddetmesi kısa sürede bir isyana dönüştü. İngilizler isyanı bastırmak için Kraliyet Hava Kuvvetleri'yle hava saldırıları düzenlemek zorunda kaldılar.

1921 vergi isyanından sonra Emîr Abdullah hükümeti ve Ürdün ahalisinin arası daha da açıldı. El-Kusus, Emir hükümetinin adam kayırma uygulamalarını ve yolsuzluklarını tartışmak için bir grup ileri gelenle sürekli görüştü. Bu Ürdünlü muhalifler hükümetin kötü uygulamalarına dair raporları kıyasladılar ve açıkça bir reforma ihtiyaç duyulduğunu ifade ettiler. 1923 yazında Emîr Abdullah büyük bir kabile isyanıyla

karşı karşıya geldiğinde İstiklalciler, el Kusus ve diğer muhalifleri isyanı kışkırtmakla suçladı ve Abdullah'tan iç muhalefeti sindirmesini istediler. O gece, 6 Eylül 1923, polis hâkim Avda el-Kusus'un kapısını çaldı ve onu alıp götürdü.

El-Kusus yedi ay evine geri dönemedi. Emîr tarafından hâkimlik makamı elinden alındı ve (hâlâ Haşimilerin idaresinde olan) komşu Hicaz krallığına sürüldü. Dört Ürdünlü daha onunla birlikte gönderildi: bir subay, bir Kafkas, bir imam ve ileride Ürdün'ün millî şairi olacak Mustafa Vehbi el-Tall. Beşi, Emîr'in hükümetini yıkıp yerine Ürdünlülerden oluşan bir hükümet geçirmek için "gizli cemiyet" kurmakla suçlandılar. Haksız yere Advan kabilesi lideriyle işbirliği yapıp onu isyana teşvik ettikleri iddia edildi. İhanetle suçlanıyorlardı ve suçun büyüklüğünü el-Kusus ve arkadaşlarının maruz kaldığı muameleden anlamak mümkündü.

Sürgüne gidecekleri trene binmek için Amman istasyonuna geldiklerinde beşinde de mağrur bir ifade vardı. Şair Mustafa Vehbi milliyetçi şarkılar söyleyerek diğerlerine moral veriyordu. "Allah'ın ve tarihin önünde, Avda!" diye bağırdı. Kendilerini bekleyen zorluklardan haberleri yoktu. Günümüzde Ürdün'e bağlı ama o zamanların Hicaz sınırındaki bir şehir olan Ma'an'a vardıklarında eski bir kalenin altındaki rutubetli ve pis kokan bir hücreye indirildiler. El-Kusus, gardiyanı tutup bağırdı: "Allah'tan korkmaz mısın? Burada değil insan, hayvan bile yaşamaz."

Mahkûmlarının saygıdeğer kişiler olduğunu bilen gardiyanlar ve komutanları hallerinden utandılar. Onların kültürlerinin her bir parçası kendilerine emanet edilen kişilere iyi davranmaları gerektiğini söylüyordu. Ama asker oldukları için emirlere de itaat etmek zorundaydılar. Mahkûmlara davranışları büyük bir iyilikseverlik –temiz yatak bulma, çay verip sohbet etme– ve büyük bir zalimlik arasında gidip geldi, hükümet tarafından onlara yöneltilen suçlamaları kabul ettiklerine dair imzalı itiraf vermeleri için işkence gördüler. İşkence edilerek zorla itirafname alınmasını emredenler tabii ki Emîr Abdullah'ın yabancı maiyetinden kişilerdi. El-Kusus ve arkadaşları daha sonra "Emîr hazretlerine karşı komplo kurarak silahlı ayaklanmayla hükümeti devirmeye teşebbüsten" hüküm giydiler.[211] Hapsedilmek için önce Hicaz'a ardından da Akabe ve Cidde'ye gönderildiler.

Mart 1924'te Kral Hüseyin'in kendince halife unvanını almasının ardından ilan edilen genel af çerçevesinde sürgünler ülkelerine döndü-

ler. Yeni Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı sultanlığının nüfuzuna son verme gayretinin son ayağı olarak halifeliği kaldırmıştı ve Hicaz'dan sürgün edilmiş olan Kral Hüseyin bu şerefe Haşimi sülalesinin nail olması için hiç boş durmadı. Bu tür önemli durumlarda gelenek olduğu üzere mahkûmlar serbest bırakıldılar.

Mahkûmiyetleri sona eren beş adama Cidde'den Mısır limanı Süveyş'e giden bir buharlı gemide birinci sınıf biletler verildi ve oradan da Ürdün'e geçtiler. El-Kusus, Kral Hüseyin'e teşekkür etmek için bir telgraf gönderdi ve onu halife olduğu (ki bunda başarısız olacaktı) için tebrik etti. Sürgündeki kraldan hemen cevap geldi, el-Kusus'a iyi yolculuklar temenni ediyor ve ülkesinin onun gibi "büyük Haşimi sülalesine ve ülkesine sadık vatanseverlere ihtiyacı olduğunu" söylüyordu. Yaşlı kral alay mı ediyordu yoksa eski mahkûmlara yol göstererek ileride daha sadık olmalarını sağlamaya mı çalışıyordu? İşin aslı El-Kusus hiçbir zaman Emîr Abdullah'a itaatsizlik etmemişti; tek itirazı devlet kademelerinde Ürdünlüler yerine İstiklalcilere yer verilmesiydi.

Kendisi bilmiyor olsa da İngiliz sömürge yetkilileri de el-Kusus'la aynı endişeleri paylaşıyorlardı. Amman'da yaşayan Yarbay Charles Cox, Hicaz'daki sürgününden dönmesinden kısa süre sonra el-Kusus'u davet etti. Ondan hapsedilmesinin nedenini açıklamasını istedi ve Emîr Abdullah'ın hükümeti hakkında ortak görüşleri paylaştıklarını söyledi. Cox görüşmeleri sırasında bazı notlar aldı, el-Kusus'a teşekkür etti ve kendisini uğurladı.

Ağustos 1924'te Cox, Filistin Yüksek Komiseri Sir Gilbert Clayton adına Emîr Abdullah'a bir ültimatom verdi. Clayton, Abdullah'ı İngiliz hükümetinin onun yönetimini "müsrifliği ve mali dengesizlikleri nedeniyle büyük endişeyle" izlediğini belirtip Ürdün'ün bu halinin komşu Suriye'nin istikrarını da kötü etkileyeceğini söyledi. Abdullah'tan altı konuda yönetimini ıslah etmesi istendi, bunların başında önde gelen İstiklalcilerin beş gün içinde ülkeden gönderilmesi geliyordu.[212] Abdullah reddetmeye cesaret edemedi. İngilizler ültimatomlarını daha cazip hale getirmek için Amman'a dört yüz süvari ve kuzeydeki İrbi şehrine de üç yüz asker gönderdiler. İngilizlerin kendisini iktidara getirdiği gibi çabucak alaşağı edebileceğinden de korkan Abdullah ültimatomu kabul etti.

Ültimatomun ardından Abdullah "istenmeyen" İstiklalcileri sürdü, maliyede reform yaptı ve devlet kademelerine Ürdün'ün yerli halkını getirdi. Avda el-Kusus, hâkim olarak görevine iade edildi ve 1931'de

de başsavcı oldu. Emîr Abdullah elit yönetici sınıfından kurtulduktan sonra nihayet kendi halkının desteğini ve sadakatini görmeye başladı. Ürdün huzur ve barış açısından örnek bir koloni olmaya devam etti ve 1946'da bağımsızlığını elde edene kadar İngiliz vergi mükelleflerine hemen hiç yük olmadı.

Ürdün, Orta Doğu'daki yönetilmesi en kolay koloni olsa da Irak bir süre için en başarılı manda olarak görülecekti. Kral Faysal 1921'de iktidara getirildi, Anayasa Meclisi 1924'te kuruldu ve Irak ile İngiltere arasındaki ilişkiyi belirleyen anlaşma aynı yılın ilerleyen tarihlerinde yapıldı. 1930'a gelindiğinde Irak istikrarlı bir meşrutiyetti ve İngiltere'nin hami olarak yapması gereken bir şey kalmamıştı. Irak ve İngiltere arasında 1932'de Irak'ın bağımsızlığının yolunu açan yeni bir anlaşma yapıldı. Milletler Cemiyeti, Irak'ın bağımsızlığını tanıdı ve yeni devletin diğerlerine katılmasını onayladı – yirmi altı yıllık geçmişi içerisinde Milletler Cemiyeti'ne üye olan ilk sömürge. İngiliz ve Fransız idaresi altındaki diğer Arap devletleri Irak'a gıptayla baktılar ve onun başarıları Arap dünyasındaki diğer milliyetçilere ilham verdi: bağımsızlık ve Milletler Cemiyeti'ne üyelik.

İngilizler genç Irak krallığını alelacele devlet yaparlarken bu başarı görüntüsünün ardında bambaşka bir gerçek yatıyordu. Muhalefetleri 1920'de sona ermemiş ve son ana kadar İngilizlere sorun çıkarmaya devam etmişti. Faysal çoğu açıdan sevilen bir kral olsa da İngilizlere bağımlı olması konumunu zayıflatıyordu. Irak milliyetçileri artan şekilde Faysal'ı İngiliz nüfuzunun bir uzantısı olarak görmeye başladılar ve emperyalist efendilerini eleştirdikleri gibi onu da eleştirmekten geri durmadılar.

Faysal, Haziran 1921'de Irak'a geldiğinde İngilizler yeni adaylarının tahta alışabilmesi için çalışmaya başlamıştı. Bazıları onun krallığını kabul etmedi ama İngilizler hemen onların hakkından geldiler. Tahtta hak iddia eden Basra'nın ileri gelenlerinden biri olan Seyit Talip el-Nakib, İngiliz yüksek komiserinin eşi Leydi Cox'la çay içmeye gitti ve kendisini önce hapiste sonra da Seylan'da sürgünde buldu. Yüksek komiser Sir Percy Cox ve maiyeti Irak'taki tüm şehir ve kabileleri gezerek yapılacak halk oylamasında İngilizlerin Faysal'ın kral seçilmesini istediğini söylediler. Faysal üstüne düşeni yerine getirip tüm ülkeyi gezerek farklı

topluluklarla görüşmüş ve desteklerini almıştı. İngilizlerin yönlendirmesi olmadan bile muhtemelen Iraklıların çoğunun oyunu alıp kral olurdu ama İngilizler işi şansa bırakmadı. Bağdat'taki Doğu Bakanı Gertrude Bell şu ünlü sözünü sarf etti: "Bir daha kimseyi kral yapmakla uğraşamam. Çok stresli bir iş."[213]

Faysal, 23 Ağustos 1921'de Irak kralı oldu. Hava çok sıcak olduğundan merasim sabahın en serin olan erken saatlerinde yapılmıştı. Bin beş yüz kişi töreni izlemesi için davet edildi. Musul ileri gelenlerinden Süleyman el-Faydi bu merasim törenini anlatırken, "Binlerce kişi katılmıştı ve çok daha fazlası da yollarda bekliyordu," demişti.[214] Faysal bir yanında İngiliz Yüksek Komiseri diğer yanında Irak Bakanlar Kurulu üyelerinin bulunduğu bir kürsüde duruyordu. Meclis sekreteri halk oylamasının sonuçlarını açıklayacak Sir Percy'nin bildirisini okumak için ayağa kalktı. Faysal, Irak halkının yüzde doksan altısının oyunu alarak kral seçildi. Toplanan misafirler ve mevki sahipleri ayağa kalkıp Kral Faysal'ı selamlarken "Tanrı Kralı Korusun" –Iraklıların henüz bir millî marşı yoktu – eşliğinde Irak bayrağı göndere çekildi.[215] Bu müzik Faysal'ın İngilizler tarafından seçilmiş olduğu izlenimini güçlendirmekten başka bir işe yaramadı – gerçekten de öyleydi zaten.

Faysal'ın yeni tebaasıyla yaşadığı balayı kısa sürdü. Çoğu Iraklı Faysal'ın bir Arap milliyetçisi olduğunu ve ülkelerini İngiliz egemenliğinden kurtaracağını zannetmişlerdi. Hevesleri kursaklarında kaldı. Faysal tahta çıktığında Bağdat'taki Şii medresesinde öğrenci olan Muhammed Mehdi Kubba anılarında halkın neler hissettiğine yer vermişti. Yazdığına göre İngilizler, "Emîr Faysal'ı getirip onu Irak kralı yaptılar ve ona onların istedikleri siyaseti gütme görevini verdiler. Başta Iraklılar, Faysal'ı hoş karşılayıp umutlarını ona bağladılar, onun başında olduğu bir hükümetle istiklal yolunun açılacağını düşündüler." Gerçekten de ileri gelenlerden bazıları Faysal'a Irak'ın bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruması şartıyla destek vermişti. Bunlardan biri de Bağdat'taki Kubba Medresesi'nin imamı Ayetullah Mehdi el-Halisi'ydi. Okul meclisi krala hoş geldin demek için toplandığında el-Halisi herkesin gözü önünde krala bağlılığını sundu. "Halisi, Kral Faysal için dua etti… ve elini tutup şöyle dedi: Adaletle hükmettiğin, anayasaya ya da meclise dokunmadığın ve Irak'ı yabancıların menfaatlerine göre yönetmediğin müddetçe seni Irak kralı olarak kabul ediyoruz."[216] Kral Faysal elinden gelenin en iyisini yapacağını ve Irak'a sadece halkına hizmet etmek için geldiğini söyledi.

Faysal, Irak'ı İngiliz hâkimiyetinden kurtaramayacağını biliyordu. Milletler Cemiyeti tarafından da kabul edildiği haliyle ülkeyi, İngilizlerin canı bağımsızlık vermeyi isteyene kadar, İngilizler adına yönetmekten başka çaresi yoktu. Üstelik Irak'ta bir yabancıydı ve yanında Arap İsyanı ve Suriye'deki kısa ömürlü krallığında kendisine refakat etmiş bir avuç subaydan başka kimse yoktu. Faysal, Irak'a yerleşene kadar varlığını koruyabilmek için İngilizlerin desteğine muhtaçtı. Ama İngilizlere olan bu bağımlılığı yüzünden Irak milliyetçilerinin desteğini kaybetmişti. Kendi halkının ona olan sadakatinin zayıflamasının da nedeni yine İngilizlere olan bağımlılığıydı – 1933'te ölene kadar.

Faysal'ın bu ikilemi 1922'de İngilizler onun Irak'taki konumunu tespit eden bir anlaşma hazırladığında iyice açığa çıktı. İngiliz-Irak Anlaşması Haşimiler üzerindeki İngiliz hâkimiyetini gizlemeye bile tenezzül etmemişti – ekonomide, diplomaside ve hukukta. Anlaşmada şöyle şart koşulmuştu: "Irak kralı bu anlaşma yürürlükte kaldığı müddetçe tüm uluslararası meseleler, mali yükümlülükler ve İngiliz kralının menfaatine olan hususlarda yüksek komiser tarafından kendisine iletilecek İngiliz hükümdarının tavsiyelerine itaat etmeyi taahhüt eder."[217] İngilizlerin niyetini en açık şekilde gösteren şey anlaşma süresi –yirmi yıl– sona erdikten sonra "İlgili tarafların görüşlerine bağlı olarak" anlaşmanın kaldırılabileceği ya da yenilenebileceği hükmüydü. Bu, Irak'a bağımsızlık vermenin değil de İngiliz hâkimiyetini uzatmanın formülüydü.

Anlaşma Irak çapında büyük huzursuzluğa neden oldu. Kral Faysal bile el altından anlaşmaya karşı çıkılmasını destekledi, hem kral olarak yetkilerini kısıtladığı hem de İngilizlerle arasına mesafe koymak için. Bazı bakanlar protesto etmek için istifa ettiler. Böyle rahatsız edici bir anlaşmanın sorumluluğunu taşımak istemeyen bakanlar kurulu anlaşmanın imzalanması için bir temsilciler meclisi seçilmesi konusunda ısrar etti. İngilizler seçimi kabul etti ama seçim sonunda kurulacak meclisin anlaşmayı imzalamasından da emin olmak istediler. Milliyetçi siyasetçiler hem anlaşmaya hem de bu meclise karşı çıktı, bu temsilciler meclisinin artan İngiliz otoritesini tasdik etmekten başka bir işe yaramayacağını anlamışlardı.

Anlaşma krizi, kaçınılmaz olarak Faysal'ın güvenilirliğini azalttı. Ayetullah el-Halisi medresede öğrenci ve öğretmenlerden yeni bir kurul topladı. "Bizler Faysal'ı Irak kralı olarak şartlı kabul etmiştik," dedi Ayetullah, "şartları yerine getiremedi. Sonuç olarak ne bizim ne de Irak

halkının ona karşı bir sorumluluğu vardır." El-Halisi milliyetçi muhalefeti desteklemeye başladı ve anlaşmanın gayrimeşru olduğunu ve bu temsilciler meclisine katılmanın "dine karşı işlenmiş büyük bir cürüm ve Müslümanlar karşısında kâfirlere yardım etmek" olduğunu söyleyen fetvalar vermeye başladı.[218] İmamlar, seküler milliyetçilerle dava birliği yaptı ve yaklaşan seçimlere karşı boykot kampanyası başlattı.

Sonuçta İngilizler anlaşmayı zorla kabul ettirmeye mecbur kaldılar. İngiliz yetkililer tüm gösterileri yasakladı. El-Halisi ve diğer muhalefet liderleri tutuklanıp sürgün edildi. Kraliyet Hava Kuvvetleri, Orta Fırat bölgesindeki asi kabileleri bombaladı. Muhalefetin sindirilmesinin ardından sıra seçimlere geldi. Fetvalara ve milliyetçilerin kampanyalarına rağmen seçimler yapılıp temsilciler meclisi seçildi ve seçilen meclis anlaşmayı görüşmek için 1924 yılının Mart ayında toplandı.

Temsilciler meclisi Mart-Ocak 1924 tarihleri arasında anlaşmayı görüşmeye devam etti. Sonuçta anlaşma çok küçük bir farkla kabul edildi. Ama Irak halkı bu anlaşmayı hiçbir zaman kabullenemedi ve bu durum bazı gelişmelerin yolunu açtı: Meclis yeni devlet için bir anayasa ve hem meşrutiyetin hem de çok partili demokrasinin temelini teşkil edecek seçim kanununu onayladı. Diğer taraftan İngilizlerin bu anlaşmayı kabul ettirebilmek için kullandığı metotlar anayasal ve parlamenter hükümeti lekeledi ve bunun emperyalistlerin bir marifeti olduğu algısı Irak'ta demokrasinin gelişimini zayıflattı. Yeni devlet Irak milliyetçileri tarafından halkın, halk adına halkı yönettiği bir devlet olarak değil de İngilizlerin Irak'ı yönetmek için kullandığı bir araç olarak görüldü.

Eğer İngiliz askerleri İngiliz-Irak Anlaşması'ndan sonra ortamın sakinleşeceğini düşündülerse büyük hüsrana uğramış olmalıydılar. Gerçekten de 2003'te Irak Savaşı'nı planlayan Amerikalı ve İngilizler 1920'lerde İngilizlerin yaşamış olduklarından çok değerli dersler çıkarabilirlerdi.

Üç Osmanlı eyaletinin birleşimiyle teşkil edilmiş yeni Irak devleti içerisindeki farklı bölgeler ve topluluklar arasında hemen bölünmeler başladı. Bağımsız egemen devletlerin temel kurumlarından biri olan millî ordunun yapısındaki sıkıntı çok geçmeden su yüzüne çıktı. Kral Faysal'ın çevresi onunla Arap İsyanı'na katılmış askerlerle çevriliydi ve Kürtleri, Sünnileri ve Şiileri millî vazife etrafında bir araya getirecek bir Irak ordusu kurmayı çok arzu ediyordu. Projeye Şiiler ve Kürtler hemen karşı çıktılar çünkü askere alma yönündeki herhangi bir resmî

teşebbüsün Sünni Arap azınlığın gerektiğinden fazla güç kazanmasına neden olacağına inanıyorlardı.

Bilhassa Kürtler, Irak'ın bütünlüğü ve kimliği için büyük bir tehlike haline gelmişlerdi. Sünni ve Şiilerden farklı olarak Kürtler, Arap değillerdi ve hükümetin Irak'ı bir Arap devleti yapmaya çalışmasını da hoş karşılamıyorlardı. Bunun Kürtlerin farklı kimliğinin inkâr edilmesine neden olacağını düşünüyorlardı. Bazı Kürtler, Irak'ın Arap devleti olmasına itiraz etmeyerek bunu kesin çoğunluğa sahip oldukları Irak'ın kuzeyinde daha geniş bir özerklik elde etmek için mazeret olarak kullandılar.

Kimi zaman Irak halkını bir arada tutan tek şey İngilizlere olan düşmanlıklarıymış gibi görünüyordu. Kral Faysal da halkından umudunu kesmişti. 1933 yılında ölmeden önce Irak'ın ilk kralı hatıralarına şunları yazmıştı: "İçim sızlayarak söylüyorum ki hâlâ bir Irak halkı değil de milliyetçi ideallerden uzak, gözleri dinî gelenekler ve saçmalıklarla bağlanmış, ortak bir bağı olmayan, şerre kulak veren, anarşiye eğilimli ve her an için devlete ya da herhangi bir şeye başkaldırmaya hazır bir insan kalabalığı var elimizde."[219]

İngilizler açısından ise düzeni sağlamanın masrafı Irak'ı elde tutmanın gelirini aşmaya başlamıştı. 1930'lara gelindiğinde İngilizler durumu tekrar değerlendirdiler. 1928'deki Kırmızı Hat Anlaşması'yla Mezopotamya'daki petrol haklarını elde etmişlerdi ki bu durum İngiltere'ye Türk (Irak) Petrol Şirketi'nin hisselerinin yüzde 47,5'ini kazandırmıştı – Fransız ve Amerikalıların ise yüzde 23,75'er hisseleri bulunuyordu. Irak'taki İngiliz çıkarlarını korumak için başta itimat edilebilecek bir kralı olan dostane ve bağımlı bir devlet kurulmuştu. Irak'taki İngiliz yetkililer, sürekli kontrol altında tutmaktansa stratejik menfaatlerini anlaşmalar yoluyla teminat altına almanın çok daha iyi olduğunu biliyorlardı.

Haziran 1930'da İngilizler, 1922 tarihli tartışmalı İngiltere-Irak Anlaşması'na çekidüzen vermek için yeni bir anlaşma daha yaptılar. Yeni anlaşma, İngiliz büyükelçisini Irak'taki diğer büyükelçilerden daha üstün tutuyordu. Ülkede Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin iki üssü olacaktı ve İngiliz askerleri ülke topraklarından geçebileceklerdi. Irak ordusu, eğitim, silah ve cephane açısından İngiltere'ye bağımlı olacaktı. Bu tam bağımsızlık değildi ama ülkenin Milletler Cemiyeti'ne katılabilmesi için yeterliydi. Ayrıca anlaşmayı bağımsızlık yönünde atılmış bir adım olarak kabul eden Irak milliyetçilerinin temel iki talebinden birini de yerine getirmişti.

1930'daki İmtiyaz Anlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiliz ve Iraklılar mandanın sona erdiğini kabul ettiler. 3 Ekim 1932'de Irak bağımsız ve egemen bir devlet olarak Milletler Cemiyetine kabul edildi. Fakat bağımsız bir devlet olmasına rağmen İngiliz sivil ve askerî yetkilileri Irak'ın egemen bir devlet olduğu gerçeğiyle bağdaşmayacak şekilde ülke üzerindeki etkilerini sürdürmeye devam ettiler. Söz konusu gayriresmî İngiliz mevcudiyeti 1958 yılında yıkılana kadar Haşimi monarşisinin itibarını zedelemeye devam etti.

Mısır milliyetçileri Irak'ın başarılarına gıpta ederek baktılar. 1930 İngiliz-Irak Anlaşması'nın (Irak'a sözde bağımsızlık kazandıran) 1922'de İngiltere'yle yapılmış anlaşmadan fazla bir farkı olmadığını düşünmüyor olsalar da Iraklılar, İngilizlerden Milletler Cemiyeti'ne üye olma iznini koparabilmişlerdi. Diğer Arap ülkelerindeki milliyetçiler bundan böyle başarılarını bu kıstasa göre ölçeceklerdi. En eski milliyetçi eylem geleneğine sahip ülke olarak, Mısır Avrupa sömürge düzeninden bağımsızlıkta önder olmalıydı – siyasetçi seçkinlerin görüşü en azından böyleydi. 1930'larda Mısır'ın en büyük milliyetçi partisi olan Vafd'ın üzerindeki İngilizlerden bağımsızlığın elde edilmesi yönündeki kamu baskısı artmaya devam etti.

Dünya savaşları arasındaki dönemde Mısır, modern Arap dünyasında çok partili sistem açısından en üst seviyeye çıkan ülke oldu. 1923 Anayasası'yla siyasi çoğulculuk, düzenli seçim, ikili yasama meclisi, erkeklere oy kullanma hakkı ve basın özgürlüğü gelmişti. Siyasete pek çok yeni parti katıldı. Seçimlerde katılım oranı çok yüksekti ve gazeteciler hürriyetin tadını çıkardılar.

Bu liberal dönem Mısır siyasetinin altın çağı olmaktan çok hizipçiliğin derinleşmesiyle hatırlanacaktı. Üç farklı otorite Mısır'da hâkim olmak istiyordu: İngilizler, monarşi ve meclis vasıtasıyla Vafd. Bu üç unsur arasındaki rekabetin Mısır siyasetine verdiği zarar büyük olacaktı. Monarşiyi meclisin etkisinden korumak isteyen Kral Fuat (1917-1936) milliyetçi Vafd Partisi'ne İngilizlerden daha fazla karşı çıkmaya başladı. Vafd ise hem İngiltere'den bağımsızlıklarını elde etmek hem de meclisin monarşi üzerindeki etkisini artırabilmek için çalışıyordu. İngilizler ise hem Vafd'ı zayıflatması için kralla hem de kralı zayıflatmak içim meclisle işbirliği yaptılar. Siyasi seçkinler öylesine birbirlerine düşmüşlerdi ki kral ve İngilizler bu bölünmüşlükten sonuna kadar istifade ettiler.

Bu şartlar altında Mısır'ın istiklalini kazanması yönünde kayda değer bir adım atılamamış olmasına şaşmamak gerek.

Mısır'da ilk seçim 1924'te yapıldı. 1919 milliyetçi hareketinin kahramanı Saad Zaglul (1859-1927), Vafd Partisi'nin başında ezici bir zafer kazanarak Temsilciler Meclisi'ndeki sandalyelerin yüzde doksanını kazandı. Kral Fuat, Zaglul'u başbakan olarak tayin edip onu hükümeti kurmakla görevlendirdi ve böylece Mart 1924'te Zaglul görevine başlamış oldu. Seçimdeki ezici üstünlüğünden cesaret alan Zaglul, Mısır'ın bağımsızlığı için derhal İngilizlerle müzakereye başladı, bağımsızlığın önündeki en büyük engeller 1922 Anlaşması'nın dört "ayrı" maddesiydi: İngilizlerin Süveyş Kanalı üzerindeki kontrolü, Mısır'da asker bulundurma hakları, kapitülasyonlar olarak bilinen imtiyazlara sahip olmaları ve Sudan'daki İngiliz hâkimiyeti.

Sudan başlı başına bir sorun kaynağıydı. Mısırlılar, Sudan'ı ilk olarak 1802'lerde Kavalalı Mehmet Ali döneminde ele geçirmişlerdi. Mehdi İsyanı'yla (1881-1885) Sudan'dan sürülen Mısır kuvvetleri İngilizlerle işbirliği yaparak 1890'ların sonlarında Sudan'ı tekrar ele geçirdiler. 1899'da Lord Cromer "kondominyum" adı verilen özel bir sömürü tarzı geliştirdi. Böylece İngilizler, Sudan'ı imparatorluklarına Mısır'la işbirliği yaparak dâhil edeceklerdi. O tarihten sonra Hem Mısır hem de İngiltere, Sudan'ın kendisine ait olduğunu iddia etti. Mısır milliyetçileri 1922 Anlaşması'yla İngiltere'nin Sudan üzerinde kesin hâkimiyet elde etmesini kabul etmediler ve "Nil Vadisi'nin" bütünlüğünün muhafaza edilmesi gerektiğini söylediler. Dört madde içerisinde Mısırlılar ile İngilizler arasında en fazla gerilime neden olan bu madde olmuştu.

19 Kasım 1924'te gerginlik yerini şiddete bıraktı ve bir grup Mısır milliyetçisi Sudan'daki İngiliz-Mısır Valisi Sir Lee Stack'ı Kahire'de arabayla giderken öldürdü. İngiliz hükümeti bu suikastı Sudan üzerindeki emellerine erişebilmek için kullandı. Mısır Yüksek Komiseri Lord Allenby, Başbakan Zaglul'a yedi maddelik bir ültimatom sundu, maddelerden birinde Sudan'daki statükonun değiştiği bildirilmişti. Zaglul, Sudan'la ilgili İngiliz taleplerini kabule yanaşmayınca (tüm Mısır askerlerinin Sudan'dan çekilmesi ve Nil sulamasının İngiliz tarım planı dâhilinde yapılması) Allenby, Sudan hükümetine Mısır başbakanını dikkate almadan İngiliz isteklerini yerine getirmesini emretti. Bunun üzerine Zaglul 24 Kasım'da istifasını verdi. Kral Fuat, hükümeti kurması için bir saltanatçıyı seçip meclisi kapatarak Vafd'ın milliyetçilerini

bir kenara atmış oldu. İngilizler ve kralın, Vafd'ın aleyhine nüfuzlarını artırdığını gören Zaglul şu ünlü sözlerini söyledi: "Ateşlenen mermiler Sir Lee Stack'ı değil de beni vurdu."[220] Zaglul bir daha başa geçemedi ve altmış sekiz yaşında 23 Ağustos 1927'de öldü. Zaglul'un yerine geçenlerin hizipçiliği ve sürekli birbirleriyle didişmeleri halkın siyasi liderlere olan güvenini zedeledi.

Vafd'ın lideri Saad Zaglul, Mısır'ın kahramanı ise İsmail Sıtkı'da baş kötüsüydü. Sıtkı 1919 Vafd heyetiyle Paris Barış Konferansı'na gitmiş, Zaglul'la ayrı düşmüş ve Mısır'a dönüşleri sırasında gruptan kovulmuştu. Mısır'a sınırlı bağımsızlık veren –Zaglul'un hiçbir zaman kabul etmediği– 1922 Anlaşması'nın mimarlarından biriydi. Sıtkı, Zaglul'dan ne kadar uzaklaştıysa Kral Fuat'ın o kadar gözüne girdi. 1930'a gelindiğinde Sıtkı ve Kral tek bir ortak amaç uğrunda birleşmişlerdi: yeni lideri Mustafa el-Nahhas olan Vafd'ı ortadan kaldırmak.

1929 seçimlerinde Vafd, meclisteki iki yüz otuz beş sandalyeden iki yüz on ikisinin aldığı ezici bir zaferin daha ardından Ocak 1930'da tekrar iktidara geldi. Kral, hükümeti kurması için el-Nahhas'ı davet etti. Seçimdeki ezici zaferine güvenen el-Nahhas, Mısır'ın hayalî bağımsızlığını gerçek hale getirmek için İngilizlerle yeniden müzakerelere başladı. 31 Mart-8 Mayıs tarihleri arasında Mısır ve İngiliz hükümeti bir dizi görüşme gerçekleştirdiler. İki taraf da Sudan meselesinde geri adım atmadı, İngilizler Mısır'ın bağımsızlığı ve Sudan'ın geleceğini ayrı olarak tartışmak gerektiği konusunda ısrar ederken Mısırlılar, Sudan'ın dışarıda bırakılacağı bir bağımsızlığa yanaşmadılar. İngiliz-Mısır görüşmelerinin çıkmaza girmesi Vafd'ın düşmanlarına –kral ve muhalefet partileri– yaradı ve yeni bir hükümet kurulmasını istediler. El-Nahhas'ın kabinesi Haziran 1930'da istifa etti.

1930 yazında Kral ve İngilizler anlaştılar: Hükümet "güvenilir ellere" teslim edilecekti. Aradıkları kişi Sıtkı'ydı.

Kral'ın saray nazırı Kahire'deki centilmenler kulübündeki Sıtkı'yı arayarak hükümeti onun kurmasını istediklerini söylediler. "Majestelerinin bana olan itimadından şeref duydum," diye cevap verdi Sıtkı, "fakat şunu bildirmem gerekiyor ki eğer beni bu kritik dönemde tayin ederse her şeye en başından başlamak zorunda kalacağım. Diğer bir deyişle meclisi anayasal görüşlerim ve istikrarlı bir hükümetin ihtiyaçları çerçevesinde yeniden örgütlemek zorundayım."[221]

Sıtkı'nın verdiği cevap Kral'ın ona duyduğu güvenin daha da artmasına neden oldu. Sıtkı liberal demokrasiyi sevmediğini daha önce de belirtmiş, "1923 anayasasıyla gelen ve çoğunluğun azınlık üzerindeki despotluğu şeklinde tecelli eden parlamenter otokrasiyi tasvip etmediğini" açıkça söylemişti. Anayasanın sınırlarıyla kısıtlanmayan ve kralla birlikte hareket edecek bir hükümet istiyordu. Kral, nazırını göndererek Sıtkı'ya "görüşlerini kendisinin de paylaştığını bildirdi" ve kendisini kabineyi kurması için davet etti.

Haziran 1930'da iktidara gelen Sıtkı, üç bakanlığı da kendine alarak hükümet üzerindeki kontrolünü iyice sağlamlaştırdı. Başbakanlığa ek olarak maliye ve içişleri bakanlıklarını da üstlendi. Fuat ve Sıtkı el ele vererek meclisi kapattı, seçimleri erteledi ve kralın yetkilerini artıran yeni bir anayasa hazırladılar. Üç yıl içerisinde Mısır'ın parlamenter demokrasisi devrilmiş, ülke fermanlarla yönetilir hale gelmişti.

Sıtkı, otokratik görüşlerini ve demokrasiden hazzetmediğini gizlemedi. Haziran 1930'da, "Meclisi askıya almam kaçınılmazdı," diye yazmıştı anılarında, "aksi takdirde yeniden örgütlenmeye başlamam mümkün değildi." El-Nahhas ve arkadaşları halkı meclisin kapatılmasını protesto etmek için yürüyüşe çağırınca Sıtkı bu hareketi ezmekte hiç tereddüt etmedi. "Söz konusu muhalefetin bir iç savaşa dönüşmesini bekleyemezdim," demişti Sıtkı harekete geçmeden önce. Gösterileri sona erdirmesi için orduyu gönderince ortalık karıştı. Meclisin kapatıldığını söyleyen fermandan üç gün sonra İskenderiye'de yirmi beş gösterici öldürüldü; yaklaşık dört yüz tanesi yaralandı. "Maalesef," diye devam etti Sıtkı, bıyık burkan kötü kalpli bir karakteri taklit eder gibi, "Kahire, İskenderiye ve bazı diğer şehirlerde acı verici hadiseler vuku bulmuştur. Hükümetin düzeni korumak ve halkın huzurunu kaçırıp kanunları çiğneyen suçlulara müdahale etmekten başka çaresi kalmamıştır."[222] İngilizler hem Başbakan Sıtkı'yı hem de milliyetçi lider el-Nahhas'ı ikaz ettiler ama Mısırlıları İngiltere'den bağımsızlık elde etme arayışından alıkoyacak bu çatışmaya engel olmak da istemediler.

Sıtkı ekonomik sıkıntıların yaşandığı dönemlerde liderlerin ancak huzuru ve düzeni muhafaza ederek refah ve gelişme sağlayabileceğini söyleyerek yaptıklarını meşru göstermeye çalıştı. 1929 ekonomik krizinin neden olduğu küresel bunalım Mısır ekonomisini de etkilemişti ve böylesi riskli bir ortamda Sıtkı, Vafd ve onun siyasi kollarını kamu düzenine yönelik bir tehdit olarak görmüştü. Ekim 1930'da Sıtkı, kra-

lın yetkilerini Vafd'ın aleyhine genişleten yeni bir anayasayı yürürlüğe koydu. Bu anayasayla meclisteki milletvekili sayısı iki yüz otuz beşten yüz elliye inmişti ve atanan senatör sayısını yüzde kırktan yüzde altmışa çıkararak kralın yetkisini daha da artırmış ve geride halkın oylarıyla seçilmesi için küçük bir grup bırakmıştı. Sıtkı'nın anayasası herkese oy hakkı yerine daha karmaşık iki kademeli seçim sistemiyle doğrudan seçimi getirmişti, ilk kademe için oy verme yaşı artırılmış ve ikinci kademe de mali durumu ve eğitim seviyesine göre oy verme sistemini getirmişti. Bu tedbirler oy verme hakkını (Vafd'ı destekleyen) kitlelerin elinden alıp seçkin bir azınlığa teslim ediyordu. Yasamanın yetkileri azaltıldı, meclisin açık olduğu süre altı aydan beş aya indirildi ve kralın kararnameleri tecil etme hakkı genişletildi.

Yeni anayasa bariz biçimde otokratikti ve hemen her görüşten tüm siyasetçilerin ve halkın büyük tepkisini çekmişti. Basın, Sıtkı ve 1930 Anayasası'nı eleştirince gazeteler kapatılıp gazeteciler hapsedildi. Başta Sıtkı'yı destekleyen gazeteler bile onun hışmından kurtulmayı başaramadı. Gazeteciler bu duruma gizlice broşürler basıp otokratik hükümet ve onun otoriter anayasasını eleştirerek cevap verdiler.

Sıtkı seçimlerin yeni anayasanın şartlarına göre yapıldığı 1931'de kendi partisini kurdu. Her zaman tek başına olup partilerden olabildiğince uzak durmaya çalışmış olan Sıtkı, mecliste çoğunluğu elinde tutabilmek için onu destekleyecek bir partiye ihtiyacı olduğunu biliyordu. Yeni partisine Halk Partisi adını verdi; George Orwell'in *1984* romanını akla getiren bir çarpıtma. Sıtkı, Liberal Anayasa Partisi'nden ayrılan tüm hırslı vekilleri ve sarayın kendi partisi olan Birlik Partisi'nden gelenleri –halkın değil de seçkinlerin adamları olanları– kendi partisinin çatısı altında topladı. Parti programı muhalefetteki hicivcilere istediklerinden bile çok malzeme verecek şekildeydi, "anayasal düzenin tesis edilmesini, millî egemenliğin korunmasını ve tahtın haklarının sürdürülmesini" istiyordu (Kral Fuat tam adamını seçmişti).[223] Vafd ve Liberal Anayasa Partisi Mayıs 1931 seçimlerini boykot etti ve Sıtkı'nın Halk Partisi ezici çoğunlukla kazandı. Otokratik devriminin başarıya ulaşmasına çok az kalmış gibi görünüyordu.

Ama sonunda kaybeden yine Sıtkı oldu. Otokratik reformları halkın gerçek partisi olan Vafd'ın ve diğer büyük siyasi partilerin muhalefetine takıldı. Susmayı reddeden basın, halkı Sıtkı'nın hükümetine karşı çıkması için kışkırtmaya devam etti. Halk, Sıtkı hükümetini gittikçe

daha açıkça eleştirdikçe güvenlik şartları da bozulmaya başladı. Sıtkı, otokratik yönetimi sürekli olarak huzur ve güveni ileri sürerek meşru göstermişti. Huzursuzluğun arttığını gören İngilizler siyasi şiddetin sona ermesi ve halkın güveninin kazanılması için yeni bir hükümet kurulması yönünde baskı yaptılar. Sıtkı'nın hızı kesilen ihtilali şimdi tersine gitmeye başlamıştı. Eylül 1933'te Kral, Başbakan'ı görevinden aldı. Tökezlese de yıkılmayan Sıtkı 1950'deki ölümüne kadar Mısır'ın önde gelen siyasetçilerinden biri olmaya devam etti.

Kral Fuat meseleye el koydu. Sıtkı'nın 1930 Anayasası'nı feshetti ama 1923 Anayasası'nı da yürürlüğe koymadı ve 1931'de seçilen meclisi kapattığı halde yeni bir seçim çağrısında bulunmadı. Süresi belirsiz bu geçiş döneminde Kral Mısır'daki idareyi tümüyle ele aldı. Tahmin edileceği gibi bu tedbirler de ne düzeni sağlamaya ne de halkın güvenini kazanmaya yaradı ve hem İngilizler hem de Vafd, Kral'a 1923 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koyması ve seçim yapması için baskı yapmaya başladılar. 12 Aralık 1935'te Kral Fuat daha fazla ayak diremedi ve önceki anayasanın yürürlüğe girmesini kabul etti.

İngilizler, saray ve Vafd arasındaki siyasi tıkanma nihayet 1936'da aşıldı. O yılın nisan ayında Kral Fuat öldü ve yerine yakışıklı oğlu Faruk tahta çıktı. Mayıs'ta seçimler yapıldı ve kazanan yine Vafd oldu. Bu iki gelişme –Vafd'ın iktidara gelişi ve Faruk'un tahta çıkışı– büyük bir iyimserliğin doğmasına neden oldu; bir nevi Kahire baharı. Bunu İngilizlerin Mısırla olan ilişkilerini yeniden müzakereye açma talebi takip etti. Avrupa'da faşizmin yükselişi ve 1935'te Mussolini'nin Etiyopya'yı işgal etmesi İngiltere'nin Mısır'daki konumunu tekrar düşünmesine neden olmuştu. Almanya ve İtalya'nın İngiliz sömürgeciliğine karşı yaptıkları propaganda Mısır'da yankısını bulmaya başlamıştı. Genç Mısır gibi ultra milliyetçi yeni partiler açıkça faşizmi destekliyorlardı.

Bu tehlikeleri bertaraf etmek isteyen İngiliz Yüksek Komiseri Sir Miles Lampson, Mart 1936'da Kahire'de tekrar görüşmelere başladı. Mısır heyeti ve İngiliz hükümeti arasında yeni bir anlaşma hazırlandı ve Ağustos 1936'da yürürlüğe kondu. Tercihi İttifak Anlaşması Mısır'ın bağımsızlık ve egemenliğini genişletiyordu ama tıpkı Irak'la imzaladıkları anlaşmada olduğu gibi İngilizlere diğer devletler karşısında imtiyaz ve Mısır topraklarında askerî üs bulundurma yetkisini veriyordu. Ayrıca Sudan da İngiliz kontrolü altında kalacaktı. Elde edilen kazanımlar Mısır'ın 1937'de Milletler Cemiyeti'ne üye olması için yeterliydi, Irak'tan

beş yıl sonra katılmıştı ve bunu yapabilen ikinci Arap devletiydi. Ama gereken tavizler verilip anlaşma yapıldı ve Mısırlıların tam bağımsızlığa kavuşma hayalleri de yirmi yıl sonrasına kalmış oldu.

1930'larda yaşananlar çoğu Mısırlıyı liberal demokrasinin siyasi parti politikalarından soğuttu. Mısırlılar Sıtkı'nın otoritesini reddetmiş olsalar da Vafd'ın elde ettiği sonuçları da hiçbir zaman yeterli bulmadılar. Zaglul, 1922'de İngilizlerden bağımsızlıklarını kazanacaklarını vadetmişti ve el-Nahhas da aynısını 1936'da söylemişti ama bağımsızlığın elde edilebilmesi için bir nesil daha geçmesi gerekecekti.

Filistin'deki İngiliz mandası ölü doğmuştu. Balfour Deklarasyonu'nun şartları, Filistin'deki İngiliz mandasının şeklini tayin edebilmek için Milletler Cemiyeti tarafından belirlenen manda yönetimi ilkelerine göre hazırlanmıştı. Fakat büyük bir devletin yeni kurulan bir devlette kendi kendini yönetebilmesine imkân verecek kurumları inşa ettiği, diğer savaş sonrası mandalardan farklı olarak İngilizlerin Filistin'de hem yöre halkı hem de dünya Yahudilerinin millî vatanı için iki yeni ve işler devlet kurmaları gerekiyordu.

Balfour Deklarasyonu çatışmaya zemin hazırlamak için birebirdi. Filistin'in sınırlı kaynakları dikkate alındığında Filistin'deki Yahudi olmayan yerel halkın dini ve kamusal hakları zedelenmeden Yahudiler için bir millî devlet kurmak imkânsızdı. Sonuç olarak manda iki rakip milliyetçiliğin çatışması için müsait bir ortam oluşturdu – son derece örgütlü olan Siyonist hareket ve İngiliz emperyalizmi ve Siyonist hareketin teşkil ettiği çifte tehditle dövülmüş Filistin milliyetçiliği. Filistin, Orta Doğu İngiliz emperyalizminin en büyük fiyaskosu olacak ve bu beceriksizlik Orta Doğu'yu bugün bile devam eden çatışma ve şiddete mahkûm edecekti.

Filistin, emperyalistlerin amaçlarına en iyi hizmet edecek şekilde bir araya getirilen farklı Osmanlı vilayetlerinden teşkil edilmiş kadim bir ülkeydi. Filistin mandası ilk başta Ürdün Nehri'nden Akdeniz'e ve Irak sınırına kadar uzanan geniş ve çoğu çölle kaplı topraklardan oluşuyordu. 1923'te Ürdün'ün doğusundaki topraklar Filistin mandasından ayrılarak orada yeni bir devlet kuruldu ve başına da Emîr Abdullah getirildi. İngilizler ayrıca 1923 yılında Golan Tepeleri'nin bir bölümünü mandadan

ayırıp Suriye'ye verdiler ve böylece Belçika'dan bile daha küçük bir ülke haline geldi, aşağı yukarı Amerika'nın Maryland eyaleti boyutlarındaydı.

1923 yılında Filistin'in nüfusu zaten yeterince çeşitlilik arz ediyordu. Filistin, Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar için kutsal topraklardı ve asırlardır dünyanın dört bir yanından hacılar orayı ziyareti geliyordu. Rus Çarı III. Aleksandr'ın zulmünden kaçan ve Siyonizm gibi etkili bir ideolojinin cazibesine kapılan binlerce Doğu Avrupalı ve Rus Yahudi, Filistin'e gelip yerleşmişti. Gelenler yüzde seksen beş Müslüman, yüzde dokuz Hristiyan ve yerel Yahudilerden oluşan bir toplumun parçası haline geldiler. Esas Yishuv (Filistin'in yerlisi Yahudiler) 1882'de Filistin nüfusunun sadece yüzde üçünü teşkil ediyordu ve Musevi eğitiminin verildiği dört şehirde yaşıyorlardı: Kudüs, Hebron, Tiberya ve Safed.[224]

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Siyonistler iki büyük dalga halinde Filistin'e geldiler. İlk Aliya, Yahudi mülteci dalgası, 1882-1903 yılları arasında Filistin'e geldi ve Yishuv nüfusunu yirmi dört binden elli bine çıkardı. İkinci Aliya'yla (1904-1914) Yahudi nüfusu daha da artarak 1914 yılında Filistin'deki Yahudi sayısı seksen beş bine ulaştı.[225]

Filistin'deki Arap halkı 1882'den itibaren hızla yükselen Yahudi nüfusunu artan bir endişeyle izlemeye başladı. Arap basını 1890'lardan itibaren Siyonizmi kötülemeye ve Arap aydınları da yirminci yüzyıl başlarında bu hareketi açıkça eleştirmeye başlamışlardı. 1909'da Filistin'e Yahudilerin yerleşmesi yasaklandı ve Siyonist faaliyetler 1911'de iki kez Osmanlı Meclisi'nde tartışıldı ama kabul edilen bir kanun olmadı.[226]

1917 yılındaki Balfour Deklarasyonu'yla İngiliz hükümetinin Siyonizmi resmî olarak desteklemeye başladığını ilan etmesinin ardından bu endişeler daha da büyüdü. Haziran 1919'da tüm Filistin'i dolaşan King-Crane Komisyonu, Siyonizm aleyhine kendilerine verilen dilekçelerin çokluğuyla şaşkına dönmüştü. "Siyonist karşıtı görüşler bilhassa Filistin'de çok güçlü," demişti komisyon raporunda, "iki yüz altmış dilekçeden iki yüz yirmi ikisi (yüzde 85,3) Siyonist programa karşı olduğunu söylüyordu. Bu diğer tüm bölgedekilerden yüksek bir orandı."

Filistin'in verdiği mesaj gayet açıktı: Yıllardır Siyonist göçüne karşı olan yerli Araplar İngilizlerin kendi topraklarında bir Yahudi vatanı kurmasını kabul etmiyorlardı. Ama bu mesaj pek dikkate alınmışa benzemiyordu çünkü İngiltere ve dünya kamuoyu, Filistin'in akıbetine oranın halkına sormadan karar vermişti. Barışçı metotlar işe yaramayınca çaresiz kalan halk bu sefer de şiddete başvurdu.

Yahudi göçü ve toprak satın alınması mandanın başlangıcından itibaren sürekli bir gerginlik kaynağı olmuştu. İngiliz hâkimiyetine ve toprakları üzerinde bir Yahudi devleti kurulmasına karşı çıkan Arap halkı, Yahudi sayısındaki bu artışı kendi siyasi istikballerinin önündeki en büyük tehdit olarak görmeye başladı. Üstelik Yahudilerin topraklarını satın aldığı Arap çiftçiler nesillerdir çalıştıkları yerlerinden ediliyorlardı.

1919-1921 yılları arasında Filistin'e gelen Yahudi sayısı hızla arttı ve on sekiz bin beş yüz Siyonist daha bölgeye geldi. 1920'de Kudüs'te ve 1921'de patlak veren isyanlarda doksan beş Yahudi ve altmış dört Arap öldü ve yüzlerce kişi de yaralandı. 1922-1929 yılları arasında yetmiş bin civarı Siyonist mülteci, Filistin'e geldi. Bu zaman zarfında Yahudi Millî Fonu, Kuzey Filistin'deki Merc İbn Amir'den iki yüz kırk bin dönümlük toprak satın almıştı. Artan göç ve toprak alımları sonunda 1929 yılında Kudüs, Hebron, Safed ve Yafa'da yeni bir isyan dalgası başladı ve yüz otuz üç Yahudi ile yüz on altı Arap'ın hayatına mal oldu.[227]

Her şiddet olayının ardından İngiliz yetkililer Filistinli çoğunluğu teselli etmek için yeni tedbirler aldılar. Temmuz 1922'de, ilk şiddet dalgasının ardından, Winston Churchill yayınladığı Beyaz Belge'yle, "İngiltere ne kadar İngilizlerin ise Filistin'in de o kadar Yahudilerin olacağından" korkan Arapları teselli etmeye çalıştı. Balfour Deklarasyonu'nun şartlarının, "Filistin'in bütün olarak bir Yahudi devleti haline getirilmesini içermediğini ve bu tür bir vatanın Filistin içerisinde bir yerde kurulmasının gerektiğini," söyledi.[228] Benzer şekilde 1929 isyanlarının ardından da bir dizi rapor ve tavsiye yayımlandı. 1930'daki Shaw Raporu, Filistin'deki huzursuzluğun ana nedeni olarak Yahudi göçü ve toprak alımını gösteriyor ve ileride ortaya çıkabilecek daha büyük sorunlara mani olunması için Yahudi göçünün sınırlandırılmasını öneriyordu. Ekim 1930'daki Passfield Beyaz Belgesi'nde de Yahudi toprak satın alımı ve göçünün sınırlandırılması gerektiği söylenmişti.

Filistinli Arapların endişelerine tercüman olan her İngiliz Beyaz Belgesi'nin yayımlanmasının ardından Dünya Siyonist Örgütü ve Filistin Yahudi Cemiyeti, Londra ve Kudüs'teki tüm nüfuzlarını kullanarak her şeyi yine kendi lehlerine çevirmeyi başarıyorlardı. Başbakan Ramsay MacDonald'ın azınlık hükümetine büyük baskı yapan Siyonistler MacDonald'ı, Passfield Beyaz Belgesi'ni geri çekmek zorunda bıraktılar. Haim Weitzmann ve danışmanları MacDonald'ı bir mektup yazmaya zorladı ve bu mektup 13 Şubat 1931'de imzalandı. MacDonald

mektubunda İngiliz hükümetinin "Yahudi göçünü yasaklamak ya da sınırlandırmak ya da Yahudilerin Filistin'den toprak satın almalarına mani olmak" gibi bir teşebbüste bulunmayacağını taahhüt ediyordu. MacDonald'ın mektubu Arapların durumun iyiye gideceğine dair tüm ümitlerini yerle bir etti ve bu mektuba (Beyaz Belge'nin zıttı olarak) "Kara Mektup" adını verdiler.

Bu kısır döngünün sonunda Filistin'deki İngiliz mandası sonu gelmez bir şiddetin ağına düştü: Durmadan artan Siyonist göçleri ve toprak alımları halkı daha da kışkırttı, bunun üzerine İngilizler Yahudi vatanının sınırlarını kısıtlamaya çalıştılar ve Siyonist siyasetçiler sonunda bu durumu yine tersine çevirmeyi başardı. Bu süreç değişmediği müddetçe kendi kendine ayakta durabilecek bir hükümetin kurulması mümkün değildi. Filistinliler mandayı ve onun Filistin'de bir Yahudi devleti kurma kararlılığını tanımıyorlardı; İngilizler mandanın politikalarına düşman olan Filistinli çoğunluğa değil bağımsızlık orantılı temsil hakkı bile tanımayı düşünmüyorlardı; Siyonistler ise çıkarlarına uygun olan her alanda mandayla işbirliği yapmaktan geri kalmıyorlardı. Her şiddet dalgasında durum biraz daha içinden çıkılmaz bir hal almaya başladı.

Filistin'deki Arapların sorunları kendi içlerindeki bölünme yüzünden bir kat daha artıyordu. Kudüs'ün önde gelen iki ailesi –Hüseyniler ve Naşaşibiler– Filistin'deki Arap siyasetinde söz sahibi olmak için rekabet ediyorlardı. İngilizler en başından itibaren bu iki aile arasındaki bölünmeyi kendi çıkarları için kullanmayı bilmişlerdi. 1920'de Filistin ileri gelenleri taleplerini İngiliz yetkililere bildirmesi için, Musa Kazım el-Hüseyni başkanlığında bir Arap Yönetimi kurdular. İkinci temsilci yapı olan Yüce Müslüman Meclisi'nin başkanı da Kudüs baş müftüsü olan Hacı Emin el-Hüseyni'ydi. Naşaşibiler bu kurumların başında Hüseynilerin olmasına itiraz ettiler ve İngilizlerle doğrudan temasa geçme yolunu seçtiler. Liderleri kendi aralarında bölünmüş olan Filistinliler hem İngilizler hem de Siyonistlerle olan ilişkilerinde dezavantajlı konuma gelmişlerdi.

1929 yılına gelindiğinde Filistinli liderlerin acizliği yeni aktörlere ön plana çıkmaları için cesaret verdi. 1919'da Mısır'da olduğu gibi milliyetçilik kadınlara kamusal alanda söz sahibi olmaları için bir fırsat tanımıştı. Vafd Kadın Cemiyeti ve Hüda Şaravi'yi örnek alan üst sınıftan kadınlar 1929 isyanlarına, Ekim 1929 tarihinde Kudüs'te İlk Arap Kadın Kongresi'ni toplayarak cevap verdiler. Filistinli Müslüman ve

Hristiyan kadınlardan iki yüz kadarı bu kongreye iştirak etti. Üç tezkere hazırladılar: Balfour Deklarasyonu'nun geri çekilmesi, Filistin'de tüm toplulukları nüfuslarıyla orantılı olarak temsil edecek millî bir hükümetin kurulması ve Filistin'de sanayinin teşvik edilmesi. "Kongremiz Araplara Yahudilerden toprak hariç hiçbir şey almamalarını ve onlara toprak hariç her şeyi satmalarını tavsiye etmektedir."[229]

Üyeler bunun ardından gelenekleri yıkmaya başladılar. Kadınların topluluk içerisinde erkeklerle bir arada görülmesini hoş karşılamayan Filistin geleneklerinin aksine İngiliz Yüksek Komiseri Sir John Chancellor'a tezkerelerini bizzat takdim etmek istediler. Chancellor onları kabul etti ve mesajlarını Londra'daki İnceleme Komisyonu'na ileteceğine söz verdi. Chancellor'la yaptıkları görüşmenin ardından heyet hâlâ görüşme halinde olan kongreye geri döndü ve bir gösteri düzenleyerek kadınlarla ilgili bir geleneği daha yıktılar. Gösteri yüz yirmi arabalık bir resmigeçide dönüştü, Şam kapısından yola çıkıp Kudüs'ün ana caddelerinden geçtiler ve tezkerelerini yabancı büyükelçiliklere dağıttılar.

Kongrenin ardından üyeler hem feminist hem de milliyetçi gündemi olan bir Arap Kadınları Birliği kurdu: "Arap kadınlarına konumlarını yükseltmeleri için ihtiyaç duydukları cesareti vermek, fakir ve darda olanlara yardım etmek, Arapların millî menfaatlerine destek olmak." Birlik İngilizlere ya da Siyonistlere saldırdıkları için öldürülen ya da hapsedilen Filistinlilerin ailelerine destek olmak için para toplamaya başladı. Siyasi tutukluların serbest bırakılması, Yahudi silah alımlarının protesto edilmesi ve Arap yönetimindeki erkekleri –ki evlilik ya da ailevi bağlarla bağlıydılar– uzlaştırma konusunda İngilizlerin acizliğini kınamak için yüksek komiserliğe dilekçe yağdırdılar.

Arap Kadınları Birliği, Filistin milliyetçi siyasetinin ve İngiliz leydilerin üst-orta sınıf kültürünün tuhaf bir karışımıydı. Birbirlerine kocalarının isimleriyle hitap ederlerdi –Madam Kazım Paşa el-Hüseyni, Madam Avni Abdülhadi– ve çay partilerinde bir araya gelirlerdi. Yine de 1919'da Mısır'da olduğu gibi kadınların milliyetçi harekete dâhil olmasının güçlü bir sembolik anlamı vardı. Bu eğitimli ve zarif kadınlar henüz emekleme aşamasındaki Filistin milliyetçi hareketinin etkili sözcüleri haline gelmişlerdi. Mesela Madam Avni Abbülhadi'nin 1933'teki ikinci gösterileri sırasında Lord Allenby'yi nasıl payladığına bir bakalım: "Arap kadınları olarak İngilizlerin, sözlerini çiğnemede, ülkemizi bölmede ve on beş yıldır devam eden ve sonunda Arapların tümden imhasına ve

onların yerine dünyanın dört bir yanından gelen Yahudilerin geçmesine neden olacak siyasetleri ifa etmede ne kadar ileri gidebileceklerini gördük."[230] Mesajı netti: Sadece erkekler değil tüm Filistin halkı mandanın uyguladığı politikalardan İngiltere'yi sorumlu tutuyordu.

Filistin'in Arap seçkinlerinin ağzı iyi laf yapardı ama sadece konuşmakla işler yürümüyordu. Tüm hırslı milliyetçi söylemleri ve İngiliz yetkililerle yaptıkları sayısız görüşmeye rağmen Siyonist mülteciler gelmeye devam etti ve İngilizler, Filistin'e bağımsızlık vermeye niyetli olduklarına dair en ufak bir alamet göstermediler. Passfield'ın Beyaz Belgesi'nin ardından 1929-1931 yılları arasında Siyonist göçü azalarak her yıl beş bin ila altı bine indi. Ama 1931'de MacDonald mektubu her şeyi tersine çevirdi ve Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesiyle yeni bir Yahudi mülteci dalgası Filistin'e gelmeye başladı. 1932'de on bin, 1933'te otuz bin ve 1934'te kırk iki binden fazla Yahudi, Filistin'e geldi. Göçün zirveye ulaştığı 1935'te ülkeye altmış iki bin Yahudi giriş yapmıştı.

1922-1935 yılları arasında Filistin'deki Yahudilerin toplam nüfusa oranı yüzde dokuzdan yaklaşık yüzde yirmi yediye çıktı.[231] Yahudilerin satın aldığı araziler yüzünden hatırı sayılır miktarda Filistinli tarım işçisi yerinden olmaya başlamıştı – Filistin'deki Yahudi nüfusu daha 1935'tekinin yarısıyken bile Passfield Beyaz Belgesi'nde dile getirilmiş bir sorundu bu. Şehir seçkinlerinden oluşan Filistin liderlerinin basiretsizliği yine her şeyin fakir köylülerin omuzlarına yüklenmesine neden olmuştu.

1935'te bir adam köylülerin öfkesini silahlı ayaklanmaya dönüştürmeye karar verdi. Süreç içerisinde Filistin'in nasıl bir barut fıçısı haline geldiğini gösteren fitili de o ateşleyecekti.

Suriyeli İzzettin El-Kassam, 1920'lerde Fransız mandasından kaçıp Filistin'e sığınmıştı. Hayfa Limanı'nın kuzeyindeki meşhur İstiklal Camisi'nde vaaz veren bir imamdı kendisi. Ayrıca, milliyetçi ve Siyonist karşıtı bir gençlik örgütü olan Genç Erkek Müslüman Birliği'nin başkanıydı. Şeyh el-Kassam vaaz kürsüsünü İngiliz ve Siyonistlere karşı muhalefeti körüklemek için kullandı. Yahudi göçünden doğrudan etkilenen fakir Filistinliler arasındaki şöhreti kısa sürede arttı ve birbirlerini yiyen beceriksiz şehir seçkinleri yerine el-Kassam'dan medet ummaya başladılar.

1931'deki MacDonald Kara Mektubu'nun ardından el-Kassam, İngilizlere ve Siyonistlere karşı silahlı mücadeleye geçilmesi gerektiği

fikrini yaymaya başladı. Bu fikrine caminin cemaati de müspet tepki verdi. Bir grup savaşmak için gönüllü olurken diğerleri de silah ve cephane için bağışta bulunmaya başladılar. Ardından 1935 sonbaharında el-Kassam birdenbire ortadan kayboldu. Destekçileri endişeliydi. Bazıları başına bir hal geldiğinden, bazıları ise paraları alıp sıvıştığından şüphe etmeye başladılar. Kasım 1935'te Ekrem Zuaytir adında bir gazeteci El-Kassam'ın esrarlı şekilde ortadan kaybolmasının nedenini Şeyh'in dostu olan bir duvarcıya sordu. Zuaytir insanların Şeyh hakkında bu türden suçlamalarda bulunmalarının utanç verici olduğunu söyledi. "Haklısın, kardeşim," dedi duvarcı, "ama neden böyle saklanmayı tercih etti?"[232]

Bir adam koşarak gelip Cenin tepelerinde İngiliz askerleri ile bazı Araplar arasında çatışma olduğunu söyleyince röportajları yarıda kaldı. Asiler ve onların öldürdüğü polislerin cesetleri Cenin'deki İngiliz kalesine götürülüyordu. Genç Zuaytir hemen haber vermek için Kudüs'teki Arap basın bürosunu aradı. Büro şefi hemen Cenin'e doğru yola çıktı, Zuaytir'den de ofiste yerine geçip Filistin gazetelerine büyük şeylerin vuku bulmak üzere olduğunu bildirmesini istedi.

Büro şefi şoke olmuş halde üç saat sonra Cenin'den geri döndü. Ağzından sözler ancak başlıklar haline çıkıyordu. "Önemli olaylar," dedi nefes nefese, "çok tehlikeli haberler. Grup içerisindeki İzzettin el-Kassam ve dört arkadaşı şehit edilmiş." Cenin'deki polis karakolundaki büro şefi, El-Kassam'ın grubundaki bir yaralıyla konuşmuştu. Adam acı içerisinde olsa da ona el-Kassam'ın hareketiyle ilgili detaylı bilgi verebilmişti.

Yaralı adamın dediğine göre el-Kassam bu silahlı grubu 1933 tarihinde kurmuştu. Sadece ülkeleri için ölmeye hazır olan sadık Müslümanları seçmişti. Silah ve cephane almak için para toplamış ve "ülkelerini işgal ettiklerinden dolayı İngiliz ve Yahudileri öldürmek için" silahlı bir direnişe hazırlanmaya başlamışlardı. Ekim 1935'te el-Kassam ve adamları gizlice Hayfa'yı terk etmişti – ve Zuaytir ile duvarcının o günün erken saatlerinde tartıştığı dedikoduların ortaya çıkmasına neden olmuştu.

El-Kassam ve silahlı grubu Baysan ovasında bir polis devriyesine denk gelip bir Yahudi çavuşu öldürmüşlerdi. İngilizler tepeleri araştırmış ve el-Kassam'ın adamlarından birini Nablus-Cenin yolu üzerinde bulunca şaşırmışlar ve çıkan çatışmada Arap asi öldürülmüştü. "Onun şehit edildiğini haberini aldık," demişti yaralı adam, "ve ertesi sabah polislere saldırmaya karar verdik." Asiler kendilerini askerler ve polislerden oluşan kalabalık bir grupla karşı karşıya bulmuşlar ve Cenin

yakınlarındaki Yabad köyü civarındaki mağaralara sığınmışlardı. Kraliyet Hava Kuvvetleri'ne bağlı uçaklar tepelerinde daireler çizerken İngilizler Araplarla iki saat sürecek bir çatışmaya başlamış ve bu çatışma sonucunda İzzettin el-Kassam ve diğer üç kişi daha öldürülmüştü. Dört kişi esir alınmıştı. Bir İngiliz askeri ölmüş ve diğeri de yaralanmıştı.

Yaşananlar kendisini şoke etse de Zuaytir'in ilk aklına gelen düşünce cenaze oldu. İslam geleneğine göre el-Kassam ve arkadaşları güneş batmadan önce gömülmeliydi. Ama "şehitlerin" bedenleri hâlâ polis merkezindeydi. Zuaytir, Hayfa'daki meslektaşlarından birini arayarak İngilizlerle temasa geçip bedenlerin, cenaze işlemlerinin yapılabilmesi için ailelerine teslim edilmesini sağlamasını istedi. İngilizler iki şartla işbirliğine yanaştılar: Cenaze merasimi ertesi sabah saat onda yapılacaktı ve cenaze alayı Hayfa şehir merkezine girmeden el-Kassam'ın evinden doğruca kabristana gidecekti. İngilizler durumun vahametinin farkındaydılar ve şiddet olaylarının başlamasına mani olmak için tedbir almaya çalışıyorlardı. Zuaytir ise tam tersine cenazenin, Filistinlilerin manda düşmanlığını körükleyecek, siyasi bir eylem haline gelmesini istiyordu. Günün sonunda İslamcı gazete *el-Camia el İslamiye*'de (İslam Cemaati) basılacak bir makale kaleme alarak tüm Filistinlileri Hayfa'ya gelip cenaze alayına katılmaya davet etti. Doğrudan milliyetçi liderlere hitap etti: "Filistin'in liderlerinde bu büyük din âliminin cenaze merasiminde gençlerle birlikte yürüyecek yürek var mı?"[233]

Zuaytir ertesi sabah diğer gazetelerin başlıklarına bakmak ve Hayfa'ya yapacağı yolculuğa hazırlanmak için erkenden kalktı. "Gazeteleri, çatışmanın tasvirlerini ve cenaze merasimine iştirak davetimi okuduğum zaman bunun Hayfa için tarihî önemi olacak bir gün olacağını anlamıştım," diye yazmıştı Zuaytir, "şehitlerin günü olacaktı." Haklıydı – binlerce kişi bu millî matemi paylaşmak için Hayfa'ya akın etti. İngilizlerin talebinin aksine cenaze namazı Hayfa merkez camisinde kılındı ve cenaze alayı şehrin içinden geçti. "Binbir güçlükle şehitler camideki kalabalığın arasından dışarıdaki meydana getirildi. Bu noktadaki manzarayı hiçbir kalem tarif edemez. Binlercesi cenaze alayına katılmıştı, naaşlar omuzlar üzerinde taşınıyordu ve erkekler, "Allahu ekber!" diye bağırırken kadınlar da çatılardan ve pencerelerden feryat ediyorlardı." Yas tutanlar öfke dolu direniş şarkıları söylediler. "Naaşlar kaldırıldığında bir ses yükseldi: İntikam! İntikam! Binlercesi hep bir ağızdan cevap verdiler: İntikam! İntikam!"

Öfkeli kalabalık Hayfa polis karakolunu bastı, binayı taşlayıp dışarıdaki polis arabalarını tahrip ettiler. Denk geldikleri tüm İngiliz askerleri ve polislere saldırdılar ama İngilizler iki taraftan da can kaybı olmaması için geri çekildi. Kalabalık İngiliz hâkimiyetinin diğer bir simgesi olan demiryolu istasyonuna saldırmayı da ihmal etmedi.

Cenaze alayının kabristana varması üç buçuk saat sürdü. "Kahraman şehitlerini kanlı kıyafetleri içerisinde görmenin kalabalık üzerindeki tesirini bir hayal edin," demişti Zuaytir. Ayrıca, "Akka, Cenin, Baysan, Tulkarm, Nablus ve Hayfa" gibi tüm şehirlerin cenaze merasiminde temsil edildiğini aktarmıştı, "Ama milliyetçi parti liderlerini göremedim ve bu yüzden yerilmelidirler."[234]

Şeyh İzzettin el-Kassam'ın kısa ömürlü isyanı Filistin'in siyasi gidişatını kalıcı olarak değiştirdi. Milliyetçi hareketin başındaki şehir seçkinleri çoktan halkın itimadını kaybetmişlerdi. On beş yıldır İngilizlerle müzakere etmişler ve bir arpa boyu yol katedememişlerdi. Filistinliler, bağımsızlık ya da kendi kendini idareye daha yakın değildiler, kontrol hâlâ İngilizlerin elindeydi ve Yahudi nüfusu öyle hızlı artıyordu ki yakında Araplarla eşit sayıya erişeceklerdi. Filistinliler İngilizlere ve Siyonistlere doğrudan kafa tutacak eylem adamları istiyorlardı. Bunun sonucu da Filistin'in şehirlerini ve kırsalını yerle bir edecek üç yıllık bir isyan olacaktı.

Kassam isyanının ardından Filistin siyasi partilerinin liderleri milliyetçi hareket üzerindeki otoritelerini yeniden tesis etmeye çalıştılar. Nisan 1936'da önde giden partiler Arap Yüksek Komitesi adı altında birleştiler. Tüm Arap işçileri ve kamu çalışanlarını genel greve çağırdılar, ayrıca Yishuv'la alışverişin tümüyle kesilmesini istediler. Genel grevi İngilizlere ve Yahudi yerleşimlerine yönelik saldırılar takip etti.

Milliyetçi liderlerin hesapları fena geri tepti. Boykot sonucunda Yahudilerin değil de Filistinli Arapların ekonomisi büyük zarar gördü. İngiltere isyanı bastırmak için bölgeye yirmi bin asker gönderdi. İngilizler ayrıca komşu Arap müttefiklerinden Filistinli liderleri grevi sona erdirmeleri için ikna etmelerini istediler. 9 Ekim 1936'da Suudi Arabistan ve Irak kralları, Ürdün ve Yemen emîrleriyle bir araya gelerek şöyle bir çağrıda bulundular: "Filistin'deki Arap evlatlarımızdan daha fazla kan dökülmesine mani olmak için barışı kabul etmelerini istiyoruz. Bunun için de adaleti sağlayacağına söz veren dostunuz Büyük Britanya'ya güveniyoruz."[235]

Arap Yüksek Komitesi, kralların bildirgesine cevap verip grevin sona erdirilmesini isteyince Filistinliler hem kendi liderlerinin hem de Arap kardeşlerinin onlara ihanet ettiğini düşünmeye başladılar. Filistinli milliyetçi şair Ebu Salman iğneleyici dizeleriyle hem Filistinli liderlerin hem de İngilizlerin desteklediği Arap kralların Arap hareketini sattığını söyleyerek halkın duygularına şöyle tercüman olmuştu:

Ey anavatanına kıymet verenler
Bu bariz zulme dur deyin
Anavatanınızı krallardan kurtarın
Kurtarın onu kuklalardan
Ben kendilerini takip edenlere liderlik edecek krallarımız var zannederdim.[236]

Ebu Salman, Filistin'in istiklalini liderleri değil de ancak halkı aracılığıyla kazanabileceğini söylerken idarecilerinden soğumuş Filistinli halk adına konuşuyordu.

Genel grevden sonra İngilizler yeniden soruşturma başlattılar. 7 Temmuz 1937'de yayımlanan Peel Komisyonu'nun raporu tüm Filistin'i yerinden oynattı. İngilizler ilk kez Filistin'deki sorunların kaynağının rakip ve uyumsuz milliyetçi hareketler olduğunu söylüyordu. "Küçük bir devletin sınırları içerisinde iki millî topluluk arasında giderilemez bir husumet meydana gelmektedir," diyordu raporda. "Bir milyon Arap ile dört yüz bin Yahudi sürekli olarak didişip durmakta. Aralarında bir uzlaşma zemini mevcut değil."

Peel Komisyonu çözüm olarak ülkenin bölünmesini teklif etmişti. Filistin topraklarının yüzde yirmisi, sahilin büyük bölümü, Merc İbn Amir ve Celile'deki ülkenin en verimli toprakları da dâhil olmak üzere, Yahudilerin olacaktı. Araplara ise aralarında Necef Çölü, Arava vadisi ve tepelik Batı Yakası ve Gazze Şeridi'nin de bulunduğu en kurak topraklar verilecekti.

Filistin halkı bölünmenin bu şekilde olmasına rıza göstermedi. Yetmezmiş gibi en büyük Arap şehirleri de Yahudiler için teklif edilen sınırların dâhilinde kalıyordu. Peel Komisyonu pürüzleri ortadan kaldırmak için Yahudilere verilen bölgelerdeki Arap halkın "tahliye edilebileceği" ihtimalini ileri sürdü – yirminci yüzyılın ikinci yarısında buna

etnik temizlik adı verilecekti. İngiltere'nin zorla tahliye planı Yahudi Cemiyeti Başkanı David Ben-Gurion'un (1886-1973) bölünme teklifini kabul etmesine neden oldu. "Bu sayede kendi kendimizi idare ediyor olduğumuz antik çağlarda bile hiçbir zaman sahip olamadığımız bir şeye sahip olacağız," demişti Ben-Gurion, "homojen bir Yahudi nüfusa sahip gerçek bir Yahudi devleti."[237]

Yetmezmiş gibi bölünme planı bağımsız bir Filistin devleti öngörmüyor ve Araplara kalacak toprakların Emîr Abdullah'ın idaresindeki Ürdün'e bağlanmasını teklif ediyordu. Filistin halkı Abdullah'tan hiç hazzetmez ve onu topraklarına göz dikmiş bir İngiliz ajanı olarak görürdü. Filistinlilerin gözünde Peel Komisyonu'nun tavsiyeleri millî mücadeleleri açısından olabilecek en kötü sonucu temsil ediyordu. Değil kendi kendini yönetme hakkı kazanmak halkları dağıtılacak ve kendilerine düşman yabancıların idaresi altına girecekti –Siyonistler ve Emîr Abdullah.

Yahudi Cemiyeti şartları kabul etti, Emîr Abdullah, Peel Komisyonu'yla anlaştı ve Filistinliler hem İngilizler hem de Yishuv'la savaşa girdiler.

Filistin Arap Devrimi'nin ikinci safhası, 1937 sonbaharından 1939'a kadar, iki yıl sürdü. 26 Eylül 1937'de Filistinli aşırılar Celile bölge komiseri L. Y. Andrews'u öldürdü. İngilizler iki yüz Filistinli lideri tutukladı, çoğunu Seyşel Adaları'na sürgüne gönderdi ve Arap Yüksek Komisyonu'nu gayriresmî ilan ettiler. Merkezî bir yönetimden yoksun kalan isyan, Filistin kırsalını harap eden dağınık mücadeleler haline geldi. Asiler İngiliz polisine, devriyelere ve Yahudi yerleşimlerine saldırdılar, İngiliz ve Yahudi devlet görevlilerini ve işgal kuvvetleriyle işbirliği yaptığından şüphelendikleri Filistinlileri öldürdüler. Demiryollarına, haberleşmeye ve Filistin'den geçen petrol boru hattına sabotaj düzenlediler. Köylüler desteklerini isteyen asiler ile asilere yardım ettiğinden şüphelendiklerini cezalandıran İngilizlerin arasında kaldılar. Bunun Filistinliler üzerindeki etkisi kahredici oldu.

İngilizlere ve Yishuv'a yönelik her Arap saldırısına misliyle mukabele edildi. İsyanı askerî güçle bastırmaya kararlı olan İngilizler Filistin'e yirmi beş bin asker ve polis daha gönderdiler – Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra sınır dışına gönderilen en büyük İngiliz askerî gücüydü. "Acil durum" talimatnamelerine göre hareket eden askerî mahkemeler kurdular ki sonuç olarak manda yönetiminin askerî bir diktatörlükten hiçbir farkı kalmadı. İngilizler, acil durum talimatnamesinden aldıkları yetkiye dayanarak, saldırılara iştirak edenlerin ya da asilere yardım et-

tiklerinden şüphelendiklerinin evlerini yıktılar. 1936-1940 arasında iki bin civarında ev yıkıldı. Hem asiler hem de siviller toplama kamplarına gönderildiler – 1939'a gelindiğinde bu tıka basa dolu kamplarda dokuz binden fazla Filistinli bulunuyordu. Şüpheliler aşağılamadan işkenceye kadar her türlü sorgulama tekniğine maruz bırakıldılar. Yaşları altı ve on altı arasındaki genç suçlular dövüldü. 1938-1939 arasında yüzden fazla Arap ölüme mahkûm edildi ve otuzdan fazlası da idam edildi. İngiliz kuvvetleri, kullandıkları yollara asilerin mayın döşemesine engel olmak için Filistinlileri canlı kalkan olarak kullandılar.[238]

İngilizlerin aşırı güç ve toplu ceza uygulamaları suistimallere ve zulümlere dönüşerek Filistinlilerin asla unutmayacağı şekilde manda yönetimini lekeledi. En şiddetli zulümler İngiliz askerlerinin asiler tarafından öldürülmesi üzerine misilleme olarak yapılıyordu. İyi belgelenmiş bir vakaya göre İngiliz askerleri Eylül 1938'de bir mayın yüzünden ölen silah arkadaşlarının intikamını almak için el-Bassa'da yaşayan yirmiden fazla köylüyü bir otobüse doldurup onları İngilizlerin kendilerinin döşedikleri mayının üzerine doğru sürmeye zorlamışlardı. Patlamada aracın içindekilerin tamamı ölmüş ve parçalanan cesetlerinin İngilizler tarafından fotoğrafları çekildikten sonra kalan köylülere cesetler zorla gömdürülmüştü.[239]

Filistinli Araplar 1939 yılına gelindiğinde kesin olarak mağlup edilmişti çünkü onlar için savaşacak kimse kalmamıştı. Beş bin kadarı ölmüş ve on bin kadarı da yaralanmıştı – toplamda yetişkin erkek nüfusun yüzde onu ölü, yaralı, mahkûm ya da sürgündü. Fakat İngilizlerin de zafer kazandığı söylenemezdi. İsyanı bastırmanın masrafını daha fazla karşılayamıyor ve kendi istediklerini Filistinli Araplara dayatmayı başaramıyorlardı. Avrupa savaşa doğru sürüklenirken Whitehall bir sömürge savaşını sürdürmek için bu kadar fazla asker ayıramazdı. Sorunlu Filistin mandasında barışı tesis etmek için İngilizler 1937 yılına ait Peel Komisyonu bölünme raporunu rafa kaldırdılar. Bir kez daha Filistin'deki durumu değerlendirmek için bir komisyon toplandı ve bir kez daha komisyon Arapların şikâyetlerini dile getiren bir Beyaz Belge yayımladı.

1939 Beyaz Belgesi, İngilizlerin Filistinli Araplara yapmış olduğu en iyi teklifti. Buna göre Yahudi göçü beş yıl boyunca her yıl on beş bin, toplamda yetmiş beş bin kişiyle sınırlanıyordu. Böylece Yishuv'un nüfusu Filistin'deki toplam nüfusun yüzde otuz beşine çıkacaktı – kendi başının çaresine bakacak kadar büyük ama ülkeyi tek başına ele geçire-

meyecek kadar küçük bir azınlık. Bundan sonra Arapların izni olmadan başka Yahudi göçü olmayacaktı – herkes bu yönde izin vermeyeceklerini biliyordu. Yahudilerin toprak satın alması yasaklanacak ya da bölgeye bağlı olarak, büyük ölçüde sınırlandırılacaktı. Son olarak Filistin'e on yıl içerisinde bağımsızlığı verilecek, Arap ve Yahudi hükümetleri tarafından "iki topluluğun da özlük hakları gözetilecek şekilde" yönetilecekti.[240]

1939 Beyaz Belgesi, Filistin'deki ne Arapları ne de Yahudileri tatmin etmişti. Araplar, azalan bir oranda olsa da Yahudi göçünün devamına izin verdiği ve bağımsızlığı on yıl daha geciktirecek siyasi statükoyu koruduğu için şartları reddettiler. Yishuv ise Nazilerin Yahudilere uyguladığı şiddet artarken Filistin'i Yahudi göçüne kapadığı için reddetmişlerdi (Kasım 1938'deki "Kristal Gece'de" Nazi çeteleri Alman Yahudilerine terör estirmişti, Avrupa'nın o tarihe kadarki en büyük pogromuydu). Ayrıca Beyaz Belge, Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına izin vermiyor ve Yishuv'u gelecekte kurulacak bir Filistin Arap Devleti'ndeki azınlık haline getiriyordu.

1939 Beyaz Belgesi, Yishuv önderlerini de bölmüştü. David Ben-Gurion en baştan Beyaz Belge'ye itiraz etti. Diğer yandan Nazi Almanyası'nın Yahudi milletine yönelik en büyük tehdit olduğunu anlamış ve Beyaz Belge hiç yokmuş gibi tüm Yahudileri İngilizlerin safında Almanlara karşı savaşmaya davet etmişti. Siyonist hareket içindeki aşırılar –Irgun ve Stern çetesi– Beyaz Belge üzerine İngilizleri düşman ilan ettiler. Filistin'deki İngilizleri Yahudi halkının bağımsızlığına mani olan emperyalist bir güç olarak kabul edip onlara savaş açtılar ve Filistin'de bir Yahudi devleti kurabilmek için terörü araç olarak kullanmaya başladılar. Nazizm'in ortadan kaldırıldığı İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde İngilizler kendilerini Arapların o devre kadar başlattıklarından çok daha büyük bir Yahudi isyanıyla karşı karşıya bulmuşlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İngilizlerin Orta Doğu üzerindeki hâkimiyetinin bir rakibi yoktu. Askerleri Mısır'dan Irak'a kadar olan Arap topraklarını işgal altında tutuyordu ve Basra Körfezi kesin kontrolleri altındaydı. Arap dünyasında çok az kişi İngilizlerin kendilerini yönetmesini istiyor olsa da çoğu sömürgeci efendilerine kinle karışık bir saygıyla bakardı. İngilizler verimli, esrarlı, düzenli, teknolojik açıdan ileri ve askerî açıdan kudretliydiler. İngiltere gerçek anlamda gölgesi sömürgelerini örten bir devden farksızdı.

Ama yirmi yıllık sömürge yönetimi bu devin içinin boş olduğunu ortaya çıkardı. Tüm bölgede İngilizler ılımlı milliyetçi siyasetten silahlı ayaklanmaya kadar her türden direnişle karşı karşıya geldiler. Irak, Filistin ve Mısır'da İngilizler istenmeyen varlıklarının şartlarını sürekli olarak yeniden görüşmek zorunda kaldılar. İngilizlerin Araplara verdiği her taviz ve söylediğini her geri alışı onun emperyalist kudretinin zannedildiği seviyede olmadığını ortaya çıkarıyordu.

Ama Avrupa'da yükselen faşizm İngiltere'nin Orta Doğu'daki topraklarını onun yumuşak karnı haline getirdi. Kimi zaman Arap sömürgeleri İngiltere'nin elinden kayıp gidecekmiş gibi görünüyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin Irak ve Mısır'daki uygulamaları onların konumunun zayıflığını öyle bir göstermiştiki Orta Doğu'daki İngiliz hâkimiyetinin sonunun yakın olduğu görülmeye başlandı.

Irak'ta İngilizler 1 Nisan 1941'de Mihver yanlısı bir askerî darbeyle karşı karşıya geldiler. O tarihte Irak, halkın sevmediği kral naibi, çocuk kral II. Faysal (1953-1958) adına idarede olan Prens Abdullah (1939-1953) tarafından yönetiliyordu. Abdullah, İngilizlerin Mihver yanlısı olduğu gerekçesiyle, sevilen Başbakan Raşit Ali el-Kaylani'nin azledilmesi talebini destekleyince üst düzey Iraklı subaylar Başbakan'ı destekklediler. Bu subaylar Almanya ve İtalya'nın savaşı kazanacağına ve onların yanında yer almanın menfaatlerine olacağına inanmışlardı. Askerî darbeden korkan Naip Ürdün'e kaçarak idareyi Raşit Ali ve Irak ordusuna bırakmıştı.

Naibin yokluğunda Raşit Ali'nin ülkeyi yönetmeye devam etmesi İngilizler tarafından askerî darbe olarak kabul edildi. Raşit'in İngilizleri aslında kayda değer hiçbir değişiklik olmadığı yönünde ikna etme çabalarına rağmen yeni kabinenin milliyetçi açıklamaları (kabinede aşırı milliyetçi görüşleri nedeniyle sürgün edilen ve Raşit Ali'nin danışmanı olan Filistinli lider Hacı Emin el-Hüseyni de bulunuyordu) İngilizlerin endişelerini artırmaktan başka bir işe yaramadı. İngilizler 1930 İngiliz-Irak Anlaşması'nı yeniden gündeme getirerek Irak'a asker çıkarmak için izin istediler. Raşit Ali ve milliyetçi subaylar kabul etmediler çünkü İngilizlere güvenmiyorlardı. Yılmayan İngilizler resmî onay beklemeden asker çıkarmaya başladılar. Iraklılar yetkisi olmayan İngiliz uçaklarına ateş açacaklarını söylerken İngilizler de bunun savaş nedeni olacağı konusunda onları uyardı. Bu şartlar altında iki taraf da geri adım atmayı kabul edecek durumda değildi.

Mayıs 1941'de Irak ve İngiltere savaşa girdi. Çatışmalar Habbaniye'deki İngiliz üssü civarında başladı ve birkaç gün sürdükten sonra Irak birlikleri Felluce'ye çekildi ve Bağdat'ı savunmak için yeniden tertiplendiler. Hindistan ve Ürdün'den yeni İngiliz birlikleri getirildi. Raşit Ali, Almanya ve İtalya'dan İngilizlere karşı yardım istedi. Mihver güçleri otuz uçak ve bir miktar küçük kalibreli ateşli silah göndermeye muvaffak oldular ama bu kısıtlı zaman içerisinde doğrudan müdahale etmeleri mümkün değildi. İngiliz kuvvetleri Bağdat'a yaklaşırken Raşit Ali ve aralarında Hacı Emin el-Hüseyni'nin de bulunduğu siyasi müttefikleri ülkeden kaçtı. Giderek ülkeyi tam bir kaos içerisinde bıraktılar ve İngilizlerle ateşkesi imzalamak Bağdat Belediye Başkanı'na kaldı.

1941'de Raşit Ali hükümetinin devrilmesinin ardından başlayan kargaşanın kurbanı Bağdat'ta yaşayan Yahudiler oldu. İngiliz karşıtlığı Filistin'deki Siyonist projeye duyulan düşmanlıkla ve Almanların Yahudi karşıtı görüşleriyle birleşerek Arap tarihinde daha önce hiç görülmemiş, Arapça Farhud olarak bilinen, bir pogromun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bağdat'ta Yahudi topluluğu büyüktü ve toplumun tüm kesimlerine yayılmışlardı – seçkinlerden pazarcılara ve müzikhollere kadar, üstelik Irak'ın en meşhur sanatçılarından pek çoğu Yahudi'ydi. Ama tüm bunlar iki gün süren şiddet dalgası ve vahşetin içerisinde unutulup gitti ve İngiliz yetkililer şehre girip düzeni sağlamaya karar verene kadar en az iki yüz kişi hayatını kaybetti. Yahudilerin evleri ve dükkânları yağmalandı.

Raşit Ali hükümetinin düşmesi üzerine Haşimi monarşisi Irak'ta tekrar iktidara geldi. Naip Abdullah ve çoğu İngilizlere yakın olan Iraklı siyasetçiler eski sömürgeci efendilerine bağlı olarak tekrar işbaşı yaptılar. Irak milliyetçileri köpürdü. Irak halkının büyük bölümünün Raşit Ali'yi desteklediğini söylediler. İngilizlerin sadece kendilerine uygun kişileri Irak'ta görev başına getirmeyi istedikleri açıktı. Irak'ın bağımsızlığını elde etmesinden dokuz yıl sonra gelen bu müdahale hem İngilizlerin hem de Haşimi monarşisinin Irak halkının gözünden düşmesine neden olmuştu.

Ama Irak'ta asıl kaybeden İngiltere'ydi. Önceden bir başarı hikâyesi olan manda şimdi yıkılmak üzere bir monarşi, tehlikeli bir ordu ve İngiltere'ye duydukları nefret dolayısıyla onun düşmanı Mihver Devletleri'yle bile işbirliğine girmekten geri kalmayan bir halka emanetti.

Mihver'in Mısır'da da destekçileri vardı. Mısırlı milliyetçiler 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması'yla elde ettikleri kısmi bağımsızlıktan memnun değildiler. İngiltere hâlâ Mısır üzerindeki orantısız ve Sudan üzerindeki kati kontrolünü sürdürüyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Mısır, İngiliz askerleriyle dolmuş ve bağımsızlıklarını kazandıkları günden beri Mısır hükümeti İngilizlere bu denli boyun eğer hale gelmemişti. Yeni nesil Mısır milliyetçileri açısından bu kabul edilemez bir durumdu ve İngilizlere duydukları düşmanlık onları Mihver Devletleri'ne yaklaştırdı.

Alman ve İtalyanlar, Mısır'daki İngiliz birliklerini tecrit edebilmek için milliyetçi duyguları kullandılar. İtalyanlar Mısır ve Doğu Akdeniz'de propaganda yapabilmek için güçlü bir radyo istasyonu kurdular. Radio Bari, Mussolini'nin faşist hükümetinin marifetlerini ballandırarak anlatmaya başladı. Aşırı milliyetçilik, etkili bir liderlik ve faşizmin askerî kudretinin birleşimi Mısır milliyetçilerine, İngilizlerin ülkeye dayattığı çok partili demokrasinin bitmek bilmeyen tartışmalarından daha cazip gelmeye başlamıştı. İngiltere, Almanya ve İtalya'yla savaştayken Mısırlılar Mihver Devletleri'nin İngilizleri yenip Mısır'dan atmalarını umutla beklemeye başladılar.

1940'da Mihver Devletleri'nin Kuzey Afrika seferinin başlaması üzerine bazı milliyetçiler bekledikleri anın geldiğini düşündüler. İtalyan birlikleri Libya'yı geçip Mısır'daki İngiliz birliklerine saldırdı. Daha sonra başında mükemmel bir komutan olan Erwin Rommel'in bulunduğu özel eğitimli Afrika kolordusuyla Almanlar da İtalyanların yardımına geldiler. 1942 kışında Mihver kuvvetleri İngilizlerin Mısır'daki konumuna ciddi bir tehdit teşkil edecek hale gelmişlerdi. Aralarında Kral Faruk'un bile bulunduğu bazı Mısırlı siyasetçilerin Almanların, İngilizleri Mısır'dan sürmesi fikrine gayet sıcak baktıkları görüldü.

Mısır Başbakanı Ali Mahir'e faşist eğilimleri nedeniyle güvenmeyen İngilizler Temmuz 1940'ta istifasını istediler. Bu tür müdahaleler İngiltere'nin Mısır'ın egemenliği ve bağımsızlığını ciddiye almadığını göstererek Mısır-İngiliz ilişkilerini daha da soğuttu. Kuzey Afrika'daki muharebelerde Alman ve İtalyan birlikler üstünlüğü ele geçirmeye başlayınca İngiltere, Mısır'daki siyasi çevrelerde mevcut Mihver Devletleri'ne yönelik sempatiyi tümden ortadan kaldırmak istedi. İlginçtir faşist karşıtı olduğuna güvenebilecekleri tek parti milliyetçi Vafd Partisi'ydi. 4 Şubat 1942'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir Miles Lampson, Kral Faruk'a bir ültimatom sunarak ondan ya Mustafa Nahhas'ı tümüyle Vafd Partisi

üyelerinden oluşan bir hükümet kurması için tayin etmesi ya da tahttan feragat etmesini istedi. Ültimatomun tesirini artırmak için Lampson, Kahire'nin merkezindeki Faruk'un Abdin Sarayı etrafında tanklarını mevzilendirdi.

Abdin Sarayı ültimatomu, sistemin üç temel unsurunu da uzlaştıran yirmi yıllık İngiliz-Mısır siyasetini yerle bir etti: Vafd, monarşi ve İngilizler. Kral Faruk, İngiliz tehditlerine boyun eğip yabancı bir devletin seçeceği hükümeti belirlemesine izin vererek ülkesine ihanet etmişti. Çoğu milliyetçi, krallarının ölümü bile göze alarak İngilizlere direnmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bir zamanlar emperyalizme karşı mücadele ettiği için halkın desteğini kazanmış olan Vafd Partisi ise bu sefer İngiliz süngülerinin desteğiyle iktidara gelmişti. Aslında bu ültimatomun ardında yatan histeri bile İngilizlerin Batı Çölü'ndeki Mihver ilerleyişi karşısında ne kadar çaresiz olduğunu gösteriyordu. İngilizler, Mihver ve Mısır milliyetçilerine karşı savunmaya geçmişlerdi ve İngilizlerin zannedildiği kadar kudretli olmadığı da açığa çıkmıştı. İngiltere, saray ve Vafd arasındaki iktidar mücadelesi Şubat 1942'de çöktü. Üç unsur da on yıl sonra 1950'lerin devrimci ruhuyla silinip gidecekti.

İngilizler Orta Doğu'ya baki olacağını zannettikleri bir imparatorluk kurma sevdasıyla geldiler. Daha en başta büyük bir direnişle karşılaştılar – Mısır, Irak ve özellikle Filistin'de. Milliyetçi direniş ve buna bağlı olarak da düzeni korumanın maliyeti arttıkça İngilizler bu ülkelere kısıtlı bağımsızlıklar verip sadece çıkarlarını korumaya devam etme cihetine gittiler. Ama milliyetçilere verilen bu tavizler bile Araplar ile İngilizlerin arasını iyi tutmaya yetmedi. İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte tekrar alevlenen iç muhalefet İngilizlerin Arap dünyasındaki konumunu zayıflattı. İtalya ve Almanya bu zayıflıktan istifade etmekte gecikmediler ve Arapların milliyetçi duygularını Mihver Devletleri'nin menfaatine kullandılar. Arap dünyası İngilizlerin kontrolünden uzaklaştıkça İngilizler Orta Doğu'daki varlıklarının kârdan çok külfet getirdiğini anlamaya başladılar.

İngilizlerin tek tesellisi emperyalist rakipleri Fransızların da Arap topraklarında en az onlar kadar başarısız olmasıydı.

8

Orta Doğu'daki Fransız İmparatorluğu

Fransa uzun zamandan beridir Büyük Suriye'yi –modern Suriye, Lübnan, Filistin, İsrail ve Ürdün'ü içeren bölge– imparatorluğunun bir parçası yapmak istiyordu. Napolyon 1799 tarihinde Mısır üzerinden Suriye'yi işgal etmiş ama ilerleyişi Akka'daki Osmanlı müdafilerin inatçı direnişi sonucu durmuş ve geri çekilmeye zorlanmıştı. Fransa 1830'larda Suriye'yi işgal eden Kavalalı Mehmet Ali'yi desteklemiş, Mısırlı müttefiki vasıtasıyla bölgede nüfuzunu artıracağını ummuştu. 1840'ta Mısır, Suriye'den çekildiğinde Fransızlar Suriye'deki Katolik cemaatiyle bağlarını güçlendirdiler, özellikle de Lübnan Dağı'ndaki Marunilerle. 1860'ta Dürziler Lübnan Dağı'ndaki Marunileri katledince Fransa bölgede gözü olduğunu belli eden bir hamle yaparak altı bin kişilik bir birlik gönderdi. Ama yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti Arap eyaletleri üzerindeki otoritesini tekrar tesis edince Fransızlar yine beklemek zorunda kaldılar.

Birinci Dünya Savaşı nihayet Fransa'ya Suriye'yle ilgili beklediği fırsatı verdi. Osmanlı Devleti'yle savaş halinde olan İtilaf Devletleri zafer kazanmaları halinde Osmanlı topraklarını nasıl paylaşacaklarını açıkça tartışabilirlerdi. 1915-1916 yılları arasında Sir Mark Sykes ve François Georges-Picot arasında yapılan ve son şeklini Sykes-Picot Anlaşması'yla alan müzakereler sayesinde Fransa bölgede hak iddia edebilmek için İngilizlerden gereken desteği aldı. Cezayir, Tunus ve Fas'ı sömürge haline getirmiş olan Fransa, Arapları başarıyla idare edebilecek bilgi ve tecrübeye sahip olduğundan emindi. Fas'ta işe yarayan elbetteki Suriye'de de işe yarayacaktı. Üstelik Fransa uzun zamandan beridir Lübnan'daki Hristiyan cemaatin desteğine de sahipti. Gerçekten de Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Lübnan dünya üzerinde Fransız mandasını isteyen belki de tek bölgeydi.

Son dönem Osmanlı Lübnan'ı çok garip bir bölgeydi. 1860'ta Hristiyanların katledilmesinin ardından Osmanlılar ve Avrupa devletleri batıda Akdeniz'e, doğuda ise Bekaa Vadisi'ne tepeden bakan Lübnan'ın yüksek bölgelerinde özel bir vilayet kurmayı düşündüler. Stratejik kıyı boyu Sur, Sayda, Beyrut ve Trablusşam kıyı şehirleriyle birlikte doğrudan Osmanlılara bağlı olacaktı. 1888 tarihinde Suriye sahili Beyrut vilayeti olarak adlandırıldı. Lübnan Dağı'nın büyük bölümünün denizle bağlantısı kalmamıştı ve Beyrut vilayeti de çoğu noktada birkaç kilometreden geniş değildi.

Lübnan Dağı'ndaki özerk yönetimin temel sorunu coğrafi kısıtlamalardı. Bölge küçüktü, büyük bir nüfusu destekleyecek kadar verimli topraklara sahip değildi ve Osmanlı idaresinin son yıllarında pek çok Lübnanlı daha iyi iş imkânlarına sahip olabilmek için topraklarını terk etmişlerdi. 1900-1914 arasında yüz bin civarında Lübnanlı –toplam nüfusun belki de dörtte biri– Lübnan Dağı'ndan ayrılıp Mısır, Batı Afrika ve Amerika'ya gitti.[241] Lübnan Dağı'nı yöneten, farklı cemaatler arasından orantılı olarak seçilmiş, on iki üyeli İdare Meclisi bu durumdan gittikçe daha fazla endişe etmeye başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşılırken İdare Meclisi üyeleri daha büyük bir ülkeye sahip olmak istediler ve bunu gerçekleştirebilmek için de eski hamileri Fransa'ya yüzlerini döndüler.

Lübnan Dağı İdare Meclisi 9 Aralık 1918'de toplandı ve Paris Barış Konferansı'nda sunulacak istekler üzerinde anlaştılar. Meclis, Lübnan'ın "doğal sınırları" içinde ve Fransızların himayesi altında tam bağımsızlığını istiyordu. Meclis üyelerinin "doğal sınırlarla" kastettikleri Lübnan Dağı'nın kıyı şehirleri Trablusşam, Beyrut, Sayda ve Sur'a ek olarak doğudaki Bekaa Vadisi ve Anti Lübnan Dağları'nın batı yamaçlarına kadar olan bölgeyi içermesiydi. "Doğal sınırları" içerisindeki bir Lübnan kuzeyde ve güneyde nehirler, doğuda dağlar ve batıda Akdeniz'le çevrelenmiş olacaktı.

Lübnan Dağı halkı 1860'lardan beridir Fransızların "Büyük Lübnan" fikrine sıcak baktıklarını biliyor ve Fransız mandası vasıtayla bu emellerine kavuşmayı umuyorlardı. Sonuç olarak Lübnan İdare Meclisi mevcut durumu arz etmeleri için Fransız hükümeti tarafından Paris Barış Konferansı'na davet edildi – bu durum milliyetçi idealleri emperyalistlerin planlarıyla çatıştığı için konferansa davet edilmeyen ya da küçük görülen Mısır ve Suriye gibi diğer Arap devletlerinin durumundan farklıydı.

İdare Meclisi Paris'e, liderliğini önde gelen Maruni siyasetçilerden Davut Ammun'un yaptığı beş kişilik bir heyet gönderdi.[242] Ammun, 15 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'ndaki Onlar Konseyi'nde yaptığı konuşmada Lübnan Dağı halkının isteklerini şöyle dile getirdi:

Her türlü bağdan kurtulmuş, kendi millî menfaatlerinin peşinde koşacak ve doğal sınırlarını yeniden çizecek bir Lübnan istiyoruz – hür, huzur ve refah içerisinde yaşaması için kaçınılmaz olan tüm koşullarla birlikte.

Büyük bir devletin desteği olmadan ekonomik olarak kendi başımıza gelişip hürriyetimizi kazanamayacağımızı da biliyoruz çünkü modern yaşam ve Batı medeniyetinin inşası için eğitilmiş teknisyenlere sahip değiliz. Geçmişte Fransa bizi hep savundu, destekledi, yol gösterdi, bilgilendirdi ve korudu. Onun dostumuz olduğunu her zaman hissettik. Örgütlenebilmek ve istiklalimizi teminat altına alabilmek için onun desteğini istiyoruz.[243]

Lübnan heyeti, Lübnan'ın Fransız sömürgesi olmasını değil de nihai hedefleri olan bağımsızlığa erişmek için onun yardımını istiyorlardı. Ama anlaşılan Fransızlar sadece duymak istediklerini duymuştu ve Lübnan heyetinin Fransa'nın Lübnan üzerindeki iddialarını meşrulaştırmasından da memnundular.

Fakat İdare Meclisi tüm Lübnan adına konuşmuyordu. Ülke dışında yüz bin Lübnanlı yaşıyordu –Afrika, Avrupa ve Amerika'da– ve ülkelerinin siyasi geleceğiyle de yakından ilgiliydiler. Gurbetçi pek çok Lübnanlı kendilerini Filistin, Suriye'nin iç bölgeleri ve Ürdün'ü de kapsayan Büyük Suriye'nin parçası olarak görüyordu. Bu "Suriyelilere" Lübnan'ın en büyük yazarlarından ve edebî bir şaheser olan *Ermiş*'in yazarı Halil Cibran da dâhildi. Onlar Lübnan'ı Suriye'nin farklı ama ayrılmaz bir parçası olarak görüyor ve Suriye'nin tamamının, Fransız himayesi altında, bağımsızlığını elde etmesi için çabalıyorlardı. Fransız yönetimine destek veren Lübnanlılar onlarla birlikte durumunu arz etmesi için Paris Barış Konferansı'na davet edilmiş olan Büyük Suriye'yi de destekliyorlardı.

En ünlü gurbetçi Lübnanlılardan biri de Şükrü Ganim'di. Brezilya, ABD ve Mısır'da şubelere sahip milliyetçi bir örgüt olan Suriye Merkez Komitesi'nin başkanı olan Ganim, Şubat 1919'da Onlar Konseyi'nin huzuruna çıktı ve Fransız mandası altında Suriye eyaletlerinden bir federasyon kurulmasını talep etti. "Suriye üçe bölünmelidir," demişti, "eğer Filistin hariç bırakılmayacaksa dörde. Büyük Lübnan ya da Fenike, Şam bölgesi

ve Halep bölgesi bağımsız ve demokratik eyaletler olmalıdır." Yine de tüm Suriyelilerin eşit olmadığına inanan Ganim şöyle devam ediyordu, "Fransa bize yol göstermek, nasihatte bulunmak, dengeyi sağlamak –ve mantıklı insanlar olan hemşerilerimize şunu söylemekten çekinmemiz gerekir ki– mevcut ortama göre hürriyetlerin dozunu ayarlamak için orada hazır bulunacaktır."[244] Ganim'in "mevcut ortamla" ne kastettiğini ancak tahmin edebiliriz ama kendisinin Lübnan'ı Suriye'nin kalan kesimlerden çok daha gelişmiş gördüğü ve Fransız himayesi altında Şam, Halep ve diğer yerlerden çok daha önce bağımsızlığı elde edeceklerine inandığı açıktır. Çoğu açıdan Ganim'in konuşması Fransız düşüncesine Davut Ammun'un Lübnan Dağı İdare Meclisi adına yaptığı sunumundan çok daha yakındı.

Ama Lübnan siyasetinde Fransızların Levant'taki varlığına düşman üçüncü bir akım daha bulunuyordu. Trablusşam, Beyrut, Sayda ve Sur gibi kıyı şehirlerinde yaşayan Sünni Müslümanlar ve Ortodoks Hristiyanlar Suriye'den ayrılmak ve Katoliklerin çoğunlukta oldukları bir Lübnan'da azınlık konumuna düşmek istemiyorlardı. Lübnan Dağı'nın, Fransa merkezli siyaseti ile Beyrut vilayetinin kıyı şehirlerinin Arapçılığı arasında kesin bir fark bulunuyordu. Asırlardır süren Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra Beyrut milliyetçileri Arap imparatorluğunun bir parçası olmak ve Şam'daki Emîr Faysal hükümetini desteklemek istiyorlardı. 1916-18 yılları arasında Hicaz'dan Şam'a kadar olan bölgede Arap İsyanı'nı yöneten Faysal, Şubat 1919'da Onlar Konseyi'nde konuşma yaparken kıyı şeridindeki Lübnanlıların siyasi dileklerini de dile getirmişti. Lübnan'ın İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon tarafından babası Şerif Hüseyin'e söz verilen Arap krallığının ayrılmaz bir parçası olduğunu ve manda yönetimine girmeden Şam'da Faysal'ın kurduğu devlete bağlanması gerektiğini söylüyordu.

Emîr Faysal'ın Paris'te büyük devletlere yaptığı çağrı Beyrut'taki Arap milliyetçileri tarafından desteklendi. Genç bir aydın olan Muhammed Cemil Bayhum, Faysal'ın büyük bir destekçisi haline gelmişti. Temmuz 1919'da Bayhum, King-Crane Komisyonu'ndan önce Şam'da toplanacak Suriye Meclisi'nde Lübnan'ı temsil etmesi için seçildi. "Fransız yetkililer seçimin yapılmasına mani olabilmek için ellerinden gelen her şeyi yapıp hem seçmenlere hem de adaylara baskı uyguladılar," demişti Bayhum. "Ama ikna ve yıldırma gayretleri işe yaramadı."[245] Lübnan ülkenin dört bir yanından gelen yirmi iki vekille Suriye Meclisi'nde temsil edilmişti.

Bayhum, 6 Haziran 1919'da açılan Suriye Meclisi'ne katıldığında çok heyecanlıydı. Vekiller King-Crane Komisyonu vasıtasıyla Suriye halkının taleplerini Paris Barış Konferansı'nda büyük devletlere iletebileceklerinden emin olarak bir araya gelmişlerdi. Tüm Büyük Suriye topraklarının tek bayrak altında toplanmasını, Faysal'ın Şam'dan yöneteceği bir devlet kurulmasını istiyorlardı, yabancı müdahalenin çok az olması ya da hiç olmaması görüşündeydiler. Bayhum, Şam'daki siyasi atmosferin iyimserlik ve idealizmle yüklü olduğunu söyleyerek şehri 1789 Devrimi'ndeki Paris'e benzetmektedir. "Filistin, Ürdün, Antakya, İskenderun ve Şam'dan gelen vekillerle birlikte meclise katıldık, hepimiz müttefik devletlerin çağrımıza cevap vermesini umuyor ve bize vadettikleri hürriyet ve istiklali vermelerini istiyorduk."[246]

Bayhum, Şam'da kalıp Suriye Kongresi'nin tüm toplantılarına katıldı, King-Crane Komisyonu'nun Temmuz 1919'da gelip gitmesinden sonra bile kalmaya devam etti. Ekim 1919'da çekilen İngiliz birliklerinin yerini Fransız birliklerinin almasını büyük bir hüsranla izledi. 1919-1920 kışında Fransa, tecrit edilen Emîr Faysal'a gittikçe daha ağır hale gelen şartları dayatıp önce Büyük Suriye'yi parçaladı ardından da Faysal hükümetinin bağımsızlığına son verdi. Mart 1920'de Meclis, Büyük Suriye'nin bağımsızlığını ilan etti, Avrupa devletlerinin oldubittiye getirdiği mandaya karşı son ve çaresiz bir direniş. Suriye Meclisi, Lübnan'ın Suriye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu tekrarladı ve bağımsızlık ilanına orayı da dâhil etti: "Lübnanlıların vatansever dileklerini ülkelerinin hükümetine saygı duyarak, savaş öncesi sınırları içerisinde ve Lübnan'ın kendisini tüm dış bağlantılardan uzak tutması şartıyla dikkate alacağız."

Lübnan Dağı İdare Meclisi, Suriye Meclisi'nin açıklamasına derhal itiraz etti ve Faysal'ın hükümetinin, "Lübnan hakkında konuşma, onun sınırlarını belirleme, bağımsızlığını sınırlandırma ve Fransızlarla işbirliği yapmasını yasaklama hakkına sahip olmadığını," söyledi.[247] Bunları söyleseler de Lübnan Dağı siyasetçileri de Fransızların niyetlerinden şüphelenmeye başlamışlardı. Nisan 1920'de İngiltere ve Fransa, San Remo Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinin parçalanmasına son şekli verdiler. Lübnan ve Suriye, Fransa'ya verilirken Filistin ve Irak da İngilizlerin oldu. Maruni cemaati içerisinde pek çok kişi Fransızların teknik ve siyasi yardımını talep etse de Fransızların kendi menfaatlerine göre değil de onlara yardım etmek için harekete geçeceklerini zannetmişlerdi. Fransa, Lübnan'ı himayesi altına almaya

hazırlanırken askerî danışmanları da kendi politikalarını Lübnan Dağı İdare Meclisi'ne dayatmaya başladı. Bunun üzerine Lübnan Dağı'ndaki siyasetçiler devlet kurarken Fransızlardan yardım almaya kalkmanın akıllıca olup olmadığını sorgulamaya başladılar.

Temmuz 1920'de İdare Meclisi'nin on bir üyesi yüz seksen derece dönüş yaparak Şam'daki Faysal hükümetiyle anlaşmaya yöneldi. İki ülkenin de bağımsızlığını kazanabilmesi için Suriye ve Lübnan'ın birlikte hareket etmesi gerektiğini söyledikleri bir muhtıra yayımladılar ve iki taraf arasındaki bölgesel ve ekonomik anlaşmazlıkların görüşmelerle giderilmesi gerektiğini söylediler. Lübnanlı muhalif vekiller hâlâ Paris'te toplantı halinde olan Avrupalı devletlere taleplerini sunabilmek için bir Suriye-Lübnan heyetinin oluşturulmasını teklif ettiler. Ama Fransızlar bunu haber alınca vekillerden yedisini Şam'a giderlerken tutukladı.

Lübnan'ın önde gelen siyasetçilerinden bazılarının tutuklanması tüm bölgeyi sarstı. Bişara el-Huri (1890-1964) Lübnan'daki Fransız askerî idaresiyle birlikte çalışmış Maruni bir avukattı (ileride bağımsız Lübnan'ın ilk başbakanı olacaktı). 10 Temmuz 1920 gece vakti Fransız Yüksek Komiseri General Henri Gouraud, el-Huri'den acil bir meseleyi görüşmek için konutuna gelmesini istedi. El-Huri oraya gittiğinde General'i yaverleriyle birlikte ve endişeli şekilde volta atar halde buldu. Yüksek Komiser, el-Huri'ye Fransızların yedi vekili tutukladığını bildirdi.

"Onlar Emîr Faysal'la birleşmek ve Lübnan'ı Suriye'ye bağlamak isteyen hainlerdi," dedi Gouraud. "İdare Meclisi kapatıldı."

El-Huri şoke olmuştu. "Hangi gerekçeyle böyle bir şey yaptınız?"

Gouraud hedeflerini ifade ettikleri bir muhtıra bulduklarını söyledi. "Siz her şeyden önce Lübnanlısınız," dedi Fransız, el-Huri'ye, "bu eylemleri tasvip ediyor musunuz?"

Muhtırada ne yazdığını bilmeyen El-Huri ihtiyatla cevap verdi: "Bağımsızlık isteyen herkesin yanındayım ama Lübnan dışındaki kimseye de yanaşmam." "Aynı fikirdeyiz," diye cevap verdi Fransız subay. Gouraud, el-Huri'ye yedi vekilin işledikleri suçlardan ötürü askerî mahkeme önüne çıkarılacaklarını söyledi.

Muhalif vekillerin yargılanması Lübnan'daki en hararetli Fransız yandaşlarından bazılarını bile onlara karşı çevirdi. Bir avukat olan el-Huri böylesine önemli bir mahkemenin sadece iki günde bitmesine inanamamış ve mahkemenin "tam bir terör havasında" geçtiğini söylemişti. Lübnanlı şahitlere ifadelerinin bir parçası olarak "Fransa'yı ne kadar sevdiklerinin"

zorla söyletilmesi de gücüne gitmişti. Sanıklar yargılandı, Lübnan'da çalışmaları yasaklandı ve Korsika'ya sürgün edildiler. Dahası el-Huri sonunda vekillerin muhtırasını okuyabildiğinde söyledikleri çoğu şeyin hoşuna gittiğini gördü.[248] Bu hamleyle Fransızlar, Lübnan'da sahip oldukları desteği büyük ölçüde zayıflatmışlardı.

Her şeye rağmen Fransızların yeni Lübnan devleti projesi hız kesmeden devam etti. 31 Ağustos 1920'de Lübnan Dağı'nın sınırları Lübnanlı milliyetçilerin istediği doğal sınırlarına genişletildi ve ertesi gün Fransız himayesi altında "bağımsız" Büyük Lübnan Devleti kuruldu. Tabii ki Fransızlar ne kadar yardım ettiyse Lübnan'ın bağımsızlığı o kadar azaldı. Lağvedilen İdare Meclisi'nin yerine, başında doğrudan Yüksek Komiser Gouraud'ya bağlı bir Fransız valinin bulunduğu bir İdare Komisyonu kuruldu.

Fransızlar, Lübnan'da yeni bir idari yapı dayatarak yeni devletin siyasi kültürünü kendi diledikleri tarzda şekillendirmeye başladılar. Fransızlar, Lübnan'ı farklı bir millî yapı değil de patlamaya hazır etnik bir karışım olarak görüyor ve ülkenin siyasi kurumlarını da bu görüşleri doğrultusunda inşa ediyorlardı. İdari Komisyon'daki makamları taifiyye olarak bilinen bir sisteme göre dinî cemaatler arasında pay ettiler. Buna göre demografik ağırlıklarına göre siyasi makamlar Lübnan'daki farklı cemaatler (ya da Fransızcasıyla confessions) arasında dağıtılacaktı. Uzun zamandır Lübnan'daki Katoliklerin hamiliğini üstlenmiş olan Fransa, Lübnan'ın bir Hristiyan devleti olmasını sağlamaya kararlıydı.

Fransa'nın karşılaştığı asıl zorluk Hristiyanları azınlık haline getirmeden Lübnan'ın sınırlarını genişletmeyi başarabilmekti. Lübnan Dağı'nda Hristiyanlar nüfusun yüzde yetmiş altısını teşkil ediyor olsalar da yeni ilhak edilen kıyı şehirlerinde ve doğudaki Bekaa ve Anti Lübnan Dağları'nda azınlık konumundaydılar. Büyük Lübnan'da Hristiyanlar toplam nüfusun yüzde elli sekizini teşkil ediyordu ve doğum oranları arasındaki fark dikkate alındığında da bu oran düşmeye devam edecekti.[249] Lübnan nüfusunun yeni demografik gerçeğini görmezden gelen Fransa, Hristiyanların tarafında yer alıp onlara İdare Komisyonu'nda hak ettiklerinden fazla temsil hakkı verdi: on Hristiyana karşı dört Sünni, iki Şii ve bir Dürzi temsilci.

Fransız uzmanlar bu eski yönetim şeklinin ülkenin kültürüne çok uygun olduğuna inansalar da çoğu Lübnanlı aydın taifiyyeden rahatsız olmuş ve millî kimlikleriyle tanınmayı istemişti. *Le Reveil* gazetesinde

bir gazeteci şunları yazmıştı: "Biz gerçekten de kelimenin tam manasıyla bir devlet olmak istiyor muyuz? Yoksa düşman kabileler gibi hep birbirlerinden ayrı duran komik topluluklar karışımı olarak kalmaya mı devam edeceğiz? Kendimize yegâne birleştirici bir simge bulmalıyız: bir milliyet. Bu çiçek, çan kuleleri ya da minarelerin gölgesinde değil ancak bir bayrağın gölgesinde yetişebilir."[250] Ama Fransızların bağımsız Lübnan'a kullanması için izin verdiği ilk bayrak Fransızların üç renkli bayrağı üzerindeki sedir ağacıydı. Fransa, Lübnan'a gerçek rengini belli etmeye başlamıştı.

Mart 1922'de Gouraud, İdare Komisyonu'nun lağvedilip yerine bir Temsilciler Meclisi seçileceğini açıkladı. Bu uygulama, hem Fransızlar kendi başlarına karar aldıkları ve hem de yeni Temsilciler Meclisi'nde eski İdare Komisyonu'ndakinden bile daha az temsil hakları olacağı için Lübnanlı siyasetçileri öfkelendirdi. Seçilmiş bir yasama organı olmakla uzaktan yakından ilgisi olmayan Temsilciler Meclisi'nde siyasi meseleleri tartışmak yasaktı ve ancak yılın üç ayı toplanıyordu. Yasama yetkisi Fransız yüksek komiserinin elindeydi ve canı istediği zaman Temsilciler Meclisi'ni kapatabilir ya da lağvedebilirdi. Lübnan'daki en büyük Fransa destekçileri bile köpürdüler. "Bu kölelik kararıyla Fransa, dostluk ve mutabakatı askerlerinin çizmeleri altında ezip geçmiştir," diye yazmıştı hüsrana uğramış bir Fransız dostu.[251]

Lübnan muhalefetini ciddiye almayan Fransa, Temsilciler Meclisi için yapılacak seçimlere geçti. Destekçilerinin seçilip muhaliflerinin dışarıda bırakılması içinde ellerinden gelen her şeyi yapmaktan geri kalmadılar.

1919 Suriye Meclisi'ndeki Beyrut vekili Muhammed Cemil Bayhum ilkesel olarak mandaya karşıydı ve Lübnan'daki Fransız uygulamalarını açıkça eleştirmişti. Hiç aklında olmadığı halde yakın arkadaşları onu muhalefet saflarında yer almaya ikna ettiler. Bayhum, adaylığına itiraz edip etmeyeceklerini anlamak için seçimden sorumlu Fransız yetkiliyle görüştü. Yetkili Mösyö Gauthier seçimlerin hür olacağına ve Fransız makamların hiçbir şekilde müdahale etmeyeceğine dair kendisine teminat verdi. Gauthier'nin cevabından cesaret alan Bayhum adaylığını milliyetçi bir partiden açıkladı ve kısa sürede büyük destek gördü.

Gauthier kendisini temin etmiş olmasına rağmen çok geçmeden Fransızların seçime müdahale etme niyetinde oldukları ortaya çıktı. Fransızlar seçime katılan milliyetçi adayların arkasındaki desteğin güçlü olduğunu fark edince onları zayıflatmak için uğraşmaya başladılar. İlk

görüşmelerinden sonraki birkaç hafta içerisinde Gauthier, Bayhum'u makamına çağırdı ve ondan "en üst mevkiden gelen emir dolayısıyla" adaylıktan çekilmesini istedi. Bir ayını seçim kampanyasına harcamış olan Bayhum öfkelendi. Gauthier lafı hiç dolaştırmadan konuştu: "Seçime katılmanızı istemiyoruz ve eğer seçilirseniz sizi meclisten zorla çıkarırız." Bayhum geri adım atmayı kabul etmeyince kendisini seçimlere fesat karıştırmak suçundan mahkemede buldu. Mahkemede hâkim, Gauthier'yi şahit olarak çağırdı.

"Beyefendi, Mösyö Bayhum'un seçmenleri parayla satın aldığına dair şikâyette bulunan kişi siz misiniz?"

"Evet öyle," diye cevap verdi Gauthier.

Hâkim, Bayhum'a dönüp sordu, "Sizin hakkınızda koca bir dosya var." Evrakları işaret etti. "Sizin kanunları hiçe sayarak seçmenlerin oylarını satın aldığınızı söyleyen şikâyetlerle dolular."

Bayhum kendisini savunmaya çalışsa da çare yoktu. Seçimlere fesat karıştırma suçlamasıyla itibarı zedelenen Bayhum'u adaylıktan çekilmeye zorlamak istiyorlardı.

Duruşmanın ardından Bayhum, milliyetçi listedeki diğer adaylarla stratejilerinin ne olacağını tartıştı. Gauthier'nin hekimi onun arkadaşıydı ve hekim onun adına Fransız valiyle konuşarak onu bu suçlamadan vazgeçirmeye ikna etmeyi teklif etti. Hekimin bu görüşmeden gülerek gelmesi Bayhum ve arkadaşlarını şaşırttı. Gauthier, Bayhum'un lehine şunları söyleyerek hekimin tüm çabasını boşa çıkarmıştı: "Dostum, senin siyasette hiç tecrüben yok. Asıl Mösyö Bayhum'un onu meclisten uzak tutmamız için bize başvurması gerekirdi. Bizim istediğimiz şu: Eğer bir pencereye cam takarsak onun yerinde kalması ve bir milim bile kımıldamamasıdır."

Hekim, Gauthier'nin mesajını gayet net anlamıştı: Fransızların kendi kurdukları düzene aykırı hiçbir şeye tahammülleri yoktu. Bayhum gibi o "camı" kırabilecek olanlar Lübnan'ın penceresinden uzak tutulacaklardı. Bayhum şöyle anlatıyor: "Doktorla birlikte hepimiz ülkemizi bir sömürge haline getirecek bu komik uygulamaya güldük. Bunu yapan bir zamanlar bize bağımsızlık sözü veren ülkeydi." Bayhum adaylığını çekti ve bir daha meclisle alakası olmadı.[252]

Seçimler Fransa'nın Lübnan'a bağımsızlık vermek yerine onu sömürgesi haline getirmek istediği yönündeki şüpheleri doğruladı. Lübnan'daki en büyük Fransız destekçileri bile milliyetçilere Fransız yönetimine karşı

verdikleri mücadelede yardım etmeye başladılar. Böylece dünya savaşları arası dönemde Fransız İmparatorluğu Orta Doğu'ya sancılı bir giriş yapmış oldu. Eğer Fransa, Lübnan'da işleri yoluna koymayı başaramazsa diğer Arap topraklarında nasıl başarılı olacaktı?

Fransızlar, Lübnan'da seçimle uğraşırken Fas'ta da İspanyol ve Fransız yönetimine karşı büyük bir isyan meydana geldi. 1921-1926 yılları arasında gerçekleşen Rif Savaşı, Arap dünyasında Avrupa emperyalizmine yönelik en büyük tehdit olduğunu ispatlayacaktı.

Avrupa Devletleri, 1912 yılında Fas'ı Afrika'daki diğer topraklarına eklemesi için Fransa'ya yeşil ışık yakmışlardı. Fas Sultanı Mulay Abdülhafız (saltanatı 1907-1912) Mart 1912'de Fez Anlaşması'nı imzalayarak hanedanının devam etmesini sağladı ama himaye olarak bilinen bir düzenlemeyle ülkesinin idaresini Fransızlara devretmiş oldu. İlkesel olarak buna göre Fransa, Fas'ı dış tehditlerden koruyacaktı ama uygulamada Fransa'nın sultan ve onun yaverlerini doğrudan yönetmesinden başka bir şey değildi.

Fransızların, Fas'ta korumayı başaramadığı ilk şey onun bütünlüğü oldu. İspanya'nın on altıncı yüzyıldan beri Fas'ta gözü vardı ve kıyıda inşa ettiği kaleler küçük kolonilere dönüşmüşlerdi (nesli tükenmiş bir imparatorluğun fosilleri olan Ceuta ve Melilla günümüzde bile hâlâ İspanyolların kontrolü altındadır). Fransa, Fas üzerindeki emellerinden vazgeçmesi için İspanya'yla görüşmelere başladı ve sonunda Kasım 1912'de Madrid Anlaşması'nı imzalayarak mutabakata vardılar. Anlaşmaya göre İspanya, Fas'ın kuzey ve güney uçlarına sahip olacaktı. Kuzey bölgesi yirmi bin kilometrelik Atlantik ve Akdeniz sahili ve iç bölgeden oluşurken güney bölgesi yirmi üç bin kilometrekarelik çöldü ve İspanyol Sahrası ya da Batı Sahrası olarak biliniyordu. Üstelik Cebelitarık Boğazı'ndaki Tanca Limanı da uluslararası bir yönetimin kontrolü altında olacaktı. 1912'den sonra Fas sultanının yönettiği her tarafından kırpılmış bir bölgeden ibaretti.

Fas, himaye altına girmeden önce asırlarca istiklalini muhafaza etmeye başarmış olsa da yöneticileri hiçbir zaman tüm ülkeyi kontrolleri altına almayı beceememişti. Sultanın otoritesi her zaman şehirlerde güçlü ve kırsalda zayıf olmuştu. Fas, emperyalistlerin eline geçince bu gerçek daha bariz olarak ortaya çıktı. Askerler isyan ettiler ve çoğu kabilelerine geri dönüp yerel isyanları körükledi. Mayıs 1912'de ilk Fransız valisi görevini devralmaya geldiğinde Fas kırsalında tam bir kargaşa hüküm sürüyordu.

Fas'taki on üç yıllık vazifesi sırasında Mareşal Hubert Lyautey (1854-1934) emperyalist yöneticilerin en yeteneklilerinden biri olduğunu ispatladı. Fez şehrine geldikten hemen sonra asi askerler ve onları destekleyen kabileler şehre büyük bir taarruz düzenlediler. Fransız diplomatların Fas'ın Fransız idaresine verilmesi için Avrupa devletlerinin onayını almakla başardıklarının ne kadar sınırlı olduğunu böylece bizzat görmüş oldu.

Bir asker olsa da Lyautey, ülkeyi kaba kuvvetle "sindirme" siyaseti sonucunda yıllardır binlerce Fransız ve Cezayirlinin hayatını kaybettiği, Cezayir'deki hataları tekrarlamadı. Onun yerine Avrupa tarzı bir idare tesis eden Lyautey yerel kurumları muhafaza ederek ve sultandan başlayıp yerel liderlerle işbirliği yaparak Faslıları kendi yanına çekmeye çalıştı.

Fransızlar, Fas şehirlerini sultanın hükümetinin parçası olan ve Mahzen (hazine yeri) olarak bilinen kurumlarla yönetmeye başladılar. Lyautey, sultanın egemenliğinin simgelerine büyük hürmet gösterdi, devlet merasimlerinde Fas millî marşını çalıp kamu binalarına Fas bayrağı astırdı. Ama sultanın makamına gösterilen bu hürmet sultanın kendisine gösterilmiyordu. Lyautey'nin ilk icraatlerinden birisi itimat etmediği Sultan Mulay Abdülhafız'ın yerine daha munis bir lider olan Mulay Yusuf'u (saltanatı 1912-1927) getirmek oldu.

Lyautey üç yerel unsuru kullanarak kırsalı kontrolü altına aldı: büyük kaidler ya da kabile liderleri, tüm şehirlerde tekkeleri bulunan tarikatlar ve yerel Berberi ahali. Büyük kaidler, kabileleri ve yüzlerce silahlı adamın kontrolünü ellerinde bulunduruyorlardı. Gelmesinden hemen sonra kabilelerin Fez'e düzenlediği saldırıya şahit olan Lyautey onların desteğini almanın önemini hemen fark etmişti. Tarikatlar kabileleri aşan inanç bağıyla insanları birbirine bağlayan ve tekkeleriyle muhaliflere sığınak olup Müslüman olmayan işgalcilere karşı direnişleri örgütleyen tüm ülkeye yayılmış bir ağdı. Lyautey, Cezayir tarikatlarının Abdülkadir'in 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Fransızlara direnişinde oynadığı rolü biliyordu ve onların desteğini almaya kararlıydı. Berberiler dilleri ve kültürleri farklı, Arap olmayan yerli halktı. Fransızlar klasik böl ve yönet taktiğini kullanarak Kuzey Afrika'daki Berberileri Arap komşularına karşı kışkırttılar. 1914 Eylül'ünde kabul edilen bir kanuna göre Fas Berberileri o tarihten itibaren bir tür himaye altında Fransız denetiminde kendi kanun ve geleneklerine göre yaşayabilecekti.

Bu Lyautey sistemi, yerel kurumları korumada daha az emperyalist sayılmazdı. Fransız yöneticileri "modern" hükümetin tüm makamla-

rını ellerinde tutuyorlardı: maliye, kamu işleri, sağlık, eğitim, adalet ve diğerleri. Din işleri, vakıflar, İslam mahkemeleri ve benzeri kurumlar Faslı yetkililere bırakılmıştı. Yine de Lyautey sistemi, yerel idarecileri Fransız yönetimine isyan etmekten ziyade işbirliği yapmaya yöneltti. Ne kadar Fas ileri geleni Fransız idaresini kabul ederse Lyautey savaş alanında o kadar azını "sindirmek" zorunda kalacaktı. Lyautey büyük bir mucit olarak kabul edildi ve çağdaşları onun yerel âdet ve gelenekleri korumasını bir tür merhametli sömürgecilik olarak gördüler.

Lyautey sistemine rağmen Fas'ın büyük bölümünün yine de askerlerle ele geçirilmesi gerekecekti. Fransız ordusunu olabildiğince az meşgul etmek için Lyautey kendi ülkelerini Fransız idaresine teslim etmeye niyetli olan Faslı gençleri alıp eğitti. Tüm ülkeyi ele geçirmeye niyetli olsa da Lyautey'in asıl hedefi Fas'ın ekonomik merkeziydi ve zengin tarım, maden ve su kaynakları olan bu bölgeye le Maroc Utile, "Faydalı Fas" adını vermişti.

Faydalı Fas'ın fethi kırsalın sürekli bir direniş sergilemesi nedeniyle çok yavaş ilerledi. 1912'deki himayenin tesisi ve 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar geçen dönemde Fransız kontrolü Fez'den Marakeş'e kadar uzanmıştı, kıyı şehirleri Rabat, Kazablanka ve Lyautey Limanı adı verilen yeni Kenitra Limanı da bu bölgeye dâhildi. Savaş sırasında her şey olduğu gibi kaldı, otuz dört bin Faslı asker Almanya'yla savaşması için Avrupa'ya taşındı ve orada ağır zayiat verdiler. Lyautey de Savaş Bakanlığı tarafından 1916-1917 arasında başka görevlere atandı. Her şeye rağmen sistem dayandı ve kaidlerin Fas'ta Fransızların en büyük destekçisi olduğu görüldü. Ağustos 1914'te yerel ileri gelenler Marakeş'te bir araya geldi ve Fransa'ya bağlılık bildirdiler. "Bizler Fransa'nın dostuyuz," demişti içlerinden birisi, "ve onunla iyi günde de kötü günde de sonuna kadar birlikte olacağız."[253]

Savaştan sonra ve Paris Konferansı sırasında Lyautey tekrar Fas'ın fethine koyuldu – ve her zamankinden daha büyük bir direnişle karşılaştı. 1923'te yirmi bir bin Fransız askeri yedi bin kadar Faslı asiyle savaşıyordu. Yine de en büyük tehlike kaynağı Fransız himayesinin sınırları dışındaki İspanya bölgesinin kuzeyindeki Rif Dağı'nda yaşayan Berberilerdi. Bir kasaba kadısı olan Muhammed bin Abdülkerim el-Hattabi, Lyautey'nin en büyük düşmanı haline gelecekti. Akdeniz sahiline yukarıdan bakan Rif Dağları'nın yerlisi olan Abdülkerim 1921-1926 yılları arasında beş

yıl sürecek bir isyan başlattı ve on binlerce İspanyol askerini öldürerek yirminci yüzyılda bir sömürge ordusuna en büyük mağlubiyeti yaşatmış oldu.[254]

Rif halkı (Rifiler olarak bilinir) ve İspanyollar arasındaki çatışma 1921 yazında başladı. İslami içtimai ve dinî reformlar üzerine yapılan tartışmalardan ilham alan Abdülkerim, Fransız ve İspanyol idaresini reddetti ve Rif'te Fas Krallığı'ndan farklı yeni ve bağımsız bir devlet kurmaya karar verdi. "Rif'i Fransa ve İspanya gibi hür bir ülke yapıp tam bağımsız bir devlet kurmak istiyorum," demişti. "Bağımsızlık sayesinde kendi kendimizi yönetecek hale gelecek, kendi işlerimizi kendimiz yürütecek ve dilediğimiz şekilde anlaşma yapıp ittifak kuracağız."[255]

Abdülkerim adındaki karizmatik lider binlerce Rifiden disiplinli ve morali yüksek bir ordu kurdu. Rifiler hem yurtlarını yabancı işgalcilerden korumak hem de bunu zorlu ve dağlık bir arazide yapıyor olmak gibi çifte avantaja sahiptiler. Temmuz ve Ağustos 1921 arasında Abdülkerim'in kuvvetleri Fas'taki İspanyol ordusunu mahvedip, on bin kadar askeri öldürüp yüzlercesini de esir aldılar. 1922 içerisinde İspanyollar takviye kuvvet gönderdi ve Abdülkerim'in eline geçen toprakları geri almayı başardılar. Ama Rifiler İspanyollara karşı zafer kazanmaya devam ederek yirmi bin tüfek, dört yüz dağ topu ve yüz yirmi beş sahra topu ele geçirdiler ve bunları tüm savaşçılarına dağıttılar.

Rifi liderleri savaşın masraflarını karşılamak için fidye karşılığında esirleri İspanyollara sattılar. Ocak 1923'e gelindiğinde Abdülkerim savaşın başından beri esir aldığı askerleri serbest bırakma karşılığında İspanya hükümetinden dört milyon pesata almıştı. Bu muazzam para sayesinde Abdülkerim bağımsız bir devlet kurmanın masrafını karşılayabilecek hale gelmiş oldu.

Şubat 1923'te Abdülkerim, Rif'te bağımsız devletin temellerini attı. Rifi kabileleri kendisine sadakat bildirdiler ve kendisi de emîr olarak dağlık bölgenin yönetimini ele aldı. İspanyollar buna cevaben Rif'i ele geçirmek için yeni bir harekât düzenlediler. 1923-1924 arasında Rifiler İspanyolları birkaç kez bozguna uğrattı ve 1924 sonbaharında dağ şehri Chaouen'i ele geçirdiler. İspanyollar bu muharebede bir kez daha on bin civarında asker kaybetti. Bu zaferler Abdülkadir ve onun Rifi ordularına kibirden ziyade güven kazandırdı. Eğer İspanyollar bu kadar kolay yenilebiliyorsa Fransızlar neden yenilmesindi?

Rif Savaşı, Fransızları telaşlandırdı. Haziran 1924'te kuzey cephesini teftişe giden Lyautey İspanyolların yenilgiye uğramasının Fransız topraklarını Rifilerin saldırılarına karşı açık hale getirdiğini gördü. Rif fakir ve dağlık bir bölgeydi ve Fransız bölgesindeki verimli vadilerden ithal edilen yiyeceğe bağımlıydı. Lyautey, Rifilerin zengin tarım alanlarını ele geçirmesini önlemek için Fez ve İspanyol bölgesi arasındaki bölgenin takviye edilmesi gerektiğini anladı.

Lyautey, ağustosta Paris'e giderek Başbakan Edouard Herriot ve hükümetine Abdülkerim'in kurduğu devletin teşkil ettiği tehlikeyle alakalı malumat verdi. Ama Fransız birlikleri de çok yayılmıştı, Rhineland bölgesini işgal etmişlerdi, Suriye ve Lübnan'da himaye kurmuşlardı ve Lyautey'nin Fas'taki konumunu korumak için gerektiğine inandığı asgari miktardaki asker ve teçhizatı bile gönderecek durumda değillerdi. Derhal dört piyade taburu sevk edilmesini istese de hükümet sadece iki tane gönderdi. Bir muhafazakâr olan Lyautey, Herriot'un radikal hükümetinden istediği desteği alamayacağını fark etti. Yetmiş yaşındaydı, sağlık durumu kötüydü ve Fas'a döndüğünde Rifi tehlikesini bertaraf edecek ne fiziksel ne de siyasi kudreti haiz değildi.

Nisan 1925'te Abdülkerim'in kuvvetleri güneye dönüp Fransız bölgesini işgal etti. Rif'in güneyindeki tarım alanlarını ellerinde tutan yerel kabileleri desteklemeyi düşünüyorlardı. Abdülkerim'in komutanları kabile liderleriyle görüşüp onlara mevcut vaziyeti izah ettiler. "Fas'ın hakiki kralı Abdülkerim kâfirleri, bilhassa Fransızları, sürüp İslam'ı ihya etmek maksadıyla cihat ilan etti." Ayrıca Abdülkerim'in kuvvetlerinin tüm Fas'ı ele geçirmesinin "sadece birkaç günlük iş" olduğunu da eklediler.[256] Abdülkerim, hareketini her geçen gün artan şekilde İslam topraklarını işgal eden kâfirlere verilen mukaddes bir harp olarak görmeye başlamış ve sadece küçük Rif Cumhuriyeti'yle yetinmeyip tüm Fas sultanlığı üzerinde de hak iddia etmişti.

Lyautey'nin korktuğu gibi Rifiler savunması zayıf kuzeydeki tarım alanlarını hızla ele geçirdiler. Fransızları kırsaldaki tüm Avrupa vatandaşlarını tahliye edip askerlerini de ağır kayıplar vererek Fez şehrine çekilmeye zorladılar. Sadece iki ay içerisinde Fransızlar kırk üç ordu karakolu kaybetti ve bin beş yüz askeri ölüp dört bin yedi yüz tanesi de yaralandı ya da kayboldu.

Haziranda kuvvetleri Fez'den kırk kilometre uzakta mevzilenmiş olan Abdülkerim şehrin ünlü Karaviyin cami-üniversitesindeki İslam

âlimlerine bir mektup yazıp onları davasına katılmaya davet etti: " İkiyüzlülerle, kâfirlerle ve bölünmüş Fas'ın yabancı uşaklarıyla bir ilişkisi olmayan inanç sahibi size ve meslektaşlarınıza hitap ediyorum," diye yazmıştı. Sultan Mulay Yusuf'u ülkesini Fransızlara satmakla ve devlet kademelerine sahtekârları toplamakla suçlamıştı. Abdülkerim, Fez'in dinî önderlerine de kendisine destek vermelerinin dinî bir mesele olduğunu söylüyordu.[257]

Kur'an'daki cihadın gerekliliğini vurgulayan ayetlerle de desteklendiği zaman iddiası son derece ikna edici hale geliyordu ama Fez'in Arap âlimleri Berberi Rifileri desteklemediler. Abdülkadir'in ordusu Fez'e yaklaştığında Lyautey sistemiyle yaratılmış "Faydalı Fas'ın" Fransızların kesin hâkimiyeti altında olan bölgelerine erişmiş oldu. İlham verici bir millî istiklal hareketi ile Fransız idaresinin yerleşmiş kurumları arasında tercih yapmak zorunda kalan Fez'in Müslüman âlimleri Lyautey sisteminin daha güçlü olduğuna hükmettiler.

Haziran 1925'te Abdülkerim hareketi Fez surları dışında durdu. Lyautey, Fransızların kırsaldaki hâkimiyetinin üç temel unsuru tarikatlar, kabile liderleri ve Berberilerden üçte ikisinin desteğini elde etmişti. "Başarısızlığımın en büyük nedeni," demişti Abdülkerim, "dinî fanatikliktir." Bu iddia Abdülkerim'in İslam'ı, emperyalist güçlere karşı halkın desteğini sağlayabilmek için kullanmasıyla ters düşmektedir ama Rifi liderin burada kastettiği aslında tarikatlardı. "Tarikat şeyhleri benim en büyük düşmanımdı ve ileride de ülkemin en büyük düşmanı oldular," demişti. Büyük kaidlerle de durum farklı olmamıştı. "Başta halkı telkin ve ispatla kendi yanıma çekmeye çalıştım," diye yazmıştı Abdülkerim, "ama nüfuz sahibi aileler bana büyük bir mukavemet gösterdiler." Tek istisna olduğunu ve kalanların tümünün "onun hasmı olduğunu" söylüyordu.[258] Abdülkerim'e muhalefet eden büyük kaidler ve tarikat şeyhleri tıpkı Lyautey'nin istediği gibi Fas'taki Fransız idaresini desteklediler. Berberilere gelince ise Abdülkerim ve Rifiler zaten Berberiydi. Lyautey'nin, Berberi ayrılıkçılığı siyasetini onun planladığından çok daha öteye taşıdılar. Rifi Berberilerin kimliğinin Faslı Arapları onların Fransızlara karşı yürüttükleri mücadeleye katılmaktan alıkoyduğuna şüphe yoktur.

Lyautey'nin kurduğu sömürge sistemi ayakta kalsa da Lyautey'nin kendisi Rifi tehdidine yenik düştü. Paris'teki muhaliflerine göre Rif Savaşı'nın Fransız himayesindeki bölgeye bulaşmasının nedeni Lyautey'nin Fas'a kesin olarak boyun eğdirmeyi başaramamasıydı. Temmuz 1925'te

Fas'a Fransız kaynakları akmaya devam ederken Lyautey –hem hastalıktan hem de aylardır Rıfilerle uğraşmaktan tükenmişti– kendisine yardımcı olacak başka bir komutan talep etti. Fransız hükümeti ona yardım etmesi için Cihan Harbi'ndeki Verdun Muharebesi kahramanı Mareşal Philippe Petain'ı gönderdi. Ağustosta Petain, Fransız birliklerinin komutasını devraldı. Ertesi ay Lyautey istifasını istedi. Ekim 1925'te de Fas'tan temelli olarak ayrıldı.

Abdülkerim de Lyautey'den uzun ömürlü olmadı. Fransızlar ve İspanyollar Rifi asileri ezmek için güçlerini birleştirdiler. Rifi ordusu Kuzey Fas'taki dağlık memleketine çekilmişti ve bölge Eylül 1925'te büyük Fransız ve İspanyol orduları tarafından çift yönden kuşatıldı. Ekim ayına gelindiğinde Avrupa orduları Rif Dağları'nı tümüyle sarmışlardı ve Rifileri aç bırakarak teslim olmaya zorlamayı amaçlıyorlardı. Abdülkerim'in anlaşmaya varma çabaları işe yaramadı ve Mayıs 1926'da yüz yirmi üç bin askerden oluşan müşterek Avrupa kuvvetleri Rif Dağları'nı ele geçirdiler. Rifi direnişi kırıldı ve 26 Mayıs'ta Abdülkerim Fransızlara teslim oldu. Daha sonra Hint Okyanusu'ndaki Reunion adasına sürgün edildi ve 1947'de orada öldü.

Rif Savaşı'nın bitmesiyle Fransa ve İspanya daha fazla direnişle karşılaşmadan Fas üzerinde sömürge yönetimlerini diledikleri gibi kurdular. Rif Savaşı, Fas'ta Fransız ve İspanyollara karşı sürekli bir direniş başlatmayı başaramasa da Abdülkerim ve hareketi Arap dünyasındaki milliyetçileri etkilemişti. Rifileri Berberi değil de Avrupalılara karşı destansı bir mücadele veren ve ülkelerini ve inançlarını müdafaa etmek için modern orduları defalarca bozguna uğratan Araplar olarak kabul ettiler. İspanyol ve Fransızlara karşı beş yıl (1921-1926) sürdürdükleri mücadele bazı Suriyeli milliyetçilere ilham vererek 1925 yılında Fransızlara karşı isyan etmelerine neden oldu.

Hama şehir merkezindeki genç bir Suriyeli subay Rif Savaşı'na dair detayları gazetelerden büyük bir dikkatle takip ediyordu. Fevzi el-Kavukçu, geçmişte Fransızlarla savaşmıştı. İleride Büyük Lübnan'a dâhil olacak Trablusşam'ın yerlisi olarak Kral Faysal'ın davasına katılıp Temmuz 1920'de Han Maysalun'da Fransız sömürge ordusuyla savaşan düzensiz grupta yer almıştı. Bozgunun büyüklüğü Kavukçu'yu Suriyelilerin Fransızları süremeyeceğine ikna etmişti – şimdilik.

Maysalun'dan sonraki haftalar içerisinde el-Kavukçu idealizm yerine pragmatizmi tercih ederek Fransızların kurduğu Troupes Speciales, Suriye Lejyonu'nda, hizmete başladı. Ama ne Fransız üniforması giymekten ne de emperyalist bir gücün ülkesini yönetmesinden hoşnuttu. Hama kışlasında gazeteleri takip eden el-Kavukçu ve diğer milliyetçiler Rif Savaşı'ndan etkilenip Abdülkerim'i rol model olarak kabul ettiler. "Onların yiğitçe mücadele ettiklerini görmek bizi Arapların hâlâ tüm niteliklerini yitirmediğine ikna etti," diye yazmıştı el-Kavukçu günlüğünde, "ve hepimizin içerisinde bir fedakârlık duygusu belirdi. Fas'taki gelişmeleri şevkle takip ettim ve muharebe meydanlarının haritalarını buldum."[259]

Rif Savaşı Suriyeli milliyetçilere, Fas'taki Lyautey sistemi de Suriye'deki emperyalist yöneticilere ilham kaynağı olmuştu. Fransız yetkililer Suriye'yi yönetmesi için Lyautey ekolünden gelen birini seçtiler: Suriye yüksek komiseri olan General Henri Gouraud, Fas'ta Lyautey'nin yardımcılığını üstlenmişti. Lyautey'nin komutasında görev yapmış başka subaylar da Suriye'ye tayin edilmişti: Albay Catroux, Gouraud'nun Şam temsilciydi, General de Lamothe, Halep temsilciliğini üstlenmişti, diğer iki albay da Alevi bölgelerinin temsilciliğini yapıyorlardı. Ayrıca Fas'tan Suriye'ye çok sayıda düşük rütbeli subay da gelmişti. Tahmin edileceği gibi Suriye'de Lyautey sistemini tatbik etmeye çalıştılar.[260]

Fransızlar Suriye'yi işgal etmelerinin ardından hem kentlerde hem köylerde milliyetçi direnişlerle karşılaşmışlardı ve Batı Suriye'deki Alevi dağlarında başlayan Fransız karşıtı ayaklanmayı bastırmaları iki yıl sürmüştü. Şii İslam'ın bir kolu olan Alevilerin tek istediği özerkliklerini korumaktı; millî bağımsızlık için savaşmak gibi bir niyetleri yoktu. Fransızlar, Alevilerin yerel özerklik talebine onlara Lazkiye liman şehri ve Alevi dağları civarında minik bir devlet kurarak karşılık verdiler, yerel yöneticiler Fransızlarla işbirliği yaparak bu devleti idare edeceklerdi.

1919 yılında kuzeydeki Halep şehri kırsalında, liderliğini bölgenin ileri gelenlerinden olan İbrahim Hananu'nun yaptığı, daha büyük bir milliyetçi ayaklanma meydana geldi. Cihan Harbi'nden önce Osmanlı bürokrasisinde görev yapmış bir arazi sahibi olan Hananu, Osmanlıların savaş sırasındaki baskıları yüzünden onlardan soğumuştu. 1916-1918 Arap İsyanı sırasında Hananu, Emîr Faysal'ın ordusuna gönüllü olarak katıldı ve 1919'daki Suriye Genel Meclisi'nde yer aldı. Bir eylem adamı olan Hananu, Suriye Genel Meclisi'ni konuşmaktan başka bir şey yapılmayan bir yer olarak görüp Halep'e geri dönerek Fransızlara karşı etkili bir ge-

rilla kuvveti kurdu. Fransızlara karşı kırsalda başlattığı direniş 1920'de Halep'in Fransızlar tarafından işgal edilmesinin ardından kısa sürede milliyetçi bir başkaldırıya dönüştü. 1920 yaz ve sonbahar mevsimleri arasında asilerin sayısı sekiz yüzden beş bine çıktı.[261] Suriyeli milliyetçiler Anadolu'nun güney kıyı bölgelerinde kısa sürecek Fransız işgaline karşı kendi savaşlarını yürüten Türklerden silah ve para yardımı aldılar. Fransızlar çabuk davranıp takviyeler göndererek Halep'in kontrolünü tekrar ele geçirdi ama Hananu'nun isyanı Suriye genelinde milliyetçi bir ayaklanmayı tetiklemiş oldu. 1921 sonbaharında Hananu, Ürdün'e kaçtı ama orada İngilizler tarafından yakalanıp Fransız adaletine teslim edildi. Fransızlar Hananu'yu mahkemeye çıkardılar ama onu şehit mertebesine yükseltmek yerine beraat ettirmenin çok daha faydalarına olacağının da bilincindeydiler. Suriye Lejyonu'nda görev yapan Fevzi el-Kavukçu'ya göre Hananu İsyanı'nın sona ermesi Suriyelilerin, Fransızlarla mücadele edecek güce sahip olmadıkları yönündeki düşüncesinin ispatıydı.

Oysa Fransızlar, Fevzi el-Kavukçu'nun zannettiğinin aksine milliyetçi kışkırtmalara olan zayıflıkları nedeniyle son derece endişeliydiler. Birleşik bir milliyetçi hareket tehdidini ortadan kaldırmak için Fransızlar böl ve yönet taktiğini uygulayarak Suriye'yi dört mini devlete böldüler. Suriye'nin en büyük şehirlerinde yaşayan milliyetçilerin ortak bir dava etrafında bir araya gelmesine mani olmak için Halep ve Şam iki ayrı yönetim merkezi haline getirildi. Fransızlar ayrıca uzun zamandır özerk olarak yaşayan iki dinî cemaat için de birer devlet kurdular – Batı Suriye'deki Aleviler ve güneydeki Dürziler. Lyautey'nin Berberi siyasetini örnek alan Fransızlar bu sayede Alevi ve Dürzilerin mandaya sıcak bakarak şehirlerdeki milliyetçi hareketlerden uzak duracaklarını umut etmişlerdi. Yüksek Komiser Gouraud, Suriye'nin bu şekilde özerk bölgelere ayrılmasını ve bu bölgelerin yönetimine yerel kişilerin atanmasını Mareşal Lyautey ekolünden öğrendiği doktrine gönderme yaparak meşrulaştırdı.[262]

Fransız yetkililer Suriyeli Alevi ve Dürzileri kendi yanlarına çekmeye çalışırken Şam'da milliyetçi liderlerle hiçbir görüşme yapmadılar. 1920'lerin başında en etkili milliyetçi liderlerden biri olan Abdurrahman Şahbandar (1882-1940) Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nde eğitim almış bir doktordu. Şahbandar, King-Crane Komisyonu'nda rehber ve tercüman olarak görev yapmıştı ve Charles Crane'le dost olmuşlardı. Mayıs 1920'de Kral Faysal'ın kısa ömürlü kabinesinde dışişleri bakanlığı yapmış ve o yılın temmuz ayında Faysal'ın hükümetinin devrilmesi

üzerine Mısır'a kaçmıştı. 1921 yazında Fransızlar genel af ilan edince bir yıl sonra Şam'a geri döndü.

Suriye'ye dönen Dr. Şahbandar tekrar milliyetçi eylemlere girişti ve Demir El Cemiyeti adında gizli bir örgüt kurdu. Demir El, Osmanlı dönemi gizli Arap cemiyetlerinin eski tüfeklerini ve Şam'da kurulmuş olan Faysal hükümetinin destekçilerini, Fransızları Suriye'den sürme ortak ülküsü etrafında bir araya getirmişti. Demir El'in faaliyetleri Fransızlar tarafından çok yakından takip ediliyordu. 7 Nisan 1922'de Fransızlar, Şahbandar ve hareketin diğer dört liderini isyana hazırlandıkları gerekçesiyle tutukladı.

Bu tutuklamalar Suriyelileri kışkırtmaktan başka bir işe yaramadı. Ertesi gün bir grup milliyetçi cuma namazını fırsat bilerek merkez Emevi Camisi'ndeki sekiz yüz kişilik cemaati kışkırtarak büyük bir gösteri düzenlediler. Demir El üyeleri dinî liderler, patronlar, tacirler ve öğrencilerden oluşan çeşitlilik arz eden bir kalabalığı yönlendiriyorlardı. Şam'ın merkezinden geçip Hisar'a yöneldiler ve orada Fransız askerlerinin müdahalesi sonucu dağıldılar, onlarca kişi yaralandı ve kırk altı Şamlı tutuklandı.

Fransızların aldıkları tedbirler protestoları durdurmaya yetmediği gibi milliyetçilerin çağrısına cevap veren Şamlıların sayısı her geçen gün arttı. 11 Nisan'da başlarında Şahbandar'ın karısının bulunduğu kırk kadından oluşan bir grup büyük bir yürüyüş başlattı. Fransızlar kalabalığa ateş açtılar, üç kişi öldü ve aralarında kadınların da bulunduğu çok sayıda kişi yaralandı. Genel grev ilan edildi ve Şam'daki ayakkabıcılar iki hafta kepenk kaparken Fransızlar Şahbandar ve diğer direniş liderlerini yargıladılar. Hepsi ağır cezalara çarptırılarak Şahbandar'a yirmi yıl ve diğer beşine de on beşer yıl hapis cezası verildi. Demir El dağıtıldı, milliyetçiler susturuldu ve sükûnet ortamı geri geldi – ama sadece üç yıl sürecekti.

1925'e gelindiğinde, üç yıl süren sessizliğin ardından, Fransızlar Suriye'deki siyasi yapıyı yeniden düzenlemeye karar verdiler. Birkaç mini devlet yönetmeye kalkmanın masraflı olduğu görülmüştü. Yüksek Komiser Gouraud görev süresini tamamlamıştı ve halefleri Halep ve Şam'ın tek bir devlet haline getirilmesine karar verip yeni Temsilciler Meclisi'nin de Ekim 1925'te açılacağını ilan ettiler.

Üç yıllık siyasi rehavetin ardından Fransızlar, Suriye siyaseti üzerindeki kontrollerini gevşetmişlerdi. Yeni yüksek komiser General Maurice Sarrail siyasi mahkûmları affetti ve Şam milliyetçilerinin Temsilciler Meclisi seçimleri için parti kurmasına izin verdi. İki yıl hapis yaptıktan sonra genel afla serbest kalan Şahbandar, Haziran 1925'te Halk Partisi adında yeni bir milliyetçi parti kurdu. Şahbandar, Şam'ın ileri gelenlerini partisine dâhil etti. Manda yetkilileri buna cevaben bir Fransız yanlısı parti kurdular – Suriye Birlik Partisi. Suriyeliler, Fransızların Lübnan'da yaptıkları gibi seçime fesat karıştıracaklarından korkuyorlardı. Ama siyasi süreci baltalayan hamle Fransız Yüksek Komiseri'nden değil de Dürzi Dağı'ndan geldi.

1921'den beri Fransızlar ile Dürzilerin arası pek iyi değildi. Lyautey ekolünün diğer bir takipçisi olan General Georges Catroux, Fas'taki Berberi siyasetini örnek olarak 1921'de Dürzilerle bir anlaşma yapmıştı. Anlaşmaya göre Dürzi Dağı, Şam'dan ayrı bir yönetim birimi olup kendi hükümeti ve temsilciler meclisine sahip olacaktı. Diğer bir deyişle dağın kontrolü tümüyle Dürzilerin eline geçecekti. Buna karşılık olarak da Dürziler, Fransız mandasının şartlarını kabul edecekler, Fransız danışmanlarının ve bir Fransız garnizonunun bölgelerinde bulunmasına izin vereceklerdi. Dürzilerin çoğu anlaşmanın şartlarına güvenmemiş ve Fransızların iç işlerine müdahale etmekten geri kalmayacağından şüphe etmişlerdi. Çoğu karar vermek için bekleyip Fransızların neler yapacağını görmeye karar verdi. Sonraki yıllarda yaşananlar da şüphelerinin kaybolması için yeterli olmamıştı.

Fransızlar en başta en güçlü Dürzi lider Sultan Paşa el-Atraş'ı küstürmek gibi bir hata yaptılar. Dürzi Dağı'nın en nüfuzlu kişisinin otoritesini zayıflatmak isteyen Fransızlar Sultan Paşa'ya bağlı görevlilerden biri olan Selim el-Atraş'ı 1921'de dağın valisi olarak tayin ettiler. Bu durum Fransızlar ile Sultan Paşa'yı karşı karşıya getirdi. Temmuz 1922'de Sultan Paşa'nın adamları Fransızların yakaladığı bir mahkûmu serbest bırakınca manda yetkilileri buna cevaben asker ve uçak gönderip Sultan Paşa'nın evini yıktılar. Yılmayan Sultan Paşa dağdaki Fransız mevzilerine karşı, Nisan 1923 tarihinde teslim olmak zorunda kalana kadar, dokuz ay sürecek bir gerilla savaşı başlattı. Fransızlar Dürzi liderle ateşkes yaparak böylesine etkili birini mahkemeye çıkarmanın tehlikelerine de bulaşmamış oldular. Yine de Dürzi Dağı'nın resmî valisi olan Selim

Paşa istifasını vermişti ve hiç kimse Dürzi lideri karşısına alıp dağın valisi olmayı göze alamıyordu.

Başka aday bulamayan Fransızlar, Lyautey sisteminin en temel ilkesini ve Dürzilerle yaptıkları anlaşmanın şartlarını çiğneyerek 1923'te bir Fransızı dağın valisi yaptılar. Yetmezmiş gibi vali olarak seçilen Yüzbaşı Gabriel Carbillet, gerici olarak kabul ettiği ve "antik feodal sistem" adını verdiği Dürzi Dağı'ndaki yönetimi kaldırmayı kafasına koymuş katı bir reformcuydu. Dürzilerin Carbillet'ten olan şikâyetleri katlanarak arttı. Şahbandar, çoğu milliyetçinin Fransız valinin Dürzileri isyanın eşiğine getirerek Suriye milliyetçiliğine büyük destek verdiğini düşündüklerini söylemişti.[263]

Dürzi liderleri 1921 Anlaşması'nı Fransızların ihlal etmesini kabullenmediler ve şikâyetlerini doğrudan manda yönetimine bildirmeye karar verdiler. 1925 ilkbaharında dağın liderleri bir heyet oluşturup, Yüksek Komiser'le görüşüp Carbillet hakkındaki şikâyetlerini dile getirmek için Beyrut'a doğru yola çıktılar. Yüksek Komiser Sarrail, bu fırsattan istifade öfkeli Dürzileri yatıştırmak yerine onlarla görüşmeyi bile reddederek hepsini küçük düşürdü. Dürzi liderler burunlarından soluyarak dağa geri döndüler, isyanı kafaya koymuşlardı ve hemen kendilerine destek olacak kişileri aramaya başladılar. Doğal olarak da akıllarına ilk olarak şehirli milliyetçiler geldi.

1925'te Suriye şehirlerinde milliyetçilik yayılmaya devam ediyordu. Şam'da Abdurrahman Şahbandar önde gelen milliyetçileri Halk Partisi'nde bir araya getirdi. Hama'da Fevzi el-Kavukçu dinî menşeli bir parti kurdu ve adını da Hizbullah "Allah'ın Partisi" koydu. Böylece el-Kavukçu yabancı işgalcilere karşı halkı seferber etmek için İslam'ı kullanmanın önemini takdir eden ilklerden biri olduğunu göstermiş oluyordu. Sakal bıraktı ve destek toplamak için geceleri Hama'daki camileri dolaşmaya başladı. Şehirdeki imamlarla dostluk kurdu ve onları cuma hutbelerinde araya Kur'an'ın cihatla ilgili ayetlerini karıştırmaları için ikna etti. Ayrıca Hama'nın en zengin toprak sahiplerinin mali desteğini de sağlamayı başardı. Hizbullah'ın mali kaynakları ve destekçileri artmaya devam etti. 1925 başında el-Kavukçu, Şam'daki Şahbandar'a elçi göndererek Şahbandar'ın Halk Partisi ve Hama'daki Hizbullah arasındaki işbirliğinin artırılmasını teklif etti. Şahbandar, Hama'dan gelen elçilere, "Mevcut şartlar altında isyanı düşünmek memleketin hayrına olmaz," diyerek onları geri çevirdi.[264] Mayıs 1925'te Dürzilerin de milliyetçi

davaya katılmasıyla Şahbandar hareketin başarılı olabilecek bir safhaya eriştiğine ikna oldu.

O ay Dürzi liderler Şahbandar ve Şamlı milliyetçilerle temasa geçtiler. İlk toplantı eski bir gazetecinin evinde yapıldı ve orada esas olarak isyanın nasıl tertip edilmesi gerektiği tartışıldı. Şahbandar, Fevzi el-Kavukçu'nun Hama'daki faaliyetleriyle alakalı Dürzilere bilgi verdi ve ülke çapında bir isyan başlatarak Fransızları aynı anda birkaç yerden vurmak gerektiğini dile getirdi. Sonraki görüşmeler Şahbandar'ın evinde yapıldı ve Atraş aşiretinin ileri gelenleri de icabet ettiler. Yeminler edildi, gizli anlaşmalar yapıldı ve tüm iştirakçiler millî birlik ve bağımsızlık için mücadele edeceklerine ant içtiler.[265] Bu, iki tarafın da menfaatine olan bir anlaşmaydı. Şahbandar ve arkadaşları Dürzilerin kendi bölgelerinde silahlı bir ayaklanma başlatmalarından çok memnun olacaklardı çünkü onların Şamlı milliyetçilere göre manevra alanları çok daha genişti ve daha iyi silahlanmışlardı; buna karşılık Dürziler de Fransızlarla tek başlarına uğraşmak zorunda kalmayacaklardı. Şam milliyetçileri isyanı ülke sathına yaymaya söz vererek Dürzilere hareket geçmek için ihtiyaç duydukları desteği sunmuş oldular.

Temmuz 1925'te Dürziler, Fransızlara karşı ayaklandılar. Sultan Paşa el-Atraş birkaç bin kişilik bir kuvvetin başında dağdaki ikinci büyük şehir olan Salkat'taki Fransızlara saldırdı ve şehri 20 Temmuz'da ele geçirdi. Ertesi gün birlikleri Dürzi Dağı'nın yönetim merkezi Suvayda'yı kuşatarak çok sayıda Fransız yetkili ve askerin dışarıyla irtibatını kesti.

Gafil avlanan Fransızlar, Dürzi isyanıyla başa çıkacak kuvvet ve stratejiye sahip değildiler. Sonraki birkaç hafta boyunca mevcudu sekiz ila on bin gönüllüden oluşan Dürzi ordusu kendilerine karşı gönderilen tüm Fransız birliklerini bozguna uğrattı. Yüksek Komiser Sarrail, isyanı tüm ülkeye yayılmadan bastırmaya kararlıydı. Güneyde bulunan Dürzi Dağı'ndaki isyanı kontrol altına alabilmek için kuzey ve orta Suriye'deki Fransız birlikleri ve Suriye lejyonunu bölgeye sevk etti. Yetkililer ağustos ayında tüm milliyetçi şüphelileri tutuklayıp yargılamadan sürgün ettiler. Şahbandar ve yakın arkadaşları Şam'dan kaçıp Dürzi Dağı'nda Atraş aşiretine sığındı. Fransızlar ellerinden geleni yapsa da isyan yayılmaya devam etti. Sırada Hama'da baş gösterecek ayaklanma bulunuyordu.

Fevzi el-Kavukçu, Hama isyanının çıkması için ortamı hazırlamış ve uygun zamanın gelmesini beklemişti. Fransızlara karşı yapılan diğer

başkaldırıların sonuçsuz kaldığını görmüştü ama 1925'te durumun farklı olduğuna inanıyordu. Fransız yönetiminin karşıtları olan Dürziler, Şamlılar ve Hama'daki kendi grubu arasında farklı seviyede bir işbirliği bulunuyordu. Dürzi isyanının Fransızlar üzerindeki etkisi kahredici olmuştu. El-Kavukçu hâlâ Fas'taki Rif Savaşı'na dair haberleri takip ediyordu ve orada Fransızların durumunun kötüye gittiğinden haberdardı: "Fransız ordusu Abdülkerim'in önderliğindeki Rif kabileleriyle savaşmakla meşgul. Zafer haberleri gelmeye başladı. Ayrıca Fransızların Marakeş'e takviye gönderdiği yolunda haberler de alıyoruz." El-Kavukçu, Fransızlar takviyelerini Fas'a gönderirse Suriye'ye gönderecek takviyeleri kalmayacağını biliyordu. "Hazırlıklarım tamam," demişti, "geriye sadece uygulamak kaldı."[266]

Eylül 1925'te el-Kavukçu Dürzi Dağı'ndaki Sultan Paşa el-Atraş'a elçi gönderdi. El-Kavukçu, Dürzilerin saldırılarını artırarak tüm Fransız birliklerini güneye çekmesini tavsiye ediyordu. Ardından ekim başında kendisi Hama'dan saldıracaktı. Dürzi liderler Hama'da ikinci bir cephe kazanabilmek için askerlerini Fransızlarla şiddetli çatışmalara sokmaya razı oldu ve el-Kavukçu'nun planını kabul etti.

4 Ekim'de el-Kavukçu'nun liderliğinde Suriye Lejyonu isyan etti, civardaki Bedevi kabileler de kendilerine katıldılar ve şehir halkı da onlara destek oldu. Çok sayıda Fransız askerini esir aldılar ve yöneticilerin içinde bulunduğu hükümet sarayını kuşattılar. Gece olduğunda şehir asilerin eline geçmişti.

Fransızlar çabuk tepki verdiler. Askerlerinin çoğu el-Kavukçu'nun tahmin ettiği gibi Dürzi Dağı'nda olsa da Fransızların hava kuvveti hâlâ duruyordu. Fransızların başlattığı hava saldırısında şehrin mahalleleri ve pazar yerleri vuruldu, çoğu kadın ve çocuk olan dört yüz kadar sivil hayatını kaybetti. Başta el-Kavukçu'ya destek veren şehrin ileri gelenleri ilk yan çizenler oldular ve hem isyanı hem de hava saldırısını sona erdirmek için Fransızlarla anlaşma yaptılar. İsyanın üçüncü gününde el-Kavukçu ve adamları kırsala çekilmek zorunda kaldı ve Hama'yı Fransızların eline bıraktılar.

Hama'daki başarısızlığından yılmayan el-Kavukçu ve adamları isyanı Suriye'deki diğer şehir ve kasabalara taşıdı. "Suriye'nin ovaları isyanımızı karşılamak için bekliyor," diye böbürlenmişti el-Kavukçu,

"bu manevralarla Fransızların zekâsı ve kurnazlığı Arapların zekâsı ve kurnazlıkları karşısında çökecek."[267]

Birkaç gün içerisinde isyan Şam civarındaki köylere de yayıldı. Fransızlar aşırı şiddet kullanarak bu yayılmanın önünü kesmeye çalıştılar. Köyler top ateşi ve hava saldırılarıyla yok edildi. Şehir civarında yaşayan yüz kadar köylü idam edildi. Cesetleri diğerlerini isyandan men etmek için Şam'a getirilip teşhir edildi. Tahmin edileceği gibi şiddet şiddeti doğurdu. Koloni yönetimiyle işbirliği yapanlara gözdağı vermek için Şam kapısına koloni ordusunda görev yapan on iki askerin parçalanmış cesetleri bırakıldı.

18 Ekim'e kadar asiler Suriye'nin başkentine ulaştı ve orada kadın erkek herkes direnişe katıldı. Savaşan askerlerin saklandıkları yere karıları ve kız kardeşleri yiyecek ve silah taşıyordu. Bir Fransız nöbetçinin dikkatli bakışlarına rağmen bir kadın kocası ve asi arkadaşlarına yiyecek ve cephane ulaştırmayı başardı. "Fransız nöbetçinin aklına kadınların asilere damlardan kaçmaları için yardım ettikleri ya da kıyafetlerinin altında yiyecek ve cephane taşıyarak isyana destek verdikleri gelmemişti," diye yazmıştı gazeteci Siham Tergeman anılarında.[268]

Şam'daki milliyetçi liderlerin gözünde isyan mukaddes bir cihat ve buna katılanlar da mücahitti. Dört yüz kadar gönüllü Şam'a girdi ve Şaghur ve Maydan meydanlarını ele geçirip Fransız idarecileri Hisar'a sığınmak zorunda bıraktılar. Bir asi müfrezesi Yüksek Komiser General Maurice Sarrail'i ele geçirmek umuduyla, Esat Paşa el-Azim'in on sekizinci yüzyıldaki müsrif projelerinden biri olan ve o tarihte Fransız valisinin kullandığı, Azim Sarayı'na geldi. Sarrail orayı terk etmiş olsa da çıkan şiddetli çatışma sonucu saray harabeye döndü ama bu daha başlangıçtı.

Fransızlar, Şam'daki isyanı bastırmak için *force majeure,* "aşırı güç", kullandılar. Hisar'dan hedef gözetmeksizin Şam'ın mahallelerini topa tuttular. "O anda," diye yazmıştı Şamlı milliyetçi lider Dr. Şahbandar, "o cehennemî araçlar ağızlarını açıp küllerini şehrin en güzel mahallelerinin üzerine kustular. Yirmi dört saat içerisinde top mermileri ve çıkan yangınlar yüzünden en güzel evlerden altı yüzü harabeye döndü." Bunu hava saldırısı takip etti. "Bombardıman pazar günü öğleden salı akşamına kadar sürdü. Enkaz altında kaç kişinin kaldığını bilmiyoruz," demişti Şahbandar anılarında.[269] Sonradan yapılan tahminlerde bu üç günlük şiddette bin beş yüz kadar kişinin öldüğü söylenmişti.

Sivil nüfusun verdiği kayıplar nedeniyle asiler Şam'daki faaliyetlerini durdurdular. "Asiler hiç durmadan süren bombardıman ve başları üzerinde dönen uçakların hedef gözetmeden evlerin üzerine bombalar yağdırmasının kadın ve çocukları nasıl dehşete düşürdüğünü görünce şehri terk ettiler," demişti Şahbandar. Asiler Hama ve Şam'dan çekilmek zorunda kalsalar da üç aydır Fransızların baskısına göğüs geren Dürzi Dağı'nı kurtarmayı başarmışlardı. Eğer Fransızlar Hama ve Şam'da hedef gözetmeksizin şiddet uygulayarak isyanın yayılmasını umut ettilerse büyük hayal kırıklığına uğrayacaklardı. 1925-1926 kışında isyanla birlikte Fransız askerleri de ülkenin dört bir yanına yayılmak zorunda kaldı.

Ancak Kuzey ve Orta Suriye'deki isyanları bastırdıktan sonra Fransızlar, Sultan Paşa el-Atraş'ın direnişe devam ettiği Dürzi Dağı'yla ilgilenebildiler. Nisan 1926'da Fransızlar Dürzi başkenti Suvayda'yı ele geçirdiler. Abdülkerim'in Fas'ta teslim olduğu Mayıs 1926'dan sonra Fransızlar boşta kalan birlikleri Suriye'ye naklederek, Fevzi el-Kavukçu'ya göre, yeni doksan beş bin asker getirdiler. Fransızlar, Suriye direnişini ezdi ve liderlerini sürgüne gönderdi. 1 Ekim 1926'da Sultan el-Atraş ve Dr. Abdurrahman Şahbandar sınırdan komşu Ürdün'e geçtiler.

Fevzi el-Kavukçu diğer milliyetçi liderler pes ettikten sonra da uzun süre mücadeleye devam etti. Ekim 1926 ve Mart 1927 arasında isyanı yeniden diriltmek için hiç durmadan uğraştı ama mücadele Fransızların merhametsiz misillemelerinden çekinen Suriye halkından kopmuştu artık. Mart 1927'deki son hamlesinde el-Kavukçu yetmiş dört askerden oluşan bir grup kurmayı başardı ve sadece yirmi yedi atları bulunuyordu. Şam'ın yakınlarından geçip çöle gittiler ama daha önceden kendilerini destekleyen kabilelerin ihanetiyle karşılaştılar. Kurnazlık ve hileyle Ürdün'e kaçtılar, esaretten kurtulmuş ama aynı zamanda ülkelerini de Fransızların eline bırakmışlardı.[270]

Suriye İsyanı, Fransızlardan bağımsızlık elde etmeyi başaramadı. Milliyetçi hareketin liderliği hedeflerine ulaşmak için silahlı mücadeleyi değil de siyasi müzakere sürecini ve şiddet içermeyen protestoları tercih eden şehir seçkinlerinin eline geçti. 1936'ya gelene kadar Suriye milliyetçileri neredeyse kayda değer hiçbir şey elde edememişlerdi.

Fransız sömürge yetkilileri 1920'li yılların çoğunu Fas'tan Suriye'ye kadar her yerde isyanlarla uğraşmakla geçirseler de en azından Cezayir'de bir kutlamaya hazırlanıyordu.

1827 yılındaki sineklik olayıyla Cezayir dayılarının ülkelerinin kaderlerini mühürlemesinin üzerinden bir asır geçmişti. Haziran 1830'da Sidi Ferruş'a ilk birliklerin çıkmasından sonraki süreçte Fransızlar Osmanlıları ülkeden çıkarmış, Emîr Abdülkadir'i yenmiş ve çok sayıda büyük isyanı bastırmışlardı – sonuncusu 1871-1872 tarihlerinde. Yirminci yüzyılın başlarında Akdeniz'den Sahra'ya kadar olan bölgeyi tümüyle ellerinde tutuyorlardı.

1920'lere gelindiğinde sekiz yüz binden fazla göçmen Fransa'dan Cezayir'e göç etmişti.[271] Cezayir'deki Fransızlar artık yabancı topraklarda değillerdi; Cezayir'in Fransız toprağı ilan edildiği 1848'den sonra Oran, Cezayir ve Konstantin eyaletleri Paris'teki Kabine tarafından seçilen temsilcilerle yönetilen üç ayrı idari birim haline getirilmişti. "Cezayirli" vekillerin –daha doğrusu Fransız Cezayirli vekillerdir çünkü Cezayirlilerin ne aday olmaya ne de oy vermeye hakları yoktu– kabinede orantısız bir ağırlıkları vardı ve göçmenlerin menfaatlerini koruyan bir parti gibi hareket ederlerdi.

1930 yılı yaklaşırken Fransız Cezayirlileri fırsat bu fırsat hem Metropolitan Fransızları hem de yerli Cezayirlileri, Fransızların Cezayir'deki ihtişamı ve başarılarıyla etkilemek istediler. Kutlama hazırlıkları yıllar öncesinden başladı. İlk adım 1923'te Cezayir vali-generali tarafından atıldı ve "1830 tarihinde Fransızların Cezayir'i ele geçirmesinin yüzüncü yılı kutlamalarında hazırlık yapılması için bir komisyon kurulmasını" emretti. Fransız parlamentosu bunun için kırk milyon franklık bir bütçe ayırdı ve seçilen komisyona etkinlikleri organize etme görevini verdi. Sonuç olarak bu kutlamalar Fransa'ya yüz milyon franktan pahalıya mal oldu.

Cezayir o yıl bambaşka bir yer haline geldi. Sanatçılar Fransız Cezayiri'nin tarihindeki önemli olayları sergileyen anıtlar yaptılar, şehir ve kasabaları süslediler. Büyük şehirlerde müzeler inşa edildi – Cezayir, Konstantin ve Oran'da. Tüm ülkede kamu binaları yapıldı – okullar, hastaneler, yetimhaneler ve kutlama etkinliklerinin tüm Cezayir'den takip edilmesini temin etmek için dünyanın en büyük radyo istasyonu. Oran şehrinin batı sahilinde, dünya üzerindeki diğer fuarları aratmayacak, büyük bir fuar düzenlendi. Hemen hemen herkesle elli uluslararası konferans ve kongre düzenlendi. Spor etkinlikleri, Trans-Sahra araba yarışları ve yat yarışları yapıldı. Şehirler geceleri ışıklandırıldı, önemli

binaların dış cepheleri elektrik lambalarıyla aydınlatıldı ve havai fişek gösterileri düzenlendi.

Kutlamaların sembolizminin en bariz örnekleri etkinliklere damgasını vuran anıtlardı. Cezayir'in birkaç kilometre güneyindeki Boufarik'te "Fransa'nın sömürgeci zekâsını onurlandırmak" için kırk beş metre genişliğinde ve dokuz metre yüksekliğinde taş bir heykel inşa edildi. Heykeltıraş Henri Bouchard (Cenevre'deki Protestan Reform anıtını da yapmıştı) anıtın ortasına "medeniyetin öncü kahramanları" olan General Bugeaud ve General de Lamoriciere'nin önderlik ettiği bir grup Fransızı yerleştirmişti, bu ikisi 1830'lu ve 40'lı yıllarda Emîr Abdülkadir'i yenebilmek için bütün Cezayir'i yerle bir eden komutanlardı. Askerlerin arkasında Fransız soylular, yöneticiler ve göçmenlerden oluşan diğer bir grup duruyordu. Heykeltıraş en arkaya ise üniformalı ve takım elbiseli Fransız asker ve devlet adamlarının omuzları üzerinden bakan geleneksel kıyafetleri üzerinde olan birkaç Arap yerleştirmişti, "işbirliğine yanaşarak vazifeyi (Fransız sömürüsünü) mümkün hale getiren ilk yerlileri" temsil ediyorlardı.[272]

Fransızlar 1830 askerî anıtına sempatik bir Cezayirli eklemeyi bile ihmal etmediler. Fransız basını hararetle 14 Haziran 1830'da Sidi Ferruş'a Fransız askerlerinin çıkmasını simgeleyen bu anıtın Cezayirlileri kızdırıp kızdırmayacağını tartıştılar. "Cezayir'i bilen," diye yazmıştı yüzyıl kutlamalarının resmî tarihçisi Mercier, "ve onun Arap-Berberi halkıyla bir arada yaşayan kimse bu yaklaşıma kıymet vermez." Mercier ısrarla Cezayir'in tüm yerlilerinin şunları söyleyen kabile lideri Buaziz Ben Gana'yla aynı fikirde olduğunu iddia ediyordu: "Eğer 1830'da yerliler Fransızları tanısalardı silahlarına mermi değil çiçek doldururlardı." Bu ruh hali on metre yüksekliğindeki bir anıtta da ifade edilmişti, kokartlı bir Fransız kadın hürmetkâr bir Arap çocuğun gözlerinin içine bakıyordu: "Yüzyılın ardından Fransa Cumhuriyeti bu ülkeye refah, medeniyet ve adalet getirmiştir ve Cezayir de Fransa'ya olan minnettarlığını sadakatiyle göstermektedir." Görülen o ki Fransızlar ülkelerini sömürgeleştirme çabalarında Cezayirlilere de destekleyici bir rol yüklemek istiyorlardı.[273]

Yüzüncü yıl kutlamaları 14 Haziran 1930'da Sidi Ferruş'ta zirvesine ulaştı. Organizatörler burada da sömürge Cezayir'ini Fransız ve Arapların ortak bir üretimi olarak takdim etmeye devam ettiler ve resmî olarak bu, "Fransızların yerli halkla birleşmesinin kutlanması" olarak ilan edildi. Sidi Ferruş'taki yeni anıtın çevresinde toplanan büyük bir kalabalık

resmigeçidi izleyip nutukları dinledi. Vali-general bir grup subayın başında yürüdü. Hava kuvvetleri gösteri uçuşları yapıp anıt çevresindeki kalabalığın üzerine çiçek attı. Olimpiyatı örnek alan meşaleciler anıttan otuz kilometre doğudaki Cezayir'e doğru yola çıktılar.

Fransızların attıkları nutuklar da anıtlardan geri kalmıyordu ama asıl hayret verici yorumlar podyumda yer alan Cezayirli seçkinlerden gelmişti. Medreselerdeki hocalar adına söz alan Hacı Hamou müdahale olmadan İslam öğretebilme hürriyetine sahip oldukları için minnettarlıklarını sunmuştu. Ona göre camiye giden herkes imamlarının "seküler kutsal Fransa Cumhuriyeti'ne (la sainte Republique Française laique) beslediği sevgiyi paylaşmaktaydılar" – muhteşem bir tezat. Müslüman münevverler adına konuşan M. Belhacı "Fransızların ve yerli halkın" bir araya gelmesini sağlayan bu günde "anavatana duyulan aynı sevgi ve aynı bayrağın gölgesinin altında birlik ve huzur içerisinde ve tek bir halk olarak" yaşamaya başlamalarının kutlandığını ifade etmişti. Bir Arap ileri geleni olan M. Ourabah şöyle eklemişti: "Bizi eğitin, bizi daha yukarılara taşıyın, kendi seviyenize çıkarın. Ve tek bir yürek ve tek bir ses olarak bizimle birlikte söyleyin: Çok yaşa Fransa ve hep büyük kal! Çok yaşa Cezayir ve hep Fransız kal."[274]

Arap milliyetçiliğinin kol gezdiği bir dönemde Cezayir, emperyalizmi bağrına basmış gibi görünüyordu. Yine de Cezayirliler paylarına düşenden memnun değildiler. Çoğu eğitimli seçkin, Fransızları yenemeyeceklerini kabul ederek onlara katılmaya karar vermişti – 1930'a kadar kendilerine Fransız vatandaşlarıyla aynı haklar tanınmamıştı. Fransız hâkimiyetinin kaçınılmaz olduğunu gören bu Cezayirliler milliyetçiliğin yerine insan haklarını seçmişlerdi. Sözcüleri ise Cezayir Üniversitesi'nde eczacılık okuyan Ferhat Abbas'tı.

Ferhat Abbas (1899-1985) Doğu Cezayir'deki küçük bir kasabada kamu görevlileri ve toprak sahiplerinin olduğu bir ailede dünyaya gelmişti. Fransız okullarında eğitim görmüş ve Fransız değerlerine saygı duymayı öğrenmişti. En çok istediği şey ise Fransızlarla aynı haklara sahip olmaktı. Fakat Fransa kanunları Cezayirli Müslümanların siyasi ve hukuksal haklarına büyük kısıtlama getirmişti. Bu kanunlar Cezayir'i coğrafî olarak bölüyordu. Avrupa nüfusunun çoğunlukta olduğu ve Fransız kanunlarının geçerli olduğu bölge, kırsalda Avrupalı azınlığın yaşadığı, askerî ve sivil kanunların karışımının geçerli olduğu küçük topluluklar ve Arapların yaşadığı ve tümüyle askerî kanunların geçerli olduğu topraklar.

Kanunlar ayrıca Cezayir'deki Avrupalılarla Müslümanlar arasında kesin bir çizgi çekiyordu. 1865'te Fransız Senatosu tüm Cezayirli Müslümanların Fransız tebaası olduğuna karar verdi. Orduda ve kamuda görev yapabilirlerdi ama Fransız vatandaşı değildiler. Bir Cezayirlinin Fransız vatandaşı kabul edilebilmesi için Müslüman kimliğini reddedip Fransız vatandaşı gibi yaşayacağını taahhüt etmesi gerekiyordu. Evlilik, aile hukuku ve mirasın tümü İslam kurallarına göre düzenlediğinden bu bir Müslümandan inancını terk etmesini istemekten farklı değildi. Bu kanunun yürürlükte kaldığı seksen yıl boyunca sadece iki bin Cezayirlinin vatandaşlık için başvurmasına şaşmamak gerek.

Fransız kanunlarının himayesinde olmayan Cezayir Müslümanları ayrımcı bir kanun olan *Code de l'Indigénat*'a (Yerli Halk Kanunu) tabi sayılıyorlardı. Amerikan İç Savaşı'ndan sonra Afrikalı Amerikalıları ayrı ve aşağı konumda tutabilmek için kabul edilen Jim Crow Kanunları gibi bu kanun da 1871'deki Cezayir'deki son büyük isyandan sonra hazırlanmıştı ve Avrupalıların, Fransa Cumhuriyeti ya da görevlilerini eleştirmek gibi kanuni hakkı olan bir şeyi yaptığı takdirde bir Cezayirlinin cezalandırılmasını öngörüyordu. Kanunda belirtilen suçların da cezaların da çoğu hafifti – beş gün hapis ya da on beş frank para cezası. Yine de kanun sonuçları önemsiz olduğundan normalde olması gerekenden daha fazla uygulanıyordu. Üstelik diğer tüm kanunlardan daha farklı olarak bu kanun Cezayirlilere kendi topraklarında ikinci sınıf vatandaş olduklarını hatırlatıyordu. Fransız Cumhuriyeti öğretilerine göre yetişmiş Ferhat Abbas gibi birisi için bu durum kabul edilemezdi.

Abbas yüzyıl kutlamalarına eleştirel, Fransızca bir makale yazarak cevap verdi ve bir asırlık Fransa idaresinin ardından genç bir Cezayirlinin gerçekleri nasıl görmeye başladığını ifade etti: Abbas, *Genç Cezayirli: Koloni'den Eyalete* adlı kitabında Cezayir'deki Fransa sömürgeciliğinin yerini Fransız Cumhuriyeti'nin daha aydınlık yönlerinin alması gerektiğini savundu:

"Geçen yüzyıl kan ve gözyaşlarının yüzyılıydı. Bu kanı ve gözyaşını dökenler ise çoğunlukla bizler, yani Cezayir'in yerel halkı oldu... Yüzyıl kutlamaları bizlere bu acılı geçmişin hatırlatılmasından ve bazılarının zenginliğinin bazılarının fakirliği önünde sergilenmesinden başka bir şey değildir... Irklar arası uzlaşma eğer yeni yüzyılda tüm sosyal sınıflara aynı haklar ve zayıflara haklarını savunacak imkânlar verilmezse boş bir sözden başka bir şey değildir."[275]

Abbas'ın yazdıklarının bir benzerini Sidi Ferruş'taki yüzyıl kutlamalarında konuşan Müslüman ileri gelenlerin hitaplarında da duymuştuk – "bizi daha yükseğe, kendi seviyenize çıkarın." Ama Abbas taleplerinde daha da ısrarlıydı.

Abbas, Cezayirlilerin savaş sırasında gösterdikleri fedakârlıkla vatandaşlık hakkına layık olduklarını gösterdiğini savunuyordu. 1913'te ilk kez Cezayir'den asker alınmaya başlandığından beri Fransa yerli Cezayir halkına rahat vermemişti. Birinci Dünya Savaşı'nda iki yüz binden fazla Cezayirli Müslüman askere alınmış ve pek çoğu da geri dönmemişti. Savaşta ölen Cezayirli sayısına dair tahminler yirmi beş bin ila seksen bin arasında değişim göstermektedir. Çok daha fazlası da yaralanmıştır.[276]

Savaştan sonra bile Fransızlar, Cezayirlileri askere almaya devam ettiler. Abbas 1922 yılında askerliğini yaptığı için vatandaşlık hakkını kazandığını söylüyordu. Fransa, askerleri dinleri ve ırklarına göre ayırmadığına göre hukuk karşısında da ayırmamalı diyordu. "Bizler hem Müslümanız hem de Fransızız," diye devam ediyordu. "Bizler hem buranın yerlisiyiz hem de Fransızız. Burada Cezayir'de Avrupalılar ya da yerli halk değil, sadece Fransızlar var."[277] Yine de sömürge toplumu ve kanunları Cezayirlileri kendi ülkelerinde ikinci sınıf vatandaş konumuna getirmişti. "Halkın kendi topraklarında, sokaklarda, kafelerde, günlük yaşamın her alanında her gün maruz kaldığı hakaretler karşısında daha fazla ne söylenebilir? Berberler kapıyı suratlarına kapatır ve oteller ona oda vermez."[278]

Abbas bilhassa Fransızların bir Müslümanın kendi kimliğinden vazgeçmesini gerektiren Fransız vatandaşlığa kabul kanununu eleştiriyordu. "Bir Cezayirli neden vatandaşlığa kabul edilmek zorundadır? Fransız olmak için mi? Toprakları Fransız toprağı ilan edildiğine göre zaten Fransız sayılmaz mı?" Cezayir'deki Fransız yöneticileri kastederek şunları söylüyordu: "Bu ülkeyi bir üst seviyeye çıkarmak mı yoksa bölerek yönetmek mi istiyorlar?" Abbas'a göre cevap ortadaydı. "Eğer Müslüman Cezayir'in medeniyette bir üst seviyeye çıkmasını istiyorsak aynı kanunlar herkese eşit olarak uygulanmalıdır."[279] Yine de Cezayirlilerin Fransız vatandaşı olma haklarına halel getirmeyecek şekilde kendi dinlerini ve dillerini –Arapça– muhafaza etme yönündeki kültürel haklarının da korunması gerektiğini söylüyordu.

Tam vatandaşlık hakkı talep eden ilk kişi Abbas değildi; 1900'lerin başından beri Genç Cezayir hareketi bu reformun yapılması için çaba harcıyordu. Tüm Cezayirliler adına konuşan ilk kişi de değildi. Abdülhamit Ben Badis'in (1889-1940) liderliğindeki İslami reform hareketi Abbas'ın asimilasyon fikrini baştan reddediyordu. Abbas ve Ben Badis arasındaki görüş ayrılıkları 1936'da karşılıklı yazılan makalelerde açıkça görülmektedir ve burada Ferhat Abbas Cezayir milleti diye bir şey olmadığını ilan etmişti: "Anavatan Cezayir bir efsanedir. Henüz keşfedilmedi. Tarihe sordum, yaşayanlara ve ölülere sordum, mezarlıkları ziyaret ettim, kimse bana cevap vermedi." Ona göre Cezayir Fransa'ydı ve Cezayirliler de Fransızdı. Hatta hızını alamayan Abbas, "Ben Fransa'yım," da diyecekti (*La France c'est moi*).[280]

"Hayır efendiler!" diye cevap veriyordu Ben Badis:

"Tarihin sayfalarını ve mevcut durumu tetkik ettik ve Cezayir'in bir İslam devleti olduğunu gördük... Bu halkın büyük başarılarla dolu bir mazisi vardır. Din ve dil birliğine sahiptir. Tüm milletler gibi kendi kültürü, âdetleri, gelenekleri iyisi ve kötüsü vardır. Üstelik bu Müslüman ve Cezayirli halk Fransız değildir. Nasıl Fransa olacağını da bilmez. Fransa olmak istemez. İstese bile Fransa olamaz."

Yine de Ben Badis, Cezayir'in bağımsızlığını Abbas'tan daha çok talep etmiyordu. Abbas Fransızlarla eşitlik isterken Ben Badis, Cezayirli Müslümanların Fransızlardan "ayrı ama onlara eşit" olmasını istiyordu. Fransızlardan Cezayirlilere özgürlük, adalet ve eşitlik sağlarken farklı kültürlerine, lisanlarına ve dinî inançlarına saygı göstermesini istiyordu. Ben Badis makalesini, "Bu Müslüman Cezayir, Fransa'nın samimi dostudur," diye vurgulayarak noktalamıştı.[281] Seküler asimilasyon isteyenler ile İslam reformcuları arasındaki farkın çok da büyük olduğu söylenemezdi.

Cezayir'in tam bağımsızlığını isteyen tek eylemcilerin Fransa'daki Cezayirli işçiler olması ilginçtir. Fransa'daki yüz bin Cezayirli işçinin içinden çıkan bir grup siyasetle alakalı kişi Komünist Parti vasıtasıyla milliyetçilikle tanışmışlardı. Liderleri olan Messali Hacı (1888-1974) 1926 yılında İşçilerin milliyetçi örgütü olan *L'Étoile Nord-Africaine*'i (Kuzey Afrika Yıldızı) kurdu. Messali, Şubat 1927'de yeni örgütünün programını Brüksel'deki Sömürge Baskısına Karşı Olanlar Birliği Kongresi'ne sundu. Sunulan istekler arasında Cezayir'in bağımsızlığı, Fransız işgal kuvvetlerinin çekilmesi, millî ordunun kurulması, göçmenlerin tarlalarına el konulup bunların yerli çiftçilere dağıtılması ve bağımsız Cezayir için

çok sayıda sosyal ve ekonomik reform yer alıyordu.[282] Örgütün talepleri ne kadar haklı olsa da gerçekçi değildi ve yurt içindeki ve dışındaki Cezayirlilerden pek rağbet görmedi.

1930'lu yıllardaki Cezayirli siyasi eylemciler içerisinde en etkili olanı Ferhat Abbas'tı. Yazıları hem eğitimli Cezayirliler hem de Fransız siyaset mimarları tarafından takip ediliyordu. "Kitabınızı ilgiyle okudum," diye yazmıştı Abbas'a 1931 tarihinde eski Cezayir Valisi Maurice Viollette. "Ben olsam böyle yazmazdım. İçindeki bazı sayfalar beni rahatsız etti ama kimisinde gerçek payı da var... Sizin için soğukkanlılığınızı muhafaza etmenin zor olduğunu takdir ediyor ve durumunuzu anlıyorum." Hor gören bir üslubu olsa da anlaşılan Abbas rahatsız olmamıştı (bu sözlerden alıntı yapıp kitabının başındaki övgüler kısmına yerleştirmişti). Viollette vasıtasıyla iddialarının Fransız yönetiminin üst makamlarında tartışıldığını anlamıştı.

Maurice Viollette, Cezayir valisi olarak görevini tamamlayıp Paris'e döndüğünde daha önemli biri haline gelmişti. Fransız Senatosu'na katıldı ve Mart 1935'te bir grup Cezayirliye Fransız kültürü ve değerlerine asimile olmaları –Fransızca olarak evolues* terimini kullanmıştı– gerekçesiyle vatandaşlık hakkının verilmesiyle ilgili bir öneri sundu. Kullanılan kelime "evrim geçirmeleri" manasına geliyordu ki saf Sosyal Darwinci bir düşünceydi ve Cezayirlilerin Arap kültürünü terk ederek medeniyetin daha üstün bir mertebesi olan Fransız kültürüne geçmesini kastediyordu. Bu "medenileştirme vazifesi" Fransızların emperyalizmlerini meşrulaştırmak için kullandığı ana mazeretlerden birisiydi. Viollette, Senato'da ilerici Müslüman Cezayirlilere vatandaşlık hakkı verilmesinin milliyetçiliğin önünü tıkayıp asimilasyonu hızlandıracağını iddia etmişti.

Fakat Fransız sömürge lobisi (göçmen temsilcileri ve onların Paris'teki destekçilerinden oluşuyordu) çok güçlüydü ve Viollette'nin 1935 tarihli tezkeresine mani oldular. Belli bir grup Cezayirliye bile tam vatandaşlık hakkı tanımanın ileride bu hakkın daha fazla kişiye tanınmasını gerektireceğini ve bunun da sonunda Cezayir'deki Avrupa hâkimiyetini zayıflatacağını ileri sürmüşlerdi.

Viollette 1936'da Léon Blum'un yönettiği sosyalist Popüler Cephe'nin kabinesine atandığında aykırı görüşlerine daha sıcak bakan kişilerle karşı karşıya geldi. Popüler Cephe, Fransa ve sömürgeleri arasında tümüyle farklı bir ilişkiden bahsediyordu ve Cezayir'in siyasi seçkinleri, Viollette'in

* (Fra.) Evrim. (ç. n.)

davalarının destekçisi olduğunu biliyorlardı. Ben Badis liderliğindeki İslamcı reformcular Ferhat Abbas'ın asimilasyoncularına karşı güç birliği yapmaya karar verdiler. Haziran 1936'da Cezayir'deki ilk Cezayirli Müslüman Kongresi'nde bir araya geldiler ve Maurice Viollette'in bir grup Fransız dostu Cezayirliye, onlardan Müslüman kimliklerini reddetmelerini istemeden tam vatandaşlık hakkı verilmesi talebini desteklediler. Kongre daha sonra Paris'e bir heyet göndererek siyasi taleplerini hükümete iletti. Heyet üyeleri Blum ve Viollette tarafından kabul edildi ve onlar da kendilerine çoğu Cezayirlinin taleplerini yerine getireceklerine dair söz verdiler.

Aralık 1936 sonunda Blum ve Viollette Cezayir hakkında bir tezkere hazırlayıp Parlamento'ya sundu. Blum-Violette tezkeresinin siyasi ve ekonomik seçkinlerle işbirliğine giderek Fransa'nın Cezayir'deki hâkimiyetini kati olarak sağlayacağına inanıyorlardı. "Nice hükümet tarafından, bilhassa yüzyıl kutlamaları (1930) sırasında, verilen nice sözden sonra asimilasyonun Cezayir'deki en önemli ve acil mesele olduğunu inkâr etmek mümkün değildir," diye yazmıştı tezkerenin girişinde.[283]

Tezkerede vatandaşlığa layık Müslüman Cezayirlilerin nitelikleri de belirtilmişti. Dokuz farklı grup tespit edilmişti, Fransız ordusunda subay ya da astsubay olarak görev yapan ya da madalya alan askerlerden başlanmıştı. Fransız ya da Müslüman okullarından yüksek eğitim diploması alan Cezayirliler ve sınavla kamu görevlisi olanlar da vatandaşlığa layık görülmüştü. Ekonomi ve tarım bakanlıklarında, maliye, belediye ve şehir meclislerinde göre yapanlar ve ağa ya da kadı gibi geleneksel mevki sahipleri de listeye eklenmişti. Son olarak Şeref Madalyası ya da İşçi Madalyası gibi Fransız madalyalarını alan Cezayirliler bu şerefe layık görülmüştü. Sonuç olarak Blum-Viollette tezkeresinde belirtilen şartlara göre dört buçuk milyon Cezayirliden sadece yirmi beş bini vatandaşlığa uygun sayılıyordu.

Tezkerenin kısıtlı hedefi ve tezkereyi hazırlayan kişinin Fransa'nın Cezayir'deki otoritesini güçlendirme yönündeki açık niyetine rağmen Blum-Viollette reformuna gösterilen muhalefet şaşırtıcıdır. Sömürge lobisi bir kez daha devreye girip tezkerenin değil oylanmak görüşülmesini bile yasakladı. Sömürge basını Fransa'nın Müslümanlaşması ve Fransız Cezayir'inin sonunun başlangıcı olacağını söyleyerek tezkereyi topa tuttu.

Fransız Meclisi'nde tartışmalar Cezayir sokaklarında tezkereyi destekleyenler ile karşı çıkanlar arasında gerginlik yaşanmasına neden

oldu. Cezayirliler haklarını talep etmek için sokaklara dökülüp gösteriler yaptılar. Cezayir'de baş gösteren huzursuzluk Blum hükümetinin berbat politikalarının ortalığı karıştıracağını söyleyen muhafazakârlar ve sömürge lobisinin elini daha da güçlendirdi. Tezkere hiç tartışılmaya bile zahmet edilmeden bir komisyondan diğerine dolaşırken Cezayir'deki Fransız belediye başkanları ve seçilmiş Cezayirli siyasetçiler grev yaptılar. Sonuç olarak kazanan sömürge lobisi oldu. 1938 tarihinde Blum-Viollette tezkeresi terk edildi ve bir daha Millet Meclisi'nde gündeme gelmedi.

Yüzyıl kutlamaları bitti. Verilen pek çok söze rağmen Fransız hükümeti asimilasyonu ciddiye almadı. Böylesine büyük umutlara kapıldıktan sonra Blum hükümetinin vadettiklerini yerine getirememesi üzerine Cezayir seçkinlerinin ne kadar büyük bir hüsrana uğradıklarını tahmin etmek zordur. O tarihten sonra Cezayir'deki hâkim görüş milliyetçilik oldu. Fransa, Cezayir'de bir yüzyıl daha kalamayacak ve on altı yıl içerisinde iki ülke savaşa girecekti.

Léon Blum'ın Popüler Cephesi, Fransa ile Suriye ve Lübnan'daki manda yönetimleriyle aralarında olan sorunları da çözmeyi umuyordu. Bir sonuç vermeyen müzakereler ve yıllarca süren direnişin ardından Beyrut ve Şam'daki milliyetçilerin içinde Paris'teki hükümetin değişmesiyle yeni bir umut doğdu. 1936 yılı, artan Arap bağımsızlığı ve azalan emperyalist kontrolün yılı olacakmış gibi görünüyordu. 1930'da Irak'a bağımsızlığını veren İngiltere, 1936'da aynısını Mısır'da da yapmanın eşiğindeydi. Suriye ve Lübnan'daki milliyetçiler haklı olarak imparatorluğa farklı bir gözle bakan Popüler Cephe'nin de aynısını yapacağını ve onların da Mısır ve Irak'ın ardından egemen devletler olarak Milletler Cemiyeti'ne üye olmalarına izin verecek anlaşmaları imzalayacaklarını bekliyorlardı. 1925-27 isyanlarının ardından Suriyeli milliyetçiler şiddete başvurmadan ve müzakerelerle, "şerefli işbirliği" olarak bilinen usulle özgürlüklerini kazanma siyasetini takip ettiler. Zengin şehir ileri gelenlerinin oluşturduğu Millî Cephe hâkim koalisyon partisi haline gelmişti ve gruplar ortak amaçları olan Suriye'nin bağımsızlığı için bir arada çalışıyorlardı. Irak 1930 yılında resmî olarak istiklaline kavuştuğu zaman çabalarını daha da artırdılar. Fakat Fransız sömürge lobisinin sürekli muhalefetiyle karşı karşıya olan Millî Cephe işbirliğiyle bir başarı elde edemedi. Fransızların Kasım 1933'te önerdiği ilk anlaşma bağımsızlık vermekten çok uzaktı ve Suriye Meclisi tarafından reddedildi. Şerefli işbirliği yerini sistemli

direnişe bırakmaya başladı ve 1936 yılının başında Suriye milliyetçilerinin yaptığı beş günlük genel grev çağrısıyla bu süreç zirvesine ulaştı.

Léon Blum'un Popüler Cephe hükümeti hem Suriyeli milliyetçilerin taleplerine sıcak bakıyor hem de sorunlu mandalarında huzur ve istikrarın tesisini öncelikli hedefleri olarak görüyor gibiydi. İktidara gelmesinden kısa süre sonra Blum hükümeti, Haziran 1936'da, Suriye Millî Cephesi'yle müzakerelere yeniden başladı. Fransız müzakereciler milliyetçilerin çoğu talebini kabul ettiğinden görüşmelerde kısa sürede çok yol katedildi. 1936 Eylül'ünde Fransız ve Suriyeli müzakereciler bir tercihli ittifak anlaşması hazırladı ve tasdik edilmesi için ilgili meclislere takdim ettiler. Suriye, bağımsızlığını kazanmanın kıyısında olduğunu düşünmeye başlamıştı.

Suriye'nin başarısını gören Lübnan da Fransa'ya benzer bir anlaşmayla kendisine bağımsızlık vermesi konusunda baskı yapmaya başladı. Ekim 1936'da müzakerelere başlandı. Suriye için hazırlanan belge örnek alınarak yirmi beş gün içerisinde bir Fransa-Lübnan anlaşması hazırlandı ve Paris ile Beyrut'taki meclislerin onayına sunuldu.

Suriye ve Lübnan'daki milliyetçiler Fransa'yla yapılan yeni anlaşmaların şartlarından gayet memnundular ve bu durum Şam ve Beyrut'ta derhal kabul edilmelerinden de anlaşılıyordu. Anlaşmayı Lübnan Meclisi, kasımda ve Suriye Meclisi de aralık ayının sonunda onayladı, iki mecliste de oy birliğiyle kabul edilmişti. Fakat Blum-Violette tezkeresinde olduğu gibi Fransa'daki sömürge lobisi 1936 yılında Suriye ve Lübnan'la yapılan anlaşmaların görüşülmesi ya da oylanmasına, Haziran 1937'de Blum hükümeti düşene kadar mani oldu. Lübnanlılar ve Suriyelilerin bağımsızlık umutları da Blum hükümetiyle birlikte yıkılıp gitti.

1939'da Avrupa'da savaş ihtimali her geçen gün artarken Fransız Meclisi iki anlaşmayı da reddetti. Yetmezmiş gibi Fransız sömürge yetkilileri bir adım daha ileri gidip Suriye'nin kuzeybatısındaki İskenderun'u, yüzde otuz sekizlik Türk azınlık nedeniyle uzun zamandan beridir bölgeyi talep eden Türkiye'ye vererek yaklaşan savaşta Türkiye'nin tarafsız kalmasını teminat altına aldı. Öfkelenen Suriyeli milliyetçiler büyük gösteriler düzenlediler ve Fransız yetkilileri kışkırtarak onları Suriye anayasası ve meclisini askıya almaya yönlendirdiler.

Fransa, Levant'taki iki mandasıyla büyük bir çatışmanın eşiğindeyken Nazi Almanyası Mayıs 1940'ta ülkeyi işgal edip hükümeti devirdi. Mareşal Philippe Petaine idaresinde işbirlikçi bir hükümet –Vichy hü-

kümeti– kuruldu, Rif Savaşı'nın zirvede olduğu sırada Fas'ta Lyautey'nin görevini devralan "Verdun kahramanı." Yeni kurulan Vichy hükümetinde Suriye ve Lübnan, Vichy Yüksek Komiseri General Henri Dentz tarafından yönetilecekti.

Mısır, Irak ve Filistin'deki Arap milliyetçilerinin Mihver Devletleri'ne meyilli olmasından zaten rahatsız olan İngiltere, Suriye ve Lübnan'daki Vichy idaresini düşman bir devlet olarak kabul etti. Komiser Dentz, Mayıs 1941'de Almanlara Suriye'deki hava üslerini kullanabileceklerini söylediği zaman İngilizler derhal müdahale etti. General Charles de Gaulle komutasındaki Vichy karşıtı Özgür Fransız birlikleriyle birlikte hareket eden İngilizler Haziran-Temmuz 1941'de Suriye ve Lübnan'ı işgal ettiler.

İngilizlerin Suriye'yi işgal etmesi üzerine Özgür Fransa, Suriye ve Lübnan'a tam bağımsızlık sözü verdi. İngiliz-Fransız işgalinden kısa süre sonra yapılan bir açıklamada General de Gaulle adına konuşan General Georges Catroux şunları söylemişti: "Manda rejimini sona erdirmeye ve sizi hür ve bağımsız kılmaya geldim."[284] Fransa'nın Suriye ve Lübnan'a verdiği bağımsızlık Büyük Britanya hükümeti tarafından da teminat altına alındı ama Suriye ve Lübnan'daki milliyetçilerin sevinçleri kursaklarında kalacaktı. Özgür Fransa savaştan sonra imparatorluğu yeniden kurma hevesine kapıldı. Hem Suriye hem de Lübnan, istiklalini kazanabilmek için muazzam bir Fransız mukavemetiyle mücadele etmek zorunda kaldı.

Özgür Fransa'nın mandayı sona erdireceğini ilan etmesinin hemen ardından Lübnanlılar bağımsızlık için hazırlanmaya başladılar. Farklı dinî cemaatlere mensup milliyetçi liderler yazılı olmayan ve son şeklini 1943'te alan bir Millî Pakt'la ortak bir gaye için işbirliğini kabul ettiler. Tüm dinî cemaatlerin liderleri tarafından kabul edildiğini gören Lübnanlılar resmî bir belge olmasına gerek duymadan Millî Pakt'ı kabullendiler. Paktın şartlarına göre Lübnan cumhurbaşkanı Maruni Hristiyan, başbakanı Sünni Müslüman ve meclis başkanı Şii Müslüman olacaktı. Diğer kabine üyeleri de Dürziler, Ortodoks Hristiyanlar ve diğer dinî cemaatlerden seçilecekti. Meclisteki sandalyeler her beş Müslüman vekile altı Hristiyan vekil olacak şekilde dağıtılacaktı (bu noktada Sünni, Şii ve Dürzilerin tümü Müslüman olarak kabul ediliyordu).

Milli Pakt, Lübnan'daki tüm cemaatler arasındaki gerginliği ortadan kaldırmış ve tümüne ülkenin siyasi yapısı içerisinde bir yer vermiş gibi

görünüyordu. Diğer taraftan pakt, Fransızların öngördüğü, makamların dinî cemaatler arasında taksim edildiği, taifiyye sistemine göre kurulmuştu ve Lübnan'ın siyasetini zayıflatarak ülkenin tam olarak birleşmesine mani olacaktı. Bu şekilde Fransızlar arkalarında, Lübnan'da kendi hâkimiyetlerinden daha uzun süre hayatta kalacak bir bölünme mirası bırakmış oldular.

Lübnan'ın ileri gelenleri siyasi farklılıklarını çözüme kavuşturduktan sonra 1943'te yeniden meclis seçimleri yapılmasını istediler. Ülkenin anayasasına göre elli beş milletvekilinden oluşan meclis toplanarak cumhurbaşkanını seçerdi ve 21 Eylül 1943'te avukat ve milliyetçi Bişara el-Huri'yi bağımsız Lübnan'ın ilk cumhurbaşkanı olarak seçtiler.

El-Huri bir zamanlar General Gouraud'ya danışmanlık yapmıştı ve Lübnan'daki Fransız mandasını ilk eleştirenlerden biriydi. O ve onunla aynı fikirleri paylaşan siyasetçiler 1934'te, Fransız mandasının yerine Fransız-Lübnan Anlaşması'nı getirmek için, Anayasa Partisi'ni kurduklarında herkes tarafından tanınan biri haline gelmişti. O tarihten itibaren de Lübnan'daki Fransız hâkimiyetini sona erdirmek için çalışmıştı. El-Huri cumhurbaşkanı seçildiğinde tüm vekiller deliler gibi alkışladılar ve mecliste beyaz güvercinler serbest bırakıldı. "Sonuç açıklandığında," diyor el-Huri, "konuşma yapmak için kürsüye çıktım, dışarıdan gelen bağırma ve silah sesleri yüzünden kendi sesimi bile zor duyuyordum. Yine de bir şekilde kendimi duyurmayı başarıp onlara Arap devletleriyle nasıl işbirliği yapacağımızı ve Lübnan'ın tecrit halini nasıl sona erdireceğimizi anlattım."[285]

Lübnanlılar tam bağımsızlık elde ettiklerine inandıklarından Fransızlardan gelecek herhangi bir tepki beklemiyorlardı. Özgür Fransa mandayı sona erdireceğine söz vermişti ve Vichy hükümeti Levant'tan İngilizler tarafından sürülmüştü. Lübnan Meclisi anayasasında değişiklik yaparak Fransa'ya Lübnan'ın iç ve dış işlerine müdahale etmesi için hak ve imtiyaz tanıyan maddeleri kaldırıp bağımsızlığa son noktayı koymak için harekete geçti. Ama 9 Kasım 1943 tarihli toplantıda Fransız yetkililer Lübnan Meclisi'nin gündeminde ne olduğunu öğrenince el-Huri'yle bir görüşme talep ettiler. Lübnan Cumhurbaşkanı'na, General de Gaulle'ün Fransa-Lübnan ilişkilerini değiştirecek herhangi tek taraflı bir uygulamaya müsamaha göstermeyeceğini söylediler. Gergin bir toplantıydı ve iki taraf anlaşamadan sona ermişti.

Lübnanlılar, Fransızların ihtarlarına kulak asmadılar. Özgür Fransa sürgündeki dağınık bir hükümetti ve Büyük Britanya'nın teminatı altındaki haklı bağımsızlık taleplerine mani olacak hiçbir şey yapamazlardı. Lübnanlı vekiller belirlendiği gibi anayasanın, Fransa Cumhuriyeti'ne ülkelerinin mevcut sınırları içerisinde tam egemenlik hakkı tanıyan ve detaylarıyla açıklanmış, birinci maddesini değiştirmek için bir araya geldiler. Arapçayı tek resmî dil kabul edip Fransızları onlara bağlı konuma indirdiler. Meclisin de onayıyla tüm dış anlaşmaları yapma yetkisini Fransa hükümetine değil de Lübnan Cumhurbaşkanı'na verdiler. Milletler Cemiyeti tarafından Fransa'ya tanınan tüm yetki ve imtiyazlar anayasadan çıkarıldı. Son olarak vekiller ülkenin bayrağının tasvir edildiği beşinci maddeyi değiştirdiler: Fransızların üç rengi yerine yatay kırmızı, beyaz, kırmızı şeritler üzerinde ortasında sedir ağacı bayrağın şekli olarak kabul edildi. Lübnan hem resmen hem de simgesel olarak bağımsızlığını ilan etmişti. Geriye Fransızlara da bunu kabul ettirmek kalıyordu.

Fransız yetkililer Lübnan anayasasının tekrar elden geçirilmesi için derhal ve kararlı bir şekilde harekete geçtiler. 11 Kasım sabahı Cumhurbaşkanı el-Huri evine zorla giren Fransız deniz piyadeleri tarafından uyandırıldı. Başta kendisini öldürmeye gelen asi askerler olduklarını zannetmişti. Komşularına bağırıp polis çağırmalarını istedi ama cevap veren olmadı. Odasının kapısı elinde bir tabanca olan ve oğlunu tutan bir Fransız subay tarafından açıldı. "Size zarar vermek istemiyorum," dedi Fransız, "fakat Yüksek Komiser'den sizi tutuklamam için emir aldım."

"Ben bağımsız bir cumhuriyetin cumhurbaşkanıyım," diye cevap verdi el-Huri. "Yüksek Komiser bana emir veremez."

"Emri size okuyacağım," dedi yüzbaşı. Ardından el-Huri'yi mandaya ihanetle suçlayan daktilo yazısı metni okudu. Subay, metni el-Huri'ye teslim etmedi ve eşyalarını alması için kendisine on dakika verdi. Dört bir yanı "tam teçhizatlı" askerlerce çevrilmişti. El-Huri askerlerin Lübnanlı olduğunu görünce üzüldü. Fransızlar el-Huri'yi bir araca bindirip güneydeki tahkimli şehir Raşaya'ya götürdüler. Yolda onlara Başbakan Riyad el-Sulh ve diğer kabine üyelerini taşıyan araçlar da katıldı. İkindiye kadar Lübnan hükümetinin altı üyesi Raşaya'ya götürülmüştü.

Tutuklanma haberi yayılınca Beyrut'ta şiddet içeren gösteriler patlak verdi. El-Huri'nin karısı da kocasına ve Lübnan hükümetine yapılan adaletsizliği protesto etmek için göstericilere katıldı. Lübnanlılar Temmuz 1941'de Lübnan bağımsızlığının garantörü olduğunu ilan eden İngiliz-

lere başvurdular ve İngilizler de Fransızları Cumhurbaşkanı el-Huri ve diğerlerini salıvermeye zorladı. Lübnan anayasasında yapılan değişiklikler olduğu gibi kaldı ama Fransa, güvenlik güçleri üzerindeki varlığını koruyarak manda yönetimini aynen sürdürdü. Lübnan hükümeti ordu ve polis gücünün komutasının kendisine devredilmesini sağlayabilmek için Fransızlarla üç yıl daha mücadele etmek zorunda kalacaktı.[286]

Temmuz 1941'de Özgür Fransa'nın yaptığı beyanatın ardından Suriyeliler bağımsızlıklarını kazanacaklarına dair Lübnanlılar kadar umutlanmamışlardı. Şam'daki Özgür Fransa yetkilileri, Suriyeli siyasetçilere Lübnan ve Suriye'ye, iki ülkeyle de bu ülkelerdeki Fransız menfaatlerini koruyacak anlaşmalar imzalanana kadar, kesinlikle bağımsızlık vermeye niyetli olmadıklarını açıkça ifade etmişlerdi. Millî Cephe'nin Fransızları bağımsızlığa zorlamak için girişeceği mücadelede önce halkı seferber etmesi gerekecekti.

Millî Cephe lideri olan Şükrü el-Kuvvetli toprak sahibi bir aileye mensup zengin bir Şamlıydı. Milliyetçi faaliyetleri nedeniyle 1927 yılında Fransızlar tarafından sürgün edilen el-Kuvvetli Eylül 1942'de geri dönüp Millî Cephe'nin liderliğini ele almıştı. 1943'te Suriye'de meclis seçimleri yapılacağı açıklandığında el-Kuvvetli'nin listesi açık ara farkla çoğunluğu elde etti ve liderleri de cumhurbaşkanı olarak seçildi. Millî Cephe, Özgür Fransa'nın nihayetinde Suriye'ye bağımsızlığını verene kadar kademeli olarak otoritesini azaltacağını umarak, Fransa'yla uzlaşma siyaseti takip etti. Ama tıpkı Lübnan'da olduğu gibi Suriyeliler, Fransızların güvenlik güçleri açısından taviz vermeye yanaşmadıklarını gördüler – Suriye Lejyonu olarak bilinen millî ordu ve dâhilî güvenlik kuvveti olan *Surete Generale*.

El-Kuvvetli'nin Suriye hükümeti, Lübnan'daki el-Huri hükümetiyle sıkı işbirliği yaparak Fransa'ya karşı kendilerine uluslararası destek aradılar. 1944 kışı ve 1945 ilkbaharında büyük Fransız karşıtı gösteriler düzenlendi. Fransa, Suriye hükümeti bir anlaşma imzalayıncaya kadar Suriye millî ordusu üzerindeki kontrolünü bırakmayacağını açıklayınca Suriye ve Lübnan hükümetleri müzakereyi kestiler.

Fransızların inatçılığı Mayıs 1945'te Suriye çapında Fransız karşıtı protestolara neden oldu. Şam, başkent ve siyasetin merkezi olduğu gibi gösterilerin de merkezi haline geldi. Ellerinde yeterli polis gücü olmadığından durumun hızla kontrolden çıktığını gören Fransızlar hükümeti

etkisiz hale getirmek için şiddet kullandılar ve halkı da sindirmek için bombaladılar.

Fransız saldırısının ilk hedefi Suriye hükümetiydi. Halit el-Azim, Millî Parti üyesiydi ve 1943'te meclise seçilip daha sonra da maliye bakanı olmuştu. 29 Mayıs 1945 gecesi Şam'ın merkezindeki hükümet binasında bir grup vekille mevcut krizi tartışırken akşam saat altıda başlayan topların seslerini duydu.[287] El-Azim ve diğerleri Fransızların işi bu noktaya getirmesi ve top ateşinin şiddeti karşısında şaşırıp kaldılar. Yardım çağırmayı denediler ama hükümet binasındaki telefonların kesik olduğunu gördüler. Ulaklar gelerek el-Azim'e meclisin Fransız askerleri tarafından işgal edildiğini ve oradaki tüm Suriyeli nöbetçilerin öldürüldüğünü söylediler. Fransız askerleri meclisi ele geçirdikten sonra hükümet binası civarında da mevzilenmeye başladılar. Ardından binaya ateş açıp camlarını kırdılar.

Fransızlar, Şam'ın elektriğini kesince şehir karanlığa gömüldü. Hükümet binasındaki siyasetçiler ve nöbetçiler birlikte çalışarak Fransızların içeri girmesine mani olmak için beyhude yere binanın girişlerini masa ve sandalyelerle kapadılar. Gece yarısından hemen önce el-Azim ve arkadaşlarına Fransızların binayı işgale hazırlandıklarına dair bir bilgi gelince hep birlikte binanın arka penceresinden çıktılar. Arka sokaktan geçerek Fransız askerlerini atlatıp Şam'ın eski bölümündeki el-Azim'in büyük evine sığındılar. Evin büyük bahçesi çok geçmeden yüz kadar sığınmacıyla doldu – bakanlar, vekiller ve korumaları. Başbakan Cemil Mardam, Fransızların dinlediği el-Azim'in telefonunu kullanmak gibi bir hata yapınca saklandıkları yer ifşa oldu. Yerlerini öğrenen Fransızlar topların namlularını o yöne çevirip evin civarını dövmeye başladı. Bakanlar ve vekiller evin en güvenli odalarına sığındı. Hava ve kara bombardımanının etkisiyle yer ayaklarının altında titrerken evin içinde saklanmış olanların kafasına duvardan sökülen boyalar ve sıvalar yağdı. Şehir yerle bir edilirken onlar da geceyi korku ve kararsızlık içerisinde geçirdiler.

Ertesi gün Fransızlar, Suriye hükümetinin pes etmesi için çabalarını ikiye katladı. Cumhurbaşkanı el-Kuvvetli, makamını Salihiye'nin bir yamaçta bulunan mahallesinde kurdu ve diğer bakanların çoğu da ona katıldı. El-Azim, Şam'da ailesiyle kalıp şehrin kaderini paylaşmayı tercih etti. Fransızlar saldırının şiddetini artırdılar. Şehrin mahallelerine yangın bombaları attılar ve başlayan yangınlar kontrolden çıktı. "Alevlerin

her şeyi silip süpüreceğinden korkan halk arasında panik baş gösterdi," demişti el-Azim. "Bombalar düşmeye devam etti ve Fransızlar görevlerini yapmalarına izin vermediği için yangınları söndürecek itfaiyeler de yoktu." Topçu ateşi altında bir gün daha geçirdikten sonra el-Azim evini terk etmeye karar verdi ve ailesini alıp nispeten daha güvenli olan Şükrü el-Kuvvetli'nin hükümetini kurmuş olduğu mahalleye geldi.

Cumhurbaşkanı el-Kuvvetli, Salihiye'deki güvenli evinden İngilizlerle temasa geçerek müdahale etmelerini istedi. 1941'deki Suriye'nin bağımsızlık teminatını hatırlatarak resmî olarak İngilizlerden Fransızların top ateşini durdurmalarını talep etti. Suriye Cumhurbaşkanı'nın talebi İngilizlere, Fransa'nın emperyalist faaliyetlerine müdahale etme yetkisini tanıyınca savaş zamanı müttefiklerini saldırıyı kesmeye ikna ettiler. Fransız topları susana kadar dört yüzden fazla Suriyeli öldü, yüzlerce ev yıkıldı ve Suriye meclis binası enkaz yığını haline geldi. Fransa'nın Levant'taki topraklarını elinde tutma yönündeki çaresiz çırpınışları sonuç vermedi ve artık hiç kimse canları fena yanan Suriyelileri bağımsızlık taleplerinden taviz vermeye ikna edemezdi.

Temmuz 1945'te Fransızlar nihayet yenilgiyi kabul ettiler ve ordu ve güvenlik güçlerinin komutasını Lübnan ve Suriye hükümetlerine devrettiler. Fransa'nın iki devlete de anlaşma dayatması mümkün olmadı. Uluslararası toplum Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlıklarını tanıdı ve iki ülke 24 Ekim 1945'te Fransa'yla eşit şartlarda Birleşmiş Milletler'in üyesi oldular. Geriye sadece Fransa'nın Levant'tan askerlerini çekmesi kalmıştı. 1946 ilkbaharında Fransız askerleri Suriye'den çekildi ve ağustosta da Beyrut'tan gemilerine binip evlerine döndüler.

Genç bir kadın olan Şamlı gazeteci Siham Tergeman, Nisan 1946'da son Fransız askerinin de başkentten ayrıldığı "Tahliye Gecesi'nde" Şam'da nasıl bir şenlik havası olduğunu aktarmıştı. Şehrin o geceyi sanki "özgürlük düğünü" gibi kutladığını ve "güzel gelinin" de şehrin kendisi olduğunu yazmıştı. "Millet büyüklü küçüklü arabalarla geldi, evlerin çatılarında, otellerde, kaldırımlarda, elektrik direklerinde, Marje bahçesinde, Hicaz demiryolunun Barada Nehri'ni geçtiği köprünün parmaklıkları üzerinde ve tüm kavşaklarda ve ana caddelerde meşaleler yakıldı." Tergeman ailesi bütün geceyi kutlamalara eşlik ederek geçirirken şarkıcılar ve müzisyenler Marje Meydanı'nda toplanan halkı eğlendirdiler. "Ve Suriye'deki istiklal düğünü şafak sökene kadar sürdü."[288]

Mandanın bitişine Suriyeliler ne kadar sevindiyse Fransızlar da o kadar üzülmüştü. Fransa hâlâ Kuzey Afrika'daki Arap topraklarını elinde tutuyor olsa da Doğu Akdeniz'i kaybettiği için kedere gark olmuştu. Beyrut ve Şam'da geçirdikleri yirmi altı yılın ardından Fransızların elinde başarılarına dair gösterebilecekleri hiçbir şey yoktu. Yetmezmiş gibi Fransa, savaş zamanı müttefiki ve emperyalist rakibi Büyük Britanya'nın, Suriye ve Lübnan'ın yardımına koşmasının tek nedeninin o ülkeleri de kendi nüfuz bölgesine dâhil etme isteği olduğundan şüpheleniyordu. Ama 1946 yılında İngiliz İmparatorluğu'nun da başı Orta Doğu'yla beladaydı. İşin aslı 1946 yılında İngiltere'nin Filistin'de başına gelenlerle kıyaslandığında Fransa'nın Suriye ve Lübnan'da yaşadıkları hiç kalacaktı.

9
Filistin Felaketi ve Sonuçları

Ocak 1944'te Filistin'deki Yahudi aşırılık yanlıları Büyük Britanya'ya savaş ilan ettiler. "Eretz Israel'de (İsrail ülkesinde) kardeşlerimizi Hitler'in ellerine teslim eden İngiliz yönetimi ile Yahudi halkı arasında artık ateşkes yoktur," demişti yeraltı hareketi. "Halkımız bu rejimle savaş halindedir – ölümüne bir savaş."[289]

Yahudilerin Filistin'de Siyonist bir devlet kurma hayalini gerçeğe dönüştüren İngiliz hükümeti ile Yahudi göçmenlerin arasında savaş çıkacağı hiç akla gelmeyecek bir şeydi. Ama İkinci Dünya Savaşı sırasında Filistin'deki Yahudiler artan şekilde İngiltere'ye saldırmaya başladılar. 1939 tarihli Yahudi göçünü sınırlandıran ve Arap çoğunluğun idaresi altında bağımsız bir Filistin teklif eden Beyaz Belge, Siyonist liderleri küplere bindirdi.

İngiltere ve Almanya savaşa doğru sürüklenirken David Ben-Gurion, sanki Beyaz Belge hiç yayımlanmamış gibi faşizme karşı İngilizlerin safında savaşacağını ama sanki savaş yokmuş gibi de Beyaz Belge'nin şartlarını reddettiklerini söylemişti. Filistin'deki Siyonistlerin çoğu da Ben-Gurion'la aynı fikirdeydiler ve Almanya'daki Nazi rejimine karşı savaşan İngiltere'yi desteklemişlerdi. Fakat daha radikal olan diğer Siyonistler asıl büyük tehlikenin Britanya olduğunu düşünüyorlardı ve İngilizleri Filistin'den sürmek için silahlı bir ayaklanma başlattılar.

Uygulanan şiddetin sorumluları iki Yahudi terörist örgüt olan Irgun ve Stern Gang'dı. Irgun (*Irgun Zvai Leumi*'nin kısaltması, Millî Askerî Örgüt) 1937'de Yahudi göçmenleri saldırılardan korumak için 1936-1939 Arap İsyanı sırasında kurulmuştu. Fakat 1939 Mayıs ayında İngiliz Parlamentosu'nun Beyaz Belge'yi onaylamasının ardından Irgun üyeleri asıl düşman olarak İngiltere'yi görmeye başladılar. Irgun üyeleri hükümet binaları ve polis karakollarına bombalı saldırılar düzenledikten

sonra Haziran 1940'ta saldırıları durdurdu. İngiltere, Almanya'yla harp halinde olduğundan Irgun yöneticileri Ben-Gurion'un siyasetini takip ederek Nazilere karşı savaşan İngilizlere destek olmaya karar vermişlerdi.

Irgun içerisindeki bir grup buna razı olmayıp İngilizlere yönelik saldırılarını sürdürdü. İbranice baş harfleriyle Lehi (*Lohamei Herut Yisrael*, İsrail Özgürlük Savaşçıları) olarak bilinen bu ayrılıkçı grup Batı'da, lideri Avraham Stern'den dolayı Stern Gang olarak bilinmektedir. Stern ve yoldaşları Yahudi halkının İsrail toprakları üzerinde inkâr edilemez bir hakkı bulunduğuna ve bu toprakları ele geçirmenin vazifeleri olduğuna inanmaktaydılar – gerekirse şiddete başvurarak. Stern'ün gözünde 1939 tarihli Beyaz Belge, İngiltere'yi gayrimeşru bir işgalci mertebesine düşürmüştü. Stern, Almanya'ya karşı İngiltere'nin safında yer almak yerine İngiltere'ye karşı işbirliği yapabilmek için Nazilere yanaştı. Bazı Arap milliyetçileri gibi Stern de Almanlarla güç birliği yaparak Filistin'i İngiliz işgalinden kurtarabileceğini düşünmüştü – Nazilerin Yahudi düşmanlığına rağmen. Stern'e göre Nazi Almanyası Yahudilere zulmeden bir devletken İngiltere, Yahudilerin Filistin'de devlet kurma hakkını reddeden bir düşmandı.

1940 sonlarına doğru Stern, Beyrut'taki Alman yetkililere temsilci göndererek "Almanların Avrupa'da kurmak istedikleri 'Yeni Düzen' ile Yahudi halkının millî talepleri arasında" bir menfaat birliği yapılıp yapılamayacağını görüşmek istedi. Temsilcileri vasıtasıyla Stern, Yahudi kuvvetlerin İngilizleri Filistin'den sürmesi karşılığında Almanya'dan Filistin'e sınırsız Yahudi göçünün kabulü ve Yahudi devletinin Almanya tarafından tanınmasını teklif etti. Böyle bir ittifakın Avrupa'daki Yahudi meselesini çözüp Yahudilerin millî taleplerini karşılayacağını ve müşterek düşmanları olan İngiltere'ye de Doğu Akdeniz'de büyük bir darbe indireceğini ileri sürüyorlardı.[290]

Üçüncü Reich bu teklife cevap dahi vermedi. Anlaşılan örgüt Nazilerin, Yahudi düşmanlığının boyutlarını tahmin edememişti. Almanlarla temasa geçmesinden ötürü Stern, hem Irgun hem de Yahudi Cemiyeti tarafından kınandı ve Lehi'yi ortadan kaldırması için İngilizlere gerekli istihbaratı sağladılar. Manda yönetimi, Filistin'deki bir dizi saldırı ve banka soygunundan sorumlu olan Stern Gang'in peşine düştü. Şubat 1942'de İngilizler, Tel Aviv'deki dairesine bir baskın düzenleyip Stern'i öldürdüler. Stern'ün ölümü üzerine kaosa sürüklenen Lehi, eylemlerine son verdi. 1942 ve 1944 arasında, İkinci Dünya Savaşı tüm şiddetiyle

devam ederken, Yishuv (Filistin Yahudileri) ve İngiltere kırılgan bir mütareke yaptılar.

1943'te Irgun, İngiliz yönetimine karşı vereceği mücadeleye göre yapısını tekrar şekillendirdi. Hareketin başında yeni ve dinamik bir lider olan Menahem Begin bulunuyordu. Polonya'da doğan Begin (1913-1992) Siyonist gençlik hareketine katıldıktan sonra 1939'da Almanların Polonya'yı işgal etmesi üzerine kaçmıştı. Daha sonra Sovyetler Birliği'ndeki bir Polonya birliğinde gönüllü oldu. 1942'de birliği Filistin'e gönderildi ve Begin orada Irgun'a katıldı. Teşkilat içerisinde kısa sürede yükseldi ve Lehi'nin yeni lideri İzak Şamir'le temasa geçti. Filistin'deki kariyerlerine terörist olarak başlasalar da ikisi de hayatlarının sonuna doğru İsrail'in başbakanlığını yapmışlardı. Filistin'e Yahudi göçüne sınırlamanın devam etmesi Nazi toplama kampları ve Yahudi soykırımı hakkında gelen bilgilerle birleşince radikal Siyonistler ile Filistin'deki İngiliz yetkililer arasındaki gerginlik daha da arttı. 1944'e gelindiğinde Irgun ve Lehi artık ateşkese riayet etmek istemiyordu ve Filistin'deki İngilizlere yönelik saldırılarına yeniden başladılar.

Irgun ve Lehi İngilizlere yönelik ortak mücadelelerinde birbirinden çok farklı taktikler kullandılar. Begin'in yönettiği Irgun, Filistin'deki İngiliz mandasına ait kurumlara ve haberleşme altyapısına saldırıyordu. Şamir'in yönettiği Lehi ise İngiliz yetkililere suikast düzenlemeyi tercih etmişti. İki üyesi 6 Kasım 1944'te Kahire'deki evinin dışında Orta Doğu sorumlusu Lord Mayne'i öldürdüğü zaman teşkilat kötü bir şöhret kazandı. Mayne, Orta Doğu'daki en yüksek rütbeli İngiliz idareciydi ve 1939 tarihli Beyaz Belge'nin Yahudi göçüne getirdiği sınırlandırmayı savunuyordu. Suikastçılar, Mısır polisi tarafından yakalanıp işledikleri suçtan ötürü idam edildiler. Yahudi Cemiyeti ve onun paramiliter kanadı Haganah, İngilizlerin misillemesinden çekinerek, Lehi ve eylemleriyle arasına mesafe koydu.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Irgun, Lehi ve Haganah, güçlerini Filistin'deki İngilizlere karşı birleştirdiler. Nazi toplama kamplarındakilerin serbest bırakılması Yahudi Soykırımı'nın boyutlarını ortaya çıkarmıştı. Yishuv liderleri soykırımdan sağ kurtulan Avrupa'daki kamplardaki Yahudileri Filistin'e getirmeye kararlıydılar. 1939 tarihli Beyaz Belge'nin Yahudi göçüne getirdiği kısıtlamayı tanımadılar ve İngiliz mandasına karşı başkaldırdılar. 1945-46 arasında

kısa bir süre Haganah gizlice Lehi ve Irgun'la işbirliği yapıp şiddet kullanarak İngilizleri politikalarını değiştirmeye zorladılar.

Haganah'ın, Irgun ve Lehi'yle işbirliği yaptığı on ay içerisinde çok sayıda banka soygunu ve altyapıya yönelik sabotaj düzenlendi ve pek çok İngiliz personel kaçırıldı. Ben-Gurion'un önderliğindeki Yahudi Cemiyeti bu olaylara katıldığını sürekli inkâr ederek Haganah'ın iştirakini gizledi. Fakat Yishuv'un bir bütün olarak bu eylemlerin ardında olduğundan şüphelenen İngilizler tepki olarak hiçbirine göz açtırmadılar. 29 Haziran ve 1 Temmuz 1946 arasında Yishuv'un iki bin yedi yüzden fazla mensubu tutuklandı, aralarında Yahudi Cemiyeti'nin liderleri de bulunuyordu. İngilizler, Yahudi Cemiyeti'nin belgelerine el koydular ve o belgeleri, o tarihte King David Oteli'nde bulunan manda sekreterliğine götürdüler.

İngilizlerin belgelere el koyması Yahudi Cemiyeti için sadece idari bir sıkıntı değildi. Belgelerin içinde Haganah'ın İngilizlere yönelik saldırılarla ilişkisi olduğuna dair deliller de bulunuyordu.[291] Manda yetkilileri Haganah ve Yahudi Cemiyeti'nin terör faaliyetleriyle ilişkisi olduğunu öğrendiğinde bu İngilizleri, Filistin'e Yahudi göçünü sınırlama konusunda daha azimli hale getirecek ve Filistinli Arapların taleplerinin kabul edilmesini sağlayacaktı. Belgelerin manda sekreterliğine götürülmesiyle King David Oteli'nin kaderi de mühürlenmiş oldu. Irgun çok daha önceden Batı Kudüs'teki, Filistin'deki askerî ve sivil yönetim makamlarının bulunduğu, bu yüksek binaya saldırı için plan yapmış ama Haganah böyle bir eylemin İngilizleri "misliyle mukabele etmeye" yönlendireceği gerekçesiyle buna mani olmuştu. 1 Temmuz'da, İngilizlerin Cemiyet'in belgelerine el koymasından hemen sonra Haganah, Irgun'a bir emir göndererek King David Oteli'ne en kısa sürede saldırmalarını istedi.

King David Oteli'ni bombalama planını hazırlamak üç hafta sürdü. 22 Temmuz'da bir grup Irgun üyesi otelin bodrumuna içinde iki yüz kiloluk patlayıcılar olan süt bidonlarını sokmayı başardı. İki İngiliz askeri bu "sütçüleri" yakaladı ve çatışma çıktı. Ama teröristler bombanın saatini yarım saat sonra patlayacak şekilde ayarlamayı başarmışlardı.

"Her dakika bir gün gibiydi," diye yazmıştı Menahim Begin daha sonra. "On iki otuz bir, otuz iki. Patlama saati yaklaşıyor. Yarım saat neredeyse doldu. On iki otuz yedi... Birden sanki tüm şehir sallandı."[292]

İngiliz yetkililer saldırıya yönelik önceden bir ihbar almadıklarını iddia ettiler. Irgun ise telefonla oteli ve diğer kurumları ikaz ettiği hu-

susunda ısrar etti. İddialardan hangisi doğru olursa olsun King David Oteli tahliye edilmemişti. Öğle yemeği vaktinde dolu olan bir kafenin altında patlayan bombalar otelin o kanadını yerle bir edip altı katın dümdüz olmasına neden oldu. Patlamada doksan bir kişi öldü ve yüz kişi yaralandı – İngilizler, Araplar ve Yahudiler.

Bu vahşet tüm dünyayı sarstı ve Yahudi Cemiyeti olayı "bir grup gözü dönmüş haydut tarafından düzenlenmiş hain bir cinayet" olarak kınadı. Ama İngilizler bunun içinde Haganah'ın olduğunu gayet iyi biliyorlardı ve King David saldırısından iki gün sonra Filistin'deki terörizmle ilgili yayımlanan bir Beyaz Belge'de de bunu ifade ettiler.

İngilizler sadece radikal bir grupla uğraşmadıklarını anladılar. Yahudi Cemiyeti ve Haganah, uyguladıkları taktikler ve metotlar açısından Irgun ve Lehi'den farklı olabilirdi ama amaçları tekti: Filistin'de Yahudi devletinin kurulması için İngilizlerin kapı dışarı edilmesi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin Filistin'de kalmaya devam etmek için ne kaynağı ne de isteği vardı. Yahudiler ve Arapların uzlaşması mümkün değildi. İngilizler Yahudilere taviz verirlerse Arapların 1936-39 arasında olduğu gibi ayaklanacağından korkuyorlardı. Eğer Araplara taviz verirlerse Yahudilerin neler yapabileceklerini de görmüşlerdi. Eylül 1946'da İngilizlerin Yahudi ve Arap liderleri Londra'da bir araya getirme gayreti iki tarafın da katılmayı reddetmesiyle fiyaskoyla sonuçlandı. Daha sonra Şubat 1947'de Londra'da yapılan ikili görüşmelerde Arap ve Yahudilerin devlet kurma yönündeki taleplerinin birbirinden çok farklı olması nedeniyle bir sonuca ulaşmadı.

İngilizler bir çıkmaza girdiler ve Balfour Deklarasyonu'nun en büyük kusuru gün gibi ortaya çıktı: İngiltere "Filistin'deki Yahudi olmayan halkların mevcut haklarını" çiğnemeden "bir Yahudi devleti" kuramayacaktı. İngilizlerin çözümü yoktu ve Filistin'de çatışan gruplara önerebileceği bir teklifi de kalmamıştı. Bunun üzerine 25 Şubat 1947'de İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, uluslararası komisyonun kendilerinden daha başarılı olacağını umarak Filistin meselesini yeni kurulan Birleşmiş Milletler'e devretti.

Birleşmiş Milletler, Filistin konusunu çözmek için UNSCOP olarak bilinen on bir ülkenin katıldığı bir Özel Komisyon kurdu. İran haricinde UNSCOP üyelerinin Orta Doğu'da bir menfaatleri yoktu: Avustralya, Kanada, Çekoslovakya, Guatemala, Hindistan, İran, Hollanda, Peru,

İsveç, Uruguay ve Yugoslavya. Üyeler Haziran ve Temmuz 1947 arasında beş haftayı Filistin'de geçirdiler. Arap siyasi liderler UNSCOP üyeleriyle görüşmeyi reddederken Yahudi Cemiyeti bunu uluslararası kamuoyunu kendi davalarını desteklemeye ikna etmek için bir fırsat olarak gördüler.

UNSCOP üyeleri Filistin'deyken gayrimeşru Yahudi göçmenler, Yahudi Cemiyeti'nin yardımıyla, sahipsiz gemileri kullanarak Filistin'e gelmeye devam ettiler. İngiliz yetkilileri, çoğu Soykırım'dan sağ çıkmış olan bu mültecilere engel olmak için elinden geleni yaptı. Bu gemiler içinde en ünlüsü olan Exodus 18 Temmuz'da dört bin beş yüz yolcusuyla Hayfa Limanı'na geldi. Geminin yolcularının Filistin'e gitmesine izin verilmedi ve Fransa'ya geri gönderilen geminin yolcuları tekrar Alman kamplarına yerleştirildiler. İngiltere, Yahudi meselesini, bilhassa Exodus hadisesini halletme usulü nedeniyle tüm dünya tarafından kınandı.

UNSCOP üyeleri incelemelerine devam ederken İngilizler ve Yahudiler arasındaki çatışmalar da şiddetlenmeye devam etti. Temmuz 1947'de İngilizler üç Irgun üyesini terör suçuyla idama mahkûm ettiler. 12 Temmuz'da Irgun iki İngiliz çavuşu, Cliff Martin ve Mervyn Paice'i, yakaladı ve İngilizlerin Irgun üyelerini asmasına mani olmak için onları rehin tuttu. İngilizler idamı gerçekleştirince 29 Temmuz'da Irgun da misilleme olarak Martin ve Paice'i astı. Çavuşları astıktan sonra İngilizlerle dalga geçmek için adamların işledikleri suçları bir kâğıda yazıp boyunlarına astılar. Martin ve Paice, "Yahudi karşıtı faaliyetlerle suçlanan İngiliz casuslarıydı." Bu suçlar arasında "Yahudi topraklarına yasa dışı yollardan girmek" ve "İşgal Ordusu olarak bilinen terörist örgüte üye olmak" bulunuyordu.[293] Dahası adamların vücutlarına ipleri kesilip indirildiğinde patlayacak bubi tuzakları yerleştirilmişti. Eylem olabildiğince çok öfkeye neden olup İngilizlerin Filistin için savaşma azmini kıracak şekilde tasarlanmıştı.

İki çavuşun asılması İngiltere'deki gazetelerin baş sayfalarında yer aldı. "Asılan İngilizler: Dünyayı Şoke Eden Görüntüler" gibi başlıklarla Yahudi düşmanlığı körüklendi. Yahudi karşıtı olarak başlayan gösteriler kısa sürede ayaklanmalara dönüşüp tüm İngiltere ve İskoçya'ya yayıldılar. En büyük şiddet olaylarının yaşandığı Liverpool'da beş gün içerisinde üç yüzden fazla Yahudi mülkü saldırıya uğradı ve seksen sekiz kişi polis tarafından tutuklandı. *Jewish Chronicle*, Londra, Glasgow ve Plymouth'ta sinagoglara saldırılar düzenlendiğini ve diğer şehirlerde de mabetlerin tehdit edildiğini bildirdi. Nazi toplama kamplarından kurtulmalarından

sadece iki yıl sonra gamalı haçlar ve "Tüm Yahudileri asın" ya da "Hitler Haklıymış" gibi sloganlar İngiliz şehirlerini lekeledi.[294]

UNSCOP üyeleri Ağustos 1947'de Birleşmiş Milletler'e sunacakları bulguları toplayana kadar durumun ne kadar karmaşık olduğunu anladılar. Üyeler İngiliz mandasının sona ermesi konusunda hemfikirdiler ve on bir üyeden sekizi Filistin'in Arap ve Yahudi devletleri olarak ikiye bölünmesini teklif etmişti. Sadece Hindistan, İran ve Yugoslavya bölünmeye karşı çıktı ve Filistin'de federal bir devlet kurulması gerektiğini savundular.

İngilizler, Birleşmiş Milletler'in, UNSCOP'un teklifini değerlendirmesini bile beklemedi. Exodus skandalı, İngiliz çavuşların asılması, sonrasında patlak veren Yahudi karşıtı ayaklanma ve UNSCOP raporu art arda gelip İngilizlerin Filistin'de kalma hevesini yerle bir etmişti. 26 Eylül 1947'de İngiliz hükümeti tek taraflı olarak Filistin'den çekilme kararını açıkladı ve mandanın vazifesini Birleşmiş Milletler'e devredeceğini bildirdi.

Teröristler ilk hedeflerine ulaşmışlardı: İngiltere'yi Filistin'den çekilmek zorunda bırakmışlardı. Metotları halk önünde Yahudi Cemiyeti tarafından kınanıyor olsa da Irgun ve Lehi, Yahudi devletine giden yoldaki en büyük engeli kaldırmada büyük rol oynamışlardı. Siyasi hedeflere erişmek için terör taktikleri kullanarak Orta Doğu'da yaşayanlara da çok kötü örnek olmuşlardı – günümüzde hâlâ bölgenin en büyük sorunu olan bir örnek.

UNSCOP'un raporu Kasım 1947'de genel kurula sunuldu. Raporun ana maddeleri Filistin'in Arap ve Yahudi devletleri olarak bölünmesini isteyen çoğunluk tarafından belirlenmişti. Bölünme Tezkeresi, Filistin'i altıya bölüyordu, üç bölüm Yahudilerin ve üç bölüm Arapların olacak ve Kudüs de uluslararası idareye bırakılacaktı. Bu plana göre ülkenin kuzeydoğusundaki Celile, Hayfa'dan Yafa'ya kadar olan stratejik Akdeniz kıyısı ve Akabe Körfezi'ne kadar Araba Çölü'nün dâhil olduğu ülkenin yüzde elli beşi Yahudilere bırakılıyordu.

Siyonist eylemciler Bölünme Tezkeresi'nin kabul edilip Yahudi devletinin kurulmasını sağlamak için gereken üçte iki çoğunluğu ikna edebilme gayretiyle Birleşmiş Milletler'de lobi faaliyetlerine başladılar. Amerikalı Siyonistler Truman hükümetinin tezkereyi kabulünde büyük rol oynadı. Henry Truman anılarında, "Hayatımda Beyaz Saray'a yönelik

bu denli bir baskı ve propagandaya hiç şahit olmadım," demişti.[295] Son dakikada Birleşik Devletler çekimserliği bırakıp diğer üyelere tezkereyi desteklemeleri için baskı yapmaya başladı. 29 Kasım 1947'de Bölünme Tezkeresi otuz üçe on üç oyla kabul edildi, on ülke çekimser kalmıştı.

Filistin'in bir bölümünde bile olsa Yahudi devletini kurabilme iznini elde eden Siyonistler böylece devlet kurmaya giden yolda önemli bir adım daha atmayı başardılar. Diğer taraftan Arap dünyası, bilhassa Filistinli Araplar hem bölünmeye hem de Filistin'de bir Yahudi devletine şiddetle karşı çıkmaya devam ettiler.

Filistinli Arapların durumunu anlamak zor değildir. 1947'ye kadar, Filistin'deki altı yüz bin Yahudi'ye karşı bir milyon iki yüz bin Arap vardı. Şimdiyse Arap çoğunluğun yaşadığı Maifa gibi pek çok şehir ve kasaba Yahudilere verilmişti. Arap devletine verilen Yafa, Yahudi devletiyle kuşatılmış ve tecrit edilmiş bir bölgeydi. Üstelik Filistin topraklarının yüzde doksan dördü ve ekilebilir arazilerin yüzde sekseni de zaten Araplara aitti.[296] Bu gerçekler ışığında Filistinli Araplar, Birleşmiş Milletler'in ülkelerini bölüp yarısını başkasına vermeye hakkı olmadığını söyleyerek bunu reddettiler.

Kudüs ileri gelenlerinden Cemal el-Hüseyni, Eylül 1947'deki UNSCOP teklifinin Filistinliler üzerindeki etkisini şöyle aktarmaktadır: "Filistin'deki Arap davası uluslararası adalet üzerine kuruluydu; bu halk tarihin ve Allah'ın takdiriyle üzerinde bulundukları bu topraklarda huzur içerisinde yaşamak istiyordu. Filistinli Araplar onların özgür ve huzur içinde yaşama ve ülkelerini kendi geleneklerine göre geliştirme haklarının neden sürekli sorgulanıp incelendiğini bir türlü anlamıyorlardı." Bu soruları Filistin'deki BM heyetine de yönelten El-Hüseyni şöyle devam etti: "Bir şey açıktır, Filistinli Araplar için topraklarını tüm tecavüzlere karşı korumak mukaddes bir vazifedir."[297]

Hiç kimse bölünmenin sorunsuz olacağını zannetmiyordu. Filistin Yahudileri, değil Araplara verilen ve kendilerinin de göz koymuş olabileceği topraklar, BM'nin Bölünme Tezkeresi'nin kendilerine vermiş olduğu topraklar için bile savaşmak zorunda kalacaklardı. Arapların ise kendi açılarından Yahudilerin, Filistin'in herhangi bir bölgesini almasına mani olmak için onları yenilgiye uğratmaktan başka çareleri yoktu.

Bölünme Tezkeresi duyurulduktan sonraki sabah Araplar ve Yahudiler kaçınılmaz savaş için hazırlanmaya başladılar – Filistin'i ele geçirmek isteyen rakipler arasında yapılacak bir iç savaş.

Araplar ve Yahudiler altı ay boyunca Filistin hâkimiyeti için savaştılar. Filistin'deki Yahudi topluluğu savaşa iyi hazırlanmıştı.

Haganah, İkinci Dünya Savaşı'nda hem çok iyi bir eğitime hem de savaş tecrübesine sahip olmuştu. Ayrıca bol miktarda silah ve cephane yığınağı yapmışlardı. Filistinli Arapların böyle bir hazırlığı yoktu ve davalarının doğruluğuna ve komşu Arap devletlerin desteğine güvenmişlerdi.

Filistin Arap toplumunun tartışmalı lideri Kudüs'ün sürgün edilen baş müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni'ydi. Hacı Emin hem Filistin'de hem de dışarıda muhalefete neden olan ve ihtilaf çıkaran birisiydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası'na sığındığı için İngilizler ve diğer Batı devletleri tarafından yerilmişti ve Arap devletlerinin başkanları da kendisine pek güvenmiyordu. Hacı Emin'in liderliğine pek çok Filistinli de muhalif olduğundan Arap toplumunun en büyük sıkıntılardan birini yaşadığı bir dönemde bölünmesine neden olmuştu. Sürgünde olduğu Mısır'dan Filistin'deki Arap toplumunu yönetmeye kalkan Hacı Emin, Filistinli Arapların hem kendi aralarında hem de diğer Arap devletleriyle ortak hareket etmesini zorlaştırdı.

Çoğu, Avrupalı sömürgecilerden henüz bağımsızlığını elde eden Arap devletleri de benzer şekilde bölünmüştü ve moralleri düşüktü. Cılız muhalefetlerinin aciz kalması sonucu BM Bölünme Tezkeresi'nin kabul edilmesiyle ilk diplomatik yenilgilerini yaşamışlardı. Filistin'in bölünmesi kararıyla karşı karşıya kalmaları üzerine Arap dünyasındaki bölünmeler de su yüzüne çıkmaya başladı.

Bölünme fikrini destekleyen tek Arap devleti, 1937'de bu fikri kendisi ortaya atmış olduğu için, Ürdün'dü. Kral Abdullah (Mayıs 1946'da kral olarak taç giyen eski emîr) denize hemen hiç kıyısı olmayan ülkesine Filistin'deki Arap topraklarını da katma fırsatını sevinçle karşıladı. Abdullah'ın bölünmeyi desteklemesi Filistinli siyasi seçkinlerin ona gücenmesine ve müftü Hacı Emin'in ondan nefret etmesine neden oldu. Abdullah, Arap dünyasından tümüyle tecrit edilmişti. Ancak Irak'taki Haşimi kuzeninden bir nebze olsun destek görebiliyordu. 1920'lerden beri Abdullah'ın topraklarında gözü olduğunu düşünen Suriye hükümeti kendisine hiç güvenmiyordu; Haşimiler ile Arabistan'daki Suud sülalesi birbirlerine düşmandı ve Arap meselelerinde kendi kendini lider ilan

eden Mısır bu durumu tehdit edebilecek herhangi birisinin çıkmasından endişe ediyordu.

Komşu Arap devletleri eylemlerini koordine edip millî ordularını sevk etmek yerine gönüllülerle işi götürmeyi tercih ettiler – Arap milliyetçileri ve Müslüman Kardeşler Arap Filistin'ini kurtarmaya kararlıydı. İspanya İç Savaşı'ndaki faşizme karşı mücadele çağrısına koşup gelen Amerikalı ve Avrupalılar gibi Arapların "Lincoln Tugayları da" Siyonizmi yenmeye gelmişti. Onlara Arap Kurtuluş Ordusu (ALA) adı verildi ve en ünlü komutanlarının adı da Fevzi el-Kavukçu'ydu.

Fevzi el-Kavukçu, Arap dünyasında Avrupa emperyalizmiyle savaşma fırsatını kaçırmadı. Her girdiği savaş muhteşem bir yenilgi olmuştu. 1920'de Fransızlar, Kral Faysal'ın Arap Krallığı'nı bozguna uğrattığında Maysalun'da çekilen birlikler arasındaydı. Hama şehrinde Fransızlara karşı olan isyanda ve Suriye'de 1925-1927 yılları arasındaki isyanda önemli rol oynamıştı. Ayrıca 1936-1939 yıllarında Filistin'deki Arap İsyanı'na da katılmıştı. 1941 Raşit Ali darbesinde İngilizlerin karşısında Irak ordusunun safında yer almıştı ve hareket ezildiğinde Nazi Almanyası'na sığınıp orada bir Alman kadınla evlenmiş ve savaşın kalan kısmını bekleyerek geçirmişti.

El-Kavukçu, Avrupa'dan bir an önce dönüp Arap siyasetine katılabilmek için sabırsızlanıyordu. Almanya yenilince Fransa'ya kaçıp oradan karısıyla birlikte Şubat 1947'de sahte pasaportla Kahire'ye geldi. O yılın kasım ayında Şam'a gitti ve orada Suriye hükümeti tarafından ağırlanıp kendisine maaş bağlandı.

Suriye hükümetine göre el-Kavukçu'yu Allah göndermişti. Küçük ordusunu Filistin meselesine bulaştırmak istemeyen Suriye hükümeti tüm desteğini el-Kavukçu'nun ideal bir lider olacağı Arap Kurtuluş Ordusu'na verdi. Tüm Arap dünyasında itibar sahibiydi ve komando savaşında engin tecrübesi vardı. O tarihte elli yedi yaşında olan kır saçlı komutan Şam'da karargâh kurup aceleyle düzensiz bir ordu topladı.

Şubat 1948'de Lübnanlı gazeteci Samir Suki, el-Kavukçu'yla yaptığı bir röportajda savaşa hazırlanan Şam'daki karargâhın havasını şöyle yansıtıyordu:

Yılmaz bir kararlılıkla hareket eden bu Arap lideri Amerikan üniforması giymiş düzensiz askerler tarafından korunan bu karargâhı evi kabul etmiş. Bedeviler, köylüler ve modern kıyafetler giymiş genç adamlar akın akın ona gelip Arap Kurtuluş Ordusu'na katılmak istediklerini söylüyorlar. Katana'da da bir karargâhı var ve gönüllüler orada eğitim yapıp Filistin'e gönderilmeyi bekliyorlar.[298]

Arap Birliği olarak bilinen yeni bölgesel teşkilatta bir arada çalışan Arap devletleri düzenli ordularını göndermek zorunda kalmadan Filistin'deki Yahudi güçlerini ALA'nın yenmesini umut ettiler. Irak generali İsmail Saffet'i ALA başkomutanı olarak tayin ettiler ve ondan gönüllü düzensiz ordu için müşterek bir savaş planı geliştirmesini istediler. Saffet, tüm harekâtları ana plana göre koordineli şekilde tatbik edebilmek için Filistin'i üç ana cepheye böldü. El-Kavukçu'yu kuzey cephesi ve Akdeniz sahilinin komutanlığına getirdi; güney cephesi Mısırlıların komutasında olacaktı. Kudüs cephesi adı verilen merkez cephe Hacı Emin'in yetkisindeydi ve o da güçlerinin başına karizmatik Abdülkadir el-Hüseyni'yi getirmişti.

Müftü Hüseyni'nin akrabası olmasına rağmen Abdülkadir hizipçiliğe bulaşmamış birisiydi ve tüm Filistinliler tarafından sevilip sayılırdı. Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde okumuş, Filistin'deki Arap İsyanı'na katılıp iki kez yaralanmış, cesareti ve liderlik yeteneğiyle itibar kazanmıştı. El-Kavukçu gibi o da 1941 yılında Irak'ta İngilizlere karşı savaşmıştı.

Hem Filistin hem de komşu devletlerdeki Arap komutanların en büyük sıkıntısı silah ve cephane kıtlığıydı. On yıldan uzun süredir İngilizler tarafından eğitilen ve İkinci Dünya Savaşı'nda tecrübe kazanmış olan Haganah'ın Yahudi askerlerinden farklı olarak Filistinli Arapların kendi milislerini kurma gibi bir şansı olmamıştı. Üstelik Filistin'e kaçak yollardan silah ve cephane getiren Yahudi Cemiyeti'nin aksine Filistinli Arapların böyle bir kaynağı yoktu. Yenileme imkânı olmadığı için Filistinli savaşçıların kısıtlı cephanelerinin tükenmesi uzun sürmeyecekti.

Ama lojistik engeller Filistinli savaşçıları durdurmaya yetmedi. Yahudi yerleşimlerine yönelik tek tük saldırılar 30 Kasım 1947'de başladı ve şehirlerden kırsala yayıldı. Arap kuvvetleri yerleşimlere giden yolları kesip Yahudi köylerini tecrit etmeye çalıştılar. Haganah, 1948 kış aylarının büyük bölümünü mevzilerini tahkim etmekle geçirdi ve mayıs

ayında çekileceklerini açıklayan İngilizlerin gitmesinden önce Bölünme Tezkeresi'yle Yahudi devletine verilen toprakları güvence altına almaya çalıştı. 1948 Mart ayı sonlarında Yahudi kuvvetleri saldırıya geçti. İlk hedefleri Tel Aviv-Kudüs yolu oldu. Kudüs'teki Yahudi Mahallesi Arap kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Haganah bir ikmal hattı açıp Kudüs'teki Yahudi mevzilerini kurtarmaya kararlıydı.

Arapların Kudüs'teki durumu Yahudi komutanların zannettiğinden çok daha zayıftı. Abdülkadir el-Hüseyni'nin komuta ettiği Filistinli savaşçılar mevzilerini koruyabilecek silahlara sahip değildiler. Tel Aviv-Kudüs yoluna hâkim yüksek bir mevkide olan el-Kastal kasabası Arapların elindeydi. Yahudi kuvvetleri Kastal'a doğru ilerlerken el-Hüseyni nisan başında alelacele Şam'a giderek dayanmak için adamlarının ihtiyaç duyduğu silahları istedi.

Arapların kendi aralarındaki ihtilaflar yüzünden el-Hüseyni istediği desteği alamadı. Suriye hükümeti Müftü Hacı el-Hüseyni'ye düşmandı ve Müftü'nün kuzeni Abdülkadir'e yardım etmeyi reddetti. Suriye'nin desteklediği ALA ile Abdülkadir el-Hüseyni'nin yerel Filistinli kuvvetlerinin arasında keskin bir rekabet oluştu ve bu durum Arap saflarını daha da böldü. Şam'da Suriyelilerle ve Arap Birliği liderleriyle görüşen Abdülkadir kendisini Arapların iç çekişmelerinin tam ortasında bulmuştu.

Arap liderleri ve komutanları Şam'da çene çalarken 3 Nisan'da Kastal, Haganah'ın seçkin Palmach birliğinin eline geçti. Arapların kasabayı geri alma teşebbüsleri başarısız oldu ve Yahudiler mevzilerini daha da sağlamlaştırdılar. El-Kastal, Yahudilerin ele geçirdiği ilk Arap kasabasıydı ve bu haber Şam'da bir araya gelmiş olan herkesi şoke etti. Bu stratejik noktadan Haganah birlikleri Kudüs'e ciddi bir tehlike teşkil etmeye başlamışlardı. Tüm bunlara rağmen hayal dünyasında yaşayan Arap komutanları kayda değer bir hamle yapmaktan aciz kaldılar.

Arap Kurtuluş Ordusu başkomutanı Iraklı General İsmail Saffet, Abdülkadir Hüseyni'ye dönüp şöyle dedi, "El-Kastal düştüğüne göre görevin onu geri almaktır, Abdülkadir. Eğer bunu beceremeyeceksen söyle de yerine (Fevzi) el-Kavukçu'yu tayin edelim."

El-Hüseyni burnundan soluyordu. "İstediğimiz silahları bize verin ki biz de orayı geri alalım. Durum iyice kötüye gidiyor. Yahudilerin topları ve uçakları var. El-Kastal'ı topçum olmadan alamam. İstediklerimi bana verirseniz size zaferi garanti ederim."

"Ne o Abdülkadir, topun yok mu?" diye tersledi İsmail Saffet. İstemeden de olsa Filistinli komutana Şam'da kullanılmayan silah ve cephaneyi ileride vereceğine söz verdi –yüz beş eski tüfek, yirmi bir makineli tüfek, yetersiz cephane ve birkaç mayın– ve aslında Hüseyni'yi eli boş geri gönderdiler.

Öfkeden köpüren el-Hüseyni hışımla salondan çıktı: "Hepiniz hainsiniz. Suçlusunuz. Tarih, Filistin'i sizin kaybettiğinizi yazacak. El-Kastal'ı alacak ve kardeşim mücahitlerle yan yana öleceğim."[299]

Abdülkadir el-Hüseyni, 6 Nisan gecesi Şam'dan ayrıldı ve ertesi günün sabahında, yanında ALA gönüllüleri olduğu halde Kudüs'e geldi. Biraz dinlendikten sonra üç yüz Filistinli Arap ve savaşmak için onların saflarına katılmış dört İngiliz askeriyle birlikte el-Kastal'a doğru yola çıktı.[300]

El-Kastal'ı hedef alan Arap karşı saldırısı 7 Nisan'da saat 11.00'de başladı. Arap birlikleri müfrezelere ayrılıp üç koldan köye yaklaştılar. Müfrezelerden biri ağır kayıp verdi ve cephanesinin neredeyse tamamını tüketti. Yaralı komutanları geri çekilirken el-Hüseyni küçük bir birlikle yerlerini aldı ve Yahudi kuvvetlerin inşa ettiği mevzilerin altına patlayıcı yerleştirmeyi denedi. Ama Yahudilerin ateşi el-Hüseyni ve askerlerini olduğu yere mıhladı ve çok geçmeden komşu yerleşimlerden gelen Yahudi takviyeler tarafından kuşatıldılar.

8 Nisan sabahı şafak sökerken el-Hüseyni ve adamlarının Yahudilere teslim olduğu haberi tüm Arap savaşçılar arasında yayıldı; el-Kastal Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanacağına hiç şüphe yoktu. Ama Araplar teyakkuza geçtiler ve beş yüz kadar asker el-Kastal'da kuşatılan birliklerin yardımına koştu. Gün boyunca savaşıp öğleden sonra kasabayı geri almayı başardılar. El-Kastal'ı aldıklarında duydukları sevinç şehrin doğusunda Abdülkadir'in cesedini buldukları zaman kursaklarında kaldı. Filistinli savaşçılar esir aldıkları elli Yahudi'yi öfkeyle öldürdüler. İki taraf için de iç savaş vahşet örnekleriyle doluydu.

Abdülkadir el-Hüseyni ertesi gün defnedildi. Kudüs el-Aksa Camisi'ndeki cenazesine on bin kişi katıldı. "İnsanlar onun için gözyaşı döktü," demişti Arif el-Arif, Kudüs'ün yerlisi ve 1948 olaylarını yazan tarihçi. "Ona el-Kastal kahramanı dediler."[301] Filistinliler, Abdülkadir'in kaybından sonra bir daha eskisi gibi olamadılar. Filistin'de Yahudilere karşı verilen mücadelede onun yerine geçecek başka bir komutan çıkmadı ve ölümünün halkın morali üzerindeki etkisi kahredici oldu. Yetmez-

miş gibi ölümünün de boşa gittiği görülecekti. Morali bozulan Araplar kasabayı savunmak için sadece kırk kişi bırakmışlardı. Kırk sekiz saat içerisinde Yahudi kuvvetleri kasabayı geri aldılar – bu sefer kalıcı olarak.

Abdülkadir'in ölümü ve el-Kastal'ın kaybı 9 Nisan'da Dayr Yasin'de Filistinli köylülerin katledilmesiyle gölgede kaldı. El-Hüseyni'nin cenazesiyle aynı güne denk gelen katliam tüm Filistin'e korku saldı. O günden sonra Filistinliler savaşma azimlerini kaybettiler.

Dayr Yasin yedi yüz elli kişinin yaşadığı Kudüs'ün batısındaki sakin bir Arap köyüydü. Çiftçiler, duvarcılar ve tüccarların bir arada yaşadığı bir yerdi. Köyde iki cami, biri kızlar diğeri erkekler için iki okul ve bir spor kulübü bulunuyordu. Filistin'de Yahudi saldırısının bekleneceği son yer burasıydı çünkü köyün sakinleri Kudüs'teki Yahudi komutanlarla saldırmazlık anlaşması yapmışlardı. Irgun ve Lehi, Dayr Yasin'e yönelik saldırılarına bir mazeret bile göstermediler. Filistinli tarihçi Arif el-Arif, Yahudi terör örgütlerinin bu köyü hedef almasının nedeninin "kendi halkının kalbini umut ve Arapların kalbini de korkuyla doldurmak olduğunu" söylemişti.[302]

Dayr Yasin'e yönelik saldırı 9 Nisan 1948'de şafak sökmeden başladı. Sadece seksen beş silahlı adam savaş uçakları ve zırhlı araçlarca desteklenen üstün Yahudi kuvvetleriyle karşı karşıya geldi ve köylüler arasında panik baş gösterdi. Çatışma başladığında köylü kadınlardan birisi çocuğunu emziriyordu. "Tank ve tüfekleri duydum ve duman kokusu geldi. Geldiklerini gördüm. Herkes birbirine bağırıyordu, kaçabilen kaçsın. Akrabası olan akrabasının ve karısı olan karısının yanına koştu." Kendisi çocuğuyla birlikte komşu köy Ayn Karam'a kaçıp canını kurtardı.[303]

Ayn Karam'da Arap Kurtuluş Ordusu mensupları ve yakınlarda İngiliz polisleri olmasına rağmen kimse köylülerin yardımına gelmedi. Görgü şahitleri Yahudilerin tüm silahlı Arapları toplayıp onları vurduğunu söylediler. Filistinli tarihçi Arif el-Arif bu hadisenin ardından Dayr Yasin'den sağ kurtulanlarla görüştü ve o gün yaşanan dehşeti belgeledi, isimleri ve ölümlerle ilgili detayları kaydetti. Yaşananlara dair verdiği örneklerden bazıları şunlardı:

Doksan yaşındaki bir ihtiyar olan El-Hacı Cabir Mustafa'yı öldürüp evinin balkonundan attılar. Aynısını doksan beş yaşındaki diğer ihtiyar olan el-Hacı İsmail Atiyya'ya da yapıp seksen yaşındaki karısını ve torunlarını öldürdüler.

Muhammed Ali Halil Mustafa adında kör bir genci ve onu korumaya çalışan karısını ve on sekiz aylık çocuklarını da öldürdüler. Yaralılara bakan bir öğretmeni öldürdüler.[304]

Dayr Yasin'de toplam olarak yüz on köylü öldürüldü.

El-Arif'in kaynaklarına göre yaşlı bir Yahudi komutan durmalarını emretmese Dayr Yasin'deki katliam devam edecekti. Diğer taraftan sağ kalanlar zorla Yahudi mahallesine götürüldüler, "Yahudi halkının önünde sanki suçluymuşlar gibi küçük düşürüldükten sonra," Hayy el-Mismara'da İtalyan hastanesi yakınlarında serbest bırakıldılar.[305] Masum köylülerin katledildiği ve sağ kalanların hakarete uğradığı Dayr Yasin dünya çapında kınandı. Yahudi Cemiyeti bu vahşeti kınadı ve Haganah kuvvetleri ile Irgun ve Lehi arasına mesafe koydu.

Dayr Yasin katliamından sonra başlayan Filistinli Arapların göçü 15 Mayıs'ta İngilizlerin çekilmesine kadar sürdü. El-Arif'e göre katliam haberi yayıldıkça Filistin'deki insanlar, "Evlerinden kaçıp gittikleri yerlerde de Yahudi vahşetine dair hikâyeler anlatıp onları da dehşete düşürdüler." Siyasetçiler Dayr Yasin'i ve diğer vahşet olaylarını Arap basınında teşhir ederek korkuyu daha da artırdılar. Filistinli liderlerin asıl amacı bu haberleri yayarak Arap devletlerinin müdahalesini sağlamak olsa da yaptıkları korkuyu artırıp köylülerin evlerini terk etmesinden başka bir işe yaramadı.[306] O tarihlerde insanların eşyalarını toplayıp başka bir Dayr Yasin yaşanması korkusuyla evlerini terk ettiği sayısız örnek yaşandı.

Filistinliler ilkbaharın başlarında zaten evlerinden kaçmaya başlamışlardı. Şubat ve Mart 1948 arasında yetmiş beş bin Arap çatışmaların sürdüğü Kudüs, Yafa ya da Hayfa gibi şehirlerdeki evlerini terk etti ve nispeten daha güvenli olan Batı Şeria ya da komşu Arap ülkelerine kaçtılar.[307] Dayr Yasin'den sonra o yılın nisan ayında, kaçanların sayısı katlanarak arttı.

Bazı Filistinliler vahşete vahşetle karşılık vermeyi seçtiler. Dayr Yasin katliamından dört gün sonra, 13 Nisan'da, Filistinli savaşçılar Kudüs kıyısındaki Scopus Dağı'na giden bir Yahudi sıhhiye konvoyunu pusuya düşürdü. İki ambulansın üzerinde açıkça görülecek tıp sembolleri bulunuyordu ve yolcular da Hadassah Hastanesi doktor ve hemşireleri ve İbrani Üniversitesi çalışanlarıydı. Konvoyda yüz on iki kişi vardı. Sadece otuz altısı hayatta kaldı.

Pusunun gaddarlığı öldürdüklerinin yanında poz veren savaşçıların yer aldığı fotoğraflarla belgelendi. Bu barbar fotoğraflar Kudüs'te dükkânlarda satıldı, sanki Filistinli Araplara, Yahudi tehdidini ortadan kaldırabileceklerini ispat etmek isterlermiş gibi. Yine de bu fotoğraflarda sergilenen vahşet bile Nisan 1948'de Filistin'deki şehir ve köylerin üzerine çöken yenilgi havasının dağılmasını sağlayamadı.

Filistinlilerin morali yerlerdeydi ve Scopus Dağı'nda sivillerin katledilmesi Yahudilerin misliyle mukabele edeceği düşünüldüğünden korkuyu daha da artırdı. Halkın moralinin çöktüğünü hisseden Haganah, bir Yahudi devletinin kurulabilmesi için Filistin köy ve kasabalarından yapılan göçün daha da hızlanmasını hedef alan D planı adında bir askerî plan hazırladı.

21-23 Nisan'da Hayfa'nın Yahudilerin eline geçmesi Filistinlilerin korkusunu bir kat daha artırdı. Hayfa, limanı ve rafinerisi nedeniyle Filistin'in ekonomik merkeziydi. Şehirde yaşayan Arap nüfusun toplamı yetmiş binden fazlaydı. Ayrıca Kuzey Filistin'in yönetim merkeziydi.

Hayfa, BM Bölünme Tezkeresi'nde Yahudilere verildiğinden dolayı Yahudi kuvvetleri aylardır şehri almayı planlıyorlardı. Hayfa, Yahudilerin saldırısına ilk kez Aralık 1947'de uğradı. "Saldırı sonrası halk şehirden kaçmaya başladı," diye yazmıştı Hayfa Belediye Başkanı Raşit el-Hacı İbrahim. "Nüfusun büyük bölümü kendilerini bekleyen tehlikeyi fark etti çünkü Yahudilerin donanımı Araplara kendilerini savunmakta ne kadar aciz olduklarını göstermiş ve bu da onların evlerini terk edip kaçmalarına neden olmuştu."[308] Hayfa Millî Komitesi'nin başkanı olan Hacı İbrahim belediyedeki iş arkadaşlarıyla birlikte çalışarak şehirde sükûneti tesis etmeye ve çoğu ALA gönüllüsü olan yerel ve yabancı düzensiz birliklerle saldırılara mani olmaya çalıştılar. Ama boşa uğraştılar. Arap gerillalar ve Haganah savaşçıları arasındaki çatışmalar kış ayları boyunca ilkbahara kadar devam etti. Nisan başında yirmi ila otuz bin arası şehir sakini Hayfa'yı terk etmişti.

Son saldırı 21 Nisan'da başladı. İngiliz birlikleri Hayfa'daki mevzilerini terk ederken Haganah şehri almak için büyük bir taarruz başlattı. Yahudi kuvvetleri Arap mahallelerini kırk sekiz saat boyunca top ve havan ateşiyle dövdüler. 23 Nisan Cuma sabahı Yahudi uçakları şehre saldırıp, "Zaten Dayr Yasin yüzünden korku içinde olan kadın ve çocukları dehşete düşürdü," diye yazmıştı Hacı İbrahim.[309] Gemilerin

dehşet içerisindeki Hayfa halkını tahliye etmek için beklediği rıhtıma doğru kaçıştılar.

Hacı İbrahim, Hayfa rıhtımında şahit olduğu trajediyi şöyle tasvir etmişti: "Binlerce kadın, erkek ve çocuk, Arap milletinin tarihinde görülmemiş bir kaos ve korku içerisinde limana kaçtılar. Yalın ayak evlerini terk edip limana koşarak kendilerini Lübnan'a götürecek gemileri beklemeye başladılar. Topraklarını, evlerini, mallarını, paralarını terk edip asalet ve ruhlarını geride bıraktılar."[310] Mayıs başında Hayfa'da yetmiş bin Araptan geriye sadece, Yahudi idaresinde yaşayacak, üç bin Arap kalmıştı.

Hayfa güvenceye alındıktan sonra Yahudi kuvvetleri BM tarafından Yahudilere verilmiş olan sahilin kalan kısmına yöneldiler. Haganah'tan bağımsız hareket eden Irgun, Yahudi şehri Tel Aviv'e komşu, diğer kıyı şehri olan Yafa'yı almak için hazırlıklara başladı. Saldırı 25 Nisan'da şafakta başladı. Üç havan ve yirmi ton bombayla donanmış Irgun, 27 Nisan'da Yafa'nın kuzeyindeki Manşiya Mahallesi'ni ele geçirdi. Irgun, ele geçirdiği bu yeni mevziden üç gün boyunca hiç durmadan Yafa'nın merkezini bombaladı.

Saldırı halkın moralini sıfıra indirdi ve Yafa halkının direnci kırıldı. Irgun'un saldırısı Dayr Yasin benzeri bir katliam daha yaşanacağı korkusunu doğurmuştu. Hayfa'nın birkaç gün önce düşmesinden dolayı şehrin geri kalan elli bin sakininden (nisanda yirmi bin kişi şehri terk etmişti) çok azında Yafa'nın bir taarruza direnebileceği yönünde bir umut vardı. Halk gittikçe artan şekilde şehri terk ederken panik yayıldı. Belediye başkanları halkın bir bölümünü gemilerle Lübnan'a taşımaya çalışırken diğerlerinin de Yahudi hatlarından geçerek Gazze'ye gitmelerine izin verilmesi için müzakerelere başladılar. 13 Mayıs'ta şehir Yahudilerin eline geçtiğinde şehirde sadece dört beş bin kişi kalmıştı.

İngilizlerin çekilme zamanı yaklaşırken Yahudi kuvvetleri saldırılarını bölünmede Yahudilere tahsis edilmiş kuzeydoğudaki topraklara yönelttiler. On iki bin Arap ve bin beş yüz Yahudi'nin yaşadığı bir şehir olan Safed, Haganah'ın seçkin Palmach birliklerinin saldırısına uğradı ve 11 Mayıs'ta düştü. Altı bin nüfuslu Beisan 12 Mayıs'ta ele geçirildi ve sakinleri Nasıra ve Ürdün'e sürüldü. Aynı tarihlerde Haganah saldırıları Celile bölgesi, kıyı ovası ve Tel Aviv–Kudüs yolu üzerindeki çok sayıda köylünün de yerlerinden edilmesine neden olmuştu. Filistin yolu, canlarını kurtarmak için kaçan ve ancak taşıyabildikleri kadar

eşyalarını yanlarına alan mültecilerle doluydu. Bir Arap görgü tanığı mültecilerin sefaletini şöyle tasvir etmişti: "İnsanlar şaşkınlık içinde ve nereye gittiklerini bilmeden evlerini terk ettiler, orada burada dolaşırken hastalanıp öldüler, mağaralarda ve kovuklarda yaşadılar, elbiseleri parçalanınca çıplak, yiyecekleri bitince aç kaldılar. Dağlar gittikçe soğudu ve onları koruyacak hiç kimse yoktu."[311]

Savaş sonuna gelindiğinde Filistin Yahudileri kıyı ovası ve Celile'deki ana şehirleri ele geçirmiş ve bu zaman zarfında iki yüz bin ila üç yüz bin kadar Filistinliyi yerlerinden etmişlerdi. Filistinli mülteciler barış ilan edildiğinde geri dönebileceklerini zannediyorlardı ama buna hiçbir zaman izin verilmedi. David Ben-Gurion, Haziran 1948'de kabinesine şunları söylemişti, "Geri dönmelerine ne pahasına olursa olsun mani olmalıyız."[312]

İç savaş İngiliz mandasının son gününde sona erdi. Filistin Yahudileri 14 Mayıs 1948'de devletlerini ilan ettiler ve o tarihten sonra da İsrailliler olarak bilindiler. Yenilen Arapların ellerinde Filistinli kimliklerini gösterecek bir devletleri kalmamıştı. Artık tek güvenceleri ordularını Filistin sınırına yığan ve İngilizlerin çekilmesini bekleyen Arap komşularıydı.

14 Mayıs'ta İngilizler söz verdikleri gibi bayraklarını gönderden indirdiler, gemilerine bindiler ve Filistin'i bulaştırdıkları belanın içerisinde bırakarak çekip gittiler.

İngilizlerin Filistin'den çekilmesinden bir gün sonra komşu Arap ülkeleri saldırıya geçti. 15 Mayıs 1948'de Filistinli Araplar ve Yahudiler arasındaki iç savaş bitti ve ilk Arap-İsrail savaşı başladı. Mısır, Ürdün, Irak, Suriye ve Lübnan hükümetleri, görünüşte Filistinli Arapları koruyup Yahudileri mağlup etmek için ordularını gönderdiler. İşin aslı Arap Birliği, Arap devletlerinin düzenli ordularını göndermeye İngilizlerin çekileceği günden sadece iki gün önce, 12 Mayıs 1948'de karar vermişti. Eğer müdahalelerinde işbirliği ve planlama, zerre kadar birbirine güven ve amaç birliği olmuş olsaydı Arap kuvvetleri kazanabilirdi. Oysaki Arap birlikleri Filistin'e Yahudilerden ziyade birbirleriyle savaşmak için girmişlerdi.

İlk Arap-İsrail Savaşı'nın arifesinde Arap devletleri tam bir şaşkınlık içerisindeydi. Filistin'deki savaş hiçbirinin aklına gelmeyecek şekilde ters gitmişti. Onca yaygaraya rağmen Fevzi el-Kavukçu'nun savaş alanında tam bir kuru gürültü olduğu görüldü, eğitimsiz ve disiplinsiz birlikleri

Haganah'la girdikleri her çatışmadan çekilmek zorunda kaldılar. Arap Kurtuluş Ordusu, Filistinlilere rahmetten ziyade külfet olmuş ve Arap gönüllülere güvenme stratejisinin tam bir fiyasko olduğu ortaya çıkmıştı. İngilizlerin çekilme tarihi yaklaşırken Arap devletleri Filistin'in tümüyle Yahudilerin eline geçmesine engel olmak için düzenli ordularını devreye sokmak zorunda olduklarını anlamışlardı.

Arap devletlerinin tümü ciddi bir ikilemle karşı karşıyaydı. Filistin'deki çatışmayı bir Arap davası olarak görüyor ve Filistin'deki Arapları savunmayı millî bir vazife olarak kabul ediyorlardı. Arap devletlerinin Arap Birliği altında bir araya gelmesi bu duyguyu daha da güçlendirmişti. Fakat her bir Arap devletinin de kendine has çıkarları bulunuyordu – Savaşa Arap olarak değil de Mısırlılar, Suriyeliler ve Ürdünlüler olarak girmişlerdi. Böylece Araplar arası rekabetlerini savaş alanına da taşımış oldular.

Arap Birliği sonbahar 1947 ve kış 1948 arasında Filistin krizi dolayısıyla pek çok kez toplandı. Yeni Arap devletleri arasındaki menfaat çatışmaları giderek daha bariz hale geliyordu. Her Arap devletinin kendine has endişeleri vardı ve hiçbiri diğerine güvenmiyordu. İçlerinde en çok şüphe duyulanı Ürdün Kralı Abdullah'tı. Bölünmeyi desteklemesi Filistin'deki Arap topraklarını ilhak ederek kendi ülkesini genişletmeye niyetli olduğunu göstermişti. Böylece Filistin lideri Hacı el-Hüseyni'nin nefretini, Mısır Kralı Faruk'un düşmanlığını ve Suriyelilerin şüphesini kazanmıştı. Suriye'de Cumhurbaşkanı Şükrü el-Kuvvetli, Kral Abdullah'ı ve onun Suriye ve Ürdün'ü Haşimi idaresi altında Büyük Suriye olarak bir araya getirme çağrısını destekleyen subaylarının oluşturduğu "kralcı hareketle" uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu yüzden savaş sırasında Suriye'nin yaptığı hamlelerin çoğu Ürdünlülere mani olmak içindi. Sonuç olarak Arap devletleri, Arap Filistin'i korumak için değil, birbirlerinin Arap dünyasındaki dengeleri değiştirmesine engel olmak için savaşa giriyorlardı.

Arap halkı ise Arap Filistin'i Siyonist tehdide karşı korumak için harekete geçen devletlerini coşkuyla desteklemişlerdi. Arap halkı ve Arap ordularında görev yapan askerler hamaset edebiyatıyla hareket ediyor ve davalarının haklı olduğuna inanıyordu. Yenilgiden sonra halkın siyasetçilere olan inancını yitirmesi, Filistin'in "kaybedilmesinden" sonra Arap dünyasında büyük bir çalkantıya sebep olacaktı.

Mayıs 1948'de Arap orduları savaşa hazır değildi ve bunun en büyük nedeni bu ülkelerin sömürgecilerden bağımsızlıklarını daha yeni elde etmiş olmalarıydı. 1946'ya kadar Suriye ve Lübnan orduları Fransa'nın komutası altındaydı ve Fransa istemeyerek geri çekildiği zaman ardında silah ve mühimmat namına pek bir şey bırakmamıştı. İngiltere, Mısır, Ürdün ve Irak silahlı kuvvetlerinin silah tedariki üzerinde tekel kurmuştu. İngilizler yarı bağımsız müttefiklerinin bölgede İngiliz kuvvetlerine yönelik bir tehdit haline gelmemeleri için silah akışını kontrol altında tutmaya devam ettiler.

O dönemde Arap ordularının mevcudu da çok azdı. Lübnan ordusunun tamamı üç bin beş yüz askerden müteşekkildi ve kullandıkları silahlar da çoktan antika olmuştu. Suriye ordusunun mevcudu da altı bin kişiden fazla değildi ve Yahudilerden ziyade Cumhurbaşkanı el-Kuvvetli için bir endişe kaynağıydılar – 1947'de yeni bir darbe söylentisinin ortaya çıkmadığı tek bir ay bile geçmedi. Bunun neticesinde Suriyeliler Filistin'deki savaşa ordularının yarısından da azını gönderdiler – iki bin beş yüz kişi civarında. Irak ordusu da üç bin asker gönderdi. Ürdün Arap Lejyonu bölgedeki en disiplinli ve güçlü orduydu ama savaş başladığında altı bin kişilik mevcudundan ancak dört bin beş yüzünü gönderebilmişti. En büyük askerî güce sahip olan Mısır ise Filistin'e on bin asker gönderdi. Tüm bu kısıtlamalara rağmen Arap planlamacılar on bir gün içerisinde Yahudileri bozguna uğratacaklarını hesaplamışlardı. Bu hesaptan bile Arapların yaklaşan savaşın ciddiyetinden ne kadar habersiz olduklarını anlamak zor değildir.

Arap devletleri içerisinde Filistin savaşında net bir politikası ve amacı olan tek devlet Ürdün'dü. Kral Abdullah, 1921 yılında İngilizlerin kendisine tahsis ettiği topraklarla bir türlü yetinememişti. Ailesinin hâkimiyet alanını Şam'ı da dâhil edecek şekilde genişletmek istiyordu (bu yüzden "Büyük Suriye" çağrısı yapmıştı) ve 1937'de Filistin'deki Arap topraklarını ilhak edebileceği düşüncesiyle Filistin'in bölünmesini de desteklemişti (böylece Müftü ve Kral Abdullah'ın arası açılmıştı).

Kral Abdullah 1920'li yıllardan beri Yahudi Cemiyeti'yle temas halindeydi. Bu temaslar BM'de Filistin'in bölünmesi görüşüldüğü sırada gizli görüşmeler haline geldi. Kasım 1947'de Kral Abdullah, Golda Meyerson'la (ileride ismini Meir olarak değiştirip İsrail başbakanı olacaktı) görüşüp BM Bölünme Tezkeresi'nin kabulünden iki hafta önce Yahudilerle bir saldırmazlık anlaşması imzalamıştı. Abdullah, Birleşmiş Milletler'de

kabul edildiği haliyle Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına karşı çıkmayacaktı; bunun karşılığında Ürdün, Filistin'in kendisine komşu olan Arap topraklarını –Batı Şeria– ilhak edecekti.[313]

Ürdün'ün Filistin'in Arap topraklarını ilhak edebilmek için İngilizlerin müsaadesini alması gerekiyordu. Şubat 1948'de Abdullah, başbakanı Tevfik Ebu el-Huda'yı İngilizlerin bu konuda desteğini alabilmek için İngiliz General John Bagot Glubb'la (Glubb Paşa olarak bilinir) birlikte Londra'ya gönderdi. 7 Şubat'ta Başbakan Ebu el-Huda, Ürdün'ün planını İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'e takdim etti: İngiliz mandasının sona ermesinin ardından Ürdün hükümeti Arap Lejyonu'nu gönderip kendisine komşu olan Filistin Arap topraklarını işgal edecekti.

"Bu makul bir yaklaşım olarak görülüyor," dedi Bevin cevaben, "ama Yahudilere tahsis edilen bölgeyi işgale kalkışmayın."

"İstesek bile bunu yapacak kuvvete sahip değiliz," diye cevap verdi Ebu el-Huda. Bevin, Ürdün Başbakanı'na teşekkür etti ve Filistin'le ilgili planlarını kesinlikle desteklediğini ifade etti – böylece Kral Abdullah'a Batı Şeria'yı işgal edip ilhak etmesi için yeşil ışık yakmış oluyordu.[314]

O nedenle Arap devletleri içerisinde sadece Ürdün, Filistin çatışmasına neden dâhil olduğunu ve karşılığında ne elde edeceğini biliyordu. Asıl sorun diğer Arap devletlerinin Kral Abdullah'ın ihtirasının boyutlarından haberdar olmasıydı ve o nedenle de Filistin'i kurtarmak yerine Ürdün'e engel olmakla daha çok uğraştılar. Suriye, Mısır ve Arabistan, Ürdün'e mani olmak için adı konulmamış bir pakt yaptılar ve bu yönde hareket etmeleri etkili şekilde savaşabilmelerine engel oldu. Arap Birliği, Kral Abdullah'ı başkomutan olarak seçmiş olsa da Arap ordularının komutanları değil ondan emir almak onunla görüşmeyi bile reddettiler. Abdullah da Arap Birliği'nin niyetinden şüpheye düşüp savaşın arifesinde Mısır askerî temsilcisine şunu sordu: "Arap Birliği beni Arap kuvvetlerinin başkomutanı yaptı. Bu şerefin en büyük orduya sahip olan Mısır'a verilmesi gerekmez miydi? Yoksa bunun asıl nedeni bir başarısızlık olması halinde suçu benim üzerime yıkmayı istemeleri midir?"[315]

Arap devletleri Abdullah'a hasım oldukları gibi Filistin lideri Hacı Emin el-Hüseyni yüzünden Filistinlilerle de araları pek iyi değildi. Iraklılar, 1941'deki Haşimilere karşı yapılan darbede Raşit Ali el-Kaylani'yi desteklediği için Hacı Emin'e kin besliyorlardı. Ürdün Kralı Abdullah ise Filistin'le alakalı çelişen emelleri nedeniyle uzun zaman önce Hacı Emin'le ayrı düşmüştü. Mısır ve Suriye ise ancak Nisan ve Mayıs 1948'de

Filistin savunmasının çökmesinin ardından Hacı Emin'e istemeyerek destek oldular.

Dolayısıyla Arap koalisyonu Filistin Savaşı'na büyük ölçüde çelişen amaçlarla girdi: ortalarında yabancı bir Yahudi devletinin kurulmasına mani olmak, Ürdün'ün Filistin'e yayılmasını engellemek ve Müftü'nün bir Filistin devleti kurmasına engel olmak. Savaş hedefleri böyle olunca Arap kuvvetlerinin kendi devletlerini kurmak için çaresiz bir kararlılıkla mücadele eden Yahudi askerleri karşısında dağılmasına şaşırmamak gerek.

Yahudilerin savaş alanındaki üstünlüğü iradeden ziyade asker gücü ve ateş gücü alanındaki avantajından geliyordu. Arap Calut'u tarafından kuşatılmış Yahudi Davut'u imajı Arap-Yahudi güçleri arasındaki dengeyi yansıtmıyordu. Beş Arap devleti –Lübnan, Suriye, Irak, Ürdün ve Mısır– 15 Mayıs'ta savaşa girdiğinde Arap kuvvetlerinin toplamı yirmi beş bini geçmezken İsrail Savunma Kuvvetleri'nin (yeni kurulan ordusu) mevcudu otuz beş bindi. Savaş sırasında hem Araplar hem de İsrailliler kuvvetlerini takviye ettilerse de Araplar sayı olarak hiçbir zaman, temmuz ortasında altmış beş bine ulaşan ve Aralık 1948'de doksan altı bin mevcutla zirve yapan İsrail ordusuna yaklaşamadı.[316]

İsrailllilerin bu sayı avantajına ihtiyaçları vardı. 15 Mayıs'tan ilk ateşkesin yapıldığı 11 Haziran'a kadar süren savaşın ilk safhasında pek çok cephede birden hayatta kalma mücadelesi verdiler. Arap Lejyonu olarak bilinen Ürdün ordusu 15 Mayıs günü şafak vakti Batı Şeria'ya girdi. Başta BM tarafından uluslararası bir idareye devredilmesi planlanan Kudüs'e girmede isteksiz olsa da Arap Lejyonu 19 Mayıs'ta İsrail kuvvetlerinin şehri ele geçirmesine mani olmak için Kudüs'teki Arap mahallelerinde mevzilenmeye başladı. Bu arada Irak ordusu Batı Şeria'nın kuzeyini ele geçirdi ve İsrail kuvvetlerine saldırmaya devam etmeden Nablus ve Cenin'de mevzilendi. Mısır birlikleri Sina'yı geçip Gazze Şeridi'ne ve Necef Çölü'ne girdiler ve Arap Lejyonu'yla buluşmak için kuzeye yöneldiler. Suriye ve Lübnan kuvvetleri Kuzey Filistin'i işgal etti. Çatışmanın ilk safhasında tüm taraflar ağır kayıplar verdiler ama aynı anda pek çok orduya karşı savaşmak zorunda olduğundan konumu en zayıf olan İsrail ordusuydu.

İsrail ve Arap devletleri arasında savaşın patlak vermesi üzerine Birleşmiş Milletler barışı sağlamak için toplandı. 29 Mayıs'ta BM ateşkes çağrısında bulundu ve ateşkes 11 Haziran'da yürürlüğe girdi. İsveçli

diplomat Kont Folke Bernadotte çatışmanın resmî arabulucusu olarak tayin edildi ve Filistin'de barışı tesis etme görevi kendisine verildi. İlk ateşkes yirmi sekiz gün olarak planlanmış ve bölgenin tamamına silah ambargosu konulmuştu. Arap devletleri mühimmatlarını tüketen birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışsalar da İngilizler, Fransızlar ve Amerikalıların ambargoya titizlikle riayet ettiğini gördüler. İsrailliler ise Çekoslovakya üzerinden silah satın almaya devam etmiş ve asker sayısını altmış binin üzerine çıkarmıştı. 9 Temmuz'da ateşkes sona erdiğinde İsrail savaşı sürdürmeye rakiplerinden çok daha iyi hazırlanmıştı.

Savaşın ikinci safhasında İsrail asker ve cephane üstünlüğünü kullanarak her cephede savaşın gidişatını kendi lehine çevirdi. Celile'de Suriye kuvvetlerini fena hırpaladı ve Lübnanlıları kendi sınırlarının gerisine sürdü. Lydda ve Ramla kasabalarını Arap Lejyonu'ndan geri aldılar ve tüm güçlerini güneydeki Mısır kuvvetlerine yönelttiler. Savaştan kaçan binlerce mültecinin oluşturduğu kriz yüzünden telaşlanan Birleşmiş Milletler yeni bir ateşkes için harekete geçti. BM diplomatları –neredeyse cephaneleri tümden tükenmek üzere olan– Arap devletlerinin mütarekeye fazlasıyla istekli olduklarını gördüler. İkinci ateşkes 19 Temmuz'da yürürlüğe girdi ve 14 Ekim'e kadar sürdü.

Arap devletlerini 15 Mayıs'tan önce bir arada tutan ortak amaçlar her ne ise iki aylık savaşın ardından geriye hiçbir şey kalmamıştı. Savaş başlamadan önce Arap devletleri arasında bariz olan ihtilaflar ordularının savaşın ilk iki safhasında verdiği kayıplar yüzünden daha da derinleşti. Arap Birliği'nin gayet iyimser bir hesapla öngördüğü çabuk bir zafer yerine Arap devletleri ordularının her geçen gün kazanılması daha da zorlaşan bir çatışmaya çakılıp kaldıklarını gördüler. Hiçbir Arap devleti bu bataklıktan nasıl çıkacağını da bilmiyordu. Daha önceden "Yahudi çeteleri" diyerek küçümsedikleri kuvvetler karşısında düzenli ordularının diz çöktüğünü gören Arap halkı ise neye uğradığını şaşırmıştı.

Arap devletleri hazırlık ve işbirliği eksikliğini mazeret olarak öne sürmek yerine birbirlerini suçlamaya başladılar. Mısır ve Suriyeliler, Ürdün'ü suçladı. Kral Abdullah zaten Yahudilerle gizlice görüşmemiş miydi? Ona bağlı İngiliz komutan Glubb Paşa, İngilizlerin Filistin'de bir Yahudi devleti kurma sözünü yerine getirmeye çalışmıyor muydu? Arap Lejyonu'nun azimli İsrail taarruzlarına karşı Batı Şeria ve Arap Doğu Kudüs'ü müdafaa etmesi bir erdemden ziyade Ürdünlülerin Siyonistlerle işbirliği yapmasının emaresi olarak görüldü. Bu didişmelerin

Arapların savaş kabiliyeti üzerindeki etkisi yıkıcı oldu. Arap devletleri birbirlerinden uzaklaşıp kendi başlarına hareket ettikçe İsrail'in onların ordularını birer birer yenmesi daha kolay hale geldi.

BM, Kont Bernadotte'in başkanlığında üç aylık ateşkes içerisinde Arap-İsrail çatışmasına bir çözüm aradı. 16 Eylül'de Filistin'in bölünme planının tekrar elden geçirilmiş bir halini sundu, bu plana göre İsraillilerin eline geçen Ramla ve Lydda şehirleri ve asıl BM Bölünme Tezkeresi'nde İsrail'e verilmiş olan Necef Çölü de dâhil olmak üzere Filistin'deki Arap toprakları Ürdün'e verilecekti. İsrail devleti Celile ve kıyı bölgesini alacak ve Kudüs de uluslararası idareye devredilecekti. Hem Araplar hem de İsrailliler Bernadotte Planı'nı derhal reddetmiş olsalar da 17 Eylül'de Lehi'nin bu İsveçli diplomata suikast düzenleyip onu öldürmesiyle arabulma gayretleri yarıda kesildi. Diplomatik bir çözüme ulaşılamayacağı anlaşılınca ateşkesin sona erdiği 14 Ekim'den itibaren savaş yeniden başladı.

15 Ekim-5 Kasım 1948 arasındaki savaşın üçüncü safhasında İsrail Celile bölgesinin işgalini tamamladı ve tüm Suriye, Lübnan ve Arap Kurtuluş Ordusu birliklerini Suriye ve Lübnan'a sürdü. Sonrasında İsrail tüm dikkatini Mısır kuvvetlerinin imhasına çevirdi. İsrail ordusu tecrit edilen Mısır kuvvetlerini kuşatırken hava kuvvetleri de Mısır mevzilerini üç hafta boyunca bombaladı.

Filistin'de verilen Mısır kayıplarının Mısır'daki siyasi yankıları büyük oldu. Büyük bir Mısır birliği Gazze'nin otuz kilometre kuzeydoğusundaki Faluca'da tuzağa düşmüştü. Haftalardır kendilerine yardım gelmeyen Mısır askerleri ihanete uğradıklarını düşünmeye başlamıştı. Savaşa yetersiz eğitim, silah ve cephaneyle gönderilmişlerdi. Subaylar bunu fırsat bilerek askerlere Mısır krallığı ve hükümetinin çürümüşlüğüyle ilgili bolca propaganda yaptılar. Faluca'da kısılıp kalan subaylar arasında Cemal Abdülnasır, Zekeriya Muhyittin ve Salah Salim de bulunuyordu – ileride Mısır krallığını devirmeye teşebbüs edecek Özgür Subaylar'dan üçü. "Filistin'de savaşıyorduk ama aklımız Mısır'daydı," diye yazmıştı Abdülnasır.[317] Arap-İsrail Savaşı'nda başlarından geçenlerden sonra Hür Subaylar, Filistin'deki yenilgiyi Mısır'daki zafer haline getirebilmek için kendilerine ihanet eden hükümeti ortadan kaldırdılar.

Arap devletleri felaketin önüne geçebilmek için işbirliği yapabilme adına boş yere toplanmaya devam etti. 23 Ekim'de Arap liderleri Ürdün'ün

başkenti Amman'da bir araya gelip Mısır kuvvetlerini nasıl kurtaracaklarını tartıştılar ama Suriye, Ürdün ve Irak arasındaki güvensizlik işe yarar bir işbirliğini önledi. Mısırlılar ise kendi Arap kardeşlerine yenildiklerini itiraf etmekten çekindiler ve söz konusu olan kuşatma altındaki kendi birliklerini kurtarmak olsa bile askerî işbirliğini reddettiler.

Arapların bölünmesi her zamanki gibi İsrail'in işine yaradı. Aralıkta İsrail hem –hâlâ Felluce'de kuşatma altında olanlar haricinde– Mısır kuvvetlerini Filistin'den sürdü hem de Sina'daki Mısır topraklarını işgal etti. Kral hükümetinin 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması'nı devreye sokarak İngiltere'nin müdahalesini istemekten başka şansı kalmadı – İngiltere'nin Mısır üzerindeki nüfuzunu artırdığından dolayı milliyetçiler bu gelişmeden nefret etmişti. 7 Ocak 1949'da Mısır ve İsrail arasında ateşkes yapıldı. Son İsrail saldırısı Necef Çölü'ne düzenlendi ve daha sonradan Eilat Limanı'nın yapılacağı Akabe Körfezi'ndeki Um Raşraş ele geçirildi.

Necef'in de ele geçirilmesiyle İsrail devleti Manda Filistin'in yüzde yetmiş sekizi üzerinde nihai şeklini aldı. Filistin'de Arapların elinde kalan son topraklar olarak Batı Şeria Ürdün'de kalırken Gazze Şeridi de Mısır'a verildi. Mısır, Suriye ve Lübnan ordularının yenilmesi ve Arap Lejyonu ve Irak ordularının da durdurulmasıyla 1948'de İsrail büyük bir zafer kazanmış oldu ve bu sayede kendi şartlarını Arap devletlerine dayattı. BM yeni bir ateşkes ilan edip Akdeniz'deki Rodos Adası'nda İsrail ve Arap komşuları arasında müzakereleri başlattı. İsrail ile Mısır (şubat), Lübnan (mart), Ürdün (nisan) ve Suriye (temmuz) arasında iki taraflı ateşkes anlaşmaları imzalandı. İlk Arap-İsrail Savaşı sona ermişti.

Filistinliler 1948'i el-Nakba olarak hatırladılar – felaket. İç savaş ve Arap-İsrail Savaşı arasında yedi yüz elli bin Filistinli, mülteci konumuna geldi. Lübnan, Suriye, Ürdün, Mısır ve elde kalan Filistin Arap topraklarına sığındılar. Sadece Gazze Şeridi ve Batı Şeria, Doğu Kudüs de dâhil olmak üzere, Arapların elinde kalmıştı. Gazze Şeridi kendi kendini yöneten bir bölge olarak Mısır himayesine girdi. Batı Şeria'nın Ürdün'e dâhil edilmesiyle Ürdün Nehri'nin iki yakası da Ürdün idaresine girmiş oldu.

İlk Arap-İsrail Savaşı'nın sonunda haritada Filistin diye bir yer kalmamıştı, sadece yabancı topraklarda ya da diasporada yaşayan ve tarihlerinin kalan kısmını millî haklarının tanınması için savaşarak geçirecek bir halk kalmıştı geriye.

Filistin felaketinin büyüklüğü tüm Arap dünyasını sarstı. Bu kriz anında bile Arap aydınları gayet açık düşünebildiklerini ispatlayarak Filistin'in kaybının nedenlerini ve sonuçlarını tahlil ettiler.

İlk Arap-İsrail Savaşı'ndan hemen sonra ortaya konan iki eleştirel eser Arapların öz eleştiri ve reform taleplerinin temelini teşkil etti. İlki yirminci yüzyılın en büyük Arap münevverlerinden biri olan Konstantin Züreyk tarafından yazılmıştı. 1909'da Şam'da doğan Züreyk, lisans eğitimini Beyrut Amerikan Üniversitesi, yüksek lisans eğitimini Chicago Üniversitesi'nde tamamlamış ve doktorasını Princeton'da yapmıştı – tümünü yirmi bir yaşına kadar bitirmişti. Hayatını Lübnan ve Suriye'de akademi ve kamu görevlerinde geçirdi ve Arap milliyetçiliği üzerine hayli tesirli eserler yazdı. 1948 Savaşı'na Beyrut'ta 1948'de basılan *Ma'nat al-Nakba* (Felaketin Anlamı) eseriyle Arapça (el-Nakba) adını veren de odur.[318]

İkinci önemli eser Musa Alami adında bir Filistinli tarafından kaleme alındı. Eski Kudüs belediye başkanının oğlu olan Alami, Cambridge'de hukuk okumuş ve daha sonra Filistin'deki manda hükümetinde görev yapmıştı. Yüksek komiserin Arap sekreteri ve kraliyet danışmanı makamlarına terfi ettikten sonra 1937'de Arap İsyanı'nın sürdüğü bir sırada istifa etti ve milliyetçi hareketi destekledi. Alami, 1939 ve 1946-47 Londra konferanslarında Filistinlileri temsil etti ve Arap Birliği toplantılarına Filistin temsilcisi olarak katıldı. Mart 1949'da yazdığı "İbrat Filastin" (Filistin Dersi) adlı makalede Arapların uğradığı bozgunu ve millî yeniden doğuşu ele aldı.[319]

İki yazar da Filistin'in kaybı ve İsrail devletinin kurulmasının Arap tarihinde tehlikeli yeni bir sayfa açtığını biliyordu. Züreyk şöyle ihtarda bulundu: "Filistin'de Arapların uğradığı yenilgi basit ve gelip geçici bir hadise değildir. Kelimenin tam manasıyla bir felakettir ve Arapların tarihleri boyunca tabi tutuldukları en çetin imtihanlardan birisidir – ki tarihte nice çetin imtihanlar atlatmışladır."[320] Arapların bu yeni tehditle başa çıkmadaki beceriksizliği onları ilerideki böl ve yönet taktiklerine mahkûm edecekti ki bu henüz kurtulmuş oldukları sömürge döneminde sık sık baş etmek zorunda kaldıkları bir sorundu.

Arapların hastalığına koydukları teşhisin benzerliğine bakılırsa Alami ve Züreyk benzer tedaviler tavsiye ediyorlardı. Arap ihtilafının bu denli bariz şekilde ortaya çıkması ikisini de Arap Birliği'nin gerekliliğini düşünmeye yöneltmişti. Birinci Dünya Savaşı sonrası alınan kararlar ve

Arap dünyasının İngiltere ve Fransa arasında paylaşılması Arap milletini parçalayıp zayıflatmıştı. Onlara göre Araplar bir halk olarak potansiyellerinin farkına ancak emperyalistlerin Arap dünyasına dayattığı bu bölünmeyi aşarak varabilirlerdi. Dar ulus devlet milliyetçiliğinin (diğer bir deyişle Mısır ve Suriye'nin farklı milliyetçiliklerinin olmasının) ve istedikleri Arap birliğinin çelişkilerinin farkındaydılar. Züreyk kısa vadede resmî bir birleşmenin, yeni kurulan Arap devletlerinin millî menfaatlerinin farklılığından ötürü imkânsız olduğunu düşünüyordu. O nedenle ilk olarak Züreyk mevcut Arap devletlerinde uzun vadeli birleşme hedefinden evvel "kapsamlı ve uzun soluklu değişimlerin" meydana gelmesi gerektiğini söylüyordu.[321] Alami ise umudunu birleşmeyi silah zoruyla gerçekleştirecek bir "Arap Prusyası'na" bağlamıştı.[322] Arap Prusyası modeli Arap ordularında görev yapan bazı üst düzey Arap subayların ilgisini çekmişti çünkü Filistin felaketinden sonra askerler siyasette yerlerini almak için hazırlık yapmaya başlamışlardı.

Filistin felaketine tepki olarak Alami ve Züreyk, Arapların birleşmesinden ve Filistin'in geri alınıp Arapların modern dünyada tekrar özgüvenlerini kazanabilmelerinden önce bir Arap rönesansı öneriyordu. Kitapları çok talep gördü ve büyük etkileri oldu çünkü tahlilleri dönemin ruhunu gayet iyi yansıtıyordu. Arap vatandaşları ile idarecilerin arası iyice açılmıştı. Millî bağımsızlık mücadelesine önderlik etmiş olan eski siyasi seçkinler emperyalist efendileriyle işbirliği yaptıkları için gözden düşmüşlerdi. Avrupa üniversitelerinde eğitim almışlardı, onların dillerini konuşuyorlardı, Batı elbiseleri giyiyorlardı ve emperyalizmin dayattığı kurumlar vasıtasıyla çalışıyorlardı – nihayetinde buram buram işbirliği kokuyorlardı. Küçük kazançlara gözlerini dikmişlerdi ve emperyalistlerin onlara dayattığı devlet sınırları dünya görüşlerini daraltmıştı.

Arap dünyasının siyasetçileri hâlâ halklarının büyük bölümüne ilham veren büyük Arap milleti fikrini çoktan unutmuşlardı. Filistin'deki beceriksizlikleri tümünün siyaseten iflas ettiğini herkesin görmesini sağlamıştı. O nedenle Amali ve Züreyk tarafından öne sürülen birliğin gücüyle modern çağın zorluklarının üstesinden gelen vatandaşlardan oluşan büyük Arap milleti fikri pek çok Arap tarafından içlerinde bulundukları zafiyetin çaresi olarak rağbet görmeye başlamıştı. Filistin'den alınacak ibret şuydu, Araplar birleşmedikleri müddetçe batmaları kaçınılmazdı ve ancak bir arada olurlarsa modern dünyanın zorluklarının üstesinden gelebilirlerdi.

Zaman değişiyordu. Filistin'deki başarısızlık Arap liderleri çok yıprattı. Arap milliyetçiliğinin çağrısına cevap veren yeni bir nesil ortaya çıktı ve ilk hedef olarak da kendi hükümetlerini seçtiler.

Filistin'deki Arap yenilgisi ve İsrail devletinin ortaya çıkışı yeni Arap devletlerini altüst etti. El-Nakba'dan sonraki aylar Mısır, Suriye, Lübnan ve Ürdün'de çok sayıda askerî darbe ve suikasta şahit oldu.

Filistin felaketinin ardından Mısır, siyasi kaosa sürüklendi. Yeni İslamcı partinin gözünde Müslüman toprakları üzerinde bir Yahudi devleti kurulmasına müsaade edilmesi İslam'a ihanetten başka bir şey değildi. Mısırlı Müslüman Kardeşler Mart 1928'de Süveyş Kanalı'ndaki bir şehir olan İsmailiye'de bir öğretmen olan Hasan el-Benna tarafından kurulmuştu. El-Benna, Mısır'da İslami değerleri zayıflattığına inandığı Batı etkisine karşı mücadele eden karizmatik bir reformcuydu. El-Benna, Avrupa'dan ilham alınan reformlar ve İngiliz emperyalizmi arasında kalan Mısır halkının "inançlarının gereklerinden uzaklaştığını" iddia ediyordu.[323] Mısır toplumu içerisinde inancın ihyası olarak başlayan hareket 1940'ların sonunda siyasi partilere ve Vafd'a bile rakip haline gelen etkili bir siyasi güç haline dönüştü.

Kardeşler, Filistin Savaşı'nın bir cihat olduğunu ilan edip gönüllülerden müteşekkil birlikleri Yahudi devletinin kurulmasına karşı mücadele etmesi için Filistin'e gönderdiler. Arap Kurtuluş Ordusu'ndaki diğer gönüllüler gibi onlar da Yahudilerin kuvvet ve teşkilatlanmasını hafife almışlardı. Savaşa hazır olmadıkları için yenilgiye hazırdılar. Filistin'deki Arap yenilgisini İslam'a ihanet kabul edip tüm Arap hükümetlerini ama bilhassa Mısır hükümetini suçladılar. Mısır'a döndüklerinde gösteriler düzenleyip yenilgiden hükümeti sorumlu tuttular.

Mısır hükümeti, Müslüman Kardeşler'i sindirmek için harekete geçti. 1948'in son aylarında teşkilat isyana hazırlanmak ve Mısır hükümetini yıkmak için komplo kurmakla suçlandı. Sıkıyönetim ilan eden Başbakan Mahmut Fehmi el-Nukraşi 8 Aralık 1948'de Müslüman Kardeşler'in dağıtılmasını öngören bir kararnameyi onayladı. Kardeşliğin hesapları donduruldu, belgelerine el konuldu ve liderlerinin çoğu tutuklandı.

Müslüman Kardeşler'in lideri Hasan el-Benna tutuklanmadı ve hareketi içerisindeki aşırılar ile hükümeti uzlaştırmaya çabaladı. İki tarafın da inatçılığı yüzünden gayretleri boşa çıktı. Başbakan el-Nukraşi, el-Benna'yla görüşmeyi ya da Kardeşler'e taviz vermeyi reddetti. Kardeşlik

içerisindeki aşırılar şiddete başvurdular. 28 Aralık'ta Mısır Başbakanı, içişleri bakanlığına girerken silahlı saldırıya uğradı ve 1944'ten beri Kardeşler'in üyesi olan bir veterinerlik öğrencisi tarafından yakın mesafeden vuruldu.

El-Nukraşi suikastı yüzünden Hasan el-Benna tutuklanmadı ama bu onu teselli etmeye yetmiyordu çünkü serbest olduğundan her an için bir misilleme suikastına kurban gidebileceğini biliyordu. El-Benna, el-Nukraşi'nin halefiyle müzakere etmeye çalıştı ama hükümetin tüm kapılarının kendisine kapandığını gördü. Kardeşler'in rejimi devirme suçlamalarından masum olduğunu anlatmaya çalıştı ama dinleyen olmadı.

12 Şubat 1949'da Hasan el-Benna, Genç Erkek Müslüman Cemiyeti Merkezi'nin dışında vurularak öldürüldü. Genel olarak suikastın sarayın desteğiyle hükümet tarafından emredildiği kabul edildi. Altı hafta arayla düzenlenen iki siyasi suikast Mısır'daki gerginliği hiç görülmemiş seviyelere çıkarmıştı.

Suriye'de Filistin felaketinin sonucu askerî darbe oldu. Cumhurbaşkanı Şükrü el-Kuvvetli uzun zamandan beridir ordunun kendisine karşı darbe yapacağından korkuyordu ve korktuğu başına geldi. Kara Kuvvetleri Komutanı Albay Hüsnü el-Zaim, eski Suriyeli siyasetçi Adil Arslan tarafından "Suriye tarihindeki en önemli ve tuhaf hadise" olarak nitelenen kansız bir darbe yaptı. Arslan günlüğünde detayları şöyle aktarmıştı: "Halkın çoğunluğu sevindi ve öğrenciler de fırsattan istifade sokaklarda gösteri yaptılar. Ama siyasi seçkinler ülkenin geleceğinin ne olacağından habersiz, endişe içerisinde bekliyorlardı."[324] Suriye'nin siyasi seçkinleri genç Suriye Cumhuriyeti'nin demokratik kurumlarını korumanın peşindeydiler. Askerî diktatörlükten korkuyorlardı ve bunda da haklıydılar. El-Zaim hükümeti yüz elli günden kısa süreli olsa da bu darbe Suriye'de askerin siyasete girişinin başlangıcı oldu. Birkaç kısa ara haricinde askerler yüzyılın kalanında Suriye'nin kontrolünü ellerinden bırakmadılar.

Dışişleri Bakanı Adil Arslan'a göre El-Zaim yönetiminin en garip yönlerinden birisi Suriye'nin yenilgisinden bu kadar kısa bir süre sonra İsrail'le anlaşmaya çok hevesli olmasıydı. Suriye ve İsrail arasındaki ateşkes Hüsnü el-Zaim hükümeti tarafından 20 Temmuz 1949'da imzalandı. Arka planda el-Zaim ateşkesten de ileri gidip İsrail'le kapsamlı bir barış anlaşması yapmak istiyordu. ABD hükümetinin de desteğini

alan El-Zaim, ateşkes müzakerelerine katılan Suriye heyeti vasıtasıyla İsrail Başbakanı Ben-Gurion'a bir dizi teklif sundu. El-Zaim, Suriye-İsrail arasındaki ilişkilerin tümüyle normale dönmesini teklif etmişti – elçiliklerin kurulması, sınırların açılması ve ekonomik ilişkiler.

El-Zaim'in üç yüz bin Filistinliyi Suriye'de iskân etme teklifi hem ABD hem de BM yetkililerinin dikkatini çekti. Mülteci meselesinin çok büyük bir insani sorun olduğu belliydi ve Arap-İsrail çatışmasının çözülmesine en büyük engeli teşkil ediyordu. El-Zaim mültecileri yerleştirmeyi teklif ettiği Fırat Nehri'nin kuzeyindeki Cezire bölgesi için ABD'nin imar desteğini almaya çalıştı. Filistinli işçiler ve Amerikan parasıyla ülkesini modernize edip ekonomisini geliştireceğini düşünüyordu.[325]

İsrail Başbakanı, el-Zaim'in teklifini dikkate almadı. Truman yönetimi, BM arabulucusu Dr. Ralph Bunche ve İsrail Dışişleri Bakanı Moşe Şaret'in tüm gayretine rağmen Ben-Gurion teklifini tartışmak için bile el-Zaim'le görüşmeyi kabul etmedi. Ben-Gurion, Suriye'nin önce ateşkesi imzalaması konusunda ısrar etti. El-Zaim'in Suriye sınırlarını Taberiye Gölü'nü Suriye ve İsrail arasında kalacak şekilde belirlemek istediğini bilen Ben-Gurion buna baştan karşı çıkmıştı. İsrail Başbakanı'nın Arap komşularıyla barış yapmak için acelesi yoktu ve barışı sağlamak için toprak vermek gibi bir hareketle diğerlerini de heveslendirmek istemiyordu. Üstelik Ben-Gurion, Arap komşularıyla yapılacak ateşkes anlaşmaları sonucunda belirlenecek İsrail sınırlarının yeni Yahudi devletinin ihtiyaçlarını karşılamayacağını düşünüyordu.

Ben-Gurion, el-Zaim'le görüşmeyi reddedince, ABD yönetimi Suriye ve İsrail dışişleri bakanları arasında bir görüşme teklif etti. ABD Şam Büyükelçisi James Keeley, el-Zaim'in Dışişleri Bakanı Adil Arslan'la temasa geçerek görüşme teklifinde bulundu. Arslan muteber bir Dürzi sülalesine mensuptu ve el-Zaim hükümetine katılmak çok içine sinmemişti. Günlüğünde Albay'ı bir dost ve deli olarak tasvir etmişti ama Keeley'nin teklifi Arslan'ın 6 Haziran 1949'da günlüğüne kaydettiğine göre onu el-Zaim'in tümüyle saçmaladığını düşünmeye yöneltmişti.

"Neden (İsrail Dışişleri Bakanı) Şertok'la görüşmemi istiyorsunuz?" diye sordu Arslan, ABD elçisine, "siz de biliyorsunuz ki ben Yahudilerin blöflerine kanmam ve onlara taviz verecek son Arap da benim."

"Sorunuz beni samimi bir cevap vermek zorunda bıraktı," diye cevap verdi Keeley. "Oysaki gizli olan bu meseleyi tartışmaya yetkim yok. Di-

ğer taraftan sizin de erdemli bir adam olduğunuzu bildiğim için sizden meseleyi gizli tutmaya söz vermenizi rica ediyorum."

Arslan söz verdi ve Keeley devam etti. "Ben-Gurion'la görüşmeyi teklif eden Zaim'di ve o da bunu reddetti. O yüzden biz de (ABD hükümeti) Suriye ve İsrail dışişleri bakanları arasında bir görüşme olmasını düşündük. Şertok kabul etti ve sizin şu anda reddettiğiniz teklifi yaptı."

Şaşıran Arslan duygularını gizlemeye çalışırken Keeley, el-Zaim'in İsrail'le yürüttüğü gizli diplomasiyi açıkladı ve Suriye Cumhurbaşkanı'nın teklifini diplomatik bir hile olarak göstermeye çalıştı. Amerikalı daha fazla üstelemeden çekilip Arslan'a bir sonraki hamlesini düşünmesi için zaman verdi.[326]

Arslan o gece geç saatlere kadar ofisinde kaldı. Mütareke görüşmelerine katılan heyetin üyelerinden biriyle görüştü ve onun el-Zaim'in, Şertok'la kendisinin görüşmeye niyetli olduğunu gördü. Arslan istifayı düşündü ama İsrail'in Suriye'yle ayrı barış anlaşması yapıp onu diğer Arap devletlerinden koparmasına izin vermemek için görevinde kalmaya devam etti. Diğer Arap devletleriyle temasa geçip onları "büyük tehlikeye" karşı ikaz etti ama bunun ne olduğunu söylememeye de özen gösterdi.

Arslan'ın tepkisi el-Zaim'in Suriye siyasi görüşünden ve siyasi seçkinlerin görüşlerinden ne kadar uzaklaştığını ortaya koyuyordu. Ezici bir mağlubiyetten henüz çıkmış olan Suriyeliler, İsrail'le barış yapacak havada değildiler – en azından ordu o havada değildi. Eğer el-Zaim bu planla halkın karşısına çıkmış olsaydı müthiş bir tepki toplayacağına şüphe yoktu. Yine de bizim bugün uçuk bulduğumuz bu teklifi o dönemde aralarında ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson, BM arabulucusu Ralp Bunche ve çok sayıda İsrailli siyasetçi ve istihbarat görevlisinin de bulunduğu pek çok uluslararası önemi haiz kişi ikna edici bulmuştu. Buradan açıkça anlaşılan şudur ki ilk Arap-Yahudi barış görüşmesine yanaşmayan kişi Ben-Gurion'du. Hem ABD'nin hem de BM'nin desteklediği bir barış planı teklifi karşısında Ben-Gurion hayır demişti.

El-Zaim barışa bir fırsat verecek kadar Suriye'nin başında kalmadı. Reformları (İsrail'le barış görüşmesi sadece küçük bir bölümünü teşkil ediyordu) onu iktidara getiren kişilerle arasının açılmasına neden oldu ve yalnız kaldı. Darbe yaparken ona yardımcı olan bazı subaylar artık ona karşı komplo hazırlığı içerisine girmişlerdi. 14 Ağustos 1949'da Mart darbesinde yapılanları tekrarlayıp hükümetin ileri gelenlerini tutukladılar ve radyo istasyonunu ele geçirdiler. Altı zırhlı araçlık bir birlik

el-Zaim'in evini çevirdi ve kısa bir çatışmanın ardından tutuklandı ve cumhurbaşkanlık makamından indirildi. El-Zaim ve Başbakan hapishaneye götürüldüler ve daha sonra orada idam edildiler.

Hüsnü el-Zaim'i tutuklayan ve idam eden kişi Arap dünyasındaki en etkili milliyetçi liderlerden biri olan Antun Sadi'nin taraftarıydı. Sadi (1904-1949) 1932'de Brezilya'dan doğduğu yer olan Lübnan'a dönen ve Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'ni kuran Hristiyan bir aydındı. Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde ders veren bir hoca olan Sadi, Fransız mandası ve onun Büyük Suriye'yi parçalama teşebbüslerine karşı çıkmış ve Büyük Suriye'ye mensup devletlerin birleşmesini savunmuştu. Siyasi görüşleri içerisinde alternatif bir pan-Arap milliyetçiliği de bulunuyordu ve dinin siyasetten ayrılmasını istemesi Sünnilerin hâkim olacağı pan-Arap bir devletten çekinen farklı dinlerden gruplara cazip gelmişti.

Temmuz 1949'da Antun Sadi, Lübnan hükümetini devirmek için bir gerilla harekâtı başlattı. İsyanı kısa ömürlü oldu; birkaç gün içerisinde Suriyeliler tarafından yakalandı ve Lübnan yetkililerine teslim edildikten sonra yargılanıp 8 Temmuz 1949'da idam edildi.

Sadi'nin sadık taraftarları hemen intikam almaya koyuldular. 16 Temmuz 1951'de bir Sadi partizanı (hükümeti Sadi'yi idam eden) eski Lübnan Başbakanı Riyad el-Sulh'a Ürdün'ün başkenti Amman'a düzenlediği ziyaret sırasında suikast düzenleyip öldürdü.

Askerî darbeler, idamlar ve suikastlarla hiç durmadan şiddete bulanan Arap siyaseti, Arap devletlerinde yönetim değişikliklerinin olacağının da habercisiydi. Riyad el-Sulh suikastından sadece dört gün sonra Ürdün Kralı Abdullah, cuma namazı için Kudüs'teki el-Aksa Camisi'ne girerken başka bir suikasta kurban gitti. Müstakbel Ürdün kralı on beş yaşındaki torunu Hüseyin de öldürüldüğü zaman kralın yanındaydı. Hüseyin otobiyografisinde şöyle yazmıştı: "Yıllar geçtikten sonra geçmişe bakıp düşündüğümde dedemin başına gelecekleri hissettiğini anlıyorum." Hüseyin, öldürüldüğü günün sabahı Kral Abdullah'la yaptığı bir konuşmayı hatırlıyor. Yaşlı Kral'ın kendisine söyledikleri ileride olacakları öylesini açıkça anlatıyordu ki, "Bunu duyan başkaları olmadığı için söylemekten tereddüt ediyorum," demişti Hüseyin. "Öleceğim zaman sıradan biri tarafından başımdan vurularak ölmek isterim," demişti, "ölmenin en basit yoludur. Yaşlı ve aciz biri olmaya tercih ederim." Yaşlı Kral'ın temennisi onun beklediğinden daha çabuk gerçekleşecekti.

Kral Abdullah tehlikede olduğunu biliyordu. Kısa süre önce ilhak ettiği Filistin topraklarında düşmanlarla kuşatılmıştı. Çoğu Filistinli, onu topraklarını genişletmek için kendi aleyhlerine Yahudilerle pazarlık yapmakla suçluyordu ve Hacı Emin el-Hüseyni, Kral Abdullah'ı Filistin'e ihanet etmekle suçlamıştı. Yine de hiç kimse Arap siyasi şiddetinin Müslümanların en mukaddes ibadet mekânlarından birinde tezahür edeceğini aklına getirmemişti.

Kral Abdullah'ı vuran "sıradan kişi" Kudüslü yirmi bir yaşında bir terzi yamağıydı ve adı da Mustafa Aşu'ydu. Siyasi görüşleriyle hareket etmekten ziyade bir kiralık katil olan Aşu da Kral'ın korumaları tarafından orada öldürüldü. Çok sayıda kişi tutuklandı ve on kişi suikastta parmağı olmakla suçlandı ama Kral'ı kimin öldürdüğü hiçbir zaman açıklığa kavuşmadı. On kişiden dördü beraat etti, ikisi gıyabında ölüme mahkûm edildi (ikisi de Mısır'a iltica etmişti) ve dördü suikastla ilgili oldukları gerekçesiyle asıldı. İdam edilenlerden üçü sabıkaları olan sıradan esnaftı – tefeci, kasap ve kafe sahibi. Dördüncüsü olan Musa el-Hüseyin ise Müftü'nün uzaktan akrabasıydı.[327] Hem Müftü hem de Mısır Kralı Faruk, suikastı tezgâhlamakla suçlandı ama gerçek hiçbir zaman öğrenilemedi. Nihayetinde Kral Abdullah da Filistin felaketinin kurbanları arasına karışmış oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Orta Doğu'nun paylaşılmasından sonra Arap tarihindeki en önemli olay Filistin felaketidir ve günümüzde de hâlâ bu olayın sonuçlarını yaşıyoruz.

Savaşın en kalıcı mirası günümüzde de devam eden Arap-İsrail çatışması olmuştur. Arapların Filistin'in kaybını kabul etmemesi ve İsrail'in daha fazla toprak istemesi ilerideki Arap-İsrail savaşlarını kaçınılmaz hale getirdi ve sonraki altmış yıl içerisinde bu durum defalarca tekrarlandı.

Bu çatışmanın neden olduğu can kaybı büyük olmuştu. Filistinli mülteci sorunu çözülmeden kaldı. Yerinden edilenlerin sayısı ilk başta yedi yüz elli bin iken Birleşmiş Milletler rakamlarına göre günümüzde, 1967'deki ilave toprak kaybı ve altmış yıl içerisindeki nüfus artışı nedeniyle, dört milyon üç yüz bini aşmıştır. Bu zaman zarfında Filistinliler kendi devletlerini kurabilmek için temsilci yönetimler tesis ettiler ve aynı zamanda İsrail'e yönelik baskınlar, yurt dışındaki İsraillilere karşı terörist saldırılar, toplu başkaldırı ve Gazze Şeridi ve Batı Şeria'da silahlı direniş ve doğrudan İsrail'e saldırmaya kadar farklı şekillerde ortaya

çıkan silahlı bir mücadele başlattılar. Kimilerine göre ise Filistinlilerin devlet kuramamasının temel nedeni zaten bu metotların uygulanmaya başlanmasıydı.

Filistin felaketinin Arap siyaseti üzerindeki tesiri kahredici olmuştu. Yeni kurulan Arap devletlerinin hedef ve umutları 1948 hezimetinin gölgesi altında kaldı. Filistin yenilgisinin ardından Arap dünyası büyük siyasi değişimlere sahne oldu. Manda Filistin'ine komşu olan dört devlet suikastlar, darbeler ve devrimlerle çalkalandı. Eski nesil seçkinlerin, çoğu kırsal bölgeden gelen ve dünya savaşları arasındaki dönemin yurt dışında eğitim almış seçkinlerine kıyasla halka daha yakın olan, yeni nesil askerlerce devrilmesiyle büyük bir siyasi ihtilal gerçekleşti. Eski tüfek siyasetçiler kendi sınırları içerisinde bir milliyetçilik güderlerken yeni Hür Subaylar pan-Arap birliğini isteyen Arap milliyetçileriydiler. Eski rejim Avrupa lisanıyla konuşuyordu; yeniler ise sokağın dilini kullanıyorlardı.

Diğer bir açıdan bakıldığında Filistin felaketi Arap dünyasında Avrupa etkisinin sonunu getirmişti. Filistin, Avrupalıların yarattığı bir sorundu ve Avrupa'nın bu sorunu çözmedeki acizliği İkinci Dünya Savaşı sonrasında ne kadar güçten düştüğünü gösteriyordu. İngiltere ve Fransa savaştan ikinci derece devletler olarak çıkmışlardı. İngiliz ekonomisi zor ayakta duruyordu ve yıllar süren Alman işgali yüzünden Fransızların morali yerlerdeydi. İki devletin de yurt dışından ziyade yurt içine yatırım yapmakla uğraşması gerekiyordu. İmparatorluk geri çekilirken sahneye farklı güçler çıkmaya başlamıştı.

Genç subaylar Suriye'de 1949'da, Mısır'da 1952'de ve Irak'ta 1958'de iktidara geldiler, İngiltere ya da Fransa'yla bir bağları yoktu ve onlar yerine gözlerini yeni süper güçlere diktiler – Birleşik Devletler ve rakibi Sovyetler Birliği. Emperyalizm çağı sona eriyor ve yeni bir çağ olan Soğuk Savaş başlıyordu. Arapların artık bu yeni kurallara uyum sağlaması gerekecekti.

10
Arap Milliyetçiliğinin Yükselişi

Arap dünyası Soğuk Savaş dönemine ihtilal havasında girdi. Dünya savaşları arasındaki dönemdeki anti emperyalist görüşler İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tekrar canlandı. Filistin Savaşı sonrasında İngiltere ve Fransa düşmanlığı had safhaya ulaştı. Bu, kendi kurduğu monarşilerde hâlâ öncelikli müttefik olma imtiyazından istifade eden İngiltere'nin Mısır, Ürdün ve Irak'taki konumunu daha da karmaşık hale getirdi.

Eski milliyetçi siyasetçiler ve hizmet ettikleri krallar İngiltere'yle bağlarını kesemedikleri için gözden düşmüşlerdi. İslamcı Müslüman Kardeşler'den komünistlere kadar pek çok radikal parti yeni kuşak milliyetçilerin safında yer almayı tercih etti. Ordudaki genç subaylar da ortamın siyasi havasına karşı bağışıklık sahibi değildiler. Genç kuşak, devrimci cumhuriyetçiliğe yönelmek yerine Arap monarşileri ve İngilizler tarafından kurulan çok partili rejimleri sorgulamaya başladılar.

Dönemin transandantal ideolojisi Arap milliyetçiliğiydi. 1940'larda tüm Arap halklarının ortak dileği sömürge rejimlerinden kurtulmaktı ama istekleri bununla sınırlı değildi. Arap dünyasındaki çoğu kişi ortak dil, tarih, kültür ve inançla birbirine bağlı olduklarını ve bu kültürün Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından ortak olarak paylaşıldığını düşünüyordu. Emperyalist güçlerin Arapları bölmek için çizdiği sınırları silmek ve Arapları birbirine bağlayan derin tarihî ve kültürel bağlar üzerinde yeni bir yapı tesis etmek istiyorlardı. Arapların dünya siyasetinde söz sahibi olmalarının ancak birleşmeleriyle mümkün olacağına inanıyorlardı. Emperyalizmi ve hükümetlerinin acizliğini protesto etmek ve Arap birliğini talep etmek için sokaklara döküldüler.

Mısır pek çok açıdan bu gelişmelerde hep en önde yer almıştı. Hekim ve feminist aydın Neval El Saadavi 1948'de Kahire'deki tıp fakültesine başlamıştı. "O günlerde," diye yazmıştı anılarında, "üniversitede göste-

risiz gün geçmezdi." Saadavi milliyetçi siyasete yabancı değildi. Babası onun yanında gazete okur, kralın yönetimini, askerleri ve Mısır'ı işgal eden İngilizleri sürekli kötülerdi. "Bu tipik bir üçlü sefalet ve rejimi değiştirmeden buna bir çare bulabilmenin yolu yok," demişti kızına. "İnsanlar uyanmalı, isyan etmeli."[328] Genç Saadavi babasının sözlerini hafızasına kazıdı ve lise çağına geldiğinde 1940 sonlarında Kahire'yi durma noktasına getiren gösterilere katıldı.

Gösteriler Mısır halkının değişim için sabırsızlandığını gösteriyordu. Filistin felaketinin ardından Mısırlılar siyasi partilerden ve Kral Faruk'tan soğumuşlar ve İngilizlerin ülkelerindeki varlığına tahammül edemez hale gelmişlerdi. Savaş sonrası sömürgeciliğin güç kaybettiği dönemde İngilizler Mısır'ı terk etme konusunda bir hayli tembel davranmışlardı.

Filistin felaketi ve Aralık 1948'de Başbakan el-Nukraşi'nin öldürülmesinden sonra yeni hükümetin kurulması için 1950'de Mısırlılar sandık başına gittiler. Seçimden zaferle çıkan Vafd'ın kurduğu hükümet, 1919'dan beri Mısırlı milliyetçilerin bir türlü kavuşamadıkları tam bağımsızlık için İngilizlerle müzakerelere başladı. Mart 1950 ve Ekim 1951 arasında Vafd, İngiliz hükümetiyle görüşmeleri sürdürdü. On dokuz ay süren görüşmelerden bir şey çıkmayınca Vafd hükümeti tek taraflı olarak 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması'nı lağvetti. İngilizler, Süveyş Kanalı'ndaki birliklerini işgal ordusu konumuna düşüren bu hamleyi tanımadılar. İngiliz İmparatorluğu güçten düşüyor olsa da –İngilizler Hindistan'dan 1947'de çekilmişlerdi– Süveyş Kanalı'nın stratejik önemi İngiliz dış siyasetinin temel taşlarından biri olmaya devam etmişti.

Müzakerelerle bir şey elde edemeyen Vafd diğer yollardan İngilizlere baskı uygulamaya devam etti. Vafd hükümetinin de göz yummasıyla genç erkekler –çoğunlukla Müslüman Kardeşler, öğrenciler, köylüler ve işçiler– fedaiyin (kendini feda etmeye hazır savaşçı) olarak bilinen gerilla birlikleri kurdular. Ekim 1951'de gerilla birlikleri kanal bölgesindeki İngiliz birliklerine ve tesislerine saldırmaya başladı. İngilizler bu saldırılara misliyle mukabele ettiler. Neval El Saadavi'nin sınıf arkadaşlarından biri okulu bırakıp fedaiyine katıldı ve İngilizlerle savaşırken öldürüldü, dava uğruna verilen bir şehit.

Kanal bölgesindeki siyasi çatışmaların Kahire'deki siyasi yankıları da büyük oldu. Saadavi 1951 Kasım ayında üniversitede öğrencilerin düzenlediği bir gösteriyi hatırlıyor. Artan bir sabırsızlıkla atıp tutan siyasi öğrencileri –Vafdçılar, komünistler, Müslüman Kardeşler– dinledi.

DAN.
LİTVANYA
IRLANDA
BİRLEŞİK KRALLIK
HOLLANDA
BEYAZ RUSYA
ATLAS OKYANUSU
ALMANYA
POLONYA
FRANSA
ÇEKYA
UKRAYNA
AVRUPA
SLOVAKYA
İSVİÇ.
AVUSTURYA
MOL.
MACARİSTAN
SLO.
ROMANYA
HIRVAT
İTALYA
BOS. & HERS.
SERBİA
PORTEKİZ
İSPANYA
BULGARİSTAN
MAK.
ARN.
YUNANİSTAN
CEZAYİR
TUNUS
ATİNA
RABAT
TUNUS
A k d e n i z
FAS
TRABLUS
CEZAYİR
KUZEY AFRİKA
LİBYA
MISIR
S a h r a Ç ö l ü
MALİ
NİJER
ÇAD
SUDAN
BURKİNA FASO
NİJERYA

GÜNÜMÜZ
ARAP DÜNYASI
RUSYA
KAZAKİSTAN
KIRGIZİSTAN
ÖZBEKİSTAN
TACİKİSTAN
Hazar
Denizi
Karadeniz
GÜRCİSTAN
TİFLİS
AZERBAYCAN
ERM
TÜRKMENİSTAN
AŞKABAT
Pençşir
Vadisi
Peşaver
KABİL
ANKARA
TÜRKİYE
AFGANİSTAN
TAHRAN
Dicle Nehri
SURİYE
BAĞDAT
İRAN
PAKİSTAN
KIBRIS
LÜBNAN
ŞAM
Fırat Nehri
BEYRUT
IRAK
İSRAİL
TEL AVİV
AMMAN
ORTA DOĞU
KUVEYT
ŞEHRİ
ÜRDÜN
Basra
Körfezi
KUVEYT
BAHREYN
MANAMA
KATAR
DOHA
ABU
DABİ
MUSKAT
B.A.E.
Arabistan Çölü
SUUDİ
ARABİSTAN
RİYAD
UMMAN
ARAP
YARIMADASI
Kızıldeniz
Umman
Denizi
Nil Nehri
ERİTRE
ASMARA
YEMEN
SANA'A
HARTUM
ETİYOPYA
0
500 mil
0
500 km

Ardından fedaiyinlerden birisi, Ahmet Hilmi, kürsüye çağrıldı. Kendisi İngiliz işgali altındaki Süveyş Kanalı'na saldıran özgürlük savaşçılarının arasındaydı. Kısık bir sesle sınıf arkadaşlarına hitap etti, "Arkadaşlar," dedi, "kanal bölgesindeki özgürlük savaşçılarının mühimmat ve yiyeceğe ihtiyaçları var, geri hatlarının onları emniyette tutacak şekilde istikrarlı olması gerek, iç çekişmelere harcayacak zamanımız yok. Birlik olmalıyız."[329] Saadavi bu adama hayran oldu ve daha sonra onunla evlendi.

Ocak 1952'de İngilizler Süveyş Kanalı'nın kontrolünü tekrar ele almak için askerî güç kullanmaya karar verdiler. İngilizler polislerin fedaiyine destek vermesine mani olmak için Süveyş bölgesindeki polis karakollarını ele geçirmeye başladı. 24 Ocak'ta İngilizler çatışmaya girmeden bölgedeki kasabalardan birinde bulunan polis karakolundaki yüz altmış polisi teslim aldılar. İngilizlerin karakolu böylesine kolay ele geçirmesi Mısır hükümetini utandırdı ve bunun üzerine kanal bölgesindeki polis memurlarına "son kurşunlarına kadar direnmeleri" emredildi. Emrin yerine gelmesi için ilk fırsat ertesi gün gerçekleşti ve bin beş yüz İngiliz askeri İsmailiye'deki valiliği kuşatıp teslim olun çağrısında bulundu. Hükümet binasını koruyan iki yüz elli polis teslim olmayı reddetti. İngilizler Mısır mevzilerini tank ve top ateşiyle dokuz saat döverken Mısırlılar da cephaneleri tükenene kadar savaştı. Sonunda teslim olduklarında Mısırlıların zayiatı kırk altı ölü ve yetmiş iki yaralıydı.

İngiliz saldırısının haberi yayılınca tüm Mısır ayağa kalktı. Ertesi gün, 26 Ocak 1952'de genel grev ilan edildi. On binlerce işçi ve öğrenci Kahire'de bir araya geldi. O gün şehir kendisini İngilizlere karşı yapılan büyük gösterilere teslim etti. Ama bu olanlar Kara Cumartesi'de olacakların yanında hiçbir şeydi.

Kara Cumartesi'de Kahire'de karanlık güçler iş başındaydı. Öfkeli bir gösteri olarak başlayan şey kısa sürede kalabalığın elli Mısırlı ve on yedi yabancıyı (dokuzu İngiliz) öldürdüğü şiddet olaylarına dönüştü. Kışkırtıcılar ve kundakçılar göstericilerin arasına karışıp kargaşayı azami seviyeye çıkardılar. Kara Cumartesi olaylarını bizzat yaşayan bir komünist olan Enver Abdülmelik göstericilerin hayretle bir kenarda durup kundakçıların Kahire'nin merkezindeki en zengin mahalleleri yakışını izlediğini anlatmıştı. "İzlemekten başka bir şey yapmadılar çünkü başkent onlara değil zenginlere aitti ve yananlar da o zenginlerin mülkleriydi. O yüzden hiçbiri bir şey yapmadı."[330] Gün içerisinde kalabalık, bir İngiliz kulübü, bir Yahudi okulu, Müslüman Kardeşler'in bir ofisi, dört otel

(aralarında ünlü Shepheard Hotel de bulunuyordu), dört gece kulübü, yedi depo, on yedi kafe ve restoran, on sekiz sinema ve aralarında banka, araba galerisi ve uçak bileti satış gişelerinin de bulunduğu yetmiş kadar diğer mülkü ateşe verdi.[331]

25-26 Ocak 1952'de yaşananlar Mısır'da siyasi istikrarın sonunu getirdi. Mısır tarihinde örneği görülmemiş kundakçılık eylemlerinin planlı olduğundan kimsenin şüphesi yoktu. Rivayetler ve komplo teorileri aldı yürüdü. Komünistler, sosyalistleri ve Müslüman Kardeşler'i suçladılar. Bazıları Kral Faruk'u gözden düşürmek için yapıldığını söyledi (Kahire'nin yandığı gece Kral, oğlunun doğum gününü kutlamak için bir ziyafet vermişti). Diğerleri yangınları çıkaranların Vafd'ı zayıflatmak isteyen Kral ve İngilizler olduğunu söylediler, böylece Kral'ın isteklerine tabi geçici bir hükümet kurulabilecekti.

Kara Cumartesi'deki rolü ne olursa olsun Kral Faruk, 27 Ocak'ta Mustafa Nahhas'ın Vafd hükümetini görevden aldı ve yerine krala sadık bağımsız siyasetçilerden oluşan bir kabine atadı. 24 Mart'ta meclis kapatıldı ve yeni bir meclis için yapılacak seçimler de süresiz olarak ertelendi. Anlaşılan Faruk babasının ayak izlerini takip ederek 1930'daki sarayın idareyi ele aldığı günlere geri dönecekti. Halkın Mısır devletine olan itimadı zedelendi.

Nihayetinde Kahire'nin yakılma emrini kimin verdiğinin fazla bir ehemmiyeti yoktu (buna tatmin edici bir cevap henüz bulunamadı). Rivayetler ve komplo teorilerinin monarşi ve hükümete karşı duyulan güvene verdiği zarar bir ihtilalin yolunu açtı.

Mısır'daki 1952 darbesinden çoğu kişi küçük bir grup subayın hükümeti devirmesi olarak bahseder. Kendilerine Hür Subaylar diyorlardı ve liderleri de Cemal Abdülnasır'dı. Hür Subaylar vatanseverlik ve Mısır kralı ile parlamenter hükümetin ülkeyi başarısızlığa sürüklediği inancı etrafında birleşmişlerdi. Nasır ve arkadaşları Filistin Savaşı'nda yaşadıkları nedeniyle şaşkına dönmüşlerdi çünkü yetersiz teçhizatla cepheye gönderilmiş, aylarca muhasara altında kalmış ve sonunda da yenilmişlerdi. Hür Subaylar ilk olarak İngiliz emperyalizmine direnmek için bir araya geldiler. Zamanla İngiltere'den tam bağımsızlık elde etmelerinin önünde duran en büyük engelin Mısır hükümeti olduğunu düşünmeye başladılar.

Filistin Savaşı'ndan sonra Nasır en güvendiği arkadaşlarıyla gizli bir siyasi hücre kurdu. Filistin savaşı gazileri olan Abdülhekim Ömer, Salih Selim, Müslüman Kardeşler'le irtibatı olan Enver Sedat ve Ha-

lit Muhittin gibi komünistleri, desteği olabildiğince geniş bir tabana yayabilmek için bir araya getirdi. İlk toplantılarını 1949 sonbaharında Nasır'ın oturma odasında yaptılar. Hür Subaylar teşkilatı büyüdükçe tespit edilmemeleri için birbirinden bağımsız olan yeni hücreler teşkil edildi. Hücrelerin üyeleri Mısır Silahlı Kuvvetleri'nin farklı dallarındaki kendileri gibi düşünen subayları da aralarına katıyordu.[332] 1950 sonbaharında anti emperyalist davalarına diğer subayları da çekmek için ilk broşürlerini yayımlandılar.[333]

Kara Cumartesi hadiseleri Hür Subaylar hareketini de değiştirdi. Ocak 1952'ye kadar hedefleri emperyalizmle mücadele etmekti ve hükümeti yolsuzluk ve İngilizlerle işbirliği yaptığı için eleştirmekten genelde kaçınırlardı. Ocak 1952'den sonra ise Hür Subaylar açıkça Kral Faruk'un ve onun tayin ettiği kralcı hükümetin devrilmesini tartışmaya başladılar. Darbe yapacakları tarih olarak 1952 yılının Kasım ayını belirlediler ve muhalif subayları da davalarına dâhil etme gayretlerini artırdılar.

Saray ve Hür Subaylar'ın kaçınılmaz yüzleşmesi Aralık 1951'de Mısır Subay Kulübü yöneticisinin seçiminde gerçekleşti. Faruk'un gözünde Subay Kulübü subayların kendisine sadakatini gösteren bir barometreydi. Hür Subaylar bu seçimleri Kral ve destekçileriyle karşı karşıya gelebilmek için bir araç olarak kullanmaya karar verdiler. Nasır ve arkadaşları popüler General Muhammed Necib'i muhalifler safında kulüp yöneticiliğine aday olması için ikna ettiler. Necib ve muhalifler seçimi ezici bir çoğunlukla kazanınca Kral Faruk sonuçları değiştirebilmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Faruk bizzat devreye girerek Necib'i görevden aldı ve Subay Kulübü seçimini iptal etti. Hür Subaylar derhal Kral'a karşı gelmezlerse tüm itibarlarını kaybedeceklerini anladılar. Nasır'ın en yakın arkadaşlarından biri olan Abdülhâkim Ömer ise Hür Subaylar'ı şöyle ikaz etti, "Kral bize ağır bir darbe indirdi ve misliyle karşılık vermezsek teşkilatımız subayların gözünde itibarını yitirir ve bir daha hiç kimse bize katılmaz."[334]

Hür Subaylar'ın tümü derhal harekete geçmezlerse sonlarının hapis olacağı hususunda hemfikirdiler. Nasır, Hür Subaylar'ın en tecrübelilerinden olan General Necib'le krallığa karşı bir darbe planı hazırlamak için bir araya geldi. "Hepimiz Mısır'da bir darbe ortamının hazır olduğuna inanıyorduk," demişti Necib hatıralarında. Kral ve kabinesi İskenderiye'deki yazlıklarına gitmiş ve Kahire'yi askerlere bırakmışlardı. "Hava o kadar sıcak ve boğucuydu ki bizden başka hiç kimsenin aklına

darbe fikri gelmiyordu," demişti Necib. "Dolayısıyla harekete geçmemiz için ideal zamandı." Kral yeni bir kabine atayacak zaman bulamadan ve "casusları onların kim olduğunu ve neler yapmaya niyetli olduklarını keşfetmeden" harekete geçmeye karar verdiler.[335]

Hür Subaylar artık dönüşü olmayan bir noktaya gelmişlerdi. Yeni rejime karşı komplo kurmanın riski büyüktü. Hür Subaylar başarısız olurlarsa ihanetle suçlanacaklarını biliyorlardı. Planlarını titizlikle gözden geçirdiler: radyo istasyonları ve askerî karargâhları eşzamanlı ele geçireceklerdi. Sadık askerî birlikleri darbecilerin önderliğinde seferber edeceklerdi. Halkın güvenliğinin temini ve dış müdahalenin önlenmesi için tedbirler alınacaktı. 23 Temmuz 1952'de darbe yapmadan önce dikkate almaları gereken daha pek çok teferruat bulunuyordu.

Darbeyi planlayanlar hükümet tarafından yakından takip edildiklerinden darbeden önceki birkaç gün hayli endişeli geçmişti. General Necib darbenin arifesinde yaverlerinden biri tarafından hükümete karşı komplo tezgâhlamak suçundan tutuklanacağı yönünde ikaz edilmişti. "Ne kadar telaşlandığımı gizlemek için elimden geleni yaptım," diyor Necib anılarında. Gözetlendiğini ve Hür Subaylar'ın yakalanmasına neden olmak istemediğini söyleyerek darbenin yapıldığı gece evinden çıkmamıştı.[336] Enver Sedat o gece karısıyla sinemaya gitmiş, orada birisiyle kavga edip polis karakoluna giderek şikâyette bulunmuştu – başarısızlık durumunda ilgisi olmadığını ispat etmek için mükemmel bir bahane.[337] Hatta Cemal Abdülnasır ve Abdülhekim Ömer darbe yapmak için sivil kıyafetlerle gelerek diğerlerini şaşırtmışlardı (üniformalarını daha sonra giydiler).[338]

Endişe ve korkularına rağmen Hür Subaylar neredeyse kansız bir darbe yapmayı başardılar. Asi askerî birlikler Mısır ordu karargâhını kuşattı ve hafif direnişin üstesinden gelip 23 Temmuz sabahı saat 02.00'da tesisi ele geçirdiler. Karargâh emniyete alındıktan sonra darbeyi destekleyen askerî birimler henüz şehir uykudayken Kahire'nin stratejik noktalarını işgal etmeye başladı. Ordu mevzilenirken Enver Sedat millî radyo istasyonuna gitti ve Genelkurmay Başkanı General Muhammed Necib adına darbe yapıldığını ilan ederek klasik bir darbeyi tamamlamış oldu.

Neval El Saadavi 23 Temmuz'da Kasr el Ayni Hastanesi'nde çalışıyordu ve anonsu duyduktan sonra nasıl sevindiğini şöyle anlatıyor. "Hastalar yattıkları yerden radyoyu dinliyorlardı. Birden müzik kesildi

ve ordunun yönetime el koyduğunun ve Faruk'un artık kral olmadığının ilan edildiği bir anons yapıldı." Hastaların tepkisi onu şaşırtmıştı. "Hastalar birden odalarından dışarı koşup yaşasın ihtilal diye bağırmaya başladılar." Ağızlarının açık olduğunu, kollarını havada salladıklarını ve gömleklerinin arkalarından uçuştuğunu görebiliyordum. Sanki morgdaki cesetler bile dirilip yaşasın ihtilal diye bağıracaklardı." Gerçekten de ölüler bile durumdan etkilenmişti çünkü hastaneden ayrılan bir cenaze alayının haberi duyunca durduğunu görmüştü. "Tabutu taşıyan adamlar onu kaldırıma bıraktılar ve kalabalığa karışıp yaşasın ihtilal diye bağırmaya başladılar ve az önce merhum için yas tutan bir kadın ağlamayı bırakıp sevinçle bağırmaya başladı."[339]

23 Temmuz'da Kral Faruk ve hükümeti devrildi. Fakat Hür Subaylar'ın bundan sonra ne yapacaklarına dair fazla bir fikirleri yoktu. "Devrimi yaptığımız zaman hazırlıksız olduğumuz ortadaydı, yönetimi devralacak durumda değildik," diyor Sedat anılarında. "Bakan olmak gibi bir hevesimiz yoktu. Öyle ki bir hükümet programı bile hazırlamış değildik."[340] Tecrübeli siyasetçi Ali Mahir'den hükümeti kurmasını istemeye karar verdiler. Özgür Subaylar'ın Kral Faruk'u ne yapacaklarına dair bir fikirleri de yoktu: Tutuklayacaklar mıydı? Yoksa idam mı edeceklerdi? Nasır zekice hareket ederek Faruk'un kendi rızasıyla çekilmesini sağlayıp sürgüne gitmesine izin vererek zaten sevilmeyen bir kralı şehit mertebesine yükseltip yeni hükümetin başına yeni dertler açmaktan kurtulmuş oldu. Faruk tahtı küçük oğlu II. Ahmet Fuat'a, bir naiple yönetecekti, bırakarak çekildi ve 26 Temmuz'da İskenderiye Limanı'ndan kraliyet yatı Mahrussa'yla 26 pare top atışı eşliğinde uğurlandı.

"Ona selam verdim ve o da selamımı aldı," demişti Necib anılarında:

"Uzun ve mahcup edici bir duraksama yaşandı. İkimiz de ne diyeceğimizi bilemedik.

'Bizi yaptığımız şeyi yapmak zorunda bırakan sizdiniz efendim.'

Faruk'un cevabı hayatım boyunca kafamı kurcalamaya devam etti.

'Biliyorum,' dedi. 'Siz benim hep yapmayı düşündüğüm şeyi yaptınız.'

Öyle şaşırmıştım ki tek kelime edemedim. Selam verdim ve diğerleri de selam verdiler. Faruk selamımızı aldı ve el sıkıştık.

'Orduya iyi bakacağını umuyorum,' dedi. 'Bildiğin üzere onu dedem kurdu.'

'Mısır ordusu,' dedim, 'emin ellerdedir.'

'Göreviniz zor olacak. Mısır'ı idare etmek kolay değildir.'"[341]

Aslında General Necib'in Mısır'ı yönetme şansı pek olmamıştı. Kısa süre sonra görüleceği gibi Mısır'ın hakiki lideri Nasır'dı.

Hür Subaylar devrimi Mısır siyasetinde yeni ve genç neslin söz sahibi olduğu anlamına geliyordu. Elli bir yaşındaki Necib ortalama yaşı otuz dört olan bir hareket için biraz ihtiyar kalıyordu. Tümü köylü kökenliydi ve ordu sayesinde bu seviyeye gelmişlerdi – 1880'lerde Albay Ahmet Arabi'nin çevresinde olan pek çok kişi gibi.

Arabi gibi Hür Subaylar da kraliyet ailesini saran Türk-Kafkas seçkinlerin imtiyaz ve gösterişlerinden rahatsızdılar. İktidara geldikten sonra yaptıkları ilk icraatlardan birisi bey ve paşa gibi Türk unvanlarını kaldırmak oldu çünkü bunların "anormal bir kral tarafından onu hak etmeyen insanlara verildiklerini" düşünüyorlardı.[342]

Unvanları elinden alınan Mısır aristokrasisi daha sonra topraklarını da kaybetti. Hür Subaylar büyük bir toprak reformu başlatıp birey başına arazi büyüklüğünü iki yüz dönümle sınırlayan bir kanunu yürürlüğe koydular. Asil ailelerin büyük çiftliklerine el konuldu, bin yedi yüz kadar büyük toprak sahibinin arazileri müsadere edildi ve paraları da kendilerine otuz yıllık bonolarla ödendi. Toplamda üç yüz altmış beş bin dönümlük arazi Mısır soylularının elinden alındı. Bu araziler beş dönümden fazla toprağı olmayan çiftçilere dağıtıldı. Serveti sahip olduğu topraklardan gelen sivil bir seçkin olan Başbakan Ali Mahir bu uygulamaya şiddetle itiraz etti. Hür Subaylar halkın desteğinin bir grup seçkinin dileklerine ağır basacağını düşünerek Eylül 1952'de Mahir'in istifasını kabul ettiler.

Toprak reformunun Hür Subaylar açısından pek çok siyasi faydası oldu. 1952 toprak reformundan Mısır çiftçilerinin sadece küçük bir bölümü istifade edebilmiş olsa da –21,5 milyonluk Mısır nüfusu içerisinde yüz kırk altı bin aile– bu uygulama Mısır halkının moralini tarif edilemez şekilde yükseltti.[343] Halkın desteğini kazanan askerler iktidarın dizginlerini daha sıkı kavrayıp siyasette daha doğrudan bir rol oynamaya başladılar.

Hür Subaylar siyasete atılınca ne kadar etkili olabileceklerini de gösterdiler. General Necib, Eylül 1952'de yeni ve büyük ölçüde sivil bir hükümet teşkil edilmesini kabul etti. Nasır devrimle ilgili meselelerin halli için askerlerden oluşan Devrimci Komuta Konseyi (DKK) adında bir komite kurdu, hükümetle artan şekilde işbirliği yaptı ama Necib'le

gittikçe ayrı düşmeye başladılar. Askerler kısa sürede Mısır siyasetini çok particilikten temizlediler. Ocak 1953'te, Vafd ve Müslüman Kardeşler'in baskılarına cevaben, DKK tüm partileri yasaklayıp paralarını devlete aktardı. Perde arkasında çalışan Albay Nasır, Özgürlük Birliği adında devlet destekli bir parti kurdu. Nasır dünya savaşları arasındaki dönemdeki hizipçiliğin kaynağının çok partili sistem olduğunu söylüyordu. Özgürlük Birliği partisinin halkın yeni rejime verdiği desteği artırmasını sağlayacağını umuyordu. DKK 18 Haziran 1953'te monarşiyi kaldırınca Nasır eski rejimle son bağı da kesmiş oldu. Mısır'da cumhuriyet ilan edildi ve Muhammed Necib de ilk devlet başkanı oldu. Firavunlar döneminden beri ilk kez Mısır, Mısır doğumlular tarafından idare edilecekti. Neval El Saadavi'nin de dediği gibi Necib, "Antik Mısır'daki Kral Mena'dan beri ülkeyi yönetecek ilk Mısırlıydı."[344]

Mısır Cumhuriyeti artık halkın hükümetiydi ve Mısır halkının büyük çoğunluğunun desteğini kazanmıştı. "Ülkedeki ruh hali tümüyle değişmişti," diyor Saadavi. "Geçmişte insanlar asık suratla ses çıkarmadan dolaşırlardı. Artık sokaklar tümüyle değişti. İnsanlar gülüyor, sohbet ediyor, merhabalaşıyor, tanımadıklarıyla bile el sıkışıyor, birbirlerine nasıl olduklarını soruyorlar. Yeni rejimden dolayı birbirlerini tebrik ediyor ve ileride neler olabileceğine dair fikir yürütüyorlar."

Yeni hükümetin karşılaştığı en büyük zorluk insanların çok büyük olan beklentilerini karşılayabilmekti. Kolay olmadı. Yeni Mısır hükümeti göz korkutacak derecede fazla ekonomik sorunu da devralmıştı. Ülke tarıma fazla bağımlıydı ve ülkenin çöl olması da tarım üretimini sınırlıyordu. Yeni sulama kaynakları bulmadan ekilebilir araziyi genişletmek imkânsızdı. Mısır sanayisi çok geriydi. 1953'te Mısır'ın gayrisafi millî hasılasının yüzde otuz beşi tarım iken sanayinin payı sadece yüzde on üçtü (GSMH'nin kalan yüzde elli ikisini de hizmet sektörü oluşturuyordu).[345] Sanayinin bu denli yavaş gelişmesinin temel nedeni kamu ve özel yatırımların eksikliğiydi. Nüfus artışı istihdam artışından çok daha büyük olduğundan gittikçe daha az sayıda Mısırlı hayatını idame ettirebilecek bir iş bulabilme fırsatı elde ediyordu.

Devrim Komuta Konseyi subaylarının tüm bu sorunlara radikal bir çözümü bulunuyordu: Nil üzerine yapılacak bir baraj. Mühendisler bu baraj için müsait mekân olarak Yukarı Mısır'daki Asvan şehri yakınlarını seçmişlerdi. Yeni Asvan Barajı ekilebilir arazileri altı milyon dönümden sekiz ila dokuz buçuk milyon dönüme çıkarmaya yetecek kadar su

depolayabilecek ve Mısır sanayisinin ve tüm ülkenin ihtiyaç duyduğu elektrik enerjisini sağlayabilecekti.[346] Böyle bir projenin maliyeti yüzlerce milyon dolardı – Mısır'ın kendi kaynaklarıyla karşılayabileceğinden çok daha fazla bir para.

Asvan Barajı'nın maliyetini karşılayabilmek ve Mısır ekonomisinin bağımsızlık kazanmasını sağlamak için yönetimdeki subayların uluslararası ilişkilere adım atmaları kaçınılmazdı. Fakat Mısır, istiklali konusunda son derece kıskançtı ve hedeflerine egemenliğinden taviz vermeden erişmeyi amaçlıyordu. Hür Subaylar çok geçmeden taviz vermeden dünyanın geri kalanıyla temasa geçmenin ne kadar zor olduğunu öğreneceklerdi.

Uluslararası arenada Mısır hükümetinin bir numaralı önceliği İngilizlerin tam olarak çekilmesini sağlamaktı. Bu, Mısır milliyetçilerini yarım asırdır uğraştıran, bir türlü bitmeyen bir meseleydi.

Nisan 1953'te Nasır ve adamları Birleşik Devletler'in gözetiminde, İngiltere'nin Mısır'dan kesin olarak çekilmesini sağlamak için, İngiltere'yle müzakerelere başladılar. İki taraf için de risk çok fazlaydı. Nasır başarısız olursa Hür Subaylar'ın sonunun geleceğine inanıyordu ve İngiltere de sömürgecilik sonrası dönemde dünya üzerindeki konumu hususunda fazlasıyla hassastı. Süreç on altı aya kadar uzadı, müzakerelere defalarca ara verilip yeniden başlandı. Sonuç olarak Mısır ve İngiltere bir anlaşmaya varmayı başardılar, bu anlaşmaya göre İngiltere, Mısır'daki tüm askerî personelini yirmi dört ay içerisinde çekecek ve kanal bölgesinde yedi yıllık bir geçiş süreci için bin iki yüz sivil uzman bırakacaktı. Bu tam ve şartsız bir çekilme sayılmazdı: İngiliz askerlerinin çekilmesinin iki yıl gecikmesi ve İngiliz uzmanların yedi yıl kalmasına izin verilmesi bazı milliyetçi çevrelerde eleştirilere neden oldu. Ama bu, Temmuz 1954'te Nasır'ın DKK'nin onayını almasına yetecek kadar bir bağımsızlıktı. İki hükümet arasındaki anlaşma 19 Ekim 1954'te imzalandı ve son İngiliz askeri 19 Haziran 1956'da Mısır topraklarını terk etti.

İngiltere'yle varılan yeni anlaşma Mısır içerisinde eleştirilere hedef oldu. Devlet Başkanı Muhammed Necib genç rakibi Cemal Abdülnasır'ı hırpalamak için anlaşmanın zayıf noktalarına yüklendi. Sadece kukla olmaktan sıkılan Necib, devlet başkanı olduğundan dolayı tüm yetkinin kendi elinde olması gerektiğini düşünmeye başladı. Nasır, Devrimci Komuta Konseyi üzerindeki kontrolü vasıtasıyla devlet başkanının yetkilerini

bir bir elinden alıyordu. 1954 başlarında Nasır ve Necib arasındaki ilişki iyice gerginleşti ve Necib İngilizlerin çekilmesi konusunda eleştiride bulunduktan sonra Nasır adamlarına Necib'i gözden düşürmeleri ve halkı ona karşı çevirmeleri emrini verdi.

Müslüman Kardeşler de İngilizlerin yarım çekilmesini kullanarak Hür Subaylar rejimine yükleniyordu. 1953'te diğer tüm partilerle birlikte yasaklanan İslamcı teşkilat zaten yeni rejime diş biliyordu. 1954 başında Nasır'ın, Kardeşler'i kapatması onu İslamcı aşırı bir grubun hedef listesine sokmuştu. Hatta göğsüne dinamit bağlayıp Nasır'a yeterince yaklaşabilecek bir canlı bomba kullanmayı bile düşündüler – Orta Doğu'daki ilk canlı bomba kullanma teşebbüslerinden birisi. Ama 1954'te bu taktik İslamcılara pek cazip gelmiyordu ve bir gönüllü de bulamadılar.[347]

26 Ekim 1954'te Mahmut Abdüllatif adında bir Müslüman Kardeşler üyesi daha geleneksel bir metotla Nasır'a suikast teşebbüsünde bulundu. İngilizlerle yaptığı tahliye anlaşmasını kutladığı bir konuşma sırasında Nasır'a sekiz el ateş etti. Abdüllatif kötü bir nişancıydı – kurşunlardan hiçbiri isabet etmedi. Fakat mermiler etrafında uçuşurken Nasır kahramanca hareket etti. Ateş altında kımıldamadı bile ve sadece konuşmasına kısa bir ara verdi. Duygu dolu olarak konuşmasına tekrar başladığında radyo yoluyla eriştiği Mısır ve tüm Arap dünyasındaki dinleyicilerini etkiledi: "Vatandaşlarım," diye bağırdı Nasır mikrofondan, "kanım sizin ve Mısır için dökülecek. Sizin için yaşıyorum ve sizin hürriyet ve haysiyetiniz için öleceğim." Kalabalık çılgınlar gibi tezahürat yaptı. "Beni öldürsünler; bu sizin daha gururlu, şerefli ve hür olmanızı sağlayacaksa hiç önemli değil. Eğer Cemal Abdülnasır ölürse hepiniz bir Cemal Abdülnasır olacaksınız."[348]

Durum bundan daha dramatik olamazdı ve Mısır halkı Nasır'ı en büyük liderleri olarak bağrına bastı. Bu popülerliği kullanan Nasır, devrimi tümüyle üstlendi, artık Devlet Başkanı Muhammed Necib ve Müslüman Kardeşler'den kurtulacak seviyeye yükselebilmişti – halkın sadakatine karşılık iki ana rakibi. Müslüman Kardeşler'in binlerce üyesi tutuklandı ve aralıkta altı tanesi suikast teşebbüsü suçlamasından asıldı. Necib yargılandı ve herhangi bir şeyden dolayı suçlanmasa da 15 Kasım'da devlet başkanlığı görevinden alındı ve sonraki yirmi yılı ev hapsinde geçirdi.

Mısır'ın artık tartışmasız tek efendisi vardı. 1954 sonundan 1970'deki ölümüne kadar Nasır, Mısır'ın devlet başkanlığını yaptı ve Arap dünyasının başkomutanı gibi hareket etti. Gelmiş geçmiş hiçbir Arap liderinin

Araplar üzerinde böyle bir etkisi olmamıştı ve çok azı Nasır'ın dünya üzerindeki etkisine denk bir etkiye sahip olmayı başarabilmişti. Mısır, her şeyin mümkün göründüğü, saf adrenalinle devam edip yıllarca sürecek büyük bir maceranın kıyısındaydı.

İngilizlerle tahliye anlaşmasının tamamlanmasından sonra sıra Mısır'ın yapılacak işler listesindeki ikinci madde olan yeni İsrail devletiyle ilişkilere geldi. Mısır ve Yahudi devleti arasındaki sınır hayli gergindi. Başbakan David Ben-Gurion, Hür Subaylar'ın niyetlerini kestirebilmek için birkaç girişimde bulunmuştu ama Nasır ve adamları İsrail'le doğrudan temasa geçmekten kaçınmıştı (1953'te Paris'te İsrailli ve Mısırlı diplomatlar arasında gizli görüşmeler gerçekleşti ama bir ilerleme kaydedilemedi). Ben-Gurion yeni askerî liderlerin idaresindeki Mısır'ın, Arap dünyasının Prusyası haline gelebileceğine hükmederek bunun İsrail'in başına bela olacağını öngördü. Oysaki Nasır, değil yeni komşusuna saldırmak ona karşı savunma yapacak kadar bile askerî güce sahip olmadıklarını biliyordu. İsrail'e bir tehlike teşkil edecek hale gelebilmek için Mısır'ın yurt dışından gelecek teçhizata ihtiyacı vardı. Fakat Nasır çok geçmeden yabancı devletlerle girişilecek silah pazarlığının Mısır'ın bağımsızlığından taviz verilmeden yapılmasının imkânsız olduğunu anladı.

Nasır yüzünü önce ABD'ye dönüp Kasım 1952'de Amerikalılardan yardım istedi. Buna cevaben Hür Subaylar'dan ABD'ye bir heyet göndererek tank, uçak, top ve gemi ihtiyaçlarını bildirmeleri istendi. Amerikalılar ilkesel olarak yardım etmek istiyorlardı ama silah yardımında bulunmadan önce Mısır'ın bölgesel savunma paktına imza atmasını talep ettiler.

Mayıs 1953'te Dışişleri Bakanı Foster Dulles, İsrail ve Arap devletleri arasında barış yapılmasını sağlayarak Amerika'nın süper güç rakibini Orta Doğu'da tecrit etme amacıyla Kahire'ye geldi. Mısırlı yetkililerle yapılan görüşmeler kısa sürede silah meselesine geldi. Dulles açıkça Birleşik Devletler'in Mısır'a yardım etmeye istekli olduğunu ama bunu ancak Orta Doğu Savunma Organizasyonu'na (MEDO) katılması kaydıyla yapacağını söyledi. Bu paktın sonucunda Mısır, Sovyetler Birliği'ne karşı ABD ve İngiltere'nin resmî müttefiki olacaktı.

Nasır, Dulles'ın teklifini en başından reddetti. MEDO, Mısır'da İngiliz nüfuzunun artması için bir temel teşkil edecekti – hiçbir Mısır yöneticisinin kabul edemeyeceği bir şeydi bu. Nasır'ın, Dulles'a bir türlü anlatmayı beceremediği şey Mısırlıların, Sovyetler Birliği'nden korkmak

için bir nedenlerinin olmamasıydı. Mısır'a yönelik asıl tehdit İsrail'di. Muhammed Heykel (doğumu 1923) Mısır'ın günlük *el-Ehram* gazetesinin editörüydü ve Nasır'ın güven duyduğu sırdaşlarından birisiydi. Nasır'ın Dulles'a şu soruyu sorduğunu söylemektedir: "Gidip de halkıma benden yüz kilometre uzaktaki Süveyş Kanalı'nda elinde tabanca tutan birini (diğer bir deyişle İsrail) görmezden gelip on bin kilometre uzakta elinde bıçak tutan birinden endişelendiğimi nasıl söylerim?"[349]

1954'te İngiliz-Mısır tahliye anlaşmasının imzalanmasından sonra Mısır-İsrail ilişkileri daha da kötüye gitti. Ben-Gurion, Süveyş'teki İngiliz varlığını Mısır ile kendi ülkesi arasında tampon bölge olarak görmüştü ve İngilizlerin çekilmesinin sonuçları hoş olmayabilirdi. Temmuz 1954'te İsrail askerî istihbaratı Mısır'da gizli operasyonlara başladı, Kahire ve İskenderiye'deki İngiliz ve Amerikan kurumlarına yangın bombaları yerleştirdi. Mısır, İngiltere ve ABD arasında bir kriz çıkarıp İngiltere'nin kanaldan çekilmesini bir kez daha düşünmesini sağlamak istiyorlardı.[350] Fakat İsrail casuslarından birisi bombayı yerleştiremeden yakalandı ve her şey ortaya çıktı. Lavon Hadisesi'ne (fiyaskoyla suçlanan savunma bakanı Pinhas Lavon'un adı verilmişti) dâhil olanlardan ikisi daha sonra idam edildi, biri hapishanede intihar etti ve diğerleri de uzun yıllar hapis yattılar.

Lavon Hadisesi ve İsrail ajanlarının idam edilmesi sonrasında İsrail ve Mısır arasındaki gerginlik yeni bir seviyeye ulaştı. Başbakanlıktan bir yıl kadar süreyle istifa edip görevi barışçı Moşe Şaret hükümetine devreden Ben-Gurion, Şubat 1955'te tekrar başbakan oldu. Göreve gelir gelmez de 28 Şubat 1955'te Gazze'deki Mısır kuvvetlerine kahredici bir saldırı düzenledi.

1948 Savaşı sonrasında Filistin mandasından Mısır'ın elinde kalan tek toprak parçası Gazze Şeridi'ydi ve binlerce Filistinli mülteciyle doluydu. Gazze ve İsrail arasındaki sınır sıklıkla evsiz Filistinliler tarafından ihlal edilirdi, kimisi İsrail topraklarında kalan evlerinden eşyalarını geri almaya çalışır kimisi ise kendilerini evlerinden eden İsrail'e zarar vermeye uğraşırdı. Şubat 1955'te İsrail buna benzer sızma girişimlerini düzenleyeceği saldırıya bahane olarak kullandı. İki İsrail paraşütçü bölüğü Gazze sınırını geçti ve Mısır yerel ordu karargâhını imha edip otuz yedi Mısır askerini öldürdü ve otuz birini yaraladı. İsrail askerî üstünlüğünü sergilemişti ve Nasır, İsrail'e karşı koyabileceği daha iyi silahları bulamadığı müddetçe günlerinin sayılı olduğunu biliyordu.

Gazze'deki Mısır kayıpları Nasır'a fazla bir seçenek bırakmadı. Her zamankinden daha fazla askerî yardıma ihtiyacı vardı ama bu yardımları elde etmek için gereken tavizleri veremiyordu. İngiliz ve Amerikalılar silah yardımı yapmalarından önce bölgesel savunma ittifakına dâhil olması için Nasır'a baskı yapmaya devam ettiler. İngilizce konuşan ülkeler şimdi de NATO'nun desteklediği Bağdat Paktı'na katılması için Nasır'ı teşvik etmeye başlamışlardı. Şubat 1955'te Türkiye ve Irak, Sovyet yayılmacılığına karşı pakta dâhil olurken onları İngiltere, Pakistan ve İran izledi. Nasır, İngilizlerin Orta Doğu üzerindeki etkisini sürdürebilmek için tasarladığına inandığı ve Mısır'daki Hür Subaylar yerine Irak'taki Haşimi müttefiklerini ön plana çıkaracak Bağdat Paktı'na şiddetle karşıydı. Nasır, belli bir amacı olmadığını ileri sürerek Bağdat Paktı'nı kınadı ve diğer Arap devletlerinin de pakta katılmalarına, Amerika ve İngiltere'nin tüm çabalarına rağmen, mani oldu.

İngiltere Başbakanı Anthony Eden, Orta Doğu'da İngiliz siyasetinin yaşadığı her sorunun arkasında Nasır'ı görmeye başladı ve Mısır yönetimine karşı tutumunu sertleştirdi. Nasır ve Eden arasında hızla artan husumet göz önünde bulundurulduğunda İngilizlerin Mısır'a gelişmiş silahlar tedarik etmesinin bir yolu yoktu.

Nasır gelişmiş silahlara sahip olabilmek için bu sefer de Fransızlara yaklaştı. Fakat Kuzey Afrika'daki milliyetçi hareketleri desteklediğinden dolayı Fransızların da arası Nasır'la pek iyi değildi. Tunus, Fas ve Cezayir'deki milliyetçiler Fransa'dan tam bağımsızlık elde etmek için hazırlanıyorlardı ve Mısır'ı da hem örnek hem de müttefik olarak görüyorlardı. Nasır da kendisini Kuzey Afrikalı milliyetçilere yakın görüp emperyalizme karşı sürdürdükleri mücadeleyi Arap dünyasının yabancı hâkimiyetine karşı sergilediği direnişin bir parçası olarak kabul ediyordu. Mali ya da askerî olarak onlara destek olacak konumda olmasa da sürgün edilen milliyetçileri misafir ederek onları kendi ülkesi sınırları içinde direnişlerini örgütlemeleri için serbest bırakıyordu.

Nasır, Kuzey Afrikalılara böylesine kucak açmaya devam ettiği müddetçe Fransızların ona askerî destek vermeye niyeti yoktu. Araplar ile Fransızlar arasında seçim yapmak zorunda kalan Nasır, Arapları seçti. Fransızların Arap milliyetçiliğine karşı kaybetmekte olduğu bir mücadeleyi sürdürmesi onların Nasır'a daha fazla diş bilemelerine neden olmuştu.

Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı'nın başında Nazi Almanyası'na yenilmesi Fransızların Kuzey Afrika'daki otoritesine büyük bir darbe indirmişti. İşbirlikçi Vichy rejiminin morali bozuk koloni yöneticileri bir zamanların büyük bir imparatorluğunun zayıf temsilcileriydiler. Tunus, Cezayir ve Fas'ta milliyetçiler Fransa'nın bu zayıflığından cesaret aldılar.

Kasım 1942'de Amerikan birlikleri Fas'ta Vichy kuvvetlerini kolayca yendi. İki ay sonra Başkan Franklin Roosevelt ve Başbakan Winston Churchill, Kuzey Afrika seferini belirlemek için Fas'ta bir araya geldi. Fas Sultanı V. Muhammed tarafından davet edildikleri bir akşam yemeğinde Roosevelt açıkça Fransız emperyalizmini eleştirdi. İleride Fas tahtına II. Hasan olarak geçecek olan kralın oğlu Hasan da yemekteydi. Roosevelt'in, "Koloni sisteminin modası geçmiştir ve bitmeye mahkûmdur," dediğini nakletmişti. Emperyalist bir gücün başbakanı olan Churchill ise aynı fikirde olmasa da Roosevelt onu bu düşüncesine biraz daha sıcak bakmaya ikna edebildi. Hasan'a göre Roosevelt, "-En kısa sürede gelmesini beklediği– savaş sonrası dönemi öngörmüştü ve bu dönemde Fas, Atlantik Paktı ilkelerine göre bağımsızlığını kazanacaktı." Roosevelt, bağımsızlığını kazandığı zaman ABD'nin Fas'a ekonomik yardımda bulunacağına söz verdi.[351]

Roosevelt'in sözleri yemek masasından çok daha uzaklara ulaştı. Ziyaretinden iki hafta sonra bir grup milliyetçi, bir manifesto yazıp ABD Başkanı'ndan Fas'ın bağımsızlığına destek olmasını istediler. Hatta Sultan, Almanya ve İtalya'ya savaş ilan edip müttefiklerin safında savaşa girmeyi bile teklif etti. Fakat hem İngilizler hem de Amerikalılar Fas'ın istiklali yerine General Charles de Gaulle'ün Özgür Fransa kuvvetlerini desteklemeye karar verip Haziran 1943'te Fas'ı, de Gaulle'ün Özgür Fransası'na teslim ettiler. Faslılar bağımsızlıklarını yabancıların desteği olmadan kazanmak zorundaydılar ve öyle de yaptılar.

Fas bağımsızlık hareketinin gücü krallık ve milliyetçiler arasındaki dayanışmadan geliyordu. Ocak 1944'te kendisine İstiklal Partisi adını veren yeni milliyetçi hareket Fas'ın bağımsızlığını talep eden bir manifesto yayımladı. İstiklal kral yanlısıydı ve manifestoda sultanın Fas halkı adına Fransızlarla görüşmesini talep ediyordu. Partinin tek şartı sultanın demokratik bir hükümetin kurumlarını tesis etmesiydi.

V. Muhammed, İstiklal'e tam destek verdi ki bu onu Fransızlarla karşı karşıya getirdi. Milliyetçi hareket, siyasi seçkinlerin dar çevresinden

1940'ların sonlarında işçi sendikaları ve halka yayılırken Sultan sömürge idaresi tarafından gittikçe artan şekilde Kuzey Afrika'daki Fransız İmparatorluğu'nu tehdit eden yılanın başı olarak görülmeye başlandı.

Arap dünyası da Faslı milliyetçilere moral desteği veriyordu. Sürgündeki Faslı milisler 1947'de Kahire'de Arap Mağribi Ofisi'ni kurdular bu vasıtayla siyasi eylemlerini planlayıp Fransız müdahalesine karşı propaganda faaliyeti yürüttüler. Mağribi Ofisi 1920'lerdeki Rif Savaşı sırasında Fransız ve İspanyollara karşı savaşmış Muhammed Abdülkerim el-Hattabi'yi, Abdülkerim olarak da bilinir, Reunion Adası'ndaki sürgünden Paris'e götüren bir gemiden kurtardıkları zaman bir anda herkes tarafından tanındılar. Abdülkerim, Kahire'de bir kahraman gibi karşılandı ve Kuzey Afrika Kurtuluş Komitesi'nin başkanlığına getirildi.

Fransızlar, Arap milliyetçiliğinin sonunda onlara Kuzey Afrika'daki topraklara mal olacağından gittikçe daha fazla endişe etmeye başladılar. V. Muhammed, Fas'ın Arap dünyasıyla olan bağına büyük önem vermeye başladı. Nisan 1947'de Tanca'da bir konuşma yapıp Fransızları hiç zikretmeden Fas'ın Araplarla olan bağlarından bahsetti. 1951'de katı bir Fransız generali, V. Muhammed'e bir ültimatom verdi: Ya İstiklal'i tekzip et ya da tahttan feragat et. Sultan, Fransız baskısına boyun eğse de büyük gösteriler düzenlemek için bir araya gelen milliyetçilerin ve halkın desteğini hiç kaybetmedi. İşçi sendikalarının grev çağrısı yapması ve milliyetçi gösterilerin isyana dönüşmesiyle Fas'ta ortalık karıştı.

Milliyetçi göstericiler Tunus'ta da ayaklanmışlardı. Aralık 1952'de Fransızlar Ferhat Haşid isimli işçi liderini suikast düzenleyerek öldürdüler. Onun öldürülmesi Tunus ve Fas'ta büyük gösterilerle protesto edildi. Fransız yetkililer büyük şehirlerdeki ayaklanmaları o kadar şiddetle bastırdılar ki istemeden de olsa milliyetçi harekete güç kazandırdılar. Faslı yazar Leyla Ebuzeyd uygulanan şiddetin yarattığı şoku *Fil Yılı* adlı kitabında dile getirdi. Kitabın anlatıcısı Zehra, Aralık 1952'de uygulanan şiddet üzerine yeraltı milliyetçi direniş hareketine katılmaya karar vermişti.

Direnişe gerçekten katılmadan önce de onlara da yakındım. O günü ve hadiseyi gayet net hatırlıyorum. O katliam ve Kazablanka'nın o kara günü asla unutulamaz. Ne zaman aklıma gelse vücudum uyuşuyor. Onları gördüm, Yabancı Lejyonu'na mensup Fransız askerler mahalleye yakın olan kışlalarından çıkıp makineli tüfekleriyle gördüklerine ateş ettiler.

Ne kadar zaman geçerse geçsin o silahların sesleri kulaklarımdan ve yere yığılan kadın ve çocukların görüntüleri gözümün önünden gitmiyor. Daha sonra çöp torbaları gibi kaldırıma yığılmış cesetler gördüm ama hiçbiri beni ilk gün şahit olduklarım kadar etkilemedi... O gün yaşam sevincimi kaybettim... Durum değişmeliydi, yoksa yaşamanın bir manası yoktu.[352]

Aralık 1952 isyanı sonrasında Fransız yetkilileri hem İstiklal'i hem de komünist partiyi kapattı ve yüzlerce siyasi eylemci sürgün edildi. Ama sultanın milliyetçi hareket üzerindeki birleştirici rolü değişmedi ve Fransızlar onun tahttan çekilmesini sağlamayı kafalarına koydular. Fransa'ya bağlı ve V. Muhammed'e karşı olan Fas ileri gelenleriyle temasa geçen Fransızlar, sultana karşı içeriden bir darbe tertip ettiler. V. Muhammed'in milliyetçi siyasetinin bir şekilde dine aykırı olduğuna ikna edilen bir grup dinî lider ve tarikat şeyhi, Ben Aarafa adındaki saltanat mensubu birisine sadakat bildirdiler. Fransız yetkililer sultanın tahttan çekilmesini istedi ve reddeden sultan 20 Ağustos 1953'te Fransız polisler tarafından tutuklandı ve zorla ülkeden götürüldü. V. Muhammed sonraki iki yılı Doğu Afrika'daki Madagaskar Adası'nda geçirdi.

V. Muhammed'in sürgün edilmesiyle Fas'ta durum sakinleşmedi. Milliyetçiler yer altına çekildiler ve siyasi temsil hakları ellerinden alındığından şiddet içeren taktiklere başvurmaya başladılar. Bazı Fransız koloni görevlilerini, Fransızlarla işbirliği yapan Faslıları ve hatta tahtı gasp eden Ben Arafa'yı öldürmeye teşebbüs ettiler. Fransızlar buna mukabil *Presence Française* (Fransız Varlığı) adında kendi terörist örgütlerini kurdular ve milliyetçi liderlere suikast düzenleyip destekçilerine gözdağı vermeye başladılar. Fransız polisi terör estirip şüpheli milliyetçileri tutukladı ve siyasi mahkûmlara işkence etti.

İşte Leyla Ebuzeyd'in otobiyografik romanındaki Zehra karakteri böyle bir ortamda direnişe katılmıştı. İlk görevi kocasının gizli hücresindeki adamlardan birine Fransız polisinin elinden kurtulup Kazablanka'dan Tanca'daki uluslararası bölgeye kaçması için yardım etmek oldu. Bu görev gerçekten ironikti çünkü kaçak, Fransızların Vietnam savaşı gazisiydi ve Dien Bien Phu'da bacağını kaybetmişti. Her şeye rağmen Zehra bu direniş savaşçısını güven içerisinde Tanca'daki uluslararası bölgeye kaçırmayı başarabildi.

Direnişin liderleri, ilk başarısının ardından Zehra'ya daha zor görevler verdiler. Kazablanka'nın merkezindeki bir işbirlikçinin dükkânının

kundaklanması görevine liderlik etti ve polis ile köpekler peşindeyken kalabalık pazar yerinden kaçıp canını zor kurtardı. Zehra bir bahçeye sığındığında orada yemek yapan kadınlar gördü. "Ben bir gerillayım," dedi kadınlara ve onlar da başka bir şey sormadan onu sakladılar. Kendisini Faslı kadınların koruması altında bulan Zehra siyasetin hayatını ve ülkesindeki kadınların konumunu nasıl değiştirdiğini düşündü. "Eğer büyükannem sağ olup benim bir dükkânı ateşe verdiğimi, silah taşıdığımı ve sınırdan adam kaçırdığımı görseydi olduğu yere yığılırdı," demişti Zehra.[353]

Kuzey Afrika'da 1954 yılı Fransız İmparatorluğu için dönüm noktası oldu. 1940'ların sonundan beri Fas ve Tunus'ta Fransızlara karşı durmadan protesto gösterileri yapılması Fransız yetkilileri bu iki sömürgelerindeki durumu tekrar gözden geçirmeye itti. İki devlet de yerel hanedanlar tarafından yönetiliyordu – Fas'ta Alaouite sultanları ve Tunus'ta Hüseyni beyleri. Fransızlar milliyetçi liderlerle anlaşıp dost bir hükümetin idaresinde bu devletlere bağımsızlık verirlerse bu ülkelerdeki çıkarlarını daha iyi koruyabileceklerini anladılar. Yaşanan iki olay Fransız emperyalist siyasetini altüst edip Fransız İmparatorluğu'nun sonunu getirecekti: Dien Bien Phu Muharebesi'nde (Mart-Mayıs 1954) Fransızların yaşadığı büyük hezimet sonunda Hindi Çin'in kaybedilmesi ve 2 Kasım 1954'te Cezayir'de bağımsızlık savaşının başlaması.

Fransızlar, Cezayir'i bir koloni olarak görmediler. Himaye altında olan Tunus ve Fas'tan farklı olarak Cezayir toprakları Fransa'ya dâhil edilmiş ve tıpkı Fransa devleti gibi bölgelere ayrılmıştı. Cezayir'de bir milyon Fransız vatandaşı yaşıyordu ve menfaatleri de Fransız parlamentosundaki seçilmiş temsilcileri tarafından korunuyordu. Fransızların gözünde –hem hükümetin hem halkın– Cezayir, Fransız toprağıydı. O yüzden Cezayir milliyetçileri savaş ilan ettiğinde Fransızlar tüm güçleriyle üzerlerine çullandılar. Vietnam'daki yenilgileri yüzünden iyice hırçınlaşmış ve tekrar teslim olmamayı kafasına koymuş askerlerini Cezayir'i milliyetçilere karşı "savunmak" maksadıyla gönderdiler.

Cezayir'de savaşla karşı karşıya kalan Pierre-Mendes hükümeti bunun Tunus ve Fas'a sıçramaması için hemen gerekli tedbirleri almaya başladı. Fransa Başbakanı bizzat Tunus'a gidip Tunus Beyi VIII. Muhammed el-Emin'den (saltanatı 1943-1956) Tunus'un bağımsızlığının müzakere edilmesi için yeni bir hükümet görevlendirmesini istedi. Milliyetçilere

karşı kendi elini güçlendirmek isteyen Bey en popüler milliyetçi parti olan Habib Burgiba'nın Neo-Destour Partisi'ni dışlamaya çalıştı. Ama Mart 1955'te halkın isteğine daha fazla karşı koyamayıp Burgiba'yı da görüşmelere katılması için davet etti.

Karizmatik Burgiba kısa sürede Tunus müzakere heyetinin liderliğini ele geçirdi ve önce Nisan 1955'te özerklik anlaşması yaptı ve ardından 20 Mart 1956'da Fransa'nın Tunus'un bağımsızlığını tanıdığı protokole imza attı. Hâkimiyetin millete ait olması yönündeki cumhuriyet ilkelerini benimseyen Burgiba, Fransız koloni yönetimiyle işbirliği yapmış olduğu için gözden düşmüş olan Tunus monarşisini ortadan kaldırmak adına harekete geçti. Tunus cumhuriyeti Habib Burgiba'yı ilk cumhurbaşkanı olarak seçti ve kendisi sonraki otuz yıl bu makamda kaldı.

Fransızlar, Fas'ta Sultan V. Muhammed'in Madagaskar'dan geri gelip tekrar tahta çıkmasına izin vererek ortamı yatıştırmaya çalıştılar. 16 Kasım 1955'te Fas'a dönen Sultan coşkulu bir kalabalık tarafından karşılandı. İki gün sonra V. Muhammed, Rabat'taki sarayından Fas millî bayramı Fete du Trone münasebetiyle halka hitap etti. "O günü nasıl tasvir edebilirim ki?" diyordu Zehra, milliyetçi özgürlük savaşçısı Leyla Ebuzeyd'in otobiyografik romanında. "Tüm Kazablanka sahneler ve hoparlörlerle birbirine bağlanmış tek bir büyük kutlama alanı haline gelmişti sanki. Şarkılar ve oyunlar nutuklara karıştı ve her yanı kaldırımlarda demlenen çayların kokusu sardı." Zehra, ailesi ve arkadaşları Sultan'ın konuşmasını dinlemek için otobüsle Kazablanka'dan Rabat'a geldiler. Sarayın balkonuna çıkan V. Muhammed ve iki oğlunu kalabalığın nasıl bir tezahüratla karşıladığını hâlâ hatırlıyordu. "18 Kasım'daki nutkunu kim bilir kaç kere dinledim? Ne nutuktu ama! Ezberledim ve bugün bile ezberimden söyleyebilirim."

Zehra, Sultan'ın sözlerini ezberinden tekrar eder: "Bu mübarek günde Rabbim rahmetini bizlere iki kez gösterdi. Uzun ve ızdıraplı bir ayrılığın ardından sevgili vatanıma ve onlara sadakatle bağlı olduğum gibi onların da bana sadakatle bağlı olduklarını bildiğim ve çok özlediğim halkıma tekrar kavuşabildim." Sultan'ın mesajı açıktı: Fas'ın bağımsızlığını kazanabilmesinin tek nedeni halk ve kralın birbirlerini desteklemesiydi. Zehra'ya göre 18 Kasım hadisesi Fransızların sürgündeki Sultan ile halkın arasını açmak için harcadıkları çabaların nasıl boşa gittiğinin en güzel göstergesiydi. "Sultan'ın konuşması hepimize yürekten tesir etmişti. Sürgünü onu mübarek bir kıyafet gibi sarmıştı ve

Sultan bir insan değil de sanki bir ideal ya da bir ilkeymiş gibi insanlar sırf onun yüzünden direnişe katılmışlardı. Fransızlar onu sürgün etmemiş olsalardı Fas'ta daha uzun süre kalacaklarından hiç şüphem yok."[354]

2 Mart 1956'da Fas, Fransa'dan bağımsızlığını elde etti.

Fas ve Tunus bağımsızlıklarını elde edene kadar geçen zaman zarfında Cezayir topyekûn savaşa girmişti. Başta küçük bir grubun düzensiz direnişi olarak başlayan şey (1 Kasım 1954'te 900-3000 savaşçı civarındaydı) çoğunlukla silahsız sivillerin –hem göçmen hem Cezayirli– hedef gözetmeksizin katledildiği büyük bir ayaklanmaya dönüştü.

Ağustos 1955'te Cezayir Millî Kurtuluş Ordusu, Fransızca baş harfleri FLN'yle bilinir, Philippeville göçmen köyüne saldırıp yüz yirmi üç erkek, kadın ve çocuğu öldürdü. Fransızlar benzeri görülmemiş bir gaddarlıkla cevap verip binlerce Cezayirliyi öldürdüler (resmî Fransız rakamları ölü sayısının bin iki yüz yetmiş üç olduğunu iddia etse de FLN on iki bin olduğunu ileri sürmüştü). [355]

Philippeville katliamları FLN'nin azmini daha da kamçıladı ve Fransızların Cezayirlilere yaptığı mezalime öfkelenen çok sayıda kişinin katılmasına neden olarak teşkilatın gücünü de büyük ölçüde artırdı. Bu katliamlar ayrıca FLN'ye Fransız işgal ordusu karşısında stratejik açıdan ne kadar zayıf olduğunu da göstermiş oldu.

Kahire'deki FLN ofisi hareketin uluslararası operasyonlarının gerçekleştiği önemli bir merkezdi ve Cemal Abdülnasır'ın yönettiği Mısır hükümetinden de her türlü desteği alıyordu. Fransa, Cezayir milliyetçilerini tecrit etmek ve Mısır'ı FLN davasını desteklemekten vazgeçirmek için Mısır'a şartlı silah satışı teklif etti ama Nasır bu şartları kabule yanaşmadı.

1955'e gelindiğinde Nasır bazı nüfuzlu dostlar edinmişti. Bağlantısızlar Hareketi liderleri kendisine saygı duyuyorlardı –Yugoslavya lideri Josip Broz Tito, Hindistan lideri Cevahirlal Nehru ve Çin lideri Zhou Enlai gibi. Yabancı müdahalesinden uzak durmaya çalışan Mısır için bağlantısızlık gidebileceği doğal mecra olarak görünüyordu. Hareketin diğer mensupları gibi Mısır hükümeti de Soğuk Savaş'ta taraf olmadan hem ABD hem de Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini sürdürebilmek için hürriyetini muhafaza etmek istiyordu. Teşkilat ayrıca sömürge olmak-

tan kurtulmak isteyen Asya ve Afrika ülkelerine yardımcı olmayı da amaçlıyordu. Örneğin Nasır, Cezayir'in bağımsızlığını desteklemek için düzenlenecek konferansın Bandung Endonezya'da yapılmasını önermiş ve konferanstan Cezayir'e destek kararı çıkmıştı.

Mısır halkı genç ve karizmatik liderlerinin dünya tarafından kabul gördüğüne şahit olmaktan pek hoşnuttular. Ama Amerikalıların hoşnut olduğu söylenemezdi. Başkan Dwight Eisenhower bağlantısızları baştan reddetti. Yönetimi ABD ve SSCB arasında orta bir yol olduğunu kabul etmiyordu – nihayetinde bir ülke ya Amerika'nın yanında olurdu ya da karşısında. Nasır'ın, Sovyetler Birliği'ne karşı bölgesel ittifaka katılmayı reddetmesi Amerika'yı sinirlendirmişti ama Amerikan yönetimindeki çoğu kişi hâlâ Nasır'ın yola geleceğini düşünüyordu. Büyük hüsrana uğrayacaklardı.

Nasır'ın silah talebinin Batı tarafından sürekli reddedilmesi onu sonunda komünist bloğa yönlendirdi. Ordusuna modern silahlar sağlama meselesini Çin Başbakanı Zhou Enlai'yle görüştü ve Enlai bu meseleyi Mısır adına Sovyetler Birliği'yle görüşmeyi teklif etti. Mayıs 1955'te Kahire'deki Sovyet büyükelçisi Nasır'la görüşme talebinde bulundu ve başlayan müzakereler 1955 yazı boyunca devam etti.

Silah desteği için yüzünü Sovyetler'e çevirmiş olsa da Nasır Amerikalıları da küstürmemeye çalışıyordu. Mısır Devlet Başkanı Amerikalılara, Sovyetler'le temasa geçtiğine dair malumat verdi ve Kahire'deki ABD büyükelçisine Sovyetler'den silah tedariki yönünde çok iyi bir teklif aldığını ama hâlâ Amerikalıları tercih etmeye meyilli olduğunu bildirdi. Muhammed Heykel'in görüşüne göre ABD dışişleri bakanı başta Nasır'ın blöf yaptığını zannetmişti. Fakat bir süre sonra Nasır'ın Sovyetler'le bir anlaşma imzalamak üzere olduğunu öğrendiler ve Dulles mani olmak için hemen delegeler gönderdi.

Eylül 1955'te Nasır, Mısır'ın Sovyet uydusu Çekoslovakya'dan silah satın alacağını ilan ederek Amerikalıları oldubittiye getirdi.[356] Silah anlaşmasının boyutları Orta Doğu'daki güç dengesini bir anda değiştirdi. Mısır iki yüz yetmiş beş modern T-34 tankına ve aralarında Mig-15 ve Mig-17 avcı uçakları ve Ilyushin-28 bombardıman uçaklarının da bulunduğu iki yüz uçaklık bir filoya sahip oldu.[357]

Komünist blokla ilk yakınlaşmanın ardından Mısır hükümeti Mayıs 1956'da Çin Halk Cumhuriyeti'yle diplomatik ilişkilerini artırarak Eisenhower hükümetinden biraz daha uzaklaştı. Mısır, ABD'nin Orta

Doğu'da komünist nüfuzunun artmasına mani olma çabalarına büyük bir darbe indirmişti ve Birleşik Devletler hükümeti Mısır'ı bu yoldan geri çevirmeye kararlıydı.

İngiliz, Fransız ve İsrailliler ise daha talepkârdılar: Mısır hükümetinin değişmesini istiyorlardı. Nasır'ı Arap milliyetçiliği denen tehlikeli akımın öncüsü olarak görüyor ve Orta Doğu'daki menfaatlerine büyük zarar verebileceğine inanıyorlardı. Ben-Gurion, Nasır'ın Arap devletlerini bir araya getirip İsrail'e öldürücü bir darbe indirmesinden korkuyordu. Başbakan Anthony Eden, Nasır'ın Arap milliyetçiliğinin Orta Doğu'daki İngiliz etkisini sona erdireceğine inanıyordu. Fransızlar ise Nasır'ın Cezayirlileri teşvik ederek Cezayir'deki savaşı daha da körüklediğini düşünüyorlardı. Bu devletlerin tamamı Nasır'ın devrilmesinin menfaatlerine olacağına karar vermişlerdi.

1956 yılı içerisinde bu üç devletin Mısır'la savaşmak için yaptıkları komplo fiyaskoyla sonuçlandı, buna (Batı'da) Süveyş Krizi ve (Araplar tarafından) Üçlü Saldırganlık dendi.

Süveyş'e giden yol Asvan'da başladı. Toprak reformu programı çerçevesinde Asvan Barajı, Hür Subaylar'ın kalkınma planlarının gündeminde kalmaya devam etti çünkü hem ülkenin sanayileşme için ihtiyaç duyduğu enerjiyi hem de yeni tarım alanlarının açılabilmesi için gereken suyu sağlayacaktı.

Ama Mısır hükümetinin tek başına barajın masrafını karşılaması imkân dâhilinde değildi. Dünyanın en büyük inşaat projelerinden birisiydi ve maliyeti muazzamdı – yaklaşık bir milyar dolardı ve dört yüz milyonu yabancı para olarak ödenmek zorundaydı. Mısır hükümeti 1955 sonunda Dünya Bankası'yla iki yüz milyon dolarlık bir kredi için görüşmelere başladı, kalan iki yüz milyon doları Birleşik Devletler ve Büyük Britanya tahsis edecekti.

İngiliz ve ABD hükümetleri Asvan Barajı projesini Nasır'ın politikalarını yönlendirebilmek için araç olarak kullanma niyetindeydiler. Heykel'e göre Birleşik Devletler ve İngiltere'nin Mısır'a istediği miktarın tamamını vermeye niyeti yoktu ve sadece üçte birini vermeyi düşünüyorlardı – barajın yapılmasını sağlamazdı ama barajın inşasının sürdüğü yıllar içerisinde Mısır siyasetini yönlendirmek için yeterli olurdu. Heykel'in iddiasına göre Dulles, Suudi Kralı Suud'a Ocak 1957'de "uzun vadeli bir proje olduğu için baraj konusunda Mısır'a yardım etmek istediklerini"

söylemişti. "Böylece on yıl boyunca Mısır, Amerika'ya bağımlı olacak ve o zaman zarfında Nasır, Sovyetler Birliği'yle işbirliği yapmanın tehlikelerini öğrenecek ya da devrilecekti."[358]

ABD hükümeti ayrıca kredi karşılığında Mısır'ın, Sovyetler'den bir daha silah almayacağı yönünde teminat vermesini de istemeye kalktı. Sözde askerî harcamalar Mısır'ın barajın masraflarını karşılama gücünü azaltacaktı. Nasır'ın Sovyetler'le bağını kesmek gibi bir niyeti yoktu çünkü şartsız olarak kendisine askerî yardımda bulunmayı kabul etmişlerdi.

Nasır, Soğuk Savaş'ta hem ABD hem de Sovyetler Birliği'yle iyi geçinmenin imkânsız olduğunu anlamaya başladı. Nisan 1956'ya gelene kadar ABD'nin Asvan Barajı projesinden desteğini çekeceğini düşünmeye başlamıştı. Üç ay sonra 19 Temmuz 1956'da Eisenhower, Amerika'nın projeye verdiği tüm desteği çektiğini ilan etti.

Nasır, ABD'nin kararını Yugoslavya'dan dönerken havada öğrendi. Huzursuz oldu; Eisenhower mali desteği çektikleri kararını değil Mısır hükümetine açıklamak önceden haber vermek nezaketini bile göstermemişti. "Bu bir çekilme değil," demişti Nasır, Heykel'e, "bu, rejime yönelik bir saldırı ve Mısır halkına rejimi devirmesi için yapılan bir çağrı."[359]

Nasır bu hamleye karşı derhal ve cesur bir tepki vermesi gerektiğini biliyordu. Yirmi dört saat içerisinde planını yaptı ve sadece altı gün içerisinde en gözüpek hamlesini gerçekleştirdi.

Nasır devrimin dördüncü yıldönümünde 26 Temmuz'da İskenderiye'de büyük bir konuşma yapacaktı. Asvan Barajı konusunda konuşacaktı. Eğer Batılı devletler Mısır'a yardım etmeyi reddederlerse o da Süveyş Kanalı'nı millîleştirecek ve kanalın geliriyle de barajı inşa edecekti.

Hukuki olarak Mısır hükümetinin, Süveyş Kanalı Şirketi hissedarlarının paralarını ödemek şartıyla Süveyş Kanalı'nı millîleştirmeye hakkı vardı. Ama bu şirket Fransız şirketi olduğundan ve hissedarların çoğu da İngiliz olduğundan bunun uluslararası bir krize yol açacağı aşikârdı. Bilhassa İngiltere, Orta Doğu'daki nüfuzunu sürdürmeye kararlıydı ve millîleştirme teşebbüsünü Mısır hükümetinin hasmane bir faaliyeti olarak görmesi kaçınılmazdı. Nasır dış güçlerin müdahale ihtimalini yüzde seksen olarak görüyordu.

Savaşı seçmeleri halinde Nasır, Fransa ve İngiltere'nin müdahale etmek için gereken orduyu seferber etmesinin iki ayı alacağını hesapla-

mıştı. Bu iki aylık gecikme ona diplomatik görüşmeleri sürdürebilmesi için yeterli zamanı sağlayacaktı. Büyük bir riskti ama Nasır, Mısır'ın egemenliğinden taviz vermemeye kararlıydı.

Nasır, Albay Mahmut Yunus adındaki genç bir mühendise Süveyş Kanalı Şirketi'ni devralma görevini verdi. 26 Temmuz akşamı Yunus radyoda Nasır'ın konuşmasını dinleyecek ve Nasır'ın, Süveyş Kanalı'nın mimarı, "Ferdinand de Lesseps" şifreli sözcüğünü telaffuz ettiğini duyduğu zaman harekete geçecekti. Nasır bu ismi zikretmezse Yunus hiçbir şey yapmadan sonraki emri bekleyecekti.

Her zaman yaptığı gibi Nasır notlarına bakarak konuşmasını yaptı ve Asvan Barajı krizinden bahsetti. Mısır'ın emperyalistler tarafından sömürülmesini hatırlatıp, Süveyş Kanalı meselesini anlatıp Ferdinand de Lesseps ismini de zikretti – hem de defalarca. "Devlet Başkanı, Mahmut Yunus'un ismi duyamayacağından o kadar endişe etmişti ki defalarca tekrar etti," demişti Heykel. "Konuyu dönüp dolaşıp Lesseps'e getirerek ismini belki on kez tekrarladı ve halk neden bu adamdan bu kadar çok bahsettiğini merak etmeye başladı çünkü Mısır'da hiç de sevilen birisi değildi."

Nasır'ın endişe etmesine gerek yoktu çünkü tetikte olan Albay Yunus ismi ilk seferinde duymuş, radyoyu kapatmış ve işe koyulmuştu. "Özür dilerim," demişti daha sonra Nasır'a, "konuşmanın kalanını kaçırdım."

Ekibi Port Said, Süveyş ve Kahire'deki Süveyş Kanalı Şirketi'nin bürolarını ele geçirdi. Yunus bizzat şirketin İsmailiye'deki merkezini devraldı. Yunus'a refakat eden adamlardan biri şöyle anlatıyor: "Akşam yedi civarı İsmailiye'deki ofise girdik, gece vardiyasında olanlar haricinde içeride görevli yoktu. Sorumlu kişiyi çağırdık, yabancıydı tabii ki çünkü üst kademelerde Mısırlılara görev verilmezdi… ve hepsi neye uğradığını şaşırdı."[360] Şirketin üç ofisinin de işgalini otuz subay ve inşaat mühendisi tamamlamıştı.

Nasır nutkunun ortasına geldiğinde kanal Mısırlıların eline geçmişti. "Süveyş Kanalı'nın devlet içinde devlet olmasına müsaade etmeyeceğiz," demişti Nasır kendinden geçen dinleyicilere. "Süveyş Kanalı artık Mısırlıların malıdır." Kanalın millîleştirildiğini ilan ettikten sonra Nasır kanaldan elde edilecek otuz beş milyon dolarlık gelirin Asvan Barajı'nın yapımına tahsis edileceğini söyledi. "İnsanlar heyecandan kendilerinden geçtiler," demişti Heykel.[361]

Süveyş Kanalı'nın millîleştirilme haberi tüm dünyayı sarstı. Ben-Gurion'un ilk aklına gelen bunun Nasır'ı devirmek için çok müsait bir fırsat olduğuydu. ABD'ye müracaat etti ama Eisenhower hükümetinin buna pek yanaşmadığını gördü. Günlüğüne şunları yazmıştı: "Batı ülkeleri köpürdü... ama korkarım ki hiçbir şey yapmayacaklar. Fransa tek başına harekete cesaret edemez, (İngiliz Başbakanı) Eden eylem adamı değildir. Washington ise tepki vermekten kaçınacak."[362] Yine de Ben-Gurion İngiltere ve Fransa'nın Nasır'ın hamlesinden ne kadar rahatsız olduğunu takdir edememişti.

İlk harekete geçen Fransa oldu. Millîleştirmeden bir gün sonra Fransız Savunma Bakanı Maurice Bourgès-Maunoury, İsrail Savunma Bakanı Şimon Perez'i aradı ve ona İsrail ordusunun Sina Yarımadası'nı işgal edip kanala varmasının ne kadar süreceğini sordu. Perez bir tahminde bulundu: iki hafta. Fransız bakan doğrudan konuya girdi: İsrail, Mısır'a yönelik üçlü bir saldırıda yer almak ister mi? İsrail'in buradaki rolü Sina'yı ele geçirmek ve Süveyş Kanalı bölgesini ele geçirerek İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin yolunu açmak olacaktı. Perez bu kararı tek başına alabilecek yetkiye sahip değildi ama Fransızlara ümit verici bir cevap verip İkinci Arap-İsrail Savaşı'na gidecek yolda ilk adımı atmış oldu.

Fransızlar bu planı ertesi gün Sir Anthony Eden'a sundular, plana göre İsrail, Sina'daki Mısır kuvvetlerine saldırarak kanal bölgesinde "barışın" tesisi için İngiliz ve Fransız müdahalesine kapı açacaktı. Nasır hükümetinin bu tür bir saldırıyı atlatamayacağı varsayılıyordu ve hem İsrail Mısır'la olan sınırını teminat altına alacaktı hem de İngiltere ve Fransa tekrar kanal üzerinde hâkimiyet kurmuş olacaklardı. Plan müşterek bir çılgınlıktan başka bir şey değildi.

Bu ihtimal dışı üçlü ittifaka son şeklini vermek için Paris dışındaki Sevr'de Christian Pineau, Selwyn Lloyd –Fransız ve İngiliz dışişleri bakanları– ve İsrail Başbakanı David Ben-Gurion'un bir araya geldiği bir toplantı yapıldı. İsrail ve İngiltere'nin arasındaki, Filistin mandasının nahoş bir şekilde son bulmasını yansıtan, derin itimatsızlığı yansıtan huzursuz bir görüşmeydi. Ama Nasır'a duydukları ortak nefret ve onun mahvolduğunu görme isteği onları bir arada tutmaya yetti.

Kırk sekiz saat süren yoğun müzakerelerin ardından üçlü 24 Ekim 1956'da anlaşmaya vardı. Önce İsrail, Mısır'ı işgal ederek Süveyş Kanalı'ndan geçen deniz yollarını tehdit eden bir Arap-İsrail çatışması başlatacaktı. İngiltere ve Fransa çatışmalara son verilmesini isteyecek ve tabii ki duy-

mazdan gelinecekti. Ardından İngiliz ve Fransızlar müdahale edip Kanal Bölgesi'ni işgal edeceklerdi. İsrailli diplomatlar İngiliz ve Fransızlara zerre kadar itimat etmediklerinden yazılı bir anlaşma yapılmasında ısrar ettiler, böylece İsrail ilk saldırıdan sonra Avrupalıların kendisini destekleyeceklerini garanti altına almış olacaktı.

Hem İngiltere hem de Fransa'nın İsrail'le çevirdikleri bu dolabı tekrar düşünmeleri için mazeretleri vardı. 1948'den sonra Fransa İsrail'e silah tedarik edip Cezayirlilerin bağımsızlık taleplerini reddettiği için herkesin düşmanlığını kazanmıştı. İngiltere'nin emperyalist geçmişi ise Araplarla olan ilişkilerini gölgelemeye devam ediyordu. Eski emperyalist devletlerin İsrail'le böyle bir tezgâh planlamaları Arap dünyasıyla olan ilişkilerini daha da beter edecekti. Ayrıca böyle bir komployu uzun süre gizli tutmanın mümkünü yoktu.

Her şeye rağmen bu tutma ihtimali çok zayıf olan plan 29 Ekim'de İsrail'in Mısır'a saldırmasıyla uygulamaya kondu ve Sina'da başlayan savaş hızla Süveyş Kanalı'na yayıldı. Ertesi gün İngiltere ve Fransa hem Mısır hem İsrail'e çatışmaları durdurup birliklerini Süveyş Kanalı'ndan on beş kilometre geriye çekmeleri yönünde ortak bir ültimatom verdi. Fransız ve İngilizler açıklamayı yanlış zamanda yaparak krizde parmakları olduğunu ifşa ettiler. Saldırganların kanaldan çekilmesini istediklerinde İsrail birlikleri henüz kanaldan kilometrelere uzaktaydı. Nasır'ın sırdaşı Muhammed Heykel bunu şöyle açıklıyor, "İsrail'in hafif silahlarla donatılmış bir paraşütçü birliği ancak kanala altmış kilometre yaklaşmayı başarmışken hangi akla hizmet iki taraftan da kanaldan on beş kilometre geriye çekilmelerini talep ettiler?" Bunun tek nedeni saldırının planlanmasında rolleri olduğundan İngiliz ve Fransızların, İsrail ordusunun o tarihte Süveyş'e varmış olacağını tahmin etmeleriydi.

İngilizlerin İsrail saldırısında parmağı olduğuna dair emareler artmaya başladı –Sina üzerinde uçan bir İngiliz keşif uçağı görüldü– ve Mısırlılar imkânsız olan şeyin olabileceğini kabul etmek zorunda kaldılar. Heykel şöyle anlatıyor, "Nasır, Orta Doğu hakkındaki engin bilgisine rağmen Eden'in tüm İngiliz dostlarının emniyetini ve İngiltere'nin Arap dünyasındaki itibarını İsrail'in yanında bir Arap devletine savaş açarak nasıl tehlikeye atabildiğine bir türlü bir mana veremedi."[363]

Amerikalılar da Süveyş Krizi'ni şüpheyle takip ediyorlardı. Amerikalılar bu tür taktiklerin yabancısı değildi – Merkezî İstihbarat Bürosu Suriye'de İsrail'in saldırıya geçeceği gün ifa edilecek bir darbe planla-

mıştı.[364] Suriyeliler Sovyet ekonomik yardımını kabul etmişti ve Birleşik Devletler de Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'ya yayılmasına engel olmak istiyordu. O nedenle bu tür bir harekât 1956 yılında ABD'nin dünya görüşüyle gayet uyumluydu.

Eisenhower hükümeti Süveyş Krizi'ne bir anlam veremedi. İngiltere ve Fransa, Soğuk Savaş'ın zirvede olduğu bir dönemde hâlâ emperyalist devletlermiş gibi davranıyorlardı. Amerikalıların gözünde jeostratejik olarak önemi olan tek şey Sovyet yayılmasının önüne geçilmesiydi, hem Orta Doğu'da hem de dünyanın diğer kritik bölgelerinde. NATO müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'nın onları geçmişte Güney ve Güneydoğu Asya'daki sömürgelerine bağlayan bir zamanların stratejik su yolu için savaşa girmeleri onlara saçma gelmişti. Eisenhower, Avrupalı müttefiklerinin Birleşik Devletler'e danışmadan böyle bir harekâta kalkışmasına da bozulmuştu. Eğer danışmış olsalardı Amerikalılar Süveyş Savaşı'na mutlaka karşı çıkarlardı. İngiliz ve Fransız hükümetleri Amerika'nın ne cevap vereceğini gayet iyi bildiklerinden onu hiç bulaştırmamayı tercih etmişlerdi.

Amerikalıların gözünde Süveyş Krizi tek kelimeyle felaketti. Suriye'de düzenlenen gizli bir Amerikan operasyonu, Macaristan'daki olayların gölgesinde kalmıştı. 23 Ekim'de, İsrail'in Mısır'a saldırmasından altı gün önce, Macaristan'da bir devrim gerçekleşti. Budapeşte'de öğrenci göstericiler Stalin rejimine karşı büyük gösteriler düzenlediler. Birkaç gün içerisinde Sovyetler'in desteklediği hükümet düştü ve reformcu Imre Nagy liderliğinde kurulan yeni kabine hemen Macaristan'ın Varşova Paktı'ndan çekilmesini sağlayıp Sovyetler Birliği'yle askerî ittifakı sona erdirmek için kolları sıvadı. Bu, Sovyetler'in kontrolündeki Doğu Avrupa'yı Batı'dan ayıran Demir Perde'deki ilk çatlaktı ve Soğuk Savaş'ın başlamasından beri gerçekleşen en önemli olaydı. Macaristan'daki protesto hareketini Sovyetler'in misillemesinden koruyabilmek için Birleşmiş Milletler'de terk dökmekte olan Eisenhower yönetimi İngiliz ve Fransızların Mısır'a yönelik tavrını öfkeyle izledi. İngiliz ve Fransız müdahalesi dünyanın dikkatini başka yöne çekmek için Sovyetler'in hayal bile edemeyeceğinden daha güzel bir fırsattı. 31 Ekim'de bombardıman uçaklarının Mısır hava üslerini vurmasının ardından kasım başında İngiliz ve Fransız paraşütçüler kanal bölgesine indiler. Sovyet diplomatları Nasır'ın Mısır'ını Batı'ya karşı koruma fırsatını sonuna kadar kullanırlarken kendi birliklerini de Macaristan'da tekrar otoriteyi tesis etmek için teyakkuza geçirdiler.

Batı'nın SSCB'ye karşı birlik ve beraberliğe en çok ihtiyaç duyduğu günde NATO'nun bütünlüğü zedelenmişti. Eisenhower, Macaristan'ın kaybedilmesinin tüm suçunu İngiltere ve Fransa'nın üzerine yıktı.

Mısır'da Nasır, kendisini bir anda üç daha güçlü ülkeye karşı kazanamayacağı bir savaşın içinde buldu. Savaşın başladığı günlerde ordusuna derhal, kısa sürede İsrail'in eline geçecek olan, Gazze Şeridi'nden çekilmesini emrederek kanal bölgesinin savunmasını güçlendirdi. Neval El Saadavi, Delta'daki bir klinikte doktorluk yapıyordu ve Nasır'ın "sokaktaki tüm evlerdeki radyolardan yankılanan" nutkunu gayet net hatırlıyordu: "İşgalciler çekilene kadar savaşa devam edeceğiz. Teslim olmayacağız." Üstün düşman güçlerinin bu nedensiz saldırıları karşısındaki mağrur tavrı Mısır halkını etkiledi ve kitleler halinde ülkelerine yardımcı olmak için gönüllü oldular. "Doktor önlüğümü çıkardım," diyor Saadavi, "ve üniformamı giydim."

Diğer pek çok Mısırlı gibi Saadavi de savaş bölgesine gidip elinden geleni yapmaya hazırdı ama sonrasında yaşanan kaos içerisinde onu çağıran olmadı; bunun üzerine yaşananları Delta'daki köyünden takibe devam etti. 6 Kasım'da İngiliz ve Fransız paraşütçüler Port Said'i kuşattıkları zaman –tüm Mısırlılar gibi– dehşete düştü. "Uçaklardan binlerce bomba ve roket yağdı, donanma gemileri orayı topa tuttu, tanklar caddelerde dolaştı ve keskin nişancılar paraşütlerle evlerin damlarına indiler," demişti Saadavi. Mısırlılar orduyla birlikte savaşacak sivil bir direniş tertip ettiler. "Çoğu gençlerden oluşan gerilla birlikleri teşkil edildi ve tabanca, el bombası ve molotof kokteylleriyle savaşmaya başladılar."[365] Toplamda kanal bölgesindeki muharebede bin yüz sivil hayatını kaybetmişti.

Amerikalılar, İngiltere ve Fransa'ya savaşı durdurup birliklerini çekmeleri için büyük baskı yaptılar. Amerika'nın güvenlik konseyindeki gayretleri ise Süveyş'teki askerî harekâta mani olacak herhangi bir tezkereye karşı veto haklarını kullanan İngiltere ve Fransa tarafından baltalandı. Sovyetler ve müttefikleri Mısır'ın yanında savaşa katılma tehdidinde bulununca Eisenhower hükümeti son çare olarak talebini kabul edip derhal savaşa son vermesi için İngiltere ve Fransa'yı doğrudan tehdit etti. İki ülkeye de NATO'dan çıkarılacakları bildirildi ve ABD hazinesi de İngiliz parasının devalüasyonuna mani olmak için elinde tuttuğu sterlin bonolarının bir bölümünü satacağını açıkladı ki bunun İngiltere ekonomisi üzerindeki etkisi yıkıcı olacaktı. Tehditler yeterli oldu ve İngiltere ve Fransa 7 Kasım'da Birleşmiş Milletler'in ateşkes

çağrısını kabul ettiler. 22 Aralık 1956 tarihine kadar tüm İngiliz ve Fransız birlikleri ve Mart 1957'ye kadar da Mısır topraklarındaki son İsrail askeri çekilecek ve yerlerini Birleşmiş Milletler barış gücü alacaktı.

Mısır açısından Süveyş Krizi askerî bir yenilginin siyasi bir zafere dönüştürülmesinin mükemmel bir örneğiydi. Nasır cesur ve mağrur meydan okumalarını destekleyen askerî bir başarı sergileyememişti. Hayatta kalma mücadelesi bir siyasi zafer olarak kabul edilmiş ve Mısırlılar –ve Arap dünyasındaki Nasır hayranları– Nasır sanki Mısır'ın düşmanlarını bozguna uğratmış gibi kutlama yapmışlardı. Nasır, Süveyş Kanalı'nı millîleştirme girişimine karşı başka itiraz gelmeyeceğini biliyordu ve Mısır toprakları ve kaynakları üzerinde tam hâkimiyet elde etmişti.

İsrail açısından ise Süveyş Savaşı çarpıcı bir askerî zafer ve siyasi bir geri adımdı. Ben-Gurion, Barış Gücü'nün yerini alacağı topraklardan geri çekilmek zorunda kaldığı için zor duruma düşse de İsrail'in askerî gücünü Arap komşularına bir kez daha göstermişti. Diğer taraftan İsrail'in Üçlü Saldırgan'a dâhil olması Arapların İsrail'in bölgede emperyalizmin bir uzantısı olduğu yönündeki görüşlerini perçinledi.

İsrail'in emperyalizmle olan ilişkisi Arap dünyasının İsrail'i değil tanımak ya da barış yapmak, kabullenmesini bile daha da imkânsız hale getirdi. Aksine o tarihten sonra İsrail'in yenilgiye uğratılması Filistin'in özgürlüğünü kazanması kadar Orta Doğu'nun emperyalizmden kurtulmasının da yolu olarak görüldü – 1950'lerdeki tüm barış görüşmelerindeki etkili bir ideolojik iddiaydı.

Fransa, Süveyş Krizi'nde çok şey kaybetti. Cezayir'deki genel konumu zayıflarken genel olarak Arap dünyasındaki itibarı da azaldı. 1950'lerin kalanında Fransızlar Arap dünyasından vazgeçip İsrail'i desteklediler. Süveyş Krizi'nden hemen sonra Fransa, İsrail'e silah yardımı yaptı ve onlara nükleer programlarını geliştirmelerinde yardımcı oldu, 1957'de onlara söz verdiğinin iki katı kapasiteye sahip bir reaktör sağladı.

Arap dünyası üzerindeki etkisini korumaya çalışan İngiltere, Süveyş Krizi'nden belki de en çok zarar gören ülke olmuştu. Savaşa girme kararına ülke içinden muhalefet çok büyüktü ve hem hükümet hem de dışişlerinden pek çok kişinin itirazıyla karşılaşmıştı. Süveyş'ten sonra Anthony Eden büyük darbe yemiş ve Ocak 1957'de başbakanlıktan istifa etmişti. Süveyş'in İngiltere'nin Arap dünyasındaki konumuna indirdiği darbe ise çok daha büyük olmuştu. Heykel durumu şöyle özetlemişti,

"Süveyş'ten sonra artık hiçbir Arap lideri İngiltere'nin dostu ve Nasır'ın düşmanı olamazdı. Süveyş, İngiltere'ye Arabistan'a mal oldu."[366]

Nasır'ın art arda elde ettiği başarılar onu Arap dünyasının zirvesine yükseltti. Anti emperyalist tutumu ve Arap birliği çağrısı onu tüm bölgede Arap milliyetçilerinin kahramanı konumuna yükseltmişti. 1950'lerde uzun mesafe radyo yayınlarına ek olarak kullanılmaya başlanan taşınabilir transistörlü radyoların gücünü Nasır sonuna kadar kullanmaya karar verdi. Yetişkinlerin çoğunun okuma yazma bilmediği bir dönemde Nasır radyoyla, gazetelerle ulaşması mümkün olmayan geniş kitlelere ulaşabiliyordu. O dönemde Arap dünyasındaki en güçlü ve en çok dinlenen radyo istasyonu Kahire'deki Arapların Sesi'ydi (Savt el-Arap). 1953'te Mısır devriminin fikirlerini yaymak için kurulan Arapların Sesi haber, siyaset ve eğlenceyi bir arada sunardı. Ortak lisanı konuşan Arapları sınırları aşarak birbirine bağlar ve pan-Arapçılık ve milliyetçilik fikirlerini yayardı. Arap dünyasının her köşesindeki dinleyicileri etkilerdi: "İnsanlar kulaklarını radyodan alamazlardı," diyor o dönemi yaşayanlardan biri, "özellikle de Arap milliyetçileri şarkılarla tüm Arapları başlarını kaldırıp haysiyetlerini ve topraklarını tecavüzlerden korumaları için cesaretlendirdiği zamanlarda."[367]

Nasır radyoyla tüm Arap dünyasını fethetti. Arapların Sesi vasıtasıyla diğer Arap liderlere kendi çizgisine gelmeleri için baskı yapabiliyor, Arap hükümetlerini geçerek doğrudan onların halklarına hitap ediyordu. 1957'de Lübnan'daki duruma dair verilen siyasi bir haberde Lübnan İstihbarat Teşkilatı Başkanı Emir Ferit Şahap şunları yazmıştı: "Nasır'ın yaptığı propaganda tüm Müslümanları etkileyerek onu Arap dünyasının tek lideri olarak görmeye sevk etmiştir. Mısır ve Suriye radyolarının başarıları ve Mısır'da kaydettiği gelişmeler nedeniyle onun dışında hiç kimseyi liderliğe layık görmemektedirler."[368]

Bazı Arap milliyetçileri Nasır'ın Arap birliği çağrısını ondan bile daha ciddiye almışlardı – bunların en ciddileri de Suriye'deydi.

1949'da Hüsnü el-Zaim'in el-Kuvvetli hükümetini devirmesinden beri Suriye siyasetinde sular bir türlü durulmamıştı. 1949'da el-Kuvvetli'nin görevden alınması ve 1955'te tekrar göreve gelmesi arasındaki dönemde Suriye'de yönetim beş kez el değiştirdi ve 1957 yazı sonunda ülke artık siyasi bölünmenin eşiğine gelmişti. Sovyetler Birliği, Birleşik Devletler (1956'da Kuvvetli hükümetini devirmek için komplo kurmuştu) ve Arap-

ların iç çekişmeleri arasında kalan ülke derin siyasi ayrılıklar yüzünden de paramparça olmuştu.[369]

1950'lerin sonunda Suriye'deki en etkili iki parti komünistler ve Arap Rönesans Partisi'ydi, kısaca Baas olarak bilinir (manası Rönesans). Baas, Michel Eflak ve Selahattin Bitar tarafından 1940'ların başında seküler pan-Arap milliyetçisi bir parti olarak kuruldu. Sloganları "ebedî bir mesaja sahip tek Arap milletiydi." Baas küçük devletlere dayalı ulus devlet mantığını reddederek tüm Arapların birleşeceği bir Arap milliyetçiliğini savunuyordu. Baas'ın ideologları Arapların ancak birleşerek bağımsızlığa ve sosyal adalete sahip olabileceğine inanıyorlardı – 1919 Versay Anlaşması'nın dayattığı sınırlarından kurtulmuş tek bir Arap devletine dair ütopik bir görüş. 1940 sonlarında parti Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak'ta da şube açmaya başladı.

Baasçılık 1960'lardan günümüze kadar gücünü koruyan etkili bir siyasi akım olsa da 1950'lerde parti Suriye'de hâlâ çok zayıftı. Orta sınıf aydınların partisi olan Baas'ın geniş halk desteği yoktu. 1955 seçimlerinde parti Suriye meclisindeki sandalyelerin yüzde on beşinden daha azını kazanabildi. Partinin çok güçlü bir müttefike ihtiyacı vardı ve partinin mensupları aradıkları kişinin Nasır olduğunu anladılar. Parti Nasır'a, hem anti emperyalist ve pan-Arapçı görüşleri kendilerininkine çok benzediğinden hem de Nasır'ın Suriye'deki popülerliğinden istifade etmek için tam destek verdi.

Suriye'deki Komünist Parti'nin, Nasır'a fazla ihtiyacı yoktu ve ülke üzerindeki Sovyet tesirinin artmasına bağlı olarak onun gücü de artmaya başlamıştı. Suriyeli komünistler ayrıca Nasır'a temkinli yaklaşıyorlardı çünkü Mısır Komünist Partisi'ni sindirmişti. Ama onlar bile Nasır'ın Suriye'deki popülerliğinden faydalanmaktan geri kalmadılar.

1957'ye gelindiğinde hem Baas hem de Komünist Parti, Suriye ve Mısır'ı birleştirme teklifiyle Nasır'a yanaştı, ikisi de Nasır'ın sevgisine mazhar olabilmek için yarış halindeydiler. Baas federal bir birleşme teklif ederken komünistler iki ülkenin birleşerek tek bir ülke olmasını teklif etmişlerdi – Nasır'ın teklifi reddeceğinden emindiler. Hepsi bir oyundan ibaretti çünkü ne Baas'ın ne de komünistlerin Mısır'la birleşmeyi gerçekleştirecek güçleri vardı.

Ama Suriye ordusu da işe karışınca işler birden ciddileşti. Ordu zaten şimdiye kadar üç kez darbe yapmıştı ve subaylarının çoğu da Baasçıydı. Nasır'ın askerî idareyle yönettiği Mısır'a kendilerini yakın hissediyorlar,

birleşmenin onları Suriye siyasetinde üstün konuma getireceğine inanıyorlardı. 12 Ocak 1958'de, kendi hükümetlerine bilgi vermeden, Suriye Genelkurmay Başkanı ve on üç üst düzey subay birleşme meselesini görüşmek için Kahire'ye gitti. Üst düzey bir Suriyeli subay, genelkurmay başkanı ülkeyi terk ettikten sonra kabine bakanlarını arayıp –aralarında Maliye Bakanı Halit el-Azim de bulunuyordu– durumu onlara bildirdi. "Kahire'ye gitmeden önce mevzuyu bize bildirseydiniz de önce görüşseydik daha iyi olmaz mıydı?" diye sordu el-Azim subaya.

"Olan oldu," dedi subay ve görüşmeyi sonlandırdı.

El-Azim, Suriye'nin Fransız mandasından kurtulabilmek için mücadele etmiş milliyetçi siyasetçilerden biriydi ve 1945'te Şam'ın maruz kaldığı korkunç bombardımanı da yaşamıştı. Askeriyenin Suriye'yi felakete sürükleyeceğine inanan birisiydi. "Eğer Abdülnasır bu teklifi kabul ederse," demişti günlüğünde, "bu Suriye'nin sonu olur ve eğer reddederse de ordu devlet kurumlarını işgal edip hükümete ve meclise son verir."[370]

Suriye hükümeti, Baas'ın kurucularından olan, Dışişleri Bakanı Selahattin Bitar'ı Nasır'ı yoklayıp kabineye bilgi vermesi için Kahire'ye göndermeye karar verdi. Kahire'ye varan Bitar elinde olmadan ortamın havasına kendisini kaptırdı ve gözlemci olmak yerine müzakereci olmayı tercih etti. Bitar, Suriye hükümetinin resmî temsilcisi olarak doğrudan Nasır'la temaslara başladı.

Nasır ülkelerini ona teslim etmek için ayağına gelen Suriyeli asker ve devlet adamı akını karşısında şaşkına dönmüştü. Her zaman için Arap birliğini destekliyor olsa da onun birlikten asıl anladığı amaç ve ülkü birliğiydi. Diğer Arap devletleriyle resmî olarak birleşmeyi hiç düşünmemişti. Mısır'ın Arap dünyasının kalanından çok farklı bir geçmişe sahip olduğunu biliyordu. İhtilalden önce çoğu Mısırlı kendisini Arap olarak ifade etmez, bu terimi Arap Yarımadası'nda yaşayanlar ya da çöl bedevileri için kullanırlardı. Üstelik Mısır ve Suriye'nin ortak sınırı olmaması ve aralarında İsrail bulunması da bu birleşme işini bir kat daha zora sokuyordu.

Ama Nasır, Suriye'yle birleşmenin faydaları olacağını da takdir ediyordu. Nasır iki büyük Arap devletinden oluşan bir birliğin yöneticisi olarak Arap dünyasının tartışmasız lideri haline gelebilirdi. Birlik Mısır ve Suriye dışındaki Araplar arasında da son derece popüler hale gelir ve onların kendi ülke yöneticileri yerine kendilerini Nasır'a daha yakın hissetmelerini sağlayabilirdi. Ayrıca büyük devletlere –Amerika, Sov-

yetler, İngiltere ve Fransa– Orta Doğu'da Mısır'ın şekillendirdiği yeni bir düzenin mevcut olduğunu ispat ederdi. Emperyalizmi alt etmeyi başarmış olan Nasır böylece Soğuk Savaş'ı atlatmayı da başarabilirdi.

Nasır, Suriyeli ziyaretçilerini kabul edip şartlarını sundu: Tam birleşme ve Suriye, Kahire'den Mısır'ın yönetildiği aynı kurumlarca yönetilecekti. Suriye ordusu Mısır komutası altına girecek ve siyasetten uzak durup kışlasına dönecekti. Tüm siyasi partiler kapatılacak ve onların yerine Millî Birlik olarak bilinen tek parti rejimi kurulacaktı, çok partili sistemin bölücülükten bir farkı yoktu.

Nasır'ın şartları Suriyeli misafirlerini şoke etti. Baas temsilcileri partilerinin dağıtılacağını duyunca şaşırıp kaldılar ama Nasır onları Millî Birlik içerisinde etkin bir konumda olacakları yönünde temin etti. Yeni devletin adı Birleşik Arap Cumhuriyeti (UAR) olacak ve Millî Birlik Partisi de bu ülkenin siyasi kültürüne yön verecekti. İsim bilerek böyle iki ucu açık şekilde seçilmişti çünkü Mısır ve Suriye'nin birleşmesi Baas'ın arzu ettiği daha geniş ölçekli Arap birliği ve Arap Rönesansı'nın ilk adımı olacaktı. Nasır'ın şartları hem Baas'ı hem de askerleri soğutmuş olsa da iki grup da Kahire'den ayrılırken Mısırla yapılacak birleşmeden sonra Suriye üzerindeki nüfuzlarının daha da artacağını düşünerek ayrılmışlardı.

On gün süren müzakerenin ardından Bitar ve subaylar Kahire'den geri dönüp Suriye kabinesine anlaştıkları birleşme planı hakkında malumat verdiler. Halid el-Azim teklife derhal karşı çıktı ama azınlıkta olduğunu gördü. El-Azim üzüntü içerisinde Suriye'nin seçilmiş temsilcilerinin ülkelerinin binbir güçlükle kazanmış olduğu istiklalini Arap milliyetçiliği hevesi olarak gördüğü bir şeye teslim edişlerini izledi. Devlet Başkanı el-Kuvvetli'nin "içi boş konuşmasını doldurmak için Araplık, Araplar ve ihtişam" gibi kelimeleri kullanmasıyla dalga geçti. El-Kuvvetli daha sonra yerini Dışişleri Bakanı'na bıraktı. Bitar meslektaşlarına Nasır'la Mısır ve Suriye'nin birleşip tek devlet olmaları konusunda anlaştıklarını ve her iki ülkede de meselenin halkoyuna sunulması kararı aldıklarını söyledi – birleşmenin iki ülkede de halk tarafından desteklendiğini gayet iyi biliyordu.

Bitar'ın konuşması bittiğinde kabine üyelerinin çoğu birleşmeyi desteklediklerini gösterdiler. "Herkes diyeceğini dedikten sonra," demişti el-Azim, "teklifin değerlendirilmesi için görüşmeye ara verilmesini teklif ettim. Teklifim hepsini şaşırttı. Şimdi şaşırma sırası bana gelmişti.

Kabinenin Suriye'nin varlığına son verecek bu denli önemi bir teklifi, meselenin düşünülmesi için yeterince zaman tanımadan ve partilerin, meclis üyelerinin ve ülkedeki siyaset mimarlarının görüşlerini sormadan kabul etmeye kalkışmasını aklım almamıştı."[371] Ancak yirmi dört saatlik bir ara verilmesini sağlayabilmişti.

El-Azim detaylı bir karşı teklif hazırlayıp iki devletin federasyonundan oluşan alternatif bir birleşme teklifi öne surdu. Teklifi Suriye kabinesinde Kahire'ye gönderilmesine yetecek kadar destek aldı ama Nasır'ın taviz vermeye niyeti yoktu: Ya tam birleşme olurdu ya da olmazdı. Suriye ordusu tekrar işe karıştı ve anlaşmayı imzalamak için kabineyi Kahire'ye götürecek bir uçak hazırladı. Genelkurmay başkanı kararsız siyasetçiler için durumu şöyle özetledi. "Önünüzde iki yol var," dediği söylendi, "biri Mezze'ye (Şam dışında siyasi suçluların konulduğu hapishane) diğeri Kahire'ye gider."[372] Suriye hükümeti Kahire'ye giden yolu seçti ve 1 Şubat 1958'de Mısır'la birleşme anlaşmasını imzaladı.

Bu devrim niteliğinde bir yılın başlangıcıydı. Mısır ve Suriye'nin birleşmesi Arap birliğinde yeni bir döneme girildiğini işaret ediyordu ve Arap dünyasının tümünden büyük destek almıştı. Nasır'ın popülerliği bir kat artarak diğer tüm Arap liderlerini dehşet içerisinde bıraktı.

1958 tarihinde belki de en zayıf konumdaki Arap lideri, o yılın kasım ayında yirmi birinci yaş gününü kutlayacak olan Ürdün'ün genç kralı Hüseyin'di. Ürdün'ün İngiltere'yle ilişkisinin geçmişi nedeniyle Hüseyin, Nasır'ın propaganda makinesinin ana hedefi haline gelmişti. Arapların Sesi, Hüseyin'i yerden yere vuruyor ve Ürdün halkını monarşiyi devirip modern Arap cumhuriyetçilerinin ilerici saflarına katılmaları için teşvik ediyordu.

Bu dış baskılara tepki olarak Hüseyin, İngiltere'yle arasına mesafe koyabilmek için elinden gelen her şeyi yaptı. İngiliz baskılarına direndi ve Bağdat Paktı'na katılmadı. Mart 1956'da hâlâ ordunun başında olan İngiliz komutanların, etkili Glubb Paşa da dâhil olmak üzere, görevine son verdi. Hatta Mart 1957'de İngiliz-Ürdün Anlaşması'nın iptali için görüşmelere başladı – Haşimi krallığı üzerindeki İngiliz etkisini sona erdiriyordu. Tüm bu tedbirlerin ardından Mısır ve Suriye'yle arasını yumuşatmaya çalıştı ve Ürdün'ün de Arap milliyetçiliğinin bir parçası olduğunu göstermek için ne gerekiyorsa yaptı.

Hüseyin'in verdiği en büyük taviz hükümetini Nasır taraftarı güçlere açmak oldu. Kasım 1956'da Hüseyin, Ürdün tarihindeki ilk özgür ve açık seçimleri yaptı ve sol eğilimli Arap milliyetçileri Ürdün meclisindeki çoğunluğu kazandılar. Hüseyin riski göze alıp en büyük partinin lideri olan Süleyman el-Nabulsi'yi hükümeti kurması için davet etti. Bu deney altı ay geçmeden bitti.

Reform yanlısı el-Nabulsi hükümeti sadakat ve muhalefet arasındaki çelişkiyi uzlaştırma alanında çok sıkıntı yaşadı. Üstelik halka ilave olarak Ürdün ordusundaki Nasırcı "Hür Subaylar" da kraldan ziyade el-Nabulsi'yi destekliyorlardı. Hüseyin, el-Nabulsi hükümetinin süresinin uzamasının kendi krallığının süresini kısaltacağına karar verip harekete geçti. Nisan 1957'de Hüseyin, hükümetin komünizme olan eğilimini öne sürerek, el-Nabulsi'den istifa etmesini isteyerek büyük bir kumar oynadı. El-Nabulsi'yi görevinden almasından hemen sonra Hüseyin zorla ülke ve silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesini tekrar kurmaya çalıştı. Nisan ortasında Kral Hüseyin, yönetimini tehdit eden Hür Subaylar'ı bir dizi tutuklama ve sürgünle tehdit olmaktan çıkardı ve askerlerinin sadakatini yeniden elde etti.

1958'de Mısır ve Suriye'nin birleşmesinin ardından Ürdün üzerindeki baskılar daha da arttı.[373] Arap milliyetçileri Haşimi hükümetinden kenara çekilip Ürdün'ün de Birleşik Arap Cumhuriyeti vasıtasıyla ilerici Arapların saflarına katılmasına izin vermesini istemeye başladılar. Hüseyin'in milliyetçilik görüşü ideoloji değil de hanedan merkezli olduğundan destek alabilmek için yüzünü Irak Kralı II. Faysal'a çevirdi. İki hafta içerisinde Irak'la Arap Birliği adında bir birleşme planı hazırladı ve 14 Şubat 1958'de Amman'da anlaşma imzalandı.

Arap Birliği iki ülkenin de ayrı millî varlıklarını koruyan ama ortak askerî komuta ve dış ilişkiler öngören bir federasyondu. Yeni devletin başkenti altı ayda bir değişmek üzere dönüşümlü olarak Amman ve Bağdat olacaktı. İki Haşimi krallığı kan bağıyla birbirlerine bağlıydı ve İngiliz himayesi altında ortak bir geçmişleri bulunuyordu, hatta ortak sınırları bile vardı.

Ama Arap Birliği, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dengi değildi. Irak ve Ürdün'ün birleşmesi Nasırizme karşı bir hamle olarak algılandı. Hüseyin, Bağdat Paktı'nın ev sahibi ve Başbakanı Nuri el-Said'in büyük

bir İngiliz hayranı olduğu Irak'ı tercih etmekle krallığı Nasırcılara karşı daha da savunmasız hale getirmişti.

Suriye ve Mısır birleşmesinin baskısını hisseden Batı yanlısı diğer bir Arap ülkesi de Lübnan'dı. 1943 Millî Paktı'nda kabul edilen mezheplere göre iktidar paylaşımı dağılmaya başlamıştı. Lübnanlı Müslümanlar (Sünni, Şii ve Dürziler) bilhassa mağdur durumdaydılar. Maruni Hristiyan Cumhurbaşkanı Camille Chamoun'un Batı yanlısı siyasetini tasvip etmiyor ve Lübnan'ın daha Arap yanlısı bir siyaset takip etmesini istiyorlardı. 1958'de Lübnan Müslümanları Hristiyanlardan çok daha kalabalık olduklarını düşünmeye başladılar. Hükümetin 1932'den beri yeni bir nüfus sayımına izin vermemesi Müslümanların, Hristiyanların demografik yapının değiştiğini kabul etmek istemediği yönündeki şüphelerini daha da güçlendirdi. Lübnanlı Müslümanlar sayıları daha fazla olmasına rağmen onları iktidardan daha az pay sahibi yapan sistemi sorgulamaya başladılar. Gerçekten de çoğunluğun iradesinin tecelli etmesi halinde Lübnan'ın Nasır yanlısı bir politika takip edeceğine hiç şüpheleri yoktu.

Lübnanlı Müslümanlar, Nasır'ı tüm sorunlarının çözümü olarak görüyorlardı, Arap dünyasını birleştirecek ve Lübnan Müslümanlarının Hristiyan ağırlıklı devlete tabi olmasına son verecek kudretli bir Arap ve Müslüman lider. Ama cumhurbaşkanı Chamoun, Nasır'ın Lübnan'ın bağımsızlığına yönelik bir tehdit olduğunu düşünüyor ve onun etkisine karşı yabancı ülkelerden destek arıyordu.

Süveyş Krizi'nden sonra Chamoun, İngiliz ve Fransızlardan destek alamayacağını anladı ve yüzünü Amerika'ya çevirdi. Mart 1957'de Eisenhower Doktrini'ni kabul etti. ABD Kongresi'ne ilk kez Ocak 1957'de sunulan doktrin, Soğuk Savaş sırasında Orta Doğu açısından önemli bir dönüm noktası olmuştu. Orta Doğu'da Sovyet nüfuzunun artmasını önlemek isteyen Amerikalılar, millî bağımsızlıklarını muhafaza edebilmeleri için Orta Doğu devletlerine askerî ve ekonomik yardım teklif ediyorlardı. Hepsinden önemlisi Eisenhower Doktrini bölgedeki devletlerin "toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığını uluslararası komünizmin idaresindeki devletlerin teşkil edeceği askerî tehdide karşı korumak için Birleşik Devletler'in silahlı kuvvetlerinin" kullanılmasını öngörüyordu.

Çek Silah Anlaşması ve Süveyş Krizi'nden sonra gittikçe artan Mısır-Sovyet ilişkileri dikkate alındığında Eisenhower Doktrini Arap

dünyasında Sovyet etkisini sınırlamak kadar Mısır'ın önünü kesmek için de tasarlanmış gibi görünüyordu. Mısır hükümeti Amerikan politikasını, Bağdat Paktı'nın tekrarı olarak görüp reddetti – Batı'nın, Arapların İsrail'le ilgili endişelerini görmezden gelerek kendi Sovyet karşıtı önceliklerini Araplara dayatma gayreti. Bu nedenle Lübnan Cumhurbaşkanı'nın, Eisenhower Doktrini'ni resmî olarak kabul ettiğinde hem Nasır'la hem de Lübnan'daki Nasırcılarla çatışması kaçınılmaz hale geldi.

Gerginlik 1957 yazındaki Lübnan meclis seçimlerinde had safhaya ulaştı. Lübnan'da cumhurbaşkanı meclis tarafından altı yıllığına seçilirdi. Dolayısıyla 1957 meclis seçimi 1958'de kimin cumhurbaşkanı olacağını tayin edeceğinden çok önemliydi.

Seçimler öncesinde Chamoun'un rakipleri –Müslümanlar, Dürziler ve Hristiyanlar– Millî Cephe adında bir seçim grubu kurdular. Pek çok etkili siyasetçi bu cephede bir araya geldi: Trablusşamlı Sünni lider Raşid Karami, en etkili Dürzi siyasetçi Kemal Canbulat, hatta Camille Chamoun'a düşman olan Bişara el-Huri'nin Anayasa Bloğu gibi Maruni siyasetçiler. Millî Cephe'yi destekleyen taban Cumhurbaşkanı Chamoun'u destekleyenden çok daha genişti.

Lübnan, bölgede Batı taraftarı rejimleri görmek isteyen Amerikalılar ile Arapları yabancı müdahalesine karşı olanların safında birleştirmeye çalışan Nasırcılar arasındaki mücadelenin sürdüğü bir savaş alanı haline geldi. Meclis seçimleri yaklaşırken ABD, Suriye ve Mısır'ın Millî Cephe'yi destekleyerek Batı yanlısı Chamoun'un konumunu zayıflatacağından korkmaya başladı. Bunun üzerine Amerikalılar seçimlere müdahale etmeye karar verdiler. CIA, yüzde doksan dokuz ABD yanlısı bir meclis görmek isteyen, ABD Lübnan Büyükelçisi idaresinde yürütülen bir operasyonla Chamoun'un bloğunda bulunan adayların seçilmesi için bu adayların seçim kampanyalarına büyük mali destekte bulundu. Paraları sarı renkli bir Chrysler deSoto aracıyla Chamoun'a ulaştıran CIA ajanı Wilbur Crane Eveland operasyonun başarılı olacağına pek ihtimal vermiyordu. "Lübnan cumhurbaşkanı ve başbakanının yabancı parayla desteklendiği o kadar aşikârdı ki seçim gözlemcisi olarak atanan hükümet yanlısı iki bakan bile seçim döneminin yarısında istifa etti."[374] Seçim gerginliği Kuzey Lübnan'da büyük çatışmaların çıkmasına neden oldu ve oy verme işlemleri sırasında çok sayıda sivil öldü ya da yaralandı.

Chamoun ezici bir çoğunlukla kazandı. Zafer, Eisenhower Doktrini'nin kabul edilmesi kadar Chamoun hükümetinin yolsuzluğunun da bir işa-

retiydi. Muhalif basın seçim sonuçlarına dayanarak Chamoun'un asıl amacının meclisi kullanarak anayasaya aykırı olduğu halde kendisini ikinci kez seçtirmek olduğunu ileri sürdü.

Muhalefet meclisten sürülünce liderlerinin bazıları Chamoun'un tekrar seçilmesine mani olmak için şiddete başvurdu. Şubat-Mayıs 1958 arasında bombalama eylemleri ve suikastlar Lübnan'ın başkentini ve kırsalı sarstı. Suriye ve Mısır'ın birleşmesinden sonra Nasır yanlısı gösterilerin de şiddet hareketlerine dönüşmesi sonucunda ülkede düzen daha da bozuldu.

8 Mayıs 1958'de Nasır yanlısı bir gazeteci olan Nesip Metni suikasta kurban gitti. Muhalefet onun ölümünden hükümeti suçladı. Millî Cephe, Chamoun hükümetinin suçlu olduğunu ilan ederek tüm ülkede genel grev çağrısı yaptı. İlk silahlı çatışma 10 Mayıs'ta Trablusşam'da yaşandı. 12 Mayıs'a gelindiğinde silahlı milisler Beyrut'ta çatışmaya başlamış ve Lübnan iç savaşa sürüklenmişti.

Lübnan ordu komutanı General Fuat Şihab, hükümeti desteklemek için orduyu kullanmayı reddetti. Durumun kötüye gidip Batı yanlısı Chamoun hükümetinin Nasırcıların eline geçmesinden endişe eden Amerika ülkeye müdahale hazırlığı yapmaya başladı.

Lübnan'daki çatışmaların en şiddetli olduğu dönemde Iraklı gazeteci Yunus Bahri, karısına Beyrut'un keşmekeşinden çıkıp nispeten sakin olan Bağdat'a gitmeleri gerektiğini söyledi. Musullu olan Bahri İngiliz emperyalizmini açıkça eleştirmişti ve Hitler Almanyası'na sempati duyan pek çok Arap milliyetçisinden biriydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Radyo Berlin'in Arap şubesinde görev yaparak Arap dünyasında ün kazandı. "Merhaba Araplar, burası Berlin," onun meşhur repliğiydi. Savaştan sonra Beyrut-Bağdat arasında gidip geldi ve önemli Arap gazetelerinde yazılar yazıp radyolarda görev yaptı. 1958'de Nuri el Sait'in, Nasır'ı eleştirecek bir dizi radyo haberi yapma teklifini kabul etti. Lübnan'da iç savaş patlak verince Bahri'nin Beyrut'taki evine direniş kuvvetleri el koydu. Karısına Bağdat'a gidip bu çatışmadan kendilerini kurtarmaları gerektiğini söyledi.

"Ama Bağdat yazın ortasında cehennem gibi sıcak olur," diye cevap verdi karısı.

"Irak'ın sıcağını Beyrut'un kurşunlarına tercih ederim," diye üsteledi.[375] Başına gelecekleri nereden bilebilirdi ki?

Bahri ve karısı 13 Temmuz 1958'de Bağdat'a geldiklerinde çok sıcak karşılandı. Yerel basın dönüşlerini baş sayfa haberi yaptı ve o gece dönüşlerinin şerefine şehirde bir dizi nişan tertip edildi ve sabaha bir ihtilale uyandılar.

Tuğgeneral Abdülkerim Kasım ve Albay Abdüsselam Arif komutasındaki bir grup asker komplocu, 1956'dan beri Irak'taki monarşiyi yıkıp askerlerin liderliğindeki bir cumhuriyet kurmaya niyetliydi. Mısır'daki Nasır ve arkadaşlarından ilham alıp kendilerine Hür Subaylar adını vermişlerdi. Arap milliyetçiliği ve emperyalizm düşmanlığından güç alan Iraklı Hür Subaylar, Haşimi krallığı ve Nuri el-Sait hükümetini İngiliz yanlısı olmakla suçladılar – özellikle de Süveyş Krizi'nden sonra. Hür Subaylar 1920'lerde İngilizlerin kurduğu eski rejimi yıkıp yerine Irak halkının eseri olan yeni bir rejim kurmak istiyorlardı. Monarşinin ortadan kaldırılmasının da ancak devrimle olacağına inanmaktaydılar.

Hür Subaylar bekledikleri fırsata Irak hükümeti Arap Birliği ortakları Ürdün'ü, Suriye ve Mısır'ın tehditlerinden korumak için 13-14 Temmuz gecesi Irak ordusunun Ürdün sınırında mevzilenmesini isteyince kavuştular. Kışladan Ürdün sınırına giden yol başkentin içinden geçiyordu. Komplocular askeri Bağdat'ın merkezine yöneltip o gece yönetime el koymaya karar verdiler.

Hür Subaylar sadık askerlere kamyonlarını otoyoldan şehir merkezine yöneltmeleri talimatına verdikten sonra askerler şehrin kilit noktalarında mevzilenmeye başladılar. Bir müfreze Kral II. Faysal ve Haşimi sülalesinin tüm üyelerini öldürmek için saraya yöneldi. Diğerleri hükümet görevlilerinin evlerine yöneldiler. Başbakan Nuri el-Sait'in de öldürülmesi talimatı verilmişti. Albay Abdüsselam Arif küçük bir müfrezeyle radyo istasyonunu ele geçirip Hür Subaylar'ın yönetime el koyduğunu bildirdi.

"Burası Bağdat," demişti Arif 14 Temmuz 1958 sabah erken saatlerde, "Irak Cumhuriyeti Radyosu." Iraklı dinleyicileri için monarşinin sona erdiğine dair ilk işaret buydu. Endişeli olan Arif yayınlar arasında odada volta atıyor, ihtilalin başarıya ulaşıp ulaşmadığıyla ilgili bir haber bekliyordu. Sabah 7.00 civarında kanlı üniformasıyla bir subay sağ elinde bir makineli tabancayla radyoya dalıp kral ve sülalesinin öldürüldüğünü bildirdi. "Arif avazı çıktığı kadar, 'Allahu Ekber'," diye bağırmaya başladı. Daha sonra masaya oturup birkaç satır yazdı, yayın odasına gidip kendi kendine tekrarladı, "Allahu Ekber, ihtilal başarılı oldu."[376]

Yunus Bahri, devrime dair ilk haberleri Arif'in yayınından öğrendi. "Başkentin içinde ya da dışında neler olduğunu bilmiyorduk," demişti Bahri. "Bu beklenmedik olay karşısında şoke olan Bağdat halkı evlerine kapanmıştı." Arif daha sonra halkı devrimi kutlamak ve düşmanların peşine düşmek için sokağa çıkmaya davet etti.

Arif hanedan üyelerinin öldürüldüğünü biliyor olsa da Iraklıları saraya saldırmaya teşvik etti böylece halkı da bu cinayete dâhil etmek istiyordu. Ayrıca şafakta katillerinin elinden kaçmayı başaran Nuri el-Sait'i ele geçirene de on bin Irak dinarı ödül verileceğini açıkladı – ertesi gün kadın kılığında kaçarken yakalanıp linç edildi. "Bağdat halkı kraliyet sarayı ve Nuri el-Sait'in sarayına saldırı çağrısını duyunca öldürme, soygun ve talan arzusuyla evlerinden çıktılar," diyor Bahri. Şehrin fakirleri Bağdat saraylarının efsanevi zenginliğini yağmalama fırsatını kaçırmadı ve önlerine çıkan herkesi öldürdüler.

Yunus Bahri, Irak devrimini bizzat görmek için sokağa çıktı. Şahit olduğu katliam onu dehşete düşürdü. "El-Raşit Caddesi'nde kan oluk oluk akıyordu. İnsanlar arabaların arkasına bağlanıp sürüklenerek öldürülenleri gördükleri zaman alkış tuttular. Kalabalığın bütün hıncını Abdullah'tan aldığını ve cesedinden geriye kalanları peşlerinde sürüklediklerini gördüm. Daha sonra cesedini savunma bakanlığının kapısına astılar." Kalabalık Kral I. Faysal ve 1917'de Bağdat'ı işgal eden İngiliz generali Maude'un heykellerini yıkıp Bağdat'taki İngiliz mahkemesini yaktı.

Bu kitle histerisi ortamında hemen herkesin rejimin adamı olarak yaftalanıp linç edilmesi mümkündü. "Birinin parmağıyla işaret edip, 'İşte (kabine bakanı) Fadıl el-Cemali,' demesi yeterli olmuştu! Kalabalık adamı yakalayıp hiç merhamet göstermeden bacaklarından bağlayıp ölene kadar sürükledi ve adam boş yere Allah, peygamberler ve tüm melekler adına affedilmesini diledi." Bağdat tanınmaz hale gelmişti, "her yer yanıyordu, sokaklar kan gölüne dönmüştü ve her yer cesetlerle kaplıydı."[377]

Bağdat caddelerinde şiddet kol gezerken Albay Arif gün boyunca radyodan emirler ve bildiriler yağdırmaya devam etti. Tüm eski Irak bakanlarına ek olarak hem Iraklı hem Ürdünlü Arap Birliği bakanlarının da tutuklanmasını emretti. Günün ilerleyen saatlerinde Bağdat Belediye Başkanı'ndan emniyet amirine kadar, daha alt düzey yetkililer de tutuklanmaya başladı. İkindi vaktinde radyoya ve gazetelere kral yanlılarını ihbar eden bilgiler yağmaya başladı. Nuri el-Sait'e yardım etmiş olan Yunus Bahri rejim yanlısı olarak kabul edilip ertesi gün

tutuklandı. Savunma bakanlığına geldiği sırada bir ciple getirilen el-Sait'in hırpalanmış cesedini gördü.

Eski düzenin adamları bir koyun gibi bağlanıp Bağdat'ın dışındaki Ebu Gureyb olarak bilinen bölgedeki bir hastaneden tadil edilen yeni hapishaneye götürüldüler. Saddam Hüseyin'in döneminde ve daha sonra 2003'te Amerika'nın Irak işgali sırasında Ebu Gureyb hapishanesi işkence mekânı olarak kötü bir şöhret edinecekti. Bahri, Ebu Gureyb'de yedi ay tutulduktan sonra bir suçlama yapılmadan salıverildi. O ve karısı 1959 başında Beyrut'a döndüklerinde iç savaşın sona erdiğini ve yeni bir hükümet kurulduğunu gördüler.

Lübnan'daki muhalefet Irak'ta monarşinin sona erişini kutladı. Haşimi monarşisinin İngiliz kuklası olduğunu düşünüyorlardı ve Hür Subaylar da Nasır gibi Arap milliyetçileriydi. Batı yanlısı hükümetlerin düşmesinden cesaret alıp Lübnan'daki Chamoun hükümetine daha fazla yüklendiler. Chamoun anılarında şöyle yazmıştı, "Asi mahallelerde kadınlar ve erkekler sokaklara döküldü, kafeleri ve halka açık mekânları doldurdular, keyifleri yerindeydi, coşkuyla dans ediyor ve hükümete, 'Senin sonun da Irak'takiler gibi olacak,' mesajını veriyorlardı. Diğer taraftan huzurlu ve bağımsız bir Lübnan'a gönül vermiş olan Lübnanlıların yüreğini korku kaplamıştı."[378]

İç savaşın sarstığı Lübnan devleti yıkılmanın eşiğindeydi. Chamoun, Irak'taki şiddet olaylarının haberini aldıktan iki saat sonra Eisenhower Doktrini'ni kabul etmişti (bu doktrini kabul eden tek ülke Lübnan olacaktı). Amerikan altıncı filosu Akdeniz'de olduğundan Amerikan deniz piyadeleri ertesi gün Lübnan'a çıktılar.

Birleşik Devletler, Lübnan'a müdahale ederek Batı yanlısı hükümetin Nasır taraftarlarının eline geçmesine mani oldu. Amerikalılar karaya on beş bin asker çıkarıp, savaş gemilerini sahile dizip donanma uçaklarıyla Beyrut üzerinde, çoğu alçaktan olmak üzere on bir binden fazla sorti yaparak hükümet karşıtlarına gözdağı verdiler. Amerikan birlikleri Beyrut'ta sadece üç ay kaldı (son Amerikan askeri 25 Ekim'de çekildi) ve tek el ateş etmeden çekip gittiler.

Kısa Amerikan işgali sırasında siyasi istikrar Lübnan'a geri döndü. Lübnan ordusu komutanı General Fuat Şihab 31 Temmuz 1958'de cumhurbaşkanı seçilerek muhalefetin Chamoun'un görev süresinin uzayacağı yönündeki korkularına son verdi. Cumhurbaşkanı Chamoun'un görev

süresi olması gerektiği gibi 22 Eylül'de sona erdi. O yılın ekim ayında Cumhurbaşkanı Şihab yönetim taraftarı ve karşıtlarından bir koalisyon hükümeti kurdu. Arap milliyetçileri, Lübnan'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti içerisinde Mısır ve Suriye'yle birlikte yer alacağını ummuştu çünkü yeni hükümet "ne yenilen var ne de yenen" sloganıyla millî bir mutabakat elde etmenin peşindeydi.

Irak devrimi sonrasında Ürdün tümüyle yalnız kaldı ve Bağdat'ı silip süpüren Arap milliyetçileri karşısında hiçbir şansı yoktu. Kral Hüseyin'in ilk tepkisi Irak'taki devrimi bastırıp sülalesini tekrar iktidara getirmek için ordusunu göndermek oldu. Mantıklıdan ziyade duygusal bir tepkiydi. Çok yayılmış ve yeterli teçhizata sahip olmayan ordusu kendisinden güçlü Irak ordusunu sindirmeyi başarmış olsa bile Irak'ta tahta geçirecek Haşimi hanedanından kimse kalmamıştı (aileden geri kalan tek kişi olan Prens Zait, Büyük Britanya'da Irak elçiliği yapıyordu ve Londra'da ailesiyle yaşıyordu).

Hüseyin çok geçmeden konumunun ne kadar zayıf olduğunu ve artık kendisini destekleyen bir Irak olmadığı için UAR içerisindeki hasımlarının onu devirmesinin ne kadar kolay olduğunu anladı. Hüseyin, Irak içerisinde iki yüz kilometre ilerlemiş olan ordusunu çağırdıktan sonra 16 Temmuz'da İngiltere ve Birleşik Devletler'den askerî yardım istedi. Lübnan'da olduğu gibi Ürdün'de de dış müdahalenin önüne geçmek için yabancı askerlere ihtiyaç duyulmuştu. Süveyş Krizi'yle iyice itibarını kaybetmiş olan eski emperyalist güçlerden medet ummak Hüseyin açısından büyük bir riskti. Ama yalnız devam etme riski daha büyüktü. 17 Temmuz'da İngiliz paraşütçüleri ve uçakları Irak devriminin hasarını kontrol altına alabilmek için Ürdün'e gelmeye başladı.

Soğuk Savaş'ın zirvede olduğu, siyasi analizcilerin dünya üzerindeki tüm bölgelerin domino taşları gibi düşeceğini öngördüğü, dönemde Washington, Londra ve Moskova'da yöneticilerin tamamı Irak devriminin bir Arap milliyetçisi dalgayı tetikleyeceğini düşündüler. Irak darbesini planlayanın Nasır olduğundan emindiler ve amacının Bereketli Hilal'in tümünü Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katmak olduğuna inanıyorlardı. Bu durum bir ölçüde Amerika ve İngiltere'nin Ürdün ve Lübnan'daki Batı yanlısı rejimleri korumak için neden bu kadar hızlı davrandığını da açıklamaktadır.

Tüm gözler –Nasır'ın son gelişmelerle ilgili fikirlerini öğrenmek için– Mısır'a ve Tuğgeneral Abdülkerim Kasım'ın neler yapacağını görmek için Irak'a döndü. Irak'ta, Suriye ve Mısır'a katılıp bölgedeki dengeleri değiştiren bir Arap süper devleti mi ortaya çıkacaktı? Yoksa Kahire ve Bağdat arasındaki geleneksel rekabet cumhuriyet döneminde de devam mı edecekti?

Nasır'ın sırdaşı Muhammed Heykel'e göre Mısır Devlet Başkanı'nın en başından itibaren Irak devrimiyle ilgili şüpheleri vardı.

1958'deki Arap dünyasının aşırı hassas durumu ve Sovyetler ile Amerikalılar arasındaki gerginlik dikkate alınırsa bölgede istikrarsızlığın artması ancak Mısır'ın işine yarardı.

Nasır, Irak darbesini haber aldığında Yugoslavya'da Tito'yla görüşüyordu ve 17 Temmuz'da Nikita Kruşçev'le görüşmek için doğruca Moskova'ya gitti. Sovyetler her şeyin Nasır'ın başının altından çıktığını düşünüyor ve ABD'nin tepkisini merak ediyorlardı. Kruşçev şunu söyleyerek Nasır'ı azarladı, "İşin aslı karşılaşmaya hazır değiliz. Üçüncü dünya savaşına hazır değiliz."[379]

Nasır, Sovyet müttefikini Bağdat'ta yaşananlarla alakası olmadığına ikna etmeye ve ABD misillemesine karşı Sovyetler'in teminatını almaya çalıştı. Kruşçev'in tüm teklif ettiği Türk sınırında Bulgar-Sovyet ortak tatbikatı yaparak Birleşik Devletler'i, Türk birliklerini Suriye ya da Irak'a göndermekten men etmeye çalışmak oldu. "Ama açıkça söylüyorum sakın bundan fazlasına güvenme," diyerek ihtar etti Kruşçev, Mısır Devlet Başkanını. Nasır, Irak'ı da Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne dâhil etmek gibi bir niyeti olmadığı konusunda Kruşçev'e teminat verdi.

Yeni Irak hükümeti de Nasır'la birleşmek ya da Irak'ın bağımsızlığını korumak konusunda bölünmüştü. Yeni Irak lideri Tuğgeneral Abdülkerim Kasım bağımsız bir ülke yönetmeye kararlıydı ve ülkesini Nasır'a teslim etmek gibi bir niyeti yoktu. Irak Komünist Partisi'yle sıkı işbirliği yapıp Sovyetler Birliği'yle yakın ilişkiler kurmaya çalışırken Mısır Komünist Partisi'ni kapatmış olan Kahire rejimine mesafeli davrandı. Kasım'ın yaveri Albay Arif, Arap milliyetçilerinin yolundan giderek Irak'ın Suriye ve Mısır'la birlikte Birleşik Arap Cumhuriyeti'ndeki yerini alması gerektiğini söyledi. Kasım sonunda onu tutuklattı ve önce idama mahkûm edip sonra affetti (1963'te Arif'in yapacağı darbe sonucu Kasım devrilip idam edilecekti).

Sonraki beş sene boyunca Kasım, Irak'ı Mısır'la birleştirmek yerine iyice birbirine düşürdü ve Irak ile Birleşik Arap Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler karşılıklı suçlamalarla iyice kötüye gitti. Irak'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılmaması, bu kanlı darbeyi Arapçılığın üç büyük merkezinin –Kahire, Şam ve Bağdat– birleşmesi için bir fırsat olarak gören Orta Doğu'daki Arap milliyetçilerini büyük hüsrana uğratmıştı.

Mısır Devrimi'nin ardından tüm Arap dünyası tamamen dönüşüm geçirdi. 1950'li yıllarda Mısır bölgedeki en güçlü devlet ve Nasır da Arap dünyasının tartışmasız lideri oldu.

Nasır 1958'de Mısır ve Suriye'yi Birleşik Arap Cumhuriyeti olarak bir araya getirdiğinde gücünün zirvesine ulaştı. Birleşmenin neden olduğu tüm Arap dünyasını sarsan şok dalgaları az daha Lübnan ve Ürdün'deki ayakta zor duran rejimlerin de yıkılmasına neden oluyordu. Arap milliyetçileri Ürdün'deki Haşimi monarşisi ve Lübnan'daki Batı yanlısı Hristiyan hükümetin yıkılması ihtimalini, iki ülkenin de Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne dâhil olacağı umuduyla olumlu karşıladılar. Bağdat'taki Haşimi monarşisini yıkan 1958 Arap devrimi yeni Arap düzeninin habercisi olarak görüldü, Mısır ve Bereketli Hilal bir araya gelecek ve Arap milliyetçilerinin hayali olan ilerici Arap süper devleti ortaya çıkacaktı. Kısa bir süre için bile olsa Arap dünyasının Osmanlı dönemi, emperyalist dönem ve Soğuk Savaş olarak nitelenen yabancı idare dönemlerini atlatıp gerçek bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıldı.

Irak'ın, Birleşik Arap Cumhuriyeti dışında kalmayı yeğlemesi önemli bir dönüm noktası oldu. Irak'ın ve hatta Lübnan ve Ürdün'ün Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılmasının neden olacağı heyecan ve momentum olmayınca Mısır ve Suriye yeni kurdukları devleti işler hale getirmek için gereken sıradan işlere yöneldiler. Başaramadılar. Arap milliyetçileri bir köşe döndü ve 1950'lerde gücünün zirvesine ulaşmış olan Nasır 1960'larda art arda başarısızlıklar ve yenilgiler yaşadı.

11
Arap Milliyetçiliğinin Zayıflaması

1950'li yıllarda Cemal Abdülnasır ve Hür Subaylar, Mısır ve Arap dünyasına bir dizi olması mümkün görünmeyen galibiyet yaşattılar. "Nasırizm" Arap milliyetçiliğinin hâkim ifade şekli haline geldi. Arap dünyasındaki herkes Mısır Devlet Başkanı'nın tüm Arapları birleştirecek, onları güçlü ve bağımsız olacakları yeni bir döneme taşıyacak bir planı olduğundan emindiler. Suriye ve Mısır'ın birleşmesiyle bu hayallerinin gerçeğe dönüşmeye başladığını gördüler.

1960'larda Nasır'ın başarılarının arkası kesildi. 1961'de Suriye'yle birlik sona erdi. Mısır ordusu Yemen iç savaşına bulaştı, Nasır ülkesi ve Arap müttefiklerine 1967'de İsrail'le yapılan ve felaketle sonuçlanan savaşta önderlik etti. Filistin'in bağımsızlığı vaadi İsrail'in kalan Filistin topraklarına ek olarak Mısır'a ait Sina'yı ve Suriye'ye ait Golan Tepeleri'ni de işgal etmesiyle daha da sonraya ertelendi. 1960'ta Arap dünyasının umudu 1970'te Nasır'ın öldüğü zamana kadar yerini çoktan hayal kırıklığı ve alaycılığa bırakmıştı.

1960'larda yaşananların Arap dünyası üzerindeki tesiri büyük olmuştu. İngiliz ve Fransız emperyalizmi tarih olurken Araplar kendilerini Soğuk Savaş'ın ortasında buldular. 1960'lara gelindiğinde Arap devletleri Batı ya da Sovyet yanlısı olarak bölünmüştü. Soğuk Savaş'ın etkisi en bariz şekilde, karşılıklı Sovyet ve Amerikan silahlarının kullanıldığı, Arap-İsrail savaşlarında görülmüştü. Anlaşılan o ki Araplar yine böl ve yönet taktiğine karşı mücadele etmek zorunda kalacaklardı.

Birleşik Arap Cumhuriyeti, Nasır'ın zannettiğinden çok daha büyük bir dert olduğunu kısa sürede gösterdi. Suriye'nin iki kez görevden alınan devlet başkanı Şükrü el-Kuvvetli, Nasır'ı Suriye'nin yönetilmesi zor bir ülke olduğu konusunda uyardığını söylemektedir. Kendisi şöyle ifade

etmiştir: "Suriye'nin yüzde ellisi kendisini millî lider, yüzde yirmi beşi peygamber ve yüzde onu da tanrı olarak görür."[380]

Mısır idaresi Suriyelilerin hoşuna gitmedi. Başta birliği çok isteyen Suriye ordusu Mısırlı subaylardan emir almaktan nefret etti. Suriye'nin toprak sahibi seçkinleri Mısır'daki toprak reformu Suriye'de de tatbik edilince küplere bindiler. Ocak 1959'a gelindiğinde bir milyon dönümden fazla tarım arazisi büyük toprak sahiplerinin elinden alınıp Suriye köylülerine dağıtılmıştı. Suriyeli iş adamları özel şirketlerin devlete devredilmesine ve devletin ekonomideki rolünün artmasına neden olan sosyalist uygulamaların kendilerine zarar verdiğini gördüler. Sıradan Suriyeliler Mısır bürokrasinin hantallığı altında ezildiler.

Mısırlılar, Suriyeli seçkinleri yönetimden uzaklaştırarak onları dışladılar. Suriye toplumunun siyasi görüşleri güçlüydü ve Suriyeli siyasetçiler partilerinin kapatılmasını ve Mısır'ın tek parti rejimine tabi olmalarını sindirememişlerdi. Nasır sağ kolu olan Feldmareşal Abdülhekim Ömer'i Suriye valisi olarak tayin edip Baas Partisi mensuplarını ikinci dereceden makamlara getirdi. 1959 sonuna gelindiğinde Baas'ın önde gelen isimleri bu durumu protesto etmek için Birleşik Arap Cumhuriyeti kabinesinden istifa ettiler – aralarında birleşmenin mimarlarından Selahattin Bitar da bulunuyordu. Ağustos 1961'de Nasır, Suriye bölgesel hükümetini tümden lağvedip Suriye'yi Kahire'deki genişletilmiş bir kabineden yönetmeye karar verdi.

Şubat 1958'de ülkesini Mısır'la birlik olmak zorunda bırakan Suriye ordusu şimdi de Mısır'la bağları kesip Suriye'yi geri alabilmek için darbe planlamaya başladı. 28 Eylül 1961 sabahında Suriye birlikleri şafaktan önce Şam'a girdi, Feldmareşal Ömer'i tutukladı ve radyo istasyonunu ele geçirdi. Tümüyle sivillerden oluşan Suriye geçici hükümeti Ömer'i sürgün etti ve 30 Ekim'de tüm Mısırlıların Suriye'den sınır dışı edilmesine karar verdi – altı bin civarında asker, beş bin kamu görevlisi ve yaklaşık on ila yirmi bin Mısırlı geçici işçi.

Suriye'nin ayrılması Nasır'ı hayrete düşürdü. İlk tepkisi darbeyi bastırmak için Mısır ordusunu göndermek oldu. Birkaç saat sonra pişman olup birlikleri geri çağırdı ve "Arap kanı dökülmemesi için" Suriye'nin ayrılmasını kabul etti. "Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dağılması Nasır'ı çok üzdü," demişti gazeteci Muhammed Heykel. "Hayalindeki Arap Birliği'nin ilk uluslararası tezahürüydü ve onun sağlığında da bir daha tekrarı olmadı."[381]

Suriye darbesinin ardından Nasır, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin parçalanmasının suçunu önce rakiplerine attı, Ürdünlüler, Suudiler ve hatta Amerikalılara. Ama Suriye'nin bağları kesmesi Nasır'ı kendi siyasi hedeflerini ve Mısır devriminin devam ettiği yönü sorgulamaya yöneltti. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin asıl sorununu bir türlü kestirememişti – Mısır, gururlu Suriyelileri emperyalistler gibi yönetmeye kalkmıştı. Bunun yerine Nasır, sorunun kaynağının Mısır ve Suriye'nin böylesine büyük bir projeyi ayakta tutmak için gerekli olan sosyal reformları yapamaması olduğuna hükmetti. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dağılmasına tepki olarak Arap toplumu içerisindeki "muhafazakârları" temizleyecek ve gelecekte "ilerici" birleşik Arap devletinin yolunu açacak radikal reformları uygulamaya başladı.

1962'den itibaren Nasır, Mısır devrimini Arap sosyalizmi rotasına oturttu – Arap milliyetçiliği ile Sovyet modeli sosyalizmi kaynaştırmayı amaçlayan hırslı ama hayalperest reform planı. Mısır hükümeti tümüyle devletin kontrolünde olan bir ekonomi kurmak için, 1956 Süveyş Krizi'nden sonra başlayan, özel teşebbüslerin devletleştirilmesine hız verdi. 1960'ta Birleşik Arap Cumhuriyeti hükümeti ilk Sovyet tarzı beş yıllık kalkınma planını (1960-65) uygulamaya koymuştu ve bu, sanayi ve tarım üretiminde çok büyük bir artışı hedef alan iddialı bir plandı. Kırsalda 1952'de başlanan toprak reformu yeni kanunlarla azami toprak sahipliğinin iki yüzden yüz dönüme indirilmesiyle daha da sıkılaştırıldı ve artan arazi topraksız köylülere dağıtıldı. Mısır işçi ve köylülerine devlet kurumlarında görev yapma imkânı tanındı.

Mısır'ın yeni siyasi yörüngesi, İslam, Arap milliyetçiliği ve sosyalizmi tutarlı bir siyasi projede bir arada getirmeye çalışan, 1962 Millî Bildirgesi'yle taçlandırıldı. Millî Bildirge, Mısır için sadece yeni bir siyasi kültür amaçlamıyor, aynı zamanda tüm Arap toplumunu yeniden şekillendirecek idealleri de belirliyordu. Ülkenin ideolojik yöneliminde önderliği devletin resmî partisi olan ve Arap Sosyalist Birliği olarak adı değiştirilen Millî Birlik Partisi yapacaktı.

Arap sosyalizmini kabul eden Nasır, Soğuk Savaş'ın kurallarına göre hareket etmeyi bırakıp devletçi modelini örnek aldığı Sovyetler Birliği'nin yanında yer alarak şansını denemeye karar verdi. Gelecekteki birleşme ihtimallerine kapıyı açık bırakmak isteyen Nasır ülkesinin adını "Birleşik Arap Cumhuriyeti" olarak devam ettirdi. Ancak 1971'de

Birleşik Arap Cumhuriyeti sona erdirilecek ve Nasır'ın halefi ülkenin adını Mısır Arap Cumhuriyeti olarak değiştirecekti.

Arap sosyalizminin Mısır üzerindeki tesiri büyük oldu ve Arap dünyasını böldü. Mısır'da siyasiler daha ideolojik bir dil kullanmaya başladılar. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dağılmasından sonra Nasır'ın eleştirilerinin asıl hedefi kendi millî menfaatlerini Arap milletinin menfaatlerinin önünde gören "muhafazakârlardı." Genel manada Batı'nın desteklediği Arap devletleri –Fas, Ürdün ve Suudi Arabistan gibi krallıklar ve Tunus ile Lübnan gibi cumhuriyetler – "muhafazakâr devletler" olarak görüldü (Batı'da ise bu devletlere ılımlılar deniyordu). Devrimci Arap devletlerinin tümü Sovyetler Birliği'nin yanında yer aldı ve onun sosyal ve ekonomik modelini takip etti. Arap dünyasında "ilerici" devletler olarak bilindiler (Batı'da ise radikal Arap devletleri deniyordu). İlerici devletlerin listesi başta gayet kısaydı –Mısır, Suriye ve Irak– ama ileride Cezayir, Yemen ve Libya da başarıya ulaşan ihtilaller sonucunda onlara katıldılar.

Mısır bölgedeki bu yeni bölünme sonunda nispeten tecrit edilmişti çünkü yeni ortaya çıkan "ilerici" Arap devletleriyle ilişkileri çok zayıftı – özellikle Irak'la. Ama 1962'de Nasır önemli bir müttefik kazandı. Bölgenin tarihindeki en büyük sömürge karşıtı savaştan çıkan Cezayir sonunda Fransa'dan bağımsızlığını elde etmeyi başarmıştı.

Cezayir bağımsızlık savaşı, 1 Kasım 1954'teki ayaklanmadan Eylül 1962'de Cezayir Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar sekiz yıl sürdü. Şehirlerden köylere yayılan savaşın Cezayir'de etkilemediği hiçbir bölge kalmadı. Savaş sona erdiğinde bir milyondan fazla Cezayirli ve Fransız hayatını kaybetmişti.

Cezayirliler istiklallerini kazanmak için ayağa kalktığı zaman bunun bedelini ağır ödeyeceklerini biliyorlardı. 1945'te Fransızların doğudaki Sétif şehrinde ılımlı milliyetçileri bastırması (milliyetçiler Avrupa'da Zafer resmigeçidi sırasında Fransız bayrağıyla birlikte Cezayir bayrağı da taşımak istemişlerdi) sonucunda kırk Cezayirli ve Avrupalının ölümüne neden olan bir isyan çıktı. Fransızların, Sétif'teki gösterilere aşırı tepki vermesi Mayıs 1945'te tüm Cezayir'de gösterilerin yapılmasına neden oldu. Fransızlar ayaklanmayı bastırmak için savaş gemileri, savaş uçakları ve on bin asker gönderdiler. Cezayirli asilerin yüz kadar Avrupalı kadın, erkek ve çocuğu öldürmesine karşılık Fransızlar misilleme olarak

çok daha fazla Cezayirliyi öldürdüler. Fransız hükümeti bin beş yüz Cezayirlinin öldüğünü söylese de ordu bu rakamın altı bin ila sekiz bin civarında olduğunu bildirdi. Cezayirliler ise ölü sayısının kırk beş bine kadar çıktığını iddia ettiler. Fransızlar, Sétif'in sonradan olabileceklere karşı bir gözdağı niteliğinde olmasını istemişlerdi. Tahmin edileceği gibi verdikleri aşırı tepki tam tersi etki yaparak pek çok Cezayirliyi milliyetçi davaya yönlendirdi. 1954'te Cezayirli milliyetçiler ayaklandıklarında Sétif'in hatırası hâlâ akıllarındaydı.

1954-62 Cezayir Savaşı'nda verilen ağır kayıplar şiddet içeren misillemenin mantıksızlığını ortaya koymaktaydı. Millî Kurtuluş Cephesi'ne (FLN) mensup Cezayirli milliyetçiler Fransızlara karşı teröre başvurarak onların da buna misliyle mukabele etmesini sağlayarak onları ülkelerini terk etmeye zorlayabileceklerine inanıyorlardı. Fransa'nın ise Kuzey Afrika'da en eski ve en sağlam mülkünden çekilmek gibi bir niyeti yoktu. "Cezayir Fransızdır," diye üstelemişti Fransızlar – ve bunda da ciddiydiler. Milliyetçilerin ezilmesi gereken marjinal bir grup olduğunu düşünüyorlardı, böylece ılımlı sessiz çoğunluk Fransız idaresi altında yaşamaya devam edecekti. Bunun sonucunda yaşanan vahşi savaşta şahit olunan tarifsiz dehşetler hem Cezayir'i hem de Fransa'yı fazlasıyla sarstı.

Sivillere yönelik vahşet Ağustos 1955'te FLN'nin Philippeville'deki Fransız göçmenlere saldırıp yüz yirmi üç erkek, kadın ve çocuğu öldürmesiyle başladı. Sétif tecrübesinin ardından FLN Fransızların tüm hışmıyla karşılık vereceğini ve bunun da tüm Cezayir'de Fransızlardan nefret edilmesine neden olacağını biliyordu. Haklıydılar. Fransızlar, Philippeville katliamına karşılık bin iki yüz Cezayirli sivili öldürdüklerini kabul ettiler. FLN sivil kaybının on iki bin olduğunu iddia etti. Sonuç olarak binlerce Cezayirli FLN'ye katılmak için gönüllü oldu. Böylece 1954'teki küçük FLN direnişi 1955 sonunda topyekûn bir savaş haline gelmişti.

Binlerce Cezayirli gönüllünün saflarına katılmasının ardından FLN ikna etme ve göz korkutmanın bir karışımıyla Cezayir siyaseti üzerinde etkisini göstermeye başladı. Fransız ordusunun saldırganlığı Cezayirli siyasi parti ve hareketleri FLN'yle işbirliği yapmaya itti. Ferhat Abbas gibi ilk milliyetçiler ve komünistler gibi sol partiler teşkilatlarını Millî Kurtuluş Cephesi'nin bünyesine dâhil ettiler. FLN dâhilî muhaliflerine karşı merhametsizdi. Bağımsızlık savaşının ilk üç yılında FLN eylemlerinde ölen Cezayirli sayısı Fransızlardan altı kat fazlaydı. Temmuz

1956'ya gelindiğinde FLN, hem istiklal harbi hem de sosyal bir ihtilal olduğunu söylediği, millî kurtuluş mücadelesinin liderliğini kesin olarak ele geçirmişti.

FLN yönetimi, beş asi vilayette direnişi örgütleyen, altı dâhilî komutan ve Kahire'de yaşayan üç haricî komutan arasında bölünmüştü. Kasım 1954'te milliyetçi isyanın başlamasının ardından Fransızlar istihbarat ağlarını kullanarak dâhilî komutanları devre dışı bırakmaya çalıştılar. Harekâtın ilk altı ayında Fransızlar II. vilayetin komutanını öldürdü ve I ve IV. vilayetlerin komutanlarını tutukladılar. Dâhilî liderlerin dağılması üzerine inisiyatif haricî liderlere geçti.

FLN'nin üç harici liderinden –Ahmed Bin Bella, Hocine Aït Ahmet ve Muhammed Hider –en çok öne çıkanı Bin Bella'ydı (bağımsız Cezayir'in ilk cumhurbaşkanı olacaktı). 1918'de Batı Cezayir'de bir köyde doğan Bin Bella tipik bir Fransız Cezayiri çocuğuydu. Ana dili Fransızcaydı, 1936'da Fransız ordusuna gönüllü katılmıştı ve hatta 1930 sonlarında bir Fransız takımında futbol oynamıştı. Milliyetçilere katılmasına neden olan gelişme ise 1945 Sétif isyanına Fransızların verdiği tepkiydi. 1951'de Fransızlar tarafından tutuklandı ama hapisten kaçıp Tunus üzerinden Kahire'ye gitti ve orada bir FLN bürosu kurdu. Savaşın başlamasının ardından Bin Bella, Arap başkentlerini gezerek Fransızlarla savaşan Cezayirliler için mali ve siyasi destek tedarik etmeye çalıştı.

Ekim 1956'da Fransızlar FLN idaresini ortadan kaldırmayı başardılar. Güvenilir bir istihbarata dayanarak hareket eden Fransız hava kuvvetleri Bin Bella, Aït Ahmet ve Hider'e ek olarak dâhilî yönetimin başkomutanı Muhammed Budiaf'ı taşıyan bir Fas DC-3 uçağının yolunu kesti ve uçağı Batı Cezayir şehri Oran'a inmek zorunda bıraktı. FLN liderleri tutuklandı ve savaşın kalan kısmını gönderildikleri Fransa'daki hapishanede geçirdiler.

Fransız kamuoyu FLN liderlerinin tutuklanmasını sanki bununla Cezayir Savaşı sona erecekmiş gibi kutladı. Ünlü bir yazar ve Cezayirli bir bedevi olan Mouloud Feraoun, hareketin liderlerinin yakalanmasının Cezayirliler ve Fransızlar arasında barış yapılması konusunda hiçbir işe yaramadığını söylemişti. "FLN liderlerinin yakalanmasını büyük bir zafer gibi takdim ettiler, sanki nihai zaferin ilk adımıymış gibi," diye yazmıştı günlüğüne. "Hangi nihai zafer? Devrim bitti mi, isyan sona erdi mi, Fransız-Cezayirli dostluğu, güveni ve barış tesis edildi mi?"[382]

Acı bir alaycılıkla yazan Feraun, Fransızlar ne beklerse beklesin Bella ve arkadaşlarının yakalanmasının daha az değil çok daha fazla şiddete neden olacağını söylüyordu.

Bella'nın tutuklandığı tarihte şiddet çoktan köylerden şehirlere yayılmıştı. 1956 Eylül'ünde bir pazar akşamı, Cezayir şehrinin nispeten sakin olan Avrupalıların yaşadığı mahalleleri patlayan üç bombayla sarsıldı. Cezayir Muharebesi olarak bilinen çatışma da böylece başlamış oldu. FLN savaşı bilinçli olarak başkente taşıdı çünkü Fransızların vereceği aşırı tepkinin hem FLN saflarını güçlendireceğini hem de diğer devletlerin tepkisini çekerek Fransa'yı yalnızlığa iteceğini biliyordu. 1956 sonbaharı ve 1957 kışında FLN bir dizi terör saldırısı düzenledi. Fransızlar da toplu tutuklamalar ve Cezayir'deki FLN teşkilatlanmasını açığa çıkarmak için işkenceyle karşılık verdiler. Cezayir Muharebesi tüm dünyanın dikkatini çekti ve Fransa'nın kınanmasına neden oldu. Ama bu kazancın karşılığında Cezayirliler korkunç bir bedel ödediler.

Mouloud Feraoun, Cezayir'de uygulanan şiddeti dehşet içerisinde izledi ve hem Fransızları hem FLN'yi masumları katlettikleri için kınadı. "Şehirlerdeki saldırılar artmaya başladı," diye yazmıştı günlüğüne Ekim 1956'da, "gaddarlar, masumları parça parça ettiler. Ama hangi masumları? Masum olan kim? Barlarda içki içen Avrupalılar mı? Bir yolun kenarında duran Araplar mı? Terörizm, karşı terörizm," diye yazmıştı acı bir ironiyle, "çaresiz feryatlar, ızdırap dolu çığlıklar. Hepsi bu. Barış."[383]

FLN, Cezayir Muharebesi'nde toplumun tüm katmanlarını seferber etti. Kadınlar önemli bir görev üstlenip bomba taşıdılar, silah kaçırdılar, saklanan liderler için ulaklık yaptılar ve Fransızların aradığı eylemcileri evlerinde sakladılar. Cemile Bouhired ve diğer kadınların üstlendiği rol Gillo Pontecarvo'nun 1965 tarihli filmi *Cezayir Savaşı*'nda çarpıcı bir gerçeklikle ifade edildi.

Fatiha Bouhired ve onun yirmi iki yaşındaki yeğeni Cemile, Cezayir Muharebesi'nde önemli bir rol üstlenmişti. Fatiha Bouhired'in kocası yaşadıkları, Cezayir'in eski şehrindeki Casbah Mahallesi'nde bağımsızlık hareketine katılan ilk kişiydi. 1957 başında Fransızlar tarafından tutuklandı ve kaçmaya çalışırken öldürüldü. Kocasının ölümü Bouhired'in özgürlük mücadelesine olan bağlılığını perçinledi ve FLN'ye evinin çatı katında bomba üretmesi için izin verdi. Yeğeni Cemile bomba taşıyıcı olarak görev yaptı ve Casbah'ta saklanan FLN eylemcileri arasında ir-

tibatı sağladı. İki kadın da baskı altında sinirlerinin ne kadar sağlam olduğunu gösterdiler. Bir keresinde Fatiha ve Cemile askerlerin evlerini arayacağını fark ettiler. Kahve yaptılar, gramofona klasik müzik koydular ve güzel kıyafetler giydiler. Askerler geldiklerinde onları çekici kadınlar olarak kahve ikram ederek karşıladılar.

"Bu güzel gözlerin ardında ne yattığını çok merak ediyorum," dedi devriyenin komutanı, Cemile Bouhired'e.

"Gözlerimin arkasında," diye cevap verdi gözlerini cilveli bir edayla kısarak, "saçlarım var."[384]

Subaylar evi daha fazla aramadılar.

Polis çok geçmeden Cemile Bouhired'in farklı bir yanı olduğunu da öğrendi. 9 Nisan 1957'de Cemile, Casbah'ta bir Fransız devriyesinden kaçarken omuzundan vuruldu. O tarihte Cezayir'de en çok aranan iki kişi olan FLN liderleri Saadi Yacef ve Ali la Pointe'ye gönderilen bir mesajı taşıdığını gördüler. Hastaneye götürülüp mermi yarası tedavi edildi ve ardından sorgu odasına götürüldü.

Sonraki on yedi gün boyunca ona işkence ettiler, çıkarıldığı resmî mahkemede ölüme mahkûm edildi ama dilini çözemediler. Mahkemedeki tek sözleri, "Bana işkence edenlerin bir insanı bu şekilde aşağılamaya, maddi olarak bana ve manevi olarak kendilerine bu kadar zarar vermeye hakları yoktu," oldu.[385] Ölüm cezası daha sonra müebbet hapse çevrildi.

Fatiha Bouhired yeğeninin tutuklanmasından sonra da FLN'ye hizmet etmeye devam etti. Saadi Yacef ve Ali la Pointe'nin saklanması için Casbah'ta yeni bir ev aldı. Güvenecekleri hiç kimse yoktu. "Evimde kendilerini evlerinde hissediyorlardı, yabancıların arasında değildiler," demişti Bouhired. Fransızlar işbirlikçiler vasıtasıyla FLN'ye sızdıkları ve tutuklulardan işkenceyle bilgi alındığı için Casbah'ta kimse kimseye güvenemiyordu. "İşbirlikçilerden korkuyordum," demişti Fatiha Bouhired bir röportajda, "o yüzden her şeyi tek başıma yapıyordum: Alışverişi ben yapıyordum, onların aracısıydım ve etrafta dolaşmalarına yardımcı oluyordum. Her şeyi ben yapmak zorunda kalıyordum ama bu şekilde kendimi daha güvende hissediyordum."

Fransızlar Cezayir'deki FLN liderlerinin peşini bir an bile bırakmadılar. Temmuz 1957'de Yacef'in kız kardeşi tutuklandı. İşkence sonucunda Fatiha Bouhired'in hareketteki rolünü ve Saadi Yacef ve kadın bombacı Hasibe'yle olan bağlantısını ifşa etti. Fransızlar Bouhired'i tutukladılar. "Beni götürüp bütün gece işkence yaptılar," demişti Fatiha Bouhired. "Yacef

nerede? Yacef nerede?" diye sordular. Fatiha, Saadi Yacef ve Hasibe'nin, kocasının ölümü üzerine gelip FLN adına kendisine mali destekte bulunmak istemelerinden başka haklarında hiçbir şey bilmediğinde ısrar etti. Defalarca işkence gördüğü halde hikâyesinden sapmadı ve sonunda Fransızları ikna etti, Fransızlar bir sonraki aramasında Hasibe'yi yakalayabilmeleri için evine ajan yerleştirmeye karar verdiler.

Fransız ajanları Fatiha Bouhired'in evinde olduğu sırada bile Ali la Pointe ve Saadi Yacef yerlerinde kalmaya devam ettiler. Durum öyle tuhaf hale gelmişti ki FLN'nin gizli harekât merkezi Fransızlar tarafından korunuyordu ve Ali la Pointe tavan arasında güven içinde beklerken Fransız askerleri de zemin katta duruyorlardı. Fatiha alt kattaki Fransız ajanlara Cezayir'in millî yemeği kuskus yapıyor ama onlara götürmeden önce Saadi Yacef'in içlerine tükürmesine izin veriyordu. "Şimdi onlara kuskusu götür, bir dahaki sefere de bomba götürürsün," demişti Yacef.[386]

Fatiha, Fransız muhbiri olarak sahte bir role soyunmuştu ama her şey Eylül 1957'de Fransızların Yacef'in gizlendiği yeri keşfetmesi ve onunla birlikte Fatiha'yı da tutuklamasıyla sona erdi. Aylarca hapishanede kaldıktan sonra –sonrasındaki maruz kaldığı işkenceleri anlatmadı– ev hapsine alındı.

Başkentteki tüm kıdemli FLN liderlerinin ölmesi ya da tutuklanması üzerine Cezayir Muharebesi 1957 sonbaharında sona erdi. Ama asıl Cezayir Savaşı daha başlamamıştı bile.

Cezayir'deki direnişi kırdığı düşüncesinden cesaret alan Fransız ordusu, Millî Kurtuluş Ordusu'nu ortadan kaldırmak için bu sefer kırsalda harekete geçti. 1956 sonunda Fransızlar Cezayirli köylüleri ev ve çiftliklerinden çıkarıp toplama kamplarına götürmeye başladılar. Cezayir Muharebesi'nden sonra bu uygulama hız kazandı. Binlerce kadın, erkek ve çocuk kamplara tıkılıp Fransızların gözetimi altında yaşamaya zorlandı. Bu muameleye maruz kalmak istemeyen pek çok köylü şehirlere kaçtı ve oralarda gecekondu mahallelerine yerleştiler. Bazıları ise Tunus ya da Fas'a sığındılar. 1962'de savaş sona erdiğinde üç milyon kadar Cezayirli köylü evlerinden ayrılmak zorunda kalmıştı ve çoğu da bir daha geri dönemedi.

Fransızlar Cezayir'in komşularıyla olan sınırlarını elektrikli tel ve mayın tarlalarıyla kapatarak FLN'yi daha da tecrit edip Cezayir ve Fas'tan silah, savaşçı ve ikmal gelmesini önlediler.

1958 tarihine gelindiğinde Fransa askerî açıdan isyanı yenilgiye uğratıp kontrol altına almayı başarmıştı. Ama FLN bağımsızlık savaşında yeni bir cephe açarak davasını uluslararası toplumun dikkatine taşıdı. Mısır ve Bağlantısızlar Hareketi üyesi diğer ülkelerin desteğiyle Cezayir sorununun 1957'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda tartışılmasını sağladılar. Ertesi yıl FLN, Kahire'deki bürosunda sürgünde geçici bir hükümet kurdu ve kıdemli milliyetçi lider Ferhat Abbas'ı da cumhurbaşkanı olarak seçti. Aralık 1958'de geçici Cezayir hükümeti bir heyet göndermesi için Çin Halk Cumhuriyeti'nden davet aldı. Cezayirli milliyetçiler dünyanın dikkatini ve desteğini çekmeye başlamışlardı ve Fransa, savaşı kazandığı halde siyasi açıdan gittikçe tecrit edilmeye başlanmıştı.

1958 yılına gelindiğinde Fransa, Cezayir konusunda kendi içinde de bölünmeye başlamıştı. Cezayir'deki Fransız askeri mevcudu 1954 tarihinde altmış bin iken 1956'da neredeyse ona katlanıp beş yüz bine çıkmıştı.[387] Bu muazzam işgal kuvveti ancak askerliğin mecburi olması ve süresinin uzatılmasıyla desteklenebilirdi. Genç askerler bir anda kendilerini savaşın tarif edilmez dehşetinin içinde bulmaya başladılar. Birçoğu, şahit oldukları ve yaptıkları yüzünden şoke olmuş ve travma geçirmiş halde eve döndüler: insan haklarının ihlali, zorunlu tehcir, ev dinamitleme ama hepsinden kötüsü de kadın ve erkeklere sistematik olarak işkence edilmesi.[388] Fransız askerlerinin İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Fransa'da yaptıklarına benzer şeyler yaptıklarına dair gelen haberler Fransız kamuoyunu dehşete düşürdü. Jean-Paul Sartre gibi önde gelen Fransız münevverleri her geçen gün artan bir sertlikte savaşı eleştirmeye başlarken Fransa, sömürgeciliğin sona erdiği bir dönemde hâlâ emperyalist uygulamalara devam ettiğinden uluslararası kamuoyu tarafından eleştirilmeye başlandı.

Fransa'nın Cezayir sömürgesine verdiği desteğin sarsılması Cezayir'deki ordu ve göçmen cemiyetlerini telaşlandırdı. Mayıs 1958'de bir grup Fransız göçmeni, düşmanları olan FLN'yle anlaşacağından şüphelendikleri Fransız Başbakan Pierre Pflimlin hükümetine karşı ayaklandılar. Sloganları, "Ordu göreve!"ydi. 13 Mayıs'ta göçmenler Cezayir'deki Vali General'in makamını basıp devrimci halk güvenlik komitesi adında bir kendi kendine yönetim organı kurdu ve başkanlığına da paraşütçülerin komutanı General Jacques Massu seçildi.

Cezayir'deki Fransız ordusunun tümü bu göçmen hareketini destekledi. Cezayir'deki Fransız kuvvetleri başkomutanı General Raoul Salan,

9 Mayıs'ta Fransa'daki üstlerine uzun bir telgraf gönderdi. Salan üstlerine diplomatik sürecin "Cezayir'in terk edilmesiyle" sonuçlanabileceği yönündeki endişelerini bildirdi. Şöyle devam etti: "Cezayir'deki ordu, ülkenin temsilcileri *Algerie Française*'yı elde tutmaya niyetli olmadığı halde savaşmayı ve boş yere fedakârlıkta bulunmayı istememektedir."[389] Salan ancak Fransız Cezayir'ini elde tutacak kararlı bir hükümet adımının askerî darbeyi önleyebileceği konusunda hükümeti uyardı – sadece Cezayir'de değil Fransa'da da. Cezayir krizi Fransa Cumhuriyeti'ni dahi yıkılma noktasına getirmişti.

Göçmen başkaldırısı tüm Cezayir'i sarstı. Mulod Feraun yaşanan korku ve belirsizliği 14 Mayıs'ta günlüğüne şöyle aktarmıştır: "Devrim havası. İnsanlar evlerine kapandılar. Göstericiler şehrin ana sokaklarında yürüyor ve tüm dükkânlar kapalı. Radyodan Halk Emniyeti Komitesi'nin yönetime el koyduğu ve Vali General'in makamını ve radyoyu işgal ettiği bildirildi." Cezayir Müslümanları bunun Fransızların kendi arasındaki bir mücadele olduğunu görüp karışmak istemediler. Feraoun, Dördüncü Cumhuriyet'in baskıya dayanıklılık kabiliyetini sorguladı: "Cezayir Savaşı Fransa'ya ağır bir bedel ödetmiş ve cumhuriyete belki de öldürücü bir darbe indirmişti. Ama sonrasında bu darbenin Cezayir ve Cezayirlilerin kurtulmasını sağladığına şüphe yoktur."[390]

Çok geçmeden Pflimlin hükümeti düştü ve İkinci Dünya Savaşı Fransız direnişi kahramanı halkın isteği üzerine Haziran 1958'de iktidara geldi. De Gaulle üç ay içerisinde yeni anayasayı halkoyuna sundu ve Eylül 1958'de Beşinci Cumhuriyet'i başlattı.

De Gaulle'ün ilk icraatlarından biri asi göçmenlerle görüşmek için Cezayir'e gitmek oldu. Cezayir'deki ünlü nutkunda de Gaulle, Cezayir'in Fransız idaresi altında kalacağı sözünü vererek ordu ve göçmenleri teskin etti. "Sizi anlıyorum!" dedi de Gaulle öfkeli kalabalığa. Cezayir'i geliştirecek ve sanayi, toprak reformu ve dört yüz bin yeni istihdamla Arap vatandaşları da Fransa'nın bir parçası haline getirecek iddialı bir reform paketinden bahsetti.

De Gaulle'ün açıklamalarının maksadı Cezayir'deki asker ve göçmenleri temin etmek ve General Salan'ın Halk Emniyeti Komitesi'ni sona erdirmekti. Ama yaptığı yorumlar FLN Savaşı'nın ardında yatan milliyetçi hareketi hemen hiç anlamadığını açıkça gösteriyordu. Gaulle'ün açıklamaları doğrultusunda Mouloud Feraoun şu yorumları yapmıştı:

"Cezayir milliyetçiliği mi? Öyle bir şey yok. Birleşme mi? Oldu bile." Anlaşılan de Gaulle, 1930'da Blum-Violette teklifinde öne sürülen asimilasyon planına geri dönecekti. 1945'lere kadar asimilasyon belki bir seçim olabilirdi. 1958'de ise söz konusu bile değildi. Feraoun'a göre de Gaulle'ün dedikleri şundan farksızdı: "Sen Fransızsın ihtiyar. Hepsi bu. Artık bir sorun çıkarma."

İnatçı FLN direnişi karşısında de Gaulle, Cezayirlilerin tam bağımsızlık taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. Daha önce vermiş olduğu sözlere rağmen de Gaulle yön değiştirip halkı Cezayir'in Fransa'dan ayrılmasına hazırlamaya başladı. Eylül 1959'da ilk kez Cezayir'in kendi kendini yönetmesinden bahsedince Ocak 1960'ta Cezayir'deki göçmenlerin şiddet dolu gösteriler düzenlemelerine neden oldu. De Gaulle yılmadı ve Haziran 1960'ta Evian'da geçici Cezayir hükümetiyle temasları başlattı.

Göçmen topluluğu içerisindeki şahinler ve onların ordu içerisindeki yandaşları de Gaulle'ü hain olarak görmeye başladılar. Fransız Cezayiri Cephesi ve Gizli Silahlı Teşkilat (OAS) gibi terörist örgütler kurdular ve de Gaulle'e suikast düzenlemeye çalıştılar. OAS Cezayir'de de terör estirdi ve Arap sivillere karşı hedef gözetmeksizin saldırı düzenledi.

Evian müzakereleri, güvenliğin iyice kötüye gitmesiyle de birleşince, Cezayir'deki göçmenler ve askerler arasında siyasi bir kriz baş gösterdi. Ocak 1961'de Fransız hükümeti Cezayir'in kendi kendini yönetmesi konusunda bir halk oylaması yaptı ve halk şaşırtıcı biçimde yüzde yetmiş beş lehte oy kullandı. Nisan 1961'de Cezayir'deki Yabancı Lejyonu hava indirme alayı Fransız hükümetinin Cezayir'e bağımsızlık vermeyi düşünmesi nedeniyle isyan etti. Ama isyan diğer birliklere yayılmadı ve isyanın liderleri sadece dört gün sonra teslim olmak zorunda kaldılar.

1961 ve 1962 başlarında Cezayir'deki göçmenlerin konumu daha da tehlikeye girerken OAS, Cezayir içindeki terör eylemlerini artırdı. "Anlaşılan OAS artık kimseyi ikaz etmiyor," demişti Mouloud Feraoun günlüğünün sonunda Şubat 1962'de. "Arabada, motosiklette, el bombasıyla, makineli tüfekle, bıçakla öldürüyorlar. Bankalardaki veznedarlara, postanelere, şirketlere saldırıp kimini sevindirip herkesi korkutuyorlar."[391] Feraoun'un yiğit ve mantıklı sesi 15 Mart'ta OAS silahlarıyla susturuldu; Evian Anlaşması'nın imzalanmasından sadece üç gün önce.

Cezayir'de şiddet hız kesmeden devam ederken FLN ve de Gaulle hükümeti Evian'daki görüşmelerde kısa sürede ilerleme kaydettiler. 18 Mart 1962'de iki taraf Cezayir'e tam bağımsızlık veren Evian Anlaşması'nı

imzaladı. Anlaşmanın maddeleri 1 Temmuz'da Cezayir'de halkoyuna sunulacaktı. Cezayirlilerin neredeyse tamamı bağımsızlık lehinde oy kullandı (Beş milyon dokuz yüz bin lehte ve on altı bin aleyhte). 3 Temmuz'da de Gaulle Cezayir'in bağımsızlığını ilan etti. Cezayir'deki kutlamalar 5 Temmuz 1830'daki ülkenin Fransızlar tarafından işgal edilmesinin yıldönümüne denk gelmesi için iki gün geciktirildi. Yüz otuz iki yılın ardından Cezayirliler nihayet Fransızları topraklarından sürmeyi başarmışlardı.

Devam eden terör ve akıbetlerinin belirsiz olması yüzünden Cezayir'deki Fransızlar büyük gruplar halinde ülkeyi terk ettiler – sadece Temmuz 1962'de üç yüz bin kişi ülkeyi terk etti. Çoğu göçmen ailesi nesillerdir Kuzey Afrika'da yaşıyordu ama yılın sonuna gelindiğinde Cezayir'de sadece otuz bin Avrupalı göçmen kalmıştı.

Ama en yıkıcı savaş, bağımsızlığını elde etmek için bu kadar çaba sarf ettikleri ülkenin yönetimini ele geçirmeye çalışan Milli Kurtuluş Ordusu'nun dâhilî ve haricî yönetimi arasında patlak verdi. Savaştan bıkmış olan Cezayir halkı bunu kaldıracak halde değildi. Cezayir kadınları sokağa dökülüp, "Yedi yıl yetmedi mi?" diye bağırarak kendi savaşçıları arasındaki çatışmayı protesto ettiler.

Ama Eylül 1962'de Ahmet Bin Bella ve Huari Bumedyen başkenti ele geçirene kadar çatışmalar sona ermedi. Bin Bella devlet başkanı oldu; bir yıl sonra, Eylül 1963'te anayasada gerekli düzenleme yapıldıktan sonra, cumhurbaşkanı olarak seçildi. Üç yıl sonra Bumedyen'in kansız bir darbeyle onu yerinden etmesi FLN içindeki hesaplaşmaların hâlâ sona ermediğini gösteriyordu.

Çoğunluk için bağımsızlık sadece sözde bir zaferdi – özellikle Cezayirli kadınlar için. Tüm cesaretleri ve fedakârlıklarının ardından FLN lideri Muhammed Hider'in, "Kadınların mutfaklarına dönme vakti geldi," dediğini duyduğu zaman hepsi şaşırıp kaldı. Cezayir Muharebesi'nin gazilerinden biri olup hapishanede yıllarca işkence görmüş olan Baya Hocine bağımsızlıkla gelen karmaşık duyguları şöyle ifade etmişti:

1962 kara bir delikti. Öncesinde her şey çok büyük bir maceraydı ve birden kendimi yapayalnız buldum. Diğer kadınların neler hissettiğini bilmiyorum ama benim aklımda kısa vadede siyasi bir hedef yoktu. 1962 en huzurlu dönemimizdi çünkü savaş sona ermişti ama aynı zamanda en büyük korkuyu da o zaman duydum. Hapishanedeyken, dışarı çı-

kacağımıza ve sosyalist bir Cezayir kuracağımıza inanırdık. Ama daha sonra Cezayir'in biz olmadan bizi hiç dikkate almayan kişiler tarafından kurulduğunu gördük. Bu bizim için öncesinden daha kötüydü çünkü tüm sınırları kaldırmıştık ve artık geriye dönmek çok zordu. 1962'de aştığımız tüm sınırlar yeniden kuruldu ama bizim açımızdan en kötü olacak şekilde. Sınırları bizi dışlayacak şekilde kurdular.[392]

Cezayir bağımsızlığını kazandı – ama ağır bir bedel ödeyerek. Nüfusu Arap tarihinde misli görülmemiş şekilde kayıp verdi ve yerlerinden oldu. Ekonomisi savaş ve giden göçmenlerin bilinçli tahribi yüzünden harap oldu. Siyasi liderleri birbirine girdiler. Toplumu da bağımsız Cezayir'in inşasında kadının ve erkeğin rollerinin ne olması gerektiğine dair farklı düşünceler yüzünden bölündü. Her şeye rağmen Cezayir kısa sürede bir hükümet kurdu ve emperyalizme karşı verilen mücadeleden doğan bir cumhuriyet olarak ilerici Arap devletleri arasındaki yerini aldı.

Cezayir Devrimi'nin başarıya ulaşmasıyla Nasır, Arap "muhafazakârlığına" karşı sürdürdüğü mücadelede yeni bir müttefik bulmuş oldu. Suriye'nin ayrılmasından sonra da hâlâ Birleşik Arap Cumhuriyeti olarak bilinen Mısır, Arap birliğinin sağlanabilmesi için tüm Arap dünyasında gerekli reformların yapılmasını kendisine amaç edindi. Anti emperyalizme, Arap kimliği siyasetine ve sosyal reformlara vurgu yapan devrimci Cezayir doğal bir müttefikti. Nasır'ın yeni devlet partisi Arap Sosyalist Birliği, Haziran 1964'te amaçlarının ortak olduğunu göstermek ve Arap sosyalizmini teşvik etmek için FLN'yle ortak bir tebliğ yayınladı.[393]

Nasır, Cezayir devrimini başlangıcından beri bağımsızlığa giden yolda desteklediğini vurgulamayı da ihmal etmedi. Arap milliyetçiliğinin sancaktarı rolünden sıyrılıp ilerici ve devrimci ideallerin kahramanı rolüne soyunmaya başlamıştı. Kendini bu role fazla kaptıran Nasır tüm Arap dünyasındaki Arap devrimci hareketleri desteklemeye başladı. Bir grup subay Yemen'de monarşiyi devirdiğinde Nasır hemen destek verdi – kendi deyimiyle: "Arkasında kim olduğunu bilmesek de Yemen Devrimi'ni desteklemek zorundayız."[394]

Yemen uzun süre Osmanlı idaresi altında özerk idare edilmiş ve 1918'de bir krallık olarak bağımsızlığını ilan etmişti. Bağımsız Yemen'in ilk kralı olan İmam Yahya (1869-1948), sadece Yemen'de bulunan ve ülkenin

siyasi ve dinî liderlerini yetiştiren küçük bir Şii topluluğu olan Zeydi mezhebinin imamıydı. 1920'li ve 30'lu yıllarda Yahya çoğu Sünni Müslüman olan Kuzey Yemen'deki kabileleri yenerek topraklarını genişletti.

Krallığı boyunca Yahya kuzeyden, "kendisinin tarihî Yemen olarak kabul ettiği Asir ve Necran'ı ele geçiren" Suudi Arabistan'ın ve güneyden de Aden Limanı ve iç bölgelerini 1830'lardan beri elinde tutan İngilizlerin baskısı altında kaldı. Her şeye rağmen Yahya'nın fetihleri bölge, kabile ve mezhep farklılıkları yüzünden bölünmüş toplumda bir birlik havasının doğmasına neden oldu. İdaresi altında Yemen'in dış dünyayla fazla ilişkisi olmadı ve genelde ülkeyi tecrit edecek politikalar takip etti.

İmam Yahya'nın yönetiminin sona ermesiyle birlikte ülkenin tecridi de sona erdi. 1948'de Yahya bir kabile şeyhi tarafından öldürüldü ve yerine oğlu İmam Ahmet (saltanatı 1948-1962) geçti. Ahmet merhametsizliğiyle nam salmıştı ve iktidara geçince rakiplerini hapsettirip idam ettirerek şöhretinin hakkını verdi. Yahya'nın tecrit siyasetini sona erdirip ekonomik ve askerî yardım talep etmek için Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'yle diplomatik ilişkiler kurdu.

Ama Ahmet tahtını hâlâ emniyete alabilmiş değildi. 1955'teki bir darbe teşebbüsü onu iç ve dış tehditlere karşı çok daha şüpheci hale getirdi – özellikle Nasır ve onun "feodal" rejimlerin yıkılmasına yönelik çağrılarına karşı. Mısır'dan yayın yapan Arapların Sesi, Yemen'e kadar ulaşıp Arap milliyetçiliği ve anti emperyalizm mesajları taşıyordu.[395] Nasır, Arap dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi Yemen'de de radyoyu kullanarak İmam Ahmet üzerinde baskı kurdu ve Mısır ve Yemen arasında gerginlik doğmasına neden oldu.

Yine de Nasır her zaman Yemenlilere hasım değildi. 1956'da Yemen, Mısır ve Suudi Arabistan Cidde'de bir anti-İngiliz paktı imzaladı ve 1958'de İmam Ahmet, Mısır ve Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında bir araya gelmesine tam destek verdi. Fakat Ahmet, Nasır'ın Arap sosyalizmi fikrine karşıydı, devletçiliğin ve özel şirketlere devletin el koymasının "mülke zorla el koymak olduğundan İslam kanunlarına aykırı olduğunu" söylüyordu.[396]

1961'de Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılmasından hemen sonra gerçekleşen Ahmet'in İslam konusunda akıl verme teşebbüsü Nasır'ı kızdırdı. Mısır, Yemen'le bağlarını kesti ve Arapların Sesi tüm gücüyle Yemen halkını "muhafazakâr" monarşiyi devirmeye çağırdı.

Fırsat bir yıl sonra ortaya çıktı. İmam Ahmet Eylül 1962'de uykusunda ölerek krallığı oğlu ve halefi İmam Bedir'in eline bıraktı. Bir hafta sonra darbe yapan subaylar İmam'ı devirdi ve Yemen Arap Cumhuriyeti ilan edildi.

Yemen hanedanının destekçileri, komşu Suudi Arabistan krallığının da desteğiyle darbeye karşı çıktılar. Mısır, yeni cumhuriyete ve onun asker yöneticilerine tam destek verdi çünkü Nasır bunu Arap dünyasındaki ilericilik ile muhafazakârlık arasındaki mücadelenin bir parçası olarak görüyordu.

Yemen Devrimi çok geçmeden Yemen dâhilinde bir iç savaşa, Mısır ve Suudi Arabistan arasındaki ve "ilerici" cumhuriyetler ile "muhafazakâr" krallıklar arasındaki bir rekabete dönüştü. Mısırlıların, laf kalabalığı ile gerçekler arasındaki çelişki haricinde, kaybedeceği hiçbir şey yoktu. Bu, Nasır'ın seçimi olan ilk savaştı ve onun Vietnam'ı olacağı da görülecekti.

Eylül 1962 darbesinden sonra Mısır birlikleri Yemen'e akmaya başladılar. Sonraki üç yıl içerisinde Yemen'deki Mısır askeri sayısı 1963 sonunda otuz binden 1965'te yetmiş bine çıktı – Mısır ordusunun neredeyse yarısı.

Yemen Savaşı'nın kazanılamayacağı daha başından belliydi. Mısırlılar kendi topraklarında savaşan kabile mensubu gerillalarla karşı karşıya geldiler ve beş yıllık savaş süresince on binden fazla asker ve subay kaybettiler. Yüksek zayiat ve düşük başarı oranları askerlerin morali üzerindeki etkisini göstermeye başladı, Mısır, başkent San'a dışında hemen hiçbir varlık gösterememişti. Suudiler kralcılara maddi yardım yapıp İngilizler de onlara istihbarat desteği verirken Mısır'ın bu seferin masraflarını karşılayacak maddi gücü yoktu. Ama Arap dünyasında devrimci reformlar yapmayı kafasına koymuş olan Nasır böyle şeylere takılmadı. "Çekilmek söz konusu değil," dedi Yemen'deki komutanına. "Çekilirsek Yemen'deki devrim sonuçsuz kalır."[397]

Nasır Yemen Savaşı'nı "Askerîden ziyade siyasi bir harekât" olarak gördüğünü kabul etmişti. Ama asıl anlamadığı şey Yemen Savaşı'nın İsrail tehdidini karşılama kabiliyeti üzerindeki olumsuz etkisi olacaktı.

Süveyş Krizi'nden sonraki on yıl içerisinde İsrail ve Arap komşuları savaşın kaçınılmaz bir sonraki raundu için silahlanma yarışına girdiler. İsrail'in bir numaralı silah tedarikçisi olma rolünü ABD, Fransa'dan devralırken İngiltere Ürdün'e ve Sovyetler de Suriye ve Mısır'a silah

sağladı. İki süper gücün de stratejik menfaatlerinin olduğu bu bölgede Sovyetler Birliği de Mısır ve Suriye üzerindeki etkisini rakibi Birleşik Devletler'e baskı yapmak için kullanmaktan geri kalmamıştı.

Savaş kaçınılmazdı çünkü mevcut durumdan ne İsrail ne de komşu Arap devletleri memnundu ve mevcut duruma göre barış istemeye razı değildiler. Araplar İsrail'den o kadar rahatsızdılar ki ülkenin adını bile zikretmeyi reddederek ona "Siyonist yapı" demeyi tercih ettiler. 1948 ve 1956'da İsrail'le yaptığı savaşları kaybeden Araplar bunun acısını çıkarmaya kararlıydılar. Lübnan, Suriye, Ürdün ve Gazze Şeridi'ndeki Filistinli mültecilerin varlığı Araplara her gün başarısızlıklarını ve Filistin'i kurtarma yönünde verdikleri sözleri hatırlatmaya yetiyordu.

İsrail de savaşa meyilliydi. Sahil ve Batı Şeria arasındaki ülkenin dar belinin –kimi yerlerde sadece on iki km genişliğindeydi– İsrail'i o noktadan yapılacak bir saldırı sonucunda ikiye bölünme tehlikesiyle karşı karşıya bırakacağını biliyorlardı. Üstelik İsrail'in Ürdün'ün elinde kalan eski Kudüs'teki Batı Duvarı ve Yahudi Mahallesi'ne erişimi yoktu. Ayrıca Celile'ye tepeden bakan stratejik Golan Tepeleri de Suriye'nin elindeydi. Üstelik İsrail sahip olduğu stratejik avantajın –Arap komşularından daha fazla ve daha kaliteli silahı vardı– Sovyetler'in son teknoloji ürünü silahlarını Suriye ve Mısır'a sağlamaya devam etmesi sonucunda azalacağını düşünüyordu. İsrail'in hem savunulabilir sınırlara kavuşacağı hem de kendi dilediği barış şartlarını Araplara dayatabileceği büyük bir zafere ihtiyacı vardı.

1967 ilkbaharında İsrail, Suriye'den gelen Filistinlilerin İsrail'e sızıp saldırı düzenlemelerinden şikâyet etmeye başladı ve iki ülke arasındaki gerilim hızla tırmandı. İsrail ve Suriye silahlı kuvvetlerini teyakkuza geçirdiler. Başbakan Levi Eşkol, Suriye kışkırtmaları durmazsa savaş açmakla tehdit etti. Nisan ayında tehditler yerini sıcak çatışmaya bıraktı ve Suriye hava sahasında Suriye ve İsrail jetleri it dalaşına girdiler. İsrail Hava Kuvvetleri altı Suriye MIG avcı uçağını düşürdü. Uçaklardan iki tanesi Şam'ın dış mahallelerine düştü. Mısırlı gazeteci Muhammed Heykel'in de dediği gibi, "Suriye ve İsrail arasındaki durum çok tehlikeli bir hal almıştı."[398] Gerginliğin böylesine hızlı tırmanması tüm bölgeyi savaşın eşiğine getirdi.

Gerilimin bu kadar yüksek olduğu bir safhada Sovyetler Mısır'a sahte bir istihbarat vererek İsrail'in Suriye sınırına yığınak yaptığını bildirdiler. Sovyetler'in Suriye Hava Kuvvetleri'ne tedarik ettikleri son

model MIG-21 avcı uçaklarının Fransız yapısı İsrail Mirage avcıları tarafından düşürülmesinden dolayı huzursuz olduğuna şüphe yoktu. Mısır'ın Suriye'yle karşılıklı savunma paktı vardı ve saldıran taraf İsrail olursa Mısır da savaşa girecekti. Sovyetler belki de sahte bir istihbarat sağlayarak İsrail'i iki cephede savaşma tehdidi karşısında gerilemeye ikna etmeyi düşünmüşlerdi.

Nasır'ın elinde de hava fotoğrafları da dâhil olmak üzere İsrail birliklerinin Suriye sınırına sevk edilmediğine dair gayet iyi bir istihbarat olsa da halkın önünde hâlâ savaşa girmeleri an meselesiymiş gibi davranmaya devam etti. Belki de Nasır tek el ateş etmeden İsrail'e karşı zafer kazanmayı planlıyordu: Önce Suriye'ye yönelik İsrail tehdidine dair istihbaratı yayacak, sonra caydırıcı güç olarak Mısır birliklerini sınıra sevk edecek, daha sonra da Suriye sınırında İsrail birliği olmamasını Mısır baskısı karşısında İsrail'in askerlerini geri çekmesi olarak gösterecekti. Ne düşünüyor olursa olsun Nasır sahte Sovyet istihbaratına dayanarak hareket etmeye devam etti ve 16 Mayıs'ta orduya Süveyş Kanalı'nı geçip Sina'da İsrail sınırı yakınlarına mevzilenmesini emretti. Savaşın ilk adımı yanlış bir hesap üzerine atılmıştı.

Nasır'ın karşılaştığı ilk zorluk İsrail'e yönelik kayda değer bir tehdit teşkil edebilmek oldu. En iyi askerlerinden elli bini hâlâ Yemen'de savaşmakla meşgul olan Nasır ihtiyat birliklerini devreye sokmak zorunda kaldı. Hem Mısır halkını coşturmak hem de İsrail'in gözünü korkutmak için askerlerini olduğundan daha kudretli göstermek zorundaydı. O nedenle Nasır hem halkının hem de dünya basınının görmesi için askerlerine Kahire sokaklarında geçit töreni yaptırdı. "Sina'ya gidecek askerlerimizi bilerek Kahire sokaklarında yürüttük," demişti General Abdülgani el-Cemsi, "halk ve yabancılar görsün diye. Medya, tüm güvenlik ilke ve tedbirlerine aykırı olarak, bütün görüntüleri yayınladı."[399]

Sürekli olarak cepheye giden askerlerin görüntüsü, halkta Araplaların itibarını iade edecek ve Filistin'e istiklalini geri verecek bir savaşın kapıda olduğu intibasını uyandırdı. Nasır'ın milyonlarca taraftarının Mısır ordusunun önderliğinde Arap müttefiklerinin İsrail'e karşı zafer kazanacaklarına dair hiçbir şüpheleri yoktu. Oysaki Sina'ya sevk edilen birliklere açık bir emir verilmemişti, gerçi kalabalık mevcutları gerçekten de İsrail'i telaşlandırmıştı. Bu arada, el-Cemsi'nin söylediğine göre, "İsrail tüm kaynaklarını seferber etmiş, sessizce savaş için hazırlanıyordu." Stratejistleri Mısır ordusunun mevcudu ve sahip olduğu silahları kesin

olarak biliyordu. Hem önceki ayları detaylı istihbarat bilgileri toplayarak geçirmişlerdi hem de televizyonda izlemişlerdi.

Mısır birlikleri Sina'ya vardıklarında Birleşmiş Milletler Acil Durum Gücü'yle (UNEF) karşı karşıya geldiler. UNEF 1956 Süveyş Savaşı sonrasında Mısır ve İsrail arasındaki barışı korumak için bölgeye gelmişti. Kuvvet, Gazze Şeridi'ndeki İsrail-Mısır sınırı boyunca ve Sina'nın güney ucundaki Şarm el-Şeyh'te yer alan kırk bir gözetleme noktasında görev yapan dört bin beş yüz askerden oluşuyordu.

Mısır ordusu ile İsrail sınırı arasında kalan BM askerleri nahoş bir konumdaydılar. Aralarında tampon bölge olduğu müddetçe Mısır ordusu nasıl İsrail'e yönelik ciddi bir tehlike teşkil edebilirdi ki? Mısır Genelkurmay Başkanı, UNEF komutanına bir mesaj göndererek BM birliklerinin Mısır ve İsrail arasındaki doğu sınırından çekilmelerini talep etti. BM komutanı mesajı BM Genel Sekreteri U Thant'a iletti ve Mısır'ın kendi topraklarından BM askerlerinin çekilmesini talep etmeye hakkı olduğunu ama bunun tam bir çekilme olmasının zorunlu olduğunu bildirdi. U Thant'a göre UNEF yekpare bir birimdi o nedenle doğu sınırındaki askerleri çekip Gazze Şeridi'ndeki ve Tiran Boğazı'ndaki barış gücünü yerinde tutmanın bir manası yoktu. BM Genel Sekreteri'nin cevabına binaen Mısır, 18 Mayıs'ta tüm BM askerlerinin Sina'dan çekilmesini talep etti. Son UNEF askeri de bölgeyi 31 Mart'ta terk etti. Mısır ile İsrail arasında artık tampon bölge yoktu ve gerginlik had safhadaydı. Bu Nasır'ın ikinci hatasıydı ve onu savaşa daha çok yaklaştırmıştı.

BM birliklerinin çekilmesi Nasır'ın öngöremediği diplomatik sıkıntılara neden oldu. 1957'den beri BM, Tiran Boğazı'nı gemilerin bandırasına ya da gittiği yere bakmadan tüm deniz taşımacılığına açık tutuyordu. Böylece İsrail, Eilat Limanı sayesinde on yıldır Kızıldeniz'e erişme imkânına sahip olmuştu. Ama BM çekilince boğaz Mısır'ın denetimine girdi. Arap komşuları boğazı İsrail gemilerine ve Eilat'a giden tüm gemilere kapaması için Mısır'a müthiş bir baskı yaptılar. Enver Sedat durumu şöyle anlatmıştı, "Çoğu Arap kardeşim Tiran Boğazı'nı uluslararası ulaşıma ve bilhassa İsrail gemilerine açık bıraktığımız için Mısır'ı eleştirdi."

Mayıs 1967'nin gergin ortamında Nasır baskıya teslim oldu. Yüce Divan'ı toplayarak Genelkurmay Başkanı Feldmareşal Abdülhekim Ömer, Başbakan Sıtkı Süleyman, Millî Meclis Başkanı Enver Sedat ve Hür Subaylar'ın diğer önde gelen üyelerini bir araya getirdi. Nasır

durumu özetledi, "Sina'ya birliklerimizi yığdık ve savaş ihtimali artık yarı yarıya. Ama eğer Tiran Boğazı'nı kapatırsak savaş ihtimali yüzde yüz olur." Nasır Genelkurmay Başkanı'na dönüp sordu, "Silahlı kuvvetlerimiz hazır mı Abdülhekim?" Ömer olumlu cevap verdi: "Hem de nasıl patron! Her şey kusursuz."[400]

22 Mayıs'ta Mısır, Tiran Boğazı'nı İsrail gemilerine ve Eilat'a giden tüm petrol tankerlerine kapattığını açıkladı. Nasır savaş ihtimalini iyi hesaplamıştı çünkü İsrail için bu savaş nedeniydi.

Mayıs sonunda Arap dünyası savaştan uzak durma gayretini tümden bıraktı. Hâlâ 1948 ve 1956 yenilgilerinin utancını yaşayan Arap halkı da İsrail'in mağlup edildiğini görmek için sabırsızlanıyordu. Televizyonda gördükleri intikal halindeki Mısır birlikleri savaşın an meselesi olduğu yönündeki beklentileri artırmıştı. Arapların işbirliği yapması da İsrail'in üç cepheden saldırıya uğrayacağı manasına geliyordu. Suriye ve Mısır zaten çok önceden bir savunma paktı imzalamışlardı ve 30 Mayıs'ta Ürdün Kralı Hüseyin, Kahire'ye gelip Nasır'la ittifak yaptı. Modern silahlar, ülkü birliği ve etkili bir liderlik: Araplar İsrail'e ağır bir darbe indirmek için ihtiyaçları olan her şeye sahiptiler. Ama tüm bu esip gürlemenin arkasında Araplar savaşa hiç olmadığı kadar hazırlıksız giriyorlardı.

Mısır ve diğer Arap devletleri 1948 yenilgisinden hiç ders almamıştı. Net bir savaş planı yapmanın önemini hâlâ takdir edememişlerdi ve karşılıklı savunma anlaşmaları yapılıyor olsa da Mısır, Suriye ve Ürdün arasında İsrail gibi azimli bir düşmanı yenmek için gereken değil stratejik, askerî işbirliği bile mevcut değildi. Yetmezmiş gibi Mısır tüm mali ve askerî kaynaklarını Yemen savaşına yatırmıştı ki Mayıs 1967'de askerî gücünün üçte biri Yemen'deydi. Aslında Mısır savaşa bir kolu arkasında bağlı olarak giriyordu.

1967'de İsrail'le yapılacak bir savaş Nasır'ın istediği en son şeydi ama önceki başarıları gözünü kör etmişti. Mısır halkı ve Arap dünyası da onun propagandasına kanıp ona inanmıştı. Ona sonuna kadar güvenmekte hiçbir sakınca görmüyorlardı ve onları zafere taşıyacağından da emindiler. Nasır'ın itibarı ve Arap dünyasındaki liderlik iddiası tehlikedeydi. Attığı her yanlış adım onu savaşa biraz daha yaklaştırırken çatışmadan kaçmak için manevra yapma alanını da o kadar daralttı.

Mısır'ın seferberliği İsrail'de derin bir krize neden oldu. Arap düşmanlar tarafından kuşatılmaktan korkan İsrail halkı güvence almak için gözle-

rini hükümetlerine çevirdiler – ama daha da gerildiler. İsrail Başbakanı Levi Eşkol savaş riskine girmeden evvel diplomasinin sonuna kadar kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Genelkurmay Başkanı İzak Rabin liderliğindeki askerler ise aynı fikirde değildiler. Eğer hemen harekete geçerlerse rakiplerini sağlam bir şekilde mevzilenip saldırılarını koordine etmelerine fırsat vermeden yenebilirlerdi. Kabine toplantısında fikir birliği sağlanamadı. Eşkol, Mısır, Suriye ve Ürdün'le üç cephede savaşa girmekten korkuyordu. Şahinlerden olan eski başbakan Ben-Gurion bile savaş seferberliği karşısında itidal çağrısında bulunmuştu. "Ülkeyi pek tehlikeli bir duruma sokuyorsunuz," demişti Rabin'e. "Kesinlikle savaşa girmemeliyiz. Tecrit edildik. Sorumluluk sende."[401]

Tiran Boğazı'nın kapatılması ve savaşın başlaması arasında geçen iki haftalık süre aşırı gergin bir dönemdi ve İsrail'de "bekleme dönemi" adı verilmişti. İsrail halkı devletlerinin akıbetinden endişe ediyor ve kararsız görünen başbakanlarına itimat edemiyorlardı.

Dönüm noktası mayıs sonunda geldi. Kendi koalisyon hükümeti içerisinde tecrit edilen Eşkol, emekli general Moşe Dayan'ı savunma bakanı olarak kabineye davet etmek zorunda kaldı. Dayan'ın kabineye girmesiyle denge şahinler lehine değişti. Savaş çıkması durumunda İsrail'in yanında olacağına dair ABD'den teminat alınması üzerine İsrail kabinesi 4 Haziran'da toplandı ve savaşa girme kararı aldı. Generaller hemen işe koyuldular.

5 Haziran 1967 sabah saat 8.00'de Aclun, Ürdün'deki bir erken uyarı radar istasyonu İsrail hava üslerinden kalkıp güneybatıya doğru giden dalgalar halindeki uçakları tespit etti. Ürdünlü operatör derhal Kahire'deki Hava Savunma Harekât Merkezi ve Mısır Savaş Bakanlığı'nı uyardı. Ama uyarıyı duyan olmadı. Telsiz istasyonunda görevli onbaşı telsizi yanlış frekansa ayarlamıştı ve bakanlıktaki nöbetçi subay da bakana haber vermemişti. İsrail tam bir sürpriz avantajıyla savaşa başlamış oldu.

İsrail bombardıman uçakları dalgalar halinde Mısır hava sahasına doğru giderken Mısır Genelkurmay Başkanı Feldmareşal Ömer üst düzey komutanlarla birlikte bir nakliye uçağıyla hava kuvvetlerini ve piyade mevzilerini teftiş etmek için Sina'ya gidiyordu. Sina'daki birliklerin başkomutanı General Abdülmuhsin Murtaki, Tamada hava üssünde kendisine madalya takılması için bekliyordu. "Saat sekizi kırk beş geçiyordu," demişti, "İsrail uçakları hava üssüne saldırdı ve tüm uçakları ve pisti vurup kullanılmaz hale getirdiler." İnemeyen Ömer'in uçağı

Kahire'ye geri dönmek zorunda kalırken Sina'daki tüm hava üsleri aynı anda saldırıya uğradı.[402]

Tam o sırada Mısır Başkan Yardımcısı Hüseyin el-Şef, Irak Başbakanı Tahir Yahya'yla Süveyş Kanal Bölgesi'ni tura çıkmışlardı. Uçaklarının Fayed Havaalanı'na 8.45'te inmesiyle İsrail uçaklarının saldırması da bir oldu.

"Uçağımız inmeyi başardı," diye yazmıştı Şef, "ve iki bomba yanımızda patladı. Hemen kendimizi yere atıp saklanacak bir yer aramaya başladık ve anbean yaşananları izledik. Düşman uçakları on-on beş dakikalık aralıklarla üç dört uçaklık gruplar halinde geldiler ve yerde kanatları birbirine değecek şekilde sanki en kolay şekilde imha edilmeleri için dizilmiş uçakları zahmetsizce tahrip ettiler. Her sortide birkaç uçak daha alev aldı."[403]

Heyet arabayla Kahire'ye dönerken geçtikleri tüm hava üslerinden dumanlar yükseliyordu.

Üç saatten kısa süre içerisinde İsrail, Mısır'ın bombardıman uçaklarının tümünü ve avcı uçaklarının yüzde seksen beşini imha ederek Mısır üzerinde kesin bir hava hâkimiyeti kurdu, ayrıca diğer uçakların Mısır hava sahasını kullanmasına mani olmak için de radar sistemleri ve pistlere büyük hasar verdi. Gerçekten de Nasır hava üslerindeki hasarın boyutlarını bilmediği için Cezayir hükümetinden MIG'lerini kendisine ödünç vermesini istemiş ama uçaklar inecek pist bulamayınca geri dönmüşlerdi.

Mısır Hava Kuvvetleri'nin aradan çekilmesi üzerine İsrail, Ürdün ve Suriye'ye yöneldi. Kral Hüseyin altı gün önce Nasır'la yaptığı anlaşmaya uyarak ordusunu Mısır'ın komutasına verdi. Mısır komutanı Ürdün topçusu ve Ürdün Hava Kuvvetleri'ne İsrail hava üslerine saldırmalarını emretti. Küçük Ürdün Hava Kuvvetleri ilk sortisini yapıp yakıt almak için geri döndüğünde öğle vaktinden az sonra İsrail jetlerinin saldırısına uğradı. İki dalga halinde gelen İsrail uçakları Ürdün Hava Kuvvetleri'nin tamamını yok etti – uçaklar, pistler ve üsler. Sonraki saldırıda Suriye'yi hedef aldılar ve öğleden sonra Suriye hava gücünün üçte ikisini ortadan kaldırdılar.

Göklerin hâkimiyetini kesin olarak ele geçiren İsrail, Arap rakiplerini –Mısır, Ürdün ve Suriye– sırayla ortadan kaldırmak için kara kuvvetlerini gönderdi ve aynı anda birden fazla cephede savaşmaktan kaçındı. İşe

Sina'yla başlayıp yüz bin Mısır askerine karşı yetmiş bin asker ve yedi yüz tank sevk etti. 5 Haziran'daki şiddetli çatışmaların ardından İsrail ordusu Gazze Şeridi'nin büyük bölümünü ele geçirdi, Akdeniz kıyısında Mısır hatlarını yardı ve gece olduğunda Doğu Sina'daki stratejik bir kavşak noktası olan Ebu Uvigla'ya ulaştı.

Mısır ordusu karşı saldırıya geçti. Ertesi sabah Mısır komutanları zırhlı tümenlerinden birine Ebu Uvigla'yı geri almasını emrettiler. General el-Cemsi taarruza şahit olmuştu: "Zırhlı tugaylarımızdan birinin saldırıya uğradığını gördüm. Yürek burkan bir manzaraydı. İsrail uçakları göklerin hâkimiydi. Tanklar gündüz vakti çölde hareket ediyorlardı ve bir savunmaları olmadığından bu onları açık hedef haline getiriyordu."[404] Öğleden sonra Mısırlılar saldırıyı iptal ettiler. Feldmareşal Ömer cephedeki komutanlarına danışmadan Sina'daki birliklere Süveyş Kanalı'nın batısındaki birliklere katılmaları için çekilmelerini emretti. Düzensiz şekilde yapılan bu çekilme tam bir bozguna dönüştü. El-Cemsi felakete dönüşen çekilmeyi şöyle tasvir ediyor, "Sürekli düşman hava saldırıları altında çekilmeye çalışan perişan haldeki birlikler yüzünden Mitla Geçidi cesetler, yanan teçhizat ve patlayan cephanelerle dolu devasa bir mezarlığa döndü."[405]

Mısır ordusunun ıskartaya çıkarılmasının ardından İsrail, Ürdün cephesine yöneldi. 5 Haziran'daki başarılı hava akınlarının ardından İsrail sonuna kadar hava üstünlüğünün keyfini çıkardı ve Batı Şeria'yı savunan Ürdün zırhlı birliklerini bombaladı. Kudüs ve Cenin'deki Ürdün mevzilerini hedef alan müşterek İsrail hücumları gece boyunca devam etti ve şafak sökünce hava saldırıları yeniden başladı. 6 Haziran'a gelindiğinde eski Kudüs'teki Ürdün kara birlikleri kuşatılmıştı ve Cenin'den çekilmeye başlamışlardı. Kral Hüseyin durumu bizzat görmek için cepheye gitti. "Yenilginin bu acı manzarası hiçbir zaman gözümün önünden gitmeyecek. Yollar kamyonlar, cipler ve her türden yanmış, yamulmuş ve dumanı hâlâ tütmekle olan araçla kaplı," demişti. "Bu mezbahanın tam ortasında da askerler bulunuyordu. İkili üçlü gruplar halinde yaralı ve perişan halde güneşin parladığı bulutsuz gökyüzünden sürüler halinde üzerlerine çullanan İsrail Mirage uçaklarının kendilerine indirmiş olduğu ezici darbenin kalıntıları arasında bir yol bulup çıkmaya çalışıyorlardı."[406]

Hüseyin hem Arap kardeşleri tarafından korkaklıkla suçlanmamak hem de BM ateşkes teklif ederse Kudüs ve Batı Şeria'daki yerleri elimde tutabilirim umuduyla direnmeye devam etti. Ama ateşkes geldiğinde

Ürdün için çok geç olmuştu. Eski Kudüs 7 Haziran sabahı düştü ve İsrail, Ürdün'le ateşkes ilan etmeden evvel Batı Şeria'nın geri kalanındaki Ürdün savunması da çöktü. Suriye ve Mısır da 8 Haziran'da İsrail'le ateşkes yaptılar ama İsrail fırsatı değerlendirip Suriye'ye saldırmayı sürdürdü ve 10 Haziran 1967'de Altı Gün Harbi'ni sona erdirmeden evvel Golan Tepeleri'ni de işgal etti.

Verdikleri kayıpların büyüklüğü karşısında ne yapacağını şaşıran Mısırlı komutanlar zaman kazanmak için uydurmaya başladılar. Savaşın ilk gününde Kahire yüz altmış bir İsrail uçağını düşürdüğünü açıkladı.[407] Suriyeliler de aynı yoldan gidip savaşın ilk saatlerinde altmış bir İsrail uçağını düşürdüklerini ilan ettiler. Bu, radyo dalgalarıyla tüm bölgeye yayılan yalan haberler faslının ilkiydi ve devletin kontrolündeki gazeteler de bu furyaya katılınca Arap dünyası İsrail'in yenilginin eşiğinde olduğuna inanmıştı. "Savaş haberlerini radyodan dinledik," demişti bir Mısır istihbarat subayı. "Tüm dünya birliklerimizin Tel Aviv'e girmek üzere olduğunu zannetti."[408]

Arap liderler kendi hatalarını kabullenmek yerine suçu İsrail'le işbirliği yapan Amerika'ya attılar. Savaşın ilk gününde Arapların Sesi radyosu şunları söyledi: "ABD sizin düşmanınızdır. Birleşik Devletler, İsrail'in arkasındaki düşmandır. Ey Araplar, Birleşik Devletler hepinizin düşmanıdır, kan dökücüdür ve sizi İsrail'i ortadan kaldırmaktan men eden de odur."[409] Nasır, İngiltere ve Amerika'ya yakınlığı nedeniyle ilerici Arap çevrelerinde hiç sevilmeyen Ürdün Kralı Hüseyin'le temasa geçti ve İsrail başarısının ardında Amerika ve İngiltere olduğu konusunda ağız birliği yapmalarını teklif etti. İsrail istihbaratının dinlemeyi başardığı bir telefon konuşmasında Nasır, Hüseyin'in de kabul etmesinden son derece memnun olmuştu. "İkimiz aynı açıklamayı yapacağız ve Suriye'nin de aynı şeyi söylemesini sağlayacağız. İddiamız da uçak gemilerinden kalkan İngiliz ve Amerikan uçaklarının da bize saldırdığı yönünde olacak. Bu durumu değiştirir."[410] Üstelik 1956'da İngiltere ve Fransa'nın İsrail'in yanında yer almış olması da bu iddiayı destekleyecekti.

Arap liderlerinin yalan haber yayma seferberliği vatandaşlarına uğradıkları yenilginin büyüklüğünü açıklamak zorunda kalacakları hazin günün gelmesini geciktirmekten başka bir işe yaramadı: Mısır, Ürdün ve Suriye kara ve hava kuvvetleri kesin bir yenilgiye uğramıştı ve geniş Arap toprakları işgal edilmişti: Mısır'ın elindeki Sina Yarımadası'nın

tamamı, Filistin'deki Gazze Şeridi, Doğu Kudüs de dâhil olmak üzere Batı Şeria, Suriye'ye ait olan Golan Tepeleri.

Yine de haziranın ilk haftasında hayal dünyasında yaşayan Arap halkı hâlâ kutlama yapıyordu. Tüm Arap dünyasında zafer şenlikleri düzenleniyordu ve hiçbirinin aklına liderlerinin onlara yalan söylemiş olabileceği gelmemişti. Enver Sedat düzenlenen geçit törenlerini izlerken hissettiği çaresizliği şöyle ifade etmiştir, "Medyamızın saat başı uydurmakta olduğu zafere dair haberleri alkışlıyorlar. Aslında kutladıkları şeyin tümüyle hayalî bir zafer olmasından ötürü onlara üzülüyorum, acıyorum ve onları kandıranlardan ve Mısır'dan nefret ediyorum." Sedat Mısır halkının "onlara zafer diye yutturulan şeyin nasıl bir felaket olduğunu anladıkları zaman" yaşanacak şeylerden korkuyordu.[411]

Korktuğu an 9 Haziran'da gerçekleşti, Nasır radyodan gerçeği halka söyleyip tüm sorumluluğu kabul etti –Nasır savaşın adını Arapça el-Naksa olarak koydu– ve istifasını verdi. İngiliz ve Amerikalıların İsrail'i desteklediklerini suçlamasına devam etti. Ona göre savaş, Mısır ve Arap dünyası üzerindeki uzun emperyalist hâkimiyeti geçmişinin son sayfasıydı ve liderliği şimdi Birleşik Devletler üstlenmişti. Sedat'ın hatırladığına göre Nasır, ABD'nin dünyanın kontrolünü ele geçirmeyi istediğini ve Mısır'dan da buna razı olmasını beklediğini söylemişti. Nasır bunu kabul edemeyeceğine göre istifa edip yönetimi devretmekten başka şansı yoktu.[412]

Bu yayının hemen ardından Kahire sokakları göstericilerle doldu. Sedat'ın anlattığına göre, "Her kesimden kadın, erkek ve çocuk ortak bir kriz hissiyle hep bir ağızdan konuşarak Nasır'a görevde kalmasını söylüyordu." Mısır zaten büyük bir yenilgi yaşamıştı ve halk buna bir de Nasır'ın yokluğunun eklenmesini istemiyordu. Mısırlıların gözünde liderlerinin görevde kalması yenilgiye katlanmanın ve dış müdahaleye direnebilmenin bir parçasıydı – bu sefer İngiltere değil de Birleşik Devletler'di. Sedat'ın söylediğine göre Nasır tekrar göreve dönmeyi kabul edene kadar, on yedi saat boyunca kalabalık sokakları terk etmemişti.[413] Görevde kalmayı kabul etse de Nasır bu yenilginin şokunu bir daha atlatamadı.

1967 hezimeti Arap siyasetinde yeni ve radikal bir dönemin başlamasına neden oldu. Yenilginin boyutları Arap halkının kasıtlı olarak kandırılmasıyla da birleşince Arap liderlere duyulan güven ağır yara aldı. Halkın isteğiyle tekrar göreve gelmiş olan Nasır bile bu gerçeğin

dışında değildi. Selefine karşı her zaman anlayışlı olmayan Sedat, 1967 yenilgisi ardından herkesin Nasır hakkında konuşmaya başlayıp onunla alay ettiklerini söylemişti. Diğer Arap liderleri geçici bir sıkıntı yaşarken bir Arap devi olan Nasır tüm cüssesiyle yere yığılmıştı. Artık kimsenin Nasır'ın Arapların Sesi vasıtasıyla yaptığı propagandadan korkmasına gerek kalmamıştı. Ama bu durum uzun sürmedi. Bu hezimetin ardından Arap liderler kısa sürede iç tehditlerle karşı karşıya kalmaya başladılar.

Halk ile liderlerin arasının açılması tüm Arap dünyasında, 1948 savaşından sonra olduğu gibi, hükümetlere karşı bir dizi ihtilal ve darbeyi tetikledi. Irak Cumhurbaşkanı Abdurrahman Arif 1968'de Baas'ın düzenlediği bir darbe sonucu devrildi. 1969'da Libya Kralı İdris, Albay Muammer el-Kaddafi önderliğindeki Hür Subaylar tarafından devrildi ve Cafer el-Numayri de Sudan'da yönetime el koydu. 1970'de Suriye Cumhurbaşkanı Nurettin Atassi askerî bir darbeyle devrildi ve Hafız Esad iktidara geldi. Bu yeni hükümetlerden her biri meşruiyetlerinin temelini radikal Arap milliyetçiliğine dayandırdılar ve hedef olarak İsrail'in ortadan kaldırılmasını, Filistin'in özgürlüğünü ve emperyalizme karşı zafer kazanılmasını seçtiler – bu sefer emperyalizmin simgesi Birleşik Devletler'di.

1967 savaşı Amerika'nın Orta Doğu'daki konumunu kökünden değiştirdi. İsrail ile ABD arasında özel ilişki ve ABD'ye yönelik Arap nefreti işte o tarihte başladı. Jeostratejik önceliklerin farklılığı dikkate alındığında bölünmenin olması kaçınılmazdı. Amerikalılar Arapları, Sovyetler'e karşı kendi safında yer almaya ikna edememişti Araplar da Amerikalıların neden kendilerinin Siyonizmi bir tehdit olarak gördüklerini anlamasını sağlayamamıştı.

1967 Savaşı sırasında ABD Başkanı Lyndon Johnson yönetimi Arap-İsrail çatışmasındaki tarafsızlığını terk etmiş ve İsrail'den yana tavır koymuştu. Nasır ve Arap sosyalizminin Arap dünyasını Sovyetler'in safına doğru sürüklediğine inandıklarından yenilgiyle birlikte onun gözden düştüğünü görmekten memnundular. Nasır ise kendi uydurduğu yalana inanmaya devam etti. İç muhalefeti kandırmak için başlattığı şey –ABD'nin İsrail safında savaşa dâhil olduğu hikâyesi– büyüyüp yayılarak Amerika'nın yeni emperyalist güç olarak bölge üzerinde hâkimiyetini tesis etmek için İsrail'i araç olarak kullandığı inancına dönüştü. Hiç kimsenin hayal bile etmediği ölçüdeki bu mağlubiyeti açıklamak için Arap dünyasının her köşesinde Amerikan İsrail işbirliği mazeret olarak

kullanıldı. Dördü hariç (Tunus, Lübnan, Kuveyt ve Suudi Arabistan) tüm Arap ülkeleri 1967 savaşındaki sözde rolü nedeniyle ABD'yle ilişkilerini kesti.

Nasır'ın, Birleşik Devletler'in savaşta İsrail'in safında yer aldığı iddiasının doğru olmadığını biliyoruz. Aslında doğru olan bunun tam tersiydi. Savaşın dördüncü gününde İsrail hava ve deniz kuvvetleri bir istihbarat gemisine, USS Liberty, saldırıp otuz dört Amerikalı denizciyi öldürüp yüz yetmiş bir tanesini de yaraladılar. İsrail saldırıya yönelik resmî bir açıklama yapmadı ama gemiyi saf dışı ederek Amerikalıların, İsrail haberleşmesini dinlemesine mani olmak istedikleri açıktı. İsrail ve Birleşik Devletler arasında filizlenen yeni ilişkiye bakılırsa çok sayıda Amerikalının ölmesine neden olan bu nedensiz saldırının bile affedilmesi hiç de zor olmamıştı.

Altı Gün Harbi'nden sonra Arapların İsrail'e bakışı eskisinden çok daha beter hale geldi. Yahudi devletinin 1948'de kurulmasından sonraki yirmi yıl içerisinde Arap ve İsrail liderleri arasında bazı gizli görüşmeler yapılmıştı. Nasır 1954 tarihinde İsrail'le gizlice görüşmüştü ve Kral Hüseyin de 1963'te doğrudan görüşmelere başlamıştı.[414] 1967'deki Arap yenilgisi İsrail'le yapılan tüm bu gizli görüşmeleri sona erdirdi. Savaştan en zararlı çıkan iki lider olan Nasır ve Hüseyin, savaştan sonra İsrail'le yapılan görüşmelerde Arap topraklarının bir bölümünü geri alabileceklerini düşündüler. Ama 1967 Ağustos ve Eylül başında yapılan Arap devlet başkanları toplantısında şahinlerin karşısında azınlıkta kaldılar. Sudan'ın Hartum şehrinde düzenlenen bu zirvenin en önemli özelliği Arap diplomasisine "üç hayırı" dâhil etmiş olmasıdır: Yahudi devleti tanınmayacak, İsrail yetkilileriyle görüşme yapılmayacak ve Arap devletleriyle İsrail arasında barış olmayacaktı. Bu tarihten itibaren Arap siyasetinin doğruluğu söz konusu zirvede alınan kararlara ne kadar bağlı kalındığına bakılarak ölçüldü.

Dünya devletleri hâlâ İsrail ve Arap devletleri arasında adil ve uzun ömürlü bir barış sağlayabileceklerini ümit ediyorlardı. Kasım 1967'de konu Birleşmiş Milletler'de ele alındığında Arap dünyasının diplomatik çözüm konusunda hemfikir olmadığı görüldü.22 Kasım 1967'de BM Güvenlik Konseyi'nde oybirliğiyle kabul edilen Tezkere 242'de karşılıklı toprak alışverişi temelinde Arap devletleri ve İsrail arasında barışın tesis edilmesi öngörülmüştü. Tezkerede "İsrail Silahlı Kuvvetleri'nin son savaşta işgal ettiği tüm topraklardan çekilmesi ve bölgedeki tüm devlet-

lerin bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve kendi ulusal sınırları içerisinde barış içinde yaşama hakkının tanınması ve bu hakka saygı duyulması" isteniyordu. Tezkere 242, o tarihten sonraki Arap-İsrail çatışmasındaki "toprağa karşı barış" teşebbüslerinin tümünün temelini teşkil etmişti.

Mısır ve Ürdün tezkereyi desteklese de Suriye ve diğer Arap devletleri kabul etmedi. Onların gözünde Hartum Zirvesi'nde kabul edilen üç hayır, Tezkere 242'nin önerdiği diplomatik çözümden daha önemliydi. Uzlaşmayı kabul etmeyen bir yaklaşımdı ama üç savaşta İsrail'e yenildikten sonra –1948, 1956 ve 1967– Arap liderleri İsrail'le sadece avantajlı oldukları durumda müzakere yapmak istiyordu. 1967'den sonra bu liderlerin tümü Arapların müzakere edecek konumda olmadıklarına ikna olmuşlardı.

Savaş sonrası diplomasisinden en zararlı çıkan Filistin halkı oldu. Topraklarından sürülmelerinin üzerinden yirmi yıl geçen Filistinliler millî hakları olan ayrı bir halk olarak tanınmamışlardı. Manda döneminde onlara Filistinli değil de Filistinli Arap denirdi. 1948'de Filistin Yahudileri, İsrail kimliğini kazandılar ama Filistinli Araplar sadece "Arap" olarak kalmaya devam etti – ya da "İsrail Arapları," İsrail devletinin kurulması üzerine kendi topraklarında azınlık haline gelenler ya da "Arap mültecileri," savaş yüzünden komşu Arap devletlerine sığınanlar. Batılıların gözünde yerlerinden edilen Filistinli Araplar ile Lübnan, Suriye, Ürdün ya da Mısır'daki Arapların bir farkı yoktu ve zaman içerisinde sığındıkları ülkelerin halklarına karıştılar.

1948-1967 arasında Filistinliler siyasi bir topluluk olarak ortadan kayboldular. İsrail Başbakanı Golda Meir, Filistinli diye bir şey olmadığını iddia ettiği zaman uluslararası toplumda çok az kişi onun bu söylediğine itiraz etti. Filistin millî kimliğindeki bu farkındalık eksikliği 1967 sonbaharında BM görüşmelerinde de kendisini göstermişti. Günümüzde Tezkere 242 bize ne kadar makul görünüyor olsa da o tarihte Filistinlilerin millî taleplerinin sona ermesi anlamına geliyordu. "Barış için toprak verme" ilkesi İsrail'in dünya ülkeleri arasına kalıcı olarak katılmasını sağlayacaktı çünkü Arap Filistin topraklarından geriye Mısır ve Ürdün'ün himayesinde olan çok küçük bir bölge kalmıştı. Önceden Filistin olarak bilinen ülke haritadan silindi ve 1948 ve 1967 savaşları yüzünden evlerini terk eden Filistinlilerin dönebileceği bir ülkeleri kalmadı. Filistinlilerin Tezkere 242'yi reddetmeleri yeterli değildi. Ayrıca

haklı davalarını mümkün olan her imkânı kullanarak uluslararası kamuoyuna sunmaları da gerekiyordu.

Yirmi yıl boyunca Filistinliler Arapların birlikte hareket ederek onlara kaybettikleri topraklarını geri verebileceklerini umut etmişlerdi. Ama 1967'deki müşterek Arap yenilgisi Filistinli milliyetçileri bu işi kendi başlarına halletmeleri gerektiğine ikna etti. Üçüncü Dünya devrimcilerinden ilham alan Filistinli milliyetçi gruplar sadece İsrail'e karşı değil, yollarına çıkan Arap devletlerine karşı da silahlı bir mücadele başlattılar.

Filistin silahlı mücadelesi kurucuları ilk olarak 1950'lerin başında Kahire'de bir araya geldiler. 1948 savaşı gazisi Yaser Arafat (1929-2004) adında bir mühendislik öğrencisi 1952 yılındaki Kahire'de Filistinli Öğrenci Birliği'nin başkanı seçildi. Bu makamını kullanarak genç Filistinlileri anavatan topraklarını kurtarabilmek için tüm hayatlarını bu davaya adamaya yönlendirdi.

Arafat'ın yakın dostlarından birisi de ileride Ebu İyad ismiyle tanınacak olan, Salah Halef'ti. 1948 Arap-İsrail Savaşı sırasında on beş yaşında olan Halef, memleketi olan Yafa'dan ayrılıp Gazze'ye gitmek zorunda kalmıştı. Kahire'ye Dar el-Ulum Eğitim Fakültesi'nde öğrenim görmeye gitti ve orada 1951 sonbaharında bir Filistinli Öğrenci Birliği toplantısında Yaser Arafat'la tanıştı. "Benden dört yaş büyüktü," diye anlatmıştı Halef, "ve onun enerjisi, şevki ve girişimci ruhu beni çok etkiledi." 1948 felaketi sonrası Arap rejimlerine duydukları güvensizlik Arafat ve Halef'in ortak noktasıydı ama Nasır ve Hür Subaylar'ın ortaya çıkmasıyla Halef, "Artık her şey mümkün görünüyor, Filistin'in özgürlüğü bile," demişti.[415]

Devrimci Mısır'ın, Filistin siyaseti için sıkıntılı bir yer olduğu görüldü. Nasır, Filistin'in millî haklarını iade edeceğine söz vermiş olmasına rağmen hükümeti Filistinli milliyetçilerin faaliyetlerini sıkı kontrol altında tuttu. Sonraki yıllarda Filistinli öğrenciler tüm Arap ülkelerine dağıldılar ve bu ülkelerde kurdukları dernekler zaman içerisinde örgütlü hücreler haline geldiler. Arafat, 1957 tarihinde Kuveyt'e yerleşti ve iki yıl sonra Halef de ona katıldı. Mevcut Filistin Yönetimi Başkanı Mahmut Abbas gibi diğerleri Katar'da iş kurdular. İyi eğitimli olan Filistinliler kurdukları işlerde başarılı oldular ve elde ettikleri kaynaklarını millî davaları için sarf etmeye başladılar: Filistin'in kurtuluşu.

Filistinliler farklı siyasi organlar teşkil etmeye ancak 1950'lerin sonlarında başladılar. Ekim 1959'da Arafat ve Halef, Kuveyt'te yirmi diğer Filistinli eylemciyle bir dizi görüşme düzenledikten sonra Fetih'i kurdu. Teşkilatın bilhassa ismi dikkat çekiciydi. Hem zapt etme anlamına geliyordu hem de Hareket Tahrir Filistin'in –Filistin Kurtuluş Örgütü– tersten baş harflerinin birleşimiydi. Hareket hizipçiliği ortadan kaldırmak ve Filistin'in millî haklarını elde etmek için silahlı mücadelenin gerekliliğini savundu ve sonraki beş yıl içerisinde hiç durmadan yeni üyeleri harekete dâhil edip örgütlemeye başladı. Fetih, *Filastinuna* –Bizim Filistin– adında bir dergi çıkarmaya başladı. Editörü Halil el-Vezir (Ebu Cihat) ileride Fetih'in resmî sözcüsü olacaktı.

Arap devletleri Filistinlilerin taleplerini dile getirecek resmî bir organ kurmaya karar verdiler. 1964'te Kahire'de yapılan ilk Arap liderleri zirvesinde Filistin halkının "ülkelerinin kurtuluşunda rol oynayacak ve kendilerini ifade etmelerine imkân verecek" yeni bir teşkilatın kurulmasına karar verildi. Arafat ve arkadaşları Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) adı verilen bu yeni örgütten hiç hazzetmemişlerdi. Kendi özgürlük teşkilatlarının kuruluşunda Filistinlilerin fikri sorulmamıştı ve Nasır, FKÖ'nün başına Ahmet Şukayri adında bir avukatı getirmişti. Şukayri'nin Filistin'le ne kadar alakalı olduğu da meçhuldü. Lübnan'da doğmuş ve Mısır, Hicaz ve Türk kökenli olan Şukayri 1963'e kadar Birleşmiş Milletler'de Suudi Arabistan temsilcisi olarak görev yapmıştı. Arafat ve Fetih eylemcileri, FKÖ'nün Arap liderleri tarafından Filistin'in kurtarılması için değil de Filistinlileri kontrol altına almak için kurulduğunu düşünmeye başladılar.

Başta Fetih, FKÖ'yle işbirliği yapmaya çalıştı. Arafat ve Halef, Kuveyt'e geldiği sırada Şukayri'yle görüştüler ve Mayıs 1964'te Kudüs'te toplanan Filistin Millî Kongresi'ne üye gönderdiler. FKÖ resmî olarak Kudüs Kongresi'nde kurulacaktı. Çoğu seçkin ailelerin mensubu olan davetli dört yüz yirmi iki vekille Filistin Millî Meclisi adıyla, bir tür sürgünde meclis olarak yeniden kuruldu ve Filistin Millî Bildirgesi'nde ifade edilen bazı temel kararlar aldı. Yeni teşkilat bir Filistin millî ordusunun kurulmasını bile öngörmüştü ki ileride buna Filistin Kuruluş Ordusu verilecekti. Fetih, Kongre'de yalnız kaldı ve yeni bir Filistin örgütü kurmaya karar vermiş halde Kudüs'ü terk etti. Fetih inisiyatifi ele alabilmek için İsrail'e karşı silahlı mücadele başlatmaya karar verdi.

Fetih'in İsrail'e karşı ilk eylemi askerî bir başarısızlık olsa da bir propaganda başarısıydı. Üç takımı 31 Aralık 1964'te aynı anda Gazze, Ürdün ve Lübnan'dan İsrail'e sızacaktı. Fakat Mısır, Lübnan ve Ürdün hükümetleri karşılığında topraklarına misilleme saldırıları olacağını bildikleri için Filistinlilerin, İsrail'i kışkırtmasına izin vermeye hiç de niyetli değildiler. Harekâtın başlamasından bir hafta önce Fetih komando takımı Gazze'de Mısır yetkilileri tarafından gözaltına alındı. Lübnan güvenlik kuvvetleri de ikinci takımı Lübnan-İsrail sınırına varmadan önce tutukladılar. Üçüncü takım 3 Ocak 1965'te Batı Şeria'dan İsrail'e sızdı ve bir su pompalama istasyonuna dinamit yerleştirdi ama İsrailliler patlayıcıları bulup infilak etmeden önce etkisiz hale getirdiler. Filistinli komandolar Ürdün topraklarına döndüklerinde Ürdün yetkilileri tarafından tutuklandılar ve bir komando da direndiği için öldürüldü. Fetih, diğer Araplar tarafından öldürülmüş olsa da ilk şehidini vermişti.

Bu başarısız saldırıların simgesel önemi Fetih'in askerî hedeflerinden katbekat önemliydi. 1965'teki yeni yılda Fetih, el-Asifa –Fırtına– adında bir askerî bildiri yayınladı. Bildiride şunlar yazıyordu: "Ülkemize dönmek ve özgürlüğümüzü kazanabilmek için tek yolun silahlı mücadele olduğunu bilen silahlı öncülerimiz harekete geçtiler. Ölmeyen ve ölmeyecek olan Filistin halkı var olduğu müddetçe emperyalistler ve onların uşakları, uluslararası Siyonizm ve onun destekçileri huzur yüzü göremeyeceklerdir."[416]

Bu haber dünya üzerindeki tüm Filistinlileri heyecanlandırdı. "1 Ocak 1965'te Fetih modern Filistin tarihinde yeni bir dönem başlattı," diye yazmıştı Leyla Halit, ailesi 1948'de Hayfa'dan sürülen silahlı mücadele mensubu bir asker. Ona göre saldırı Filistin devriminin başlangıcı ve anavatanının kurtuluşu yönünde atılmış ilk adımdı. "Filistin halkı on yedi yılı sürgünde Arap liderler tarafından beslenen umutlarından güç alarak geçirdiler. 1965'te Allah'ın yardımını beklemek yerine kendi kendilerini kurtarmaya karar verdiler."[417]

Filistin silahlı mücadelesi ilk on sekiz ayda İsrail ve Arap komşuları tarafından kolayca kontrol altında tutulabilen marjinal bir hareket olarak kaldı. Salah Halef, Fetih'in Ocak 1965 ve Haziran 1967 arasında "yaklaşık iki yüz baskın" düzenlediğini iddia etmiş olsa da bu saldırıların "sınırlı ve İsrail devletinin emniyetini ve istikrarını tehdit edecek seviyede olmadıklarını da" itiraf etmek zorunda kalmıştı.

İlginçtir 1967'de Arapların yenilmesi Filistin silahlı mücadelesinin özgürlüğünü kazanmasını sağlamıştı. Gazze Şeridi ve Batı Şeria 1948 ve 1967 yılları arasında olduğu gibi Mısır ve Ürdün'ün elinde değil de İsrail'in işgali altında olduğundan Filistin hareketi ilk kez işgal altındaki Filistinliler adına konuştuğunu ileri sürmeye başlamıştı. Üstelik Filistin hareketi yenilen Arap devletlerinden de hürriyetini kazanmış oluyordu. Nasır ve diğer Arap liderleri, Fetih ve diğer Filistin grupları üzerinde çok sıkı bir kontrol kurmuştu. Kuzuya dönen Nasır artık Filistin hareketinin önünde duramazdı ve azalmış olsa da otoritesini kullanarak İsrail'e sınırı olan ülkelere topraklarından saldırı düzenleyecek Filistinlilere mani olmamaları yönünde baskı da yaptı.

Altı Gün Harbi'nden sonra Ürdün, Filistin operasyonlarının ana merkezi haline geldi. Silahlı kuvvetlerini ve Batı Şeria'yı kaybettiği için güçten düşen Kral Hüseyin, İsrail'e yönelik Fetih eylemlerine hiç ses çıkarmadı. Silahlı Filistinli gruplar Ürdün vadisindeki Karamah köyünde karargâhlarını kurdular. İsrail, Fetih hazırlıklarını takip ediyordu. Mart 1968'de Ürdün yetkilileri Fetih'i, İsrail'in Karamah'taki üsse saldırmak üzere olduğu konusunda ikaz ettiler. Filistinliler üstün İsrail kuvvetleri karşısında çekilmek yerine mevzilerini savunmaya karar verdiler. Ürdünlüler de Ürdün vadisine yukarıdan bakan tepelerden topçu desteği vermeye söz verdiler.

21 Mart'ta büyük bir İsrail kuvveti Fetih'in karargâhlarını imha etmek için Ürdün Nehri'ni geçti. Tankların desteklediği on beş bin İsrail askeri Karamah köyüne ve Fetih eğitim kamplarına saldırdı. 1948'de Akka'dan ayrılan bir mülteci olan Mahmut İsa oradaydı. "Bize harekâtın ilk safhasında müdahale etmememiz emri verilmişti," demişti İsa. "Ebu Amar (Yaser Arafat'ın takma adı) bizzat gelip böylesi çaresiz bir durumdan ancak hileyle kurtulabileceğimizi açıkladı. Bizi ikna etmesi zor olmadı. Silah gücüyle Karamah'ı savunmamız mümkün değildi." O sırada Karamah'ta sadece iki yüz elli Fetih gerillası ve yöneticisi ve seksen tane de Filistin Özgürlük Ordusu mensubu duruyordu. "Tek seçeneğimiz," diye devam etti İsa, "İsraillilere pusu kurmak ve bunu da en doğru zamanda yapmaktı."[418]

İsa ve silah arkadaşları güneş batarken karşı saldırıya geçmek için kampın dışında mevzilendiler. "Güneş batıyordu," diye anlatıyor İsa anılarında. "Karamah'tan geriye sadece enkaz kalmıştı. Çoğu kadın, çocuk ve erkek esir alınmıştı. Çok sayıda yaralı da vardı." Görevlerini şiddetli

Ürdün top ateşi altında tamamlayan İsrailliler çekilmeye başladılar. İşte İsa ve silah arkadaşlarının beklediği an buydu.

Tanklar bizim mevzilerimizden geçtiği sırada saldırı işareti verildi. Ben ve silah arkadaşlarım rahat bir nefes almıştık. Sanki onca zamandır nefesimizi tutuyormuş gibi daralmıştık. Doğruca ileri koştuk ve koştukça daha hızlı koşmak istiyorduk. Enkazın altında kaldığını zannettikleri komandoların kendilerine doğru koştuğunu gören İsraillilerin hayretini tahmin bile edemiyorum. Gece çöktü. Ürdün Nehri üzerindeki köprüler tahrip edildi. Tanklar durdular ve Ürdün topçu ateşinin desteğiyle yeni bir muharebe yaşanmaya başladı.

Filistinliler tüfeklere takılı bombaatarlarla bazı İsrail araçlarını savaş dışı bıraktılar ve İsraillilere Ürdün Nehri'nin karşı kıyısına çekilmeden önce kayda değer zayiat verdirdiler.

Filistinlilerin gözünde Karamah üstün düşman güçlerine karşı kazanılmış bir hayatta kalma savaşı ve gurur duyulacak bir andı (Karama, Arapçada asalet ya da saygı anlamına gelmektedir) çünkü İsrailler ateş altında geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ama bu zaferin bedeli de ağır oldu. Arap basını kayıp haberlerini şişirmiş olsa da çatışmada en az yirmi sekiz İsrailli, altmış bir Ürdünlü ve yüz on altı Filistinli savaşçı hayatını kaybetmişti.[419] Her şeye rağmen Karamah tüm Arap dünyasında büyük bir zafer olarak kutlandı. 1948'den beri ilk kez bir Arap ordusunun İsrail'in karşısında durması düşmanlarının yenilmez olmadığını gösteriyordu.

Bu savaştan en çok istifade eden Fetih oldu. Leyla Halit'in biraz eleştiri katarak belirttiği gibi, "Arap medyası olayı o kadar abarttı ki Filistin neredeyse özgürlüğünü kazanmak üzereymiş gibi zannedildi. Binlerce gönüllü akın etti; altın kilolarla toplandı ve tonlarca silah geldi. Birkaç yüz yarı eğitimli gerilladan oluşan Fetih hareketi Arapların gözüne bir anda Ekim 1949 arifesindeki Çin Kurtuluş Ordusu gibi görünmeye başlamıştı. Kral Hüseyin bile kendisini bir komando olarak ilan etti."[420] Fetih'in kurucularından olan Salah Halef bürolarının gönüllü akınına uğradığını söylemişti – savaştan sonraki kırk sekiz saat içerisinde beş bin kadar kişi müracaat etmişti. Fetih operasyonları da buna bağlı olarak arttı: 1968'deki elli beş operasyon, 1969'da yüz doksan dokuza ve 1970'in ilk sekiz ayında İsrail'e yönelik iki yüz yetmiş dokuz operasyona çıktı.[421]

Filistin silahlı mücadelesi ile bilhassa Fetih'in arkasındaki halk desteği, Filistin milli hareketini bölmüş olan hizipçilik ve siyasi bölünmeleri maskeledi. İdeoloji farklılıkları Filistin silahlı hareketinin gerilla savaşından terörizme kadar pek çok farklı taktiğe başvurmasına neden oldu.

1967 sonrasında FKÖ büyük bir dönüşüm geçirdi. Hiçbir zaman Filistin hareketini kontrolü altına almayı başaramayan Ahmet Şukayri Aralık 1967'de FKÖ başkanlığından istifa etti. Arafat'ın Fetih hareketi FKÖ'yü devralacak konumda olmasına rağmen onun yerine teşkilatı tüm Filistinli grupları temsil etmesi için muhafaza etmeyi seçtiler. Yine de Fetih, FKÖ şemsiyesi altındaki hâkim parti konumuna geldi ve Şubat 1969'da Yaser Arafat, FKÖ lideri seçildi, 2004'teki ölümüne kadar da bu makamda kaldı.

Filistinli grupların tümü Fetih'in önderliğini kabul etmedi. Doktor George Habaş (1926-2008) önderliğindeki Filistin Halk Kurtuluş Cephesi'nin (PFLP) Fetih'le derin ideolojik farkları bulunuyordu. PFLP, Çin ve Vietnam modellerine göre silahlı millî mücadelenin ancak sosyal devrimden sonra olabileceğine inanıyordu; Fetih için ise kurtuluş için mücadele önce geliyordu. PFLP lideri, Fetih'i ciddiye almıyordu ve ideolojik olarak iflas etmiş ve kirli olarak gördüğü Arap liderleriyle işbirliği içinde olduğundan onun da kirlenmiş olduğunu söylüyordu.

Fetih, FKÖ idaresini ele alınca Halk Cephesi, kendi bildikleri şekilde Filistin devrimine doğru giden yolda ilerlemeye ve uluslararası kamuoyunun dikkatini Filistin davasına çekmek için uğraşmaya karar verdiler. İsrail topraklarında gerilla saldırıları düzenleme işini ise Fetih'e bıraktılar – Filistinlilerin verdikleri ağır kayıplara bakılırsa bu strateji gittikçe daha hayalperest görünmeye başlamıştı (İsrail kayıtlarına göre 1969 sonuna kadar bin üç yüz elli gerilla öldürülmüş ve iki bin sekiz yüz tanesi de esir alınmıştı).[422] Halk Cephesi ise yurt dışındaki İsrail ve ABD hedeflerine yönelik ve diğer ülkelerin de dikkatini çekecek daha büyük saldırıları tercih etti.

Hava korsanlığı yapan ilk Filistin örgütü Halk Cephesi'ydi. Temmuz 1968'de üç PFLP komandosu İsrail havayolları El Al'a mensup bir yolcu uçağını kaçırdı ve pilota uçağı Cezayir'e indirmesini emretti. Hava korsanları tüm yolcuları serbest bıraktı ve rehine almak yerine basın konferansı düzenlediler. Aralık 1968'de, Karamah gazisi Mahmut İsa, Atina'da diğer bir El Al uçağını tahliye ettikten sonra tahrip etti. Üstleri kendisine Yunan yetkililere teslim olmasını emretmişti, düzenlenecek

duruşmanın dünya basının dikkatini çekeceğini ve Filistin davasının dünyanın gündemine taşınacağı bir platform vazifesi göreceğini düşünmüşlerdi. İsa görevini harfiyen yerine getirdi, uçağı kaçırıp tahliye ettikten sonra havaya uçurdu ve şaşkın Yunan yetkililere teslim oldu.

İsrail, Filistinlilerin uçaklarını kaçırmasına tepki olarak Beyrut Uluslararası Havaalanı'na saldırıp Lübnan şirketi Middle East Airlines'a ait on üç Boeing uçağını tahrip etti. "İsrail'e Lübnan'ın da (Filistin) devrime destek vermesini sağladığı için teşekkür ediyoruz," demişti Leyla Halit dalga geçerek, "üstelik yüzde yetmiş-seksen Amerikalılara ait olan uçakları yok ederek takdire şayan bir cesaret gösterdiler."[423]

PFLP, stratejisinin sonuç ürettiğine inanıyordu ve Filistin davası dünyanın dikkatini çekmeye başlamıştı. "Dünya sonunda Filistinlilerin eylemlerine dikkat etmek zorunda kaldı. Ne Arap basını görmezden gelebiliyor ne de Siyonistler örtbas edebiliyordu," demişti Halit.[424] Ama uluslararası basında Filistinlilerin terörist olarak tanınmaya başlanması Batılıların gözünde hareketlerinin meşruiyetini zayıflatmaya başlamıştı.

Cezayir Devrimi'nde olduğu gibi Filistin silahlı mücadelesinde de kadınlar önemli bir rol üstlendiler. Emine Habur, Şubat 1969'da Zürih'te El Al uçağını kaçırdığında ilk hava korsanı Filistinli kadın olmuştu. Habur bu eylemiyle hareket içerisindeki tüm kadınlara ilham kaynağı oldu. Leyla Halit haberi BBC Dünya Servisi'nden duydu ve hemen diğer kadınlara bildirdi. "Birkaç dakika içinde hepimiz Filistin'in ve kadınların özgürlüğünü kutlamaya başladık."[425]

Halk Cephesi'ne yeni katılmış olan Halit, Özel Harekât Timi için gönüllü oldu ve eğitim için Amman'a gönderildi. Ağustos 1969'da Halit'e ilk görevi verildi. "Leyla," demişti üsleri ona, "bir TWA uçağı kaçıracaksın." Bu görev onu çok heyecanlandırmıştı çünkü Amerikan emperyalizmine karşı bir eylem olarak görüyordu.[426] İsrail ve Amerikan uçaklarını kaçırmanın Filistin'i özgürlüğüne kavuşturmak için kullanılan ileri bir strateji olduğuna kesin olarak inanmıştı. "Genel olarak," yazmıştı Halit, "eylemlerimizi düşmanı saf dışı etme mantığıyla değil –çünkü bunu yapacak gücümüz yoktu– devrimci propagandayı yaymak, düşmanın kalbine korku salmak, kitleleri harekete geçirmek, davamızı dünya genelinde duyurmak, ilerici güçleri kendi çatımız altında toplamak ve Siyonistlere meyilli ve Siyonistlerin yönlendirdiği Batı halkının da taleplerimizi duyması için yapardık."[427] TWA uçağının kaçırılması Başkan Richard Nixon'ın 29 Ağustos 1969'da Los Angeles'taki Ame-

rika Siyonist Teşkilatı'nın yıllık toplantısına katılmasıyla aynı zamana denk gelmişti.

Günümüzde havaalanlarındaki sıkı tedbirler dikkate alındığında Leyla Halit ve arkadaşının tabanca ve el bombasıyla Roma Fiumicino Havaalanı'nda 840 sefer sayılı TWA uçağını nasıl bu kadar kolay kaçırabildiğini anlamak mümkün değildir. Kalkıştan kısa süre sonra arkadaşı kokpite gitti ve uçağın "yeni bir kaptanının" olduğunu söyledi. Leyla daha sonra uçağın kontrolünü ele aldı. "Ne kadar ciddi olduğumu göstermek için kaptan pilot Carter'a el bombasının güvenlik pimini hatıra olarak verdim. Kibarca reddetti. Ben de yere atıp konuşmamı yaptım. 'Emirlerime uyarsanız bir sorun çıkmaz; uymazsanız uçağın ve yolcuların emniyetinden siz sorumlusunuz.'"[428]

Halit uçağın kontrolünü ele geçirdikten sonra pilota İsrail'e uçmasını emretti. Yolda hava trafik kontrolörüyle bizzat konuştu ve özellikle İsrailli yetkilileri, uçaktan "840 sefer sayılı TWA uçağı" değil de "Halk Cephesi, Özgür Arap Filistin" diye bahsetmek zorunda bıraktı. Pilota, peşlerinde üç İsrail jeti olduğu halde, memleketi olan, 1948'den beri ilk kez gördüğü, Hayfa şehri üzerinde daire çizmesini söyledi. Ardından uçağı Şam'a indirtti ve tüm yolcuları salıverdi. Leyla ve arkadaşı, Suriyeli yetkililer tarafından kırk beş gün ev hapsinde tutuldular ve sonradan Lübnan'a gitmelerine izin verildi. Görevlerini başarıyla yerine getirmiş ve bir zarar görmeden kaçmayı başarmışlardı.

1960'ların sonları Filistin komando harekâtlarının zirvesine ulaştığı dönemdi. İsrail'deki Fetih operasyonları ve Halk Cephesi'nin uçak kaçırma eylemleri Filistin davasını dünyanın gündemine taşıdı ve dünya üzerindeki tüm Filistinlilere umut verdi. Ama Arap ev sahibi ülkelerle Filistin devrimi arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamıştı. Gerilim bilhassa Ürdün ve Lübnan'da çok yüksekti.

Filistinli gerillalar Lübnan'da halktan büyük destek alıyorlardı, özellikle muhafazakâr Maruni ağırlıklı idareden hazzetmeyen solcu ve Müslüman gruplardan. Ama Lübnan hükümeti, Filistin hareketini kendi egemenliğine yönelik bir tehdit ve ülkenin güvenliği için de risk olarak görüyordu. 1968'de İsrail komandolarının Beyrut Havalimanı'na düzenlediği saldırının ardından Lübnan yetkilileri Filistinlileri sindirmeye çalıştılar. 1969 içerisinde Filistinli gerillalar ve Lübnan güvenlik kuvvetleri arasında çatışmalar çıkmaya başladı. Mısır devlet başkanı,

Lübnan hükümeti ve Filistinli grupları barıştırmak için arabuluculuk yaptı. Kasım 1969'daki Kahire Anlaşması'yla Lübnan topraklarında Filistinli grupların nasıl davranacağına dair kurallar belirlendi. Anlaşma Filistinli gerillalara Lübnan'dan eylem düzenleme yetkisi ve Lübnan'daki mülteci kamplarında yaşayan üç yüz bin Filistinlinin kontrolünü veriyordu. Kahire Anlaşması'nın Lübnan hükümeti ve Filistin hareketi arasında sağladığı kırılgan ateşkes sonraki altı yıl içerisinde kopma noktasına geldi.

Ürdün Krallığı'yla olan ilişkiler bundan bile hassastı. Bazı Filistinli gruplar, Filistin'in bağımsızlığının ilk adımı olarak gördükleri, Filistin ve Arap halklarının sosyal devrimle seferber edilebilmesi için açıkça "muhafazakâr" Haşimi krallığının devrilmesi çağrısında bulunmuştu. Salah Halef ilişkilerinin bozulmasında gerillaların da payı olduğunu itiraf etmişti. "Bizim davranışlarımızın da çok istikrarlı olduğu söylenemez," diye yazmıştı. "Güçleri ve yaptıkları eylemlerden gurur duyan fedayin (Filistinli komandolar) çoğu zaman kibir seviyesine varan davranışlar sergiler ve Ürdünlülerin menfaat ve hassasiyetlerini dikkate almazlardı. Dahası Ürdün ordusuna bir müttefikten ziyade düşmanmış gibi muamele etmişlerdi."[429] Ama tüm Filistinli gruplar Kral Hüseyin'in onlara ikiyüzlü davranıp Filistin davasını desteklemek yerine Amerika ve hatta İsrail'den medet umduğunu düşünüyorlardı.

1970'e gelindiğinde Ürdünlü ve Filistinlilerin çatışması kaçınılmaz hale gelmişti. Halk Cephesi, Ürdün Amerikan elçiliğindeki başkâtibi rehin aldı ve Amman'daki en büyük iki oteli ele geçirip –Intercontinental ve Philadelphia– yirmiden fazla müşteriyi de rehin aldılar. Kral Hüseyin buna cevaben Ürdün ordusunu Amman'daki Filistin mevzilerine saldırmaları için gönderdi. Bir hafta süren çatışmaların ardından ateşkes imzalandı ve tüm rehineler serbest bırakıldı. Leyla Halit, Halk Cephesi'nin çatışmayı bırakmasına pişman olmuştu. "Halkın desteği arkamızdayken ve kuvvetleri de dağılmış haldeyken Kral Hüseyin'i tahttan indirebilirdik," demişti daha sonra.[430]

Halk Cephesi boş durmadı ve Eylül 1970'te Atina'ya giden diğer bir uçağı kaçırıp Mahmut İsa'nın serbest bırakılmasını talep etti. İsa, Aralık 1968'de El Al yolcu uçağını kaçırdığından beri pis bir Yunan hapishane hücresinde tutuluyordu ve dış dünya tarafından unutulmuştu. Dünya kamuoyunun dikkatini Filistin davasına çekmeyi umduğu Yunanistan'daki göstermelik mahkeme hiç yapılmadı. PFLP cesur ve başarılı

bir uçak kaçırma eylemiyle tekrar başlıklara çıktı ve Yunan hükümetini İsa'yı salıvermek zorunda bıraktı.

Ürdün'e dönen Mahmut İsa, kahraman gibi karşılandı ve iki ay içerisinde bir sonraki görevine çıktı. Özel bir PFLP operasyonu için bir iniş pisti hazırlayacaktı – aynı anda kaçırılan üç İsrail ve Batı uçağı Ürdün çölüne getirilecekti. Halk Cephesi bu şekilde dünya basınında baş sayfaya çıkmayı ve Ürdün'ü Filistin otoritesine boyun eğdirmeyi amaçlıyordu. Bu kasıtlı bir kışkırtmaydı, hem Kral Hüseyin'e hem de ordusuna meydan okuyorlardı. İsa, Ürdün'ün başkenti Amman'ın doğusundaki Dawson Havaalanı'nda işe koyuldu ve adını "Devrim Havaalanı" olarak değiştirdi.

6 Eylül 1970'de Halk Cephesi komandoları Frankfurt'tan New York'a giden bir TWA uçağı ve Zürih'ten New York'a giden bir Swissair uçağı kaçırdılar ve iki uçağı da Ürdün'e iniş yapmaya zorladılar.

PFLP ayrıca dört komandoyu aynı gün bir İsrail yolcu uçağını kaçırması için de gönderdi. El Al yer ekibi, hava korsanlarından ikisinin uçağa binmesine izin vermeyince onlar da bir Amerikan Pan Am uçağını kaçırmayı tercih ettiler. Pan Am pilotu uçağını, pistin bir Boeing 747 için çok kısa olduğunu söyleyerek, Dawson Havaalanı'na indirmeyi reddetti. Onun yerine Beyrut'a gittiler ve orada Halk Cephesi'nin patlayıcı ekibi birinci sınıf kabinine patlayıcı yerleştirdi ve sonra da uçağı Kahire'ye yönelttiler. Hava korsanları uçağı yere indirdikten sonra onu tahliye etmek için sadece sekiz dakikaları olduğunu söyledi. Fakat uçak yere indikten üç dakika sonra patlayıcılar infilak etti. Neyse ki yüz yetmiş beş yolcu ve mürettebat uçağı zamanında terk etmeyi başarabilmişlerdi.

Diğer iki PFLP hava korsanı Amsterdam'dan New York'a uçan El Al uçağına binmeyi başardı. TWA 840'ı kaçıranlardan biri de Leyla Halit'ti. 1968'den beri bu tür eylemlere maruz kalan El Al güvenlik tedbirlerini artırmıştı: Kokpit kapıları takviye edilmiş ve tüm uçuşlara güvenlik görevlileri tahsis edilmişti. Havalandıktan kısa süre sonra Leyla ve arkadaşı uçağın kontrolünü ele geçirmeye kalkıştı. Ama İsrail güvenlik görevlileri ve mürettebatın azimli direnişiyle karşılaştılar. On dört el ateş edildi, bir İsrailli kabin görevlisi ağır yaralandı ve hava korsanı Patrick Arguello öldü (Leyla Halit onun uçakta infaz edildiğini söylemişti). Halit etkisiz hale getirildi. Pilot Londra'ya acil iniş yaptı ve yaralı görevli tahliye edildi. İngiliz yetkililer Arguello'nun cesedini uçaktan çıkardılar ve Leyla Halit'i tutukladılar. Halk Cephesi hemen harekete

geçip 9 Eylül'de Bahreyn'de bir İngiliz BOAC uçağını kaçırdı ve onu da Swissair ve TWA uçaklarının bulunduğu "Devrim Havaalanı'na" getirdi.

Birden fazla uçak kaçırmaya ek olarak Pan Am uçağının da Kahire'de imha edilmesi dünya basınının dikkatini çekti. Hava korsanlığı açısından Eylül 1970'in bir dengi Eylül 2001'e kadar yaşanmayacaktı. Üç uçak Ürdün'de elinde olan PFLP taleplerini dile getirmeye başladı: Leyla Halit'in, Batı Almanya'da tutulan üç gerillanın, İsviçre'deki üç gerillanın ve İsrail'in elinde olan Filistinlilerin serbest bırakılmasını talep etti. Eğer talepleri üç gün içerisinde yerine getirilmezse tüm kaçırılan uçaklar –310 yolcu ve mürettebat– yok edilecekti. Ama Halk Cephesi rehineleri öldürerek dünya kamuoyunun nefretini kazanmak istemediğinden kadın ve çocukları serbest bırakmaya başladı. "Rehinelerin anlattıkları" dünya basının ön sayfalarını süslemeye başladı. 12 Eylül'de kalan yolcular silahlı PFLP nöbetçileri tarafından uçaklardan çıkarıldı ve Amman'ın merkezinde PFLP'nin el koyduğu bir otelde tutulmaya başlandı. Uçaklara patlayıcılar yerleştirildi ve dünya televizyonlarının kameraları önünde bir dizi göz kamaştırıcı patlamayla havaya uçuruldular.

Asıl göz kamaştırıcı patlama ise beş gün sonra Ürdün ordusunun Filistin devrimine savaş ilan etmesi olmuştu. Kral Hüseyin'in gözünde Filistinli gruplar misafirliklerini fazla uzatmışlardı. Karamah'ın neden olduğu aşırı güven Kara Eylül'ün zeminini hazırlamıştı (Filistin devrimini Ürdün topraklarından kovma savaşı). Halk Cephesi, monarşiyi devirmek ve Ürdün'ü Filistin'in kurtuluşu için kullanılacak bir rampa haline getirmek istediğini gizlememişti ve uçakları kaçırıp Ürdün topraklarına getirmeleri bardağı taşıran son damla olmuştu. Fetih, Halk Cephesi'nin eylemlerini kınadı ama Ürdünlüler artık Filistinli gruplar arasında fark gözetmeyeceklerdi. Ürdün'de hem Haşimi krallığı hem de Filistin devrimine yetecek boş yer yoktu.

PFLP'nin Ürdün topraklarını terör eylemleri için kullanma küstahlığı hem Kral Hüseyin hem de ordusunu bezdirmişti. Ürdün ordusuna bağlı birlikler Dawson Havaalanı'ndaki kaçırma eylemine müdahale etmeye kalktıklarında Filistinli gerillalar rehineleri tehdit ederek karşılık verdiler. Ürdün askerleri ateş açmadan geri çekildi, harekete geçmeden evvel rehine krizinin çözülmesini beklediler. Filistinlilerin tehditleri karşısında hiçbir şey yapılmaması Ürdün askerlerinin gururuna dokunmuş ve onları neredeyse krallığa karşı başkaldırmanın eşiğine getirmişti. O dönemde

herkesin anlattığı bir rivayete göre Kral Hüseyin zırhlı birlikleri teftiş ederken askerler protesto etmek için antenlerine kadın iç çamaşırları asmışlardı. "Artık kadınlardan bir farkımız kalmadı," demişti bir tank komutanı, Kral'a.[431]

17 Eylül'de Hüseyin ordusuna harekete geçmesini emretti. Kara Eylül, adının hakkını vermek üzereydi. Filistinli gerillalar ile Ürdün ordusu arasında on gün devam eden çatışmaların tüm bölgeye yayılması tehdidi belirdi. Bölünmüş Orta Doğu'daki muhafazakâr bir monarşinin kralı olan Hüseyin, Filistinliler lehine devreye girmek isteyen "ilerici" Arap komşularının tehditleriyle karşı karşıya kalmıştı. Hüseyin, Altı Gün Harbi'nden beri Ürdün'de duran Irak birliklerinin teşkil ettiği tehditle ve kuzeydeki topraklarını işgal eden Filistin Kurtuluş Ordusu'nun bayraklarını takmış Suriye tanklarının işgaliyle karşı karşıya kaldı.

Ordusu aşırı yayılmış olan –hem Filistinliler hem de işgalci Suriyelilerle karşı karşıyaydılar– Hüseyin, Birleşik Devletler ve İngiltere'yi yardıma çağırdı ve hatta Ürdün hava sahasını dış saldırılara korumak için İsrail'den bile yardım istedi. Ama Batı müdahalesi bölgedeki müttefiklerini korumak isteyen Sovyetler'i harekete geçirebilirdi. Nasır kontrolden çıkmadan önce soruna bir çözüm bulunabilmesi için diğer Arap devletleriyle temasa geçti.

Nasır tüm otoritesini kullanarak Arafat ve Hüseyin'i 28 Eylül'de Kahire'de aynı masaya oturmaya ikna edebildi. Arap devlet başkanları arasında yapılan bu anlaşmayla Filistinliler ve Ürdünlüler ateşkesi kabul ettiler. Uçak kaçırma eyleminden geri kalan rehineler otelden ve PFLP tarafından konuldukları farklı yerlerdeki dairelerden serbest bırakıldılar. İngiliz yetkililer Leyla Halit ve birkaç Filistinli gerillayı gizlice serbest bıraktılar. Ama olan hasarı tamir etmek mümkün olmadı –Cemal Abdülnasır'ın gücü bile yetmedi buna. Kara Eylül Savaşı'nda üç bin Filistinli savaşçı ve sivil öldürüldü; Ürdünlüler de yüzlerce kayıp verdiler. Amman şehri on gün süren savaşta harap oldu ve şehirdeki Filistin kamplarından geriye sadece enkaz kaldı.

Günlerce süren yoğun müzakereler Mısır Devlet Başkanı üzerinde de etkili olmuştu. 28 Eylül 1970'de Hüseyin ve Arafat'ı yolcu ettikten sonra Nasır evine döndüğünde kalp krizi geçirdi ve o akşam 17.00'da hayatını kaybetti.

Kahire Radyosu normal yayınına ara verip Kur'an'dan ayetler okumaya başladı. Uygun bir aradan sonra Başkan Yardımcısı Enver Sedat, Cemal Abdülnasır'ın vefat ettiğini duyurdu. "Etkisi ani ve muazzam olmuştu," diye anlatmıştı Muhammed Heykel:

İnsanlar gece vakti sokaklara döküldüler ve duyduklarının doğru olup olmadığından emin olmak için Nil kıyısındaki radyo istasyonuna gitmeye başladılar... Önce küçük gruplar görüldü sokaklarda, daha sonra yüzler ve binlerce derken sokaklar o kadar kalabalıklaştıki kimse hareket edemez hale geldi. Radyo istasyonunun dışındaki bir grup kadın bağırıyordu. "Aslan öldü, aslan öldü." Bu çığlık Kahire'den bütün köylere yayılıp tüm Mısır'da duyulana kadar devam etti. O gece ve sonraki günlerde herkes samimi bir şekilde onun yasını tuttu. Daha sonra insanlar dört bir yandan şehrin nüfusu on milyon olana kadar Kahire'ye gelmeye başladılar. İnsanların kalacağı yer olmadığı ve yiyecek azaldığı için yetkililer şehre gelen trenleri durdurmaya başladılar. Ama insanlar, arabayla, eşekle ya da yaya olarak yine de gelmeye devam ettiler.[432]

Matem havası Mısır sınırlarını aşıp tüm Arap dünyasına yayıldı. Arap dünyasının tüm büyük şehirlerinde gösteriler düzenlendi. Orta Doğu'da Arap milliyetçilerin umut ve isteklerini Nasır kadar iyi temsil edebilen gelmiş geçmiş başka bir lider yoktu. Ama Arap milliyetçiliği de Nasır'dan önce ölmüştü. Suriye'nin, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılması, Yemen'deki Araplar arasındaki savaş ve 1967'deki ağır mağlubiyet ve Filistin'in kaybı Pan Arap ideallerine öyle bir darbe indirmiştiki bir daha toparlanamadılar. Kara Eylül olayları yüzünden Arap devletleri arasında çok derin görüş ayrılıkları baş göstermişti. Soğuk Savaş'ta ABD ve Sovyet müttefiki olarak bölünen Arap devletlerinin arasındaki gittikçe derinleşen bu uçurumu sadece Nasır aşabiliyormuş gibi görünüyordu.

1970'lere gelindiğinde Arap dünyası kesin bir şekilde hedefleri birbirinden farklı devletlere bölünmüştü. 1970'ten sonra da Arap devletleri arasında birlik planları yapılacaktı ama hiçbiri söz konusu devletlerin bütünlüğüne zarar vermeyecek ve hiçbiri de uzun ömürlü olmayacaktı. 1970'li ve 80'li yılların birleşme planları halkın gözünde Arap milliyetçiliğinin hâlâ kıymetli olduğunu bilen hükümetlerin halkla ilişkiler konusunda yaptığı denemelerden ibaretti. Hükümetler Siyonist düşmanla savaşmaktan ve Filistin'i özgürlüğüne kavuşturmaktan dem

vurmaya devam ettiler. Ama hepsi kendi menfaatlerinin peşindeydi. Üstelik bölgenin petrol kaynakları inanılmaz bir servet kaynağı haline gelip Araplara dünya ekonomisini etkileme gücünü bahşetmesiyle yeni bir güç Orta Doğu'da kök salmaya başlamıştı.

12
Petrol Çağı

1970'lerin olaylı yıllarında Arap dünyasına şekil veren, petrolün gücü oldu.

Tabiat, petrolü Arap dünyasına eşit olarak taksim etmemişti. Bin yıldır Fırat ve Dicle nehirlerinin büyük bir tarım toplumunu ayakta tuttuğu Irak haricinde en büyük petrol rezervleri nüfusu en az olan Suudi Arabistan, Kuveyt ve diğer körfez ülkeleri ve Kuzey Afrika'daki Libya ve Cezayir'de bulunmuştu. Mısır, Suriye ve Ürdün'de bazı yataklar bulunuyordu ama iç talebi bile karşılamaya yeterli değildi.

Petrol, Arap dünyasında ilk olarak 1920'lerin sonları ve 1930'ların başlarında keşfedildi. Kırk yıl boyunca Batılı petrol şirketleri Arap petrolünü diledikleri gibi üretip pazarladılar. Petrol üreticisi ülkelerin yöneticileri zenginleşti ve 1950'lerde ve 60'larda fakir halklarının refah seviyelerini artırabilmek için yatırımlara başladılar.

Ancak 1970'lerde pek çok etkenin bir araya gelmesiyle petrol, Arap dünyası için bir kudret simgesi haline gelebildi. Petrole bağımlılığın küresel boyutlarda artışı, Amerikan petrol üretiminin azalması ve Orta Doğu'dan Batı'daki sanayileşmiş ülkelere petrol ihracına mani olan siyasi krizler yüzünden 1970'lerde petrol fiyatları daha önce hiç olmadığı kadar yükseldi. 70'lerde gittikçe artan bir şekilde Arap devletleri petrolün kontrolünü Batılı şirketlerden devralmaya başladılar ve buna bağlı olarak güçleri de her geçen gün daha da arttı.

Modern çağda Arapların gücünü ve servetini petrolden daha iyi simgeleyen bir ürün olmadı. Yine de petrolün sağladığı kudret nispeten hayali sayılırdı. Petrolün sağladığı büyük servet aynı zamanda ülkeyi dış tehditlere karşı daha cazip hale getiriyordu. Petrolün sağladığı zenginlik yatırımlar için ya da silahlanma yarışı ve bölgedeki çatışmalar vasıtasıyla yıkım için de kullanılabilirdi. Nihayetinde petrol 1970'lerde ne ona sahip olan Arap devletlerine ne genel olarak bölgeye pek bir emniyet sağladı.

Yirminci yüzyılın başında Orta Doğu'da petrolün ilk keşfedildiği zamanlardan beri petrol şirketleri ve petrol üretici devletler arasındaki ilişkiler imtiyaz üzerinden yürümüştü – devlet belli bir ücret karşılığında bir şirkete petrol arama ve çıkarma haklarını verirdi. Ticari değere sahip miktarda petrol İran'da (1908) ve Irak'ta (1927) keşfedildi; 1931'den itibaren Batılı petrol şirketleri Basra Körfezi'ndeki Arap devletlerine gözlerini diktiler. Başta yerel idareciler tüm riski ve petrol aramanın masrafını üstlenen İngiliz ve Amerikan şirketlerine haklarını sattılar.

Basra Körfezi'nde petrol arayanlar için risk gerçekten de büyüktü. Bazı şirketler yıllarca toprağı deldikleri halde bir damla bile petrol bulamadılar. Bunun üzerine çoğu şirket 1930'larda Arabistan'da da aramaya başladı. 1932'de Standart Oil of California şirketi, Bahreyn'de petrol buldu. CalTex 1938'de Kuveyt'te büyük petrol rezervleri buldu ve Standart Oil of California'da yine 1938'de, altı yıllık hayal kırıklığından sonra Arabistan'da petrole denk geldi.

Petrol bulan şirketler ev sahibi ülkeye belli bir pay ödeyip kalanı kendilerine aldılar. Arap liderlerinin bir şikâyeti yoktu çünkü para hiç zahmete girmelerine gerek kalmadan geliyordu. Körfez devletlerinde petrol gelirinin kârı diğer tüm ürünleri geride bırakırken Arap petrolünün küresel pazarlara taşınması ve orada rafine edilmesi için gerekli muazzam maliyet petrol şirketleri tarafından karşılandı. Arabistan'da petrol çıkarmak müthiş masraflı bir faaliyetti, bilhassa ilk yıllarda: Petrolün taşınması için boru hatları ve tanker filoları kurulması gerekiyordu, üstelik Arap ham petrolünün işlenebilmesi için rafinerilerin kurulması da şarttı. Petrol şirketleri tek başlarına büyük riske girip büyük paralar harcayarak çıkardıkları petrolün üretimi (ne kadar petrol çıkarılacağı) ve pazarlanması (gittikçe artan şekilde rekabetçi hâlâ gelen bir pazarda fiyatının ne olacağı) konusunda tam yetki sahibi olmalarının gayet tabii olduğunu düşünüyorlardı.

Ancak 1950'ye gelindiğinde petrol ülkeleri başta yaptıkları anlaşmalardan rahatsız olmaya başladılar. Petrolün çıkarılması, taşınması ve işlenmesi için gereken altyapı artık kurulmuş olduğundan petrol şirketleri yaptıkları yatırımlardan akıl almaz kârlar elde etmeye başlamışlardı. Suudi Arabistan petrolü üzerinde tekel kurmuş olan Aramco birliği (Exxon, Mobil, Chevron ve Texaco) 1949'da Suudi hükümetinden üç kat daha fazla kâr elde ediyordu. Dahası Aramco'nun federal hükümete ödediği vergiler Suudi Arabistan'ın aldığı paradan dört milyon dolar

daha fazlaydı – yani ABD hükümeti bile Suudi petrolünden Suudilerden fazla para kazanıyordu.[433]

Arap Körfez ülkeleri bu kârdan daha fazla pay almak istediler. Nihayetinde bu onların petrolüydü ve büyüyen ekonomilerinin ana para kaynağıydı. Petrol şirketleri masraflarını çoktan telafi etmişler ve karşılığını da fazlasıyla almışlardı. Arap liderleri artık ülkelerinin bu pastadan daha adil bir pay almaları zamanının geldiğini düşünmeye başladılar – hem son derece iddialı kalkınma planlarını karşılayabilmek hem de ileride petrolleri tükendiğinde ayakta kalmaya devam edebilmek için. Taleplerinin bir ilham kaynağı da vardı, Güney Amerika'da Venezuela 1943 yılında verdiği imtiyazlar karşılığında petrolünden yüzde elli pay almayı başarmıştı. Arap devletleri petrollerinden aynı miktarda payı almayı kafaya koydular. Suudiler, Aralık 1950'de Aramco'yla yarı yarıya anlaşmasını imzaladı ve diğer petrol üreticisi Arap ülkeleri de çok geçmeden aynısını yaptılar. Eşit ortaklık iki tarafın da kabul etmeye razı olduğu eşit bir paylaşımmış gibi görünüyordu. Ama petrol şirketleri üretici ülkelerin avantajlı konuma geçmesinden korkarak yarı yarıya oranının bozulmasına kesinlikle izin vermediler.

Arap dünyasındaki petrol üreticisi ülkeler petrol rezervlerine bağlı olarak güçlerini gittikçe artırdılar. 1950'lerde ve 60'larda Körfez ülkeleri, petrol üretiminde ABD'yi geride bıraktı. Orta Doğu'nun petrol üretimi 1948-1972 arasında günde 1,1 milyon varilden 18,2 milyon varile çıktı.[434] Petrol üreticisi ülkeler artık petrol şirketleriyle eşit paya sahip olsalar da üretim ve fiyatın belirlenmesi gibi konularda hâlâ sadece şirketler söz sahibiydi. Petrolün arandığı ilk yıllarda Batılı petrol şirketleri Araplardan daha iyi jeoloji, kimya ve ekonomi bilgisine sahip olduklarını iddia edebilirlerdi. Ama 1960'lara gelindiğinde bu durum çoktan değişmişti. Üretici devletler artık en zeki gençlerini Batı üniversitelerinde jeolog, petrol mühendisi ve yönetici olarak yetiştiriyordu. Üniversite eğitimini tamamlayan yeni nesil Arap teknokratlar hükümet kademelerinde görev alarak kendi ülkelerindeki doğal kaynaklar üzerinde kontrol tesis etmiş olan yabancı şirketlerle rekabete başladılar.

Abdullah el-Turayki ilk Arap petrol uzmanlarından biriydi. 1920'de Suudi Arabistan'da doğan el-Turayki on iki yılını okulda geçirdiği Nasır'ın Mısır'ında Arap milliyetçiliğini de öğrenmişti. Teksas Üniversitesi'nde kimya ve jeoloji eğitimi alıp 1948'de Suudi Arabistan'a geri döndü. 1955'te Petrol ve Maden Müdürlüğü'nün başına getirilmesiyle Suudi

Arabistan'da petrolden sorumlu en üst düzey kişi haline geldi. El-Turayki elde ettiği bu makam sayesinde artık diğer petrol üreticisi ülkelerle de temasa geçebiliyordu ve bu imkânını kullanarak diğer Arap ülkelerini ortak hareket edip menfaatlerini korumaları için teşvik etti.[435]

Diğer Arap petrol bakanlarının çoğu riske girmeye niyetli değildiler. 1950'lerde Sovyetler Birliği de pazara girmeye başladığından petrol arzında artış yaşanmaya başlandı. Eğer Arap üreticiler petrol şirketlerinden çok fazla talepte bulunurlarsa bu şirketler gidip başka yerden petrol çıkarmayı seçebilirlerdi. Nihayetinde petrol şirketleri Amerika, Afrika ve Orta Doğu'da pek çok rezervin sahibi olan küresel devlerdi. Petrol şirketleriyle henüz yarı yarıya anlaşmalar yapmış olan çoğu Arap devleti şansını daha fazla zorlamak istemedi.

1959 yılında British Petroleum (BP) ham petrol fiyatını yüzde on azaltmak gibi hayati bir karar alınca Arap petrol üreticilerinin tüm keyfi kaçtı. Sovyet petrolü dünya piyasalarında petrol fiyatı üzerinde büyük baskı oluşturmuştu ve BP'nin aldığı karar da pazarın gerçeklerini yansıtıyordu. Karar gayet makul görünse de BP'nin asıl hatası bunu yaparken önceden petrol üreticisi ülkelere haber vermemek olmuştu. Hem şirketlerin hem de ülkelerin gelirleri liste fiyatına göre belirlendiği için bu tek taraflı alınan karar bir petrol şirketinin petrol üreticisi ülkelere danışıp onun rızasını almadan o ülkenin gelirini kesmesi anlamına geliyordu. BP farkında olmadan şirketlerle ülkeler arasındaki ortaklığın eşitlikten ne kadar uzak olduğunu göstermişti.

Petrol üreticisi ülkeler köpürdü. Bu kesintinin hemen ardından Abdullah el-Turayki diğer petrol bakanlarının işbirliğine daha yatkın olduklarını fark etti. Nisan 1959'da ilk Arap petrol kongresinde el-Turayki gizlice Kuveyt, İran ve Irak yetkilileriyle Kahire'nin dışındaki Maadi'deki bir yat kulübünde buluştu. Arap petrol bakanları petrol fiyatlarını korumak ve millî petrol firmalarını kurma konusunda fikir birliğine vardılar. Amaçları 50:50 oranını aşıp Batılı petrol şirketleriyle 60:40 oranlarında anlaşarak kendi petrol kaynakları üzerinde hâkim konuma geçebilmekti.

Ağustos 1960'ta Standart Oil of New Jersey, BP'nin hatasını tekrarlayıp tek taraflı olarak petrolün liste fiyatını yüzde yedi azaltınca Arap petrol üreticilerini daha da sinirlendirdiler. Hareket tüm petrol üreticisi ülkeleri kızdırdı ve en temkinli olanlarını bile Araplar kendi petrol kaynakları üzerinde hak sahibi olmadığı müddetçe petrol şirketlerinin elinde oyuncak olacaklarına ikna etti. El-Turayki petrol şirketlerine

karşı Venezuela'yla işbirliği yapmalarını teklif etmek için Irak'a gitti. Suudi Petrol Bakanı petrol üreticisi ülkeleri petrol şirketlerinin keyfî kararlarından korumak için küresel bir kartel kurulmasını teklif etti. O tarihte Irak Maliye Bakanı olan Muhammed Hadid, el-Turayki'nin ziyaretini şöyle anlatmaktadır: "Irak hükümeti bu teklifi makul buldu ve Bağdat'ta bir araya gelen petrol üreticisi devletler bu teşkilatın kurulmasına karar verdiler." 14 Eylül 1960'ta İran, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Venezuela, Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı'nın (OPEC) kurulduğunu ilan ettiler.[436]

1960'a kadar Kuzey Afrika'da iki Arap petrol devleti daha ortaya çıkmıştı. İhraç edilecek miktarda petrol Cezayir'de 1956 ve Libya'da da 1959 yılında bulunabilmişti. Pazara geç girmelerinin bir avantajı Kuzey Afrika ülkelerinin Körfez ülkelerinin edindikleri tecrübelerden ders alarak petrolün araştırılması ve ihraç edilmesi için en sağlam anlaşmaları yapabilecek olmalarıydı.

Petrol ilk keşfedildiğinde Libya fakir ve geri kalmış bir krallıktı. 1943 yılına kadar İtalya koloni idaresi tarafından yönetilen Libya, İtalya'nın Müttefikler tarafından işgal edilmesinin ardından İngiliz-Fransız müşterek hâkimiyeti altına girdi. Trablusgarp, Sirenayka ve Fizan bölgeleri 1951 yılında bağımsızlığını ilan ederek Birleşik Libya Krallığı adını aldı. İngilizler, Sünusi tarikatı lideri Seyit Muhammed İdris el-Sünusi'ye (1889-1983) savaşta Mihver kuvvetlerine karşı savaştığı için Libya tahtını verdiler. Kral İdris adıyla 1951-1969 yılları arasında yönettiği Libya, petrolün keşfiyle zenginliğe doğru ilk adımını da atmış oldu.

Daha petrol keşfedilmeden aramaların sürdüğü dönemde bile Libyalılar petrol kaynaklarından en büyük kârı elde etmeye karar vermişlerdi. Geniş arazileri petrol şirketlerine devreden diğer Arap devletlerinden farklı olarak Kral İdris hükümeti arama alanlarını daha küçük bölgelere böldü ve bağımsız petrol şirketlerine öncelik verdi. Libyalılar ellerinde daha az imkân olan bağımsız şirketlerin Libya ham petrolünü bulup dünya pazarına taşımaya büyük şirketlerden daha istekli olacağına hükmetmişlerdi. Düşündüklerinde haklı çıktılar. 1965'e kadar, petrolün keşfinden sadece altı yıl sonra, Libya, demir perde ülkeleri haricinde, dünyanın altıncı en büyük petrol üreticisi olmuştu ve tüm petrol ihracatının yüzde onunu yapıyordu. 1969'a gelindiğinde ülkenin petrol ihracatı Suudi Arabistan'la eşit seviyeye yükselmişti.[437]

Kral İdris refah seviyesi hızla artan bir ülkeyi yönetiyor olsa da muhafazakâr ve Batı yanlısı bir kral olduğu için halkı tarafından şiddetle eleştirildi. Muhammed el-Kaddafi (doğum 1942) adında genç bir yüzbaşının önderliğindeki Libya ordusuna mensup bir grup Arap milliyetçisi subay, Kral'ı İngiliz ajanı olarak kabul etti. Yabancı hâkimiyetinden kurtulmak için Kral'ı devirmelerinin şart olduğunu düşünüyorlardı. 1 Eylül 1969'da sabahın erken saatlerinde yaşlı Kral'ın tedavi için yurt dışına gitmesini fırsat bilerek kansız bir darbeyle yönetime el koydular.

Kaddafi sabah 6.30'da radyodan yaptığı konuşmada Libya halkına ilk hitabında krallığın yıkıldığını bildirdi ve Libya Arap Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. "Libya halkı! Silahlı kuvvetleriniz kokusu hepimizi hasta eden bu çürümüş rejimi devirip yönetime el koymuştur." Mesajı tarihî göndermelerle doluydu. "Tek darbede ordu, Türk hâkimiyetini takip eden İtalyan yönetiminin ardından gelen, her türlü ihanet ve sömürünün kaynağı olan bu muhafazakâr ve gerici yönetimin uzun karanlık gecesini aydınlatmıştır." Libya halkına "herkesin özgür ve kardeş olacağı ve Allah'ın izniyle huzur ve refah içerisinde yaşayacakları" yeni bir dönem vadetmişti.[438]

Libya'nın yeni yöneticisi tam bir Cemal Abdülnasır hayranıydı. Kaddafi, Libya'nın yönetimini ele geçirdikten sonra albay rütbesini aldı (1952 Mısır ihtilalinde Nasır'ın rütbesi) ve Mısır modelini takip etti, yeni Libya Cumhuriyeti'ndeki hükümeti kontrol etmek için Devrim Komuta Konseyi'ni kurdu. "Cumhurbaşkanı Nasır'a bu devrimi onun için yaptığımızı söyleyin," demişti Kaddafi, Muhammed Heykel'e darbeden hemen sonra.[439]

Eylül 1970'de Nasır'ın ölümünün ardından Kaddafi kendisini Nasır'ın ideolojik vârisi ilan etti. O tarihten sonra Libya dış politikasının temelini anti emperyalizm ve Arap birliği oluşturdu. Yeni Libya hükümeti Arap dilini teşvik etti (yabancı sokak isimleri Arapçalarıyla değiştirildi), İslam kanunları tatbik edildi (alkol yasaklandı ve kiliseler kapatıldı) ve yabancıların sahip olduğu mülklere Libya halkı adına el konularak ekonomi "Libyalılaştırıldı". İngiliz ve Amerikan askerî üsleri kapatıldı ve tüm yabancı birlikler ülkeden sürüldü. İşte bu hava içerisinde Libya rejimi Batılı petrol şirketlerine el koydu, onların petrol üretimi ve satışı üzerindeki kontrollerinin Libya'nın hâkimiyeti ve bağımsızlığına yönelik en büyük tehdit olduğunu düşünüyorlardı.

Albay Kaddafi petrol politikası konusunda nasihat almak için Arap milliyetçisi petrol uzmanı Abdullah el-Turayki'ye danıştı (1962'de Kral Faysal'ın tahta geçmesi üzerine Ahmet Zeki el-Yamai Petrol Bakanı olduğu için işini kaybetmişti). 1967 yılında, "Ana gelir kaynakları olarak petrole güvenen devletler kendi ana doğal kaynakları için adil bir fiyat belirleme hakkına sahiptirler," demiş olan el-Turayki, Kaddafi'nin, petrol şirketlerinin petrol üreticisi Arap ülkeleri üzerindeki hâkimiyetini kırma kararlılığını paylaşıyordu.[440] 1970'te Kaddafi, petrol şirketlerinin zararına rağmen petrol kaynakları üzerinde Libya'nın tam egemenliğini kurmak için bir dizi kanun çıkardı.

Ocak 1970'te Kaddafi, Libya'da iş yapan yirmi bir petrol şirketinin yöneticilerini anlaşma şartlarını yeniden görüşmek için toplantıya çağırdı. Yöneticiler sandalyelerinde huzursuz şekilde oturdular. Libya'nın yeni yöneticisiyle hâlâ anlaşma umutları olduğunu düşünüyorlardı. Yöneticiler Libya'da yapmakta oldukları işle ilgili hiçbir değişikliği kabul etmeyeceklerini bildirdiler. Kaddafi onlara Batılıların ülkesini sömürmesine izin vereceğine petrol üretimine tamamen son vereceğini söyledi. "Beş bin yıldır petrol olmadan yaşayan insanlar," diye ikaz etti onları, "meşru haklarına sahip olana kadar birkaç yıl daha onsuz yaşayabilirler." Şirket yöneticileri Kaddafi'nin sert bakışları altında oturdukları yerde kımıldanıp durdular.[441]

Kaddafi hiç hız kesmeden devam edip kafasındaki fiyatı petrol şirketlerine dayatmaya karar verdi. O yılın nisan ayında Libya hükümeti o tarihte varil başına 2,20 dolardan satılan petrol için yüzde yirmi gibi daha önce misli görülmemiş bir artış (0,43 dolar) talep etti. Esso (Exxon'un Avrupa şirketi) varil başına beş sentlik bir artışla karşılık verip bundan başkasını kabul etmeyeceğini söyledi. Alternatif kaynaklara sahip olduklarından Esso ve Exxon, Kaddafi'nin tehditlerini pek ciddiye almamışlardı.

Buna karşılık Libyalılar daha küçük bağımsız şirketlere baskı kurdular. Libya petrol uzmanı Ali Attiga'nın da dediği gibi, "Libya hükümeti petrol fiyatını artırmak için bağımsız şirketleri kullanmayı çok iyi öğrenmişti." Libyalılar hedeflerini titizlikle seçtiler. Occidental Petroleum birden ortaya çıkıp Libya'da keşfettiği yataklar sayesinde Batı'nın en büyük petrol şirketlerinden biri olmuştu. Occidental'ın tek sorunu Libya dışında başka kaynağı olmadığı için kontratlarını yerine getirebilmek için tümüyle Libya petrolüne bağımlı olmasıydı. Libyalılar, Occidental'a

büyük üretim kısıtlamaları getirdiler. Hükümetin uyguladığı kesintiler etkisini göstermeye başlayınca Occidental, Avrupalı tüketicilere olan taahhütlerini yerine getirebilmek için başka petrol kaynakları aramaya başladı. Ama Libya yetkililerinin günlük üretimini sekiz yüz kırk beş binden dört yüz altmış beş bin varile indirdiği bu savunmasız bağımsız şirkete yardım eli uzatan bir petrol şirketi olmadı. Diğer şirketlere de kesinti yapılıyordu ama hiçbiri Occidental kadar etkilenmemişti. "Üretime getirilen kısıtlamanın iki sonucu oluyordu," diye iddia etmişti Attiga. "Bağımsızlar taahhütlerini yerine getirebilmek için başka kaynağa sahip olmadıklarından fiyat artışlarını kabul etmek zorunda kalıyorlardı ve petrol kıtlığının yaşanmasına neden olmaya başlamıştı," ki bu da petrol fiyatlarının daha da yükselmesine neden oluyordu.[442]

Libya'nın stratejisi başarıyla sonuçlandı ve Kaddafi'nin genç rejimi petrol şirketlerini yenmeyi başardı. Occidental Petroleum'un başkanı Armand Hammer, Libya'nın şartlarını kabul etmek zorunda kaldı ve Eylül 1970'te bir anlaşma imzalandı. Occidental, Libya petrolünün liste fiyatını misli görülmemiş şekilde varil başına 30 sentten 2,53 dolara çıkarmayı kabul etti. Dahası Occidental'ın yaptığı anlaşma sayesinde kârın büyük bölümünü Libya aldığından yirmi yıldır yürürlükte olan 50:50 anlaşması da bozulmuş ve yeni oran üretici ülkeler için yüzde elli beş ve petrol şirketleri için yüzde kırk beş olarak belirlenmişti. Petrol üretim tarihinde ilk kez üretici ülkeler petrol gelirinin büyük bölümüne sahip olmayı başarmışlardı.

Occidental'ın şartları Libya'da çalışan tüm petrol şirketlerine uygulandı ve İran ile diğer petrol üreticisi Arap ülkeleri de Libya örneğini takip ettiler. Şubat 1971'de İran, Irak ve Suudi Arabistan, Tahran Anlaşması'yla üretici devletlerin kârının yüzde elli beş olmasını karara bağladılar ve ham petrol fiyatını 0,35 dolar daha artırdılar. Tahran Anlaşması'na destek olmak için Libya ve Cezayir, Nisan 1971'de Akdeniz pazarında petrolün fiyatını varil başına 0,90 dolar daha artırdı. Bu anlaşmalar iki eğilimin başlangıcı oldu: Üretici ülkelerin petrolün fiyatını düzenli olarak artırması ve petrol şirketlerinin kâr oranının sürekli azalması. Batı petrol baronlarının çağı bitiyor ve Arap petrol şeyhlerinin çağı başlıyordu.

1971'de son Körfez devleti de İngiliz himayesinden kurtulup tam bağımsızlık kazandı. Birleşik Arap Emirlikleri sömürge döneminin sona

erdiği ve Arap milliyetçiliğinin egemen olduğu zamanlardaki tüm karmaşaya rağmen İngiltere'yle yaptığı anlaşmaya sadık kalmıştı. Bahreyn ve Katar'ın bağımsızlığını kazanması ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin kurulması İngilizlerin 1820'de Basra Körfezi'nde başlayan hâkimiyetinin bir buçuk asır sonra yine aynı yerde sona erdiğini gösteriyordu.

Körfez şeyhlikleri teknik olarak İngiliz sömürgelerinden ziyade İngiltere'yle ilişkileri on dokuzuncu yüzyıl anlaşmalarına göre yürüyen bağımsız mini devletlerdi. Şeyhliklerin dış ilişkileri İngiliz kontrolü altındaydı ve buna karşılık olarak onlara dış tehditlere karşı himaye sağlanıyordu – özellikle de on dokuzuncu yüzyıl sonunda hâkimiyet alanını Körfez'e doğru genişletmek isteyen Osmanlı Devleti'ne karşı.

1968'de dokuz Körfez devleti hâlâ İngiliz himayesindeydi: 1946'dan beri İngilizlerin Körfez Yönetim Merkezi olan Bahreyn, Katar, Abu Dabi, Dubai, Şarika, Resü'l-Hayme, Ummül-Kayveyn, Füceyre ve Acman. İngiltere, Körfez'deki avantajlı konumunu kullanarak tüm petrol yataklarını İngiliz şirketlerinin almasını sağlayıp, bilhassa Abu Dabi ve Dubai'dekileri, dünya üzerinde azalan hâkimiyetine bakmadan bölge üzerindeki etkisini sürdürmeye devam etti. Körfez ülkelerinin yöneticileri bu düzenlemeden gayet memnundular çünkü bu sayede petrol yönünden zengin topraklarına gözlerini dikmiş Suudi Arabistan ya da İran gibi devletler karşısında minik devletlerinin hayatta kalma şansı oluyordu.

Körfez'de sömürgeciliğin sona ermesini isteyen körfez ülkeleri değil de İngiltere olmuştu. Ocak 1968'de Harold Wilson'ın İşçi Partisi hükümeti 1971 sonuna kadar Süveyş'in güneyindeki tüm İngiliz taahhütlerinden vazgeçmeyi düşündüklerini söylediğinde körfez yöneticilerinin hayretten ağzı açık kaldı. İngiltere'nin Körfez'den çekilme kararı bölgede ekonomik karışıklığa neden oldu. Kasım 1967'de Wilson bütçe açığını dengelemek için sterlinin değerini düşürmek zorunda kaldı. Bu kemer sıkma politikaları nedeniyle hükümet Basra Körfezi'ndeki İngiliz askerî üslerinin masrafını makul biçimde açıklayamıyordu. Bu ekonomik endişelere yönetimdeki partinin kültürü de eklenmişti, İşçi Partisi, Hindistan'dan çekilmelerinden yirmi yıl sonra hâlâ imparatorluk politikasının yürütülmesine kesinlikle karşıydı.

Şeyhlerin ilk tepkisi İngilizlerin gitmesine izin vermemek oldu – dahası İngilizlerin anlaşmalarla bölgeyi dış saldırılardan koruyacaklarına dair verdiği taahhütten vazgeçmesini istemediler. Endişe etmekte haklıydılar. Suudi Arabistan petrol yönünden en zengini olan Abu Dabi

üzerinde İran ise ada devleti Bahreyn ve petrol yatakları kıyısındaki küçük adacıklar üzerinde hak iddia etmişti. Sonraki üç yıl boyunca İngiltere Körfez'deki farklı talepleri uzlaştırabilmek için tüm diplomatik becerisini kullandı ve bölgedeki kimi şeyhliklere birleşerek hayatta kalma ihtimallerini artırmalarını tavsiye etti.

1970'te İran Şahı, Bahreyn üzerindeki talebinden vazgeçti. Bahreyn Emîri Şeyh İsa bin Salman diğer ülkelerle birleşmekten vazgeçerek 14 Ağustos 1971'de ülkesinin bağımsızlığını ilan etti. Bahreyn'in komşusu rakibi yarımada devleti Katar da aynı yoldan giderek 3 Eylül 1971'de bağımsızlık ilanında bulundu. Kalan yedi devlet arasındaki anlaşmazlıklar da büyüktü ama üstesinden gelinmeyecek gibi değildi ve İngilizlerin çekilme tarihi yaklaşırken altı devlet 25 Kasım 1971'de Birleşik Arap Emirlikleri adı altında bir araya gelmeye karar verdi.

Resü'l-Hayme devleti İran'ın Büyük ve Küçük Tunb Adaları üzerinde hak iddia etmesini protesto etmek için birliğe katılmayı reddetmişti. Resü'l-Hayme, İngilizlerin tartışmalı adalar üzerindeki hami rolünü bırakmasını istemiyordu. Tam tersine İngiltere ise Körfez ülkelerinin toprak bütünlüğünü koruması için İran'ın iyi niyetine ihtiyaçları olduğunu düşünüyordu ve birliğin bağımsızlığını korumak için Resü'l-Hayme'nin iki küçük adasını gözden çıkarmaya hazırdı. İngilizler diğer bir tartışmalı ada olan Ebu Musa'yı, Şarika ve İran arasında bölerek Şah'ın daha büyük bir hamle yapmasına mani oldular. Sonuç olarak Resü'l-Hayme Birleşik Arap Emirlikleri'ne katıldıktan sonra ülke 6 Aralık'ta Arap Birliği'ne ve 9 Aralık 1971'de de Birleşmiş Milletler'e üye oldu.

İlginçtir İngiltere'nin körfezden çekilmesi Arap milliyetçiliği ve anti emperyalizm ideallerine en çok bağlı olan iki devletle arasının açılmasına neden olmuştu. Irak, İngilizlerin İran'ın Arap topraklarını –Ebu Musa ve Tunb Adaları– işgaline müsaade ettiği gerekçesiyle İngiltere'yle diplomatik ilişkileri kesti. Libya daha da ileri gidip Arap topraklarını İran'a teslim etmesine ceza olarak 7 Aralık'ta İngiltere'nin petrol yatırımlarına el koydu. Batı'nın Arap petrolüne gittikçe artan bağımlılığı onu bu türden cezalandırıcı eylemler karşısında savunmasız hale getiriyordu ve Araplar siyasi hedeflerine erişmek için petrolü bir silah olarak görüp kullanmaya başlamışlardı. Arap dünyasının sahip olduğu petrol silahını İsrail ve Batılı müttefiklerine karşı kullanmaya başlaması için fazla zaman geçmesi gerekmeyecekti.

Albay Kaddafi'nin petrol danışmanı Abdullah el-Turayki, petrolün jeopolitiği nasıl değiştirdiğini ilk fark edenlerden biriydi. Haziran 1967 Savaşı'ndan aylar sonra Beyrut'taki FKÖ araştırma merkezinde yayımladığı bir makalede Arap petrolünü bir "muharebe silahı" olarak tasvir etti. Petrolün İsrail'in müttefiklerine karşı kullanılmasının bir hak olduğunu iddia eden el-Turayki şunları söylemişti, "Her devlet, düşmanını sindirmek için her türden aracı kullanma hakkına sahiptir. Arap devletleri de en güçlü ekonomik silahlardan birine sahip olduklarından bunu düşmanlarına karşı kullanabilirler." Dünyanın bilinen petrolünün yüzde elli sekiz buçuğu Arapların elindeydi ve sanayileşen dünyanın enerji kaynağı olarak Araplara bağımlılığı gittikçe artıyordu. Birleşik Devletler, İngiltere, Almanya, İtalya ve Hollanda düşmanları olan İsrail'e destek olurken onlara petrol vermeye devam etmelerinin ne gereği vardı? "Arap halkı petrol silahının kullanılmasını talep ediyor ve hükümetin vazifesi halkının taleplerine karşılık vermektir," diyerek sonlandırmıştı el-Turayki.[443]

Petrolü silah olarak kullanmayı söylemek yapmaktan kolaydı. El-Turayki, Haziran 1967 Savaşı'nda petrol silahının hiçbir işe yaramadığını görmüştü. Arap petrol bakanları 6 Haziran'da buluştu, savaş başladı, İsrail'i desteklediği için ABD, İngiltere ve Batı Almanya'ya petrol satışı yasaklandı. Kırk sekiz saat içerisinde Libya ve Suudi Arabistan üretimlerini tümüyle durdurdular. Arap petrol üretimi yüzde altmış azaldı ve Batı piyasaları üzerindeki baskı müthiş arttı.

Yine de gelişmiş ülkeler petrolün silah olarak ilk kullanımına karşı başarıyla direndiler. Uluslararası piyasaya girdikten sonra petrolü takip etmek neredeyse imkânsızdı ve bu sayede ambargo konulan devletler doğrudan satın almak yerine aracılar vasıtasıyla alarak ambargoyu kolayca delmişlerdi. Açığı kapatmak için ABD ve diğer Arap olmayan petrol ülkeleri üretimlerini artırdılar ve Japonlar büyük süper tanker filolarını devreye sokarak petrolü küresel pazarlara taşıdı. Bir ay içerisinde sanayi ülkelerinin stokları yeniden doldu ve Arap üreticilerinin ana gelir kaynaklarından yaptıkları bu fedakârlık hiçbir işe yaramadı. Ağustos 1967 sonunda yenilen Arap devletleri –Mısır, Suriye ve Ürdün– petrol üreticisi kardeşlerini savaş sonrası kayıplarını telafi edebilmek için petrol üretimine yeniden başlamaya çağırdılar.

1967 savaşında petrolün silah olarak kullanılması işe yaramadığı gibi savaş sona erdikten çok sonra bile Arap ekonomisine zarar vermeye

devam etmişti. Arap petrolünün piyasaya dönüşü arz fazlası yaratınca fiyatlar düştü. Petrol silahı geri tepip İsrail ve Batı ülkeleri yerine Arap devletlerine zarar vermişti. Yine de 1967 yenilgisinden sonra Arap ordularına güvenleri kalmayan pek çok siyaset mimarı Arap dünyasının İsrail'e karşı hedeflerine askerîden ziyade ekonomik araçlarla varabileceğini düşünmeye devam ettiler.

1967 sonrası felaketi Arap ülkeleri içerisinde en çok Mısır'ı etkilemişti. Ordusunun acı bir yenilgi tatması ve Sina Yarımadası'nın kaybedilmesine bir de savaşın ekonomik yan etkileri eklenmişti. Mısır savaş sonrasında, Mısır'ın en önemli iki dış geliri olan Süveyş Kanalı'nın kapatılması ve turizm gelirlerinin dibe vurmasıyla daha da kabaran, büyük bir fatura ödemek zorunda kaldı.

1967 savaşı sonrasında Arap-İsrail çatışmasına barışçı bir çözüm bulma ihtimali her zamankinden çok daha zayıftı. Mısır ve İsrail arasındaki arabuluculuk girişimleri iki tarafın tutumları yüzünden bir işe yaramıyordu: İsrail barış için Sina Yarımadası'nı elinde tutmayı şart koşarken Mısır hükümeti de barış görüşmelerinin başlaması için Sina'nın iade edilmesini talep ediyordu.

Mısır, Sina ne kadar İsrail'in elinde kalırsa dünya devletlerinin İsrail'in Mısır topraklarına sahip olmasını kabullenme ihtimalinin o kadar artacağını biliyordu. Devlet Başkanı Cemal Abdülnasır, İsrail'in Süveyş Kanalı'nı iki devlet arasında sınır haline getirmesine engel olmaya kararlıydı ve İsrail'e karşı Mart 1969'dan Ağustos 1970'e kadar sürecek ilan edilmemiş bir yıpratma savaşı başlattı. Mısırlılar Süveyş Kanalı boyunca uzanan İsrail mevzilerini yıpratmak için komando baskınları, top ateşi ve hava saldırılarına başvurdular. İsrail de buna cevaben kanal kıyısına bir dizi, Genelkurmay Başkanı Haim Bar-Lev'e ithafen Bar-Lev hattı adını verdiği, tahkimat inşa etti ve Mısır topraklarına hava saldırıları düzenledi.

Yıpratma Savaşı sırasında da İsrail, Mısır'dan askerî açıdan üstün olduğunu göstermeye devam etti. Mısırlıların etkili bir hava savunması olmadığından İsrail uçakları Kahire'nin dış mahalleleri ve Nil Deltası'ndaki şehirleri diledikleri gibi vurdular. "Amaç Mısır halkını psikolojik baskı altına alarak siyasi liderleri zayıf gösterip yıpratma savaşını sona erdirmelerini sağlamaktı," demişti Mısır generali Abdülgani el-Cemsi.

"Mısır ordusu savaşmanın nafile olduğunu kabul etmediğinden bu mesaj hava akınları vasıtasıyla doğrudan Mısır halkına iletiliyordu."[444]

İsrail hava akınları Mısır halkı ile yönetimi karşı karşıya getirmeyi başaramasa da Yıpratma Savaşı İsrail'den çok Mısır'a zarar verdi. Nasır gittikçe Amerikan arabuluculuğuna daha açık hale geldi ve Ağustos 1970'te ABD Dışişleri Bakanı William Rogers'ın hazırladığı barış planının ilk bölümü olarak İsrail'le ateşkesi kabul etti. Bir ay sonra Nasır öldü ve Mısır ile İsrail'i farklılıklarını çözmeye her zamanki kadar uzak halde bıraktı.

Nasır'ın yerine Başkan Yardımcısı Enver Sedat geçti. Kendisi Hür Subaylar Hareketi'nin kurucularından biri, 1952 Devrimi'nin iştirakçisi ve Devrimci Komuta Konseyi'nin ilk üyelerinden olmasına rağmen hem memleketinde hem de dış dünyada tanınmayan bir isim olarak kalmıştı. Nasır'ın karizmasına ya da halk desteğine sahip değildi ve iktidarda kalmak istiyorsa kendisini ispat etmek zorundaydı.

Enver Sedat dış siyaset açısından talihsiz bir dönemde iktidara geldi. Nixon hükümeti Mısır'ın müttefiki Sovyetler Birliği'yle ilişkileri yumuşatma siyaseti takip ediyordu. İki süper güç arasındaki gerilim azaldığı için Arap-İsrail çatışması gibi bölgesel husumetler Washington ve Moskova'yı daha az rahatsız etmeye başlamıştı. Sovyetler ve Amerikalılar, taraflar anlaşmaya varmak için daha istekli hale gelene kadar, mevcut durumla, Araplar ve İsrail arasında ne barış ne savaş, yaşamaya razıydılar. Sedat mevcut durumun aleyhine olduğunu biliyordu. Her geçen yıl diğer devletler İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklara yerleşmesine daha ılımlı bakacaklardı.

Bu çıkmazdan kurtulmak için Sedat ipleri ele aldı. Amerika'yı tekrar Arap-İsrail mücadelesine dâhil etmek, Sovyetler'in en gelişmiş silahlarını Mısır'a vermesini sağlamak ve Sina'yı ele geçirebilmek için İsrail'e karşı ciddi bir tehdit haline gelebilmek zorundaydı. Hedeflerine erişebilmek için savaşa girmesi gerektiğini biliyordu – belli bir siyasi hedefi ele geçirme maksatlı sınırlı bir savaş.

Sedat, savaşa doğru giden yolda ilk adımı Temmuz 1972'de Mısır'daki yirmi bir bin Sovyet askerî danışmanın tümünü sınır dışı ederek attı. Karşı sezgisel bir hareketti ve Amerika ile Sovyetler'i tekrar Arap-İsrail çatışmasının içine çekmek için yapılmıştı. Amerikalılar, Mısır'ın Sovyetler Birliği'yle ilişkisini ve en güçlü Arap devletini Batı kampına

çekme ihtimalini yeniden değerlendirmeye başladılar. Sovyetler Birliği'ni içinde bulunduğu kayıtsızlıktan çıkaran da işte bu ihtimal oldu. Sedat, Mısır ordusunun Altı Gün Harbi ve yıpratma savaşında kaybettiği askerî teçhizatı yenilemesi için Sovyetler'e baskı yaptı. Moskova ipe un serip silahların teslimini geciktirdi ve Birleşik Devletler'in İsrail'e tedarik ettiği son teknoloji ürünü silahların karşılığı olan modern silahları göndermedi. Sedat, Sovyet askerî danışmanları sınır dışı etmiş olsa da Sovyetler'le ilişkileri kesmemeye çok dikkat etti. Onun yerine Mısır ile SSCB arasındaki dostluk anlaşmasını sürdürüp Sovyet kuvvetlerinin üs imtiyazını kullanmasına imkân vererek hâlâ bir müttefik olduğunu ispatladı. Sedat'ın stratejisi şaşırtıcı derecede başarılı oldu: Aralık 1972 ve Haziran 1973 arasında Sovyetler, Mısır'a önceki iki yılın toplamından daha fazla modern silah gönderdiler.

Sedat'ın bir sonraki hedefi ordusunu savaşa hazırlamaktı. 24 Ekim 1972'de Mısır ordusunun üst düzey komutanlarını evinde bir toplantıya çağırdı ve İsrail'le tekrar savaşma fikrine nasıl tepki vereceklerini görmek istedi. "Buradan sizin tavsiyenizi almak istediğim manasını da çıkarmayın," diye de ikaz etti hepsini.

Generaller afallamıştı. İsrail'in savaşa Arap devletlerinden çok daha hazırlıklı olduğuna inanıyorlardı. Mısır, modern silahlar için tümüyle Sovyetler'e bağımlıydı ve Arap-İsrail mücadelesinde müttefiklerini destekleme hususunda Sovyetler hâlâ Amerika'nın gerisinde kalıyordu. Generallere göre savaştan bahsedecek zaman değildi. Toplantıda hazır bulunan General El-Cemsi ortamın "nadir görülmüş derecede gergin" olduğunu ve Sedat'ın, generallerinin "isteksizliğini görünce son derece öfkelendiğini" söylemişti. Toplantı sona erdiğinde Devlet Başkanı Sedat'ın keyifsizliği had safhadaydı – sunulan raporlar yüzünden değil de ifade edilen fikirler ve tahminler yüzünden.[445] Ama yine de fikrini değiştirmedi. Toplantının ardından Sedat şüphecileri elemek için komuta kademesinde değişiklik yaptı. El-Cemsi, harekât subaylığına terfi ettirilerek savaşı planlama görevi kendisine verildi.

General El-Cemsi, Altı Gün Harbi'ndeki hataları tekrar etmemeye kararlıydı. 1967'de Mısır'ın ne kadar hazırlıksız ve Arap ordularının işbirliği yapmaktan ne kadar aciz olduğuna bizzat şahit olmuştu. Mısırlı harekât subaylarının ilk önceliği Suriye'yle anlaşarak İsrail'e iki cepheden saldırılmasını sağlamaktı. Mısırlılar Sina'yı ne kadar geri almak istiyorlarsa Suriyeliler de Golan Tepeleri'ni o kadar geri almayı istiyorlardı

ve Ocak 1973'te silahlı kuvvetlerinin ortak hareket etmesi hususunda Mısır'la gizli bir anlaşma yaptılar.

Harekât subaylarının ikinci safhada azami sürpriz etkisinin sağlanması için hangi tarihte taarruzun en müsait olduğunu tespit etmeleri gerekiyordu. El-Cemsi ve arkadaşları kitaplara sarılıp Süveyş Kanalı'nı geçmek için ideal şartlar ve ay ışığının hangi günde olduğunu öğrendiler. Aynı zamanda resmî tatil olan Yahudi dinî bayramında hem askerlerin hem de halkın dikkatinin daha dağınık olabileceğini öngördüler. "Yom Kippur cumartesiye denk geliyordu ve hepsinden önemlisi yıl içerisinde sadece o gün dinlerinin ve geleneklerinin bir parçası olarak radyo ve televizyon yayını yapılmazdı. Diğer bir deyişle ihtiyat kuvvetlerini hızla savaşa sokmaları mümkün olmayabilirdi."[446] Tüm unsurları dikkate alan El-Cemsi ve kurmayları harekâtın 6 Ekim 1973 Cumartesi başlaması gerektiğini söylediler.

General, Mısır ordusunu savaş için hazırlarken Sedat, Suudileri tümüyle farklı bir silah kullanmaya ikna etmek için Riyad'a gitti: petrol. Ağustos 1973 sonunda Sedat, Arabistan'a sürpriz bir ziyaret yaparak Kral Faysal'a gizli savaş planları hakkında malumat verip Suudilerin destek ve işbirliğini talep etti. Sedat'ın ikna edici olması gerekiyordu çünkü Suudiler 1967'deki felaketle sonuçlanan tecrübenin ardından petrolün silah olarak kullanılması yönündeki taleplere karşı çıkmışlardı.

Sedat'ın şansına 1973'te dünya 1967'ye kıyasla Arap petrolüne çok daha bağımlıydı. Amerikan petrol üretimi 1970'te zirveye ulaşmıştı ve şimdi hızla düşüyordu. Suudi Arabistan daha fazla petrol üreterek dünya piyasasındaki üretim boşluklarını doldurma görevini Teksas'tan devralmıştı. Sonuç olarak ABD ve diğer sanayileşmiş ülkeler petrol silahına karşı her zamankinden daha zayıftılar. Arap uzmanlar 1973'te ABD'nin petrolünün yüzde yirmi sekizini, Japonya'nın yüzde kırk dördünü ve Avrupa'nın yüzde yetmiş-yetmiş beşini Arap ülkelerinden ithal ettiğini hesaplamışlardı.[447] Sadık bir Arap milliyetçisi olan Suudi Kralı, ülkesinin petrolü etkili şekilde kullanabileceğine ikna olarak Mısır, İsrail'le savaşa girerse destekleyeceğine söz verdi. "Ama bize zaman verin," demişti Faysal, Sedat'a. "Sadece iki üç gün sürüp sonra bitecek bir savaşta petrolü silah olarak kullanmaya kalkmanın bir manası yok. Dünyanın görüşünü etkilememize yetecek kadar uzun sürecek bir savaş gerek bize."[448] Suudilerin 1967'de öğrendiği gibi savaş bittikten sonra petrolü silah olarak

kullanmaya kalkmanın bir manası yoktu. Suudi Kralı bir sonraki savaşın petrolün etkisini göstermesine yetecek kadar uzun sürmesini istiyordu.

6 Ekim 1973'te, cumartesi öğleden sonra saat ikiyi birkaç dakika geçince savaş başladı ve Suriye ile Mısır orduları aynı anda kuzey ve güneyden saldırdılar. Mısır'ın tüm gizli tutma gayretlerine rağmen İsrail istihbaratı bir saldırının an meselesi olduğunu biliyordu ama güneş battığı zaman başlayacak daha kısıtlı bir saldırı bekliyorlardı. İki cepheden birden böylesine büyük bir saldırı İsrail ordusunun beklemediği bir şeydi.

Kahredici bir top ateşi desteğiyle –el-Cemsi çatışmanın ilk dakikalarında Mısır ordusunun on binden fazla top mermisi attığını söylemişti– Mısır komandoları botlar üzerinde Süveyş'i geçti ve Allahu Ekber diye bağırarak Bar-Lev hattının kum duvarına saldırdılar. Mısır birlikleri aşılmaz olduğu düşünülen İsrail mevzilerini çok hafif kayıplarla ele geçirdiler. "Saat ikiyi beş geçerken savaşa dair haberler Merkez On Numara'ya (merkezî karargâh) gelmeye başladı," demişti gazeteci Muhammed Heykel. "Cumhurbaşkanı Sedat ve (Genelkurmay Başkanı) Ahmet İsmail heyecanla dinliyorlardı. Ama sanki takip ettikleri bir savaş değil de tatbikattı: 'Görev tamamlandı... Görev tamamlandı...' Her şey akıl almaz derecede yolunda gidiyordu."[449]

İsrail komutanları da Bar-Lev tahkimatlarındaki askerlerinin raporlarını benzer bir şaşkınlıkla dinliyorlardı, Yom Kippur Bayramı nedeniyle savunma gevşekti ve alarm vermişler, mevzilerinin üstün düşman güçlerine karşı savunulmasının mümkün olmadığını bildirmişlerdi. Suriye tankları da düşman mevzilerini yarıp geçti ve Golan Tepeleri'nin derinliklerine doğru ilerlemeye başladı. Hem Mısır hem de Suriye uçakları İsrail ana askerî mevzilerine hücum ettiler.

İsrailliler hava kuvvetlerini devreye soktuklarında savaş uçakları cepheye varır varmaz karşılarında Sovyet SAM-6 uçaksavar füzelerini buldular. 1967 Savaşı'nda sahip oldukları hava hâkimiyetinden eser yoktu ve İsrail savaşın başladığı saatlerde Mısır mevzileri üzerinde yirmi yedi uçak kaybedince uçaklarını Kanal Bölgesi'nden yirmi kilometre geride tutmak zorunda kaldılar. Bar-Lev hattındaki birliklerini kurtarmak için gönderilen İsrail tankları da benzer bir sürprizle karşılaştılar ve Sovyet tel güdümlü tanksavar füzeleriyle mücehhez Mısır piyadesi İsrail tanklarına ağır zayiat verdirdi.

İsrail hava ve kara kuvvetlerinin durdurulmasının ardından Mısırlı istihkâmcılar yüksek basınçlı su pompalarıyla kanaldan su basarak Bar-Lev hattının toprak duvarını tek kelimeyle silip süpürdüler ve Mısır birliklerine Sina Yarımadası'na giden yol açılmış oldu. Kanalın üzerine seyyar köprüler inşa edildi ve Mısır birlikleri ile zırhlı araçları kanalın doğu yakasına ve oradan da Sina'ya doğru ilerlediler.

Savaşın ilk gününde seksen bin Mısır askeri Bar-Lev hattını geçmiş ve Sina Yarımadası'nın dört kilometre içerisinde mevzilenmişti. Kuzey cephesinde Suriye birlikleri Golan Tepeleri'ndeki İsrail mevzilerini yarıp Taberiye Gölü'ne doğru ilerlerken İsrail tank ve uçaklarına ağır zayiat verdirmişlerdi. Neredeyse tam bir sürpriz yapmayı başaran Mısır ve Suriye, savaşın ilk saatlerinde inisiyatifi ele geçirmişti ve İsrail, tarihi boyunca karşı karşıya kaldığı en büyük tehditle başa çıkabilmek için elindeki tüm imkânları seferber etmeye başladı.

İsrail ordusu toparlanıp karşı saldırıya geçti. Kırk sekiz saat içerisinde ihtiyat birlikleri çağrılıp savaşa sokuldu, Sina'da mevziler tutuldu ve daha büyük olan Mısır ordusundan önce Suriye ordusunu yenme umuduyla Golan'da karşı saldırıya geçtiler. Buna cevaben Golan'daki İsrail karşı saldırısına direnebilmesi için Irak, Suudi Arabistan ve Ürdün, Suriye'ye tank ve asker yardımı gönderdi. İsrail ve Araplar, Arap-İsrail çatışmasında şu ana kadar görülmüş en şiddetli çarpışmada ağır zayiat verip hızla silah ve cephanelerini tüketmeye başladılar.

Savaşın ilk haftası sona erdiğinde iki tarafın da acilen lojistik desteğe ihtiyacı vardı.[450] 10 Ekim'de Sovyet uçakları Mısır ve Suriye'ye silah taşırken 14 Ekim'de de Amerikan uçakları gizlice İsrail'e silah taşımaya başladılar. Yeni Amerikan tankları ve toplarıyla teçhiz edilen İsrail, 16 Ekim'de başarılı bir karşı saldırı düzenleyerek Suriye cephesini yardı ve Süveyş'in batı yakasındaki Mısır birliklerini kuşatmayı başardı. İsrail rakiplerine karşı durumunu toparlamaya başladıkça savaş bir dengeye doğru gitmeye başladı.

İşte o noktada Araplar petrol silahını kullanmaya karar verdiler. 16 Ekim'de Arap petrol bakanları Kuveyt'te bir araya geldi. Savaşın ilk günlerinde Mısır ve Suriye'nin sergiledikleri başarılardan dolayı kendilerine olan güvenleri yerine gelmişti. Üstelik petrol üreticisi Arap ülkeleri sanayileşmiş ülkelerin kendilerine bağımlı olduklarını da biliyorlardı. Yani petrol fiyatını yükselttikleri anda İsrail'i destekleyen ülkeleri derhal cezalandırmış olacaklardı.

Kuveyt'teki toplantının ilk gününde Arap petrol bakanları artık eski güçlerinden eser kalmayan Batılı petrol şirketlerine telefon açmaya bile zahmet etmeden petrol fiyatını yüzde on yedi artırdılar. "Bu anı uzun zamandan beridir bekliyordum," demişti Suudi Petrol Bakanı Şeyh Ahmet Zeki Yamani üyelerden birine. "Beklediğim an geldi. Artık kendi ürünümüzün tek hâkimi biziz."[451] Fiyat artışının petrol piyasaları üzerindeki etkisi ani ve yıkıcı oldu. Gün sona erdiğinde petrol simsarları bir varil petrolün liste fiyatını 5,11 dolara çıkardılar, Haziran 1973'teki 2,90'lık satış fiyatına göre bu yüzde yetmişlik bir artış demekti.

Fiyat artışı dünyanın dikkatini çekmek için fazlasıyla yeterli oldu. Ertesi gün Arap petrol bakanları sanayileşmiş ülkeleri Arap-İsrail çatışmasındaki politikalarını gözden geçirmeye ikna etmek için bir dizi üretim kesintisi ve ambargoyu içeren bir bildiri yayımladılar. "Tüm Arap ülkeleri üretimlerini eylül ayındaki üretimin yüzde beşinden daha az olmamak kaydıyla azaltacaklardır ve İsrail kuvvetleri 1967 savaşında işgal ettiği Arap topraklarından tümüyle çekilip Filistinlilerin meşru haklarını iade edene kadar da üretim aynı oranda düşmeye devam edecektir."[452]

Petrol bakanları dost ülkeleri aynı önlemlere tabi tutulmayacakları yönünde de temin ettiler. Petrol bakanları şöyle devam etmişti, "Sadece İsrail'e maddi ve manevi destek veren ülkelerin Arap petrolünden payları düzenli olarak ta ki tam olarak kesilene kadar azaltılacaktır." İsrail'le geleneksel dostlukları olan ABD ve Hollanda "hükümetleri ya da diğer bir ülkenin hükümeti İsrail saldırganlığını destekleme yönündeki gayretlerinin tam tersi bir hareket tarzı sergilemezler ve dünya kamuoyunun görüşünü İsrail'in Arap topraklarını işgalini sona erdirecek ve Filistinlilerin meşru haklarını geri almalarına imkân verecek şekilde değiştirmeye çalışmazlarsa" kesin ambargoyla tehdit edilmişlerdi.

Savaş alanında ve petrol piyasalarında güçlerini gösteren Araplar şimdi de diplomasi cephesini açmaya karar verdiler. Arap petrol bakanlarının bildiriyi yayımladığı günde Suudi Arabistan, Kuveyt, Fas ve Cezayir dışişleri bakanları Beyaz Saray'da, Başkan Nixon ve Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'la bir araya geldiler. Arap bakanlar Amerikan yönetiminin BM Güvenlik Komisyonu Tezkere 242'yi kabul edip İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklardan çekilmesi karşılığında Arap devletleri ve İsrail arasında tam barış imzalanmasına sıcak baktıklarını gördüler. Cezayir dışişleri bakanı tezkerenin en başta neden yürürlüğe girmediğin sordu. Kissinger gayet dürüst bir şekilde bunun nedeninin İsrail'in

askerî alandaki üstünlüğü olduğunu ifade etti. Zayıf olan taraf müzakere yapamaz demişti. "Araplar o zaman zayıftı ama artık güçlüler. Araplar kendileri de dâhil olmak üzere herkese kazanabileceklerini gösterdiler."[453] Araplara göre Amerikalılar ancak kaba kuvvetten anlıyorlardı.

Nixon yönetimi kendisini alışık olmadığı kadar zor bir durumun içerisinde buldu. Arap dünyasını sakinleştirmek istiyordu ama bunu İsrail'in güvenliği aleyhine yapmak istemiyordu. Bu Amerikalıların, Yahudi devletine olan sadakatinin ötesine geçmişti. Soğuk Savaş koşullarında Amerikalılar, Amerikan silahları kullanan İsrail'in Sovyet silahları kullanan Araplara galip gelmesini sağlamak istiyorlardı. İsrail büyük bir telaşla tükenen askerî kaynaklarını yenilemek için Amerika'ya başvurduğunda Başkan Nixon 18 Ekim'de İsrail'e yapılacak 2,2 milyar dolarlık silah yardımı paketini onayladı.

ABD'nin böyle aleni şekilde İsrail'i desteklemesi Arap dünyasını öfkelendirdi. Arap devletleri birer birer ABD'ye petrol ambargosu uygulamaya başladılar. Arap petrol üretimi yüzde yirmi beş azaldı ve petrol fiyatları fırlayıp Aralık 1973'te zirve yaparak varil başına 11,65 dolara yükseldi. Altı ay içerisinde petrol fiyatının dörde katlanması Batı ekonomisini ve Batılı tüketicileri zor durumda bırakmıştı. Stoklar azalırken benzin istasyonlarında uzun kuyruklar oluşmaya ve bazı petrol ürünleri karneyle verilmeye başlandı.

Batı hükümetleri ambargonun sona erdirilmesi için kendi halklarının artan baskılarıyla karşı karşıya kaldılar. Petrol krizinin çözümü Arap-İsrail çatışmasında yatıyordu. Sedat stratejik hedeflerine ulaşarak Birleşik Devletler'i bölgesel diplomasiye dâhil olmak zorunda bırakmıştı. Mısır kuvvetleri hâlâ Süveyş Kanalı'nın doğusunda mevzilenmiş haldeyken artık dünya devletlerinin Süveyş'i Mısır ve İsrail arasında sınır kabul etmesinin mümkünü yoktu. Mısır lideri hazır avantajlı konumdayken savaşı sona erdirip kazançlarını korumak istiyordu.

Savaş uzadıkça Sedat'ın askerî konumu zayıflamaya devam etti. Ekimin üçüncü haftasında İsrail saldırıya geçti ve birlikleri Kahire'ye yüz kilometre ve Şam'a otuz kilometre yaklaştı. Ama kaydedilen bu mesafelerin bedeli ağır olmuş ve iki bin sekiz yüz İsrail askeri ölmüş ve sekiz bin sekiz yüzü yaralanmıştı – İsrail'in nüfusuna olan oranı dikkate alındığında savaşta Arapların verdiği sekiz bin beş yüz ölü ve yirmi bin yaralıdan çok daha ağır bir kayıptı.[454]

İsrail karşı saldırıları süper güçlerin arasının yeniden bozulmasına neden oldu. İsrail, Süveyş'in batı yakasındaki üçüncü Mısır ordusunu kuşatmakla tehdit ederken Sovyet Başkanı Leonid Brejnev, ABD Başkanı Richard Nixon'a bir mektup göndererek müşterek diplomatik eylem teklifinde bulundu. Brejnev, Sovyetler Birliği'nin Mısırlı müttefiklerini korumak için tek taraflı olarak müdahale edebileceği yönünde ikazda bulundu. Kızıl Ordu ve Sovyet donanmasının teyakkuza geçmesi üzerine ABD istihbaratı Sovyetler'in çatışma bölgesine nükleer bir caydırıcı güç dâhil etmesinden çekindiler. ABD silahlı kuvvetleri Küba Füze Krizi'nden beri ilk kez en üst seviye nükleer alarm seviyesine çıkarıldı. Birkaç saat süren gerginliğin ardından süper güçler bir araya gelerek Ekim Savaşı'nı diplomatik olarak sona erdirmeye karar verdiler.

Mısırlılar ve İsrailliler de bu kahredici savaşın bir an önce sona ermesini dört gözle bekliyorlardı. On altı gün süren şiddetli çatışmaların ardından iki taraf da silah bırakmaya hazırdı ve 22 Ekim'de BM Güvenlik Konseyi vasıtasıyla ateşkes imzalandı. Aynı gün Güvenlik Konseyi Tezkere 338'i kabul ederek önceki Tezkere 242'yi onayladı ve bir barış konferansı düzenlenip Arap-İsrail sorununun barış için toprak vererek çözülmesi kararlaştırıldı. O aralık ayında Birleşmiş Milletler, Arap-İsrail çatışmasını adil ve uzun vadeli bir çözüme kavuşturmak için İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklar meselesinin görüşüleceği bir konferansın Cenevre'de düzenlenmesine karar verdi.

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kurt Waldheim 21 Aralık 1973'te konferansı açtı. Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği'nin de desteklediği konferansa İsrail, Mısır ve Ürdün'den gelen delegeler katıldı. Suriye Cumhurbaşkanı Hafız Esad kendisine konferansın işgal altındaki tüm Arap topraklarının iadesini temin edeceği yönünde garanti verilmediği için katılmayı reddetti. Filistin temsilcisi de bulunmuyordu. İsrail, FKÖ'nün iştirakini veto etmişti ve Ürdünlüler de işgal altındaki Batı Şeria'yı temsil edecek rakip Filistinlilerle uğraşmaya pek meraklı değildi.

Cenevre Konferansı'ndan bir sonuç çıkmadı. Arap heyeti konferanstan önce işbirliği yapamadı ve sunumları da aralarında büyük fikir ayrılıkları olduğunu gösterdi. Mısırlılar, Batı Şeria'dan Filistin toprağı olarak bahsederek Ürdün'ün pazarlık için elini zayıflatmışlardı. Ürdünlüler, 1973 Savaşı'na katılmadıkları için Mısırlıların onları cezalandırdığını düşündüler. Ürdün Dışişleri Bakanı Samir el-Rifai, İsrail'in Doğu Kudüs de dâhil olmak üzere tüm işgal ettiği Arap topraklarından çekilme-

sini istedi. İsrail Dışişleri Bakanı Abba Eban, İsrail'in 1967 sınırlarına dönmeyeceği hususunda ısrar etti ve Kudüs'ün bölünmez bir şekilde İsrail başkenti olduğunu ilan etti. Konferansta kaydedilen tek ilerleme Sina'daki Mısır ve İsrail kuvvetlerinin çekilmesini görüşmek için bir Mısır-İsrail askerî çalışma grubunun kurulmasına karar verilmesi oldu.

Konferansın başarısız olmasının ardından ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger İsrail ve Arap komşuları arasında çekilme anlaşmalarının yapılmasını temin etmek için mekik diplomasisine başladı. 18 Ocak 1974'te Mısır ve İsrail ve Mayıs 1974'te de Suriye ve İsrail arasında anlaşmalar imzalandı. Bu anlaşmalarla Mısır, Süveyş Kanalı'nın doğu yakasının kontrolünü tekrar kazanırken Sina'da Mısır ve İsrail arasında BM kontrolünde bir tampon bölge kurulmasına karar verildi. Suriyeliler de Haziran 1967'de kaybettikleri Golan topraklarını geri kazandılar ve yine Golan'da da Suriye ve İsrail hatları arasında BM tampon bölgesi teşkil edildi. Savaşın bitmesi ve diplomasinin devreye girmesiyle Arap petrol üreticileri hedeflerine ulaştıklarını söyleyerek 18 Mart 1974'te petrol ambargosunu kaldırdılar.

Yine de 1973 yılında yaşananlar tüm Arap uzmanlar tarafından mutlak bir başarı olarak değerlendirilmedi. Muhammed Heykel, Mısır ve petrol üreten Arap ülkelerinin çok çabuk pes ettiğini düşündü. Belli siyasi hedeflerle –Haziran 1967'de işgal edilen tüm Arap topraklarının iadesi– petrol ambargosu koyan Araplar bu hedeflerinin hiçbirine tam olarak erişemeden ambargoyu kaldırmışlardı. "Tek iyi tarafı," demişti Heykel, "tüm dünya Arapların bir kez de olsa birlikte hareket ettiklerini ve beceriksizce de olsa petrolü bir silah olarak kullanabildiklerini gördüler."[455]

Her şeye rağmen 1973'te Arapların kayda değer kazançları olmuştu. Sergiledikleri disiplin ve ülkü birliği dünya kamuoyunu etkilemiş ve süper güçleri Arap devletlerini daha ciddiye almak zorunda bırakmıştı. Ekonomik anlamda 1973 hadiseleri Arap devletlerinin petrol şirketlerinden kesin bağımsızlık elde etmelerini sağlamıştı. Şeyh Yamani'nin tabiriyle petrol üreticisi Arap devletleri kendi ürünleri üzerinde kesin kontrol sahibi olmuş ve petrol krizinden çok daha zenginleşerek çıkmıştı. 1973 krizinden önce varili üç dolardan düşük olan petrolün fiyatı 1970'lerin büyük bölümünde on bir-on üç dolara çıkmıştı. Batılı karikatürcüler petrol şeyhlerini dünyayı haraca kesen kanca burunlu açgözlü şer karakterler olarak gösterse de Batılı iş adamları nerdeyse sınırsızmış gibi görünen

kaynakların oluşturduğu yeni pazarlara akmakta gecikmediler. Krizden Batılı petrol şirketleri de muazzam kârlar elde etmişlerdi çünkü artan petrol fiyatlarından onlar da benzer şekilde istifade etmişlerdi. Yine de Ekim 1973'teki olaylar Batılı şirketler ile petrol üreten Arap devletleri arasındaki ilişkilere son darbeyi indirdi. Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın ardından Irak ve Libya da Batılı şirketlerin mülklerini satın alarak 1976 yılına kadar Arap petrolü üzerindeki Batı etkisini sona erdirdi.

Ekim Savaşı diplomatik açıdan da bir başarıydı. Sedat savaşı kullanarak İsrail'le arasındaki açmazı kırmayı başarmıştı. Müşterek Arap harekâtının İsrail'e yönelik ciddi bir tehdit olduğu görüldü ve savaş ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki gerilimi tehlikeli seviyelere yükseltti. Dünya kamuoyu artık Arap-İsrail çatışmasının BM Güvenlik Konseyi'nin Tezkere 242 ve 338'iyle diplomasi yoluyla çözülmesi gerektiğine ikna olmuştu.

1973'teki cesur teşebbüsleri sayesinde Enver Sedat, Mısır'ın menfaatlerini korumayı başardı – ve Filistinlilerin millî taleplerini büyük tehlikeye attı. BM tezkereleri bölgedeki tüm devletlerin toprak bütünlüğünü savunuyor olsa da devletsiz Filistinlilerden "mülteci sorununun çözüleceğine dair söz vermek" haricinde bahsetmemişti. Filistin halkının sürgündeki hükümeti olan Filistin Kurtuluş Örgütü bir karar vermek zorunda kalmıştı: Ya yeni bir diplomasiye başlayacaktı ya da Ürdün ve Mısır'ın Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni geri almasıyla Filistinlilerin bağımsız bir devlete sahip olma hayallerinin suya düşmesini izleyeceklerdi.

13 Kasım 1974'te sabah saat 4.00'te bir helikopter Doğu Nehri boyunca uçarak Manhattan'daki Birleşmiş Milletler binasına yaklaştı. Helikopterin iniş yapmasının ardından telaşlı güvenlik görevlilerinin refakatinde FKÖ Başkanı Yaser Arafat, BM binasına girdi. Gece karanlığında kimseye haber vermeden gelen Arafat o sabah BM Plaza önünde toplanacak ve "FKÖ, Uluslararası Bir Katildir" ya da "BM, Teröristlerin Uğrak Yeri Oldu" yazılı pankartlar taşıyan binlerce kişinin arasından geçme zahmetinden kurtulmuştu. Ayrıca suikastçılardan da korunmuş olacaktı.

Arafat'ın Birleşmiş Milletler ziyareti Filistin siyaseti için çok önemli geçen bir yılın zirveye ulaştığı andı. Sovyetler Birliği, Doğu Bloku ülkeleri, Bağlantısızlar Hareketi'ne mensup devletler ve Arap ülkeleri güç birliği yaparak FKÖ Başkanı'nın BM'deki "Filistin Meselesi" görüşmelerine

davet edilmesini sağlamışlardı. Böylece Filistinlilerin dileklerini dünya ülkelerine takdim etme fırsatını elde etmiş olacaktı.

BM'ye davet edilmesi Arafat'ın gerillalıktan devlet adamlığı mertebesine yükseldiğini de gösteriyordu – pek hazırlıklı olmadığı bir roldü bu. "Neden sen gitmiyorsun?" diye sormuştu, sürgündeki Filistin meclisi, Filistin Millî Konseyi Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Halit el-Hasan'a. Hasan kabul etmedi çünkü ancak Arafat'ın Filistinliler adına konuşabileceğini düşünüyordu. "Sen bizim başkanımızsın. Simgemizsin. Sen Filistin'sin. Ya sen gidersin ya da kimse gitmez."[456]

1974 içerisinde olayların akışı hiç beklenmedik şekilde değişmişti.

Ekim Savaşı'nın sonrasında gerilla komutanı stratejik bir karar vererek silahlı mücadele ve terör taktiklerini bırakıp Filistin-İsrail meselesinde iki devletli çözüm için müzakerelerle devam edilmesine karar verdi. Yirmi beş yıl boyunca Filistin millî hareketi tüm tarihî Filistin'in tam bağımsızlığı ve İsrail devletinin ortadan kaldırılması konularında hemfikir olmuşlardı. Ama Ekim Savaşı'ndan sonra Arafat, yirmi beş yıllık olup ABD'nin tam desteğini alan ve dünya ülkelerinin neredeyse tamamı tarafından tanınan İsrail devletini bölgenin askerî süper gücü olarak tanıyıp kabul etti. İsrail artık kalıcıydı.

Savaş sonrası diplomasisinde Arafat doğru bir tespitle komşu Arap devletlerinin sonunda bu gerçeği kabul edip, Tezkere 242 temelinde, ABD ve SSCB denetiminde İsrail'le anlaşmalar yapacaklarını öngörmüştü. Filistinliler bir kenara itileceklerdi. "242, Filistinlilere ne teklif ediyor?" diye sordu Arafat bir İngiliz gazetecisine 1980'lerde. "Mülteciler için bazı tazminatlar ve belki birkaç mültecinin Filistin'deki evlerine dönmesi. Başka? Hiçbir şey. İşimiz biter. Filistinlilerin tekrar bir millet olma fırsatı elimizden kaçar. Artık Filistin milleti diye bir şey kalmaz. Hikâyenin sonu."[457]

Arafat'ın aklındaki çözüm Gazze Şeridi ve Batı Şeria'da kurulacak bir mini devletti. Ama Filistinliler için böyle mini bir devletin kurulabilmesi için Arafat'ın aşması gereken bazı engeller bulunuyordu.

İlk engel Filistin halkının düşüncesiydi. Arafat, Filistin halkını 1948'de kaybedilen Filistin'in yüzde yetmiş sekizini geri alma hayalinden vazgeçirmesi gerektiğini biliyordu. "Bir halkın tümü topraklarını geri almak istediğini söylüyorsa," demişti Arafat, "tutup da hayır yüzde otuzunu alacaksınız demek kolay değildir."[458]

Üstelik Arafat'ın yüzde otuzluk Filistin talebi de dünya genelinde kabul görmüş değildi. Gazze Şeridi Haziran 1967 Savaşı'nda İsrail tarafından işgal edildiğinde 1948'den beri Mısır hâkimiyeti altındaydı ve Batı Şeria da 1950'de resmî olarak Haşimi Ürdün Krallığı tarafından ilhak edilmişti. Mısırlıların Gazze Şeridi'ni de ilhak etmek gibi bir niyetleri olmasa da Ürdün Kralı Hüseyin'in Batı Yakası ve İslam'ın üçüncü mukaddes şehri olan Kudüs'ün doğusundaki Arap mahallelerini teslim etmeye hiç niyeti yoktu. Arafat'ın Batı Şeria'yı Kral Hüseyin'in elinden alabilmesi için çok mücadele etmesi gerekecekti.

FKÖ içerisindeki şahinler İsrail'e taviz vermeye niyetli değildiler, yani Arafat'ın onların iki devletli çözüme muhalefetini aşması gerekiyordu. Filistin Demokratik Halk Kurtuluş Cephesi ve uçak kaçırmaları yüzünden Ürdün'le 1970'te Kara Eylül Savaşı'nın yaşanmasına neden olan Halk Cephesi, Filistin'in kurtuluşu için silahlı mücadeleye devam etmeye karar verdiler. Arafat, Filistinliler adına sınırlı bir devlet elde edebilmek için taviz vermeye niyetli olduğunu ne kadar açıkça ifade ederse militan Filistinliler o kadar çok onun kellesini istemeye başlayacaklardı.

Son olarak Arafat'ın FKÖ ve FKÖ lideri olarak kendisine dünya kamuoyunda duyulan nefretin üstesinden gelmesi de zorunluydu. Uçakların tahrip edilip yolcuların serbest bırakıldığı "insancıl" terörizm günleri çok gerilerde kalmıştı. 1974'e gelindiğinde FKÖ, Avrupalı ve İsrailli sivillere yönelik pek çok hunharca saldırının sorumlusu olarak görülüyordu: Kasım 1969'da Atina'daki El-Al bürolarına yapılan saldırıda bir çocuk ölmüş ve otuz bir kişi yaralanmıştı; 1970 Şubat ayında bir Swissair uçağı havada bombayla patlatılınca içindeki kırk yedi kişi hayatını kaybetti; 1972 Münih Olimpiyatları'ndaki saldırıda on bir İsrailli atlet öldürülmüştü. İsrail ve Batılı destekçileri FKÖ'yü bir terör örgütü olarak görüyorlar ve liderleriyle görüşmeyi reddediyorlardı; Arafat'ın Batılı siyasetçileri FKÖ'nün şiddetten vazgeçerek Filistin'in bağımsızlığını elde edebilmek için diplomasiye yöneleceğine ikna etmesi gerekecekti.

Arafat 1974 için kendisine büyük hedefler belirledi: iki devletli çözüm için Filistin halkının desteğini almak, FKÖ içerisindeki şahinleri kontrol altında tutmak, Kral Hüseyin'i Batı Şeria üzerine olan taleplerinden vazgeçirmek ve uluslararası toplumun desteğini kazanmak.

Hedeflerin zorluğu malum olduğundan Arafat'ın adım adım ilerleyip politika değişikliği için her şeyden önce bir temel inşa etmesi gerekliydi. Birdenbire iki devletli çözümü ortaya atamazdı çünkü bu Filistinlilerin

büyük bölümünün desteklediği silahlı mücadelenin sona erdirilmesi anlamına geliyordu. İki devletli çözüm müzakerelerine başlayabilmek için İsrail devletinin tanınması gerekiyordu ki çoğu Filistinli bunu derhal reddedecekti. Dolayısıyla Arafat'ın yeni bir yaklaşım belirlemesi lazımdı, önce Şubat 1974'te "Siyonist işgalinden kurtarılacak herhangi bir toprak parçası üzerinde teşkil edilecek millî bir otoriteyi" öngören bir revizyon belgesi yayınladı.

Ardından bu yeni yaklaşıma sürgündeki Filistin meclisi olan Filistin Millî Konseyi'nin (FMK) desteğini alacaktı. Haziran 1974'te FMK Kahire'de toplandığında Arafat, FKÖ'yü "milli otorite" bünyesine dâhil edecek bir teklif sundu. Ama şahinlerin muhalefetini aşabilmek için teklifte silahlı mücadele ile kendi kendini yönetme hakkına da yer verilmiş ve İsrail'in tanınmasına da yer verilmemişti. FMK Arafat'ın teklifini kabul etti ama Filistinliler değişimin kapıda olduğunu biliyorlardı. Her şeye rağmen dünyanın gözünde FKÖ hâlâ silahlı mücadeleye kendisini adamış bir gerilla teşkilatından başka bir şey değildi.

FKÖ sürgündeki hükümetin tanınmasını istiyorsa uluslararası topluluğa yeni yüzünü göstermek zorundaydı. 1973'te Arafat, Said Hammami'yi FKÖ'nün Londra temsilcisi olarak atadı. Kıyı şehri Yafa doğumlu olan Hammami 1948'de ailesiyle birlikte Filistin'den sürülmüş, Suriye'de yetişmiş ve Şam Üniversitesi'nde İngiliz Edebiyatı okumuştu. Hammami hem sadık bir Arap milliyetçisi hem de Londra'daki gazeteci ve siyasetçilerle kısa sürede iyi ilişkiler kuran ılımlı bir devlet adamıydı.

Kasım 1973'te Hammami, *Times of London* için bir makale yazıp İsrail-Filistin sorunun çözülmesi için iki devletli çözümü teklif etti. "Çoğu Filistinli," diye yazmıştı, "Gazze Şeridi ve Batı Şeria'da kurulacak bir Filistin devletinin barış paketinin ayrılmaz bir parçası olduğuna inanmaktadır." Böyle bir teklifte bulunan ilk FKÖ temsilcisi olmuştu. "Tüm kesimleri –doğal olarak İsrail de kastediliyordu– tatmin edecek bir barışın yapılabilmesi uğruna kendisine bu kadar haksızlık yapılmış bir halkın ilk adımı atması hiç de kolay değildir." Gazetenin editörü makaleye bir not ekleyerek Hammami'nin "FKÖ Başkanı Yaser Arafat'a gayet yakın olduğunu" ve dolayısıyla Hammami'nin yapmış olduğu bu açıklamanın "büyük önemi haiz olduğunu" vurgulamıştı.[459] Arafat, Londra temsilcisi vasıtasıyla sadece Batı'yla değil İsrail'le de bir görüşme kanalı açmayı başarmıştı.

Bir İsrailli gazeteci ve barış eylemcisi olan Uri Avnery, Hammami'nin makalesinde okuduklarından çok etkilendi. Avnery manda döneminde Filistin'e göç etmişti ve 1930 sonlarında henüz genç yaşlarındayken Irgun'a katılmıştı. İleride kendisini Filistinli "teröristlerle" görüşmekle suçlayanlara, "Bana terörizmi anlatmayın çünkü ben de teröristtim," diyerek onları susturmuştu. Avnery 1948 Savaşı'nda yaralandı ve bağımsız olarak üç dönem Knesset'te görev yaptı. Sadık bir Siyonist olsa da Avnery, Arap devletlerinin bu fikri desteklemesinden çok önce, hep iki devletli çözümden yana olmuştu. Menahem Begin, Knesset'teki görüşmelerde, "Arap Avneryler nerede?"[460] diye sorarak dalga geçerdi. Hammami'nin makalesini okuyan Uri Avnery hemen Filistinli dengini bulduğunu anladı.

Aralık 1973'te Hammami, *Times* için ikinci bir makale kaleme aldı ve bu sefer de İsrail ve Filistin'in karşılıklı olarak tanınması çağrısında bulundu. "İsrailli Yahudiler ve Filistinli Araplar birbirlerini birer halk olarak bir halkın sahip olması gereken tüm haklarla birlikte kabul edeceklerdir. Bu tanımanın ardından Filistin devletinin bağımsız ve Birleşmiş Milletler üyesi bir devlet olarak kabul görmesi adımına sıra gelecektir."[461] Bu ikinci makaleyle Avnery, Hammami'nin görüşlerinin FKÖ içerisindeki köklü bir fikir değişikliğini yansıttığını anlamıştı. Bir diplomat bir hata yapsa da görevine devam edebilirdi ama aynı hatanın tekrarında mutlaka görevinden olurdu. Hammami'nin İsrail ve Filistinlilerin karşılıklı olarak birbirini tanıması gibi bir şeyi Yaser Arafat tasvip etmeden söylemesi söz konusu bile değildi.

Avnery, Said Hammami'yle temasa geçmeye karar verdi. Avnery, Aralık 1973'teki Cenevre Barış Konferansı'na katıldığında Times'dan bir gazeteciyle tanışmıştı ve ondan kendisi ile FKÖ temsilcisi arasında bir görüşme ayarlamasını istedi. Bu görüşme ikisi için de büyük risk taşıyordu. Terörist eylemlerin yaygın olduğu 1970'lerde hem Filistinli şahinler hem de İsrail gizli servisi Mossad, düşmanlarını öldürmekten hiç çekinmiyorlardı. Hammami ve Avnery görüşerek bu riski almayı kabul ettiler çünkü ikisi de Arap-İsrail çatışmasının ancak iki devletli çözümle bir sonuca ulaşacağına inanıyordu.

İlk olarak 27 Ocak 1974'te Avnery'nin Londra'daki otel odasında buluştular ve Hammami görüşlerini ifade etti. Avnery onları şu şekilde özetlemişti:

İki halk, Filistinliler ve İsrailliler, mevcuttur.

Hammami, yeni İsrail devletinin Filistin'de teşekkül ediş şeklinden rahatsızdır. Siyonizmi reddetmektedir. Ama İsrail devletinin var olma hakkını kabul etmektedir.

İsrail devleti var olduğuna göre kendi kendini yönetme hakkına sahiptir, tıpkı Filistinlilerin de aynı hakka sahip olduğu gibi. Şu anda tek gerçekçi çözüm iki millete de kendi devletlerine sahip olmaları izninin verilmesidir.

Hammami, İzak Rabin'i sevmemekte ve İsraillilerin de Arafat'ı sevmemesini anlayışla karşılamaktadır. Her halk diğerinin seçtiği lideri kabul etmek zorundadır.

Süper güçlerin müdahalesi olmadan barış kendi aramızda yapılmalıdır. Barış mutlaka bölgede yaşayan halkların eseri olarak gerçekleşmelidir.[462]

Avnery, Hammami'ye İsrail'in bir demokrasi olduğunu ve İsrail hükümetinin politikasını değiştirmek için öncelikle İsrail halkının fikirlerini değiştirmelerinin gerektiğini söylemişti. "Halkın görüşleri lafla, açıklamayla, diplomatik formüllerle değişmez," demişti Hammami'ye, "halkın görüşleri ancak dramatik olaylarla, doğrudan herkesin kalbine hitap eden hadiselerle, herkesin televizyonda görüp, radyoda dinleyip gazetede okuyabileceği gelişmelerle değişir."[463]

Şimdilik Arafat ve Hammami'nin İsrail halkının fikrini değiştirmek için Batı basınında iki devletli çözümü tartışmaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktu. O dönemin atmosferinde bu yaşananlar bile FKÖ liderlerinin açıkça söylemeye cesaret edebileceğinden daha radikal bir değişimi temsil ediyordu. Avnery ve FKÖ Londra temsilcisi arasındaki görüşme son derece gizli bir şekilde devam ederken Hammami'nin ılımlı mesajının Arafat'ın Birleşmiş Milletler'e davet edilmesinde önemli bir rol oynadığına da şüphe yoktu. *Times*'daki makaleleri vasıtasıyla Hammami, Batı dünyasına FKÖ'nün İsrail'le müzakere yapmaya hazır olduğunu göstermişti. Arafat'ın konuşması, Avnery'nin bahsettiği İsrail kamuoyunun fikrinin değiştirilmesi için gereken türden bir "dramatik olay" olma görevini yerine getirecekti.

1974'te Arafat için ikinci büyük değişiklik Araplar arası arenada gerçekleşti. Rabat'taki Arap liderleri zirvesinde Arafat eski rakibi Ürdün Kralı Hüseyin'i alt ederek Arapların FKÖ'yü Filistin halkının yegâne meşru temsilcisi olarak kabul etmesini sağlamayı başardı. 29 Ekim 1974'te Arap

devletleri, Filistin halkının "herhangi bir kurtarılan Filistin toprağında FKÖ liderliği altında bir millî otorite" kurmasını oy birliğiyle kabul ettiler. Bu karar Ürdün'ün Filistin toprakları üzerindeki iddiaları ve Batı Şeria'daki hâkimiyetine ağır bir darbe indirmişti. Arafat, Rabat'tan FKÖ'nün sürgünde hükümet iddiası çok daha güçlenmiş olarak ayrıldı.

Rabat'taki zaferinden on beş gün sonra Arafat, Filistin'in kendi kendini yönetme hakkına uluslararası destek aramak için Birleşmiş Milletler'e geldi. Yarı Filistinli Lübnanlı bir diplomat olan Lina Tabbara da söylediklerini İngilizce ve Fransızcaya tercüme etmek için onun yanında gelmişti. Tabbara anın heyecanı yüzünden fazlasıyla müteessir olmuştu. "Cam binanın ana kapısından, protokolün birkaç küçük detayı haricinde bir devlet başkanı gibi karşılanan Yaser Arafat'ın hemen arkasından girdim," demişti Tabbara. "Filistin direniş hareketinin zirveye çıktığı andı ve hayatımın en güzel günlerinden biriydi." Arafat'ın toplantı salonuna girip Genel Kurul'da alkışlandığını görmek "Filistinli kanı taşıdığı için" gurur duymasına neden olmuştu.[464]

Arafat uzun bir nutuk çekti – yüz bir dakika. "Tam bir komisyon başarısıydı," demişti Halit el-Hasan. "Tezkere üzerine tezkere. Nihayet her şeyin yerli yerine oturduğuna ikna olduktan sonra en ünlü şairimizden son noktayı koymasını istedik."[465] Duyguları harekete geçiren ve adalet çağrısında bulunan bir konuşmaydı ama nihayetinde Filistinlilere ve Filistin devrimini destekleyenlere hitap ediyordu. İsrail halkının görüşlerini değiştirmeyi hedef alan ya da İsrail'i politika değişikliğine itecek bir konuşma değildi. Arafat, İsrail'le uzlaşma talep etmeye cesaret edecek kadar kendi hareketi içerisinde desteklenmiyordu. Üstelik İsrailliler dinlemiyorlardı; İsrail delegeleri FKÖ Başkanı'nın gelmesi dolayısıyla konuşmayı boykot etmişti.

Hammami'nin iki devletli çözüm önerisini desteklemek yerine Arafat her zamanki Hristiyan, Müslüman ve Yahudilerin eşitlik ve kardeşlik içerisinde yaşadığı ve tüm Filistin'i içeren tek demokratik devletten dem vurdu. İsrail ve onların destekçisi Amerika'ya göre bu hâlâ eski Yahudi devletinin imhası fikrinden farklı değildi. Dahası Arafat, BM'yi İsrail'e el uzatmak için kullanmak yerine sözlerini retorik bir tehditle sona erdirmişti. "Bugün bir zeytin dalı ve bir özgürlük savaşçısının silahıyla geldim. Zeytin dalının elimden düşmesi izin vermeyin. Tekrar ediyorum: Zeytin dalının elimden düşmesine izin vermeyin."[466]

Arafat koridora çıktığında bir kez daha alkışlarla karşılandı. FKÖ lideri adalet ve uluslararası topluluk tarafından desteklenen Filistinlilere

devlet kurma hakkının verilmesini istedi. Arafat'ın cesur girişimlerden ziyade daha fazla destekçiye ihtiyacı vardı. Lina Tabbara, Arafat'ı bir kez daha iki yıl sonra Lübnan İç Savaşı'nda siyasi hayatta kalma mücadelesi verirken görecekti.

1974'te Filistin hareketi çok mesafe katetmişti. Filistin Millî Konseyi Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Halit el-Hasan 1974 yılının "FKÖ yönetiminin İsrail'le uzlaştığı çok önemli bir yıl" olduğunu söylemişti. Ama Arafat'ın BM konuşmasının ardından Filistin-İsrail müzakerelerinde başka ilerleme olmadı. Hammami ve Avnery, Londra'da gizlice görüşmeye devam etti ve Hammami, Arafat'la ve Avnery de İzak Rabin'le görüşerek düzenli olarak onlara görüşmelerle ilgili malumat verdiler. "Said Hammami'nin yaptıklarını ne kadar övsek az kalır," demişti Halit el-Hasan. "Eğer İsrail hükümetinin başındaki İzak Rabin, Hammami vasıtasıyla ona gönderdiğim işaretlere cevap verseydi sadece birkaç yıl içerisinde barış yapmış olurduk."[467] Ama Arafat, İsrail'e taviz vermeye cesaret edemedi ve Rabin de şiddetle karşı olduğu Filistin devletinin kuruluşunu teşvik edecek bir şeye kalkışmak istemedi.

1974'ten sonra hem Filistinliler hem İsrailliler kendi görüşlerinde daha ısrarcı hale gelirken hem Hammami hem de Avnery kendi toplumları içerisindeki aşırıların tehditleriyle karşı karşıya kaldı. Aralık 1975'te İsrailli bir deli Tel Aviv'deki evinin yakınında Avnery'ye bıçakla saldırıp onu ağır yaraladı. Ocak 1978'de Hammami İsrail'le görüştüğü gerekçesiyle Filistinli muhalif Ebu Nidal Grubu tarafından Londra'daki ofisinde infaz edildi. Saldırgan, Hammami'nin başına tek el ateş etti, üzerine tükürdü ve ona hain dedikten sonra çıkıp uzaklaştı.[468]

İsrail ve Filistin arasında açılmış olan barış kapısı da böylece kapanmış oldu. 13 Nisan 1975'te Hristiyan milisler Beyrut dışındaki Ain el-Remmaneh'te bir otobüs dolusu Filistinliyi pusuya düşürüp yirmi sekiz kişiyi öldürdüler. On beş yıl sürüp Lübnan'ı harabeye çevirecek ve Filistin hareketini yok olmanın eşiğine getirecek olan Lübnan İç Savaşı da böylece başlamış oldu.

Lübnan'daki siyasi istikrar ülkenin demografik yapısının değişmesiyle gittikçe artan bir baskıya maruz kalmaya başlamıştı. Fransızlar hamisi oldukları Hristiyanların çoğunlukta olmasını sağlayacak şekilde Suriye mandalarından mümkün olan en fazla toprağı ayırarak Lübnan devletini kurmuşlardı. Ama Lübnanlı Müslümanların (Sünniler, Şiiler ve Dürziler) nüfus artış oranı çok daha yüksekti ve 1950'lere gelindiğinde sayıları

Hristiyanları (çoğunlukta olan Marunilere ek olarak Yunan Ortodokslar, Ermeniler, Protestanlar ve diğer küçük mezhepler) geçmeye başladı. Hristiyanların Müslümanlardan biraz daha fazla olduğunu gösteren 1932 nüfus sayımı yapılmış son resmî sayımdı: Günümüzde bile Lübnan'daki nüfusun kaç kişi olduğu tam olarak bilinmemektedir.

1943 tarihinde Lübnan bağımsızlığını ilan ettiğinde Müslümanlar, Hristiyanların Arap dünyasının bir parçası olarak hareket edip eski sömürgeci hamileri Fransa'yla aralarına mesafe koymaları şartıyla Hristiyanların yönetimde avantajlı konumda olmasını kabul edeceklerini söylediler. 1943'te Millî Pakt'la devlet makamları mezheplerine göre Lübnan halkı arasında paylaştırılmıştı – Marunilerden cumhurbaşkanı, Sünnilerden başbakan ve Şiilerden meclis başkanı. Meclis sandalyeleri Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında Hristiyanların lehine 6:5 oranında dağıtılmıştı.

Bu güç paylaşımı anlaşması ilk kez 1958'deki iç savaşla tehlikeye girdi. Eylül 1958'de ABD askerî müdahalesi ve reformcu cumhurbaşkanı Fuat Şehab'ın seçilmesi Lübnan'daki istikrarı sağladı ve mezhebe göre yönetim sisteminin on yıl daha devamını sağladı. 1960'ların sonlarında Filistin devriminin Lübnan topraklarına da yayılması mezhep sisteminin tekrar tehlikeye girmesine neden oldu.

Filistinliler birkaç şekilde Lübnan'daki siyasi ve demografik dengeyi bozdular. Lübnan'daki kayıtlı Filistinli mülteci sayısı 1950'de yüz yirmi yedi bin altı yüzden 1975'te yüz doksan yedi bine çıkmıştı ama 1975'teki gerçek Filistinli sayısı üç yüz elli bine yakındı.[469] Filistinli mültecilerin büyük çoğunluğu Müslümandı. Lübnan toplumuna dâhil olmamalarına ve kendilerine vatandaşlık verilmemesine rağmen Lübnan'daki varlıkları Müslüman sayısının ciddi biçimde artmasını sağlamıştı. Siyasi açıdan sakindiler ama 1969'da Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdülnasır, Filistinli gerillaların Lübnan topraklarından İsrail'e karşı saldırılar düzenlenmesini sağlamak için Lübnan hükümetiyle temasa geçti. Kara Eylül'den sonra Filistinli milislerin Ürdün'den çıkarılmasının ardından Lübnan, FKÖ'nün ana karargâhı haline geldi. Filistin mülteci kampları gittikçe daha da militanlaştı. Lübnan hükümetinin egemenliğine bazı açılardan zarar vermeleri Filistin devriminin Lübnan'da devlet içinde devlet kurmaya kalkmakla suçlanmasına neden olmuştu.

Lübnan'da pek çok kişi 1975 İç Savaşı'nın nedeninin Filistinliler olduğuna inanmaktadır. Eski cumhurbaşkanı Camille Chamoun'a göre –1970'lerin ortalarında hâlâ en nüfuz sahibi Maruni liderlerden biriydi–

çatışma bir iç savaş değildi: "Lübnanlılar ve Filistinliler arasında bir savaş olarak başladı ve öyle devam etti," diye iddia etmişti, Lübnanlı Müslümanların da "ülkenin yönetimini ele geçirmek için" onlara yardım ettiklerini düşünüyordu.[470] Chamoun gerçeğin sadece bir kısmını söylüyordu. Lübnanlılar arasındaki bölünme çok daha önce başlamış ve Filistinliler Lübnan'daki siyaseti yeniden belirleme çatışmasında sadece fitili ateşleyenler olmuşlardı.

1970'lerin başlarında Müslümanlar, Dürziler, pan-Araplar ve solcu örgütler, bazı Hristiyanlar da dâhil olmak üzere, Millî Hareket adında siyasi bir birlik kurdular. Amaçları Lübnan'ın demode olmuş mezhebe dayalı yönetim sistemini değiştirip her bir vatandaşın tek oy vereceği seküler ve demokratik bir yönetim kurmaktı. Bu birliğin başı Kemal Canbulat isminde bir Dürziydi. 1917'de ailesinin kalesi olan Muhtara köyünde dünyaya gelen Canbulat, Paris'te ve Beyrut'taki Cizvit Üniversitesi'nde hukuk ve felsefe eğitimi aldı ve 1946'da yirmi dokuz yaşında Lübnan meclisine girdi. "Ancak mezhepçilikten kendisini kurtarmış seküler ve ilerici bir Lübnan hayatta kalmayı başarabilir," demişti.[471] O tarihte Canbulat'ın seküler Lübnan çağrısı onun muhaliflerinin gözünde Müslüman çoğunluğun yönetimi ele geçirmesinden farklı değildi –1970'lerin ortalarında Lübnanlı Müslümanların Hristiyanlardan 55:45 oranında daha fazla olduğu tahmin ediliyordu– ve Lübnan'ın Orta Doğu'daki bir Hristiyan devlet olma kimliğini kaybedeceğini düşünüyorlardı.

Canbulat'a göre Filistinliler temelde Lübnanlılar arasında olan bir savaşa dâhil olan unsurlardan başka bir şey değillerdi. "Eğer Lübnanlılar patlamaya hazır olmasalardı," demişti, "hiçbir patlama olmazdı." Chamoun ve Canbulat'ın Lübnan'a dair görüşleri taban tabana zıttı. Maruni lider Chamoun kendisini Millî Pakt'ın güç dağılımı tarzına ve Lübnan'da Hristiyanların imtiyazlı konumda olmasına adamıştı. Canbulat ve Millî Hareket ise vatandaşların eşit haklarına dayalı yeni bir düzen istiyordu ki bu da Müslümanların lehine olacaktı. Temelde Lübnan'ı kimin yöneteceğine dair bir iktidar mücadelesiydi ve iki taraf da kendisinin haklı olduğunu iddia ediyordu. Bir çağdaşları Chamoun ve Canbulat'ın "destekçilerinin gözünde kahraman ve muhaliflerinin gözünde canavar" olduklarını söylemişti, "birbirlerinden nefret ediyorlardı ve ikisi de kendi söylediğinin doğru olduğundan sonuna kadar emindi."[472]

Statükoyu savunanlarla sosyal devrim isteyenler arasındaki çatışma 1975 ilkbaharında başladı. O yılın mart ayında güneydeki Sayda şehrin-

deki Müslüman balıkçılar aç kalmalarına neden olacağını düşündükleri yeni balık tekelini protesto etmek için greve gittiler. Camille Chamoun ve diğer Marunilerin önderliğindeki konsorsiyum temelinde mali olan bu meseleyi bir mezhep çatışması haline getirdi. Balıkçıların düzenlediği gösteriye karşı Marunilerin komutasındaki Lübnan ordusu gönderildi. Millî Hareket askerî müdahaleyi Maruni çıkarlarını koruyan Maruni ordunun eylemi olarak görüp kınadı. 6 Mart'ta ordu göstericilere ateş açtı ve solcu Nasırcı partinin Müslüman lideri Maruf Sad öldürüldü. Sad'ın ölümü üzerine Sayda'da baş gösteren halk ayaklanmasında Filistinli komandolar solcu Lübnanlı milislere katılıp Lübnan ordusuyla savaşmaya başladılar.

Çatışma Sayda'dan Beyrut'a sıçradı ve orada bir araba dolusu silahlı adam 13 Nisan Pazar günü kiliseden çıkmakta olan Maruni lider Pierre Cemayel'e saldırdı. Cemayel, Lübnan'daki yaklaşık on beş bin silahlı adamıyla en büyük milis kuvveti olan, sağcı Maruni Falanjist Partisi'nin kurucusuydu. Silahlı adamlar Cemayel'in korumalarının da dâhil olduğu üç kişiyi öldürdüler. İntikam ateşiyle yanıp tutuşan Falanjistler aynı gün Ain el-Remmaneh'in Hristiyan mahallesinde bir otobüs dolusu Filistinliyi pusuya düşürüp yirmi sekiz kişinin tamamını öldürdüler. Katliam haberinin yayılmasıyla Lübnanlılar gidişatın hiç de hayırlı olmadığını anladılar. Ertesi gün kimse işe gitmedi, okullar kapandı ve sokaklar bomboştu çünkü Beyrut halkı evlerine kapanmış endişeli bir halde gazeteleri okuyor, radyo dinliyor ve arka plandan gelen silah seslerinin eşliğinde yerel gazeteleri arayarak bilgi almaya çalışıyordu.

İç savaş başladığında Lina Tabbara, Beyrut'ta çalışıyordu. Arafat'a 1974 konuşmasında yardım ettiği Birleşmiş Milletler'deki görev süresini tamamladıktan sonra Tabbara, Lübnan'a dönüp dışişlerinde görev yapmaya başlamıştı. Çoğu açıdan tipik bir zengin ve şehirli Lübnanlıydı: İyi eğitimliydi, akıcı İngilizce, Fransızca ve Arapça konuşuyordu, bir mimarla evliydi ve Beyrut'un en zengin semtlerinden birinde yaşıyordu. Savaş başladığında otuz dört yaşındaydı ve iki ve dört yaşlarında iki kızı vardı.

Kumral saçı ve mavi gözüyle bir Hristiyana benzese de kendisi Lübnanlı ve Filistinli karışımı bir Müslümandı. Bu karma kimliğini büyük bir gururla taşırdı ve savaşın ilk aylarında, toplumun kamplara bölündüğünü gördüğü halde, taraf tutmayı reddetmişti. Bu tutulması zor

bir konumdu. En başından itibaren Lübnan İç Savaşı mezhep cinayetleri ve sivillere yönelik misilleme saldırılarının sayısız örneğine şahit olmuştu.

31 Mayıs'ta, milisler arasında yedi hafta süren çatışmaların ardından Beyrut silahsız sivillerin sırf inançları yüzünden öldürüldükleri ilk katliama şahit oldu. Bir arkadaşı Lina Tabbara'yı arayarak ona Müslümanların Hristiyanları Batı Beyrut'taki Başura Mahallesi'nde kuşattıklarını söyledi. "Barikat ve kimlik kontrol noktası var," demişti Tabbara'nın arkadaşı heyecanla. "Hristiyanlar dönmek zorunda kaldılar. Mezarlıktan sürüklenip götürüldüler." Beyrut'ta o gün on Hristiyan öldürüldü. Gazeteler o güne Kara Cuma adını verdiler. Çok daha kötüleri olacaktı.[473]

1975 yazında Beyrut'taki siviller iç savaşa uyum göstererek yaşamlarını sürdürmeye çalıştılar. En çok dinlenen radyo programları halka sürekli olarak güvenli yolları ve gidilmemesi gereken yerleri bildiriyordu. "Sevgili dinleyiciler," diyordu sunucu programda, "bu yoldan uzak durup onun yerine şuradan gitmenizi tavsiye ediyoruz." Sonbahara gelindiğinde sunucu da daha telaşlı olmaya başlamıştı. "Bayanlar ve baylar, iyi akşamlar. Bugün 20 Ekim Pazar, umarım hepinizin keyfi yerindedir. Şimdi hepiniz en kısa sürede evinize dönün, çabuk, çabuk!"[474] radyo alarmları Beyrut'un merkezinde yeni bir savaşın başladığını haber veriyordu, milisler en yüksek binaların üzerine çıkmış oralardan düşmanlarını gözetleyip saldırıyorlardı. Murr Tower adındaki inşaatı yarım kalmış ve Beyrut'un ticari merkezine tepeden bakan gökdelen, Sünni solcu Murabitun milislerinin kalesi haline gelmişti. Beyrut'ta otellerin yer aldığı bölgedeki en yüksek bina olan Holiday Inn'e ise Maruni falanjist milisler yerleşmişti.

Gece savaşlarında iki kule arasında toplar ve roketler uçup durmuş ve çevreye büyük hasar vermişti. Millî Hareket kuvvetleri –Tabbara onlara "İslamcı ilericiler" diyordu– Ekim 1975'te otel bölgesini kuşatıp Marunileri kıskaca aldı. İçişleri Bakanı olan Camille Chamoun Lübnan ordusunun iki bin askerini otel bölgesine gönderip bir tampon bölge oluşturarak Hristiyan milisleri kurtardı. Kasımda bir ateşkes daha yapıldı ama hiç kimse çatışmaların bittiğini düşünmüyordu.

Aralıkta barikatlar tekrar kuruldu ve masumlar yeniden katledilmeye başlandı. Dört falanjist kaçırıldı ve daha sonra ölü bulundu. Maruni milisler de üç yüz-dört yüz kadar Müslüman sivili öldürerek karşılık verdiler. Müslüman milisler de misliyle karşılık verip yüzlerce Hristiyan sivili öldürdü. O gün de Kara Cumartesi olarak bilindi. Lina Tabbara

işte o gün taraf tutmaya başladı. "Artık Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki uçurumu görmezden gelmek mümkün değil, Kara Cumartesi'de işler çığırından çıktı." O tarihten sonra Lina Müslüman davasına tabi olduğunu kabul etti. "İçimde nefret ve intikam isteği tohumlarının yeşerdiğini hissediyorum. Şu noktada Murabitinlerin ya da bir başkasının falanjistlere iki kat zarar vermesini istiyorum."[475]

1976 başından itibaren dış güçler de Lübnan savaşında faal rol oynamaya başladılar. Aylarca süren şiddetli çatışmaların ardından muazzam miktarda silah ve mühimmat harcanmıştı ve bunların yenilenmesi için büyük miktarda para gerekiyordu. Lübnanlı milisler silah içinde yüzen komşularından silah tedarik etmeye çalıştılar. Petrol fiyatlarındaki artışın ilk etkilerinden birisi Orta Doğu'da silah ithalinin artması olmuştu ve Lübnan'ın komşuları iç savaşı fırsat bilip milisleri silahlandırarak ülke üzerindeki nüfuzlarını artırmak istediler.

Sovyetler ve Amerikalılar uzun zamandan beridir bölgedeki müttefiklerine silah sistemleri temin ediyorlardı. Diğer devletler de bu kârlı pazara girmekte gecikmediler ve Avrupalı üreticiler Batı yanlısı "ılımlı" Arap devletlerine silah satabilmek için ABD'yle rekabet etmeye başladılar. Örneğin Suudi Arabistan'ın savunma harcamaları 1968'de yüz yetmiş bir milyon dolarken 1978'de on üç milyar dolara yükselmişti.[476] Kullanım fazlası silahlar, bölge ülkelerinin nüfuzlarını artırma gayretinin sonucu olarak Lübnanlı milislere gönderildi. Lina Tabbara, Suudi rejiminin komünistlerin iktidara gelmesinden korktuğu için Hristiyan milisleri desteklediğini söylemişti.[477] Maruniler ayrıca, Filistinlilere karşı olan mücadelelerinde, İsrail'den de silah ve cephane yardımı alıyordu. Solcu Millî Hareket, Irak ve Libya gibi Sovyet uydusu ülkeler vasıtasıyla Sovyetler'den silah yardımı alıyordu. Lübnan'ın iç çatışması, Soğuk Savaş'ın, Arap-İsrail çatışmasının ve Arap dünyasındaki devrimciler ile muhafazakârların mücadelesinin bir parçası haline getirildi.

Lübnan Savaşı 1976'da katliamın katliamı doğurduğu bir kökten imha savaşına dönüştü. Ocak 1976'da Hristiyanlar Karantina'da Müslüman gecekondu mahallesini ele geçirip yüzlerce kişiyi öldürdü ve buldozerlerle mahalleyi haritadan sildiler. Millî Hareket ve Filistin kuvvetleri Camille Chamoun'un kalesi, Beyrut'un güney sahilindeki bir Hristiyan şehri olan Damour'u kuşatarak misilleme yaptı. 20 Ocak'ta Damour Filistinli ve Müslüman milislerin eline geçtiğinde beş yüz Maruni öldürüldü. Beş ay sonra Maruniler Tel el Zaatar'daki, Hristiyan mahallelerinin

ortasında tecrit edilmiş olan Filistin mülteci kampını kuşattı. Kampın otuz bin sakini elli üç gün boyunca temiz su, tıbbi malzeme ve yeterli yiyecek olmadan korkunç bir kuşatma geçirdikten sonra teslim oldular. Kaç kişinin öldüğü kesin olarak bilinmese de Tel el Zaatar'da üç bin kişinin ölmüş olacağı tahmin edildi.[478] Nisan 1975'te savaşın patlak vermesinden Ekim 1976'da ateşkes ilan edilene kadar toplamda otuz bin kişi öldü ve yetmiş bin kişi yaralandı – toplam nüfusu 3,25 milyon kişi olan bir ülke için çok büyük bir kayıptı.[479]

Lübnan Savaşı'nın ilk safhasının Ekim 1976'da sona ermesi bir siyasi kriz sayesinde oldu. Mart 1976'da Lübnan meclisi, Cumhurbaşkanı Süleyman Faranciye'ye güvenmediğini ilan edip istifasını istedi. Faranciye bu isteği reddedince Kemal Canbulat savaş ilanıyla tehdit etti ve asi ordu birlikleri Beyrut dışındaki Başkanlık Sarayı'nı topa tuttu. Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad, Faranciye'yi korumak ve ateşkes sağlamak için Lübnan'a asker gönderdi.

Lübnan meclisi Suriye himayesi altında tekrar toplandı ve siyasi çıkmazı çözmek için erken seçim yapılmasına karar verildi. Lübnan Cumhurbaşkanı, günümüzde de olduğu gibi meclis üyelerinin oylarıyla seçiliyordu ve Mayıs 1976'ta toplanan vekiller de yeni bir lider için oy kullandılar. İki aday vardı – muhafazakâr Hristiyan ve Maruni milislerin desteklediği Elias Sarkis ve reformcuların ve Millî Hareket'in desteklediği Raymond Eddé. Suriye Devlet Başkanı Esad'ın Elias Sarkis'i destekleyip kazanmasını sağlaması Lübnanlı Müslümanları şaşırttı. Kritik bir dönüm noktasıydı, Suriye, Lübnan siyasetine doğrudan müdahale etmeye başlamıştı, Beyrut ve Lübnan'ın stratejik noktalarına asker yerleştirerek ülke üzerindeki hâkimiyetini de güvence altına almıştı.

Elias Sarkis'i destekleyerek Suriye, Canbulat ile Filistinlileri karşısına alıyordu. Çok şaşırtıcı bir konum değişimiydi çünkü Suriye daima pan-Arabizm ve Filistin meselesinden yana taraf olmuştu. Ama beklenenin aksine Batı yanlısı ve Arap karşıtı Marunileri desteklemek için gelmişlerdi. Lina Tabbara, Beyrut Havaalanı'ndaki Sovyet yardımıyla aldıkları Sovyet yapımı Grad karadan karaya füzelerini Filistin mülteci kamplarını ve ilericilerin (Müslümanların) elindeki Beyrut'un mahallelerini vurmak için kullanacak Suriye birliklerini gördüğünde neler olduğunu anlamıştı.[480] Suriyelilerin derdi Marunileri desteklemek değil onları Lübnan üzerinde hâkimiyet kurmak için araç olarak kullanmaktı. Suriye'nin Lübnan'a müdahalesi, Şam'ın Lübnan'daki çatışmadan istifade

ederek bir zamanların müreffeh komşusunu topraklarına dâhil etmesini istemeyen Arap komşularını da telaşlandırdı. Suudi Arabistan Kralı Halit'in (saltanatı 1975-1982) Riyad'da düzenlediği mini Arap zirvesine Lübnan Cumhurbaşkanı Sarkis, FKÖ lideri Yaser Arafat, Kuveyt, Mısır ve Suriye temsilcileri katıldı.

Arap liderleri 18 Ocak'ta Lübnan'la ilgili planlarını açıkladılar ve on gün içerisinde tüm silahlı unsurların dağıtılıp ateşkes ilan edilmesi çağrısında bulundular. Arap devletleri otuz bin kişilik bir barış gücü kuracak ve bu kuvvet Lübnan Cumhurbaşkanı'nın komutasına verilecekti. Barış gücünün tüm grupları silahsızlandırma ve ateşkesi ihlal edenlerin silahlarına el koyma yetkisi olacaktı. Riyad zirvesi FKÖ'den de Lübnan'ın egemenliğine saygı duymasını ve 1969 Kahire Anlaşması'yla Filistinli savaşçılara tahsis edilen bölgelere çekilmelerini istedi. Zirveye, millî mutabakatın sağlanması için Lübnan'daki tüm gruplara diyalog çağrısı yapılarak son verildi.

Suriye'nin niyetine dair endişelerine rağmen Riyad zirvesi Şam'ın Lübnan üzerindeki etkisini azaltma yönünde pek bir şey yapamadı. Diğer Arap ülkeleri fazla asker göndermeye yanaşmadığından çok uluslu Arap gücü Suriye ağırlıklı oldu: Lübnan'da barışı sağlamak için gönderilen otuz bin askerin yirmi altı bin beş yüzü Suriyeliydi. Suudi Arabistan, Sudan ve Libya'nın gönderdiği göstermelik birlikler Lübnan'da kısa süre kaldıktan sonra çekilip bu görevi tümüyle Suriye ordusuna devrettiler. Kasım ortasında Suriye ordusu altı bin asker ve iki yüz tankla Beyrut'u işgal etti. Riyad zirvesi Suriye'nin Lübnan'ı işgalini meşrulaştırmaktan başka bir işe yaramamıştı.

Cumhurbaşkanı Sarkis, Lübnan halkına hitap ederek Suriye'yi "dostça ve kardeşçe" karşılamalarını istemiş olsa da Müslüman ve ilerici partiler şüpheliydiler. Kemal Canbulat, Hafız Esad'la yaptığı konuşmalardan birini anılarında aktarmıştı: "Sizden Lübnan'a gönderdiğiniz birlikleri geri çekmenizi rica ediyorum. Siyasi müdahale, arabuluculuk ve hakemliğinize devam edin... ama askerî tedbirlere başvurmayın. Uydu devlet olmak istemiyoruz."[481] Lina Tabbara, Suriye ordusunun tüm Lübnan'a yayıldığını görünce şaşırmıştı ama onu asıl rahatsız eden "hemen herkesin bu durumdan gayet memnun görünüyor olmasıydı."

Riyad zirvesi bittiğinde savaşın başlamasından bu yana elli altı kez ateşkes ilan edilmişti. Eğer Lübnan halkı iki yıllık savaşın ardından Suriye işgalinin onlara barış getireceğine inanmışsa büyük hayal kırık-

lığına uğrayacaktı. Suriyelilerin Beyrut'a girmesinden kısa süre sonra Tabbara, Lübnan'daki şiddetin simgelerinden biri olan, ilk bomba yüklü araçlardan birinin patlamasına şahit oldu. "Uzaktan gelen feryat ve çığlıkları duyabiliyordum," diye yazmıştı gözlerinin önündeki faciayı tasvir ederken. "Birisi, 'Bombalı araçmış bir tane daha olabilir,' diye bağırdı. Geçen birkaç günde bu tür saldırılar sıklaşmaya başlamıştı ama arkasında kimlerin olduğunu bilmiyorduk. Pek çok yaralı yolda yatıyordu." Tabbara "Suriyelilerin barış getireceğini zanneden Lübnanlıların hayallerinin nasıl yıkıldığını" içi burkularak izlemişti.[482] O ve ailesi yeterince kan ve yıkım görmüştü. Beyrut'u Suriyelilere bırakıp yurt dışındaki binlerce Lübnanlıya katıldılar.

Ama diğer devletler açısından Lübnan sorunu çözülmüştü – en azından şimdilik. Küresel medyanın dikkati savaşın harap ettiği Lübnan'dan 20 Kasım 1977 Pazar günü Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın Arap-İsrail çatışmasının sona ermesini teklif etmek için konuşma yapacağı, İsrail devlet meclisi, Knesset'e çevrilmişti.

Ocak 1977'de Sedat tatilini geçirdiği yukarı Nil'deki Asvan şehrindeki evinde Lübnanlı bir gazeteciyle röportaj yapıyordu. Şehrin ortasından yükselen dumanları gören gazeteci sorularına ara verdi. "Sayın Başkan," dedi, "arkanızda tuhaf bir şeyler oluyor." Sedat döndüğünde Asvan'dan yükselen alevleri ve bir kalabalığın Nil üzerindeki köprüyü geçerek evine doğru geldiğini gördü. Sedat bütçenin kötü durumda olması nedeniyle ekmek ve diğer temel gıdaların fiyatındaki devlet desteğini kaldırmıştı. Aç kalma tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını gören fakirlerin ülke genelinde düzenlediği ekmek isyanlarında yüz yetmiş bir kişi ölüp yüzlerce kişi yaralanınca para yardımı tekrar uygulanmaya başlandı ve ortalık sakinleşti.[483]

Sedat'ın arkasında gerçekten de tuhaf bir şey olmuştu. Ekim Savaşı'nda Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı başarıyla geçmesinden dolayı onu "Kanal Kahramanı" olarak alkışlayan halk ona olan itimatlarını yitirmeye başlamıştı. Sedat, Nasır'ın karizması ya da halk desteğine sahip değildi. Ya vadettiği refahı temin edecek ya da gidecekti. Sedat her geçen gün artan şekilde refahın ancak Amerikan yardımıyla geleceğini düşünmeye başlamıştı – İsrail'le barış yaparak.

1973 Savaşı'ndan sonra Sedat, hem Mısır'ın askerî kabiliyetinin zannedildiğinden daha büyük olduğunu hem de petrol silahını etkili şekilde

kullanarak ABD'nin desteğini alıp İsrail'in Sina'dan kısmen çekilmesini sağlamıştı. ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger alametifarikası olan mekik diplomasisine başlayıp Kahire ve Kudüs arasında gidip gelerek iki tane Sina'dan çekilme (Ocak 1974 ve Eylül 1975) anlaşmasının imzalanmasını sağlayarak Mısır'ın hem Süveyş Kanalı'nı hem de Sina'daki petrol yataklarını elde etmesine imkân verdi.

Süveyş Kanalı'nın güvence altına alınması büyük bir başarıydı çünkü hem Nasır'ın başarısız olduğu alanda kendisi başarılı olmuştu –kanalı İsrail ve Mısır arasındaki sınır olmaktan çıkarmıştı– hem de bütçesi zor durumda olan Mısır için kanal çok iyi bir gelir kaynağıydı. Amerika'nın da yardımıyla Mısır 1967 Savaşı'nda kanalda imha edilen gemilerinin enkazlarını temizledi ve 5 Haziran 1975'te Sedat bu önemli su yolunu tekrar uluslararası deniz trafiğine açtı. Kanaldan ilk geçenler "Sarı Filo'nun" on dört gemisi olmuştu, 1967 Savaşı'ndan beri Great Bitter Gölü'nde sıkışıp kalan ve üzeri sarı tozla kaplandığından bu adı alan farklı milletlere ait gemiler. Mısır bu kazançlarını kutlasa da Sina Anlaşması Sina Yarımadası'nın büyük bölümünü İsrail'e bırakmıştı (Altı Gün Harbi'nde İsrail'in işgal ettiği Mısır toprakları) ve Mısır hazinesi hâlâ masrafları karşılayabilmek için çırpınıyordu.

Sedat'ın bir an önce hazine için gereken parayı bulması gerekiyordu ve makamını korumak için sonunda Arap dostlarına sırt çevirmeyi göze alacaktı. Mısır'ın gelirini artırmak için çaresizce çırpındığı bir dönem olan 1977 yazında Sedat, Libya'daki petrol yataklarını ele geçirmeye kalkıştı. O tarihte Libya'nın petrol geliri yıllık beş milyar dolardı, Mısır'dan çok daha az nüfusa sahip bir ülke için büyük paraydı – üstelik bu ülke Mısır ordusundan çok daha küçük bir ordu tarafından korunuyordu. Gözü kararan Sedat, Sovyetler'in zengin komşusuna verdiği silahları işgal için mazeret olarak gösterdi – Libya ordusu sanki Mısır'a yönelik bir tehditmiş gibi.

Sedat, Sina'daki birliklerini Batı Çölü'ne çekip 16 Temmuz'da Libya'ya saldırdı. Mısır hava kuvvetleri Libya üslerini bombaladı ve kara birliklerini destekledi. "Sedat'ın bu işe kalkışmasıyla hata yaptığını anlaması bir oldu," demişti tecrübeli uzman Muhammed Heykel. "Ne Mısır halkı ne de Mısır ordusu asıl düşmanlarıyla savaşı bırakıp Arap komşularına saldırmalarına bir mana verememişti."

Libya'ya yönelik Mısır saldırısı dokuz gün sürdü. Mısır halkı istekli değildi ve Washington da bu gereksiz saldırıya kesinlikle karşıydı.

Kahire'deki ABD elçisi, Sedat'a kesinlikle bu saldırıyı istemediklerini bildirince Sedat geri adım atmak zorunda kaldı. 25 Temmuz'da Mısır birlikleri Libya'dan çekildi ve savaş sona erdi. "İşte Sedat'ı 1977'de İsrail'le yeni ilişkiler kurmaya sevk edenler ekmek isyanı ve bu manasız macera olmuştu," diye ekliyor Heykel.[484] Sedat gelirini artıramazsa başka yiyecek isyanları da olacaktı. Arap kardeşlerinden –ne ikna yoluyla ne de zorla– ihtiyacı olan parayı alması mümkün olmamıştı. Ama İsrail'le anlaşan ilk Arap devleti olarak Mısır, ABD kalkınma yardımları ve yabancı yatırımları çekebilirdi. Arapların, İsrail'e yönelik tutumu ele alınırsa son derece riskli bir teşebbüstü. Ama Sedat daha önce de risk almıştı ve başarılı olmuştu.

İsrail'le barışın önündeki engeller her zamankinden daha yüksekti. Mayıs 1977'de Menahem Begin önderliğindeki sağcı Likud Partisi'nin zaferi İsrail devletinin kurulmasından beri devlet üzerindeki İşçi Partisi tekelini yıktı. Begin'in idaresinde Likud Partisi Haziran 1967'de işgal edilen Arap topraklarında Yahudi yerleşimleri kurmaya başladı. Büyük İsrail taraftarı eski bir teröristten daha zorlu bir müzakere ortağı bulunamazdı herhalde. Ama yine de ilk hamle Begin'den geldi ve Fas Kralı II. Hasan ve Romanya Devlet Başkanı Nikolay Çavuşesku vasıtasıyla Mısır'a ılımlı mesajlar gönderdi. Çavuşesku "İşçi Partisi iktidarda ve Begin muhalefette iken barışın imkânsız olduğuna ama rollerin tersine dönmesinin bunu mümkün hale getirdiğine" Sedat'ı ikna etti çünkü İşçi Partisi'nin Mısır'la barışa engel olma imkânı azalacaktı.[485]

Sedat, Mısır'a döndü ve imkânsız gibi görünen şey üzerine düşünmeye başladı: Arap-İsrail barış anlaşmasını imzalamak için İsrail'le doğrudan müzakere. Ekim Savaşı'nda Mısır ordusunun kabiliyetini ispatlamıştı ve barışı temin ederek de Mısır'ın Arap dünyasının lideri olmasını sağlayabilirdi. 1972'de konuyu ilk açtığında generalleri savaşa nasıl karşı çıktıysa bu konuda da siyasetçilerin aynısını yapacağını biliyordu. Üst kademelerde değişiklik yapıp önemli makamlara değişime daha az direnecek kişileri getirmeliydi. Barış kampanyasını planlamasına yardımcı olması için bir yabancıyı seçmeye karar verdi.

Butros Butros-Gali (doğumu 1922) Kahire Üniversitesi'nde siyasi bilimler profesörüydü. Krallık döneminde büyükbabası başbakanlık ve amcası da dışişleri bakanlığı yapmıştı. Topraklı aristokrasinin üyesi olan

Butros-Gali'nin ailesinin topraklarına 1952 devriminden sonraki toprak reformu sırasında el konuldu.

Çoğunluğun Müslüman olduğu bir ülkede Butros-Gali, Kıpti bir Hristiyandı ve karısı da Mısır'ın önde gelen Yahudi ailelerinden birine mensuptu. 1952 devriminden sonra Butros-Gali'nin Mısır siyasetinden uzak durmasına neden olan bu özellikler şimdi onun İsrail'le barış anlaşması yapmayı düşünen Sedat'ın hükümetine dâhil edilmesine neden olmuştu. 25 Ekim 1977'de, ileride Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri olacak Profesör kabineye devlet bakanı olarak atandığını hayretle öğrendi.

Butros-Gali hükümete girdikten kısa süre sonra Sedat'ın 9 Kasım'da, barış istediğine dair ilk sinyalleri vereceği, Halk Meclisi'nde yaptığı konuşmaya katıldı. "Eğer Mısırlı gençleri, askerleri ve subayları ölmekten ya da yaralanmaktan koruyacaksa dünyanın öbür ucuna gitmeye bile hazırım," demişti Sedat vekillere. İsrail'den bahsederek şöyle devam etti, "Ülkelerine, hatta Knesset'e gidip onlarla konuşmaya hazırım."

Butros-Gali, Sedat konuşma yaptığı esnada mecliste hazır bulunan FKÖ lideri Yaser Arafat'ın, "bu sözleri alkışlamaya başlayan ilk kişi" olduğunu söylemişti. "Ne Arafat ne de diğerleri Sedat'ın bu söylediklerileyle neyi kastettiğini anlamıştı." Hiçbiri Sedat'ın gerçekten de İsrail'e gitmeye niyetli olduğunu düşünmemişti.[486] Butros-Gali ancak bir hafta sonra, Başkan Yardımcısı Hüsnü Mübarek kendisinden "Devlet Başkanı'nın pazar günü İsrail'de yapacağı konuşma için bir taslak hazırlamasını istediğinde," Sedat'ın söylediklerinde ne kadar ciddi olduğunu anlayabilmiş ve kendisini "bu tarihî olayın tam merkezinde" bulmuştu.

Sedat'ın da tahmin ettiği gibi siyasetçilerin çoğu bu plana itiraz etti. Dışişleri Bakanı İsmail Fehmi ve Dış İlişkilerden Sorumlu Devlet Bakanı Muhammed Riyad, Sedat'la birlikte Kudüs'e gitmektense istifa etmeyi tercih ettiler. Sedat yola çıkmadan iki gün önce Butros-Gali Dışişleri Bakanı olarak atandı ve Kudüs'e gidecek bakanlardan oluşan heyete katılması için davet edildi. Arkadaşları gitmemesi konusunda onu uyardılar. "Herkesin korktuğunu hissedebiliyordum," demişti Butros-Gali. "Arap basını göz açtırmıyor. Hiçbir Müslüman kendisiyle gitmeyeceği için karısı Yahudi olan bir Hristiyanı seçti diyorlar."[487] Yeni Dışişleri Bakanı kendisini 1967 Hartum Zirvesi'yle tesis edilmiş ve tüm Arap devletlerini Yahudi devletine karşı belli bir tavır takınmak zorunda bırakan, İsrailli yetkililerle görüşmeyi ve İsrail'le barış yapmayı yasaklayan tabuları yıkmaya çalışırken "sayısız güçlükle karşı karşıya," buldu.

Mısır Devlet Başkanı planlarını açıkladığı zaman diğer Arap devlet başkanlarını rahatsız etmişti ve ancak ondan sonra yapmayı düşündüğü şey için onların desteğini almaya çalışmıştı. Suriye'yle bağları kesmek istemeyen Sedat, Devlet Başkanı Hafız Esad'a İsrail ziyareti planıyla ilgili malumat vermek için Şam'a gitti. Esad kendisine Arapların durumunu hatırlattı. "Kardeşim Enver çok acele ediyorsun," dedi Esad ona. "Sabırsızlığını da anlıyorum ama Kudüs'e gidemeyeceğini lütfen kabul et. Bu ihanettir," diye ikaz etti kendisini. "Mısır halkı bunu kabul etmez. Araplar seni bir daha affetmez."[488]

Sedat yine de yılmadı ve 19 Kasım'da Butros-Gali'yle birlikte kırk dakikalık bir uçuştan sonra Tel Aviv'e vardı. "Mesafenin bu kadar kısa olduğunu hiç fark etmemiştim," demişti Butros-Gali. "İsrail bana uzayda bir yermiş gibi farklı görünürdü."[489] Yıllarca devam eden savaş ve husumetin ardından Mısırlılar İsrail'e gerçek bir devlet gözüyle ilk kez bakmaya başlamıştı. Karmaşık duygular içerisindeydiler. Tecrübeli Mısırlı gazeteci Muhammed Heykel, Sedat'ın, Lod Havaalanı'nda uçaktan çıktığı anı şöyle tarif etti: "Kameralar onun uçağın merdivenlerinden inişini izlerken milyonlarca Mısırlının hissettiği utanma duygusu yerini iştirak etme isteğine bıraktı. Doğru ya da yanlış, Sedat'ın siyasi ve şahsi cesareti tartışılır gibi değildi. Yasak bölgeye gitmesi Mısırlıların çoğunu büyülemiş ve Arap dünyasını afallatmıştı."[490]

Ertesi gün, 20 Kasım 1977 Pazar, Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat İsrail meclisine Arapça hitap etti (Butros-Gali'nin hazırlamak için o kadar uğraştığı İngilizce metni kullanmamıştı). Bu Uri Avnery'nin yapması için sürekli FKÖ'yü teşvik ettiği cesur hamleydi – İsrail kamuoyunu Arapların da barış istediğine ikna edecekti. "Bu meclisten tüm İsrail halkına seslenmek istiyorum," demişti Sedat televizyon kameralarına: "Size Mısır halkının barış mesajını getirdim," diye devam etti, "İsrail'deki her erkek, kadın ve çocuğa emniyet ve barış vadeden bir mesaj." Sedat, İsrail devlet adamlarını pas geçerek doğrudan İsrail halkına hitap etmiş ve onlardan "barış mücadelesinde liderlerini teşvik etmelerini" istemişti.

"Birbirimize karşı dürüst olalım," diye devam etti Sedat hem meclisin içindeki hem dışındakilere hitap etmeyi sürdürerek. "Adalete dayalı kalıcı bir barışı nasıl tesis edebiliriz?" Sedat böylece barışın kalıcı olabilmesi için Filistin sorununa adil bir çözüm bulunması gerektiğini de vurgulamış oluyordu. "Dünya üzerinde hiç kimse bugün İsrail'de üretilen sloganlara inanarak Filistin halkının varlığını görmezden gelip ve hatta inkâr edip

devam edemez," demişti ev sahiplerine. "Barış," diye devam etti, "diğer ülkelerin topraklarını işgalle de tesis edilemez." 1967'de işgal edilen tüm Arap topraklarının iadesi çağrısında bulundu – Doğu Kudüs de dâhil olmak üzere. Bunun karşılığında İsrail tüm Arap komşuları tarafından tanınıp kabul edilecekti. "Gerçekten ve yürekten barışı temenni ettiğimiz gibi sizin de aramızda barış ve emniyet içerisinde yaşamanızı temenni ediyoruz," diyerek vurgulamıştı.

Sedat'ın Kudüs ziyaretinin büyük bir siyasi darbe olduğu çok geçmeden anlaşılacaktı – İsrail ve Arap komşuları arasında ilk ciddi barış sürecini başlatmıştı. Ama barışa giden yol uzun ve zorluydu ve tehlikelerle doluydu. Mısırlılar ve İsrailliler müzakere masasına çok farklı beklentilerle geldiler. Sedat, Arap dünyasının kalanını da 1967'de işgal edilen toprakların iadesi ve Doğu Kudüs, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni içeren bir Filistin devletinin kurulması temelinde, İsrail'le barış yapmaya ikna etmeyi umuyordu. Begin'in bu tür tavizler vermeye niyeti yoktu ve Knesset'te Sedat'a verdiği şu cevapla Sedat'ın Arap dünyasındaki itibarını da büyük ölçüde zayıflattı: "Devlet Başkanı Sedat, Kudüs'e gelmeden önce de gayet iyi biliyordu ki komşularımız arasındaki kalıcı sınırlar bağlamında görüşlerimiz kendisiyle farklılık arz etmektedir."[491] Devam eden müzakerelerde Begin, Sina Yarımadası'nın çoğunu Mısır'a ve Golan Tepeleri'nin büyük bölümünü de Suriye'ye ilişkilerin tümüyle normalleştirilmesi karşılığında iade etmeye istekli olduğunu gösterdi ama Filistinlilere taviz vermeyi reddetti.

Teferruatlı bir Arap-İsrail barış görüşmesinde İsrail'in konumu Arapların iştirakini artırmaya müsait değildi. Begin, Yahudi yerleşimlerini muhafaza etmek ve işgal ettiği toprakların bazı bölümlerini de siyasi nedenlerle elde tutmak istiyordu. İsrail, Filistinlilere en fazla Gazze ve Batı Şeria'da kendi kendini yönetme hakkı verebilirdi, Begin buralara ısrarla İncil'de geçen isimleri olan Yahudiye ve Samiriye diye hitap ediyordu. İsrail, FKÖ'yle görüşmeyi kabul etmedi ve Filistin'e bağımsızlık ya da devlet kurma hakkının verilmesini ya da Knesset'in ebedî olarak ilan ettiği bölünmez Yahudi başkentinden (bu iddia diğer devletler tarafından kabul edilmemiştir) bir parça vermeyi kabul etmedi.

Barış adına böylesine cüretkâr bir hamle yapan Sedat hem Arap hem de İsrail tarafından muhalefetle karşılandı. Hiçbir Arap devleti Mısır'ın peşinden gitmeye niyetli değildi ve Başbakan Begin de onları teşvik edecek pek bir şey yapmamıştı. Mısır'la barış yapmanın İsrail'in

menfaatine olacağına inanmıştı çünkü Mısır olmadan başka hiçbir Arap devleti İsrail'e karşı ciddi bir tehlike teşkil edemezdi. Diğer Arap devletleriyle barış ikinci dereceden öneme haizdi ve onları müzakerelerin parçası haline getirecek tavizler vermek istemiyordu. Sedat'ın tüm Arap dünyasına sırtını dönerek İsrail'le müzakereleri tek başına yürütmeye çalışmaktan başka şansı kalmamıştı.

ABD Başkanı Jimmy Carter, Mısır ve İsrail arasında barışın tesisi için elinden gelen her şeyi yaptı. Maryland'deki Camp David başkanlık kampında Eylül 1978'de bir toplantı düzenledi. Butros-Gali yine Mısır heyetindeydi. Sedat'la birlikte Camp David'e giden Butros-Gali, Mısır Devlet Başkanı'nın oyun planını artan bir endişeyle dinledi. Sedat safiyane bir düşünceyle Amerikan halkını görüşmelerde Mısır'ı desteklemeleri için ikna edebileceğine inanmıştı, böylece Başkan Carter onun yanında yer alacak ve İsrail'i Sedat'ın istediklerini vermeye zorlayacaktı. Butros-Gali bu kadar kolay olacağını zannetmiyordu. "Korkarım ki Amerikalılar İsrail'e hiç baskı yapmayacak ve sonunda taviz vermek zorunda kalan Sedat olacaktır."[492]

Sedat tümüyle haksız da sayılmazdı. Mısır, Birleşik Devletler'de büyük destek görmüştü ve Başkan Carter, Başbakan Begin'den taviz koparabilmek için elinden gelen tüm çabayı sarf etmişti. On üç gün süren müzakereler ve hazırlanan yirmi iki anlaşma metninin ardından nihayet Carter iki tarafı uzlaştırmayı başardı. Begin, Sina'nın tamamından çekilmeyi kabul etti (oysaki emekliliğini orada geçirmeyi planlamıştı) ama Sedat da taviz vermek zorunda kalmıştı. En önemlisi Filistinlilerin kendi kendini yönetme hakkı anlaşmayla teminat altına alınamamıştı. Taslak belge Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde beş yıllık bir geçiş süreci öngörüyordu, İsrail askerleri çekilecek ve Filistin topraklarında seçimle belirlenmiş kendi kendini yöneten bir idare kurulacaktı. Ama işgal altındaki Filistin topraklarının geleceği ileride Mısır, İsrail, Ürdün ve Filistin topraklarının seçilmiş temsilcileri arasında yapılacak müzakerelere bırakılmıştı. Ayrıca anlaşmada İsrail'in verdiği sözleri tutmaması halinde ödeyeceği bir bedel belirtilmemişti.

Yeni Mısır Dışişleri Bakanı Muhammed İbrahim Kamil, Sedat'ın Filistin haklarına ihanet etmesini protesto etmek için istifa etti. Ama Sedat vazgeçmedi ve Washington'a giderek "Barış Anlaşması'nın Taslağı'nı" 17 Eylül 1978'de Beyaz Saray'daki bir merasimle imzaladı.

Sedat'ın diğerlerini geride bırakıp tek başına İsrail'le barış görüşmelerine başlaması bütün Arap dünyasını şaşırttı. Kasım 1978'de Arap devlet başkanları Bağdat'ta söz konusu krizi değerlendirmek için bir zirve yaptılar. Petrol üreticisi ülkeler Mısır'a, Sedat'ın mali sıkıntılar yüzünden İsrail'e taviz vermek zorunda kalmasına mani olmak için, on yıl boyunca beş milyar dolar yardımda bulunmayı taahhüt ettiler. Ayrıca Sedat'ın İsrail'le barış yapması halinde Mısır'ı, Arap Birliği'nden çıkarmakla ve birliğin merkezini Kahire'den Tunus'a taşımakla tehdit ettiler.

Ama Sedat, Arap tehditlerinden yılmayacak kadar ileri gitmişti artık. Altı ay sonra Carter, Begin ve Sedat, Beyaz Saray'da tekrar bir araya gelip 26 Mart 1979'da Mısır ile İsrail arasındaki nihai barış anlaşmasını imzaladılar. İsrail'le beş kez savaştıktan sonra en güçlü Arap ülkesi olan Mısır nihayet kılıcını indirmeye karar vermişti. Mısır olmadan Arapların askerî açıdan İsrail'e üstün gelmeleri imkânsızdı. Bundan böyle Filistinliler ve diğer Arap devletleri millî ve bölgesel hedeflerine müzakere yoluyla ulaşmak zorundaydılar. Ama Arap devletleri ne İsrail'i taviz vermeye zorlayabilecek avantajlı bir konuma erişebildiler ne de Mısır'ı Arapları terk edip onların aleyhine kendi topraklarını geri aldığı için affettiler. Diğer Arap devletleri hep birlikte hareket ederek çok daha iyi barış şartları elde edebileceklerini iddia etmişlerdi.

Mart 1979'da barış anlaşmasının imzalanmasından sonra Arap devletleri söz verdikleri gibi yapıp Mısır'la ilişkileri kestiler. Mısır'ın tekrar Araplar tarafından kabul edilmesi için yirmi yıldan uzun süre geçmesi gerekecekti. Sedat umursamıyormuş gibi yaptı ama ülkelerinin Arap meselelerinde liderlik yapmasıyla övünen halkı bu tecrit uygulamasıyla sarsılmıştı. 1979'da Kahire'deki Arap Birliği merkezi ve elçilik binalarındaki Arap bayraklarının indirilişini üzüntüyle izlediler ve Şubat 1980'de tam diplomatik ilişkilerin başlamasına dair varılan karar neticesinde Kahire'de kurulan yeni İsrail elçiliğinde Davut'un yıldızını taşıyan bayrağın yükselişini de benzer bir endişeyle takip ettiler.

Mısır halkı İsrail'le barış yapmayı istemiyor değildi, sadece bunun Mısır'ın Arap dünyasıyla bağları kesmesi pahasına yapılmasını istememişlerdi. Mısır ve İsrail artık barış içerisindeydi ama bu durum iki ülkenin halkına da pek mutluluk getirmemişti.

1970'lerin sonunda modern Orta Doğu tarihindeki en önemli olaylardan birisi Arap-İsrail barış görüşmelerini gölgede bıraktı. İran, Arap

dünyasının dışında olsa da İslam Devrimi'nin etkisi tüm Orta Doğu'da hissedilmişti.

Ocak 1979'da Amerika'nın desteklediği şah, imamların önderliğindeki halk tarafından devrildi. İslam Devrimi, Soğuk Savaş'ın en önemli olaylarından biriydi çünkü ABD bölgedeki en büyük destekçilerinden birini kaybettiği için Orta Doğu'daki güç dengesi bir anda değişmişti. İran Devrimi'nin petrol fiyatları üzerinde de büyük etkisi olmuştu çünkü dünyanın ikinci büyük petrol üreticisi olan İran'ın petrol üretimi durma noktasına gelmişti. Şahın devrilmesinin ardından baş gösteren panikte küresel pazarda on yıl içerisinde ikinci fiyat şoku yaşandı. Fiyat neredeyse üçe katlanıp varil başına on üç dolardan otuz dört dolara çıktı.

Dünya üzerindeki tüketiciler büyük zarar görürken petrol ülkeleri yeni bir refah çağına girmişlerdi. Dünyanın en büyük petrol ihracatçısı olan Suudi Arabistan en çok kâr eden devlet oldu. Petrol geliri 1970'de bir milyar iki yüz milyon dolardan 1973-74 petrol ambargosunda yirmi iki milyar beş yüz milyon dolara çıkmıştı. İran Devrimi'nin tetiklediği ikinci petrol şokunun ardından Suudilerin geliri 1979'da yetmiş milyar dolara fırladı – 1970 içerisinde neredeyse altmışa katlanmıştı. Libya, Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi diğer petrol üreticisi ülkeler de benzer şekillerde kâr ettiler. Suudiler bunun sonucunda Arap dünyasındaki en büyük kamu harcama programını başlattılar ve yıllık harcamaları 1970'te iki buçuk milyar dolardan 1980'de elli yedi milyar dolara çıktı.[493]

Ama diğer petrol üreticisi ülkeler gibi Suudi Arabistan da hedeflerini gerçekleştirecek insan gücüne sahip değildi ve Arap dünyasından işçi istemek zorunda kaldı. Başta Mısır olmak üzere Tunus, Ürdün, Lübnan, Suriye ve Yemen'den gidenlere ek olarak devletsiz Filistinliler de Arap işçi göçüne katıldılar. 1970'lerde petrol üreticisi ülkelerdeki Arap göçmen işçi sayısı 1970'te altı yüz seksen binden 1973 petrol ambargosu sonrasında bir milyon üç yüz bine ve 1980'de yaklaşık üç milyona çıktı. Arap göçmen işçilerin kendi ekonomilerine katkıları çok büyük olmuştu. Petrol üreticisi devletlerdeki Mısırlı işçiler evlerine 1970'te on milyon, 1974'te yüz seksen dokuz milyon ve 1980'de iki milyar dolar para gönderdiler – on yıl içerisinde iki yüz katlık bir artış.

Mısırlı sosyolog Saadeddin İbrahim zengin ve fakir ülkeler arasındaki bu işçi ve para alışverişini "Yeni Arap sosyal düzeni" olarak adlandırmıştı. Derin siyasi bölünmelerin olduğu bir dönemde Arap ekonomileri artan

şekilde birbirlerine bağımlı hale gelmeye başlamıştı. Yeni düzen Araplar arası çekişmelerden etkilenmediğini de göstermişti: 1977 yazında Mısır, Libya'ya saldırdığında dört yüz bin Mısırlı işçi misilleme olarak sınır dışı edilmemişti. Sedat, İsrail'le barış yapmak için Arap saflarını terk ettiği zamanda bile yine böylesi bir pragmatizm galip gelmişti; Camp David Anlaşması'ndan sonra petrol üreticisi ülkelerde Mısır iş gücüne olan talep artarak devam etmişti. İbrahim'in de vurguladığı gibi 1970'lerin sonunda Arap dünyası modern tarihinde daha önce hiç olmadığı kadar petrol sayesinde sosyoekonomik olarak birbirine bağlanmıştı.[494]

İran Devrimi'nin etkisi sadece petrol fiyatıyla sınırlı kalmadı. Bölgedeki en büyük silahlı güçlerden birine sahip ve ABD'den tam destek alan Orta Doğu'daki en eski otokratlardan birinin yıkılması Arap siyasetçilerin titreyip kendilerine gelmelerine neden oldular. Endişeli Arap liderleri kendi sınırları içerisindeki İslamcı partilere artık farklı bir gözle bakmaya başlamışlardı. "İran Devrimi'nin Mısır'a yayılma ihtimali var mı?" diye sormuştu Butros-Gali bir Mısırlı gazeteciye. "İran Devrimi Mısır'a bulaşamayacak bir hastalıktır," demişti gazeteci.[495] İran'ın Şii ve Mısır ve diğer Arap devletlerinin Sünni olduklarını söylemişti. Ayrıca Mısır, İran salgınından diğer bir İslam devleti tarafından da korunuyordu – Suudi Arabistan Krallığı. Gelişmeler gazetecinin yanıldığını gösterecekti. İslamcı siyaset sonraki on yıl içerisinde Arap dünyasındaki tüm rejimleri tehdit eder hale gelecekti – Suudi Arabistan'dan başlayarak.

Suudi Arabistan Krallığı'na yönelik İslamcı tehdit ilk kez 20 Kasım 1979'da İslam'a Çağrı olarak bilinen pek tanınmayan bir grubun Mekke'deki Kâbe'yi işgal etmesiyle kendisini gösterdi. Hareketin liderleri İslam'ın özüne dönülmesini, Batı değerlerinin reddedilmesini ve ülkelerinin ikiyüzlülük ve yolsuzlukla suçladıkları Suudi krallığından kurtulmasını istiyorlardı. İslam'ın en mukaddes mabedi iki hafta bin kadar asinin elinde kaldı. Suudiler isyanı bastırmak için millî muhafızları göndermek zorunda kaldılar. Resmî rakamlar ölü sayısının düzinelerce olduğunu söylerken görgü şahitleri yüzlerce kişinin öldüğünü bildirdiler. Hareketin lideri yakalandı ve daha sonra, çoğu Mısır, Yemen, Kuveyt ve diğer Arap ülkelerinden gelmiş olan, altmış üç adamıyla birlikte idam edildi.

Kâbe hâlâ kuşatma altındayken doğu eyaletindeki Suudi Arabistan'ın Şii halkı 27 Kasım'da gösteriler düzenlediler, İran Devrimi'nin manevi lideri Ayetullah Humeyni'nin resimlerini taşıdılar ve "despotik" Suudi rejiminin devrilmesini isteyen broşürler dağıttılar. Aşırı yayılmış olan

Suudi millî muhafızlarının İran yanlısı gösterileri bastırması üç gün sürdü ve ardında onlarca ölü ve yaralı bıraktı.[496]

En zengin ve en güçlü petrol devleti İslamcı tehdit karşısında bir anda savunmasız kalmıştı. Arap dünyasında artık Arap milliyetçiliğinin retoriğini hiçe sayan yeni bir nesil doğuyordu. Siyasi liderlere sadakatleri yoktu ve Arap kralları ile devlet başkanlarını yozlaşmış ve kendi çıkarlarını Arapların ortak menfaatlerinin önünde gören kişiler olarak kabul ediyorlardı. Sovyetler Birliği'nin komünizmi ya da ateizminden hoşlanmıyorlardı. Onların gözünde Birleşik Devletler, Arap dünyasında böl ve yönet taktiği uygulayan yeni emperyalist güçtü ve İsrail'in menfaatlerini Filistinlilerin haklarının üzerinde tutuyordu. İran Devrimi'nden çıkarılan ders İslam'ın tüm düşmanların toplamından daha güçlü olduğuydu. Dinlerinin ebedi gerçeğinin arkasında bir araya gelen Müslümanlar otokratları devirip süper güçlere kafa tutabilirlerdi. Arap dünyası İslam'dan ilham alan yeni bir siyasi ve sosyal değişim çağına giriyordu.

13
İslam'ın Kudreti

Mısır ordusu her yıl 1973 Savaşı'nın yıldönümünde resmigeçit düzenlemektedir. Kahire'de resmigeçit alanının arka planında Devlet Başkanı Enver Sedat'ın Ekim 1973 Savaşı şehitleri hatırasına yaptırdığı modern piramit yer almaktadır.

Silahlı Kuvvetler Günü, Sedat'ın Süveyş Kanalı'nı geçerek "Kanal Kahramanı" olduğu anın anısına kutlanmaktadır. Resmigeçit, Mısır'ın İsrail'le ayrı anlaşma yaparak liderlik konumundan büyük taviz vermesinden önce, 1973'te Mısır'ın liderliğinde Arap dünyasının İsrail'e karşı yürüttüğü mücadeleyi anmaktadır.

Sedat halkın dikkatini Silahlı Kuvvetler Günü resmigeçidine çekmek için elinden geleni yapmış ve kendisi de bizzat katılarak Mısır ve dünya basınının önüne çıkmıştı. En azından bir günlüğüne Mısır'ın tecrit edildiği gerçeğini unutabiliyordu: Camp David Anlaşması'na tepki olarak diğer Arap devletleri Mısır'la bağlarını kesmişler ve Arap Birliği merkezini Kahire'den Tunus'a taşımışlardı. Ama tüm bu tedbirler Mısır hükümetinin 1973 Savaşı'nı milli bir haysiyet meselesi olarak kutlama azmini güçlendirmekten başka bir işe yaramamıştı.

6 Ekim 1981'de Sedat üzerinde merasim üniforması olduğu halde resmigeçidi izlemek için platformda yerini aldı, çevresi kabine üyeleri, imamlar, yabancı büyükelçiler ve üst düzey komutanlarla doluydu. Sıra sıra tanklar, zırhlı personel taşıyıcılar ve füze rampaları seyircilerin bulunduğu tribün ile piramit şeklindeki yapının arasında kalan yolu doldurmaya başladı. "Şimdi topçular geliyor," dedi sunucu, kahverengi kamyonların çektiği sahra topları alana yaklaşırken.

Kamyonlardan birisi şiddetle sallandı ve birden durdu. Kamyonun önünden bir asker çıkıp tribünlere sersemletici bombalar atarken diğer üçü de kamyonun arkasından devlet büyüklerine ateş yağdırmaya baş-

ladı. Sürpriz unsurunu sonuna kadar kullanan askerler otuz saniye hiç müdahale edilmeden ölüm saçtılar. Sedat'ı muhtemelen açılan ilk ateş sırasında öldürdüler.

Grubun lideri tribünün önüne koştu ve yerde yatmakta olan Devlet Başkanı Sedat'a, nihayet korumalardan biri onu vurup yaralayana kadar, yakın mesafeden ateş etti. "Ben Halid el-İslambuli," diye bağırdı suikastçı tribünlere doğru. "Firavunu öldürdüm ve ölümden korkmuyorum."[497]

Sedat'ın, canlı yayında öldürülmesi tüm dünyayı sarstı. Kendi başına hareket eden küçük bir İslamcı grup, en güçlü Arap devleti Mısır'ın devlet başkanına suikast düzenlemişti. İslam Devrimi'nin etkileri artık İran'la sınırlı değildi ve Arap dünyasında filizlenmeye başlayan İslamcı hareket tüm seküler hükümetleri tehdit etmeye başlamıştı.

Halid el-İslambuli, "Firavunu öldürdüm," diye bağırdığında Sedat'ı İslami kanunların yerine seküler kanunları getirdiği için kınıyordu. İslamcılar, Kur'an'dan devşirilen İslam kanunlarına ve şeriat olarak bilinen İslam âlimlerinin içtihatlarına göre yönetilecek bir İslam topluluğu kurmanın arzusu içindeydiler. Kendi seküler hükümetlerini düşman olarak görüp yöneticilerini de Firavun olarak kabul ederlerdi. Tevrat gibi Kur'an da antik Mısır firavunlarını şiddetle eleştirmiş, onları Allah'ın kanunları yerine insanların kanunlarını seçen despotlar olarak göstermiştir. Kuran'da firavunları lanetleyen en az yetmiş dokuz ayet bulunmaktadır. Aşırı İslamcılar Arap dünyasını yöneten modern firavunlara karşı, onların seküler yönetimlerini yıkıp yerine İslami yönetimler kurabilmek için şiddete başvurmayı normal olarak kabul ediyorlardı. Halid el-İslambuli de onlardan biriydi ve Sedat'a düzenledikleri suikastı onu firavun ilan ederek meşru göstermeye çalışmıştı.

Sedat'ı eleştirenler sadece İslamcılar değildi. Enver Sedat dünya üzerinden pek çok temsilcinin ama Arap dünyasından sadece birkaç kişinin katıldığı bir cenaze töreniyle 10 Ekim 1981'de defnedildi. Cenazeye katılanlar arasında Sedat'ın yakın işbirliği içerisinde olduğu üç Amerikan başkanı da, Richard Nixon, Gerald Ford ve Jimmy Carter, bulunuyordu. Mısır-İsrail Barış Anlaşması nedeniyle 1978 Nobel Barış Ödülünü Sedat'la paylaşan İsrail Başbakanı Menahem Begin bir İsrail heyetiyle törene katılmıştı. Arap Birliği üyeleri arasında sadece Sudan, Umman ve Somali cenazeye temsilci göndermişti.

Daha da önemlisi devlet başkanlarının cenaze merasimine katılan Mısırlıların sayısının çok az olmasıydı. Sadat'a yönelik eleştirileri bulunan tecrübeli gazeteci ve siyasi analizci Muhammed Heykel (suikasttan bir ay önce Heykel diğer muhaliflerle birlikte gözaltına alınmıştı) "Batı'da kahraman ve ileri görüşlü olarak göklere çıkarılan bir adamın cenazesinde kendi halkından neredeyse ağlayan hiç kimsenin olmamasının" ne kadar tuhaf olduğunu ifade etmişti.[498]

Ama hem eleştirmenleri hem de destekçileri Sadat'ın defnedildiği mekândan memnun olmuşlardı. "Kanal Kahramanı" olan Sadat için en uygun istirahatgâh, vurulduğu yerin hemen karşısındaki, 1973 Savaşı anıtıydı. Sadat'ın İslamcı düşmanları firavunun kendi piramidinin gölgesinde defnedildiğini görmekten gayet memnun olmuşlardı.

İslamcılar Mısır Devlet Başkanı'nı öldürmeyi başardılar ama Mısır hükümetini devirecek kaynak ve teşkilata sahip değildiler. Saldırıdan hafif yaralarla kurtulan Başkan Yardımcısı Hüsnü Mübarek, Sadat'ın öldüğünün duyurulmasından kısa süre sonra devlet başkanı ilan edildi. Mısır güvenlik güçleri yüzlerce kişiyi gözaltına aldı ve çoğuna işkence yapıldığı iddia edildi.

Altı ay sonra, Nisan 1982'de, Sadat suikastındaki rollerinden dolayı beş kişi idama mahkûm edildi: Halid el-İslambuli, onun üç arkadaşı ve onların ideolojik yol göstericisi ve seküler Arap yöneticilerine karşı cihat yapılmasını teşvik eden küçük bir kitap yazan Abdülselam el-Ferec adında bir elektrikçi. İdam edilmeleri üzerine şehit kabul edildiler ve 1980'lerde İslamcılar seküler Mısır Arap Cumhuriyeti'ni, Mısır İslam Cumhuriyeti haline getirme gayretleri çerçevesinde Mısır hükümetine karşı sık sık şiddete başvurdukları bir mücadele yürüttüler.

Günümüz Arap dünyasında İslam'ın sosyal yaşamda fazlasıyla ön planda olması nedeniyle bizler 1981 yılında Orta Doğu'nun büyük ölçüde seküler bir yer olduğunu kolayca unutabiliyoruz. Muhafazakâr körfez ülkeleri haricinde geleneksel kıyafetler yerine Batı kıyafetleri giyilirdi. Çoğu kişi açıkta içki içer ve İslami yasakları dikkate almazdı. Erkekler ve kadınlar işyerinde ve kamusal alanda bir arada bulunurdu ve çalışan ve yüksek eğitim alan kadın sayısı da erkeklere yakındı. Kimisine göre modern çağın özgürlükleri Arap ilerlemesinin neticesi olarak ortaya çıkmıştı. Kimisi ise bu gelişmeleri endişeyle karşılıyor ve Arap dünyasının hızlı

değişiminin onun kültürünü ve değerlerini reddetmesine neden olacağını düşünüyorlardı.

Arap dünyasında İslam ve modernite üzerine tartışmalar çok eskiye dayanmaktadır. 1928'de Mısır'da Hasan el-Benna Batı etkisine karşı mücadele etmek ve İslami değerlerin unutulmasına mani olmak için Müslüman Kardeşler'i kurmuştu. Sonraki yıllar içerisinde Müslüman Kardeşler gittikçe artan bir baskıyla karşı karşıya geldi ve 1948 Aralık ayında Mısır monarşisi ve daha sonra 1954'te Nasır rejimi tarafından yasaklandı. 1950'li ve 60'lı yıllarda İslamcı siyaset tüm Arap dünyasında yeraltına indi ve Sovyet sosyalizmi ya da Batı serbest piyasa demokrasilerinden ilham alan seküler hükümetler İslami değerleri büyük ölçüde zayıflattılar. Ama tüm bu baskılar Müslüman Kardeşler'in sekülerizmle savaşma ve İslami değerleri kendi bildikleri şekilde ihya etme arzularını kamçılamaktan başka bir işe yaramadı.

1960'larda Müslüman Kardeşler içerisinden, karizmatik Mısırlı münevver Seyyid Kutub'un liderliğindeki, radikal yeni bir eğilim neşet etti. Kutub bu yüzyılın en etkili İslamcı reformcularından biri haline gelecekti. 1906'da Yukarı Mısır'daki bir köyde doğan Kutub 1920'de Dar ül Ulum öğretmen okuluna girmek için Kahire'ye geldi. Mezun olduktan sonra eğitim bakanlığına bağlı olarak öğretmenlik ve müfettişlik yaptı. Ayrıca 1930'larda ve 40'larda hem yazar hem de eleştirmen olarak edebiyat çevrelerinde faal birisiydi.

1948'de Kutub iki yıllığına hükümet bursuyla Birleşik Devletler'e gönderildi. Kuzey Colorado Öğretmen Okulu'nda yüksek lisans yaptı ve Washington D.C. ve Stanford, California'da da bir müddet okudu. Kutub, Birleşik Devletler'i doğudan batıya dolaşmış olsa da diğer değişim öğrencileri gibi bu ülkeye hayran olarak ayrılmamıştı. 1951'de Kutub gördüklerini İslamcı bir dergide "Gördüğüm Amerika" adıyla dile getirdi. Birleşik Devletler'de şahit olduğu materyalizm ve mukaddes değerlerin ayaklar altına alınmasını eleştiren Kutub, Amerikan toplumu içerisindeki ahlaki çöküntü ve rekabetçilik karşısında şaşkına dönmüştü. Bu tür kötü huyları Amerikan kiliselerinin bir parçası olarak görmek onu daha da şaşırtmıştı. "Çoğu kiliselerde," yazmıştı Kutub, "her iki cinsiyetin de katıldığı kulüpler var ve her rakip kendi kilisesine olabildiği kadar çok kişiyi çekmeye çalışıyor, bilhassa farklı mezheplere mensup birçok kilise olduğu için." Kutub bu kalabalığı çekme davranışının ruhani bir liderden ziyade bir tiyatro sahibine daha uygun olduğunu söylemişti.

Kutub makalesinde bir gece kilisede danstan sona yapılan bir ayine katılmasından bahsetmişti. Rahibin kilisenin koridorunu daha "romantik ve tutkulu" gösterebilmek için çaba sarf etmesi onu hayrete düşürmüştü. Hatta rahip ortamın havasına uygun bir de müzik seçmişti. Kutub'un müziği tarifi –"'But Baby Its Cold Outside' adında bir Amerikan şarkısı"– onu Amerikan popüler kültüründen ayıran uçurumu da gösteriyordu. Şarkı çıktıkları randevudan dönen bir kız ile erkeği anlatıyordu. Çocuk kızı evine götürmüştü ve gitmesine izin vermemişti. Kız ondan gitmesine izin vermesini rica ediyordu çünkü saat geç olmuştu ve annesi onu bekliyordu ama kız ne zaman bir şey söylese erkek bu cümleyle cevap veriyordu: Ama bebeğim dışarısı çok soğuk![499] Kutub şarkıdan hiç hazzetmemişti ama daha da önemlisi bir din adamının cemaatinin genç üyelerinin dans etmesi için böylesine uygunsuz bir şarkıyı nasıl seçtiğini bir türlü anlayamamıştı. Kadın ve erkeğin ayrı olduğu, kıyafetlerde ve davranışlarda mütevazılığın esas olduğu camilerle uzak yakın alakası yoktu.

Kutub, Mısır'a Amerika'nın temsil ettiği modern değerlere hayranlık duyan hemşehrilerini haşlamayı kafaya koymuş şekilde döndü. "Amerika'nın materyal kudreti ile halkının kalitesi arasında bir denge olduğunu zannetmiyorum," demişti. "Korkarım ki artık zamanın çarkı döndü ve zamanın kitabı kapandı ve Amerika artık insanı eşyadan ve insanlığı hayvanlardan ayıran ahlaki değerlere hiçbir katkıda bulunamayacak."[500] Kutub Amerika'yı değiştirmek istemiyordu; aksine Mısır'ı ve tüm İslam dünyasını Amerika'da şahit olduğu ahlaki çürümeden korumak istiyordu.

Birleşik Devletler'den döndükten kısa süre sonra 1952 tarihinde Seyyid Kutub, Müslüman Kardeşler'e katıldı. Yayıncılıktan geldiği için cemiyetin basın ve yayın işleri başkanlığına getirildi. Bu sınır tanımaz İslamcı, kışkırtıcı makaleleriyle gittikçe artan bir okuyucu kitlesine sahip oldu. 1952 Mısır Devrimi'nin ardından Kutub, Hür Subaylar'la arasındaki iyi ilişkilerin keyfini çıkardı. Nasır'ın yeni partisinin, Özgürlük Birliği, anayasasını hazırlamak için Kutub'u davet ettiği söylendi. Nasır bunu İslamcı reformcuya hayran olduğu içinde değil de tüm siyasi partilerin –Müslüman Kardeşler de onlardan biriydi– dağıtılmasıyla ortaya çıkan partisini Kutub'un desteğiyle daha ayakları yere sağlam basar hale getirmek için yapmıştı.

Yeni rejimin Müslüman Kardeşler'e karşı hoşgörüsü kısa sürdü. Ekim 1954'te kardeşliğin bir üyesinin Nasır'a suikast girişiminde bulunmasının ardından başlayan tutuklamalar sırasında Seyit Kutub da hapse atıldı. Müslüman Kardeşler'in çoğunluğu gibi Kutub da tutuklu olduğu sırada işkenceye maruz kaldı. Bölücülükten suçlu bulunup on beş yıl ağır hapis cezasına çarptırıldı.

Kutub hapishanedeyken de Müslümanlara ilham vermeye devam etti. Sağlık durumu kötü olduğundan sık sık hastaneye yattı ve orada yirminci yüzyılda İslam ve siyaset üzerinde en büyük etkiye sahip eserlerinden bazılarını kaleme aldı, bunlara Kur'an'ın radikal bir tefsiri ve *Dönüm Noktası* adındaki yeni bir İslam toplumu çağrısında bulunduğu eseri de dâhildi.

Dönüm Noktası, Kutub'un Batı materyalizminin ve seküler Arap milliyetçiliği otoriterliğinin iflası görüşlerinin zirvesini temsil ediyordu. Ona göre modern çağı tanımlayan sosyal ve siyasi sistem insan yapısıydı ve işte bu nedenle de başarısız olmuştu. Yeni bir bilim ve bilgi çağı başlatmak yerine insanların ilahi vahiyden uzaklaşmasına yani cahiliyeye dönmelerine neden olmuşlardı. Cahiliye kelimesinin özel bir önemi vardı çünkü İslam'dan önceki karanlık çağa karşılık geliyordu. Kutub'a göre yirminci yüzyıl cahiliyesi, "Yaratma, müşterek davranış kuralları koyma ve Tanrı'nın ne dediğini dikkate almadan insanlar için yaşam tarzı belirleme hakkını kendisinde görmüştü." Yirminci yüzyılda bilim ve teknolojide kaydedilen gelişme insanlığı modern bir çağa taşımamıştı, aksine Allah'ın ebedî mesajının terki insanları tekrar yedinci yüzyıla geri götürmüştü. Kutub bunun Batı kadar Arap dünyası için de geçerli olduğuna inanıyordu ve sonucu da despotluk olmuştu. Arap rejimleri halklarına özgürlük ve insan hakları yerine baskı ve işkence sağlamışlardı – ki Kutub bunu bizzat tecrübe etmişti.

Kutub, Allah'ın insanlık için tasarladığı kusursuz düzenin ifadesi olan, İslam'ın insan özgürlüğüne giden yegâne yol olduğunu söylüyordu, gerçek bir kurtuluş teolojisi. Tek geçerli kanun İslam şeriatında vücut bulan Allah'ın kanunuydu. İslam'ın tekrar "İnsanlığın lideri rolüne" geri dönmesini sağlamak için Müslüman bir öncünün gerektiğine inanıyordu. Bu öncü "reformcu fikirleri ve inançları vaaz ve ikna yoluyla yayacak" ve "insanları reformcu fikir ve inançları kabul etmekten alıkoyup onları kendi yanlış yollarından gitmeye ve Cenabı Hak'tan ziyade insan efendilere itaat etmeye zorlayan Cahiliye'nin kurum ve görevlilerinin

temizlenmesi için fiziksel güç ve cihadı" kullanacaktı. Kutub kitabını, Müslümanların onlar vasıtasıyla bir kez daha şahsi özgürlük ve dünya liderliğini ele geçirecekleri İslami değerleri ihya edecek öncüye rehber olması için yazmıştı.[501]

Kutub'un mesajının gücü basit ve doğrudan olmasından kaynaklanıyordu. Sorunu –Cahiliye– teşhis etmiş ve çoğu Arap Müslümanın hürmet göstereceği değerler temelinde açık bir İslami çözüm sunmuştu. Eleştirisi hem emperyalistler hem de otoriter Arap devletleri için geçerliydi ve tepkisi, Müslümanların üstünlüğü varsayımını temel alan bir umut mesajıydı:

> Şartlar değişir, Müslümanlar fiziki kudretlerini kaybeder ve yenilirler ama her şeye rağmen kendilerinin en üstün olduğu bilincini kaybetmezler. Müslüman eğer bir mümin olarak kalırsa kendisini yenenlere üstün bir zaviyeden bakmaya devam eder. Bunun sona erecek geçici bir durum olduğuna ve inancın gidişatı tersine çevireceğine ikna olur. Payına ölüm düşse bile asla başını eğmez. Hepimiz için ölüm onun için ise şehadet vardır. O cennete onu yenenler ise cehenneme gideceklerdir.[502]

Kutub her ne kadar Batılı emperyalist güçleri kınıyor olsa da asıl hedefi otoriter Arap rejimleri, bilhassa da Nasır hükümeti, olmuştu. Kur'an tefsirinde Kutub "Cehennem'i yapanlarla –Ashab-ı Uhdud-" ilgili ayette Müslüman Kardeşler ile Hür Subaylar arasındaki mücadeleye de üstü kapalı bir atıfta bulunmuştu. Kur'an'da anlatıldığına göre mümin bir grup inançları yüzünden tiranlar tarafından ateşte yakılarak ölüme mahkûm edilmiş ve aynı tiranlar onların ölümlerini izlemek için toplanmıştı. "Kahrolsun Ashab-ı Uhdud," demektedir Kur'an'da (85:1-16). Kutub'un tefsirinde söz konusu zalimler –"kibirli, fesat, suçlu ve aşağılık kimselerdi"– şehitlerin çektiği acıyı izlemekten sadist bir zevk alırlardı. "Bu müminlerin arasından genç erkekler ya da kadınlar, çocuklar ya da ihtiyarlar ateşe atıldığında," diye yazmıştı Kutub, "onların aldıkları şeytani haz daha da artar ve şahit oldukları kan ve vücut parçaları karşısında dudaklarından çılgınca bir keyfe dair çığlıklar dökülür." Bunlar Kur'an'da olmayan ama Kutub'un ve diğer Müslüman Kardeşler üyelerinin hapishanede yaşadıklarını anlatan sahnelerdi. "Müminler ile düşmanları arasındaki mücadele," demişti Kutub, "itikatlar arası bir mücadeledir – ya da inanç ile inançsızlık veya Cahiliye ile İslam arasında."

Kutub'un mesajı açıktı: Mısır hükümeti onun İslami devlet görüşüne uygun değildi. O yüzden ona son vermek gerekiyordu.

1964'te Kutub serbest bırakıldı, *Dönüm Noktası*'nın yayınlandığı sene. Duruşu hapishanede yazdıklarıyla daha bir güçlenmişti ve yasaklanan Müslüman Kardeşler'deki yoldaşlarıyla kısa sürede temasa geçti. Ama Kutub attığı her adımın Nasır'ın gizli polisi tarafından izlendiğini de biliyor olmalıydı. İslamcı yazar radikal görüşleri sayesinde tüm Müslüman dünyasında öyle bir şöhret kazanmıştı ki Mısır devletine karşı hem içte hem de dışta büyük bir tehdit haline gelmişti.

Kutub'un takipçileri de onun maruz kaldığı takip ve risklerle karşı karşıya kaldılar. Kutub'un en etkili müritlerinden biri olan Zeynep el-Gazali (1917-2005) İslami kadın hareketinin de öncüsüydü. El-Gazali daha yirmi yaşındayken Müslüman Kadınlar Cemiyeti'ni kurmuştu. Faaliyetleri, Müslüman Kardeşler'in kurucusu, Hasan el-Benna'nın dikkatini çekmiş ve o da onu yeni kurmuş olduğu Müslüman Kız Kardeşlik'e katılması için ikna etmeye çalışmıştı. İki İslamcı kadın hareketi farklı yollar takip ediyor olsalar da el-Gazali çok geçmeden Hasan el-Benna'nın sadık bir takipçisi haline geldi.

1950'lerde el-Gazali hapisteki Seyyid Kutub'un kız kardeşleriyle görüştü ve kendisine kitap yayımlanmadan önce *Dönüm Noktası*'nın bir nüshasını verdiler. Okuduklarından çok etkilenen el-Gazali kendisini Kutub'un manifestosunda öngördüğü öncü olmaya adadı – Mısır toplumunu İslam kanunlarını kabul etmeye hazırlama. Hz. Muhammed'in ilk islam devletini kurmak için Medine'ye gitmeden önce on üç yıl Mekke'de kalması gibi Kutub'un takipçileri de Mısır'ın ideal bir İslam toplumuna dönüşmesi için on üç yıl süre tanıdılar. "On üç yıl boyunca gençleri, yaşlıları, kadın ve çocukları İslami eğitime tabi tuttuktan sonra kapsamlı bir ölçüm yapılmasına karar verildi. Eğer bu ölçüm sonucunda takipçilerin en az yüzde yetmiş beşi İslam'ın bir yaşam tarzı olduğuna ve bir İslam devletinin kurulmasının gerekli olduğuna inanıyorsa böyle bir devletin kurulması çağrısında bulunacaktık," diye yazmıştı. Eğer yapılan ölçüm sonucunda desteğin daha az olduğu görülürse el-Gazali ve arkadaşları Mısır toplumunu dönüştürmek için bir on üç yıl daha çalışacaklardı.[503] Uzun vadede hedefleri Hür Subaylar rejimini devirmek ve onun yerine gerçek bir İslam devleti getirmekti. Nasır ve hükümeti ise iyice yayılmadan İslamcı tehdidi ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi.

1964 sonunda Mısırlı yetkililer, on yıllık mahkûmiyetin ardından, Seyyid Kutub'u hapishaneden salıverdiler. Zeynep el-Gazali ve diğer destekçileri Kutub'un serbest bırakılmasını kutladılar ve Mısır polisinin sürekli takibine rağmen onunla sık sık görüştüler. Çoğu kişi Kutub'un serbest bırakılmasının nedeninin onun vasıtasıyla benzer görüşte olan kişilerin tespit edilmesi olduğunu düşünüyordu. Ağustos 1965'te, sekiz aylık hürriyetin ardından Kutub, el-Gazali ve diğer yardımcılarıyla birlikte tekrar tutuklandı. Devlet Başkanı Nasır'a suikast tezgâhlamak ve Mısır devletini yıkmayı planlamakla suçlandılar. Uzun vadedeki amaçları kesinlikle Mısır hükümetinin yerine İslami bir rejim getirmek olsa da sanıklar devlet başkanının hayatına kastetmek gibi bir niyetleri olduğu yönündeki tüm suçlamaları reddettiler.

El-Gazali altı yılını hapiste geçirdi ve daha sonra, kadın ya da erkek, tüm İslamcıların maruz kaldığı korkunç işkenceleri anlatan bir kitap yazdı. Hapishanedeki ilk gününden itibaren şiddete maruz kalmıştı. "Gözlerime inanamadım ve böylesine insanlık dışı bir şeyi kabul edemeyip İhvan (Müslüman Kardeşler) üyelerinin havada asılı tutulması ve çıplak vücutlarının kırbaçlanmasını sesimi çıkarmadan izledim. Bazıları atıldıkları vahşi köpekler tarafından parçalandı. Diğerleri ise yüzleri duvara dönük halde sıralarının gelmesini bekledi."[504]

El-Gazali de bu vahşetten payını almıştı; kırbaçlandı, dövüldü, vahşi köpeklerin saldırısına uğradı, hücreye atıldı, uyutulmadı ve sürekli ölümle tehdit edildi, tüm bu yapılanların nedeni Kutub ve Müslüman Kardeşler'in diğer liderlerinin söz konusu komployu planladıklarına dair bir itiraf alabilmekti. On sekiz gün işkence gördükten sonra yeni tutuklanan iki kadın da el-Gazali'nin hücresine konulduğu zaman şahit olduğu dehşeti onlara kendi sözleriyle ifade edemeyip onun yerine "Ashab-ı Uhdud" hakkındaki Kur'an ayetlerini okudu. Bu ayetleri duyan kadınlardan birisi sessizce ağlamaya başladı; diğeri hayretle sordu: "Bunu kadınlara da yapıyorlar mı?"[505]

Seyyid Kutub ve takipçilerinin yargılanmasına Nisan 1966'da başlandı. Toplamda kırk üç İslamcı –Kutub ve el–Gazali de aralarındaydı– Mısır devletine karşı komplo kurmakla suçlandı. Devlet savcıları Kutub'un yazılarını ona karşı delil olarak kullandılar ve onu şiddet kullanarak Mısır devletini yıkmaya teşvik etmekle suçladılar. Ağustos 1966'da Kutub ve diğer iki sanık suçlu bulunup ölüm cezasına çarptırıldı. Zeynep el-Gazali'ye yirmi beş yıl ağır hapis cezası verildi.

Mısırlı yetkililer Kutub'u idam ederek onu sadece şehit mertebesine yükseltmekle kalmadılar, aynı zamanda, öldükten sonra çok daha fazla okunan Kutub'un yazılarındaki pek çok iddiayı da doğrulamış oldular. Kur'an tefsiri ve siyasi eylem planı olan *Dönüm Noktası* tüm İslam dünyasına yayıldı. 1960'larda ve 70'lerde yetişkin olan yeni bir nesil Kutub'un İslami adalet ve yenilenme fikrinden çok etkilendi. Üyeleri kendilerini bu görüşleri gerçeğe çevirmeye adadılar – barışçı ya da şiddet içeren tüm yolları kullanarak.

1960'larda İslamcı meydan okuyuş Mısır'dan Suriye'ye yayıldı. Müslüman Kardeşler'in etkisi ve Seyyid Kutub'un seküler hükümetlere yönelik eleştirisi bir araya gelerek Suriye'nin sözde cumhuriyet rejimini yıkmayı amaç edinmiş devrimci bir İslami hareketin doğmasına neden oldu. Bu mücadele Suriye'yi iç savaşın eşiğine getirdi ve Suriye'deki Hama şehrinde zirvesine erişmeden önce binlerce kişinin hayatına mal oldu.

Müslüman Kardeşler'in Suriye kolunun kurucusu olan Mustafa Sibai (1915-1964) Humusluydu. 1930'larda Mısır'da okuduğu sırada Hasan el-Benna'dan etkilenmişti. Suriye'ye döndükten sonra Sibai, Müslüman gençlik teşkilatlarını bir araya getirerek Suriye'deki Müslüman Kardeşler'i kurdu. Sibai, Müslüman Kardeşler bağlantılarını kullanarak 1943 seçimlerinde Suriye meclisinde bir sandalye kazandı. Bu noktadan itibaren Suriyeli Müslüman Kardeşler siyasi seçkinlerin görmezden gelemeyeceği kadar güçlü hale gelmişti, 1940'lar ve 1950'lerde artan şekilde seküler ve Arap milliyetçisi bir siyaset takip eden Suriye hükümeti üzerinde doğrudan etkileri olacak bir güce sahip olmadıkları halde.

Baas Partisi 1963'te Suriye'de iktidara geldiğinde Müslüman Kardeşler harekete geçti. Baas'ın politikaları sekülerdi ve din ile devletin kesin olarak ayrılmasını öngörüyordu. Partinin mezhepçi çeşitliliği dikkate alındığında bunda şaşılacak bir şey de yoktu. Suriye'nin nüfusunun büyük çoğunluğu Sünni Müslüman olsa da (yaklaşık yüzde yetmiş) Baas'ta seküler Sünni Müslümanlara ek olarak çok sayıda Hristiyan üye de bulunuyordu. Ayrıca Alevilerden de destek alıyordu. Şii İslam'ın bir kolu olan Aleviler Suriye'deki en büyük azınlıktı, toplam nüfusun yüzde on ikisini teşkil ediyorlardı. Yıllarca Suriye'nin Sünni çoğunluğu tarafından dışlanan Aleviler askeriye ve Baas vasıtasıyla 1960'larda Suriye siyasetinde ön plana çıkmışlardı.

Baas seküler, hatta ateist görüşlere sahip olduğundan, Suriye'nin "ahlaki çoğunluğu" olduğunu iddia eden, Müslüman Kardeşler'den artan bir tepki görmeye başlamıştı. Müslüman Kardeşler Aleviler'in siyasette ön plana çıkmasını Suriye'nin Sünni Müslüman kültürüne yönelik uzak bir tehdit olarak görüyorlardı ve mensupları, gerekirse şiddete başvurarak, bu hükümeti güçten düşürmeye karar vermişlerdi.

1960'ların ortalarında Kardeşler, Hama ve kuzeydeki Halep'te bir yeraltı direniş teşkilatı örgütlediler. İslamcı militanlar silah yığınağı yapıp tüm Suriye'deki lise ve üniversitelerden topladıkları gençleri eğitmeye başladılar. Hama'nın en karizmatik imamlarından biri olan Şeyh Mervan Hadid öğrencileri İslami yeraltı harekâtına dâhil etmede büyük başarı sergilemişti. Çoğu genç İslamcı için Hadid bir ilham kaynağı ve İslamcı eylemciler için de bir rol modeldi.[506]

Baasçı Suriye Hava Kuvvetleri Komutanı General Hafız Esad 16 Kasım 1970'te bir darbeyle iktidara gelince İslamcı yeraltı hareketi ve Suriye hükümetinin çatışması kaçınılmaz hale geldi. Alevi azınlığın bir üyesi olan Esad, Suriye'nin Sünni olmayan ilk lideriydi. Göreve geldiği ilk yıllarda Sünnilerin hassasiyetlerine de özen göstermeye çalıştı ama işe yaramadı. Suriye Devlet Başkanı'nın Müslüman olmasını şart koşmayan yeni anayasayı 1973 tarihinde kabulüyle din ve devlet meselesini yeniden hortlattı. Anayasa yüzünden Hama'da Sünni Müslümanlar şiddet içeren gösteriler düzenlediler. Nisan 1976'da Esad'ın Lübnan İç Savaşı'na Maruni Hristiyanların yanında ve ilerici Müslümanlar ve Filistin hareketi karşısında katılma kararı almasıyla İslamcılar daha da köpürdü.

Esad'ın Lübnan Savaşı'na müdahalesi Suriye'deki Sünni Müslümanların endişelenmesine neden olmuştu. 1970'te Esad'ın iktidara gelmesiyle Alevi egemen hükümet tarafından dışlanan pek çok kırgın Sünni, yeni rejimin Suriye'deki Aleviler ile Lübnan'daki Maruniler arasında bir "azınlık ittifakı" yaparak her iki ülkedeki Müslüman çoğunluğu baskı altına almayı planladıklarından şüphe etmeye başladılar. Sünni toplum ve hükümet arasındaki gerilim tırmanırken Esad Suriyeli Müslüman Kardeşler'in sindirilmesi emrini verdi. 1976'da yetkililer Hama'nın radikal imamı Şeyh Mervan Hadid'i tutukladılar. Şeyh açlık grevine başladı ve Haziran 1976'da da öldü. Yetkililer Hadid'in açlıkla kendisini öldürdüğünü iddia ettiler ama İslamcılar, hükümeti onu öldürmekle suçlayıp Mervan Hadid'in intikamını alacaklarına da yemin ettiler.

Suriyeli İslamcıların Esad rejimine misillemeye kalkışması üç yıl sürdü. Haziran 1979'da İslamcı gerillalar Halep'teki, öğrencilerinin çoğu Alevi olan –üç yüz yirmi öğrenciden iki yüz altmışı– bir harp okuluna saldırdılar. Teröristler tümü Alevi olan seksen üç öğrenciyi öldürdüler.

Akademiye yönelik saldırı, Müslüman Kardeşler ile Hafız Esad arasında iki buçuk yıl sürecek ve Suriye'yi terörizm ve karşı terörizm batağının içine çekecek bir savaşı da başlatmış oldu.

Suriye'deki Müslüman Kardeşler davalarının haklılığından emindiler ve Esad rejimiyle görüşmeyi ya da uzlaşmayı reddettiler. "İslam'ın ilkelerine olan hürmetimizden ötürü despotizmin her türünü reddediyoruz ve yerini bir başkası alsın diye Firavun'u devirmeye çalışmıyoruz," diyordu 1979 ortalarında Suriye şehirlerinde dağıtılan bir broşürde.[507] Söyledikleri Sedat rejimini yıkmak için mücadele eden ve Suriye'nin firavununa karşı ayaklanmış Hama'daki Suriyeli kardeşlerine moral desteği veren Mısır'daki İslamcıların söylediklerinden farklı değildi.

Uzlaşma mümkün olmayınca Devlet Başkanı'nın kardeşi Rıfat Esad liderliğindeki Suriye hükümeti içerisindeki şahinlere İslamcı asileri güç kullanarak bastırma yetkisi verildi. Mart 1980'de Suriyeli komandolar Halep ve Lazkiye arasındaki bir asi köyüne helikopterle indiler ve tüm köyde sıkıyönetim ilan ettiler. Bu harekâtta resmî rakamlara göre iki yüzden fazla köylü öldürüldü.

Kırsaldaki başarısından cesaret alan Suriye hükümeti, bir yıl önce askerî öğrenci katliamının gerçekleştiği, Halep şehrini işgal etmesi için yirmi beş bin asker gönderdi. Askerler İslamcı asileri desteklediklerı bilinen mahallelerdeki tüm evleri aradılar ve sekiz binden fazla şüpheliyi tutukladılar. Rıfat Esad içinde bulunduğu tankın taretinden şehir halkına Müslüman Kardeşler'i bu şehirden temizleyene kadar her gün bin kişiyi idam etmeye hazır olduğunu duyurdu.

Müslüman Kardeşler 26 Haziran 1980'de Devlet Başkanı Esad'a suikast girişiminde bulunarak karşılık verdiler. Esad, Afrikalı devlet adamlarını kabul ederken militanlar el bombaları atıp makineli tüfeklerle taradılar. Korumaları Esad'a kalkan oldu ve son anda ölümden kurtuldu. Ertesi gün Rıfat Esad bunun acısını çıkarmak için komandolarını Müslüman Kardeşler'in tutulduğu Tadmur Hapishanesi'ne gönderdi.

Genç bir Alevi komando olan İsa İbrahim Feyyat kendisine silahsız mahkûmları öldürme emri verilen bu görevi hiç unutmamıştı. Suriyeli

askerler sabah saat altıda helikopterle hapishaneye indiler. Yedi takıma ayrılmış yetmiş komando bulunuyordu ve her bir takım ayrı bir hücre bloğuna tahsis edilmişti. Feyyat ve askerleri görev yerlerine gidip işe koyuldular. "Hücre bloğunun kapısını bizim için açtılar. Altı ya da yedi kişi girip içerideki herkesi öldürdük, altmış ya da yetmiş kişi kadardı. Sadece ben on beş kişiyi öldürdüm." Hücreler makineli tüfek ateşi ve ölenlerin, "Allahu Ekber," sesleriyle yankılandı. Feyyat kurbanlarına hiç acımamıştı. "Toplamda beş yüz elli kadar Müslüman Kardeşler şerefsizini geberttik," demişti. Diğerleri öldürülenlerin sayısının yedi yüz ila bin yüz civarında olduğunu söylediler. Silahsız mahkûmlar çaresizce komandolara saldırıp birini öldürüp ikisini de yaralamayı başarmışlardı. Komandoların işi bittiğinde elleri ve ayaklarındaki kanları yıkamak zorunda kaldılar.[508]

Esad, Tadmur Hapishanesi'ndeki Müslüman Kardeşler'i öldürdükten sonra Suriye toplumunu Kardeşler'den arındırmaya koyuldu. 7 Temmuz 1980'de Suriye hükümeti Müslüman Kardeşler'e üye olmanın cezasının ölüm olduğunu söyleyen bir kanunu kabul etti. Yılmayan İslamcı direniş hareketi, aralarında Devlet Başkanı Esad'ın yakın dostlarının da olduğu Suriyeli devlet görevlilerine suikastlar düzenlemeye başladılar.

Suriye hükümeti buna cevaben Nisan 1981'de orduyu Müslüman Kardeşler'in kalesi Hama'ya gönderdi. Yüz seksen bin kişilik nüfusuyla Suriye'nin dördüncü büyük şehri olan Hama 1960'lardan beri İslami muhalefetin merkezi olmuştu. Askerler geldiğinde şehir halkı direniş göstermedi çünkü bunun da geçmiştekine benzer, insanların komandolar tarafından sorgulanıp gözdağı verileceği, bir harekât olduğunu düşündüler. Yanılmışlardı.

Suriye ordusu Hama halkına bir ders vermek için çocuk yaşlı gözetmeden önüne çıkanı öldürdü. Bir görgü şahidi katliamı Batılı bir gazeteciye şöyle tasvir etmişti: "Bir cesede denk gelmeden birkaç adım gidemiyordum. On ya da on beş ceset vardı. Aralarından geçtim. Uzun süre onlara baktım, inanamıyordum… Her ceset yığınında on beş, yirmi beş, otuz ceset vardı. Yüzleri tanınmaz haldeydi. Her yaştan insan bulunuyordu, on dörtten yukarısı, pijamalılar, gelebiyeliler (yerel bir giysi), çarıklılar, yalınayaklar."[509] Saldırıda yüz elli ila birkaç yüz kişi arasında öldürüldüğü tahmin edildi. İslamcılar ile hükümet güçleri arasında iki yıl süren çatışmalarda ölenlerin sayısı iki bin beş yüzü geçmişti.

Müslüman Kardeşler ordunun Hama Katliamı'na misliyle mukabele edip Suriye'nin büyük şehirlerindeki sivillere karşı terör saldırıları düzenlediler. İslamcılar savaş alanını kuzeydeki Halep, Lazkiye ve Hama'dan başkent Şam'a taşıdılar. O yılın ağustos ve kasım ayları arasında Suriye başkenti Müslüman Kardeşler'in yerleştirdiği bombalarla sarsıldı, bu saldırılardan en büyüğü 29 Kasım'da iki yüz kişinin ölmesine beş yüz kişinin yaralanmasına neden olan bombalı araç saldırısıydı – o tarihe kadar Arap dünyasında tek bombanın neden olduğu en büyük kayıptı.

Ekim 1981'de Enver Sedat'ın suikasta kurban gitmesi Devlet Başkanı Esad'ın elli birinci doğum gününe denk geldi; Suriyeli İslamcılar dağıttıkları broşürlerde onun da akıbetinin aynı olacağını söylediler. Esad, hareketin kökünü kazımak için kardeşi Rıfat'a Müslüman Kardeşler'in kalesi Hama'da bir temizlik harekâtı başlatması emri verdi.

2 Şubat 1982'de Suriye hükümeti Hama'daki kalelerinde bulunan Müslüman Kardeşler'e savaş açtı. Helikopterle komandoları şehrin dışındaki tepelere taşıdılar. Nisan 1981'de ordunun yaptığı katliam nedeniyle bu sefer şehir halkı tetikteydi ve İslamcılar helikopterlerin geldiklerini gördükleri zaman hemen harekete geçtiler. "Allahu Ekber," diye bağıran Müslüman Kardeşler Suriye devletine karşı silahlı ayaklanma başlattılar. Şehirdeki camilerin, normalde ezan okumak için kullanılan hoparlörlerinden cihat çağrısı yapıldı. Müslüman Kardeşler'in lideri şehir halkından "kâfir" Esad rejimini devirmesi için harekete geçmesini istedi.

Şafakta askerlerin ilk dalgası geri çekiliyordu ve İslamcılar saldırıya geçip Hama'daki devlet görevlileri ve Baas mensuplarını öldürdüler. İlk başarılar asilerin zafer kazandıkları gibi bir yanılgıya kapılmalarına neden oldu. İlk dalga olarak gelen komandoların arkasında tanklar ve uçakların desteklediği on binlerce asker yer alıyordu. Bu, hükümetin kaybetmeyi göze alamayacağı ve asilerin de kazanabilecekleri araçlara sahip olmadıkları bir savaştı.

İlk hafta Müslüman Kardeşler, Suriye ordusunun taarruzunu savuşturmayı başardılar. Ama ordunun ateş gücü etkisini gösterdi, tank ve toplar binaları yerle bir edip müdafileri enkazın altına gömdüler. Şehir sonunda düştüğünde Hama halkından Müslüman Kardeşler'i desteklediğine dair en ufak bir şüphe dahi duyulan kişiler tutuklandı, işkence edildi ya da öldürüldü. *New York Times* muhabiri Thomas Friedman çatışmadan iki hafta sonra Hama'ya girdiğinde şehrin buldozerler ve silindirlerle yerle bir edilmiş olduğunu gördü. Yaşanan insan kaybı bundan

da feciydi. "Savaştan sağ çıkmayı başaran Hama'daki tüm Müslüman görevliler –şeyhten öğretmene ve müezzine kadar– bir şekilde ortadan kaldırıldı; çoğu hükümet karşıtı sendika liderlerinin akıbeti de benzer oldu," diye yazmıştı Friedman.[510]

Günümüzde Şubat 1982'de Hama'da kaç kişinin öldüğünü kimse bilmiyor. Gazeteciler ve uzmanlar ölü sayısının on bin ila yirmi bin civarında olduğunu tahmin ediyorlar. Oysaki Rıfat Esad otuz sekiz bin kişiyi öldürmekle övünmüştü. Esad kardeşler tüm dünyanın, rakiplerini ezdiklerini ve Suriye'deki Müslüman Kardeşler'e bir daha toparlanamayacakları bir darbe indirdiklerini bilmesini istiyorlardı.

İslamcılar ve firavunlar arasındaki çatışma eskisinden de beter bir hal almıştı. Mısırlı yetkililer işkence ve İslamcı muhaliflerin infazına başvururken Suriye rejimi toplu imhayı denemişti. İslamcıların böyle güçlü rakipleri devirmesi için daha eğitimli, planlı ve disiplinli olmaları gerekiyordu.

İslamcılar, Suriye ve Mısır'da edindikleri tecrübelerden suikast ve kışkırtmayla bu devletleri yıkmalarının mümkün olmadığını gördüler. Sekülerizmi yıkıp yerine İslam devletini getirmek isteyen İslamcıların başka bir yer bulmaları gerekecekti. Lübnan'daki iç savaş İslamcılara hayallerindeki İslam toplumunu kurmak için aradıkları fırsatı verdi. 1979 Sovyet işgali sonrası Afganistan da diğer bir seçenek haline geldi. İki örnekte de İslamcı gruplar mücadelelerini uluslararası arenaya taşıyıp bölgesel güçlerle mücadele hedeflerini İsrail, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği gibi küresel düşmanları da kapsayacak şekilde genişlettiler. Devletlerin iç güvenlik meselesi olarak başlayan şey küresel bir güvenlik meselesi haline geldi.

23 Ekim 1983 Pazar günü yakın aralıklarla patlayan iki bomba Beyrut'u temelinden sarstı. Üç yüz kişi saniyeler içerisinde hayatını kaybetti: iki yüz kırk bir Amerikalı asker, elli sekiz Fransız paraşütçü, altı Lübnanlı sivil ve iki canlı bomba. ABD Deniz Piyadeleri Iwo Jima'dan, Fransızlar ise Cezayir Savaşı'ndan beri bir günde bu kadar ağır zayiat vermemişler ve canlı bombalar Lübnan'daki çatışmanın yapısını değiştirmişlerdi.

Canlı bombalar hedeflerine tonlarca patlayıcı yüklü kamyonlarla yaklaşmışlardı. Biri Beyrut Uluslararası Havaalanı'ndaki beton bir bina olan ABD Deniz Piyadeleri Kışlası'nın hizmetli girişinden sabah 6.20'de girmişti. Hızını artırmış ve metal kapıları kırıp geçmişti. Şaşıran nö-

betçiler onu durdurmak için silahlarını doldurmaya bile fırsat bulamadılar. Hayatta kalanlardan biri kamyonun hızlanarak gidişini izlemişti. Patlamadan sonra tek hatırladığı "adamın kamyonla yanımdan geçip giderken gülümsediğiydi."[511] Sürücü Amerikan tesisine girebildiği için gayet memnundu, bu patlamanın kendisine cennetin kapılarını açacağından hiç şüphesi yoktu.

Patlama öyle şiddetliydi ki binayı temelinden ayırdı; tesis iskambil kâğıdından yapılmış gibi yıkıldı. Isı yüzünden bodrumdaki cephaneliğin infilak etmesiyle enkaz bir kez daha sarsıldı.

Beş kilometre kuzeyde diğer bir canlı bomba, kamyonuyla Fransız paraşütçülerin karargâh olarak kullandığı yüksek binanın altındaki park yerine girdi. Patlayıcıları ateşleyip binayı yerle bir ederek elli sekiz Fransız askerini öldürdü. Enkaza patlamadan hemen sonra ulaşan gazeteci Robert Fisk yıkımın boyutlarını tariften aciz kalmıştı. "Yedi metre derinliğinde ve on beş metre çapında dumanı tüten bir krater gördüm. Binanın dokuz katı hemen yanında tuhaf bir sandviç gibi üst üste yığılmıştı. Patlama dokuz katı yerinden söküp altı metre yana taşımıştı. Tüm yapı havalanıp tekrar konmuştu. Binanın olduğu yerde ise krater bulunuyordu. Böyle bir şey nasıl olabilir?"[512]

Savaşın harap ettiği Lübnan için bile 23 Ekim 1983'te yaşanan tahribat şoke ediciydi. Ayrıca bu eylem önceden misli görülmemiş ve herkesi derin endişeye sevk eden bir planlama ve disiplinin varlığına da işaret ediyordu. Günümüzde bunun el-Kaide saldırılarının temel niteliği olduğunu söyleyebiliriz – hareketin ilk saldırısından on yıl önce.

Beyrut'ta Amerikan deniz piyadeleri ve Fransız paraşütçülere yönelik saldırıyı kimin düzenlediği hâlâ öğrenilebilmiş değil ama baş şüpheli kendisine İslami Cihat adını veren yeni bir örgüttü. Temmuz 1982'deki ilk eylemlerinden birisinde İslami Cihat mensupları Beyrut Amerikan Üniversitesi Dekanı David Dodge'u kaçırmıştı. Ayrıca Nisan 1983'te Beyrut'taki Amerikan büyükelçiliğini yerle bir edip, 63 kişiyi öldürüp yüzden fazla kişiyi de yaralayan bombalı araçla yapılan saldırıya da onlar üstlenmişti.

Lübnan İç Savaşı'na radikal yeni unsurlar dâhil olmaya başlamıştı. İslami Cihat, İran'la işbirliği yapan Lübnanlı Şii bir örgüttü. İslami Cihat adına yabancı basın ajansını arayan kimliği meçhul bir şahıs temmuz ayında Amerikan elçiliğinin bombalanmasının, "İran Devrimi'nin dünya üzerinde emperyalistlere karşı yürüttüğü mücadelenin bir parçası"

olduğunu söylemişti. Anlaşılan o ki İran, Lübnan'da tehlikeli dostlar edinmişti. "Lübnan'daki emperyalistlere saldırmaya devam edeceğiz," demişti İslami Cihat'ın sözcüsü, "buna çok uluslu güçler de dâhildir." Ekim saldırısının ardından İslami Cihat tekrar sorumluluğu üstlendi. "Bizler Allah'ın askerleriyiz ve ölümden korkmayız. Biz ne İranlıyız ne Suriyeli ne de Filistinliyiz," demişti. "Bizler Kur'an'ın ilkelerine göre hareket eden Lübnanlı Müslümanlarız."[513]

Lübnan'daki savaş Suriye'nin müdahale ettiği 1977 ile 1983'teki intihar saldırıları arasında çok daha karmaşık bir hale gelmişti. Lübnanlı gruplar arasında Filistinlilerin de dâhil olduğu bir iç savaş olarak başlayan şey 1983'te Suriye, İsrail, İran, Avrupa ve Birleşik Devletler'i de doğrudan içine çeken bölgesel bir çatışma haline gelmişti. Irak, Libya, Suudi Arabistan ve Sovyetler Birliği gibi pek çok ülke de farklı milisleri destekleyip onlara silah sağlayarak dolaylı olarak iştirak etmişti.

Bu savaş Lübnan'daki farklı gruplar arasındaki güç dengesini de kökünden değiştirmişti. 1976 yılında Arap Birliği barış gücünün bir parçası olarak Lübnan'a giren Suriye ordusu başta Kemal Canbulat'ın liderliğindeki solcu Müslümanların kazanmasına mani olmak için Maruni Hristiyanları desteklemişti. Suriye, Lübnan'daki hâkim konumunu kimseyle paylaşmak istemiyordu ve iç savaşta bir grubun diğerine karşı zafer kazanmasına müsaade etmedi. Bu politika nedeniyle Suriye sürekli olarak yeni ittifaklar kurmaya yöneldi. Suriye ordusu solcu Müslüman milisleri yendikten kısa süre sonra Lübnan'da yükselen yeni güç olan Şii Müslümanlarla ittifak yapıp Marunilere saldırdı.

Siyasi seçkinlerin uzun zamandır dışladıkları Şiiler ancak Lübnan İç Savaşı'nın başlamasının ardından Lübnan'da farklı bir cemiyet olarak ortaya çıkmışlardı. 1970'lere gelindiğinde Şiiler sayı açısından Lübnan'daki en büyük gruptu ama hem en fakirdiler hem de siyasi görüş bakımından diğer mezheplerden uzaktılar. Lübnanlı Şiilerin geleneksel merkezleri ülkenin en fakir kısımlarıydı – Güney Lübnan ve Bekaa Vadisi'nin kuzeyi. Kırsalda fakirlikten kaçan Şiiler iş aramak için Beyrut'un güneyindeki gecekondu mahallelerine gelmeye başladılar.

1960'larda ve 70'lerde çoğu Şii, Baas, Lübnan Komünist Partisi ve Suriye Sosyal Milliyetçi Parti gibi sosyal reform sözü veren seküler partileri desteklemeye başladı. 1970'lerde Musa el-Sadr adında karizmatik bir Lübnan menşeli İranlı imam, Şiileri Mahrumlar Hareketi (Harekât el-Mahrumin) adı altında bir araya getirdi ve Lübnanlı Şiilerin

desteğini kazanma hususunda solcu partilerle rekabet etmeye başladı. 1975'te Lübnan'da iç savaşın patlak vermesinin ardından Mahrumlar Hareketi, Emel adındaki kendi milis kuvvetini kurdu. Lübnan Savaşı'nın ilk safhalarında Emel, Kemal Canbulat önderliğindeki Millî Hareket'e bağlı solcu Müslüman partilerin safında yer aldı. Ama çok geçmeden Musa el-Sadr'ın Canbulat'la arası açıldı ve Dürzi lideri Şiileri yem olarak kullanmakla itham etti – Sadr'ın tabiriyle "Hristiyanlarla son Şii'ye kadar savaşıyordu."[514] 1969'dan beri Güney Lübnan'ı İsrail'e saldırmak için üs olarak kullanan Filistinlilerle de Emel'in arası açılmaya başlamıştı. Şii halkı hem Filistinlilerin eylemlerinin sonucunda İsrail'in düzenlediği misilleme saldırılarından zarar görüyordu hem de Filistin'in Güney Lübnan üzerindeki artan kontrolü gittikçe rahatsız edici olmaya başlamıştı.

1976'ya gelindiğinde Emel, Canbulat'la ve Filistin hareketiyle ittifakı bozdu ve güneyde Filistinlileri dengeleyecek tek güç olarak gördükleri Suriye'nin yanında yer almaya başladılar. Lübnan'da günümüzde de devam eden Şiiler ile Suriye arasındaki işbirliği o tarihte başlamıştır.

1979'daki İran Devrimi ve İslam Cumhuriyeti'nin kurulması Lübnan'daki Şii siyasetini değiştirdi. Lübnanlı Şiiler asırlarca geriye giden inanç ve kültür bağlarıyla birbirlerine bağlıydılar. Musa el-Sadr da Lübnan kökenli bir İranlıydı ve siyasi görüşleri İran'daki İslam devrimcilerinden pek de farklı değildi.

El-Sadr'ın ömrü İran Devrimi'ni görmeye vefa etmedi. 1978'de Libya'ya düzenlediği bir gezi sırasında ortadan kayboldu ve orada öldürüldüğü kabul edildi. 1979 İran Devrimi sayesinde Güney Lübnanlı Şiiler liderlerinin kaybolmasına henüz alışamamışken ve en çok ihtiyaç duydukları zamanda pek çok yeni lidere sahip oldular. Güney Beyrut'taki gecekondu mahallelerinde ve Baalbek'teki Roma harabelerinde Ayetullah Humeyni'nin yanında Musa el-Sadr'ın da resmi yer alıyordu. İranlılar, devrimlerini ihraç etmenin ilk bölümü olarak, Lübnanlı Şiilere cesaret vermek ve nüfuzlarını güney Irak, Doğu Suudi Arabistan, Bahreyn ve Lübnan gibi Şii Arap kültürü merkezlerine yayabilmek için ellerinden geleni yaptılar. Bu ağ sayesinde İran rakiplerine ve düşmanlarına baskı uygulayabilirdi – özellikle ABD, İsrail ve Irak'a.

1979 İran Devrimi'nin ardından ABD-İran ilişkileri hızla bozuldu. Yeni İran hükümeti geçmişte Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi desteklediklerı için Amerikan yönetimine güvenmiyorlardı. ABD hükümeti

tahttan indirilen Şahın tedavi maksadıyla (kanser hastasıydı) ABD'ye girmesine izin verince bir grup İranlı öğrenci 4 Kasım 1979'da Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliği'ni basıp elli iki Amerikalı diplomatı rehin aldı. ABD Başkanı Jimmy Carter, İran'ın varlıklarını dondurdu, İslam Cumhuriyeti'ne ekonomik ve siyasi müeyyideler uyguladı ve hatta rehineleri kurtarmak için bir tahliye harekâtı düzenlemeyi bile düşündü – hiçbiri işe yaramadı. Diplomatları dört yüz kırk dört gün boyunca rehin tutulan Amerikan hükümeti çaresizdi ve küçük düşmüştü. Kasıtlı şekilde Jimmy Carter'ın seçim kampanyasını baltalamak için rehin tutulmaya devam edilen diplomatlar ancak Ocak 1981'de Ronald Reagan başkan olduktan sonra serbest bırakıldılar. Bu jest Reagan hükümetini İran'a yaklaştırmaya yetmedi ve rehine krizinin neden olduğu hasar o tarihten sonra da Amerikan-İran ilişkilerine zarar vermeye devam etti. Yeni İran rejimi Amerika'yı Büyük Şeytan ve tüm Müslümanların düşmanı ilan etti. Reagan yönetimi –ve sonrasında gelenler– İslam Cumhuriyeti'ni serseri devlet olarak damgalayıp, İran'ı tecrit edip rejimi devirmek için ellerinden geleni yaptılar.

1980'de İran-Irak Savaşı'nın başlaması İran Cumhuriyeti ve Birleşik Devletler arasındaki husumeti daha da artırdı ve bunun acı sonuçlarına Lübnan'da şahit olundu. 1978'den beri devlet başkanı Saddam Hüseyin tarafından yönetilen Irak, 22 Eylül 1980'de savaş ilan etmeden kuzey komşusunu işgal etti. Hüseyin ülkenin devrim dolayısıyla içinde bulunduğu siyasi karışıklık ve rehine krizi nedeniyle uluslararası arenadaki yalnızlığından istifade ederek İran topraklarındaki tartışmalı su yolları ve zengin petrol yataklarını ele geçirmek istemişti. Açık ara farkla Modern Orta Doğu tarihinin en yıkıcı savaşı olan İran-Irak Savaşı sekiz yıl (1980-1988) sürdü ve dünya savaşlarını akla getiren taktiklerin –siper savaşları, gaz ve kimyasal silah, şehirlere yönelik hava ve füze saldırıları– sonucunda beş yüz bin ila bir milyon kişinin ölümüne neden oldu. İranlıların, Iraklıları topraklarından çıkarıp karşı saldırıya geçmeleri iki yıl sürmüştü. Savaş İran'ın lehine dönmeye başlayınca Birleşik Devletler, Irak'a, ülkenin Sovyetler Birliği'yle yakın ilişkileri olduğunu bilmesine rağmen açıktan destek vermeye başladı. 1982'den itibaren Reagan hükümeti Saddam Hüseyin'e İran'a karşı yürüttüğü savaşta silah, istihbarat ve ekonomik destek vermeye başladı. Bu İran'ın Amerika'ya yönelik düşmanlığını daha da biledi ve İranlılar bölgede Amerika'ya

darbe indirebilmek için ellerindeki her fırsatı değerlendirdiler. Lübnan çok geçmeden İran-Amerika mücadelesinin arenası haline gelecekti.

İran'ın Lübnan'da iki müttefiki bulunuyordu – Şiiler ve Suriye. İran-Suriye ittifakı çoğu açıdan mantığa aykırıydı. Kendi İslami hareketiyle kıyasıya bir mücadeleye tutuşmuş seküler ve milliyetçi bir devlet olan Suriye'nin Arap olmayan İran İslam Cumhuriyeti'yle ittifak yapması pek beklenir şey değildi. İki ülkeyi birbirine bağlayan ise ortak menfaatleri olmuştu – bilhassa Irak, İsrail ve Birleşik Devletler'e karşı besledikleri ortak düşmanlık.

1970'lerde Irak ve Suriye, Arap dünyasının liderliğini alabilmek için müthiş bir rekabete tutuşmuşlardı. İki ülke de Arap milliyetçisi Baas Partisi'nin rakip türevleri tarafından tek partiyle yönetilen devletlerdi. Sonuç olarak Baas aslında Irak ve Suriye'nin amaç ve ülkü birliğini olumsuz yönde etkilemişti. İki Baas devleti arasındaki husumet öyle bir noktaya geldi ki Suriye, Irak'a karşı yürüttüğü savaşta İran'ın safında yer almak için diğer Arap devletleriyle bağlarını kopardı. Buna karşılık olarak İran, İsrail'e karşı yürüttüğü mücadelede Suriye'ye silah, para ve takviye gönderdi. Suriye ve İran ittifakı, Suriye ve İran'ı Lübnan'daki Şiilere bağlayan bir üçlü ilişkinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu üçlüyü harekete geçirecek hadise ise 1982 yazında İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi olacaktı.

İsrail'in 1982 tarihinde Lübnan'ı işgal etmesi Lübnan çatışmasında yeni bir sayfa açtı. Şiddet ve yıkım daha önce görülmemiş seviyelere çıktı. Üstelik Lübnan'ı işgal ederek İsrail de doğrudan Lübnan'daki mezhep çatışmalarının bir parçası haline gelmiş oldu. İsrailliler sonraki on sekiz yıl Lübnan'da kaldılar ve bunun iki ülke için de kalıcı sonuçları oldu.

İsrail'in Lübnan işgalini tetikleyen olay İngiliz topraklarındaki bir saldırıydı. Haziran 1982'de Ebu Nidal terör örgütü –FKÖ'nün Londra diplomatı Said Hammami'yi 1978 yılında öldüren örgüt– Londra'daki oteli dışında İsrail Büyükelçisi Şolomo Argov'u öldürmeye kalktı. Her ne kadar Ebu Nidal, Arafat ve FKÖ'nün şiddetle karşı olduğu başına buyruk bir örgüt olsa da ve FKÖ, İsrail'le arasındaki ateşkese riayet etse de İsrail hükümeti suikast teşebbüsünü mazeret göstererek Lübnan'daki FKÖ'ye karşı savaş ilan etti.

İsrail Başbakanı Menahem Begin ve onun militan Savunma Bakanı General Ariel Şaron'un, FKÖ ve Suriye'yi Lübnan'dan kovarak Orta

Doğu'yu yeniden şekillendirme gibi iddialı planları vardı. Begin, Lübnan'daki Hristiyanların İsrail'in doğal müttefiki olduğuna inanıyordu ve 1977'de iktidara geldiğinden beri onun Likut hükümeti sağcı Maruni Falanjist Partisi'yle yakın ilişkiler kurmuştu (tahmin edileceği gibi bunun Maruni-Suriye ilişkileri üzerinde de menfi etkisi olacaktı).[515] Falanjist milisler talim için İsrail'e getirildi ve Hristiyan savaşçılara yüz milyon dolarlık silah, mühimmat ve üniforma tedarik edildi.

Begin, FKÖ ve Suriye'yi ülkeden sürerse ve Falanjist Partisi'nin kurucusu Pierre Cemayel'in oğlu Beşir Cemayel başkan olursa Lübnan'la kalıcı bir barış anlaşması yapabileceğine inanıyordu. Mısır'la barış yaptıktan sonra Lübnan'la da barış yapmayı başarabilirse Suriye tecrit edilmiş olacak ve İsrail dilediği gibi 1967 Savaşı'nda işgal etmiş olduğu Filistinlilerin Batı Şeria'daki topraklarını ilhak edebilecekti. Hem stratejik hem de ideolojik nedenlerle Likut hükümeti, ısrarla İncil'deki isimleri olan Yahudiye ve Samiriye diye hitap ettikleri, Batı Şeria'yı İsrail devletine katmayı kafaya koymuşlardı. İsrail Batı Şeria'yı almak istese de onun Arap halkını almak istemiyordu. Şaron'un buna bulduğu çözüm Filistinlileri Batı Şeria'dan kovarak onları Kral Hüseyin'i devirip, nüfusunun yüzde altmışı zaten Filistinli olan Ürdün'ün yönetimini ele geçirmeye teşvik etmekti. Şaron buna "Ürdün seçeneği" adını vermişti.[516]

Bu iddialı planlar ancak sonunda verilecek kayıplara dikkat edilmeden askerî güç kullanılarak hayata geçirilebilirdi. İlk adım Lübnan'daki FKÖ varlığını ortadan kaldırmak olacaktı ve Londra'daki suikast teşebbüsü de Likut'a aradığı bahaneyi verdi. Hemen ertesi gün, 4 Haziran 1982'de, İsrail savaş uçakları ve gemileri Güney Lübnan ve Batı Beyrut'u bombalamaya başladılar. 6 Haziran'da İsrail kara birlikleri "Celile Barış Harekâtı" adı altında Lübnan'a girdiler. Sonraki on hafta boyunca BM rakamlarına göre İsrail işgali nedeniyle, büyük çoğunluğu siviller olmak üzere, on yedi bin Lübnanlı ve Filistinli öldü ve otuz bini yaralandı.

İsrail elindeki tüm güçle Lübnan'a yüklenmişti. Lübnan şehir ve kasabaları havadan ve karadan bombalanırken İsrail ordusu hızla ilerleyip güneydeki Fakhani bölgesinde FKÖ karargâhının olduğu Beyrut'u kuşattı. Beyrut sakinleri İsrail, Filistin ve Suriyelilerin arasındaki çatışmanın ortasında kaldı. İsrail'in asıl hedefi FKÖ'nün liderleriydi, Yaser Arafat ve kurmaylarını öldürüp hareketin kökünü kurutmak istiyorlardı. Arafat suikasta kurban gitmemek için sürekli yer değiştirdi. Sığındığı bildirilen binaların tümü İsrail savaş uçaklarının hedefi oldu.

1974'te BM'de yaptığı konuşmada Arafat'a yardımcı olan Lina Tabbara, Müslümanların elindeki Batı Beyrut'ta yaşıyordu ve iç savaşın ilk safhasından sağ kurtulmayı başarmıştı. Evliliği yürümemiş ve tekrar kızlık soyadı olan Mikdadi'yi kullanmaya başlamıştı. 1982 kuşatması sırasında Batı Beyrut'ta olan Mikdadi, Arafat'ın birkaç dakika önce çıktığı bir binanın yerle bir edildiğine şahit olmuştu. "Daha önce binanın olduğu yerde, parkın hemen arkasında, hiçbir şey olmadığını gördüm. Oraya koştum. Sekiz katlı bina dümdüz olmuştu. İnsanlar korku içinde kaçışıyor ve kadınlar ağlayarak çocuklarını arıyorlardı."[517] Mikdadi'nin dediğine göre Arafat'ın kısa süre önce çıktığı binanın tahrip edilmesi iki yüz elli kişinin ölümüne neden olmuştu. Arafat'ın komutanlarından biri bu saldırının Arafat'ı çileden çıkardığını söylemişti. "Enkazın altında gömülü çocuklar ne suç işlemişti?" diye sordu Arafat. "Tek suçları birkaç kez gittiğim bir binada olmaktı." Bunun üzerine Arafat bir daha hiçbir binaya girmeyip araçlarda uyudu.[518]

On hafta boyunca yaşanan tarifsiz vahşete rağmen kuşatma devam etti. Hayatta kalanlar her gün yüzlerce hava akını yapıldığını söylediler. Saklanacak bir yer yoktu. Kayıplar on binleri aşarken dünya basını Beyrut kuşatmasını sona erdirmesi için İsrail'e yüklenmeye başladı. Ağustos 1982'de vahşet zirvesine ulaştı. 12 Ağustos'ta İsrail on bir saat boyunca aralıksız hava akını düzenledi ve Batı Beyrut'a binlerce ton bomba yağdırdı. Yaklaşık sekiz yüz ev yıkıldı ve beş yüz kişi öldü. ABD Başkanı Ronald Reagan, İsrail Başbakanı Begin'i arayıp onu saldırıyı durdurmaya ikna etti. "Başkan Reagan," diye sordu Mikdadi alaycı bir şekilde, "neden daha önce aramadınız?"[519]

Begin, Amerikan baskısı sonucu pes etti ve Reagan yönetimi İsrail ile Filistin arasında tam ateşkes ilan edilmesini sağladı. FKÖ savaşçıları deniz yoluyla Beyrut'tan çekilecek ve Amerikan, Fransız ve İtalyan askerlerinden oluşan uluslararası bir kuvvet İsrail'in yerini alacaktı.

Ateşkesin ilk safhası sorunsuz uygulandı. Fransız askerleri 21 Ağustos'ta Beyrut Havalimanı'nın kontrolünü almak için geldiler. Ertesi gün FKÖ savaşçıları deniz yoluyla tahliye edilmeye başlandı. Tahliye edilen Filistinlilerin güvenliğinden endişe ediliyordu. Çoğu Lübnanlı, Filistin hareketine düşman olmuştu, iç savaşın ve 1978 ve 1982'deki İsrail işgallerinin sorumlusunun onlar olduğunu düşünüyorlardı. Ama yarı Filistinli olan Lina Mikdadi, Filistinlilere elveda demek için toplanma noktasına gittiğinde Batı Beyrutlu pek çok kişinin de kendisiyle aynı

şeyi yapmak için geldiğini gördü. "Kadınlar peşlerinden pirinç atmak için artık çerçeveleri olmayan camlardan sarkmışlardı; yarısı yıkılmış balkonlardan el salladılar. Çoğu geçip giden kamyonları izlerken ağladı. Filistinliler şehir stadyumunda çocukları, eşleri ve anne babalarıyla daha önce vedalaşmışlardı."[520]

Tahliye edilen Filistinli savaşçılar Arap ülkeleri arasında pay edildi – Yemen, Irak, Cezayir, Sudan ve FKÖ'nün yeni karargâhının kurulacağı Tunus. Beyrut'tan sürülmeleri FKÖ'nün etkin bir kuvvet olarak oradaki mevcudiyetine son vermişti. Yaser Arafat 30 Ağustos'ta en son giden kişi oldu ve onun gidişiyle Beyrut kuşatması da sona erdi. Süreç sorunsuz işlemişti ve başta otuz günlüğüne gelen uluslararası güçler görevlerinin tamamlandığını düşünerek on gün erken ayrıldılar. Son Fransız askeri 13 Eylül'de Lübnan'dan ayrıldı.

Giden Filistinli savaşçılar tüm ailelerini arkalarında bırakmışlardı. Çok uluslu gücün ana görevi geride kalan Filistinli savaşçıların ailelerinin emniyetini sağlamaktı. Bu gücün gitmesiyle Filistin mülteci kamplarındaki bu insanları koruyacak hiç kimse kalmadı.

FKÖ'nün Lübnan'dan çekildiği sırada Lübnan Meclisi yeni cumhurbaşkanını seçmek için 23 Ağustos'ta toplandı. İç savaş nedeniyle 1972'den beri parlamento seçimi olmamıştı. Vekillerin sayısı yaşanan ölümler nedeniyle doksan dokuzdan doksan ikiye inmişti ve sadece kırk beşi o tarihte Lübnan'daydı. Sadece bir kişi aday oldu: sağcı Maruni Falanjist Partisi'nden İsrail'in dostu Beşir Cemayel. Lübnan'ın övülen demokrasisi işte bu hale gelmişti. Yine de savaştan bıkmış ve pragmatik Lübnanlılar için Cemayel gayet uygun bir başkan adayıydı. İsrail ve Batı'yla olan yakın ilişkileri sayesinde Lübnan nihayet aradığı huzuru bulabilirdi. Cemayel seçildiğinde Lübnan genelinde büyük bir sevinçle karşılandı.

Beşir Cemayel'in cumhurbaşkanlığı kısa sürdü – Lübnan barışının da öyle. 14 Eylül'de Doğu Beyrut'taki Falanjist Partisi genel merkezi bombalandı ve Cemayel hayatını kaybetti. Saldırıda Filistinlilerin parmağı olduğuna dair bir delil yoktu; iki gün sonra Şam yanlısı Suriyeli Sosyalist Millî Partisi üyesi Habip Şartuni adında genç bir Maruni tutuklandı ve suçunu itiraf edip Cemayel'in İsrail'le işbirliği yaptığı için bir hain olduğunu söyledi. Ama yedi yıl süren iç savaş boyunca falanjistler, Filistinlilerden öyle bir nefret etmişlerdi ki liderlerinin öldürülmesinin hıncını Filistin mülteci kamplarından çıkardılar.

Çok uluslu güce ait Amerikan, Fransız ve İtalyan askerler otuz günlük görevlerini erken bırakmayıp orada olsalar silahsız mültecilere gereken korumayı sağlayabilirlerdi. Bunun yerine kamplar Cemayel'in öldürülmesinin ardından Beyrut'u tekrar işgal eden İsrail ordusunun korumasına bırakıldı. 16 Eylül akşamı İsrail Savunma Bakanı Ariel Şaron ve Genelkurmay Başkanı Rafael Eytan, Filistin mülteci kamplarına falanjist milislerin girmesine yetki verdiler. Sonrasında da silahsız ve masum siviller katledilerek insanlığa karşı bir suç işlendi.

Sabra ve Şatilla kamplarındaki katliamı Maruni milisler yapmış olsa da kamplara girmelerine, bütün giriş noktalarını ellerinde tutan İsrail askerleri izin vermişlerdi. İsrailliler, Maruni milislerin Filistinlilerle arasındaki husumeti gayet iyi biliyorlardı. Falanjistlerin kamplara girdikten sonra yaptıkları telsiz konuşmalarından da niyetlerinin ne olduğunu anlamak mümkündü. Bir İsrailli teğmen bir falanjist milis ile Maruni komutanı Elias Hobeyka arasındaki konuşmayı takip etti. Hobeyka, Filistinlilerin Ocak 1976'da Hristiyanların kalesi Damour'u kuşatmaları sırasında nişanlısını ve bazı akrabalarını kaybetmişti. Filistinlilere duyduğu nefretin bir benzeri yoktu. Milis, Hobeyka'ya Arapça olarak elli kadın ve çocuk bulduğunu söyleyip ne yapması gerektiğini sormuştu. İsrailli teğmenin söylediğine göre Hobeyka telsizden şu cevabı vermişti: "Bir daha bana böyle bir soru sorma. Ne yapacağını biliyorsun." Bunun üzerine milisler gülmeye başladılar. İsrailli teğmen, milisin bundan "kadın ve çocukları öldürmesi gerektiğini anladığını" söylemişti.[521] Onlara izin verdikleri için İsrail ordusu da –ve özellikle General Ariel Şaron– Sabra ve Şatilla kamplarında Marunilerin yaptığı katliamın suç ortağı olmuşlardı.

Otuz altı saat boyunca falanjist milisler sistematik olarak Sabra ve Şatilla kamplarında yüzlerce Filistinliyi öldürdüler. Maruni milisler kamplarda diledikleri gibi dolaşıp buldukları herkesi öldürmüşlerdi. Arafat'ın Fetih hareketinin üyesi yirmi sekiz yaşındaki Cemal, FKÖ'nün çekilmesinden sonra Beyrut'ta kalmış ve katliama şahit olmuştu. "Perşembe günü saat 17.30'da kampın üzerinde aydınlatma fişekleri... Hafif bombalar atan uçaklar da vardı. Gece gündüze dönmüştü. Sonraki birkaç saat korkunçtu. İnsanların panik içerisinde küçük Şatilla Camisi'ne kaçtıklarını gördüm. Oraya sığınıyorlardı çünkü ibadethane olmasının yanı sıra çelikten yapılma sağlam bir binaydı. İçeride yirmi altı kadın

ve çocuk vardı – kimisi feci şekilde yaralanmıştı." Bunlar Hobeyka'nın telsizden öldürülmelerini söylediği siviller de olabilir.

Bir yandan katliam devam ederken diğer yandan falanjistler buldozerlerle kamplara girip binaları içlerindekilerle beraber yıkmaya başladılar. "Denk geldikleri herkesi öldürdüler ama daha önemli olan onları nasıl öldürdükleriydi," demişti Cemal. Yaşlıları doğradılar, gençlere tecavüz edip öldürdüler, aile üyelerini birbirlerinin gözleri önünde katlettiler. İsrailliler sekiz yüz kişinin öldürüldüğünü söyledi ama Filistin Kızılhaçı ölü sayısının iki binin üzerinde olduğunu bildirdi. "Bu tür şeyleri aklı başında insanlar yapamaz," demişti. Bu olaylardan belli bir mesafe koyarak bahsediyor ve bu katliamı daha büyük bir planın parçası olarak görüyordu. "Psikolojik olarak bize ne yapmaya çalıştıkları çok açık. Hayvanlar gibi kamplara tıkıldık ve bizi dünyaya bu şekilde göstermek istiyorlar. Bizim de buna layık olduğumuza inanmamızı istiyorlar."[522]

Sabra ve Şatilla katliamları dünya çapında kınandı – yaz boyunca Lübnan Savaşı'na muhalefetin arttığı İsrail'de de kınanmıştı. 25 Eylül'de ülke nüfusunun yüzde onunu temsil eden üç yüz bin İsrailli Tel Aviv'de bir gösteri yapıp İsrail'in katliamdaki rolünü protesto etti. Bunun üzerine Likut hükümeti meseleyi soruşturmak için bir komisyon –Kahan komisyonu– kurmak zorunda kaldı ve 1983 yılında aralarında Başbakan Begin, Dışişleri Bakanı İzak Şamir, Genelkurmay Başkanı Eytan'ın da bulunduğu üst düzey İsrailli yetkililer katliamın suç ortağı olmakla suçlandılar. Komisyon ayrıca Savunma Bakanı Ariel Şaron'un da istifasını istedi.

Dünya kamuoyunun isyanı üzerine de çok uluslu güç geri döndü ve Amerikalılar Lübnan'daki krizi çözmek için harekete geçti. Amerikan deniz piyadeleri, Fransız paraşütçüler ve İtalyan askerleri 29 Eylül'de Beyrut'a geri döndüler ama giden FKÖ savaşçılarının ailelerini korumak için verdikleri sözü tutmakta çok geç kalmışlardı.

İlk seferinde Filistinli savaşçıların gittiğinden emin olmak için gönderilen çok uluslu güç şimdi İsrail, Beyrut'tan çekilirken tampon bölge vazifesi görmek için gelmişti. İsrailliler, Lübnan'la bir anlaşma yapana kadar gitmek istemiyorlardı. Önce yeni bir cumhurbaşkanı seçilmeliydi. 23 Eylül'de, Beşir Cemayel'in göreve başlaması gereken günde, Lübnan meclisi tekrar toplandı ve onun abisi Emin'i cumhurbaşkanı olarak seçti. Beşir'in arası İsrail'le iyiyken Emin Cemayel, Şam'a daha yakındı ve kardeşi gibi Tel Aviv'le işbirliğine hevesli olduğuna dair hiçbir emare

göstermemişti. Ama ülkesinin neredeyse yarısı İsrail işgali altında olan yeni Cumhurbaşkanı Cemayel'in, Begin hükümetiyle müzakere yapmaktan başka çaresi yoktu. Görüşmeler 28 Aralık 1982'de başladı ve İsrail'in işgali altındaki Halde'de ve Kuzey İsrail şehri Kiryat Şimona'da yapıldı. Amerikalı yetkililerin de katıldığı beş ay süren otuz beş tur müzakere düzenlendi. ABD Dışişleri Bakanı George Schultz on gün mekik diplomasisi yaparak 17 Mayıs 1983'te Lübnan-İsrail Anlaşması'na son şeklini verdi.

17 Mayıs Anlaşması tüm Arap dünyası tarafından adaletsizliği nedeniyle kınandı, süper güç Amerika çaresiz Lübnan'ı ezerek müttefiki İsrail'i ülkelerini işgal edip yerle bir ettiği için ödüllendirmişti. İsrail'in hayal ettiği gibi bir barış anlaşması olmasa da İsrail'le ilişkileri çoğu Lübnanlının beklediğinden daha fazla normalleştirmişti. Lübnan ve İsrail arasındaki savaş durumunu sona erdirmiş ve Lübnan hükümetini İsrail'in kuzey sınırını onun düşmanlarından korumak gibi ağır bir yükün altına sokmuştu. Lübnan ordusu güneyde ülkenin yaklaşık üçte birini kaplayan, güneydeki Sayda'dan İsrail sınırına kadar uzanan kısımda "güvenli bir bölge oluşturmak" için mevzilenecekti. Lübnan hükümeti İsrail'in desteklediği Hristiyan milislerden oluşan ve işbirlikçi olarak adları çıkmış Güney Lübnan ordusunu da Lübnan ordusuna dâhil etmeyi kabul etmişti. Bir Şii subayın ifadesiyle, "İsrail süngüsüyle imzalanmış küçük düşürücü bir anlaşmaydı."[523]

17 Mayıs Anlaşması, Suriye'yi de ziyadesiyle rahatsız etmişti çünkü hem Suriye'yi tecrit ediyor hem de bölgedeki güç dengesini İsrail lehine değiştiriyordu. Müzakereler sırasında Birleşik Devletler kasten Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ı görmezden gelmişti çünkü onun İsrail'le Lübnan'ın anlaşmasına mani olacağını biliyordu. 17 Mayıs Anlaşması Suriyelilere de taviz vermiyordu. Anlaşmanın 6. Maddesi İsrail'in çekilmesinin ön koşulu olarak Lübnan'daki tüm Suriye askerlerinin çekilmesi gerektiğini söylüyordu. Savaş ilk başladığı altı aydan bu yana Suriye, Lübnan'la ilgili pek çok hayal kurmuştu ve şimdi de ABD'nin denetiminde ülkenin İsrail hâkimiyeti altına girmesine rıza gösteremezdi.

Suriye, Lübnan'daki müttefiklerini 17 Mayıs Anlaşması'na karşı çıkmaları için seferber etti. Muhalif güçlerin Beyrut'un Hristiyan mahallelerini topa tutmasıyla başlayan çatışmalar Cemayel hükümetinin de ne kadar aciz olduğunu gösteriyordu. Ayrıca çok uluslu güç içerisindeki Amerikan askerlerine de ateş açılmıştı çünkü Birleşik Devletler'in bölgede

yürüttüğü politika onların tarafsızlığına gölge düşürmüştü. Amerikan askerleri ateşe karşılık verdiklerinde –genelde Amerikan gemilerinin ağır toplarıyla– aracı olmaktan çıkıp Lübnan çatışmasının taraflarından biri haline geldiler.

Bir süper güç olsa da ABD'nin Lübnan'daki işi kolay değildi. Yerel müttefikleri olan Emin Cemayel hükümeti ve İsrail işgal kuvvetlerinin düşmanlarının saldırılarına daha açıktılar: Sovyetler'in desteklediği Suriye, İran ve Şii İslamcı direniş hareketi. İsrailliler gibi Amerikalılar da Lübnan'daki hedeflerine aşırı güç kullanarak erişebileceklerine inanmışlardı. Çok geçmeden askerlerini Lübnan'a yerleştirmekle bölgedeki hasımlarının saldırılarına karşı nasıl savunmasız hale geldiğini acı şekilde öğrenecekti.

İslami hareketin Lübnan'a gelmesine neden olan asıl etken İsrail işgaliydi. Mısır ve Suriye'de kendi hükümetleri ve toplumlarına karşı eylemler düzenleyen İslamcı partiler tecrit edilmiş ve kınanmışlardı. Ama Lübnan'da çatışacak diledikleri kadar yabancı güç bulabilirlerdi. Birleşik Devletler ya da İsrail'e zarar vermeyi başarabilen herhangi bir parti hem Lübnan'da hem de Arap dünyasında halkın desteğini kazanacaktı. Ortam ileride İsrail ve Birleşik Devletler'in başına püsküllü bela olacak yeni bir Şii İslamcı hareketin yeşermesi için çok müsaitti: kendisine Allah'ın Partisi –Hizbullah– adını veren milisler.

Hizbullah, İran devrim muhafızlarının 1980'lerin başlarında Bekaa Vadisi'ndeki çoğunlukla Şiilerin yaşadığı Baalbek şehrinde kurduğu eğitim kamplarında doğdu. Yüzlerce genç Lübnanlı Şii dinî ve siyasi eğitim ve askerî talim için Baalbek'e geldi. İran Devrimi'nin ideolojisini paylaştılar ve İran'ın düşmanlarından kendi düşmanlarıymış gibi nefret etmeyi öğrendiler.

İlginçtir, Hizbullah ortaya çıkmasını İran'a olduğu kadar İsrail'e de borçludur. Güney Lübnanlı Şiiler Haziran 1982'de İsrail'e karşı özel bir düşmanlık hissetmiyorlardı. 1969'dan beri FKÖ'nün İsrail'e düzenlediği saldırıların bedelini hep Güney Lübnanlılar ödemişti ve bu nedenle FKÖ savaşçılarının gittiğini görmekten mutlu olup İsrail askerlerini kurtarıcılar gibi karşıladılar. "Güney Lübnan'da yaşayanların bazılarının Filistinlilere karşı duyduğu düşmanlıktan ötürü," demişti Hizbullah Sekreteri General Naim Kassem, "(İsrailli) işgalciler neşe çığlıkları ve pirinç dökerek karşılandılar."[524]

Ama Beyrut kuşatmasında yaşanan kayıpların büyüklüğü ve Güney Lübnan'daki İsrailli işgalcilerin kibri İsrail'e yönelik Şii muhalefetinin artmasına neden oldu. İran propagandası bu duyguları daha da körükleyip İsrail ile Amerika ve onların ortak ürünü olan 17 Mayıs Anlaşması'na yönelik düşmanlığı besledi.

Hizbullah en başından beri inancının sağlamlığıyla ön plana çıkmıştı. Üyelerini İslam'ın mesajına olan inançları ve Allah'ın iradesini yeryüzünde hâkim kılmak için fedakârlık yapma istekleri bir arada tutuyordu. Örnek aldıkları kişi Hz. Muhammed'in torunu İmam Hüseyin'di. 680 yılında Emevi hanedanıyla savaşırken Güney Irak'taki Kerbela şehrinde öldürülmesi, despotlara karşı şehadetin kusursuz bir örneği olmuştu. İmam Hüseyin örneğinin Hizbullah içerisinde yol açtığı şehadet kültürü düşmanlarına karşı kullandığı en tesirli silahı haline gelmişti. Hizbullah'ın artan şekilde canlı bombaları kullanması çoğu analizciyi İslami Cihat'ı, Amerikan ve Fransız kışlalarına yönelik saldırıları üstlenen örgüt, 1982-1985 yıllarında şekil alan Hizbullah hareketinin bir parçası olarak düşünmeye yöneltti. Oysaki Hizbullah bu saldırılarda payı olduğunu inkâr etmişti.

İsrail ve Birleşik Devletler'e karşı yürütülen mücadele daha büyük bir amacın araçlarıydı. Hizbullah'ın nihai hedefi Lübnan'da bir İslam devleti kurmaktı. Ama parti Lübnan'daki farklılık arz eden halkın iradesine karşı böyle bir devlet kurmayı hiçbir zaman istememişti. "Bizler İslam'ın, Maruni siyasetçilerin yapmakta olduğu gibi, Lübnan'ı kaba kuvvetle yönetmesini istemiyoruz," demişti Hizbullah liderleri partinin kuruluşunu ilan ettikleri Şubat 1985 tarihli açık mektupta. "Bizler İslam'ı bir inanç, bir sistem, bir düşünce ve yönetim olarak kabul ediyor ve hepinizin bunu kabul edip kanunlarına saygı göstermenizi istiyoruz."[525] Mısır ve Suriye'deki Müslüman Kardeşler gibi Hizbullah da insan kanunları yerine Allah'ın kanunlarını getirmek istiyordu. Hizbullah liderleri Lübnan halkının çoğunun –hatta ülkenin büyük Hristiyan topluluklarının– İslam sisteminin seküler milliyetçiliğe olan üstünlüğü bir kez görüldüğünde gönüllü olarak Allah'ın kanunlarının adaletini tercih edeceklerine inanıyorlardı. Hizbullah liderlerine göre İslami idarenin üstünlüğünü İsrail ve Birleşik Devletler'e karşı kazanılacak bir zaferden daha iyi gösterecek bir şey yoktu. Bunu başaracak olanlar, önderleri İmam Hüseyin gibi hayatlarını feda etmeye hazır olan genç Şii erkeklerdi.

İlk Şii canlı bomba saldırısı Lübnan'da Kasım 1982'de, Hizbullah'ın atası olan İslami Direniş tarafından düzenlendi. Ahmet Kasır adında genç bir adam Güney Lübnan'daki Sur şehrinde bomba yüklü bir araçla İsrail ordu karargâhına girip, yetmiş beş İsrailliyi öldürüp pek çoğunu da yaralayarak ilk "şehadet operasyonunu" gerçekleştirmiş oldu. Durumu incelemek için gazeteci Robert Fisk, Sur'a gitti. Sekiz katlı binadan çıkarılan ölülerin çokluğunu gördüğünde şoke olmuştu ama onun asıl kabul etmekte zorlandığı şey bombanın kullanılış şekli olmuştu. "Canlı bomba mı? Akıl alır gibi değil."[526] Bu saldırıyı takip eden diğer saldırılar canlı bombanın Amerika ve İsrail düşmanlarının elindeki en yeni ve etkili silahlardan biri olduğunu gösterdi: Nisan 1983'te ABD elçiliğine yönelik saldırı, Ekim 1983'te Amerikan ve Fransız kışlalarına yönelik saldırılar ve Kasım 1983'te Sur'daki İsrail karargâhına ikinci kez düzenlenip altmış İsrailliyi daha öldüren bir diğer saldırı.

İsrail istihbaratı İslami Direniş'in teşkil ettiği tehdidi tespitte çabuk davrandı ve Şii imamlara suikast düzenleyerek karşılık verdi. Şii direnişi bastırmaktan çok uzak olan bu suikastlar şiddeti daha da tırmandırmaktan başka bir işe yaramadı. "1984'e gelindiğinde," demişti bir analizci, "Şii saldırıları öylesine yoğunlaşmıştı ki Lübnan'da her üç günde bir İsrail askeri ölüyordu."[527] O yıl içerisinde Şii milisler saldırılarını çeşitlendirip yabancıları Lübnan'dan sürebilmek amacıyla Batılıları kaçırmaya başladılar. 1985'te Hizbullah sahneye çıktığında düşmanları çoktan geri adım atmaya başlamıştı.

Şii ayaklanmasının İsrail'e yaşattığı ilk yenilgi 17 Mayıs Anlaşması'nın ilgası oldu. Kuşatma altındaki Emin Cemayel hükümeti anlaşmanın hiçbir maddesini yürürlüğe sokamadı ve imzalanmasından bir yıl sonra Lübnan Bakanlar Konseyi İsrail'le yapılan anlaşmayı iptal etti. İslami Direniş'in bir sonraki zaferi Amerikan ve Avrupa ordularını Lübnan'dan sürmek olacaktı. Lübnan'daki, Amerikan kayıplarının artması üzerine askerlerin geri çekilmesi için Başkan Reagan'a yapılan baskı artmaya başladı. Şubat 1984'te Amerikan ile İtalyan askerleri ve mart sonunda da Fransız askerleri çekilip gittiler. İsrail de Lübnan'daki durumunun gittikçe daha savunulamaz hale geldiğini gördü. Ocak 1985'te Başbakan İzak Rabin kabinesi Güney Lübnan'daki şehirlerden Güney Lübnan Güvenlik Bölgesi'ne, beş ila yirmi beş kilometre derinliğinde İsrail-Lübnan sınırı boyunca uzanan bölge, çekilme kararı aldı.

Güvenlik Bölgesi 1982 İsrail'in Lübnan işgalinin en kalıcı mirası olacaktı. Güney Lübnan Güvenlik Bölgesi'nin amacı Kuzey İsrail'i saldırılardan koruyacak bir tampon bölge oluşturmaktı. Ama bunun yerine İsrailli işgalcilerle savaşmak isteyen Hizbullah ve diğer Lübnanlı milisler için bir atış poligonu kurmuş oldular. Müteakip on beş yıl boyunca Hizbullah, Lübnan'daki tüm dinlere mensup kişilerin desteğini kazandı, İslami devlet kurulması için olmasa da nefret ettikleri işgalcilere karşı direnişin simgesi oldukları için.

İsrail açısından ise 1982 işgali bir düşmanı ortadan kaldırıp –FKÖ– onun yerine çok daha tehlikelisini getirmişti. Lübnan'daki Filistinli savaşçılardan farklı olarak Hizbullah ve Güney Lübnanlı Şiiler kendi toprakları için savaşıyorlardı.

Soğuk Savaş şartları açısından Lübnan, Sovyetler Birliği'yle rekabetinde Birleşik Devletler'in yaşadığı büyük bir mağlubiyeti temsil ediyordu. Ama Sovyetler kutlama yapacak halde değillerdi. 1979 Afganistan işgali bitmek bilmeyen bir direniş başlatmış ve artan sayıda dindar Müslüman "komünist dinsizleri" kovmak için Afgan mücahitlerin saflarında yer almaya başlamışlardı. Lübnan nasıl Şiiler için bir cihat okulu olmuş ise Afganistan da yeni nesil Sünni Müslüman militanlar için bir talim alanı haline gelecekti.

1983 yılında yirmi dört yaşındaki Abdullah Anas adındaki bir Cezayirli otobüsle köyü Ben Badis'ten Sidi Belabbas şehrine gitti, oradaki bayiden gazete alıp dünyada neler olup bittiğini öğrenmek istiyordu.[528] Anas, Batı Cezayir'deki İslami hareketin kurucularından biriydi ve İslam dünyasındaki siyasi gelişmeleri ilgiyle takip ediyordu.

O gün Anas bir Kuveyt gazetesi aldığında dikkatini pek çok İslam âliminin imzaladığı bir fetva çekti. Fetvada Afganistan'daki cihadı desteklemenin her Müslümanın şahsi vazifesi olduğu yazıyordu. Anas yakındaki bir kahvehaneye gidip oturdu ve fetvayı dikkatle okudu. Fetvayı imzalayan âlimlerin çokluğu onu etkilemişti, aralarında Arap Körfez ülkeleri ve Mısır'ın önde gelen âlimleri de bulunuyordu. Bir isim özellikle dikkatini çekmişti: yayınları ve vaaz kasetleri İslami çevrelerde meşhur olan Şeyh Abdullah Azzam.

1941'de Filistin'deki Cenin kenti yakınlarındaki bir köyde mutaassıp bir ailede dünyada gelen Abdullah Azzam 1950'lerin ortalarında genç yaşta Müslüman Kardeşler'e katılmıştı.[529] Liseyi bitirdikten sonra Şam

Üniversitesi'ne fıkıh eğitimi almaya gitti. Haziran 1967 Savaşı'ndan sonra Azzam bir buçuk yıl "Filistin cihadı" dediği şeyi yaparak İsrail'in Batı Şeria'yı işgaline karşı mücadele etti." Ardından Kahire'ye gidip el-Ezher Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktorasını tamamladı. Mısır'dayken Azzam, Muhammed ve Emine Kutub'la, 1966'da Nasır rejimi tarafından idam edilmiş olan Seyyid Kutub'un erkek ve kız kardeşi, tanıştı. Azzam, Kutub'un eserlerinden çok etkilenmişti.

Akademik geçmişi sayesinde Azzam, Amman'daki Ürdün Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne gitti ve orada kışkırtıcı yayınları ile vaazları Ürdün yetkililerini tedirgin edene kadar yedi yıl ders verdi. 1980'de Ürdün'den Suudi Arabistan'a geçti ve Cidde'deki Kral Abdülaziz Üniversitesi'nde görev yapmaya başladı.

Azzam, Cidde'ye gitmeden hemen önce Sovyetler Afganistan'ı işgal ettiler. Afganistan komünist hükümeti ve onun Sovyet müttefikleri İslam düşmanı olduklarını ispat etmişlerdi ve Afganlar da "Allah'ın yolunda" savaşıyorlardı. Azzam onların davasına tam destek verdi, Afganistan'da kazanılacak zaferin İslam'ın cihat ruhunu yeniden dirilteceğinden emindi.

Daha sonraki yazılarında vurguladığı gibi Azzam, Afganistan'daki kazanılacak zaferi diğer çatışma bölgelerinde Müslümanları seferber etmenin bir yolu olarak görüyordu. Bir Filistinli olduğu için onun gözünde Afganistan ileride İsrail'e karşı verilecek savaş için bir eğitim merkeziydi. "Filistin'i unuttuğumuzu zannetmeyin," demişti:

Filistin'in kurtuluşu dinimizin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bizim kanımızda var. Asla Filistin'i unutmayız. Ama Afganistan'da faaliyet göstermenin cihat ruhunu canlandırıp, ne kadar büyük fedakârlıklar yapmak zorunda olursak olalım, Allah'a olan bağlılığımızı tekrar hatırlamamızı sağlayacağından eminim. Sınırlar, kısıtlamalar ve hapishaneler yüzünden Filistin için savaşmaktan men edildik. Ama bu, cihadı terk ettiğimiz manasına gelmemelidir. Bu, kendi ülkemizi unuttuğumuz manasına da gelmez. Dünyanın her yerinde elimizden geldiğince cihat için hazırlıklı olmalıyız.[530]

Azzam'ın cihat ve fedakârlık mesajı hem yazıları hem de vaaz kasetleriyle büyük kitlelere ulaştı. Tüm dünya üzerindeki Müslümanlarda cihat ruhunu yeniden uyandırdı ve hatta Cezayir'deki Sidi Belabbas gibi uzak şehirlere bile erişti.

Anas, Azzam'ın da imzaladığı fetvayı okuyup ihtivasını muhakeme ettikçe Afganistan'da Sovyet işgaline karşı savaşmanın tüm Müslümanların vazifesini olduğuna gittikçe daha fazla ikna oldu. "Bir Müslüman toprağının bir karışı bile saldırıya uğrasa hem o bölgede hem de o bölgeye komşu bölgelerde yaşayan tüm Müslümanlara cihat farz olur," diyordu fetvada. "Eğer sayıları azsa ya da elle ya da dille müdahale etmeleri mümkün değilse o zaman bu görev tüm dünyaya yayılana kadar oraya yakın olan diğer bölgedekilere düşer."[531] Afganistan'daki durumun vahameti dikkate alındığında Anas, cihat vazifesinin Cezayir kırsalına kadar eriştiğini düşünmüştü. Anas'ın ileride itiraf edeceği gibi Afganistan hakkında hiçbir şey bilmemesi bunu onun gözünde daha da fevkalade hale getirmişti – haritada bile yerini bulamazdı. Anas'ın daha sonra öğreneceği gibi Afganistan zengin kültürel çeşitlilik arz eden ve trajik modern bir tarihe sahip bir ülkeydi. Nüfusu yedi ana etnik gruptan oluşurdu, bu gruplardan en büyükleri Peştun (yaklaşık nüfusun yüzde kırkı) ve Taciklerdi (yüzde otuz), çoğunluğu Sünni Müslümanlar ve azınlığı Şii Müslümanlar teşkil ediyordu ve iki resmî dili vardı (Farsça ve Peştuca). Ülkenin kültürel farklılığı coğrafi konumunun bir ürünüydü, batıda İran, güney ve doğuda Pakistan ve kuzeyde de Çin ve Orta Asya Cumhuriyetleri (o tarihte Sovyetler Birliği) Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'la çevrelenmişti. Çeşitliliği ve coğrafyası, denize kıyısı olmayan, Afganistan'da istikrarın teminini güçleştirmişti ve 1973'ten beri ülke iç karışıklıklar ve savaşlarla boğuşuyordu.

Sovyet-Afgan Savaşı'nın kökeni 1973'te Kral Zahir Şah'ı devirip sol eğilimli hükümeti iktidara taşıyan askerî darbeydi. Devlet Başkanı Muhammed Davut Han'ın cumhuriyet rejimi de Nisan 1978'de kanlı bir komünist darbesiyle devrildi. Komünistler, Sovyetler Birliği'yle müttefik bir tek parti rejimi olan Afgan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurdular ve hemen sosyal ve ekonomik reformlara giriştiler. Yeni Afgan hükümetinin açıkça İslam düşmanı olması ve devlet ateizmini savunması büyük çoğunluğu dindar olan Afgan nüfusunun yaygın muhalefetiyle karşılaşmıştı.

Sovyetlerin desteklediği komünist rejim tüm muhaliflerine terör estirdi, siyasi nedenlerle binlerce kişiyi tutukladı ve idam etti. Ama idaredeki komünistler de bölünüp kendi aralarında savaşmaya başladılar. Bir suikast dalgasının ardından 1979 yılbaşı arifesinde Sovyetler Birliği Afganistan'a müdahale ederek başkent Kâbil'in emniyetini sağlamak ve

Afgan müttefiki Barak Karmal'ı Devlet Başkanı yapmak için yirmi beş bin kişilik bir işgal kuvveti gönderdi.

Sovyetler'in Afganistan'ı işgali dünya genelinde kınandı ama hiçbir ülke doğrudan müdahale edip de Sovyetler'i çekilmeye zorlayacak konumda değildi. Kızıl Ordu'yla savaşmak Afgan direniş hareketine düşecek ve İslamcı partiler de ön saflarda yer alacaktı. Bu çatışmaya Soğuk Savaş şartları açısından yaklaşan Birleşik Devletler, komünist karşıtı İslamcı savaşçıları tabii müttefiki kabul ederek, el altından direnişçilere büyük destek sağladı. Birleşik Devletler, Pakistan üzerinden Afgan direnişine askerî malzeme ve modern omuzdan atılan uçaksavar füzeleri gönderdi. Carter yönetimi döneminde Birleşik Devletler Afgan direnişine iki yüz milyon dolarlık yardımda bulundu. Ronald Reagan, yardımı daha da artırdı ve sadece 1985'te iki yüz elli milyon dolarlık yardım gönderdi.[532]

Pakistan hükümeti Afgan direnişi ve ABD hükümeti arasında aracı görevini üstlenmişti ve Afgan mücahitlerine istihbarat ve eğitim desteği veriyordu. İslam dünyası da büyük mali yardımda bulundu ve 1983'ten itibaren Afgan cihadında çarpışacak gönüllüler toplamaya başladılar.

Abdullah Azzam, Afganistan'da savaşacak gönüllü bulma vazifesini üstlendi ve çağrısına ilk cevap verenlerden biri de Abdullah Anas oldu. İkisi tesadüfen 1983 yılında hac sırasında Mekke'de karşılaştılar. Anas uzun sakallı ve geniş çehreli olan Abdullah Azzam'ın yüzünü tanıdı ve yanına gidip kendisini takdim etti.

"Siz ve diğer âlimlerin Afganistan cihadına dair fetvasını okudum ve katılmaya karar verdim ama Afganistan'a nasıl gideceğini bilmiyorum," dedi Anas.

"Çok basit," dedi Azzam. "Bu benim İslamabat'taki telefon numaram. Hacdan sonra Pakistan'a döneceğim. Oraya gelirsen beni ara, ben de seni Peşaver'deki Afgan dostlarımın yanına götürürüm."[533]

Anas iki hafta sonra İslamabat'a giden uçaktaydı. Arap dünyasının dışına hiç çıkmamış olan genç Cezayirli, Pakistan'a inince ne yapacağını bilememişti. Doğruca bir telefona gitti ve "Azzam telefonu açıp kendisini akşam yemeğine davet edince" rahat bir nefes aldı. "Beni çok sıcak şekilde karşıladı," demişti Anas. Anas'ı evine getiren Azzam onu yemekteki diğer misafirlere takdim etti. "Evi İslamabat'taki Uluslararası İslam Üniversitesi'nde ders verdiği öğrencilerle doluydu. Benden o Peşaver'e gidene kadar beklememi istedi çünkü tek başıma gitmeye kalkarsam Afganlı dostlarını bulmam mümkün olmayacaktı."

Anas üç gün Azzam'ın evinde misafir olarak kaldı. Bu, ileride Anas'ın Azzam'ın kızıyla evlenmesiyle perçinlenecek, büyük bir dostluk ve siyasi işbirliğinin başlangıcıydı. Anas, Azzam'ın evindeyken Afgan cihadına katılmak için Azzam'ın çağrısına uyup gelen diğer Araplarla tanıştı. Anas 1983'te oraya gittiğinde gönüllü sayısı bir düzineyi bile geçmiyordu. Peşaver'e gitmeden önce Azzam, Anas'ı diğer bir Arap gönüllüyle tanıştırdı.

"Size kardeşimiz Usame bin Ladin'i takdim ediyorum," dedi Azzam. "Afgan cihadı için gelen Suudi gençlerinden biridir."

"Utangaç ve az konuşan birisiydi," demişti Anas. "Şeyh Abdullah, Usame'nin onu İslamabat'ta arada bir ziyarete geldiğini söyledi." Anas, Ladin'i daha fazla tanıyamadı çünkü Afganistan'ın farklı yerlerinde görev yapıyorlardı. Ama karşılaşmalarını hiç unutmadı.[534]

Anas hâlâ Pakistan'dayken diğer iki Arap gönüllüyle birlikte eğitim kampına gönderildi. Cezayir'de askerlik yapmış olduğu için Kalaşnikof piyade tüfeği kullanmayı zaten biliyordu. İki ay sonra gönüllülere Afganistan'a girmeleri için ilk fırsat verildi.

Pakistan'daki kamptan çıkıp Afgan mücahitlerine katılmalarından evvel Azzam Arap gençlere Afgan direnişinin yediye bölündüğünü açıkladı. En büyük grup Peştunların ağırlıkta olduğu ve Gülbettin Hikmetyar'ın liderliğindeki Hizbislami (İslam Partisi) ve Tacik Burhanettin Rabbani'nin başında olduğu Cemaati İslami'ydi (İslam Cemaati). Azzam, Arap gönüllüleri bu Afgan hizipçiliği içerisinde taraf tutmamaları konusunda ikaz etti ve kendilerini "tüm Afgan halkının misafiri" olarak görmelerini istedi.

Ama Araplar Afganistan'ın farklı bölgelerinde görevlendirilmeye başlayınca farklı grupların komutasına girdiler ve ister istemez hizmet ettikleri kişilere sadakat göstermeye başladılar. Anas Rabbani, Cemaati İslami askerleriyle birlikte kuzeydeki Mezar-ı Şerif'te görev yapmaya gönüllü oldu. Bir avuç Arap gönüllü Afgan komutanlarıyla birlikte kışın ortasında yaya olarak üç yüz silahlı adamdan oluşan bir kafileyle Sovyetler'in kontrolü altındaki bölgede ilerlemeye başladı. Tehlikeli yolculuk kırk gün sürdü.

Mezar-ı Şerif'e vardıklarında Afgan cihadının halini gören Anas'ın şevki kırıldı. Mezar'daki komutan Sovyetler'e karşı düzenlenen bir intihar saldırısında henüz hayatını kaybetmişti ve yaverlerinin üçü de bu stratejik şehirdeki kuvvetlerin komutasını alabilmek için birbirleriyle

didişiyorlardı. Anas durumun boyunu aştığını fark etmişti. "Bilgisi, eğitimi ya da parası olmayan gençlerdik," diye yazmıştı Anas kendisi ve onunla birlikte seyahate katılan diğer iki Arap hakkında. "Cihada iştirak etmenin çok daha üst düzey bir hazırlık gerektirdiğini idrak ettim."

Mezar'a vardıktan bir ay sonra Anas "patlamaya hazır ortamı" terk edip en kısa sürede Peşaver'e dönmeye karar verdi. Afganistan'la ilgili ilk intibası sorunlarının bir avuç iyi niyetli gönüllüyle çözülemeyecek kadar büyük olduğuydu. "Eninde sonunda İslam dünyası sorumluluğu üstlenmeye davet edilecekti. Afgan sorunu, beş, on, elli Arap'la çözülemeyecek kadar büyük." Abdullah Azzam'a Afganistan'ın içinde bulunduğu siyasi ortamı haber vermesinin elzem olduğunu düşünüyordu, "Böylece durumu Arap ve İslam dünyasına arz edip Afgan sorunu için daha fazla yardım etmelerini sağlayabiliriz."[535]

Anas'ın, Afganistan'da geçirdiği aylar içerisinde sınır şehri Peşaver'de bazı büyük değişimler yaşanmıştı. Öncelikle Arap gönüllü sayısı artmıştı, Anas'ın ilk geldiği zaman bir düzine varken 1985 başında yetmiş seksene ulaşmışlardı. Abdullah Azzam çağrısına cevap verenlerin sayısındaki artışına binaen onları iskân edebileceği bir tesis kurmuştu. "Sen yokken," demişti Azzam, Anas'a, "Usame bin Ladin ve ben bir grup kardeşimizle birlikte bir Hizmet Ofisi (Mekteb-ül Hadamat) kurduk. Bunu yapmamızın nedeni Arapların Afgan Cihadı'na iştirakini örgütlemektir."[536] Azzam, Hizmet Ofisi'nin Arapların, Afgan hizipçiliğine bulaşmadan tanışıp eğitim yapabilecekleri bir yer olmasını istemişti. Hizmet Ofisi'nin üç vazifesi vardı: yardım sağlamak, reformlara destek olmak ve İslam'ı ihya etmek. Ofis, hem Afganistan içerisinde hem de Pakistan'daki kalabalık Afgan kamplarında okullar ve kurumlar açmaya başladı. Savaşın dul ve yetimlerine yardım etti. Aynı zamanda Afgan cihadına asker kazandırmak için de yoğun bir propaganda faaliyeti yürüttü.

Propaganda faaliyetinin bir parçası olarak Hizmet Ofisi *el-Cihat* adında bir dergi yayımlayıp tüm Arap dünyasına dağıttı. *El-Cihat* dergisinin sayfaları genç ve yaşlı Müslümanlara ilham verecek kahramanlık ve fedakârlık öyküleriyle doluydu. 1960'larda İslamcı eylemleri nedeniyle Nasır tarafından hapsedilmiş olan Zeynep el-Gazali, Pakistan ziyareti sırasında dergiye röportaj verdi. Artık yetmişlerine gelmiş olan el-Gazali İslam davasına olan bağlılığından hiçbir şey yitirmemişti. "Hapishanede geçirdiğim zaman Afgan cihadında arazide geçirilen bir ana bile denk

değildir," demişti muhabire. "Keşke Afganistan'daki kadın savaşçıların yanında olabilseydim, Allah'tan mücahitlere zafer nasip etmesini ve bizi de (yani dünya üzerindeki Müslümanları) Afganistan'a adaleti getirmekteki acziyetimizden dolayı affetmesini niyaz ediyorum."[537] El-Gazali, Afgan Cihadı'nı şöyle idealize etmişti, "Bu, salat ve selam üzerine olsun, Peygamber ve sahabesinin çağına dönmek gibidir, Hulefa-i Raşidin'in (Dört Halife) çağına dönmek gibidir."

El-Cihat dergisi Afganların Sovyetler'e karşı direnişini yücelten bu hamaset yüklü yazıyı Hz. Muhammed dönemini akla getiren mucizelere dair rivayetlerle süsledi. Mesela bir grup mücahit yedi yüz Sovyet askerini öldürmüş ve sadece yedi kişi kaybetmişlerdi, genç bir adam tek başına beş Sovyet uçağı düşürmüştü, hatta kuş sürüleri gökyüzünde mücahitleri korumak için bir perde oluşturmuşlardı. Dergi, okuyucuları ilahî müdahale olduğuna inandırmayı amaç edinmişti, Allah inananları en olumsuz şartlar altında bile zaferle mükâfatlandırırdı.

Abdullah Anas ise pragmatik bir adamdı ve zaten Afganistan'da bulunuyordu. Kendisi bu savaşta hiçbir mucizeye şahit olmamıştı. 1985'te Mezar-ı Şerif'e geri döndü ve orada Kuzey Pençşir Vadisi'ndeki Cemaat el-İslami kuvvetleri komutanı Ahmet Şah Mesut'un komutasında görev yaptı. Mesut, Che Guevara'yı akla getiren doğuştan lider karizmatik bir gerilla komutanıydı. Birliklerini düzenli olarak, mağaralar içerisindeki üslerinde haftalarca süren bombardımana dayanabilecekleri, Hindikuş'un zorlu arazisine geri çeker, sonra geri dönüp Sovyetler'e büyük zayiat verdirirdi. Ama askerleri de kayıp veriyordu. Bir seferinde Mesut bir grupla birlikte dar bir vadiden çekilirken Sovyet roket saldırısına uğradılar. "Beş dakikadan kısa süre içerisinde ondan fazla adamımız şehit düştü," demişti Anas. "Berbat bir manzaraydı."[538] Anas, Mesut'un üç yüz askerle (aralarında on beş Arap gönüllü de bulunuyordu) Sovyetler'e karşı zafer kazandığı diğer bir çatışmayı da anlatmıştı. Tüm gün ve gece süren çatışmalarda Mesut'un on sekiz askeri ölmüş (dört tanesi Arap'tı) ve daha fazlası da yaralanmıştı.[539]

Afgan mücahitleri ve onların Arap destekçileri Sovyetler'e karşı ümitsiz ama sonuçta başarılı bir savaş sürdürmekteydiler. On yıllık işgal Sovyetler'e asker ve malzeme açısından çok pahalıya mal olmuştu. Afganistan'da en az on beş bin Kızıl Ordu askeri öldü ve elli bini de yaralandı. Afgan direnişi Birleşik Devletler'in sağladığı uçaksavar füzeleriyle yüz uçak ve üç yüz helikopter düşürmeyi başardı. 1988 sonuna

gelindiğinde Sovyetler yüz bin kişilik bir işgal ordusuyla bile Afganistan'ı dize getiremeyeceklerini anlamıştı. Kremlin geri çekilmeye karar verdi. 15 Şubat 1989'da son Sovyet askeri de Afganistan'ı terk etti. Ama Müslümanların nükleer bir süper güce karşı kazanmış oldukları bu zafer Afganistan'da savaşan gönüllüler için tam bir hüsran olmuştu.

Afgan direnişinin Sovyetler'e karşı zaferi nihai İslamcı hedefe ulaşılmasını sağlamamıştı – bir İslam devletinin kurulması. Sovyetler gider gitmez Afgan grupları güç mücadelesine tutuştular ve çok geçmeden durum bir iç savaşa dönüştü. Abdullah Azzam'ın tüm gayretine rağmen çoğu Arap gönüllü Afgan hizipleri arasında bölündü ve bildikleri grubun tarafını tuttular. Kalanları ise Afganistan'ı terk etmeyi tercih etti. Rakip gruplar arasındaki savaş cihat değildi ve diğer Müslümanlarla savaşmak istemiyorlardı.

Arap gönüllülerin Sovyetler'e karşı yürütülen Afgan Savaşı'nda kayda değer bir rolü olmamıştı. Abdullah Anas, Arapların Afgan Savaşı'na katkısını "okyanusta bir damla" olarak tarif etmişti. Yardıma gelen ve "Afgan Araplar" olarak bilinen gönüllülerin sayısı muhtemelen iki bini geçmedi ve Anas'ın iddiasına göre bunlardan "çok küçük bir bölümü Afganistan'a girip mücahitlerin safında savaştı." Diğerleri Peşaver'de kalıp "doktor, aşçı, muhasebeci ve mühendis olarak" görev yaptı.[540]

Her şeye rağmen Afgan cihadının Arap dünyası üzerinde kalıcı bir tesiri olmuştu. Cihat çağrısına cevap verenlerin çoğu, memleketlerine ideal İslam devletini kurma fırsatının Afganistan'da ellerinden kaçtığını düşünerek döndüler. Anas, Afganistan'da üç yüz Cezayirli gönüllünün hizmet ettiğini söylemişti; geri dönenlerin çoğu yeni İslamcı siyasi parti İslami Selamet Cephesi'nde (Fransızca baş harfleri FIS'le bilinir) aktif siyasete katıldı. Diğerleri de Abdullah Azzam'ın Hizmet Ofisi'ne rakip bir kurum kuran Usame bin Ladin çevresinde toplandı. Bin Ladin bu teşkilata "Temel" adını vermişti ama herkes onu Arapça adıyla tanıyacaktı, el-Kaide. Pençşir Vadisi'nde Anas'la birlikte savaşan Arapların bir kısmı Pakistan'da kalıp el-Kaide'nin kurucularından oldu.

Arap Afganların ilham kaynağı olan adam Pakistan'da toprağa verildi. Abdullah Azzam 24 Kasım 1989'da Cuma namazı için Peşaver'de camiye giderken bomba yüklü bir aracın patlaması sonucu hayatını kaybetti. Abdullah Azzam'ı kimin öldürmüş olabileceğiyle ilgili pek çok teori ileri sürüldü ama hiçbiri ispatlanamadı: Rakip Afgan gruplar, Usame

bin Ladin taraftarları ve hatta Azzam'ı, Hamas adındaki yeni Filistinli İslamcı hareketin manevi lideri olarak gören İsrailliler.

1987 Aralık ayına gelindiğinde Gazze halkı iki yıldır İsrail işgali altındaydı. Gazze Şeridi kırk kilometre uzunluğunda ve on kilometre genişliğinde bir kıyı şerididir ve o tarihte bölgede yaklaşık altı yüz yirmi beş bin Filistinli yaşıyordu. Gazze sakinleri, dörtte üçü 1948'de İsrail devletinin kurulmasıyla yerlerinden olmuş Filistinlilerden oluşuyordu, 1948 ve 1967 arasında maruz kaldıkları tecrit yüzünden büyük sıkıntı çekmişlerdi. Gazzeliler, Mısırlı yetkililer tarafında bir bölgeye sıkıştırılmış ve memleketlerine dönmeleri de İsrail yüzünden imkânsız hale gelmişti.

1967 İsrail işgaliyle Gazzeliler tarihî Filistin'e geçme ve orada kalmış olan diğer Filistinlilerle görüşme imkânını buldular – İsrail'in şehir ve kasabalarındaki ve işgal altındaki Batı Şeria'dakilerle. Ayrıca 1967 sonrasında Gazze'nin ekonomisinde de bir canlanma oldu. İşgal altındaki Gazzeliler İsrail'de çalışabiliyor ve sınırdan kolayca geçebiliyorlardı. İsrailliler ise vergiden muaf fiyatlardan faydalanmak için Gazze'de alışveriş yapıyorlardı. Gazze'de yaşayanların hayat standartları İsrail işgali altında pek çok açıdan yükselmişti.

Her şeye rağmen hiçbiri işgal altında olmaktan hoşnut değildi ve Filistinliler kendi topraklarında hür olarak yaşamayı istiyorlardı. Ama Arap devletlerinin onları bağımsız bir devlete kavuşturacakları yönündeki inançları 1979'da Mısır'ın İsrail'le anlaşmasıyla sona erdi ve FKÖ sayesinde özgürlük elde edebilecekleri yönündeki umutları da 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgali ve Filistinli savaşçıların Arap dünyasının dört bir yanına gönderilmesiyle söndü.

1970'lerde ve 1980'lerin başında Gazze ve Batı Şeria'daki Filistinliler artan şekilde işgalle bildikleri şekilde mücadele etmeye başladılar. İsrail hükümeti Batı Şeria'daki "kanunsuz eylemlerin" 1977'de altı yüz elli altı, 1981'de bin beş yüz elli altı olduğunu ve 1984'te iki bin altı yüz altmış üçe çıktığını söylemişti.[541]

İşgal altındaki topraklardaki direnişe İsrail'in tepkisi büyük oldu: toplu tutuklamalar, tehditler, işkence ve aşağılama. Gururlu bir halk olan Filistinlilere en zor gelen aşağılanma olmuştu. Asalet ve kendine olan saygının kaybedilmesine bir de işgalcilerin kendilerini, İslamcı münevver Azzam Tamimi'nin tabiriyle "saygı duyulmayı hak etmeyen insandan aşağı varlıklar", olarak gördüklerini bilmenin acısı eklendi.[542]

Üstelik Filistinliler boyun eğdikleri zaman kendilerini İsrailli işgalcilerle işbirliği yapmış gibi hissediyorlardı. Gazze Şeridi ve Batı Şeria'daki Filistinlilerin İsrail'de çalışması ve dükkânlarına İsrailli müşterileri çekmeleri de işgali kabullenmenin bir parçası sayılırdı. İsrail, Filistin topraklarında el koyma ve yerleşim inşa etmeyle meşgul olduğundan onlarla işbirliği yapmak suç ortaklığından farklı değildi. Filistinli akademisyen ve eylemci Sari Nuseybe, "Kendi işgal karşıtı duvar yazılarımızı yazmak için İsrail boyası kullanmak öyle tahammül edilmez hale gelmişti ki bir patlama olması kaçınılmazdı," diyerek durumu özetlemişti.[543]

Beklenen patlama Aralık 1987'de gerçekleşti, fitili ateşleyen de Kuzey Gazze'deki Erez kontrol noktası yakınlarında gerçekleşen bir araba kazası oldu. 8 Aralık'ta bir İsrail askerî kamyonu Filistinli işçileri İsrail'den getiren iki minibüse çarpıp dört kişiyi öldürdü ve yedisini yaraladı. Bunun kasti olduğu haberi yayıldı ve ortam bir anda gerildi. Ertesi gün cenazelerin toprağa verilmesinin ardından düzenlenen gösterilerde İsrail askerleri ateş açtı ve bazı göstericiler hayatını kaybetti.

9 Aralık'taki cinayetlerin tetiklediği isyan kısa sürede yangın gibi Gazze ve Batı Şeria'ya yayıldı ve kısa sürede İsrail işgaline karşı bir halk ayaklanmasına dönüştü. Filistinliler bu harekete "İntifada" adını verdiler, Arapça hem ayaklanma hem de silkinmek manasına geliyordu, Filistinliler onlarca yıldır işgal altında yaşamanın neden olduğu aşağılanmayı üzerlerinden silkip atmak istiyorlardı.

İntifada İsrailli yetkililere karşı düzensiz ve bağlantısız mücadeleler olarak başladı. Göstericiler silah kullanmayı reddederek hareketlerinin şiddet içermeyeceğini ilan ettiler, taş atmak hariç. İsrail yetkilileri plastik mermi ve göz yaşartıcı gazla karşılık verdiler. Aralık ayı sona ermeden İsrail askerleri yirmi iki göstericiyi öldürdü. İsrail'in bu taktikleri gösterileri bastırmak yerine daha fazla artırmaktan başka bir şe yaramadı.

İntifada'nın ilk haftalarında ortak bir yönetim yoktu. Onun yerine hareket Gazze Şeridi ve Batı Şeria'daki bir dizi kendiliğinden gelişen hareket olarak ortaya çıktı. Sari Nuseybe'nin tarif ettiği gibi bu "her göstericinin doğru bildiğini yaptığı ve liderlerin de daha sonradan arkadan gelip ayak uydurmaya çalıştığı" bir hareketti.[544]

İntifada'ya yön verecek iki yeraltı örgütü kuruldu. Batı Şeria'da, aralarında Yaser Arafat'ın Fetih hareketinin de bulunduğu, FKÖ hareketinin yerel kolları Filistin'in Demokratik Halk Kurtuluş Cephesi ve komü-

nistler birleşerek Birleşik Ulusal Ayaklanma Liderliği (BUAL) adında bir yeraltı örgütü kurdular. Gazze'de Müslüman Kardeşler'le bağlantılı İslamcılar ise İslami Direniş Hareketi'ni, Arapça baş harfleriyle Hamas, başlattılar. İsrail yüzünden bu yeraltı hareketlerinin liderleri bir araya gelemiyor ya da faaliyetlerini açıkça yürütemiyorlardı. Bu nedenle hedeflerini bildirmek ve halkı yönlendirmek için düzenli aralıklarla broşürler dağıttılar – Hamas ve BUAL'ın dağıttığı broşürler birbirinden tamamıyla bağımsızdı. Birleşik Ulusal Ayaklanma Liderliği ve Hamas'ın broşürleri hem eylem çağrıları hem de haber bültenleriydi. Ayrıca işgal altındaki topraklardaki Filistin millî hareketinin komutasını alabilmek için FKÖ'nün seküler millî güçleri ve yükselen İslami hareketler arasında da kıyasıya bir rekabet başlamıştı.

Gazze Şeridi'ndeki en örgütlü siyasi hareket Müslüman Kardeşler'di ve halk isyanına ilk katılan da onlar olmuştu. Lideri ellili yaşlarında yarı felçli bir eylemci olan Ahmet Yasin'di. Bölgede yaşayan pek çok kişi gibi Yasin de oraya 1948 yılında mülteci olarak gelmişti. Gençken bir iş kazasında felç olduğunda eğitimine devam edip öğretmen ve dinî lider olmuştu. 1960'larda Müslüman Kardeşler'e katıldı, basılıp dağıtılan eserleri Gazze'deki okuyuculara da ulaşan Seyyid Kutub'un hayranı oldu. 1970'lerin ortasında İslam Merkezi adında bir hayır kurumu kurdu ve bu kurum vasıtasıyla Gazze'de inşa ettiği yeni camiler, okullar ve klinikler vasıtasıyla İslami değerleri yaymaya çalıştı.

Kargaşanın patlak verdiği gece olan 9 Aralık 1987'de, Yasin eylemlerini koordine edebilmek için Kardeşler'in liderleriyle bir toplantı yaptı. Gazze'deki Müslüman Kardeşler'i bir direniş hareketi haline getirmeye karar verdiler ve Hamas ilk broşürünü 14 Aralık'ta dağıttı.

Hamas'ın alâmetifarikası Filistinlilerin isteklerini İslami bir dille ifade etmekti. Daha ilk broşüründe Hamas Yahudi devletiyle mücadele ve seküler Arap milliyetçiliğinin reddini bir arada ifade etmişti. "Ancak İslam, Yahudileri yenip hayallerini darmadağın edebilir," demişti Hamas. Afganistan ve Filistin'i cihat örnekleri olarak sunmayı amaçlayan Abdullah Azzam'ın söylediklerini takip eden Filistinli İslamcılar direnişlerinin, Seyyid Kutub'un tavsiye ettiği gibi, otoriter Arap liderlerine karşı değil de Müslüman topraklarını işgal eden yabancı işgalcilere karşı olduğunu söylediler. "Bir düşman Müslüman topraklarını işgal ettiği zaman," demişti Hamas 1988 bildirgesinde, "Cihat her Müslümana farz olmuştur.

Yahudilerin Filistin'i işgaline karşı yürütülen mücadelede cihat sancağı mutlaka asılmalıdır."[545]

1960'lardan beri Filistin siyasetinde etkin olan seküler milliyetçiler olmalarına rağmen Birleşik Ulusal Ayaklanma Liderliği'nin farklı bir yönü bulunuyordu. İlk defa Batı Şeria'daki yerel eylemciler sürgündeki liderleri Arafat'a danışmadan kendi görüşlerini öne sürmüşlerdi. BUAL, Batı Şeria'da Hamas'ın broşüründen kısa süre sonra kendi broşürünü dağıttı. İlk BUAL broşürünü yazan iki FKÖ aktivisti, "Broşürleri sokaklarda uçuşmaya başladığında İsrail'in toplu tutuklamaları sırasında alınıp hapse tıkılmışlardı," demişti Sari Nuseybe. Broşürlerde üç gün genel grev çağrısı yer alıyordu –işgal altındaki toprakların ekonomisinin tümüyle durması– ve grev kırıcıların İsrail işbirlikçisi olarak görüleceği yönünde de ihtarda bulunulmuştu.

BUAL her birkaç haftada bir dağıtmaya devam ettiği broşürlerde (İntifada'nın ilk yılında sayıları otuz biri bulmuştu) taleplerde de bulunmaya başladı: işgal altındaki topraklarda arazilere el konulmasına ve yerleşimlerin inşa edilmesine son verilmesi, İsrail hapishanelerindeki Filistinlilerin serbest bırakılması ve İsrail ordusunun Filistin şehir ve kasabalarından çekilmesi. Broşürler halkı, İsraillilerin uzun zaman önce yasaklamış olduğu, Filistin bayrağı dalgalandırmaya ve "Kahrolsun İşgal" ve "Çok Yaşa Hür Arap Filistin" sözlerini söylemeye teşvik etti. BUAL'ın nihai hedefi başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız Filistin'di.[546] İntifada kısa sürede bir bağımsızlık hareketi haline geldi.

İntifada'nın başlaması Tunus'taki FKÖ liderlerini tümüyle hazırlıksız yakalamıştı. Tüm Filistinliler tarafından "yegâne meşru temsilci" olarak görülen FKÖ uzun zamandan beridir Filistin millî hareketini tekeli altına almıştı. Ama artık inisiyatif Tunus'ta bulunan "dışarıdaki" liderlerden işgal altındaki topraklarda bulunan "içerideki" FKÖ eylemcilerinin eline geçmişti. "İçeridekiler" ile "dışarıdakiler" arasındaki fark FKÖ liderlerini dezavantajlı konuma getiriyordu. Gazze ve Batı Şeria halkı bağımsız Filistin devleti için kendi başına harekete geçince Arafat ve kurmayları bir anda lüzumsuz gibi görünmeye başlamıştı.

Ocak 1988'de Arafat, İntifada'yı FKÖ'nün kontrolü altına sokabilmek için harekete geçti. Fetih'in en üst rütbeli komutanlarından biri olan Halil el-Vezir'i (Ebu Cihat adıyla bilinir) Tunus ve Batı Şeria arasında işbirliğini temin etmesi için gönderdi. 18 Ocak 1988 tarihindeki BUAL'ın üçüncü broşürü Tunus'taki Fetih yönetimi tarafından tasdik

edilen ilk broşür olmuştu. Birkaç saat içerisinde yüz bin broşür Gazze ve Batı Şeria'ya dağıtıldı. İşgal altındaki toprakların sakinleri Arafat'ın siyaset makinesinin otoriter sesine büyük bir şevkle karşılık verdiler. Sari Nuseybe'nin de dediği gibi, "Bir müzisyenin orkestra şefini takip etmesi gibiydi."[547] Bundan böyle İntifada Arafat ve onun komutanları tarafından yönetilecekti.

İsrail hükümeti, FKÖ'nün İntifada'yı kullanarak İsrail aleyhine siyasi kazanç elde etmesini önlemeye kararlıydı. İsrailli suikastçıların 16 Nisan 1988'de düzenlediği saldırı sonucu Ebu Cihat'ın görevi yarım kaldı. Ama BUAL ve FKÖ arasındaki temas artık kurulmuş ve Tunus, İntifada'nın seküler güçleri üzerindeki kontrolünü sürdürmeye devam etmişti.

BUAL ve Hamas broşürleriyle duyurulan grevler ve gösteriler hiç durmadan devam etti. İsrailli yetkililer hareketin zaman içerisinde hız kaybedeceğini umut etmişlerdi. Ama tam tersine güç kazanıp işgal altındaki topraklarda İsrail kontrolüne yönelik ciddi bir tehlike haline gelmeye başladı. İntifada üçüncü ayına girerken İsrailliler isyanı bastırmak için gayriresmî metotlara başvurmaya başladılar. İşgal altındaki bölgelerdeki sivillere nasıl davranılacağına dair uluslararası kurallar belirleyen Cenevre Konferansı'ndan çok önce İngiliz manda yetkilileri tarafından tespit edilen Acil Durum Düzenlemeleri'ni gündeme getiren İsrail ordusu toplu tutuklama, suçlamada bulunmadan gözaltına alma ve ev yıkma gibi toplu cezalandırma yöntemleri uygulamaya başladı.

Taş atan göstericilere gerçek mermilerle karşılık veren ağır silahlarla donanmış İsrail askerlerinin görüntüleri tüm dünyayı şaşkına çevirdi, bunun üzerine önce İzak Rabin, daha sonra da İsrail Savunma Bakanı mermi kullanmak yerine "kaba kuvvet ve dayağın" kullanılmasını emretti. Bu sözde iyi niyetli yaklaşımın beyhudeliği 1988 Şubat ayında Birleşik Devletler'deki CBS televizyonunda Filistinli gençleri döven İsrail askerlerinin görüntülerinin yayımlanmasıyla ortaya çıktı. Bir görüntüde bir asker gencin kolunu açıp kırmak için büyük bir taşla defalarca vuruyordu.[548] İsrail başsavcısı Rabin'den askerlerini bu tür hareketlere son vermeleri için ikaz etmesini istedi ama İsrail ordusu Filistinli göstericilere karşı benzer muamelelere devam etti. İntifada'nın ilk yılında otuzdan fazla Filistinli dövülerek öldürüldü.[549]

İsrail'in uyguladığı tüm şiddete rağmen Filistinlilerin şiddete başvurmadan direnişe devam etmeleri takdire şayandı. Filistinlilerin şiddete başvurmama iddialarına rağmen İsrailli yetkililer göstericilerin demir

çubuklar ve molotof kokteylleri attıklarını görmüşlerdi – bunlar da ağır yaralanma ya da ölüme yol açabilirdi. Yine de Filistinliler, Batı'da onlarca yıl boyunca Filistinlilerin terörist İsrail'in ise çevresi kuşatılmış Davut misali gösterilmesine rağmen, İsraillilerle karşılaşmalarında hiç ateşli silah kullanmadılar. İsrail hiç alışık olmadığı şekilde uluslararası basında bir anda kendisini Calut olarak resmedilmiş halde buldu.

Şiddete başvurmaması İntifada'yı en kapsayıcı Filistin hareketi haline getirdi. Askerî eğitime sahip genç erkeklere öncelik vermek yerine İntifada gösteriler ve sivil itaatsizlik uygulamaları ile işgal altındaki halkın tümünü –kadın, erkek, genç ve yaşlı– ortak bir özgürlük mücadelesi etrafında seferber etti. Hamas ve BUAL'ın yeraltı broşürleri farklı şekillerde direniş stratejileri –grevler, İsrail ürünlerinin boykotu, okul kapamalara karşı evde eğitim, yiyecek bağımlılığını azaltmak için bahçeler kurmak– sunarak işgal altındaki Filistinlileri ayakta tutuyor ve İsrail baskısına rağmen İntifada'nın sürmesini sağlayan bir ortak amaç duygusu aşılıyordu.

İntifada bahar ve yaz ayları boyunca devam ederken seküler Birleşik Millî Komuta ile Hamas arasındaki gerginlik tırmanmaya başladı. İki grup da Filistin direnişini kendisinin temsil ettiği iddiasındaydı. Hamas broşürlerinde kendisinden "Sizin Hareketiniz, İslami Direniş Hareketi, Hamas" olarak bahsederken BUAL, Filistin halkının lideri olduğunu iddia ederek "FKÖ ve Birleşik Millî Ayaklanma Liderliği'nin isyan çağrısına cevap veren bu halk," şeklinde bir ifade kullanıyordu.[550] Seküler ve İslamcı rakipler birbirlerinin broşürlerini okudular ve sokaklardaki halkın kontrolünü ele geçirebilmek için birbirleriyle yarıştılar. 18 Ağustos'ta Hamas broşüründe genel grev çağrısında bulunduğu zaman –FKÖ, işgal altındaki topraklarda bu imtiyaza sadece kendisinin sahip olduğunu iddia etmişti– BUAL, İslamcı teşkilatı ilk kez doğrudan eleştirerek, "Saflarımızın düzenine indirilen her darbe düşmana büyük bir hizmet ederek isyanımıza halel getirir," demişti.

Görünürdeki bu üstünlük mücadelesi FKÖ ile Hamas arasındaki asıl temel farkların gözden kaçmasına neden oluyordu: Hamas, Yahudi devletini ortadan kaldırmaya çalışırken FKÖ ve BUAL, İsrail'le bir arada var olacak bir Filistin devleti kurmak istiyorlardı. Hamas tüm Filistin'i cihat yoluyla gayrimüslimlerin elinden kurtarılması gereken bölünmez Müslüman toprakları olarak görmekteydi. İsrail'le mücadelesi uzun va-

deliydi ve nihai hedefi tüm Filistin'de bir İslam devleti kurmaktı. FKÖ ise 1974'ten beri iki devletli çözüme daha yakın olmuştu. Yaser Arafat, İntifada'yı Gazze Şeridi ve Batı Şeria'da, başkenti Doğu Kudüs olacak bir devlet kurma hedefine erişmek için araç olarak kullanıyordu – bunun için İsrail'in varlığını tanımak ve 1948'de İsrail devletine kaptırılan Filistin'in yüzde yetmiş sekizinden vazgeçmek gerekse bile. İki direniş hareketinin bir noktada uzlaşması imkânsızdı o yüzden FKÖ, İslami Direniş Hareketi'nin görüşlerini dikkate almadan iki devletli çözüm yönünde yoluna devam etti.

Filistin direnişi ve İsrail baskısı İntifada'yı dünya basınının ön sayfalarına taşıdı – bilhassa Arap dünyasının. Haziran 1988'de Arap Birliği, İntifada meselesini görüşmek için Cezayir'de bir acil durum zirvesi düzenledi. FKÖ bunu fırsat bilerek hem Filistinlilerin hem İsraillerin barış ve emniyet içinde yaşama haklarının tanınmasını öneren bir rapor hazırladı. Hamas, FKÖ'nün açıklamasını derhal reddetti ve Filistin'in tamamının Müslümanların hakkı olduğu iddiasını yeniledi. Liderleri 18 Ağustos'taki Hamas broşüründe görüşlerini dile getirdi, İslami Direniş Hareketi, "Müslümanların nesillerdir, geçmişte, günümüzde ve gelecekte tüm Filistin'in, bir bölümü değil, üzerinde hakları olduğunu savundu."

İslamcı muhalefeti umursamayan FKÖ, İntifada'yı İsrail-Filistin çatışmasını çözmek için sundukları iki devletli çözümü meşrulaştırmak için kullanmaya devam etti. Eylül 1988'de FKÖ, Filistin Millî Konseyi, sürgündeki Filistin hükümetiyle bir görüşme yapıp İntifada'nın sağladığı faydaları ve Filistin halkının "FKÖ'nün liderliğinde kendi milli topraklarına dönme, kendi kendini yönetme ve bağımsız bir devlet kurma haklarını" garanti altına alacaklarını açıkladı.[551] Hamas yine reddetti ve FKÖ'yü kınadı. 5 Ekim'deki broşüründe şunlar yazılıydı: "Peygamber'in sahabesi ve onlara inananların kanlarıyla sulanmış ülkemizin topraklarının bir karışını bile vermeyiz. Topraklarımızın tamamını (Allah'ın yardımıyla) Yahudilerden temizleyene kadar özgürlük yolunda isyanımızı sürdürmeye devam edeceğiz." FKÖ ve İslami Direniş'in arasındaki görüş farkları bundan daha açık olamazdı.

Arafat'ın Kasım 1988'de Filistin Millî Konseyi'yle yapacağı görüşmenin gündemi aslında Filistinlilerin, işgal altındaki topraklarda bağımsız bir devlet kurma ilanından farklı bir şey değildi. On bir aydır İntifada ve İsrail baskısı yüzünden yıpranmış Gazze Şeridi ve Batı Şeria'daki çoğu kişi için bağımsızlık sağlayacak ve işgali sona erdirecek bir devlet

yaptıkları fedakârlıklara yeterli bir karşılık olarak kabul ediliyordu ve kasımdaki Filistin Millî Konseyi toplantısını büyük umutlarla bekliyorlardı.

FKÖ'nün politikaları hakkında Sari Nuseybe'nin tereddütleri olsa da o yaklaşan bağımsızlık ilanıyla ilgili, "Önemli bir dönüm noktası, herkes gibi ben de merakla bekliyorum," demişti. Arafat'ın hazırladığı metnin bir kopyası verilen Nuseybe, Filistin'in bağımsızlık ilan ettiği anın herkesin aklında kalacak bir şey olmasını istiyor ve bu belgeyi Mescidi Aksa'dan, Eski Kudüs'teki Tapınak Dağı'ndaki cami kompleksi, "on binlerce kişiye" okumak istiyordu. "İşgal altındaki halkın, İntifada'nın halkının, bizim kâinatımızın merkezinde toplanıp bağımsızlığı kutlamasını istiyorum."

Ama olmayacaktı. 15 Kasım 1988'de, Arafat'ın Filistin Millî Konseyi'yle görüşeceği gün, İsrail Doğu Kudüs'ü ablukaya alıp insan ve araçların sokağa çıkmasını yasakladı. Nuseybe sokağa çıkma yasağını dinlemeyip arka sokaklardan geçerek bir grup siyasi eylemcinin toplanıp dinî liderlerle görüştüğü Mescidi Aksa'ya geldi. "Hepimiz Mescidi Aksa'da buluştuk. Belirlenen saatte, Kutsal Kabir Kilisesi'nin çanları çalıp minarelerden ezanlar yükselirken hep birlikte bağımsızlık bildirgemizi okuduk."[552]

Arafat'ın Cezayir'deki Filistin Millî Konseyi'nin on dokuzuncu toplantısında okuduğu bildirge geçmişteki FKÖ politikalarından büyük ölçüde vazgeçildiğini gösteriyordu. Bildirge 1947'deki BM'nin Filistin'de Arap ve Yahudi devletlerinin kurulmasını öngören bölünme planını kabul ediyor ve 1967 ve 1973 Savaşları'ndan sonra kaleme alınan ve barış için işgal altındaki topraklara geri dönme ilkesini belirleyen BM Tezkere 242 ve 338'i onaylıyordu. Bildirge, FKÖ'nün İsrail'le barış içinde yaşamak istediğini söylemekteydi.

FKÖ, Londra diplomatı Said Hammami'nin 1974'te ilk kez iki devletli çözümü ileri sürmesinden bu yana çok yol katetmişti. Artık bir gerilla örgütü olmayan –Arafat artık "terörün her türlüsünü, bireysel, grup ve devlet terörü de dâhil olmak üzere, kınıyordu"– FKÖ dünya kamuoyuna kendisini beklemede olan bir devletin geçici hükümeti olarak takdim etti.

Dünyanın kabul etmesi çok zaman almadı. Kırk dört ülke yeni Filistin devletini kesin olarak tanıdı, bunlar arasında çoğu Arap devleti, bazı Avrupa, Afrika ve Asya devletleri ile Çin ve Sovyetler Birliği gibi Filistin hareketinin geleneksel destekçileri de bulunuyordu. Çoğu Batı devleti Filistin'i tam olarak tanımasa da diplomatik olarak kabul ettiler, Birleşik Devletler ve Kanada ise tanımadı. 1989 Ocak ayı ortalarında

FKÖ, BM Güvenlik Konseyi'nde diğer üye ülkelerle eşit konuma sahip olarak bir sembolik zafer daha kazandı.[553]

Filistin Millî Konseyi'nin bağımsızlık ilanı İsrail tarafından kabul edilmedi. Başbakan İzak Şamir 15 Kasım'da yazılı bir belgeyle cevap vererek bağımsızlık ilanını, "Yahudiye ve Samiriye topraklarında şiddete başvuranların başardıkları ve ılımlılık yanlısı oldukları izlenimini uyandırmayı amaç edinmiş yanıltıcı bir propaganda gayreti," diyerek kınadı ve İsrail kabinesi, "Dünya kamuoyunun yanlış yönlendirilmesini amaç edinmiş bir yanıltma," olduğunu söyleyerek reddetti.[554]

Hamas da bildirgeden etkilenmemişti. İslamcı Direniş bir broşür yayınlayarak, "Filistin halkının sadece işgal altındaki topraklarda değil tüm Filistin toprakları üzerinde devlet kurma hakkına" sahip olduklarını söyledi. "Filistin toprakları üzerinde Siyonist bir yapıyı meşru göstermeye çalışan BM tezkerelerine göre hareket etmeyin... çünkü orası BM'nin değil İslam milletinin mülküdür."[555]

Filistin Millî Konseyi'nin bağımsızlık ilanı ne kadar heyecanla bekleniyor olsa da Gazze ve Batı Şeria'da yaşayanlara kayda değer bir fayda sağlamamıştı. İsrail'in işgal altındaki toprakları elinde tutma niyeti 15 Kasım 1988'den önce nasılsa hâlâ aynıydı. Bir yıllık heyecan ve büyük beklentilerin ardından hiçbir şey değişmedi. Üstelik Filistinliler bu küçük kazanç için ağır bir bedel ödediler. İntifada'nın ilk yıldönümü olan Aralık 1988'de, yıl içerisinde altı yüz yirmi altı Filistinli öldürülmüş, otuz yedi bin Filistinli yaralanmış ve otuz beş bin tanesi hapse atılmıştı – isyanın ikinci yılı başladığında çoğu hâlâ parmaklıkların arkasındaydı.[556]

1989 yılında İntifada'nın idealizmi şüpheciliğe ve amaç birliği de yerini hizipçiliğe bıraktı. Hamas destekçileri açıkça Fetih üyeleriyle savaşmaya başladılar. Filistin toplumu içerisindeki başıbozuklar İsrail yetkilileriyle işbirliği yaptıklarından şüphelendikleri Filistinlileri yıldırmaya, dövmeye ve hatta öldürmeye başladılar. Bir yandan da broşürler dağıtılmaya devam edildi, gösteriler yapıldı, taşlar atıldı ve İntifada, dünya kamuoyunun bir türlü çözüm bulamadığı Arap-İsrail çatışmasının on yıllık son safhası, bilinmeyen bir sona doğru devam ederken kayıplar katlanarak artmaya devam etti.

1980'li yıllarda seküler yöneticileri devirmek ya da yabancı işgalcileri kovmak için pek çok İslami hareket kuruldu. İslamcılar, Allah'ın kanunu

olduğuna inandıkları, şeriata göre yönetilecek bir İslam devleti kurmak istiyorlardı. 1979 İran Devrimi'nin gösterdiği başarı ve İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulması onlara cesaret verdi. Mısır'da bir hizip, Devlet Başkanı Enver Sedat'ı öldürmeyi başardı. Suriye'de Müslüman Kardeşler, Hafız Esad'ın Baas rejimine karşı büyük bir ayaklanma başlattılar. Lübnanlı Şii milis hareketi Hizbullah, İran İslam Cumhuriyeti'nden büyük ölçüde etkilenerek, Birleşik Devletler ve İsrail'i aynı madalyonun iki farklı yüzü olarak görüp Lübnan'da ikisine de büyük darbe indirmeyi hedeflemişti. Afganistan'daki cihat, hem dâhilî hem de haricî düşmanlara karşı yürütülüyordu ve Sovyet kuvvetlerini ve açıkça İslam düşmanı olan Afganistan'daki komünist hükümeti hedef alıyordu. Gazze ve Batı Şeria'daki İslamcılar Filistin'de bir İslam devleti kurmak için uzun vadeli bir cihada girişmişlerdi. Hizbullah'ın elde ettiği askerî başarılar ABD ve İsrail'in kesin çekilmesiyle sonuçlanıp Afgan mücahitleri de Sovyetler'i 1989 yılında ülkelerini terk etmek zorunda bıraksalar da bu zaferler sonucunda ideologların beklediği şekilde İslam devletini kurmak mümkün olmamıştı. Hem Lübnan hem de Afganistan, dış düşmanlar çekilip gittikten sonra bile yıllarca iç savaşlarla boğuşmak zorunda kaldı.

Arap dünyasındaki İslamcılar hedefleri olan İslam devletine uzun vadede kavuşmaya karar verdiler. Mısırlı İslamcı Zeynep el-Gazali on üç yıllık hazırlık sürelerinden bahsederek her sürenin sonunda bunun Mısır halkının büyük çoğunluğu İslam devletini destekler hale gelene kadar tekrarlanması gerektiğini söylemişti. Hamas tüm Filistin'in kurtarılmasına ant içmişti ama uzun süreceğini biliyordu. İslam devletinin nihai zaferi uzun süreli bir projeydi ve zaman gerektirirdi.

İslamcılar "Allah'ın yolunda savaşırken" bazı muharebeleri kaybetmiş olsalar da sonunda galip geleceklerinden hiç şüphe etmiyorlardı. Bu zaman zarfında İslamcı gruplar Arap toplumunu yeniden şekillendirme alanında da bazı başarılar kaydettiler. Arap dünyasında kurulan İslamcı teşkilatların üyelerinin sayısı 1980'ler ve 90'larda hızla arttı. İslami değerler Arap dünyasına yayılmaya başlarken sakal bırakan gençler ve başını örten ve daha mütevazı giyinen kadınlar çoğaldı. Kitapçılar İslami yayınlardan geçilmez oldu. İslami diriliş günümüze kadar devam eden bir şekilde hiç durmadan güç kazanırken seküler kültür geri plana itildi.

İslamcılar 1989 sonunda dünya siyasetinde gerçekleşen büyük değişimlerden de cesaret aldılar. Soğuk Savaş'ın mutlaklığı, 9 Kasım'da yıkılan Berlin Duvarı'yla birlikte yerle yeksan oldu ve ABD-Sovyet re-

kabetinin sonunu getirip yeni bir çağın başlamasına neden oldu. Çoğu İslamcı, Sovyetler Birliği'nin yıkılışını ateist komünizmin iflası ve yeni İslam çağının habercisi olarak gördüler. Ama bunun yerine son süper güç olan Amerika Birleşik Devletleri'nin hâkim olduğu tek kutuplu bir dünyayla yüzleşmek zorunda kalacaklardı.

14
Soğuk Savaş Sonrası

Yarım asra yakın süren süper güç rekabetinin ardından Soğuk Savaş 1989'da aniden sona erdi. Sovyet Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un açıklık (glasnost) ve iç reform (perestroyka) politikaları 1980'lerin ortalarında Sovyetler Birliği'ndeki siyasi kültürü kökünden değiştirdi. Kasım 1989'da Berlin Duvarı yıkılana kadar Batı ve Doğu Avrupa'yı ayıran demir perde büyük ölçüde kalkmıştı. Haziran 1989'da Polonya'daki seçimlerde komünistlerin yenilmesinden başlayarak Sovyet bloğunda yer alan hükümetler bir bir devrilmeye başladı: Macaristan, Çekoslovakya ve Bulgaristan. Bir zamanların kudretli Doğu Almanya diktatörü Erich Honecker o yılın sonbaharında istifasını istedi ve yirmi iki yıl boyunca Romanya'yı demir yumrukla yöneten Nikolay Çavuşesku 1989 yılbaşında devrimciler tarafından idam edildi.

İki süper gücün oluşturduğu dengenin bozulmasıyla uluslararası sistem değişti ve tek kutuplu Amerikan hâkimiyeti ortaya çıktı. Gorbaçov ve ABD Başkanı George H. W. Bush, Sovyet-Amerikan husumetinin sona ermesinin neden olduğu umut ortamını değerlendirdiler ve "yeni dünya düzeni" sözünü verdiler. Soğuk Savaş'ın ana sahnelerinden biri olan Orta Doğu'da yeni Amerikan çağı sayısız belirsizliği de beraberinde getirmişti. Arap liderleri bir kez daha uluslararası arenanın şartlarına uyum sağlamak zorunda kaldılar.

Muhafazakâr Arap monarşileri halk hareketlerinin hükümetleri devirmelerini görmekten tedirgin olsalar da komünizmin çöküşüne üzüldükleri de söylenemezdi: Fas, Ürdün, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri tercihlerini Batı'dan yana yapmışlardı ve onların şansına Soğuk Savaş'tan galip çıkan Batı olmuştu. Ama Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerle çok ortak yönü olan Suriye, Irak, Libya ve Cezayir için ise durum biraz farklıydı: Tümü büyük ordulara ve planlı ekonomiye sahip

olan ve uzun süredir diktatörler tarafından yönetilen tek parti devletleriydi. Çavuşesku'nun cesedinin görüntüleri tüm Arap başkentlerinde derin bir sessizlikle karşılandı. Romanya'da olduysa Bağdat ya da Şam'da da olmaması için ne sebep vardı?

Sovyetler Birliği'nin artık Arap müttefiklerinin arkasında duracak dermanı yoktu. Geçen kırk yıl içerisinde Arap cumhuriyetleri Batı hâkimiyetini dengelemek için silah, ekonomi ve diplomasi konularında hep Sovyetler Birliği'nden yardım istemişlerdi. Ama artık o günler geride kalmıştı. 1989 sonbaharında Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad, İsrail'le eşitliği sağlayabilmek adına daha fazla modern silah göndermesi için Gorbaçov'a baskı yaptı. Sovyet Devlet Başkanı'nın cevabı şu oldu: "Sorunlarınız artık bu tür stratejik tedbirlerle çözülmeyecek – zaten biz artık bu oyunun içinde değiliz." Esad yıkılmış halde Şam'a geri döndü.

FKÖ'nün içindeki gruplar da endişeliydiler. Filistin'in Kurtuluşu Halk Cephesi lideri Corc Habaş, Ekim 1989'da Moskova'ya düzenlediği bir ziyaret sırasında Gorbaçov'un politikalarını eleştirdi: "Eğer böyle devam ederseniz hepimize zarar verirsiniz," diye ikazda bulundu. Tecrübeli analizci Muhammed Heykel Arap liderlerinin şaşkınlığına şahit olmuştu. "Herkes uluslararası ilişkilerde bir durumun yerini başka bir durumun almaya başladığını fark etmişti ama hâlâ eski ve aşina oldukları kurallara göre hareket etmek istiyorlardı. Yeni kuralları doğru anlamada hemen herkes bazı hatalar yaptı."[557]

Soğuk Savaş döneminin eski Arap çatışmaları Amerika'nın hâkim olduğu tek kutuplu dünyada da aynı hızla devam etti. İran'la sekiz yıldır (1980-1988) süren savaş yüzünden ekonomisi zayıflayan Irak'ın elinde hâlâ bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmasına yetecek kadar silah bulunuyordu. Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk krizi oldu. Bir Arap devletinin diğeri tarafından işgali Arap dünyasını kutuplaştırdı ve bazı ülkeler yabancı müdahalesine karşı çıkarken diğerleri Amerika'nın başı çektiği koalisyonun Kuveyt'i Irak işgalinden kurtarmasını destekledi. Kuveyt Krizi aynı zamanda halklar ile hükümetlerinin aralarının açılmasına da neden olmuş ve Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin, Arap dünyasında Amerika'ya kafa tuttuğu ve Filistin'i İsrail işgalinden kurtarma gibi ikiyüzlü bir söz verdiği için bir kahraman olarak görülmüştü.

Irak'ı Kuveyt'ten defetmek Arap dünyasında istikrarı temin etmek için kâfi gelmedi. Saddam Hüseyin, Kuveyt'in işgalini Suriye'nin Lübnan'daki

varlığı ve İsrail'in Filistin'i uzun süreli işgaliyle ilişkilendirmişti. Kuveyt'in işgalden kurtarılmasından sonra Arap dünyası on beşinci yılına giren Lübnan İç Savaşı'nı ele almak zorunda kaldı. Birleşik Devletler, 1973 Cenevre Konferansı'ndan sonra ilk kez Araplar ile İsraillilerin Madrid'de bir araya gelmesini sağladı. O sırada hiç kimse Irak'ın Kuveyt'i işgal edip daha sonra oradan çıkarılmasının sorunların çözüleceği yeni bir çağın habercisi mi yoksa bölgesel sorunlarının tırmanışının ilk alameti mi olup olmadığından emin değildi.

Soğuk Savaş sonrası dünyanın gerçeklerinin ilk farkına varan Arap liderlerinden biri de Saddam Hüseyin'di. Mart 1990 gibi erken bir tarihte Hüseyin diğer Arap liderlerini "önümüzdeki beş yıl sadece bir süper güç –Amerika– olacak" diyerek uyardı.[558]

Irak çoğu açıdan Soğuk Savaş'ın eski rekabetlerinden Amerikan hâkimiyetinin yeni gerçeklerine diğer Arap devletlerine kıyasla daha çabuk geçiş yapabilecek bir konumdaydı. Irak'ın Sovyetler Birliği'yle, 1972 Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'yla teminat altına alınmış, ilişkileri özellikle yakın olsa da sekiz yıl süren İran-Irak Savaşı (1980-1988) ABD ve Irak'ın arasındaki buzların da erimesine neden olmuştu. Amerika'nın, İran İslam Cumhuriyeti'ne duyduğu düşmanlık Reagan hükümetini İran'ın zafer kazanmasına mani olmak için Irak'ı desteklemeye itti. Savaş iki tarafın da yenişememesiyle sona ermiş olmasına rağmen Washington, Bağdat'la ilişkileri sıkı tutmaya devam etti.

Yeni Amerikan Başkanı George H. W. Bush, Ocak 1989'da göreve geldiğinde Irak'la iyi ilişkileri sürdürmeye devam etti. O yılın ekim ayında Bush yönetimi bir ulusal güvenlik talimatı yayınlayarak Amerika'nın Basra Körfezi politikasını belirledi ve Irak'la yakın ilişkilere bilhassa ağırlık verdi. "Irak ve Birleşik Devletler arasındaki ilişkilerin normalleşmesi uzun vadeli menfaatlerimize hizmet edecek ve Körfez'de ve Orta Doğu'da istikrarı artıracaktır," diyordu talimatta. "Birleşik Devletler, Irak'ı daha ılımlı hale getirmek ve Irak üzerindeki nüfuzunu artırabilmek için Irak'a ekonomik ve siyasi yardımda bulunmalıdır." Talimatta ayrıca Irak pazarının Amerikan şirketlerine açılması da teşvik ediliyordu. "Amerikan şirketlerinin Irak ekonomisinin inşasında pay sahibi olmasını temin ve teşvik etmeliyiz." Buna "öldürücü olmayan askerî yardım da" dâhil edilerek Irak'ın savunması takviye edilecekti.[559] Saddam Hüseyin

gerçekten de birilerinin kendisine Soğuk Savaş'ı takip eden kargaşa döneminden çıkmasına yardım ettiğine inandığı için affedilebilir.

Yine de Saddam Hüseyin'in ülkesinde kendisini bekleyen sayısız sorun bulunuyordu – 1978'de iktidara geldiğinden beri aldığı berbat kararların sonucu olan sıkıntılar. Irak Devlet Başkanı, İran'la hiç sebep yokken ve bir sonuca da varmayacak ve ülkesinin bedelini ağır ödeyeceği bir savaşa girmişti – Irak halkının gözündeki itibarı da büyük yara almıştı. Sekiz yıllık savaşta yarım milyon Irak askerinin ölmesi ülke içinde Hüseyin'in yönetimine karşı seslerin yükselmesine neden olmuştu. Savaş sürdükçe Saddam Hüseyin'e karşı olan muhalefet de katlanarak arttı. 1982'de Bağdat'ın kuzeyindeki Düceyil köyünde Hüseyin'e bir suikast girişiminde bulunuldu. Irak Devlet Başkanı'nın tepkisi çok sert oldu ve güvenlik güçleri misilleme olarak yüz elli köylüyü öldürdüler.

Kuzey Irak'taki Kürtler, İran'la süren savaşı fırsat bilerek özerklik kazanmak istediler. Irak hükümeti el-Enfal, ganimetler, adını verdiği bir toplu imha harekâtı başlattı. 1986-1989 arasında Irak Kürtleri göçe zorlandı, iki bin köy yok edildi ve Enfal harekâtında yaklaşık yüz bin kadın, erkek ve çocuk öldürüldü. Savaşın en merhametsiz eylemlerinden birini gerçekleştiren Irak yönetimi Mart 1988'de Halepçe köyünde sinir gazı kullanarak beş bin Kürt sivili öldürdü.[560]

Sadece Kürtler değil Irak'taki Sünni ve Şiilerin de baskı görmesi –keyfî tutuklamalar, yaygın işkence ve idamlar– huzursuzluğu iyice artırdı. Saddam Hüseyin'in ülkesinde sadece Baas Partisi'nin mensupları huzur ve güven içerisinde yaşayabilirdi. Zamanında yüksek okuma yazma oranı, seküler değerleri ve cinsiyet eşitliğiyle övülen Irak 1989'da bir korku cumhuriyeti haline gelmişti.[561]

Huzursuz bir halka ek olarak İran-Irak Savaşı sona erdiğinde Saddam Hüseyin'in karşısındaki en büyük güçlük ülkenin harap olan ekonomisinin yeniden inşasıydı. Irak'ın zenginliği büyük petrol yataklarından geliyordu. Sekiz yıl boyunca boru hatları ve limanlara yönelik saldırılar ve körfezde yaşanan tanker savaşları yüzünden ülkenin can damarı olan petrol hatları kesilmişti. Petrol gelirinden mahrum kalan Irak, savaşa devam edebilmek için Arap körfez ülkelerinden milyarlarca dolar borç almıştı. 1988'de savaş sona erdiğinde Irak'ın körfez ülkelerine borcu kırk milyar dolar civarındaydı ve borç ödemeleri 1990'da Irak'ın petrol satışlarının yarısına karşılık geliyordu.[562]

Petrol fiyatlarının sürekli düşmesi de Irak'ın işini zorlaştırdı. Ülkenin borçlarını ödeyebilmek için Saddam Hüseyin'in petrol fiyatının varil başına yirmi beş dolar (İran-Irak Savaşı'nın zirvede olduğu dönemde varil başına fiyat otuz beş dolara kadar çıkmıştı) civarında olması gerekiyordu. Oysaki Temmuz 1990'a gelindiğinde uluslararası fiyat on dört dolara kadar düşmüştü. Tekrar barışa kavuşan Körfez, OPEC kotasının çok üzerinde petrol üretmeye başlamıştı. Kuveyt bunların başında geliyordu ve OPEC kotalarını aşması için kendince nedenleri vardı. 1980'lerin başında Kuveyt hükümeti Batı rafinelerine yatırım yaparak ve Avrupa'da "Q-8 (Kuveyt'le okunuşu aynı)" adı altında benzin istasyonları açarak ekonomisini çeşitlendirmeyi denedi. Kuveyt'in ihraç ettiği ham petrolün büyük bölümü Batı'daki kendi rafinelerine gidiyordu. Kuveyt Batı'daki kendi rafinelerine ne kadar ham petrol satarsa Avrupa'da o kadar çok kâr edecekti.[563] Bu arıtma ve pazarlama uygulaması sadece ham petrol satışından çok daha fazla kâr elde edilmesine neden olmuş ve Kuveyt artık petrol fiyatlarındaki oynamadan eskisi kadar etkilenmez hale gelmişti. O nedenle Kuveyt OPEC'in kotasına uyup varil fiyatını belli bir seviyede tutmakla uğraşmak yerine mümkün olduğu kadar petrol üretebilme yoluna gitmişti.

Irak'ın ise ülke dışında bu tür yatırımları yoktu ve geliri tümüyle ham petrolün fiyatına bağlıydı. Varil başına petrolün fiyatındaki her düşüş doğrudan Irak'ın yıllık bir milyar dolarlık gelirine kayıp olarak yansıyordu. OPEC toplantılarında Irak ve Kuveyt hep masanın karşı taraflarında olurdu ve Irak üretimin azaltılıp fiyatın yükseltilmesini sağlamaya çalışırken Kuveyt de sürekli üretimin artırılmasını isterdi. Kuveytliler, Iraklıların endişelerini ciddiye almadılar. Haziran 1989'da Kuveyt, diğer OPEC üyeleri tarafından belirlenen kotaya uymayı reddetti. İran'a karşı savaşan Irak'a on dört milyar dolar yardım etmiş olan Kuveytliler savaş sona erdiği için artık kendi menfaatlerine öncelik vermelerinin zamanının geldiğini düşündüler.

Saddam Hüseyin, Irak'ın karşılaştığı ekonomik güçlüklerin suçunu Kuveyt'e atmaya başladı ve küçük Körfez şeyhliğine baskı uygulayarak tehdide yöneldi. Kuveyt'ten sadece on dört milyar dolarlık borcunu silmesini istemekle kalmayıp yetmezmiş gibi Irak'ın inşası için on milyar daha borç istedi. Kuveyt'i ortak Rumaila petrol yatağından petrol çalmakla suçladı. Ayrıca İran-Irak Savaşı sırasında Kuveyt'in Irak topraklarını ele geçirdiğini iddia etti ve hem askerî tesis kurmak hem de Irak'a bir

derin deniz limanı sağlamak için Körfez'in başında bulunan stratejik Verbe ve Bubiyan adalarının "iade" edilmesini istedi.

Hüseyin'in iddiaları, her ne kadar temelsiz olsa da Irak'ın Kuveyt'in sınırları ve bağımsızlığıyla ilgili taleplerini tekrar gündeme getirmişti. Irak yirminci yüzyıl içerisinde iki kez Kuveyt'in kendisine ait olduğunu iddia etmişti – 1937'de ve 1961'deki Kuveyt'in bağımsızlığından sonra. Yine de Irak'ın Arap komşuları bu tehditleri pek fazla ciddiye almadılar.

Arap devletleri yanılıyordu: Temmuz 1990'da Hüseyin boş konuşmadığını göstererek Kuveyt sınırına büyük miktarda tank ve asker yığdı. Büyük bir krizin yaklaşmakta olduğunu gören Arap ülkeleri harekete geçmek zorunda kaldı.

Mısır ve Suudi Arabistan krize arabuluculuk yaparak çözüm bulmak istedi. Suudi Arabistan Kralı Fahd ve Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek 1 Ağustos'ta Suudi Arabistan'daki Cidde şehrinde Irak ve Kuveyt arasında bir görüşme planladılar. Saddam Hüseyin görüşmeden önce tüm Arap liderlerini Kuveyt'le arasındaki sorunların "kardeşçe" çözüleceği konusunda temin etti.

Oysaki Saddam Hüseyin, Kuveyt'i işgal etmeye çoktan karar vermişti. Kuveyt veliaht prensiyle görüşmesi için yardımcısını Cidde'ye göndermeden evvel Hüseyin 25 Temmuz'da Bağdat Amerikan Büyükelçisi April Glaspie'yle görüşerek nabız yoklamak istedi. Glaspie, Irak Devlet Başkanı'na Birleşik Devletler'in, "Sizin Kuveyt'le olan sınır anlaşmazlığınız gibi Araplar arası çatışmalara karışmaya niyetli olmadıklarını," söyledi.[564] Anlaşılan Hüseyin, Glaspie'nin sözlerini Birleşik Devletler'in Araplar arası çatışmalara müdahil olmayacağı şeklinde yorumlamıştı ve görüşmeden kısa süre sonra işgal planının boyutlarını değiştirdi. Başta sadece Rumaila petrol yataklarını ele geçirmek için küçük bir müdahale düşünüyordu. Ama artık ülkenin tamamını ele geçirmek istiyordu. Devrimci Komuta Konseyi'yle görüşen Hüseyin, Kuveyt'teki iktidardaki El-Sabah ailesini makamında bırakırsa, onların dünya devletlerini – özellikle Amerika'yı– Irak'a Kuveyt'ten çekilmesi için baskı yapmaya ikna edebileceğini söylemişti. Yapılması gereken hızlı ve kesin bir işgalle el-Sabah ailesinin yardım istemesine fırsat tanımamaktı. Üstelik Irak, petrol zengini komşusunu tümüyle ilhak ederse hiçbir ekonomik sorunu kalmayacaktı.

Saddam Hüseyin 1 Ağustos'ta yardımcısını Cidde'ye Kuveytlilerle görüşmeye gönderdiğinde amacı askerî planının ihtiyaç duyduğu sürp-

riz unsurunu sağlamak için diplomasiyi kullanmaktı. İzzet İbrahim ve Şeyh Saad el-Sabah arasındaki görüşme gayet dostane geçti. İki adam bir sonraki görüşmenin Bağdat'ta yapılmasına karar vererek memnun şekilde ayrıldılar. Gece yarısı Cidde'den ayrılırlarken Irak birlikleri de Kuveyt sınırını geçmeye başladı.

2 Ağustos sabah erken saatlerde on binlerce asker Kuveyt sınırını geçerek petrol zengini ülkeyi işgal etti. İlk karşılaştıkları şaşkın haldeki Kuveytliler oldu. Kuveyt Şehri'ndeki bir okul müdürü olan Cihan Recep olayı şöyle anlatıyor: "2 Ağustos sabahı saat altıda her zamanki gibi uyandım ve pencereyi açıp dışarı baktım. Silah sesleri duyunca şaşırıp kaldım, sadece bir iki el silah sesi değildi karşılıklı ateş ediliyordu. Silah sesleri yakındaki cami duvarlarında yankılanırken birden korkunç gerçeği idrak ettim. Kuveyt, Irak tarafından işgal edilmişti."[565]

Arap başkentlerindeki telefonlar çalmaya başladı. Kral Fahd haberi sabah saat beşte aldı. Bir gece önce Iraklı ve Kuveytli müzakerecileri Cidde'den uğurlamış olan Suudi Kralı, Irak askerlerinin Kuveyt'i işgal edebileceğine inanamamıştı. Hemen Saddam Hüseyin'le temas kurmaya çalıştı ama başaramadı. Ardından Irak lideriyle arası iyi olan Ürdün Kralı Hüseyin'i aradı.

Bir saat sonra yardımcıları Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'i uyandırdı ve ona Irak askerlerinin Kuveyt başkentindeki emirin sarayını ve hükümet binalarını ele geçirdiğini bildirdi. Arap liderleri Bağdat'tan yapılacak ilk açıklamayı duymak için öğleden önceye kadar beklemek zorunda kaldılar. "Bu Irak topraklarının Irak'a katılmasından başka bir şey değildir," diyordu Saddam'ın siyasi temsilcisi, şaşkın Arap devlet başkanlarına.[566]

Dünya devletleri Soğuk Savaş sonrasında yaşanan ilk krizle karşı karşıyaydılar. İşgal haberi 1 Ağustos sabah saat dokuzda Beyaz Saray'a ulaştı; Bush hükümeti o günün akşamı Irak'ın işgalini kesin bir dille kınadı. Ertesi sabah meseleyi taşıdığı BM Güvenlik Konseyi'nde, Irak kuvvetlerinin derhal ve şartsız çekilmesini öngören, Tezkere 660 çabucak kabul edildi.

Ciddiye almayan Irak birlikleri, Kuveyt Emîri Şeyh Cabir el-Ahmet el-Sabah'ı ve ailesini yakalama umuduyla Kuveyt Şehri'ne doğru yollarına devam ettiler. Eğer hanedanı yakalamış olsalardı ülkeyi daha iyi kontrol edebilir ve hedeflerine erişebilmek için emir ve ailesini rehine

olarak kullanabilirlerdi. Ama emir, Iraklıların harekete geçtiği yönünde uyarılmış ve ailesiyle birlikte kaçıp Suudi Arabistan'a sığınmıştı.

Kuveyt veliaht prensi Şeyh Saad, Cidde'de Irak Başkan Yardımcısı'yla yaptığı görüşmeden döndüğünde işgalin başlamış olduğunu öğrendi. Sürgündeki kraliyet ailesine katılmadan önce de hemen Kuveyt'teki ABD elçiliğini aradı ve Irak işgalinin püskürtülmesi için resmî olarak Amerikan askerî yardımını talep etti. Bu iki basit hareketle –Amerikan yardımının talep edilmesi ve yurt dışına kaçmak– el-Sabah, Saddam Hüseyin'in işgalini daha başlamadan bitirmiş oldu. Yine de işgal sona ermeden önce Kuveyt halkının berbat yedi ay geçirmeleri gerekecekti.

Baas rejiminin otoriterliği ve siyasi hilekârlığı dikkate alındığında işgalin ilk günleri George Orwell'in *1984* isimli romanından çıkmaymış gibi görünüyordu. Irak, hiç utanmadan Kuveyt'e el-Sabah ailesini devirmek isteyen halkın yardım talebi üzerine girdiğini söyledi. "Allah Kuveyt'in özgür ruhlu halkına yardım etti," yazılıydı Irak hükümetinin bastırdığı bir broşürde. "Eski rejimi yıkıp yerine yenisini getirdiler ve bunu yaparken kardeşleri Büyük Irak halkından yardım talep ettiler."[567] Irak rejimi daha sonra Geçici Hür Kuveyt Hükümeti'ni kurdu.

Ortada Irak'ın iddialarını destekleyecek Kuveytli devrimci falan olmadığından Saddam Hüseyin çok geçmeden kurtarıcılık nutuklarından vazgeçip Kuveyt'i ilhak ettiğini ilan etti. 8 Ağustos'ta Kuveyt, Irak'ın on dokuzuncu eyaleti ilan edildi. Iraklılar, Kuveyt'i haritadan silmek için işe koyuldular hatta Kuveyt Şehri'nin ismini Kazimah olarak değiştirdiler.

Ekime gelindiğinde tüm Kuveytlilerden kimlik kartlarını ve araba plakalarını Irak standartlarına göre değiştirmeleri istendi. Iraklılar, elinde Irak belgesi olmayan Kuveytlilere hizmet sunmayarak süreci hızlandırmaya çalıştılar. Karneyle dağıtılan süt, şeker, pirinç, un ve yağ gibi temel gıda maddeleri sadece Irak belgeleri olanlara verildi. Benzin istasyonları sadece Irak plakası olanlara benzin verdiler. Yine de Kuveytlilerin büyük çoğunluğu bu baskılara direndi ve Irak vatandaşı olmayı kabul etmeyerek ihtiyaçlarını karaborsadan karşıladılar.[568]

Kuveyt'in işgal edilmesinin ardından Kuveyt'teki dükkânlar, ofisler ve evler Irak askerleri tarafından yağmalandı ve ganimetin çoğu Bağdat'a götürüldü. Kamyonlar dolusu çalıntı malın Bağdat'a gittiğini gören bir Kuveytli yetkili Irak subayına şunu sordu:

"Eğer burası dediğiniz gibi Irak'ın bir parçası ise neden her şeyi götürüyorsunuz?"

"Çünkü hiçbir eyalet başkentten daha iyi olamaz," diye cevap verdi subay.[569]

Her geçen gün işgalin neden olduğu zulüm daha da arttı. Ağustos sonuna doğru Saddam Hüseyin kötü şöhretli kuzeni Ali Hasan el-Macit'i, Enfal harekâtı sırasında Kürtlere karşı kimyasal silah kullandığı için "Kimyasal Ali" adı verilmişti, Kuveyt'in askerî valisi olarak atadı. "Ali Hasan el-Macit, Kuveyt'e geldikten sonra," diye yazmıştı bir Kuveytli olan Cihan Recep günlüğüne, "baskı ve kimyasal saldırı rivayetleri daha da arttı." Kaçabilen kaçtı. "Herkesin aklı kaçmaktaydı," demişti Kuveytli banker Muhammed el-Yahya. Suudi sınırında dört şeridin arabayla dolu olduğunu ve kuyruğun otuz kilometreye çıktığını söylemişti. Ama El-Yahya, Kuveyt'te kalmayı seçenler arasındaydı.[570]

Irak'ın baskıcı idaresi Kuveyt'te kök salarken halkı da şiddete başvurmadan direnmeye başladı. "İşgalin ilk haftasında," yazmıştı Cihan Recep, "Kuveytli kadınlar yaşananları sokaklarda protesto etmeye başladılar." İlk gösteri işgalden dört gün sonra 6 Ağustos'ta düzenlendi. "Gergin ve beklenti dolu bir hava vardı: Sanki herkes içten içe Iraklıların en barışçı gösterilere bile müsamaha göstermeyeceğini biliyordu." Gösteriye üç yüz kişi katıldı, pankartlar, Kuveyt bayrakları ve sürgündeki emîr ve prensin resimlerini taşıdılar.

Protestolara Kuveyt'i ve emîri öven ve Saddam Hüseyin'i kınayan sloganlar eşlik etti: "Saddam'a ölüm," ve "Saddam Siyonisttir," gibi. İlk iki gösteriye Iraklılar müdahale etmedi ama protestoların üçüncü gününde Irak askerleri kalabalığa ateş açtı. "Ortalık karıştı," diye yazmıştı Recep. "Yolda son sürat giden araçların motor gürültüleri duyuldu, insanlar bağırıp çığlık atmaya devam ettiler." Kuveyt şehrinin merkezindeki polis karakolunun dışında ölü ve yaralı göstericiler bulunuyordu. "Bölgemizde bir daha böyle bir gösteri olmadı, başka yerde de olduğunu zannetmiyorum çünkü Iraklılar öldürmek veya sakat bırakmak amacıyla ateş açıyorlardı. Kuveytliler işgalcilerin ne kadar vicdansız olduğunu anlamaya başladılar."[571]

Yine de Irak işgali boyunca şiddet içermeyen direniş eylemleri devam etti. Direniş hareketi Irak askerlerinin ateşine maruz kalmamak için taktik değiştirmeye karar verdi. 2 Eylül'de Kuveytliler işgalin ilk ayının bitişini bir meydan okuma hareketiyle perçinlediler. Planı ağızdan ağıza

Kuveyt Şehri'nde yaşayan herkese yaydılar ve onlardan gece yarısı damlara çıkıp hep birden, "Allahu Ekber," diye bağırmalarını istediler. Belirlenen saatte binlerce kişi hep bir ağızdan işgali reddetti. Cihan Recep'e göre bu, "Yaşananlara –işgale, baskıya, cinayetlere, Kuveyt'in farklı yerlerinde kurulan işkence hücrelerine– öfke ve meydan okumaydı." Irak askerleri damdakileri susturmak için ihtar ateşi açtılar ama Kuveytliler bir saat boyunca işgale meydan okumaya devam etti. "Bazıları Kuveyt'in o gece yeniden doğduğunu söyledi," demişti banker el-Yahya.[572]

Pek çok Kuveytli, ateşli silah kullanmayı bilen polis ve askerlerin önderliğinde, Iraklılara karşı silahlı direnişe de kalkıştı. Irak birliklerine pusu kurup cephanelikleri bastılar. Cihan Recep'in okulunun önünden geçen yol Irak birliklerinin ana ikmal yoluydu ve pek çok direnişçi saldırısına sahne olmuştu. Ağustos sonunda Recep ana yoldan gelen büyük bir patlama sesiyle irkildi, ardından roket sesleri duyuldu. Daha sonra direnişçilerin cephane kamyonlarını vurduğunu ve araçların içerisindeki mühimmatın infilak ettiğini öğrendi. Ancak sesler kesildikten sonra binadan çıkmaya cesaret edebilmişti. Çıktığında itfaiye arabalarının yanmakta olan araç enkazlarına su püskürttüklerini gördü. "Kapkara olmuş araç iskeletleri haricinde görülecek bir şey kalmamıştı," diye yazmıştı günlüğüne. "Canlı her ne varsa geriye hiçbir şey kalmamıştı."

Saldırı, hem patlamadan geriye kalanlar hem de Iraklıların misilleme ihtimali nedeniyle, gerçekleştiği bölge için büyük tehlike demekti. "Bu olay sırasında," diye yazmıştı, "birkaç ev isabet aldı ve daha da fenası Iraklılar bir daha böyle bir olay olursa bölgedeki herkesi öldürmekle tehdit ettiler. Direnişçiler saldırıları şehir dışına kaydırarak sivilleri korumaya çalıştı."[573]

Kuveyt sakinleri Iraklıların tehditlerini gayet ciddiye aldılar. İşgal altındaki ülkenin üzerini ölüm kokusu kaplamıştı. Ölüm her Kuveytlinin kapısının eşiğindeydi: Iraklıların taktiklerinden biri de mahkûmları evlerine gönderip ailelerinin gözleri önünde öldürmekti. Korkuyu daha da artırmak için yetkililer eğer ceset kaldırılırsa evdeki herkesi öldürmekle tehdit ettiler. Direnmeye kalkışacaklara ibret olsun diye ölüler yaz sıcağında birkaç gün ortada bırakıldı.

Iraklılar, Kuveytlileri sindirmek için ne kadar çaba harcasalar da direniş yedi aylık işgal boyunca aralıksız devam etti. Cihan Recep'in "uzun süre devam eden direniş," iddiası, Kuveyt'in kurtarılmasından

sonra ele geçirilen ve yedi ay boyunca direnişçi eylemlerini takip etmiş, Irak istihbarat kaynaklarıyla da örtüşmektedir.[574]

İşgalin ilk günlerinde Irak'ın Kuveyt'le yetineceğine inanmak için bir neden yoktu. Hiçbir Körfez ülkesi Irak saldırısını durduracak askerî güce sahip değildi ve Kuveyt'in düşmesinden sonra hem Amerikalılar hem de Suudiler, Saddam Hüseyin'in yakındaki Suudi petrol yataklarını ele geçirmeye niyetlenebileceğinden endişe etmeye başladılar.

Bush yönetimi Saddam Hüseyin'in hevesini ancak büyük bir Amerikan gücünün kursağında bırakabileceğine inanıyordu. Iraklıları yerinden etmek için önce Amerikan askerlerinin gelmesi için izin çıkması lazımdı ama bunun için de önce Suudi hükümetinin resmî olarak askerî yardım talebinde bulunması gerekiyordu. Halkın gözünde olumsuz bir intiba oluşturmaktan korkan Kral Fahd tereddüt etti. İslam'ın doğum yeri olduğu için Suudi Arabistan'da yabancı mevcudiyeti hiçbir zaman hoş karşılanmamıştı. Dahası hiçbir zaman yabancı güçlerin idaresi altına girmemiş olan Suudiler bağımsızlıklarına bir zarar gelsin istemiyorlardı.

Amerikan askerlerinin ülkeye akmaya başlama ihtimali ülkedeki İslamcıları harekete geçirdi. Sovyetler karşısındaki başarılarından cesaret bulmuş olan Afgan Savaşı gazisi Suudiler, Amerika'nın Kuveyt'e müdahale etmesine şiddetle karşı çıktılar. Usame bin Ladin, Afgan Savaşı'ndan dönmüştü ve kasetler vasıtasıyla pek çok kişiye ulaşan aykırı vaazları nedeniyle Suudi hükümeti tarafından ev hapsine alınmıştı.

Saddam Hüseyin'in kuvvetleri Kuveyt'i işgal ettiğinde Bin Ladin, Suudi İçişleri Bakanı Prens Navvaf bin Abdülaziz'e bir mektup göndererek Sovyetler'i Afganistan'dan kovmada çok etkili olan bir mücahit şebekesini seferber etmeyi teklif etti. "Yüz bin kişilik bir ordu kurabileceğini iddia ediyordu," demişti Abdülbari Atvan, Afganistan'daki Tora Bağları'nda Bin Ladin'le röportaj yapan gazeteci. "Mektubu ciddiye alınmadı."

Suudiler, Irak'ın ülkenin istikrarına yönelik daha büyük tehlike olduğuna inandıklarından dâhili Suudi direnişinin yardımı yerine Amerikan himayesini tercih ettiler. Bin Ladin bunu İslam'a ihanet olarak niteledi. "Bin Ladin bana Suudi hükümetinin krallığı korumak ve Kuveyt'i özgürlüğüne kavuşturmak için Amerikan askerlerini davet etmesinin hayatındaki en büyük şok olduğunu söylemişti," demişti Atvan.

El-Suud sülalesinin "kâfir" güçleri Arap Yarımadası'na, İslam'ın kuruluşundan beri ilk kez, kutsal mekânların (Mekke ve Medine) bu kadar yakınına davet etmesini bir türlü aklı almıyordu. Bin Ladin ayrıca Amerikan askerlerinin Suudi hükümeti tarafından Arap topraklarına davet edilmesiyle ülkeyi yabancı işgaline açmış olabileceğinden de endişe ediyordu – Afganistan'da yaşananların aynısıydı, orada da Kâbil'deki komünist hükümet Rus askerlerini ülkeye davet etmişti. Bin Ladin tıpkı Afganistan'daki Sovyet işgaline karşı yaptığı gibi şimdi de Arap Yarımadası'ndaki Amerikan askerlerine karşı silaha sarılacaktı.[575]

Pasaportuna Suudi yetkilileri el koyduğundan seyahat belgesi elde edip ülke dışına çıkabilmek için ailesinin Suudi kraliyet ailesiyle olan yakın ilişkilerini kullandı. 1996'da Birleşik Devletler'e karşı cihat ilan edip Suudi kraliyet ailesinin "İslam'a karşı hareket ettiği için ümmetin dışında" olduğunu söyledi.[576] Ama Afgan cihadındaki eski müttefiki Amerika ve Suudi Krallığı'yla arasının bozulması Ağustos 1990 hadiselerine kadar uzanıyordu.

Kuveyt Krizi uluslararası ilişkilerde Sovyet-Amerikan işbirliğine dair yeni bir sayfa açtı. Tarihte ilk kez Güvenlik Konseyi, Soğuk Savaş politikalarıyla yıpratılmadan belirleyici bir karar alabildi. 2 Ağustos'ta Tezkere 660'ın kabulünden sonraki dört ay içerisinde Güvenlik Konseyi veto sıkıntısı yaşamadan derinleşen krizle ilgili on iki tezkere daha geçirdi. 6 Ağustos'ta Irak'a ticari ve ekonomik müeyyideler uygulandı ve yurt dışındaki tüm Irak mal varlığı donduruldu (Tezkere 661); BM 25 Eylül'de müeyyideleri daha da sıkılaştırdı (Tezkere 670). 9 Ağustos'ta Güvenlik Konseyi Irak'ın Kuveyt'i ilhak etmesini hükümsüz kabul etti (Tezkere 662). Bir grup tezkereyle Irak'ın Kuveyt'in diplomatik dokunulmazlığını ihlal etmesi kınandı ve diğer devlet vatandaşlarından Irak ve Kuveyt'i terk etmeleri istendi. 29 Kasım'da Sovyetler Amerikalılarla birlikte hareket ederek Tezkere 678'i geçirip eğer Irak 15 Ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmezse üye ülkelere Irak'a karşı "her türlü imkânı" kullanma iznini verdi, Orta Doğu'da Soğuk Savaş resmen sona ermişti.

Arap devlet adamlarını –bilhassa Iraklıları– en çok şaşırtan ise Sovyetler'in tavrı olmuştu. "Arap dünyasının büyük bölümü Moskova işgalden sonra Irak'a destek vermese de en azından tarafsız kalır diye düşünmüştü ve BM Güvenlik Konseyi'nde Sovyetler Birliği'nin Amerika'nın tezkere üzerine tezkere geçirmesine yardımcı olmasına hayret etmişlerdi,"

demişti Mısırlı analizci Muhammed Heykel. Arap dünyasının dikkatinden kaçan şey Sovyetler Birliği'nin ne kadar zayıf ve Amerika'yla iyi ilişkiler kurmaya ne kadar muhtaç olduğuydu. Amerika'nın Körfez'deki jeostratejik menfaatleri dikkate alındığında Sovyetler ABD'yi ya destekleyecekti ya da karşı çıkacaktı ama ona mani olacak durumda olmadıklarını bilmekteydiler. Karşı çıkmanın hiçbir fayda getirmeyeceğini takdir eden Sovyetler, Birleşik Devletler'le işbirliği yapmayı seçti ve Arap müttefiklerini ortada bıraktı.

Arap dünyası, Soğuk Savaş sonrası dönemde Moskova'nın izlediği siyasetteki değişimi takdir etmekte ağır kalmıştı. Irak, BM'ye kulak asmayıp ABD koalisyon birliklerini seferber ederken Arap dünyası hâlâ Sovyetler Birliği'nin, Amerika'nın Irak'a askerî müdahalesine engel olmasını bekliyordu. Oysaki beklentilerin aksine Sovyet Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze, Amerikan Dışişleri Bakanı James Baker'la beraber çalışarak askerî harekâta izin veren tezkereyi hazırlamıştı. "Moskova'nın Washington'a harekete geçmesi için müsaade etmesi Arap heyetlerini şaşkına uğratmıştı," demişti Heykel.[577]

Amerikalılar ve Sovyetler, Kuveyt Krizi'nde bu benzeri görülmemiş işbirliğinin keyfini çıkarırken Arap dünyası bin parçaya bölündü. Bir Arap devletinin diğerini işgali ve dış müdahale tehdidi Arap liderleri arasında derin görüş ayrılıklarına neden olmuştu.

İsrail'le yaptığı anlaşma yüzünden maruz kaldığı on yıllık tecridin ardından henüz toparlanmaya başlayan Mısır, Kuveyt Krizi'ne verilecek Arap tepkisini örgütlemeye soyundu. Devlet Başkanı Mübarek, Camp David Anlaşması'ndan bu yana ilk kez Kahire'de toplanacak bir Arap zirvesine 10 Ağustos'ta ev sahipliği etti. İşgalden bu yana ilk kez Iraklı ve Kuveytliler bir arada oturdular. Gergin bir ortamdı. Kuveyt emîri uyumlu bir konuşma yaparak Iraklıları yatıştırıp krize diplomatik bir çözüm bulmayı denedi. Cidde'deki müzakerelerde 1 Ağustos'ta kalınan noktadan devam etme umudu içerisindeydi. Iraklıların ise uzlaşmak gibi bir niyetleri yoktu. Emîr konuşmasını bitirip oturunca Irak temsilcisi Taha Yasin Ramazan itiraz etti: "Şeyhin bize hangi hakla hitap ettiğini anlamadım. Kuveyt diye bir ülke artık yok."[578] Emîr protesto etmek için toplantıyı terk etti.

Kimi Arap liderlerine göre Amerika'nın müdahalesi Irak'ın Kuveyt'i işgalinden bile büyük bir tehlikeydi. Cezayir Devlet Başkanı Şadli Ben-

cedid toplantıdakileri ikaz etti: "Hayatımız boyunca emperyalizmden ve emperyalist güçlerden kurtulmak için mücadele ettik ve şimdi bir Arap devletinin yabancıları müdahale için davet etmesiyle her şey boşa gidecek."[579] Libya, Sudan, Ürdün, Yemen ve FKÖ temsilcileri de Bencedid'le aynı fikirdeydi ve krizin çözülmesi için Arapların el ele vermesi hususunda ısrar ettiler. Irak'ın Kuveyt'ten iki tarafın da razı olacağı bir anlaşmayla çekilmeye ikna edilmesiyle yabancı güçlerin müdahalesine fırsat verilmemesi gerektiğini söylediler.

Kahire zirvesinde nihai tezkere üzerine yapılan oylamada Arap dünyasındaki bölünme apaçık ortaya çıktı. Tezkere işgali kınıyor, Irak'ın ilhakını reddediyor ve tüm Irak güçlerinin derhal Kuveyt'ten çekilmesini talep ediyordu. Ayrıca Suudi Arabistan'ın Irak işgali tehdidine karşı Amerikan askerî yardımını istemesini de içeriyordu. Mübarek sadece iki saat sonra tezkere üzerine yapılan tartışmalara son verdirdi ve tezkereyi Arap dünyasını kamplara bölecek oylamaya sundu, son tezkereye on lehte dokuz aleyhte oy verilmişti. "Arap dünyasının şahit olduğu en büyük bölünmelerin gerçekleşmesi sadece iki saat sürdü," demişti Muhammed Heykel. "Arapların bir çözüm bulmasına dair son fırsat da kaçırılmış oldu."[580]

Amerikan hükümeti güç gösterisi haricinde hiçbir şeyin Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmaya yetmeyeceğinden emindi. Arap diplomasisine itimatları yoktu ve onun yerine askerî harekâta yardımcı olacak Arap müttefikler aramaya başladılar. İlk Amerikan askerleri 8 Ağustos'ta Suudi Arabistan'a indi ve orada Mısır ve Fas birlikleriyle bir araya geldiler. Suriye hem Irak'ın eski düşmanı olduğundan hem de Sovyet desteği çekildiğinden ABD'ye yaklaşmayı istediği için koalisyona sıcak bakıyordu ve 12 Eylül'de de katılmayı kabul etti. Körfez ülkeleri de –Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman– Suudi Arabistan'ın yanında yer almış ve Amerika komutasındaki koalisyon kuvvetlerine asker ve tesis desteği sağlamışlardı.

İcraatlarıyla Arap dünyasını uzlaşmaz kamplara bölen Saddam Hüseyin daha sonra Arap halklarını kendi hükümetlerine karşı kullanmaya kalktı. Kendisini Amerika ve İsrail'e kafa tutan bir dava adamı olarak gösterdi. Birleşik Devletler'i çifte standart uygulamakla, BM Güvenlik Konseyi'ni petrol zengini Kuveyt için tezkere çıkarmaya zorlarken İsrail'in işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesine dair BM tezkerelerini hiçe saymasını görmezden geldiğini söyledi. Yaptıklarıyla Saddam Hüseyin Arap rejimlerini, Birleşik Devletler'le iyi ilişkiler kurabilmek

için Arapların menfaatlerini hiçe sayan, Batılı güçlerin uşakları olarak göstererek onların üzerindeki baskıyı daha da artırdı. Hüseyin açıkça diğer Arap liderlerini Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin kurallarına göre hareket etmekle suçladı. Arap halkı da Amerikan baskısına boyun eğmeye rıza göstermeyen tek liderin arkasında toplanmaya başladı. Fas, Mısır ve Suriye'de liderlerinin koalisyona katılma kararlarını protesto eden büyük gösteriler düzenlendi. Ürdün'de ve Filistin topraklarında da benzeri gösteriler tertip edildi – bu durum yıllarca Haşimi krallığını ve FKÖ'yü cömertçe destekleyen sürgündeki Kuveytlileri büyük hayal kırıklığına uğratmıştı.

Bir zamanlar Irak rejimiyle araları gayet iyi olan Ürdün Kralı Hüseyin ve FKÖ başkanı Yaser Arafat şimdi Saddam Hüseyin'i destekleyen halkla Kuveyt'in işgaline karşı kurulan koalisyonu desteklemelerini isteyen uluslararası kamuoyunun arasında kalmıştı. Arafat açıkça şansını Saddam Hüseyin'den yana denerken Ürdün Kralı sadece Irak'ı kınamayı reddetmekle yetindi ve Kuveyt Krizi'nin çözümü için, gittikçe ihtimali zayıflayan, Arap çözümünü destekledi. Irak'ı kınamayan Kral Hüseyin hem Bush yönetimi hem de Körfez ülkeleri tarafından Kuveyt'in işgalini desteklemekle suçlandı. Kriz sonrasında Ürdün hem Körfez devletlerinin hem de Batı'nın tecrit politikasıyla karşılaştı. Ama Kral Hüseyin halkının desteğini kaybetmediği için tahtına mal olacak bir krizden de korunmuş oldu.

Sonunda Saddam Hüseyin, Arap sokaklarındaki itibarının mahkûmu oldu. İsrail'in Filistin topraklarını işgali ve Amerikan baskısı gibi konularda atıp tuttuktan sonra bir daha geri adım atması mümkün olmadı. Üstelik Arap halkının desteğini almasını sağlayan iddialarının da Amerikan hükümetinin gözünde bir ehemmiyeti yoktu. Bush yönetimi tartışmaların Kuveyt'in işgali meselesinin dışına çıkmasına izin vermedi. Üstelik Saddam Hüseyin de Filistin-İsrail meselesinde, Amerika'nın vermeye hiç niyeti olmadığı bazı tavizleri koparmadan çekilmeyi kaldırabilecek durumda değildi. Amerika'nın kurallarına göre oynamak istemeyen Saddam Hüseyin yaklaşan savaş karşısında gittikçe daha fazla kaderine razı bir tavır takınmaya başladı.

BM Güvenlik Konseyi'nin verdiği mühletin dolduğu gün olan 15 Ocak 1991'e gelindiğinde Birleşik Devletler, Irak'ı Kuveyt'ten kovmak için büyük bir koalisyon kuvvetini seferber etmişti. Altı yüz elli bin askerin

üçte ikisini Amerikan askerleri teşkil ediyordu. Arap dünyası da yüz seksen beş bin asker göndermişti, Suudi Arabistan'ın yüz bin askerine ek olarak Mısır, Suriye, Fas, Kuveyt, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Bahreyn de asker göndermişti. Avrupa'nın koalisyona verdiği destekte İngiltere ve Fransa başı çekiyordu ve İtalya ile diğer sekiz Avrupa ülkesi de asker göndererek desteklemişti. Toplamda altı kıtadan otuz dört ülke Irak'a karşı bir araya gelmişlerdi.

Dünya nefesini tutmuş beklerken 15 Ocak vukuatsız geçti. Ertesi gün Birleşik Devletler Bağdat'ı ve Kuveyt ile Irak'taki Irak mevzilerini bombalayarak Çöl Fırtınası Harekâtı'nı başlattı. Saddam Hüseyin hâlâ mağrurdu ve hasımlarını "tüm savaşların anasıyla" karşı karşıya kalacaklarını söyleyerek tehdit ediyordu. Koalisyonun en çok kafasını kurcalayan şey Iraklıların, Enfal Harekâtı'nda Kürtlere yaptığı gibi kimyasal ya da biyolojik silah kullanma ihtimaliydi. Amerikalı komutanlar piyadelerini kimyasal silah riskine sokmadan Irak'ın icabına hava kuvvetleriyle bakmanın peşindeydiler.

Iraklılar hava saldırılarına İsrail ve Suudi Arabistan'daki Amerikan mevzilerine uzun menzilli Scud füzeleriyle saldırarak karşılık verdiler. 18 Ocak sabahı sekiz Scud füzesi Hayfa ve Tel Aviv'e düşüp maddi hasara neden oldu ama ölen olmadı. Sirenler çalarken İsrail haber kanalları, Scudlarda kimyasal savaş başlığı bulunması ihtimaline karşılık, halka gaz maskelerini takmalarını ve yalıtılmış odalara saklanmalarını istedi.

İzak Şamir hükümeti nasıl misilleme yapacaklarına karar vermek için derhal toplandı ama Bush yönetimi İsrail'i savaştan uzak durmaya ikna etti. Saddam Hüseyin belli ki Kuveyt Savaşı'nı, koalisyonu şaşkına çevirecek, daha geniş ölçekli bir Arap-İsrail çatışması haline getirmeyi ümit etmişti. Muhammed Heykel, İsrail'i vuran Irak füzelerinin koalisyondaki Arap askerlerinin sadakatlerinin sarsılmasına neden olduğunu söylemişti. Suudi Arabistan'daki bir grup Mısır ve Suriye askeri Irak'ın İsrail'e Scud füzeleri fırlattığını duyduğu zaman, "Allahu Ekber!" diye bağırarak kutlamışlardı. "Ancak bir süre sonra Irak'ın yanında değil de karşısında olmaları gerektiği akıllarına gelmişti. Çok geçti – yedi Mısır ve birkaç Suriye askeri disipline sevk edildi."[581]

Toplamda İsrail'e karşı kırk iki Scud füzesi fırlatıldı, bazıları kısa düşüp Ürdün ve Batı Şeria'yı vurdu, diğerleri de Patriot füzeleri tarafından havada imha edildiler. Scud füzeleri zayiattan çok korkuya neden oldu. İşgal altındaki topraklardaki pek çok Filistinli, Saddam Hüseyin'in

İsrail'e saldırmasını sevinçle karşıladı. İntifada'nın uzayıp gitmesinden sıkılan ve İsrail'in halk ayaklanmasını bastırmak için uyguladığı demir yumruk politikalarından ve sokağa çıkma yasağı yüzünden evlerine tıkılıp kalmaktan bezen Filistinliler şimdi de saldırıya uğrayan tarafın İsrail olduğunu görmekten memnun olmuşlardı. Gazeteciler Scud füzeleri İsrail'e düşerken sevinen ve damlarda dans eden Filistinlilerin görüntülerini çekerken Filistinli akademisyen Sari Nuseybe bu tepkinin nedenini bir İngiliz gazetesine şöyle açıklamıştı: "Filistinliler doğudan batıya giden bir füze gördüklerinde seviniyorlarsa bunun nedeni son kırk yıldır füzelerin hep batıdan doğuya gittiğini görmüş olmalarıdır." Nuseybe bu yorumlarının bedelini ödeyecekti: "Birkaç gün sonra Iraklılara füzelerin hedeflerini bulması için yardımcı olmak gibi uyduruk bir nedenle tutuklandı ve üç ay Ramle Hapishanesi'nde yattı."[582]

Iraklılar, Suudi Arabistan'a da kırk altı Scud füzesi fırlattılar. Çoğu Patriot füzeleri tarafından imha edildi ama biri Dahran'daki Amerikan askerlerinin kışla olarak kullandığı bir depoya isabet edip, yirmi sekiz askeri öldürüp yüzden fazlasını yaraladı, Amerikan askerlerinin o savaşta tek seferde verdiği en büyük zayiat bu olmuştu.

Füze enkazlarını inceleten Amerikalı komutanlar Iraklıların kimyasal ya da biyolojik silah kullanmadıklarından emin oldular. Konvansiyonel olmayan silahların kullanılmaması koalisyon birliklerine savaşı göklerden yere taşıma cesareti verdi. 22 Şubat'ta Başkan George H. W. Bush, Saddam Hüseyin'e son bir ültimatom vererek ertesi gün öğle vaktine kadar Kuveyt'ten çekilmezse kara harekâtının başlayacağını söyledi.

Şubata kadar Irak ve ordusu beş hafta boyunca aralıksız havadan bombalanmıştı ki bunun yanında İsrail ve Suudi Arabistan'a düzenlenen Scud saldırıları solda sıfır kalırdı. Koalisyon savaş uçakları günde bin kadar sorti yaptılar ve Irak hedeflerine karşı tahrip gücü yüksek lazer güdümlü füzeler ve cruise füzeleri kullandılar. Bağdat ve Güney Irak şehirleri hava akınlarına maruz kaldı ve elektrik santralleri, haberleşme merkezleri, yollar, köprüler, fabrikalar ve yerleşim bölgeleri yerle bir oldu.

Körfez Savaşı'ndaki Çöl Fırtınası Harekâtı sırasındaki sivil kayıplarına dair resmî bir beyanatta bulunulmuş olmasa da –tahminler beş bin ila iki yüz bin arasında değişmektedir– yoğun bombardıman neticesinde binlerce Iraklı sivilin öldüğüne şüphe yoktur. Savaşın en kötü hadisesinde Amerikan Hava Kuvvetleri'ne bağlı bir uçak Bağdat'ın Amiriye bölgesindeki bir sığınağa bin kiloluk bir "akıllı bomba" bıraktı ve çoğu

oraya sığınmış kadınlar ve çocuklar olan dört yüz sivili öldürdü. Irak ordusu da hava saldırıları yüzünden ağır zayiat vermiş ve şubatın üçüncü haftasına gelindiğinde morali iyice düşmüştü.

Kuveyt'ten defedilmekle karşı karşıya kalan Irak hükümeti Kuveyt ve komşu Körfez ülkelerini cezalandırmak için bir çevre felaketiyle mukabeleye karar verdi. Ocak sonunda Irak kuvvetleri Basra Körfezi'nde dört milyon varil petrolü denize döküp, elli altı kilometre uzunluğunda ve yirmi dört kilometre genişliğinde, dünyanın en büyük petrol kirlenmesine neden olmuşlardı. Körfezdeki eko sistemin hassasiyeti ve yıllar süren İran-Irak Savaşı'nın neden olduğu hasarla bir araya gelince petrol kirlenmesinin yol açtığı çevre felaket misli görülmemiş boyutlara ulaştı.

Kara saldırısının hemen öncesinde Iraklılar yedi yüz Kuveyt petrol kuyusuna yerleştirdikleri patlayıcıları ateşleyerek ortalığı cehenneme çevirdiler. Cihan Recep, Kuveyt'teki evinin çatısından patlamalara şahit olmuştu. "Iraklıların petrol kuyularına yerleştirdiği dinamitlerin çıkardığı gürültü bize kadar geliyordu," diye yazmıştı günlüğüne. "Gökyüzü kızıla büründü. Kimi alevler yükselip alçaldı, kimisi doğruca gökyüzüne fırladı ve müthiş bir gürültüyle kükredi. Bazıları da canlı gibiydiler: İnanılmaz bir yoğunlukla hiç durmadan parlayan ateş topları kustular." Ertesi sabah Kuveyt'in mavi gökyüzünü yedi yüz petrol kuyusundan çıkan kara dumanlar örtmüştü. "Tüm gökyüzü kararmıştı ve güneş görünmüyordu."[583]

Irak'ın çevre savaşı kara saldırısını daha da mühim hale getirdi ve 24 Şubat 1991 Pazar günü harekât başladı. Kara saldırısı kısa ve kati oldu. Koalisyon kuvvetleri Kuveyt'e dalıp yüz saat içinde Irak birliklerini çekilmeye zorladılar. Şiddetli çarpışmalar Kuveyt halkını olduğu kadar Iraklı işgalcileri de ürkütmüştü. Cihan Recep arka planda petrol kuyuları yanar ve gökyüzünde yüzlerce uçak dolaşırken şehrin şiddetli patlamalarla sarsıldığını yazmıştı. "Ne akıl almaz bir geceydi!" diye yazmıştı 26 Şubat'ta, kara saldırısından iki gün sonra. "Parlak beyaz ve kan kırmızı parlamalar gökyüzünü ışığa boğdu."

Paniğe kapılan Irak birlikleri karmakarışık halde çekilmeye başladılar. Askerler kuzeydeki Irak sınırına giden cip ve kamyonlara binmeye çalıştılar ve çalışır haldeki arabalara el koydular (Kuveytliler arabalarının alınmasına mani olmak için kendi araçlarını bozmuşlardı). Kuveyt'ten çıkmayı başaranların çoğu, Kuveyt'in kuzeyinden Irak sınırına uzanan Otoyol 80'deki Mutla Sırtı'nda perişan oldu. Kamyonlara, otobüslere ve

çalıntı arabalara binip kaçmaya çalışan Irak askerleri Otoyol 80'de trafiğin sıkışmasına neden oldular. Koalisyon uçakları çekilen grubun önünü ve arkasını bombalayarak binlerce aracı arada tuzağa düşürdü. Sonraki saldırılarda iki bin kadar araç tahrip edildi. Kaç Iraklının araçla kaçtığı ve kaçının öldüğü bilinmemektedir. Yine de "Otoyolda Ölüm" görüntüleri koalisyon kuvvetlerinin orantısız güç kullanmakla suçlanmasına ve hatta savaş suçu işlediği iddialarına neden oldu. Bush yönetimi bu tür katliamların harekât için aldıkları uluslararası desteği zayıflatmasına yol açmasına mani olmak için tüm gücüyle yüklenerek 28 Şubat'ta tam ateşkesi kabul ettirdi ve Körfez Savaşı böylece sona ermiş oldu.

Kurtuluşun bedeli ağır olmuştu. Kuveytliler tekrar özgürlüklerine kavuştukları için çok sevindiler ama ülkeleri Irak işgali ve sonrasındaki savaş yüzünden mahvolmuştu. Yüzlerce petrol kuyusunda kontrol altına alınamayan yangınlar sürüyordu, alt yapı harap olmuştu ve ülkenin büyük bölümünün sil baştan inşa edilmesi gerekecekti. Kuveyt'in nüfusu işgal ve savaş yüzünden derin bir travma geçirmiş, binlerce insan öldürülmüş, yerinden olmuş veya kaybolmuştu.

Arap dünyası da bu savaştan bölünmüş ve travma geçirmiş halde çıktı. Arap halkı hükümetlerinin koalisyonla ittifak yapıp başka bir Arap devletine karşı cephe almalarından son derece rahatsızdı. Koalisyona katılan ülkeler katılmayanları dışladılar. Ürdün, Yemen ve FKÖ, Saddam Hüseyin rejimini desteklediklerı için kınandı. Üçü de Körfez ülkelerinin mali desteğine bel bağlamış oldukları için seçtikleri tarafın bedelini ekonomik açıdan ödediler. Çoğu Arap analizci Birleşik Devletler'in tek kutuplu dünyadaki niyetlerine dair şüphelerini ve endişelerini dile getirdi. Amerika'nın Körfez Krizi'nin diplomatik yoldan çözümüne dair hiçbir çaba sarf etmeden doğrudan meseleyi askerî güç kullanarak çözmeye kalkışması Amerika'nın Körfez'deki askerî varlığını tesis etmek ve bölgenin petrol kaynaklarının hâkimi olmak için savaşı bahane olarak kullandığı inancının doğmasına neden oldu. Gerçekten de Kuveyt'in kurtarılmasından sonra bile binlerce Amerikan askerinin Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinde kalmaya devam etmesi endişeleri daha da artırdı.

Kuveyt'ten çekilmesi Irak'ın rahat nefes almasını sağlamadı. Ordusuyla birlikte Saddam Hüseyin'in itibarını da yerle bir ettiğine inanan Bush yönetimi, 1991 Şubat ayı başında Irak halkından ayaklanıp baş-

larındaki diktatörü devirmelerini istedi. Amerikan radyo istasyonları bölgede yayın yaparak bir halk ayaklanması olursa Amerikan desteği olacağı sözünü verdiler. Saddam rejiminden en çok zararı görmüş olan hem Kuzey Irak'taki Kürtler hem de güneydeki Şiiler bu çağrıya kulak verdi. Mart ayı başında iki bölgede de ayaklanmalar baş gösterdi.

Birleşik Devletler'in yaptığı propagandayla görmek istediği sonuç bu değildi. Amerikalılar Bağdat'ta gerçekleşip Saddam'ı devirecek bir darbe görmek istiyorlardı. Kürt ve Şii ayaklanmaları Amerikan çıkarlarıyla ters düşüyordu. Kuzey Atlantik Savunma Paktı (NATO) vasıtasıyla Birleşik Devletler'in müttefiki olan Türkiye, 1984 yılından beri ayrılıkçı Kürt İşçi Partisi'yle (PKK) savaşıyordu ve doğu sınırındaki Irak Kürtlerinin bir devlet kurmasına neden olacak her türlü gelişmeye karşıydı. Amerikalılar da başarılı bir Şii isyanının İran İslam Cumhuriyeti'nin bölgedeki konumu güçlendirmesinden çekinmekteydiler.

O nedenle Irak halkını ayaklanmaya teşvik etmesine rağmen Amerika ne Kürtlere ne de Şiilere destek verdi. Onun yerine Saddam Hüseyin ordusundan kalanları toplayıp isyanları zalimce bastırırken görmezden geldiler. İsyan bastırılırken on binlerce Iraklı Şii öldürüldü ve Irak misillemesinden kaçan yüzbinlerce Kürt, Türkiye ve İran'a sığındı.

Kendi ürünü büyük bir insanlık dramıyla karşı karşıya kalan Birleşik Devletler Kuzey Irak üzerinde uçuşa yasak bölge ilan ederek karşılık verdi. Amerikan uçakları Kürtleri Saddam'dan korumak için 36. paralelin kuzeyinde devriye gezerken İngilizler de Güney Irak'ta uçuşa yasak bölge ilan ettiler. İronik olarak, uçuşa yasak bölgenin ilanı Türkiye'nin en istemediği şey olan özerk Kürt bölgesinin kurulması için uygun ortam oluşturdu. Mayıs 1992'de Saddam Hüseyin'in devletinden bağımsız olarak bölge meclisi seçimleri yapıldı ve böylece Irak'taki Kürt Bölgesi Yönetimi'ne giden ilk adım atılmış oldu.

Hüseyin'i askerî güç ya da isyanla devirmeyi beceremeyen Bush yönetimi Birleşik Milletler'e müracaat ederek Irak'ın kitle imha silahlarından arındırılması, Irak'ın savaş tazminatı ödemesi ve önceki tezkerelerle uygulanan ekonomik yaptırımların daha da artırılmasını içeren bir tezkere daha onaylanmasını sağladı. Saddam Hüseyin bu tedbirlerin kendisini devirmek için tezgâhlandığını anladı ve mağrur bir şekilde karşılık verdi. Bağdat'taki el-Raşit Oteli'nin girişindeki zemine George H. W. Bush'un mozaik bir portresini yaptırdı, böylece tüm müşteriler onun yüzüne basıp içeri gireceklerdi. Kasım 1992'de Hüseyin, Bush'un

başkanlık seçimlerini kaybetmesini kutladı. Bush gitmişti ama Saddam hâlâ yerindeydi.

Amerikalılar Körfez Savaşı'nda kesin bir askerî ve kısmi bir siyasi zafer kazanmışlardı. Saddam Hüseyin'in iktidarda kalması Irak'ın zaten hassas olan bölgede bir istikrarsızlık unsuru olarak varlığını korumaya devam etmesi manasına geliyordu. Üstelik Bush yönetimi ne kadar istemese de Körfez Savaşı'ndan sonra bölgenin siyasi gündemini belirleyen yine Saddam olmuştu. Irak'ın Kuveyt'teki konumu ile Suriye'nin Lübnan'ı ve İsrail'in Filistin'i işgali arasındaki benzerliklere dikkat çeken Irak lideri dünya devletlerinin dikkatini Orta Doğu'daki diğer çatışma bölgelerine çekmeyi başarmıştı.

1980'lerin sonuna gelindiğinde Lübnan'da barış hayal bile edilemeyecek kadar uzaktaydı. Ülkenin yüzde doksanından fazlası yabancı işgali altındaydı. İsrail, Güney Lübnan Güvenlik Bölgesi'ni Suriye ise ülkenin kalan kesimlerini kontrolü altında tutuyordu. Yabancı paralar ülkeye akarak aralarındaki güç mücadelesi Lübnan'ın kasaba ve şehirlerini harabeye çeviren rakip milis gruplarını desteklemeye devam etti. Bir nesil savaşın gölgesinde büyüdü, eğitim ve dürüstçe geçimini temin etme haklarından mahrum kaldılar. Bir zamanlar Orta Doğu'nun müreffeh ve örnek demokrasi modeli Suriye'nin kontrolü altındaki paramparça olmuş bir bölge haline gelmişti.

İç çatışmaların baskısı yüzünden Lübnan devletinin çökmesi 1943 Millî Paktı'nın ürünü olan Lübnan'ın mezhebe dayalı siyasi yapısını gündeme getirdi. Çoğu tecrübeli siyasetçi iç savaştan Lübnan'ın karmaşık dini ve siyasi yapısının sorumlu olduğunu söylediler ve barış anlaşmasının bir parçası olarak mutlaka köklü reformlarının yapılmasının da şart olduğunu vurguladılar. On kez başbakanlık yapmış bir Sünni olan Raşid Karami uzun zamandan beridir Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında eşitliğin temini için Lübnan hükümetinde reform yapılması gerektiğini savunuyordu. 1984-1987 yılları arasında tekrar başbakan olan Karami inançlarına bakılmaksızın tüm Lübnan vatandaşlarının herhangi bir makama gelmede eşit haklara sahip olması gerektiğine inanıyordu. Kabinenin diğer reformcu üyeleri de Karami'yle hemfikirdiler. Şii Emel Partisi lideri ve Adalet Bakanı Nabih Berri, Millî Pakt'ın "yenilenmeye ya da geliştirilmeye müsait olmayan kısır bir sistem" olduğunu söyleyerek yeni bir siyasi sistem çağrısında bulunmuştu.[584]

Altı yıllık cumhurbaşkanlığı görevi (1982-1988) Lübnan siyasetinin dibe vurduğu dönem olan Emin Cemayel, reformcuların ana hedefi olmuştu. Dürzi Ulaştırma Bakanı Velit Canbulat, Cemayel'in silah zoruyla görevden uzaklaştırılması gerektiğini söyledi. Çoğu bakan onun başkanlık ettiği kabine toplantılarına katılmayı reddetti. Karami de boykota katılınca kabine toplantıları sona erip hükümet iş göremez hale geldi.

Başbakan olarak Mayıs 1987'de istifasını vererek Karami, Cemayel'e karşı muhalefetini daha da artırdı. Çoğu gözlemci Karami'nin 1988'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olabilmek istifa ettiğini söylemişti. Sünni siyasetçiler 1970'te bir kez daha denemiş ama Maruni Hristiyanlara ayrılan bir makama gelmekten men edilmişlerdi. Karami, reformcuların desteklediği saygıdeğer bir siyasetçiydi. Lübnan siyasetinin içinde olduğu hale bakılırsa Karami'nin 1970'e kıyasla 1988'de şansının yaver gitmesi mümkündü. Ama adaylığını ilan etme şansını bulamadı. Başbakanlıktan istifa ettikten dört ay sonra Raşid Karami helikopterine konan bir bombayla öldürüldü. Karami'yi öldürenler bulunamasa da öldürülmesinin altında yazan mesaj açıktı: Millî Pakt tartışmaya açık değildi.

Karami'nin öldürülmesinden sonra tecrit edilen Cumhurbaşkanı Cemayel, başbakan olarak görev yapacak ehil bir Sünni başbakan bulamadı. Sonunda başbakan olarak Sünni eğitim bakanı Selim Hoss'u seçti. Temmuz 1987'den 22 Eylül 1988'de Cemayel'in görev süresi sona erene kadar Lübnan işleyen bir hükümeti olmadan devam etti. 1988'de Lübnan'ın baş meselesi, siyasi seçkinler bir türlü anlaşamazken, yeni bir cumhurbaşkanının nasıl seçileceği olmuştu.

1988'de cumhurbaşkanlığı için sadece tek aday vardı: eski cumhurbaşkanı Süleyman Faranciye. Önceki görev süresi (1970-76) içerisinde iç savaşı engellemeyi başaramayan bu yetmiş sekiz yaşındaki diktatöre halkın itimadı yoktu. Hiç kimse onun on iki yıl öncekinden daha başarılı olacağına inanmıyordu.

Doğru düzgün bir aday olmadığı için seçim günü bir cumhurbaşkanının seçilmesine yetecek kadar kişi bile sandığa gitmedi. Bunun üzerine cumhurbaşkanı meclis tarafından seçildi ve iç savaş başladığından beri milletvekili seçimi de yapılmış olmadığından 1972 meclisinin yaşlanmış vekilleri 18 Ağustos'ta üçüncü kez anayasal görevlerini yerine getirdiler. Hayatta kalan yetmiş altı vekilden çoğu yurt dışına kaçmış olduğundan seçim günü meclise sadece otuz sekiz vekil geldi. Yeterli çoğunluk

sağlanamadığı için Lübnan, tarihinde ilk kez cumhurbaşkanı olmadan devam etmek zorunda kaldı.

Lübnan anayasasına göre seçili bir cumhurbaşkanı yokluğunda yeni bir tane seçilene kadar başbakan ve kabinesi olağanüstü yetkiyle görevini sürdürürdü. Cumhurbaşkanı Cemayel'in görev süresi sona erdiği için anayasanın bu maddesi siyasi statükonun bekçileri olan Maruniler için büyük tehlike teşkil ediyordu. Daha önce Lübnan hiç cumhurbaşkansız kalmadığı için hiçbir Sünni olağanüstü yetkiyi kullanmamıştı. Muhafazakâr Maruniler, eğer Hoss olağanüstü yetkiye sahip olursa siyasi sistemi Müslüman çoğunluğun lehine ve Millî Pakt'ın aleyhine değiştireceğinden korktular. Bu da Lübnan'ın bir Hristiyan devleti olma niteliğinin ortadan kalkması demekti.

Cemayel'in görev süresinin sonu yaklaşırken, 22 Eylül gece yarısı, Lübnan ordusu başkomutanı Maruni General Mişel Avn ipleri eline aldı. Beyrut'un güneyindeki Hristiyan-Şii köyü Haret Hreik'te doğan elli üç yaşındaki general, Cemayel'in görev süresi sona ermeden Hoss hükümetini, olağanüstü yetkilere kavuşmadan önce, görevden almasını istedi. "Cumhurbaşkanım," diyerek ikaz etti onu General Avn, "yeni bir hükümet kurup kurmamak sizin anayasal hakkınızdır. İkincisini seçerseniz (yani hükümeti kurmazsanız) gece yarısından itibaren sizi hain kabul edeceğiz."[585]

Avn'ın darbesi bir krizi önlemeye çalışırken diğerini yarattı. Maruni bir Hristiyan olduğu için Millî Pakt'la Sünnilere ayrılmış olan Başbakanlık makamına gelemezdi. Millî Pakt'ı korumak istediğini iddia eden kişi aslında Lübnan'ın mezhepçi sistemine en büyük darbeyi indirmişti. Yine de son anda –gece yarısına on beş dakika kala– Emin Cemayel, Avn'ın baskısına boyun eğip onun son iki yürütme emrini imzaladı. İlk emirle Selim Hoss'un geçici hükümeti görevden alınıyor ve ikincisiyle de General Mişel Avn geçiş hükümetinin başbakanı oluyordu. Hoss ve destekçileri, Cemayel'in son dakika kararını reddetti ve Lübnan'ı yönetme hakkının kendilerinde olduğunu öne sürdüler.

Lübnan bir gecede hükümeti olmayan bir ülke olmaktan çıkıp, tümüyle çelişen gündemleri olan, iki hükümete sahip bir ülke haline geldi: Hoss Lübnan'ın mezhebe dayalı sisteminin yerine Suriye himayesi altında, ülkenin Müslüman çoğunluğunun lehine olan, açık demokrasi istiyordu; Avn ise Lübnan devletini Millî Pakt temeli üzerinde yeniden

kurmak ve Suriye'den bağımsızlık elde ederek Hristiyan hâkimiyetini sürdürmek istiyordu.

Rakip hükümetler Lübnan'ı Müslüman ve Hristiyan devletçikler olarak ikiye böldü. Hoss kabinesinde görev yapmayı isteyen çok az Hristiyan vardı ve Avn hükümetine hiçbir Müslüman iştirak etmemişti. Hoss, Sünni ve Şiilerin çoğunlukta olduğu bölgeleri yönetirken Avn da Lübnan'ın Hristiyan ağırlıklı bölgelerinde hâkim oldu. Bu rekabetin komik bir tarafı da vardı çünkü iki hükümet de kendi asker, güvenlik ve kamu hizmetleri görevlilerini tayin etmişti. Sadece Lübnan Merkez Bankası bu bölünmeye direnebilmiş ama iki hükümetin de masraflarını karşılamaktan kurtulamamıştı.

Asıl tehdit ise dış hamilerden geliyordu. Hoss'un kabinesi açıkça Suriye'nin Lübnan'daki rolünü desteklemekte ve karşılığında Şam'dan tam destek alıyordu. Avn ise Suriye'nin Lübnan'daki varlığını ülkenin bağımsızlığı ve egemenliğine yönelik bir tehdit kabul ederek kınamıştı ve Irak tarafından destekleniyordu. Bağdat 1980-1988 İran-Irak Savaşı'nda, Arap saflarından ayrılıp İran'ı destekleyen Suriye'yle kozunu paylaşmaya kararlıydı. Elinde bol miktarda silah ve cephane olan Irak hükümeti Lübnan'daki Suriye varlığına karşı olan Avn'a silah yardımında bulunuyordu, bilhassa Ağustos 1988'de savaş sona erdikten sonra.

İyice palazlanan Avn 14 Mart 1989'da Suriye'ye karşı özgürlük savaşı ilan etti. Suriye ordusu buna cevaben Avn'ın idaresindeki Hristiyan bölgelerini ablukaya aldı. İki taraf birbirini sürekli topa tutarak Lübnan'ın Müslüman ve Hristiyan mahallelerinde büyük hasara neden oldular ve 1982'deki İsrail'in Beyrut'u kuşatmasından sonraki en şiddetlisi olan bu bombardıman yüzünden on binlerce sivil evlerini terk etmek zorunda kaldı.

İki ay süren şiddetli çatışmalar ve sivillerin büyük kayıp vermesi Arap devletlerini harekete geçirdi. Mayıs 1989'da Fas'ın Kazablanka şehrinde Lübnan'daki yeni krizi değerlendirmek için bir Arap zirvesi toplandı. Konferansta üç Arap liderine, Suudi Arabistan Kralı Fahd, Fas Kralı II. Hasan ve Cezayir Devlet Başkanı Şadli Bencedid, şiddeti sona erdirme için müzakere ve Lübnan'da istikrarlı bir hükümetin kurulması için süreci başlatma yetkisi verildi.

Troyka adı verilen üç lider Suriye'den ateşkese uymasını ve Irak'tan da Avn ve Lübnan Kuvvetleri'ne silah sevkiyatını durdurmasını istedi. Troykanın gayretleri başta pek işe yaramadı. Suriyeliler troykanın talep-

lerini duymazdan gelip Hristiyan bölgesini topa tutmaya devam ettiler ve Irak da Marunilerin ellerinde tuttuğu limanlar vasıtasıyla müttefiklerine silah sevk etmeyi sürdürdüler.

Altı ay süren çatışmaların ardından troyka nihayet Eylül 1989'da tarafları ateşkese ikna etmeyi başardı. Arap liderleri Lübnan milletvekillerini tarafsız bir bölgede millî mutabakat sürecini başlatabilmek için Suudi Arabistan'ın Taif şehrine davet ettiler. 1972 seçiminden bu yana hayatta kalmayı başarmış olan vekillerin tümü Lübnan, Fransa, İsviçre ve Irak'tan ülkelerinin geleceğini tayin etmek için Taif'e geldiler. Toplantıya altmış iki vekil katıldı –yarısı Hristiyan yarısı Müslüman– ve böylece Lübnan hükümeti adına karar alınabilecek yeterli çoğunluk toplanmış oldu. Suudi Dışişleri Bakanı Prens Suud el-Faysal 1 Ekim 1989'da toplantıyı oturuma açtı "başarısızlık gibi bir seçenekleri" olmadığı yönünde onları ikaz etti.

Başarı beklediklerinden uzun sürdü. Üç günlük olarak planlanan konferans, yirmi üç günlük ve Lübnan'ın İkinci Cumhuriyeti'nin taslağının hazırlandığı bir maratona dönüştü. Taif Anlaşması'yla kâğıda geçen Lübnan'ın siyasi yeniden inşasının şartları Millî Pakt'ın içerdiği mezhep sisteminin pek çok özelliğini korumuş ama yapıyı Lübnan'ın demografik gerçekliğini yansıtacak şekilde yenilemişti. Yani meclisteki sandalyeler yine dinî cemaatlere göre tasnif edilecekti ama dağılım oranı Hristiyanların lehine olan 6:5'ten Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki yarı yarıya dağılım oranına geçecekti. Meclisteki sandalye sayısı 99'dan 108'e çıkarıldı, böylece Hristiyanların sayısı azaltılmadan yeni Müslüman vekillere yer açılmış olacaktı.

Reformcular ana hedefleri olan idari makamların dinî inancına bakılmadan herkese açılmasını sağlamayı başaramadı. Çok geçmeden mezhep sistemine yönelik bu türden bir saldırının genel kabul görmeyeceği de anlaşıldı. Bulunan çözüm görevlerin dağılımının Millî Pakt'ta belirlendiği gibi yapılmasına devam etmek ama bu makamların dağılımını değiştirmekti. Cumhurbaşkanı Maruni Hristiyan olmaya devam edecekti ama bu makam artık sembolik olmaktan öteye gitmeyecekti, "milletin bütünlüğünü temsil eden devlet başkanı." Bakanlar Konseyi olarak bilinen başbakan ve kabine yeni görev dağılımından en kârlı çıkanlar olmuştu. Yürütme erki artık Sünni başbakanın elindeydi ve bu sayede kabine toplantılarına başkanlık yapıp dilediği politikaları uygulayabilirdi. Üstelik başbakanı seçen hâlâ cumhurbaşkanı olsa da

başbakanı artık ancak meclis görevden alabilirdi. Şiilere verilen en yüksek makam olan meclis başkanlığına Taif reformlarıyla önemli yetkiler de tahsis edilmişti, bunlar arasında atanacak başbakan için cumhurbaşkanına tavsiyede bulunmak da yer alıyordu. Bu değişiklikler sayesinde önemli makamlar hâlâ Marunilerin elinde olsa da Müslümanlar Hristiyanlardan daha fazla yetkiye sahip olmuşlardı. Bir reform teşebbüsü olarak Taif Anlaşması, hiçbirini tam olarak tatmin etmese de her grubun kabul edebileceği şartlar ortaya koymuştu.

Avn'ın destekçileri Taif Anlaşması'yla Suriye kuvvetlerini Lübnan'dan çıkarmayı başaramadılar. Troyka, Hafız Esad'ın Suriye'nin Lübnan'daki konumundan vazgeçmeye niyetli olmadığını gördü ve anlaşmanın Suriye'nin desteği olmadan bir işe yaramayacağını anladı. Taif Anlaşması artık hizmetine gerek kalmayan Suriye ordusuna geçmiş hizmetleri dolayısıyla teşekkür ederek Lübnan'daki Suriye askerî varlığını resmen tanımıştı ve Lübnan ile Suriye hükümetlerini aralarında anlaşmaları için bir başlarına bırakarak Lübnan'daki Suriye işgalinin sona erdirilmesini bilinmeyen bir geleceğe bıraktı. Taif Anlaşması aynı zamanda Lübnan ve Suriye hükümetlerini çift taraflı anlaşmalarla "tüm alanlardaki ilişkileri" resmîleştirmeye davet etti. Kısacası anlaşma Suriye'nin Lübnan'daki konumunu meşrulaştırmış ve iki ülkeyi birbirine bağlamıştı. Lübnanlı siyasetçiler Suudi Arabistan'da toplanıp mevcut durumlarını kabullenmiş ve daha iyi bir gelecek uğruna herkesin üzerinde uzlaşabileceği bir anlaşmayı kabul etmişlerdi. Anlaşmanın nihai şekli Taif'teki Lübnanlı vekiller tarafından itiraz edilmeden onaylandı.

Taif Anlaşması'nın duyurulması savaşın harap ettiği Lübnan'daki çatışmaların son raundunu başlattı. Perişan haldeki Hristiyan bölgesinde bulunan General Avn, Lübnan hükümetinin tek temsilcisi olduğu yönündeki iddiasında ısrar etti. Suriye'nin Lübnan'daki varlığını meşrulaştırdığı gerekçesiyle anlaşmayı reddetti. Taif Anlaşması'nın uygulanmasına mani olmak amacıyla Lübnan Meclisi'nin dağıtılması yönünde bir cumhurbaşkanlığı kararı çıkardı ama faydası olmadı. Avn artık hem yurt içinde hem de dışında tecrit edilmişti çünkü hem Lübnanlılar hem de diğer devletler Lübnan'daki millî mutabakat taslağını kabul etmişlerdi.

Avn'ın oluşturduğu tehlikeyi ortadan kaldırmak isteyen vekiller Taif Anlaşması'nı tasdik etmek için hemen Beyrut'a geldiler. 5 Kasım'da Lübnan Meclisi anlaşmayı resmen onayladı ve altmış dört yaşındaki Zghartalı vekil Röne Muavvad'ı cumhurbaşkanı seçti. Kuzeyli saygıdeğer

Maruni bir ailenin çocuğu olan Muavvad hem Lübnanlı milliyetçilerin hem de Suriyelilerin desteklediği bir isimdi. Ama Muavvad'ın tehlikeli düşmanları vardı. Göreve gelişinin on yedinci gününde yeni Lübnan Cumhurbaşkanı Lübnan'ın Bağımsızlık Günü kutlamalarından eve dönerken yol kenarına park edilmiş bir araçtaki bombanın patlatılmasıyla öldürüldü. Saldırının failleri olarak Suriye, İran, Irak, İsrail ve Mişel Avn gösterildi ama Muavvad'ı öldürenlerin gerçekte kim olduğu hiç öğrenilemedi.

Muavvad'ın vahşice öldürülmesi Taif sürecini de tehlikeye sokmuştu – suikastı düzenleyenlerin niyetinin de bu olduğuna şüphe yoktu. Kırk sekiz saat içerisinde Lübnan Meclisi, Muavvad'ın ölümünün Taif sürecini tehlikeye atmasına izin vermeden yerine başkasını seçmek için yeniden toplandı. Muavvad'ın yerine birisini bulmada Suriye yetkilileri Lübnan Meclisi'nden bile çabuk davrandı. Şam Radyosu, Lübnanlı vekiller adayları oylamadan evvel, Elias Hrawi'yi yeni cumhurbaşkanı ilan etti.[586] Esad rejimi bu kasıtlı gafıyla Taif döneminde de Lübnan'ın Suriye hâkimiyeti altında kalmaya devam edeceğini göstermek istemişti.

Cumhurbaşkanı Hrawi'nin ilk icraatı, çoğunluk tarafından bir asi ve Lübnan mutabakatına yönelik bir tehdit olarak görülen Mişel Avn'ın üzerine gitmek oldu. Seçildikten sonraki gün Hrawi, Avn'ı Lübnan ordusu başkomutanlığından aldı ve kırk sekiz saat içerisinde Baabda'daki başkanlık sarayını terk etmesini emretti. Hrawi'nin emrine itaat etmeyen Avn, Iraklı hamilerinden Beyrut yakınlarındaki liman vasıtasıyla silah, mühimmat ve uçaksavarlar alıp mevzilerini daha da sağlamlaştırdı. Avn'ı çevreleyen canlı kalkanlar –binlerce destekçisi Baabda başkanlık sarayı dışında bir festival havasında kamp kurmuşlardı– Hrawi'nin Avn'ın küstahlığını kabullenmesinde en büyük etken oldu.

Lübnan Cumhurbaşkanı harekete geçmek zorunda kalmadı. Avn ve Maruni Lübnan Kuvvetleri milisleri arasındaki rekabet, Lübnan kuvvetleri komutanı Samir Geagea Aralık 1989'da Taif Anlaşması'nı desteklediğini açıklayınca çatışmaya döndü. Avn gibi, Geagea da Iraklılardan destek almaktaydı. Ocak 1990'da rakip gruplar savaşın başından beri görülmemiş şiddette çatışmaya tutuştular. Irak roketleri, tankları ve ağır topları yoğun nüfusa sahip bölgedeki sivillerin can güvenliği hiçe sayılarak kullanıldı ve çok sayıda sivilin hayatını kaybetmesine neden oldu. Çatışmalar beş ay sürdükten sonra Mayıs 1990'da Vatikan'ın arabuluculuğuyla Hristiyan gruplar arasında pamuk ipliğine bağlı bir ateşkes imzalandı.

Tecritle ve artan bir muhalefetle karşılamış olsa da Mişel Avn, Lübnan kuvvetleriyle sürdürdüğü çatışmanın, bir süreliğini de olsa, Taif Anlaşması'nın uygulanmasına mani olduğunu bilmenin verdiği tatminle yaşadı.

Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali Lübnan çatışmasını da kökünden etkiledi. Irak, tekrar savaşa girdiğinden Lübnanlı müşterilerine eskisi gibi silah gönderemezdi. Üstelik Saddam Hüseyin'in Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesini aralarında Suriye'nin Lübnan'ı işgalinin de bulunduğu bölgesel meselelerle ilişkilendirmesi bir ölçüde dünya devletlerini Suriye'ye Lübnan'dan çekilmesi için baskı yapmaya yönlendirmişti.

Suriyeliler, Saddam Hüseyin'in oyunlarına kanmayacak kadar bölge siyasetine aşina olmuşlardı. Hafız Esad, Kuveyt Krizi'ni kullanarak Washington'la olan ilişkilerini geliştirmek isterken Washington da Taif Anlaşması'na tam destek veriyordu. Esad bunun üzerine Taif Anlaşması'na tam destek verip Irak'ın müttefiki Mişel Avn'ın barışın önündeki en büyük engel olarak görülmesini sağladı. Lübnanlılar ve Suriyeliler görüştüler ve 11 Ekim'de Cumhurbaşkanı Hrawi, Taif Anlaşması uyarınca, General Avn'a karşı resmî olarak Suriye askerî yardımını talep etti. İki gün sonra Suriye savaş uçakları Avn'ın mevzilerini bombalamaya başlarken Suriye ve Lübnan ordusuna bağlı tanklar Avn'ın kuvvetlerinin ellerinde tuttuğu bölgeye ilerlediler. Üç saat içerisinde General Avn pes edip Fransız elçiliğine sığınmaya çalışırken partizanları mücadeleyi sürdürdüler. Çoğunlukla çok şiddetli geçen çarpışmalar sekiz saatten fazla sürdü. 13 Ekim'de Baabda'daki boş başkanlık sarayının üzerindeki duman dağıldığında Lübnan halkı, hâlâ Suriye işgali altında olsa da savaş sonrası dünyaya dair ilk görüntünün tadını çıkardı.

Ancak Mişel Avn'un mağlup edilmesinden sonra Taif Anlaşması'nın öngördüğü savaş sonrası imar hamlesine başlamak mümkün oldu. Kasım 1990'da hükümet tüm milislere başkent Beyrut'u terk etmelerini emretti ve aralık ayında ordu Müslüman Batı Beyrut ile Hristiyan Doğu Beyrut'u birbirinden ayıran barikatları temizleyerek 1984 tarihinden beri ilk kez şehri birleştirdi.

1990 yılbaşı arifesinde, suikasta kurban giden reformcu başbakan Raşid Karami'nin kardeşi Ömer Karami, yeni bir millî birlik hükümeti kurulduğunu ilan etti. Otuz bakana sahip olan kabine Lübnan tarihinin en büyüğüydü ve neredeyse ülkedeki tüm milis liderlerini dâhil etmişti.

Savaş sırasında yaşanan vahşetin sorumlusu olan komutanlardan bir kabine kurmanın faydası hükümet tüm milislerin silahlarını bırakmasını emrettiğinde –yine Taif Anlaşması'na göre– anlaşıldı. Milislere terhis olup silahlarını teslim etmeleri için 1991 Nisan ayı sonuna kadar zaman verildi; bunun karşılığında hükümet de isteyen milisleri Lübnan ordusunda görevlendirecekti. Milis liderleri itiraz etse de ne hükümete muhalefet ne de kabineden istifa ettiler.[587]

Sadece bir milis kuvvetinin askerî harekâtlara devamına izin verildi: hem İran hem de Suriye'nin desteğini alan ve İsrail'in güney Lübnan'ı işgaline karşı savaşabilmek için silahlarını elinde tutan Hizbullah. Şii milisler operasyonlarını İsrail'in "güvenli bölge" olarak ilan ettiği ve Lübnan hükümetinin kontrolünün dışında olan Güney Lübnan'la sınırlı tutmayı kabul ettiler. Hizbullah, İsrailli işgalcilere karşı artan bir kabiliyet ve verimlilikle cihat yapmaya devam edecekti.

Savaş nihayet sona erdiğinde Lübnan neredeyse altından kalkılmaz gibi görünen bir yeniden inşa vazifesiyle karşı karşıya kaldı. 1975-1990 arasında yüz bin ila iki yüz bin civarında insan ölmüştü, çok daha fazlası da yaralı ve sakattı ve yüzbinlerce kişi de yurt dışına kaçmıştı. Hiçbir şehir savaşın hışmından kurtulamamış, mahallelerin tamamı büyük enkaz yığınları haline gelmişti. Son savaşın mültecileri önceki savaşta terk edilmiş olan hâlâ oturulabilir durumdaki evlere yerleşmişti. Şehrin kimi kesimlerinde kamu hizmetleri sıfıra inmişti. Elektrik şahsi jeneratörlerle temin ediliyordu, kullanma suyu nadir ve sağlıksızdı ve sokaklarda akan lağım yüzünden enkazın içinde bitkiler yeşermeye başlamıştı.

Lübnan'ın sosyal yapısı da en az bu derece zarar görmüştü. Zulüm ve adaletsizlikle dolu hikâyeler barış ilan edildikten uzun zaman sonra bile kimsenin aklından çıkmadı. Uzlaşma, genel af ve tekrar ayağa kalkma arzusunun bir birleşimi ancak Lübnan'ı tekrar eski haline getirebilirdi. Kimileri bu savaştan Lübnan'ın bir millet olma yönünde daha güçlü çıktığını iddia ettiler.[588] Yine de Lübnan savaş ihtimalinin hafızalardan hiç silinmediği hassas bir ülke olarak kalmaya devam etti.

Saddam Hüseyin'in işgali ve Amerika liderliğindeki koalisyonun Kuveyt'i kurtarmasının beklenmedik sonucu Amerikalıların Filistin-İsrail meselesini tekrar ele almak zorunda kalmasıydı. Amerikan hükümeti Kuveyt Krizi'nin Arap müttefikleri üzerinde muazzam bir baskı yarattığını fark etmişti. Üstelik, her ne kadar laftan ibaret olsa da Saddam Hüseyin'in

her fırsatta Filistin'i kurtarmaktan bahsetmesi hem onun Arap dünyasındaki itibarını artırmış hem de Arap hükümetlerini kendi halkı karşısında zor duruma düşürmüştü. Arap halkı devletlerinin doğru yoldan saptığını düşünüyorlardı: Amerika'nın yanında Kuveyt'in zenginliğini ve petrolünü kurtarmak için Irak'a karşı değil de Filistin'i kurtarmak için İsrail'e karşı savaşıyor olmaları gerekirdi.

Amerika, Arap halkı ve basını tarafından da şiddetle eleştiriyordu. Yıllardır işgal altındaki Arap topraklarının iadesini isteyen hiçbir BM tezkeresini ciddiye almadığı halde ABD, İsrail'i desteklemeye devam etmişti. 1990'da Gazze Şeridi, Batı Şeria, Golan Tepeleri ve Güney Lübnan'ın bir bölümü İsrail işgali altındaydı. Ama Irak, Kuveyt'i işgal ettiğinde sanki tartışılmaz bir öneme sahipmiş gibi hemen BM tezkerelerine müracaat etmişti. İşgal ya doğruydu ya da yanlıştı ve BM tezkereleri de ya bağlayıcıydı ya da değildi. Irak ve İsrail'e işgal meselesinde uygulanan çifte standart barizdi.

Başkan George H. W. Bush, Saddam Hüseyin'in Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesi ile İsrail'in Filistin'den çekilmesini ilişkilendirmesini kabul etmedi. Ama ne yapsa apaçık ortada olan çelişkiyi örtemezdi. Irak Savaşı sona erdikten kısa süre sonra, Mart 1991'de, Bush yönetimi yeni Arap-İsrail barış görüşmelerinin başlaması için çağrıda bulundu. Bu bir inisiyatifi ele alma ve Yeni Dünya Düzeni'nde Amerika'nın kudretini savaşta olduğu kadar barışta da kullanabileceğini gösterme çabasıydı.

Filistinliler, Amerika'nın görüşmelerin tekrar başlaması yönündeki çağrılarını memnuniyetle karşıladı. Saddam Hüseyin ve onun Kuveyt'i işgalini desteklemeleri onlara pahalıya mal olmuştu. Dünya kamuoyu Filistinlilerle arasına mesafe koymuş ve Arap Körfez devletleri de Filistinlilere verdikleri mali desteği kesmişlerdi. Bush yönetimi savaştaki duruşundan ötürü FKÖ'yü ödüllendirmeye niyeti olmadığını açıkça ifade etmiş olsa da barış görüşmelerinin tekrar başlaması Filistinlilerin yalnızlığına kaçınılmaz olarak son verecekti.

Filistinli eylemci Sari Nuseybe, Bush'un girişimini Ramle Hapishanesi'ndeki hücresinde kutladı. Mart 1991'de Bush söz konusu açıklamayı yaptığında Nuseybe, Scud füzelerini İsrail hedeflerine yönlendirdiği için kendisine verilen üç aylık hapis cezasının sonuna geliyordu. Amerikalıların bu teşebbüsü Nuseybe'yi çok şaşırtmıştı. "Ortada hiçbir şey yokken George Bush çok önemli siyasi bir açıklamada bulundu: Tezkere 242 ve 338 ve barış için toprak ilkesi temelinde kapsamlı bir barış mutlaka

tesis edilmelidir." Bush, İsrail'in güvenliği ile Filistinlilerin hakları arasında bağlantı kurarak devam etti. Dışişleri Bakanı James Baker, Batı Şeria'daki İsrail yerleşimlerinin barış önündeki en büyük engel olduğunu ilan etti. "Bunu duyduğumda minik hücremde dans etmeye başladım," diye yazmıştı Nuseybe anılarında.[589]

Bazı Filistinliler, Amerika'nın niyeti konusunda daha şüpheciydiler. Nuseybe'nin Birzeit Üniversitesi'ndeki meslektaşı ve önde gelen Filistinli siyasi eylemcilerden biri olan Hanan Aşravi, Bush'un kullandığı cümleleri detaylı şekilde tahlil etmişti. "İddialarına göre (Bush), savaş sırasında elde ettiği güvenilirliği kullanarak bölgede barışı tesis edecekti. Biz buna savaş ganimeti deriz." Aşravi bu barış görüşmelerinin asıl amacının Amerika'nın bölgeyi tümüyle kontrolü altına alma gayreti olduğunu iddia ediyordu. "Soğuk Savaş'ın yerini Yeni Dünya Düzeni almıştı ve bizler de onun bir parçasıydık. Bu, dünyanın Amerikan taslağına göre yeniden tanzim edilmesiydi. Orta Doğu'da barış için yeni bir fırsat doğduğu söyleniyordu. Oysaki bu bir fırsat değil, sonu olmayan bir tünel, bir tuzaktı."[590]

Amerikalıların ilk icraatı müzakerelerde FKÖ'ye herhangi bir rol vermeyeceklerini ilan etmeleri oldu. İsrail hükümeti FKÖ'yle görüşmeyi reddetmişti ve Amerikalılar da Saddam Hüseyin'i desteklediği için Yaser Arafat'ı cezalandırmaya niyetliydiler.

Amerikan Dışişleri Bakanı James Baker Mart 1991'de Kudüs'e gidip Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki Filistinli liderleri barış konferansına iştirak etmeye ve işgal altındaki topraklardaki Filistinliler adına müzakere yapmaya davet etti. Filistinliler Baker'ın bu hamlesini alternatif bir Filistin yönetimi yaratma yönünde boş bir gayret olarak gördüler. FKÖ'nün dünya tarafından kabul edilmiş Filistin halkının meşru temsilcisi konumunu zayıflatmaya niyetleri yoktu. Bölgedeki siyasi eylemciler Tunus'a bir mesaj gönderip 13 Mart'ta Baker'la görüşmeden önce Arafat'ın resmî onayını talep ettiler.

İlk toplantıya on bir Filistinli katıldı, başkanları Kudüslü Faysal el-Hüseyni'ydi. 1948 savaşında ölerek Filistinlilerin Siyonizme karşı savaşının da sonunu getiren Abdülkadir el-Hüseyni'nin oğlu olan Faysal el-Hüseyni Kudüs'ün en eski ve muhterem ailelerinden birine mensuptu. Ayrıca sadık bir Fetih üyesiydi ve Arafat'la da yakındı.

"Burada meşru ve yegâne yönetim FKÖ adına bulunuyoruz," diye söze girdi el-Hüseyni.

"Lideriniz olarak kimi seçtiğiniz sizi bağlar," diye cevap verdi Baker. "Ben işgal altındaki topraklardan gelen, FKÖ üyesi olmayan ve BM tezkere 242 ve 338 ve barış için toprak ilkesi temelinde iki taraflı doğrudan müzakerelere girmeye ve İsrail'le barış içinde yaşamaya istekli Filistinlilerle görüşmek istiyorum. Bu odada böyle biri var mı?" Baker on bir Filistinlinin de yüzüne baktı ama onlar aceleye gelecek insanlar değildi.

"Tekrar hatırlatıyoruz sayın Dışişleri Bakanı bizler asil ve gururlu bir milletiz. Yenilmiş değiliz ve burası da Safwan Çadırı değil," dedi Saeb Erekat, Körfez Savaşı'nın sonunda Amerika'nın Irak'ın teslim koşullarını görüşmek için kurduğu çadıra gönderme yapıyordu. Erekat, Nablus'taki El-Necah Üniversitesi'nde İngilizce siyasi bilimler dersi veriyordu.

"Yenilen tarafı desteklemeniz benim suçum değil," diye tersledi Baker. "Liderlerinize yanlış ata oynadıklarını söyleyin, yaptıkları çok aptalcaydı. Bunun bedeli ağır olacak."

"Bu görüşmeye tek bir şeyi konuşmak için geldim," dedi Haydar Abdülşafi. Bir doktor ve Gazze Tıp Cemiyeti'nin başkanı olan Abdülşafi, işgal altındaki topraklarda yaşayan tecrübeli bir siyasetçiydi ve Gazze, Mısır'ın idaresi altındayken 1948-1967 arasında Filistin meclisi başkanlığı yapmıştı. "İşgal altındaki topraklarda İsrail'in yerleşim kurmasına derhal son verilmeli. Yerleşimler devam ederken barış söz konusu olamaz. Bunu hiç durmadan tekrar edeceğimden emin olun."

"Müzakereye başlarsanız yerleşimler durur," dedi Baker.

"Mutlaka müzakereler başlamadan önce durmalı, yoksa süreç işlemez," dedi Filistinliler hep bir ağızdan.

Dışişleri Bakanı Baker konuşmanın müzakereye dönmeye başladığını ve karşısında Filistinlileri temsil edecek ehil bir grup olduğunu fark etti. "Şimdi iş konuşmaya başladık," dedi keyifli bir şekilde.[591]

Amerikalılar ile Filistinliler arasında altı ay süren müzakerelerin ilk safhası Ekim 1992'de Madrid'de düzenlenecek barış konferansı için bir gündem belirledi. Amerikalılar, İsrailliler ve Filistinliler arasında mekik dokuyarak uzlaşması imkânsız gibi görünen bu iki grup arasında konferansın başarıya ulaşması için bir köprü tesis etmeye çalıştılar.

İsrail hükümeti Amerika'nın barış planlarına Filistinlilerden çok daha fazla engel çıkardı. Başbakan İzak Şamir liderliğindeki sağcı Li-

kut koalisyonu işgal altındaki toprakları, bilhassa Doğu Kudüs'ü, elde tutmaya kararlıydı. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Sovyet Yahudileri de İsrail'e göç etmeye başlamıştı ve İsrail hükümeti yeni gelenleri iskân edebilmek için elindeki topraklardan vazgeçmek istemiyordu. İsrail hem Batı Şeria üzerindeki iddialarını genişleterek hem de Rus göçmenlere yeni evler sağlayarak yerleşim faaliyetlerine hız kazandırdı.

Filistinli müzakereciler için Doğu Kudüs ve yerleşimler kırmızı çizgiydi: Eğer İsrail Kudüs'ün tümünü elinde tutar ve İşgal altındaki Batı Şeria'da inşaatlara izin verirse geriye tartışacak bir şey kalmayacaktı. Filistinliler bu iki meseleyi birbirinden ayrılmaz kabul ediyorlardı. "İsrail'in hem yerleşimleri hem de Doğu Kudüs'ü tartışma dışında tutmaya çalışması tesadüf olamaz," demişti Sari Nuseybe. "İkisi arasında canımı en çok sıkan Doğu Kudüs meselesi. Kudüs üzerine süren mücadelenin sonu yoktur çünkü burası bizim kültürümüzün, millî kimliğimizin ve geçmişimizin merkezidir – Yahudiye ve Samiriye (Batı Şeria) dedikleri yere yerleşirlerse işte İsraillilerin yok edecekleri şeyler bunlardır. Kudüs elimizde olduğu müddetçe," diye sonlandırmıştı Nuseybe, "onlara diğer yerlerde de karşı koyabiliriz."[592]

Bush yönetimi Filistinlerin durumuna yakınlık göstermiş ve Madrid Konferansı öncesinde Şamir ve Likut hükümetinin inatçılığından açıkça rahatsız olmaya başlamıştı. Yine de Birleşik Devletler pek çok açıdan İsrail taleplerini Filistinlilerinkinden önemli görmeye devam etti. İsrailliler FKÖ'nün süreçten tümüyle dışlanması konusunda ısrar ettiler, Filistinliler konferansa bir Ürdün-Filistin heyetinin ikinci dereceden üyeleri olarak katılacak ve müzakerelerde Doğu Kudüslü hiç kimse bulunmayacaktı. Bu yolla Faysal el-Hüseyni, Hanan Aşravi ve Sari Nuseybe gibi en önemli Filistinli siyasetçiler müzakereler dışında bırakılmış oluyordu. Bunun yerine "Arafat'ın tavsiyesi üzerine" Hüseyni ve Aşravi, Dr. Abdülşafi başkanlığındaki Filistin heyetine gayriresmî "Rehber Komitesi" olarak refakat ettiler.

Kısıtlamalara rağmen Madrid'de Ürdünlülere eşlik eden Filistin heyeti uluslararası arenada şimdiye kadar millî menfaatlerini en azimli ve ikna edici şekilde savunan hatipler olduklarını gösterdiler. Hanan Aşravi, Filistin heyetinin sözcüsü seçilmişti. Aşravi, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde okumuştu ve Virginia Üniversitesi'nde İngiliz edebiyatı doktorası yaptıktan sonra dönüp Batı Şeria'daki Birzeit Üniversitesi'nde ders vermeye başlamıştı. Hristiyan bir aileye mensup zeki bir kadın olan

Aşravi çoğu Batılının Filistinli deyince aklına gelen terörist tipinin tam bir antiteziydi.

Aşravi, Madrid'e geldikten sonra durumu Filistinlilerin lehine çevirmek için sürekli medya karşısına çıktı. Filistin heyetinin müzakere masasındaki zayıflığını telafi etmek için dünya kamuoyunun desteğini almasının ne kadar önemli olduğunu biliyordu. Aşravi, Filistinlilerin mesajını Madrid'den dünyaya yaymada büyük başarı göstermişti. Resmî basın merkezine girilmesine izin verilmeyen Aşravi derhal kamusal alanda bir basın toplantısı düzenleyip ortalığı karıştırdı ve Madrid'deki tüm heyetlerden daha fazla gazeteci çekti. İspanyol güvenlik tedbirlerinin çok sıkı olduğunu görünce kameraların güvenlik engeline takılmayacağı bir belediye parkına gitti. Sadece bir günde dünya televizyonlarıyla yirmi yedi uzun röportaj yaptı. İsrail heyetinin sözcüsü Binyamin Netanyahu sürekli kendisinden bir adım önde olan karizmatik Filistinliye yetişebilmek için çok ter döktü.

Aşravi'nin Madrid Konferansı'na en uzun vadeli katkısı Haydar Abdülşafi için kaleme almış olduğu ve 31 Ekim 1991'de Filistin heyeti adına okunmuş konuşma metniydi. Tavırları ve derin ve etkileyici sesiyle Abdülşafi, Aşravi'nin hazırlamış olduğu metnin hakkını verecek kalitede birisiydi. Önce orada bulunan kişileri selamladıktan sonra metnini okumaya başlayıp tüm dünya üzerindeki izleyicilerin dikkatini kendisine çekti. "Zengin bir tarihî dokuya sahip Madrid şehrinde geçmişimizi geleceğimize bağlayacak kumaşı dokumak için bir araya geldik," dedi orada toplanmış olan İsrailliler, Araplar ve uluslararası topluluğun üyelerinin huzurunda. "Bir kez daha Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler demokrasi, insan hakları, özgürlük, adalet ve emniyetin küresel değerleriyle taçlanmış yeni bir çağı müjdelemenin zorluklarıyla karşı karşıya geldiler. Madrid'den bu barış arayışının, insan yaşamının kutsallığını dünyamızın merkezi yapma ve enerji ve kaynaklarımızı birbirimizi yok etmeye değil de hepimizin refahı, ilerlemesi ve mutluluğu için kullanma arayışının ilk adımını atıyoruz."[593] Abdülşafi sürgündeki ya da işgal altındaki tüm Filistinliler adına konuşmaya özen gösteriyordu. "Bizler burada Filistin'in özgürlüğünün, Filistinliler için adaletin ve tüm Filistin ve Arap topraklarının işgalinin sona ermesinin temel taşı olacak adil ve uzun vadeli bir barışa kavuşmak istiyoruz. Ancak ondan sonra bizler barışın meyvelerinin tadına varabiliriz: refah, güvenlik, insan haysiyeti

ve özgürlük." Dünya diplomasi sahnesine ilk kez adım atan Filistin heyeti açısından mükemmel bir açılıştı.

Abdülşafi'nin konuşmasına işgal altındaki Filistinlilerden farklı tepkiler geldi. İki devletli çözümü kabul etmeyen İslamcı Hamas zaten baştan konferansı reddetmişti. Seküler Filistinliler, Filistin heyetinin Birleşik Devletler ve İsrail'in baskıları sonucunda Filistinlilerin millî hedefleriyle uyuşmayacak tavizler vermelerinden çekiniyorlardı. Dört yıllık İntifada'dan sonra tüm Filistinliler sarf ettikleri çaba ve yaptıkları fedakârlıklar karşılığında artık somut sonuçlar görmek istiyorlardı.

Madrid'den en kârlı çıkacak olanlar Filistinliler olduğu için en ileriye bakanlar da onlardı. Diğer heyetler de konferansın tarihî önemine vurgu yaptılar ama geçmişteki sorunları tekrar etmekten başka bir katkıları olmadı. Lübnanlılar devam eden Güney Lübnan'daki İsrail işgaline odaklandı, İsrail Başbakanı Arapların Yahudi devletini ortadan kaldırmak istediğinden bahsetti, Suriye Dışişleri Bakanı İsraillilerle görüşmekten ne kadar rahatsız olduğunu göstermek adına "insanlık dışı İsrail uygulamalarından" bazı misaller verdi.

Üç gün bir arada kalan heyetler kapanış konuşmalarında imayı bırakıp doğrudan birbirlerine saldırdılar. Başbakan Şamir herkesi azarlar gibi konuştu; Suriyelileri fırçalayıp "uydurdukları yalanlarla dünya üzerindeki en baskıcı ve despotik rejimin niteliklerini gayet güzel sergilediklerini" söyledi. Filistinlilere patronluk taslayıp Abdülşafi'nin "halkının çektiği acıları yiğitçe dile getirdiğini" söyledi ama Filistinlileri "tarihi ve gerçekleri çarpıtmakla" suçladı. Kapanış konuşmasında Şamir, Yahudi Sebt gününe riayet etmek için, heyetiyle birlikte son sürat konferans salonunu terk etti.

Abdülşafi öfkeyle karşılık verdi ve sözlerini İsrail heyetinin terk ettiği boş sandalyelere yöneltti. "Filistinliler meşru millî hakları olan bir halktır. Bizler bölgenin sakinleri veya tarihin bir hatası ya da İsrail'in yayılmacı planları önündeki bir engel veya soyut demografik bir sorun değiliz. Siz bu gerçeğe gözlerinizi kapamak istiyor olabilirsiniz Bay Şamir ama bizler burada sizin ve tüm dünyanın karşısındayız ve kimse bu gerçeği inkâr edemez."

Hakaret faslı küplere binen Suriye Dışişleri Bakanı'nın Filistin'deki İngiliz mandası dönemindeki Stern Gang günlerinden kalma ve İngilizlerin kullandığı İzak Şamir'le ilgili bir "aranıyor" ilanını çıkarmasıyla zirveye

ulaştı. "Müsaadenizle size Şamir'in eski bir resmini göstereyim, otuz iki yaşındaki halini," dedi Faruk el-Şara ve bir poster çıkarıp Şamir'in kısa boyuna dikkat çekti, "1,65 boyunda," diyerek sırıttı. İyice kendisini kaptıran Şara devam etti: "Bu resim onun aranıyor ilanıydı. Kendisi de bir terörist olduğunu itiraf etmiştir. Hatırladığım kadarıyla 1948 yılında BM arabulucusu Kont Bernadotte'un öldürülmesine iştirak ettiğini de itiraf etmiştir. Barış aracılarını öldürüp şimdi de Suriye, Lübnan ve terörizm hakkında ahkâm kesmektedir."[594]

Şara'nın gösterisi Arap-İsrail barışı açısından hiç de hayra alamet sayılmazdı. İşte Madrid Konferansı böyle bir ruh halinde sona erdi. Her şeye rağmen konferansın resmen sona ermesiyle Amerikan himayesi altındaki Arap-İsrail görüşmelerinde yeni bir safhaya geçilmiş oldu: İsrail ve komşuları arasındaki görüş ayrılıklarını çözecek ikili görüşmeler ve su, çevre, silah kontrolü, mülteciler ve ekonomik gelişme gibi küresel meselelerin ele alındığı ve kırktan fazla ülke ve uluslararası kurumun katıldığı genel görüşmeler. Sonunda başarısız olsa da Madrid süreci kırk yıllık mücadele içerisinde İsrail ve Arap komşuları arasındaki en kapsamlı barış görüşmelerinin başlamasına neden olmuştu.

İkili görüşmelerin hedefi BM Güvenlik Tezkereleri 242 ve 338 ve barış için toprak ilkeleri temelinde Arap-İsrail çatışmasını çözmeyi amaçlamıştı. Ama bu tezkerelerin Araplar ve İsrailliler tarafından farklı yorumlanması daha başlangıçta müzakereleri tehlikeye attı. Arap devletleri, "toprağın savaş yoluyla ele geçirilmesinin kabul edilmezliği" ibaresinden yola çıkarak barışın ön koşulu olarak İsrail'in 1967 Savaşı'nda işgal ettiği tüm Arap topraklarından çekilmesini istiyordu. İsrailliler ise tezkerelerin sadece 1967 Savaşı'nda "işgal edilen topraklardan İsrail silahlı kuvvetlerinin çekilmesini" gerektirdiğini ve Mısır'la yapılan anlaşmayla İsrail'in Sina'dan askerlerini çekerek Tezkere 242'nin şartlarını yerine getirdiğini iddia ediyorlardı. İsrailliler barış istemenin Arapların yararına olacağını ve karşılıklı kabul edilecek bölgesel bir çözümü ön şartsız kabul etmeleri gerektiğini söylüyorlardı. İsrail, Lübnan, Suriye ve Ürdün arasındaki görüşmelerde bir ilerleme sağlanamadı.

İsrail ve Filistinliler arasındaki konuşmaların odak noktası ise farklıydı. İki taraf Filistin'in kendi kendini yönetmesi konusunda beş yıllık bir geçiş sürecinin kabul edilmesi konusunda anlaştılar, bunun sonunda İsrail-Filistin çatışmasını sonuçlandırmak için nihai müzakerelere geçilecekti. Ama görüşmeler başlar başlamaz Şamir hükümeti bir ilerleme

sağlanmasını önlemek için elinden gelen her şeyi yaptı ve Batı Şeria'daki yerleşim programını hızlandırdı. 1992 seçim yenilgisinden sonra yaptığı bir röportajda Şamir, Filistin'in devlet kurmasına mani olmak ve Batı Şeria'daki İsrail yerleşimlerinin devamını sağlamak için hükümetinin görüşmeleri baltaladığını itiraf etti. "Özerklik tartışmalarını on yıl sürdürebilirdim ve bu zaman zarfında Yahudiye ve Samiriye'deki nüfusumuz yarım milyona ulaşırdı."[595]

Şamir'in dik kafalılığı seçimlerde yaşadığı hezimetle sona erdi. 1992 İsrail seçimleri İzak Rabin başkanlığındaki solcu İşçi koalisyonunu iktidara getirdi. Rabin'in İntifada göstericilerine karşı şiddet kullanılmasına yetki vermesi Filistinli müzakerecilere "kemik kıran Rabin"in "barış isteyen Rabin"e dönüşebileceğine dair hiç umut vermişti.[596]

Rabin göreve geldikten sonraki birkaç ay içerisinde çıkmaza girmiş ikili müzakerelerde pek bir değişikliğe neden olmadı. Aralık 1992'de Hamas eylemcileri bir İsrail sınır muhafızını kaçırıp öldürdü. Rabin dört yüz on altı şüphelinin yargılanmadan ya da suçlamada bulunulmadan Lübnan'a sınır dışı edilmesini emretti. Tüm Arap delegeleri protesto etmek için müzakereleri askıya aldı. Görünen o ki Rabin, Şamir'i bile aratacaktı.

1992 Amerikan seçimlerinde Bill Clinton'ın George H. W. Bush karşısındaki şaşırtıcı zaferi Arap müzakerecileri endişeye sevk etti. Başkanlık seçimi sırasında Clinton, İsrail'i şartsız destekleyeceğini açıkça ifade etmişti. Dolayısıyla Arap delegeleri değişimin onların hayrına olacağını düşünmüyorlardı. Müzakereler Nisan 1993'te tekrar başlamış olsa da Clinton yönetimi fazla müdahil olmadı ve Amerika'nın güçlü liderliği olmadan Madrid Konferansı'nda belirlenen taslak çıkmaza girdi.

Filistin-İsrail görüşmelerinde değişim ancak İsrail'in tavrının değişmesinden sonra başladı. Dışişleri Bakanı Şimon Perez ve temsilcisi Yossi Beilin, Filistinlilerle anlaşmanın İsrail'in menfaatine olacağına ikna edildi. Ayrıca anlaşmanın ancak FKÖ'yle görüşerek mümkün olabileceğini de kavradılar. Ama 1986 tarihinden beri İsraillilerin, FKÖ'yle görüşmesi kanunen yasaklanmıştı. 1992'ye gelindiğinde bu yasağı ihlal eden İsrailli gazeteci ve siyasetçi sayısı öyle boyutlara ulaştı ki sonuçta yasağın bir manası kalmadı. Yine de İsrail hükümeti göz göre göre kendi koyduğu kanunları çiğneyemezdi. Rabin, FKÖ'yle görüşmeye hiç de hevesli değildi ama Aralık 1992'de İsrail vatandaşlarının FKÖ'yle temasa geçmesini yasaklayan kanunun kaldırılmasına razı oldu.

Ertesi ay Yossi Beilin, Yair Hirschfeld ve Ron Pundak adında iki İsrailli akademisyenin, FKÖ Maliye Bakanı Ahmed Kurey'le Norveç'teki Oslo şehrinde gizlice görüşmesine izin verdi. Böylece Norveç Dışişleri Bakanı'nın nezaretindeki ve on dört toplantıdan oluşacak yoğun ve verimli müzakerelerin ilk adımı atılmış oldu.

Norveçliler tarafsız arabuluculardı, Filistinli ve İsraillerin asgari müdahaleyle aralarındaki sorunları çözebilmeleri için onlara tarafsız bir ortam temin etmişlerdi. Norveçli arabulucu Terje Rød-Larsen Filistinliler ve İsrailliler gizli görüşmelerin ilk raunduna başlarken ülkenin konumunu şöyle açıkladı: "Birlikte yaşamak istiyorsanız sorunlarınızı çözmek zorundasınız," dedi Larsen. "bu sizin meseleniz. Biz size ihtiyaç duyduğunuz yardımı, zemini ve imkânları sunacağız. Bizler sadece arabulucuyuz hepsi bu. Ben dışarıda beklerim ve siz birbirinizle yumruklaşmadığınız müddetçe de müdahale etmem." Larsen'in küçük şakası heyetler arasındaki buzların erimesine yardımcı oldu. "Hepimiz güldük," demişti FKÖ temsilcisi Ahmed Kurey, "zaten bunun için söylenmişti."[597]

Ebu Ala adıyla tanınan Kurey, Profesör Yair Hirschfeld'le yüz yüze gelene kadar bir İsrailliyle hiç karşılaşmamıştı ve masaya İsrail ile Filistin arasında yıllardır süren düşmanlık sırasında birikmiş tüm kin ve güvensizliği getirmişti. Ama Norveç kışında her şeyden uzakta bir arada kalan bu beş kişi –üç Filistinli ve iki İsrailli– nihayet engelleri aşmaya başladı. "Evdeki ortam rahatladı ve hâlâ İsraillilere tam olarak güvenmiyor olsak da onlara ısınmaya başlamıştık." İlk raundda delegeler sonraki rauntlarda takip edecekleri bir kalıp belirlediler. Geçmiş yıllardaki gibi birbirlerini suçlamayı bırakıp, Ebu Ala'nın tarifiyle, "Tüm dikkatimizi bugüne ve geleceğe çevirip ortak olan noktalarımızı bulmaya, hangi alanlarda daha kolay uzlaşabileceğimizi tespit etmeye ve farklı konularda bizleri birbirimizden ayıran mesafeleri hesaplamaya gayret ettik."[598]

Kapalı kapılar ardında ve tam bir gizlilik içerisinde Filistinli ve İsrailliler anlaşmazlıklarının nedenlerini tartıştılar ve onları çözecek bir taslağa hükümetlerinin destek vermesini sağlamaya çalıştılar – sadece sekiz ay içerisinde. Kimi zaman çıkmaza girdiler ve Norveçlilerin daha etkin davranmak zorunda kaldıkları dönemlerde oldu. Dışişleri Bakanı Johan Joergen Holst çıkmazları açmak için Tunus ve Tel Aviv arasında telefon diplomasisi bile yürüttü. Nihayetinde Ağustos 1993'te iki taraf da halka duyurabilecekleri bir anlaşma üzerinde karar kılmayı başardı.

İsrail ve FKÖ, Filistin'in Gazze ve Eriha'da kendi kendini yönetmesi üzerinde anlaştıklarını söyledikleri zaman bütün dünyayı şaşırttılar – ve beklenen eleştirilerle karşılaştılar. Clinton yönetimi Arap-İsrail görüşmelerinde Amerika'nın başaramadığını Norveç'in başardığını görmekten hiç hazzetmemişti. İsrail'de muhalefetteki Likut Partisi Rabin hükümetini ihanetle suçladı ve iktidara geldiklerinde bu anlaşmayı reddedecekleri sözünü verdi. Arap dünyası FKÖ'yü onlardan gizli kendi başına İsrail'le anlaşma yapmakla itham etti ve Filistinli muhalif gruplar da İsrail'le müzakerelere devam ettikleri için kendi liderlerini eleştirdiler.

Yaser Arafat, Oslo'da büyük bir kumar oynamıştı ama seçeneklerinin hızla tükendiğini biliyordu. Filistin hareketi 1993'te mali ve idari bir krizle karşı karşıya kaldı. Körfez Krizi sırasında Arafat, Saddam Hüseyin'i desteklediği için Körfez ülkeleri mali yardımı kesmişti. Aralık 1991'de FKÖ'nün bütçesi yarıya inmişti. Binlerce savaşçı ve işçi ya açığa alındı ya da aylarca para almadan görev yaptılar; Mart 1993'e gelindiğinde FKÖ personelinin üçte biri hiç para almıyordu. Mali kriz, FKÖ yönetiminin yolsuzluk ve beceriksizlikle suçlanmasına neden oldu.[599] Sürgündeki FKÖ hükümeti bu baskılara daha fazla karşı koyamazdı. İsrail'le yapacağı barış yeni bir mali destek kapısı açabilir ve FKÖ'ye iki devletli çözüm hedefini gerçekleştirmesi için Filistin'de tutunabileceği sağlam bir destek sağlayabilirdi.

Oslo Anlaşması, Filistinlilere zayıf bir tutunmadan fazlasını sağlamadı. Anlaşma sayesinde Gazze Şeridi ve Batı Şeria'daki Eriha şehri çevresinde geçici bir Filistin yönetimi kurulmasının yolu açılmıştı. Bazı Filistinlilere göre bu, İsrail'e verilen büyük tavizler karşılığında kazanılan küçük bir toprak parçasıydı. Oslo Anlaşması ilan edilmeden kısa süre evvel Arafat stratejisini Hanan Eşravi'ye açıkladı: "İlk adım olarak Gazze ve Eriha'dan İsrail birliklerinin çekilmesini sağlayacak ve orada yönetim kuracağım. Eriha'yı istiyorum çünkü orası sayesinde Kudüs'e erişebilir ve Gazze ile Batı Şeria'yı birbirine bağlayabilirim." Eşravi pek ikna olmuşa benzemiyordu. "İnan bana çok geçmeden kendi telefon kodumuz, pulumuz ve televizyon istasyonumuz olacak. Bu, Filistin devletinin başlangıcı olacak."[600]

"Önce Gazze-Eriha" planı 13 Eylül 1993'te Beyaz Saray'da İlkeler Beyannamesi'nin imzalanmasıyla hayata geçti. Dünya televizyonları önünde İzak Rabin hiç istemeyerek de olsa Yaser Arafat'ın elini sıkıp anlaşmayı onayladı. "Tüm Arap televizyonları merasimi canlı yayınladı,"

demişti Ebu Ala. "Arap dünyasındaki çoğu kişi gördüklerine inanmakta güçlük çekti."[601]

FKÖ ve İsrail'in anlaştığı şey aslında Filistin'in bölünmesi planıydı. Belgeye göre İsrail askerî yönetimi Eriha ve Gazze Şeridi'nden çekilecek ve onun yerine beş yıllık geçiş dönemi için Filistin sivil idaresi gelecekti. Ayrıca Filistin halkının "demokratik ilkelere göre" yönetilmesi için seçilmiş bir meclisin kurulmasını öngörüyordu. Filistin yönetimi eğitim ve kültür, sağlık, sosyal refah, vergi ve turizm konusunda kontrol hakkına sahip olacaktı. Filistin yönetiminin kontrolü altındaki bölgelerde güvenliği Filistin polisi temin edecekti.

Anlaşma en tartışmalı meseleleri ertelemişti. Kudüs'ün geleceği, mülteci hakları, yerleşimlerin durumu, sınırlar ve güvenlik düzenlemeleri geçiş döneminin üçüncü yılında başlanacak nihai görüşmelerde ele alınacaktı. Filistinliler nihai anlaşmadan İsraillilerin vermeye razı olacağından daha çok şey bekliyorlardı: başkenti Doğu Kudüs olan tüm Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni ihtiva eden bağımsız bir Filistin devleti. İsrailliler ikinci dereceden Arap topraklarından çekilmenin askerden arındırılmış bir Filistin yönetimine yol açacağını düşünmüştü. Temel anlaşmazlık konularını tecil etmeleri sayesinde İsrail Knesset'i İlkeler Beyannamesi'ni oy çokluğuyla imzaladı ve Filistin Merkezî Konseyi'nin seksen üyesi de 11 Ekim'de anlaşmayı ezici çoğunlukla (altmış üç kabul, sekiz ret ve dokuz çekimser) kabul etti.

Mayıs 1994'e gelindiğinde İsrail birliklerinin çekilmesi ve Gazze ile Eriha'da Filistin yönetiminin tesisiyle alakalı teknik detaylar da halledilmişti. Yaser Arafat 1 Temmuz'da Filistin Yönetimi'ni devralmak için Gazze'ye muzaffer bir edayla giriş yaptı. Eylülde Arafat ve Rabin, Washington'a dönüp İsrail ve Filistin Batı Şeria ve Gazze Şeridi Geçiş Dönemi Anlaşması'nı, 2. Oslo olarak bilinir, imzaladılar. Orta Doğu siyasetinde böylece Oslo dönemi başlamış oldu.

Oslo Anlaşması sayesinde İsrail, Arap dünyasında benzeri görülmemiş şekilde kabul gördü. Filistinliler bir kez daha İsrail'le tek taraflı anlaşma yaptığında Arap devletleri Filistin davasına ihanet etmekle suçlanmaktan korkmadan İsrail devletiyle kendi menfaatleri doğrultusunda ilişkileri yürütebilme rahatlığına sahip oldular. Arap dünyasının büyük bölümü Arap-İsrail çatışmasından bunalmıştı ve İsrail'e yönelik görüşleri de pragmatikti. Bu yeni gerçekliğe göre ilk hareket edenler Ürdünlüler oldu.

Oslo Anlaşması duyurulduğunda Ürdünlüler tereddüt etmediler. Kral Hüseyin, İsrail'le yapılan anlaşmayı Irak'ın Kuveyt'i işgalinden beri maruz kaldığı tecritten kurtulmanın bir yolu olarak gördü. Kral Hüseyin ayrıca barış yapmanın karşılığında ödül olarak ülkesine Amerika'nın ve diğer ülkelerin yatırımlarının gelmeye başlayacağını da düşünüyordu. Beyaz Saray'da beyannamenin imzalanmasının ertesi günü İsrail ve Ürdün temsilcileri ABD Dışişleri Bakanlığı ofisinde buluşup Madrid'deki ikili anlaşma doğrultusunda aralarında yapılacak barış için bir plana imza attılar.

25 Temmuz 1994'te Kral Hüseyin ve Başbakan Rabin bir ön barış anlaşması imzalamaları için Washington'a davet edildi. İki taraf da toprak sorunlarının BM Güvenlik Konseyi Tezkereleri 242 ve 338'e göre çözülmesine ve Kudüs'teki Müslümanların mukaddes mekânları üzerinde Haşimi Krallığı'nın özel bir rolü olduğuna karar vererek iki ülke arasındaki düşmanlığı sona erdirdi. Nihai Ürdün-İsrail Anlaşması iki ülke arasında sınır olan Araba Çölü'nde 26 Ekim 1994 tarihinde imzalandı. Ürdün, Mısır'dan sonra Yahudi devletiyle diplomat alışverişinde bulunup ilişkilerini normalleştiren ikinci ülke oldu.

FKÖ ve Ürdün'le yapılan anlaşmalar diğer Arap devletlerine İsrail'le anlaşma yolunu açtı. Ekim 1994'te Fas ve İsrail iki ülkenin başkentlerinde irtibat büroları açmayı kabul ettiler, Ocak 1996'da Tunus da aynısını yaptı. İki ülkede de İsrail'le bağları olan büyük bir Yahudi topluluğu bulunuyordu. Kuzey Afrika'daki Arap Birliği üyesi Moritanya, Kasım 1996'da İsrail'le normal ilişkiler kurup diplomat alışverişinde bulundu. İki Arap Körfez ülkesi İsrail'le ticaret anlaşması yaptı – Umman Sultanlığı Ocak 1996'da ve Katar Nisan 1996'da. Arap dünyasının Yahudi devletiyle barış içerisinde yaşamasının mümkün olmadığını savunanları şaşırtan Oslo dönemi Kuzey Afrika'dan Körfez'e kadar pek çok yerde Arapların İsrail'in varlığını kabulüyle sonuçlanmıştı.

Her şeye rağmen bazı kesimler Oslo görüşmelerine şiddetle karşı çıkmaya devam etti –itirazların ana kaynağı İsrail ve işgal altındaki Filistin topraklarıydı. İsrailli ve Filistinli aşırılar barış görüşmelerini sekteye uğratmak için şiddete başvurdular. Hamas ve İslami Cihat, Eylül 1993'te İlkeler Beyannamesi'nin imzalanmasından hemen sonra İsraillilere düzenlenen saldırıları üstlendiler. İsrailli aşırılar da Filistinlilere yönelik saldırılarını artırdılar. Şubat 1994'te Baruch Goldstein üzerinde İsrail üniforması olduğu halde El Halil'deki İbrahim Camisi'ne girdi

ve sonunda camidekiler tarafından öldürülene kadar yirmi dokuz kişiyi öldürdü ve yüz elli kişiyi yaraladı. Goldstein, El Halil yakınlarındaki Kiryat Arba adındaki askerî bir yerleşimde yaşayan bir doktordu ve yerleşimdeki mezarına kendisine onurlandırmak için üzerinde şunlar yazılan bir plaka konuldu: "Hayatını Yahudi halkı, Tevrat ve İsrail milleti için feda eden yüce Baruch Goldstein."

Filistinli ve İsrailli aşırılar arasındaki uçurum daha da derinleşti. El Halil katliamına duyulan nefret Filistin eylemlerinde artışa ve azami kayıp verdirmek için tasarlanmış canlı bomba saldırılarına neden oldu. Nisan 1994'te Afula ve Hadera'daki otobüslerde düzenlenen canlı bomba saldırılarında otuz bir kişi ölürken Ekim 1994'te Tel Aviv'de bir otobüste düzenlenen canlı bomba saldırısında da yirmi iki kişi hayatını kaybetti. İsrailliler de İslamcı liderlere suikast düzenleyerek karşılık verdiler. İsrail ajanları 1995 Ekim ayında İslami Cihat lideri Fethi Şikaki'yi Malta'da, Ocak 1996'da da Hamas lideri Yahya Ayaş'ı cep telefonuna koydukları bir bombayla öldürdüler. İsrailliler ve Filistinliler kendilerini bir şiddet sarmalının içinde buldu ve bu durum Oslo sürecinin yarattığı iyimserliğe büyük zarar verdi.

Bir cinayet Oslo sürecinin sonunun başlangıcı oldu. 4 Kasım 1995'te İzak Rabin, Tel Aviv şehir merkezinde büyük bir barış yürüyüşü tertip etti. İsrail Başbakanı Filistin-İsrail barışına inanan yüz elli bin insanla birlikte sokaklara çıktı. "Bu gösteri İsrail halkına, dünya üzerindeki Yahudilere, Araplara ve tüm dünya halklarına İsrail'in barış istediği ve barışı desteklediği mesajını verecektir," demişti Rabin, "bu yüzden hepinize teşekkür ediyorum."[602] Daha sonra Rabin halkla birlikte barış şarkıları söyledi.

Bir adam bu gösteriye barış sürecini sona erdirmek için gelmişti. Rabin arabasıyla podyumdan uzaklaşırken Yigal Amir adında bir İsrailli hukuk öğrencisi Başbakan'ın güvenlik kordonunu aştı ve onu vurdu. Mahkemede Amir açıkça Rabin'i barış sürecini durdurmak için öldürdüğünü söylemişti. Yahudi halkının tüm İsrail topraklarını yönetmesinin ilahî bir hak olduğuna inanmış olan Amir, dindar bir Yahudi olarak barış karşılığında toprak verilmesine karşı çıkmanın vazifesi olduğunu düşünmüştü. Böylece İsraillilerin kendi aralarında gerçekleşen bir şiddet olayı süreci mahvetti ve Filistinliler ile İsrailliler arasındaki sayısız şiddet olayının başlamasına neden oldu.

Rabin, Oslo süreci için olmazsa olmaz birisiydi. Eski rakibi Şimon Perez'in ardından başbakan olmuştu. Oslo sürecinin mimarı olsa da Perez, Rabin kadar halk desteğine sahip birisi değildi. İsrailli seçmenler bir barışın gerçekleşmesi için gereken süreyi Perez'e tanımamışlardı.

Güvenliği ihmal etmekle suçlanan Perez eleştirilerden kurtulmak için Hizbullah'a, Güney Lübnan'daki İsrail mevzilerine ve Kuzey İsrail'e yönelik roket saldırılarına, karşı askerî bir harekât başladı. Nisan 1996 inisiyatifi, Gazap Üzümleri Harekâtı, seçmenlerin Perez'in güvenlik meselesine dair görüşleriyle ilgili şüphelerini doğruladı. Lübnan'a yönelik saldırılar yüzünden dört yüz bin Lübnanlı sivil evlerini terk etmek zorunda kaldı ve İsrail Hava Kuvvetleri güney Lübnan'daki Kana köyündeki BM üssünü bombalayıp oraya sığınmış olan yüz iki mülteciyi öldürdüğü zaman tüm dünya tarafından kınandı. Harekât, Amerika'nın devreye girmesiyle küçük düşürücü bir şekilde sona erdi ve İsrail'in güvenliğine de hiçbir faydası olmadı. Mayıs 1996 seçimlerinde Perez seçmenler tarafından cezalandırıldı ve Likut lideri Binyamin Netanyahu az bir farkla seçimi kazandı.

Netanyahu'nun seçilmesi İsrail'in Oslo'da verilen sözleri tutmasını zora soktu. Netanyahu ve partisi geçmişte barış karşılığında toprak ilkesine hep itiraz etmişti. Her ne kadar Amerikan baskısına boyun eğip Batı Şeria'daki El Halil şehri için yeniden düzenlemeyi kabul etse de Netanyahu'nun barış için küçük bir toprak anlaşmasıyla Batı Şeria'nın yüzde yetmiş birinin tam kontrolü İsrail'de kalmıştı, diğer bölgelerin yüzde yirmi üçünün güvenlik kontrolü de yine İsrail'e aitti. Bu Oslo Anlaşması'na göre Filistinlilerin beklediği yüzde doksanlık iadeyle kıyaslanamayacak kadar küçüktü.

Kudüs için mücadeleyi sürdüren Netanyahu toprak üzerinde geri alınamaz unsurlar yaratabilmek için yerleşim politikasını kullandı. Cebel Ebu Guneym'de Har Homa adını verdiği altı bin beş yüz konutluk yeni bir yerleşim programı başlattı, böylece Arap Doğu Kudüs'ü tümüyle İsrail yerleşimleri tarafından kuşatılmış oluyordu. Netanyahu'nun Kudüs'ü yerleşimlerle kuşatmaktaki amacı Haziran 1967'de işgal edilen şehri, Filistin Yönetimi'ne terk etmesi yönünde gelecek baskıları şimdiden bertaraf etmekti. Har Homa yerleşim teşebbüsü Filistinlilerin Oslo sürecine olan güvenlerini kaybetmesinde en büyük etken oldu.

Göreve geldikten üç yıl sonra Netanyahu kendi partisinin desteğini de kaybetti ve yolsuzluk iddialarından kurtulmak için Mayıs 1999'da

erken seçim istemek zorunda kaldı. Kaybetti ve İşçi Partisi emekli general Ehud Barak başkanlığında iktidara geldi. Barak'ın seçim kampanyası vaatlerinden biri de İsrail'in Güney Lübnan'daki işgaline son vermek ve eğer seçilirse bir yıl içerisinde tüm askerleri geri çekmekti. Güney Lübnan işgaline yönelik İsrail içerisindeki muhalefet hızla artmıştı çünkü Hizbullah'ın ara vermeyen saldırıları İsrail askerlerinin sürekli kayıp vermesine neden oluyordu.

Netanyahu'ya karşı ezici bir zafer kazanan Barak, Lübnan'dan çekilmeye öncelik verdi. Ama bölgenin idaresinin çekilen İsrail birliklerinden güney Lübnan ordusuna devredilmesi girişimi başarısızlıkla sonuçlandı çünkü yönetimi devralacak olanlar Hizbullah'a teslim oldular. İsrail'in tek taraflı çekilme teşebbüsü ateş altında bozuk düzende bir kaçışa dönüştü ve bölge on sekiz yıldır İsrail'i Lübnan'dan kovmak için savaşan Hizbullah'ın eline kaldı. İsrailli üst düzey komutanlar burnundan soluyordu ve Şii milislerden bunun acısını çıkarmak için fırsat kollamaya başladılar.

Çekilmenin tam olmaması gelecek çatışmaların tohumunu da bünyesinde barındırıyordu. İsrail, tartışmalı "Şiba Çiftlikleri" haricinde tüm Lübnan'dan çekilmişti. Bu bölge yirmi iki kilometrekarelik Lübnan sınırındaki bir alandı ve işgal altındaki Golan Tepeleri'ne de bitişikti. İsrail bugün de oranın işgal altındaki Suriye toprağı olduğunu iddia ederken Suriye ve Lübnan da orasının Lübnan toprağı olduğunu iddia etmektedir. Hizbullah, Şiba Çiftlikleri'ni İsrail'in Lübnan'ı hâlâ işgal altında tuttuğunun göstergesi olarak kabul edip direniş hareketine devam etti.

Başbakan Barak, Lübnan'dan çıktıktan sonra FKÖ'yle görüşmelere başladı. Netanyahu dönemindeki İsrail'in icraatları dikkate alındığında iki tarafta da ne güven ne de iyi niyet kalmıştı. Yaser Arafat, İsrail'i Oslo Anlaşması'nın gereklerini yerine getirmemekle suçladı ve Barak'tan geçiş dönemi anlaşmasının hükümlerini yerine getirmesini istedi. Barak ise doğrudan kalıcı bir anlaşma yapmak istiyordu. İsrail Başbakanı'na göre Filistin'le yapılan müzakereler geçiş dönemine dair sayısız detay yüzünden sekteye uğruyordu ve kalıcı bir anlaşma yapabilmek için Clinton'ın görev süresinin son aylarını fırsat olarak kullanmak istiyordu.

Bill Clinton, Barak ve Arafat'ı Maryland'deki Camp David'de bir zirveye davet etti. Üç lider Temmuz 2000'de üç hafta boyunca görüştüler ve masaya çok cesur fikirler sürülmüş olsa da zirve kayda değer bir gelişme sağlanmadan sona erdi. İkinci bir zirve ise Ocak 2001'de

Mısır tatil köyü Taba'da yapıldı. Orada İsrail şimdiye kadar görülmüş en cömert teklifte bulundu ama her şeye rağmen Taba teklifinde bile Filistin devletinin büyük bölümü İsrail kontrolü altında kalacağından kalıcı bir anlaşma imzalamak mümkün olmadı. Camp David ve Taba zirvelerinin başarısız olması üzerine herkes birbirini suçlamaya başladı, Amerikalılar ve İsrailliler haksız yere suçu Arafat ve Arap heyetinin üzerine attılar. İsrail-Filistin barışı için şart olan güven ve iyi niyet uçup gitti.

Oslo taslağı kusurluydu ama 1948'de Yahudi devletinin kurulmasından bu yana İsrail ve Arap dünyası barışa hiç bu kadar yaklaşmamıştı. Oslo'da elde edilen kazançlar büyüktü. İsrail ve FKÖ on yılların düşmanlığını geride bırakıp birbirini tanımış ve iki devletli çözüm yönünde verimli müzakerelere girişmişlerdi. Tunus'ta bulunan sürgündeki Filistin yönetimi Filistin topraklarında devletini kurmaya başlamıştı. İsrail, Orta Doğu'daki yalnızlığından kurtulmuş ve tarihte ilk kez pek çok Arap devletiyle resmî ilişkiler kurarak 1948'den beri süren Arap birliğinin ekonomik boykotundan kurtulmuştu. Bunlar barışın üzerine inşa edilebileceği son derece sağlam temellerdi.

Maalesef süreç büyük ölçüde iki tarafın birbirine duyduğu güvene ve Filistinliler ve İsraillilerin sahip olacağı ekonomik refaha bağlıydı, bu sayede iki taraf da kalıcı bir anlaşma imzalamak için gereken tavizleri vermede daha istekli olacaktı. Oslo yıllarında İsrail ekonomisi büyümeye devam ederken Filistin ekonomisi gerilemeye devam etti. Dünya Bankası, Oslo yıllarında Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde yaşam standartlarında büyük düşüş yaşandığını tespit edip 2000 yılına kadar dört kişiden birinin fakirleştiğini bildirmişti. İşsizlik oranı yüzde yirmi ikiye çıkmıştı.[603] 1993-2000 yılları arasında yaşam standartlarındaki düşüş Oslo sürecine duyulan güveni büyük ölçüde zedelemişti.

Oslo Anlaşması'na en büyük zararı veren şeylerden biri de İsrail'in yerleşimleri kurmaya devam etme politikası olmuştu. Filistinlilere göre yerleşimler uluslararası hukuka göre gayrı resmiydi ve yapılmaya devam edilmeleri İkinci Oslo Anlaşması'nın hükümleriyle çelişiyordu.[604] Her şeye rağmen 1967'den beri yerleşimlerde Oslo yıllarındaki kadar bir artış görülmemişti. Batı Şeria ve Doğu Kudüs'teki yerleşimci sayısı 1993'te iki yüz kırk yedi binden 2000 yılında üç yüz yetmiş beş bine çıkmıştı – yüzde elli ikilik bir artış.[605] Yerleşimler İsrail'in, İsrail içindeki şehir

merkezlerine yakınlığı ya da Orta Doğu'daki kıt su kaynaklarını kontrol amacıyla, zengin yer altı su havzalarına sahip oldukları için elinde tutmak istediği bölgelere yapılıyordu. Filistinliler İsrail'i toprak elde edebilmek için barış için toprak ilkesinden vazgeçmekle suçlarken garantör olan Birleşik Devletler yaşananları görmezden geldi.

Filistinlilerin Oslo sürecinden asıl elde etmeyi umdukları şey başkenti Doğu Kudüs olan Batı Şeria ve Gazze Şeridi üzerinde kurulmuş bir Filistin devletiydi. Filistinliler uluslararası hukukun yanlarında olduğunu ve bölgede hemen hemen tümüyle Filistinlilerin yaşadığı demografik gerçeğinin de davalarını desteklediğini biliyorlardı. FKÖ İsrail'in 1948 yılında Filistin'in yüzde yetmiş sekizini işgal ettiğini ve Filistinlilerin kalan yüzde yirmi iki üzerindeki haklarını savunmaya devam etmek zorunda olduklarını biliyordu. İşlevsel bir Filistin devleti kurabilmek için elde bu kadar az toprak kalmışken daha fazla taviz verilmesi mümkün değildi.

Yerleşim faaliyetlerinin sürmesi ancak sürece olan öfkeyi artırdı ve Filistinliler devlet, mülkiyet hakkı ve refah vaatlerinin birer hayal olduğunu düşünmeye başladılar. Söz konusu öfke Eylül 2000'de bir dizi şiddet içeren gösteriyle kendisini gösterdi ve yeni bir halk ayaklanmasına dönüştü. İlk İntifada (1987-1993) sivil itaatsizlik eylemi olup şiddet içermese de ikinci ayaklanmaya gerçekten de şiddet olayları damgasını vurmuştu.

İkinci İntifada'nın başlamasının ardından sağcı Likut Partisi Başkanı Ariel Şaron 28 Eylül 2000'de Doğu Kudüs'ü ziyaret etti. Camp David zirvesinde Başbakan Ehud Barak, Doğu Kudüs'ün Filistinlilere verilmesi ve Kudüs'ün hem İsrailli hem de Filistinlilerin başkenti olması yönündeki umutları artırmıştı. Bu teklif İsrail içinde büyük tartışmalara neden oldu, Barak hükümetinin bazı üyeleri protesto etmek için hükümetten çekildi ve bu da yeni bir seçimi zorunlu hale getirdi.

Şaron'a göre Kudüs seçimin anahtarıydı. Partisinin Kudüs'ün İsrail devletinin bölünmez başkenti olduğu görüşünü vurgulamak için Doğu Kudüs'teki Tapınak Dağı'nı ziyaret etti ve Barak'ın başbakanlığına son vermek için seçim kampanyası başlattı. Arapçası Harem el-Şerif olan Tapınak Dağı, Romalılar tarafından M.S. 70 yılında yıkılan, Museviliğin İkinci Tapınağı'nın bulunduğu yerdi ve yedi asırdır da İslam'ın, Mekke ve Medine'den sonra, üçüncü mukaddes mekânı El-Aksa Camisi'ne ev sahipliği yapıyordu. Hem Müslümanlar hem de Yahudiler için mukad-

des olduğundan Tapınak Dağı siyasi önemi muazzam olan bir toprak parçasıydı.

Şaron bin beş yüz silahlı polisin refakatinde 28 Eylül 2000'de Arap Doğu Kudüs'e geldi ve Haram el-Şerif'i gezdi. Kendisini izleyen muhabirlere verdiği demeçte Şaron, İsrail'in Kudüs'ü bir bütün olarak elde tutma kararlılığını yeniledi. Şaron'un gelişini protesto etmek isteyen bir grup Filistinli ileri gelen polis tarafından dağıtıldı. Polisin el-Aksa Camisi'nin imamını nasıl hırpaladığı televizyon kameralarına takıldı. "İtiş kakış esnasında imamın konumunun simgesi olan başındaki sarığı yere düştü," demişti Sari Nuseybe. "İzleyiciler çok önemli bir İslam mekânındaki önemli bir Müslüman din adamını başı açık gördüler." İslam'ın üçüncü mukaddes mekânında muhterem bir Müslüman din adamına yönelik bu saygısızlık Haram'daki ilk cuma namazında büyük bir gösterinin başlaması için yeterliydi. "Silahlı ve gergin (İsrailli) yüzlerce sınır polisi Eski Şehir'e girdi ve binlerce Müslüman da çevre mahallelerden ve köylerden gelmeye başladı."

Namaz sorunsuz kılındı ama öfkeli cemaat camiden çıkarken ortalık birden karıştı. Gençler Haram'dan aşağıdaki Batı Duvarı'nda duran İsrail askerlerine taş attılar. İsrail sınır polisi Haram'a saldırırken askerler de göstericilere ateş açtı. Dakikalar içerisinde sekiz gösterici öldü ve onlarcası yaralandı. "El-Aksa İntifada'sı başlamıştı," diye yazmıştı Sari Nuseybe.[606]

Kamu düzeninin bozulması, sıkı emniyet tedbirlerini savunan, Şaron'un işine yaradı ve Şubat 2001'de iktidara geldi. İsrail'in kavgacı yeni başbakanı barıştan ziyade toprakla daha ilgiliydi ve seçilmesi İsrailliler ile Filistinlilerin arasını daha da kötü yapmaktan başka bir işe yaramadı. Yeni bin yılın başında barış Orta Doğu'ya her zamankinden daha da uzaktı.

Yirminci yüzyıl sona ererken Arap dünyası bir dizi önemli değişime şahit oldu. On yıllardır Arap siyasetinin temellerini teşkil eden üç lider öldü ve yerlerine oğulları geçti. Orta Doğu bir grup uzun süredir iktidarda kalan lider yüzünden durağanlaşmıştı. Yeni neslin iktidara gelmesi reform ve değişim umutlarını güçlendirdi. Ama hem krallıklar hem de cumhuriyetler değişime pek yüz vermeyen tek adam rejimleri olarak yollarına devam ettiler.

7 Şubat 1999'da Ürdün Kralı Hüseyin kanserle olan uzun mücadelesinin sonunda hayatını kaybetti. Yaklaşık kırk yedi yıldır iktidarda olan Hüseyin döneminin en uzun süre iktidarda kalan Arap lideri olmuştu. Hem ülkesinde hem de dünya üzerinde barış yanlısı olarak görülen Hüseyin son dakikada varisini değiştirerek hem ailesi hem de ülkesinde kargaşaya neden olmuştu. 1965 yılından beri veliaht prens olan kişi Hüseyin'in kardeşi Hasan'dı. Hüseyin birdenbire, ölümünden iki hafta önce, Hasan'ın yerine en büyük oğlu Abdullah'ı vârisi ve halefi olarak ilan etti. Abdullah hem daha gençti –otuz yedi yaşındaydı– hem de hayatının büyük bölümünü orduda geçirdiği için hiç yönetim tecrübesi yoktu. Daha da fenası Kral Hüseyin'in bu değişikliği yapış tarzıydı. Ölmek üzere olan Kral, Ürdün basınına Prens Hasan'a yönelik uzun ve öfke dolu bir mektup göndererek onun iktidara gelmemesini bir nevi garanti altına aldı. Hasan'a yakın pek çok kişi bu mektubu Hasan'ın yönetimine tehlike teşkil etmesine mani olmak için alınmış zalimce ama gerekli bir tedbir olarak nitelendirdiler. Ürdünlüler vârisin değişimi ve iki hafta sonra da krallarının ölümüyle art arda iki şok yaşadılar. Çoğu, genç ve tecrübesiz bir adamın ellerine kalan ülkenin geleceğinden endişe etmeye başladı.

Beş ay sonra 23 Temmuz 1999'da Fas Kralı II. Hasan ölünce otuz sekiz yıllık saltanatı sona ermiş oldu. Yerine otuz altı yaşındaki oğlu VI. Muhammed geçti ve Kral Abdullah gibi o da Arap liderlerinin yeni neslini temsil ediyordu. Siyaset ve hukuk eğitimi almıştı, Brüksel'de geçirdiği zaman zarfında Avrupa kurumlarına aşina olmuştu ve babası da ona devlet makamlarında görevler tahsis etmişti. Tüm bunlara rağmen hâlâ yurt içinde ve dışında pek tanınmayan birisiydi ve herkes yeni kralın babasının politikalarının devamı ile kendi icraatları arasında nasıl bir denge kuracağını merak ediyordu.

Haleflerin seleflerinin yerine geçmesi sadece Arap krallıklarına mahsus değildi. 10 Haziran 2000'de Suriye Devlet Başkanı iktidarda geçirdiği otuz yılın ardından hayatını kaybetti. Yaşlı Esad, oğlu Basil'in kendi yerine geçeceğini düşünüyordu fakat Basil 1994'teki bir trafik kazasında hayatını kaybetti. Keder içindeki Başkan küçük oğlu Beşar'ı, Londra'daki oftalmoloji eğitimini yarıda keserek, geri çağırdı ve onu yerine geçmesi için hazırlamaya başladı. Beşar Esad, Suriye Harp Okulu'na girdi ve babası ölene kadar geçen altı yıl içerisinde farklı görevlere atandı. Beşar otuz dört yaşında reform vaadiyle iktidara geldi. Suriye'deki çoğu kişi

devlet başkanının ülke içindeki siyasi yapılar ve babasının otuz yıl içerisinde edindiği düşmanlardan büyük muhalefetle karşılaşacağını düşünse de iktidara gelişinde pek bir sorun yaşanmadı.

Arap dünyasının yaşlanan diğer liderleri de oğullarını halefleri olarak hazırlamaya başlamışlardı. Irak'ta Saddam Hüseyin başta halefi olarak oğlu Uday'ı seçmişti. Uday'ın Irak'ta bir televizyonu bir de gazetesi bulunuyordu. Adam öldürmeye eğilimiyle ün yapmış olan Uday 1996 tarihindeki bir suikastla ağır yaralandı ve mermi omurgasına saplanıp kaldı. Uday'ın tam olarak iyileşmesinin mümkün olmadığı anlaşılınca Saddam Hüseyin ikinci oğlu Kusay'ı halefi olarak yetiştirmeye başladı. Libya lideri Muammer Kaddafi de rivayete göre yönetimi oğullarına bırakmaya hazırlanıyordu. Mısır'da Hüsnü Mübarek de oğlu Cemal'i yetiştirmiş ve bir başkan yardımcısı seçmemişti, buradan çoğu kişi Cemal'in başkanlığı zaman içerisinde devralacağını çıkarmıştı.

Ama 2000 yılının en büyük devir teslimi Birleşik Devletler'de yaşandı. ABD Yüksek Mahkemesi eski başkan George H. W. Bush'un oğlu George W. Bush'a yönetimi teslim edince ABD, Arap dünyasının alay konusu oldu. Oysaki oy sonuçları az farkla Bush'un Demokratik rakibi Al Gore'un lehineydi –ve bu sonuç sahte oylar ve Bush'un kardeşinin vali olduğu Florida'da oyların tekrar sayılmasının ürünüydü– ve bu durum hanedanlar bakımından Amerika'nın da Arap ülkelerinden fazla bir farkı olmadığını gösteriyordu.

Aslında çoğu Arap gözlemci George W. Bush'un 2000'deki seçim zaferine sevinmişti. Bush ailesini Arap dünyasıyla iyi ilişkileri olan Teksaslı petrolcüler olarak görmüşlerdi. Al Gore'un Connecticut senatörü Joe Lieberman'ı başkan yardımcısı olarak seçeceğini açıklaması, büyük ABD siyasi partilerinde böyle önemli bir makama aday gösterilen ilk Yahudi, Arapları Demokratların, Cumhuriyetçilerden daha İsrail yanlısı olduğunu düşünmeye sevk etmişti. Bunun üzerine de Bush'u desteklemeye başlamışlardı.

Yeni başkan Bush'un Orta Doğu pek ilgisini çekmiyordu. Dış işlere pek kafası çalışan bir başkan değildi ve öncelikleri farklıydı. Göreve geldikten bir hafta sonra Bush CIA Başkanı George Tenet'la görüştü. İstihbarat brifinginin bir parçası olarak Tenet, Başkan'a ABD'ye yönelik en büyük üç tehdidi şöyle sıraladı: kitle imha silahları (WMD), Usame bin Ladin ve Çin'in askerî ve ekonomik güç olarak yükselişi.[607]

Libya ve Suriye'nin de dâhil olduğu bazı Arap devletlerinin tehlikeli silah programları olduğuna inanılsa da dünya kamuoyunu en çok Irak'ın sahip olduğu kitle imha silahları ilgilendiriyordu. Nisan 1991'de BM Güvenlik Konseyi'nde Tezkere 687'nin kabul edilmesinden bu yana Irak tüm kitle imha silahlarını teslim etmesi için Birlemiş Milletler ve dünya kamuoyu tarafından baskı altına alınmıştı. Tezkere tüm kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlara ek olarak yüz elli kilometreden uzun menzilli tüm balistik füzelerin de imhasını öngörüyordu. Amerikalıların silah teftişini onu devirmek için bir bahane olarak kullanmasından şüphelenen Saddam, BM silah denetçilerinin çalışmasına mani oldu ve müfettişler 1998 tarihinde Irak'ı terk ettiler.

Clinton yönetimi Saddam'ı devirmeye kararlıydı. Kuveyt'in işgalinden beri Irak'a ekonomik yaptırımlar uygulamaya devam etmiş, büyük insanlık dramlarının yaşanmasına neden olmuş ama her şeye rağmen Saddam'ın konumunu zayıflatamamıştı. Kuzey ve Güney Irak havasını düzenli Amerikan ve İngiliz hava devriyeleriyle uçuşa kapalı tutmaya devam ettiler. 1998'de Clinton yönetimi ABD hükümetinin Irak'ta rejim değişikliğini sağlaması için bütçe ayırmasını kabul eden kanunu –Irak'ın Özgürlüğü Kanunu– kabul etti. 1998 Aralık ayında, BM silah denetçileri Irak'tan ayrıldıktan sonra, Başkan Clinton Irak'ın kitle imha silahlarını üretme kapasitesini ortadan kaldırmak için dört günlük bir bombardımana izin verdi.

George W. Bush, Clinton'ın ABD'ye tehlike teşkil ettiğine inanılan Irak'ı ve kitle imha silahlarını kontrol altında tutma politikasını sürdürdü.

Amerikan istihbaratı Irak'tan ziyade Usame bin Ladin'in El-Kaide örgütünden endişeliydi. Bin Ladin, amacı Birleşik Devletler'i önce Suudi Arabistan sonra da tüm İslam dünyasından sürmek olan el-Kaide'ye çok zaman ve çaba harcamıştı. Ağustos 1998'de Tanzanya ve Kenya'daki ABD elçiliklerine yönelik eş zamanlı bombalı saldırılarda iki yüz yirmi kişi öldü ve yüzlerce kişi yaralandı – ölenlerin büyük çoğunluğu o ülkelerin vatandaşlarıydı (sadece on iki Amerikan vatandaşı ölmüştü). Elçilik saldırılarındaki rolü nedeniyle Bin Ladin, FBI'ın en çok arananlar listesinde ilk ona girdi. Ekim 2000'de Yemen Limanı'ndaki USS Cole savaş gemisine yönelik canlı bomba saldırısında on yedi Amerikalı denizci öldü ve otuz dokuzu yaralandı.

El-Kaide'nin Amerika'nın kalın zırhının zayıf yerlerinden vurabilme kabiliyeti Beyaz Saray'ı derin bir endişeye sevk etti. CIA Başkanı Tenet,

Ocak 2001'de Bush'a Bin Ladin ve örgütünün Amerika'ya karşı "yakın ve muazzam büyüklükte bir tehdit" olduğunu bildirdi. Ama Irak'taki Saddam Hüseyin'den farklı olarak Bin Ladin seyyar ve meçhul bir tehditti. Bin Ladin tehdidine karşı başkanın nasıl bir politika izlemesi gerektiği açık değildi.

Bush, Oval Ofis'e, Irak'ın kitle imha silahları tehdidinin kontrol altına alınmış olduğundan emin bir halde girdi ve Bin Ladin ve örgütünün de başına fazla bir dert açabileceğini zannetmiyordu. Başkanlığının ilk dokuz ayında Bush'un bir numaralı önceliği Çin'di.

11 Eylül 2001'de yaşanan fevkalade hadiseler Bush'un önceliklerini değiştirdi ve Orta Doğu'ya Amerika'yı daha önce hiç olmadığı kadar müdahil hale getirdi. Ayrıca modern Arap tarihinde bugüne kadar böylesine gergin bir dönem daha yaşanmamıştı.

Sonsöz

11 Eylül Salı günü sabah erken saatlerde terörist gruplar Boston, Newark, New Jersey ve Washington DC'deki havalimanlarından kalkan dört yolcu uçağını ele geçirdiler. Kırk dakika içerisinde titizlikle planlanmış bir intihar görevi uyarınca uçakların ikisiyle Manhattan'daki Dünya Ticaret Merkezi'ne, üçüncü uçakla ise Pentagon'a çarptılar. U.S Capitol ya da Beyaz Saray'ı hedef alacağı tahmin edilen dördüncü uçak ise Pennsylvania'da boş araziye düştü. On dokuz hava korsanına ek olarak dört saldırıda toplam 2974 kişi hayatını kaybetti: 2603 kişi Dünya Ticaret Merkezi'nde, 125 kişi Pentagon'da ve 246 kişi de uçaklarda.

Teröristler ne uyarıda bulunmuş ne de bir şey talep etmişlerdi. Saldırılarında Birleşik Devletler'e azami kayıp verdirmeyi hedefleyip bu amaç doğrultusunda harekete geçmişlerdi. Ancak el-Kaide'nin daha sonra yaptığı açıklamalara bakarak hava korsanlarının aklında ne olduğunu tahmin etmemiz mümkündür: Amerikalıları İslam dünyasından sürmek, İslam dünyasındaki Batı yanlısı rejimlerde istikrarsızlığa neden olmak ve bu rejimleri devirip yerlerine İslam devletleri kurmak.

Hiçbir grup saldırının sorumluluğunu üstlenmemiş olsa da ABD istihbaratı en başından itibaren Usame bin Ladin'in el-Kaidesi'nden şüphelenmişti. 11 Eylül'den sonraki birkaç gün içerisinde FBI on dokuz hava korsanının da kimliğini tespit etti. Tümü el-Kaide'yle bağlantısı olan Müslüman Arap erkeklerdi – on beşi Suudi Arabistanlı, ikisi Birleşik Arap Emirlikleri'nden, biri Mısırlı ve biri de Lübnanlı.

Birleşik Devletler, 1941'deki Pearl Harbor saldırısından bu yana Amerikan topraklarına yönelik bu en büyük saldırıya karşı hakkında hemen hiçbir şey bilinmeyen bir düşmana savaş açtı. 20 Eylül 2001'de Başkan Bush "teröre savaş" ilan etti ve el-Kaide'den başlayarak "dünya üzerindeki tüm teröristler, bulunup, durdurulup mağlup edilene kadar" devam edeceklerini söyledi. Amerika'yı uzun ve sıra dışı bir savaşa hazırladı ve Amerika'nın galip çıkacağına söz verdi.

11 Eylül saldırıları ve teröre karşı savaş Birleşik Devletler ve Arap dünyasını kaçınılmaz olarak karşı karşıya getirdi. Arap dünyasının çoğu –tümü değil ama çoğu– Amerika'nın zarara uğramasını görmekten memnun olmuştu. Araplara göre Birleşik Devletler Arapların çektiği acıları hiç dikkate almamıştı – İsrail işgali altındaki Filistin veya on yıldır ekonomik yaptırım altında olan Irak. Usame bin Ladin halka yaptığı açıklamada Arapların bu öfkesini kullanmıştı. "Birleşik Devletler'in bugün yaşadığı şey bizim yıllarca yaşadıklarımızın sadece çok küçük bir bölümü," demişti Ladin, Ekim 2001'de. "Milletimiz seksen yıldır ızdırap içinde ve hor görülüyor."[608]

Bin Ladin'in, Afgan dağlarındaki sığınağından yaptığı bu beyanat Arap-Amerikan gerilimini daha da tırmandırdı. Arap ve İslam dünyasında el-Kaide'nin liderine hayranlık duyulmaya başlandı. El-Kaide'nin Amerika'ya kendi topraklarında böyle ağır bir darbe indirebilmesi insanları etkilemişti. Bin Ladin bir anda kült bir simge oldu ve yüzü Amerikan hâkimiyetine karşı İslami direnişin sembolü haline geldi. Bu tür görüşlere bin Ladin'i şer bir varlık olarak kabul eden Amerikalıların tahammül etmesi mümkün değildi.

11 Eylül sonrası Amerikan halkı korkmuştu, şaşkındı ve burnundan soluyordu. Yurtta tehdit altında ve yurt dışında da tehlikede hissetmişlerdi. Hükümetten düşmanlarına karşı acilen ve kararlı bir şekilde harekete geçmesini istediler. Bush yönetimi cihatçı terör şebekesine gizli operasyonlarla karşılık vermeye başladı ve Amerika'yı zorunda olmadığı bir savaşa sokarak Arapların teröre karşı savaşın aslında İslam'a karşı savaş olduğu yönündeki şüphelerini doğruladı.

Amerika'nın Afganistan'daki savaşı 7 Ekim 2001'de BM tezkereleri ve NATO koalisyonunun desteğiyle başladı. Hedefleri, bin Ladin ve teşkilatına destek veren, katı İslamcı Taliban rejimini devirmek, el-Kaide liderlerini tutuklamak ve Afganistan'daki eğitim kamplarını imha etmekti. Savaş kısa sürdü ve büyük ölçüde başarılı oldu –Taliban kasım ortasında başkent Kabil'den sürüldü ve son Taliban ve el-Kaide kaleleri de Aralık 2001'de ele geçirildi– ve asgari miktarda Amerikan askeri kullanıldı.

Askerî başarıya rağmen Afganistan Savaşı'nda, teröre karşı savaşı daha alevlendirecek bazı temel hatalar yapıldı. En büyük iki hata Amerika'nın Usame bin Ladin ya da Taliban lideri Molla Ömer'i yakalamayı ya da öldürmeyi başaramamasıydı. İkisi de güçlerini tekrar topladı ve komşu

Pakistan'dan ABD'yle savaşmaya devam ettiler. Bin Ladin'in taraftarlarının gözünde sadece sağ kalabilmek bile başlı başına bir başarıydı.

Diğer el-Kaide üyeleri Afganistan Savaşı sırasında esir alındılar. Bu adamlar "düşman askeri" kabul edilse de hem Cenevre Anlaşması'nın savaş esirlerine tanıdığı haklardan hem de ABD hukukundan mahrum edildiler. Tümü Küba'daki ABD askerî üssünde bulunan Guantanamo Körfezi Tecrit Kampı'na götürüldüler. Ekim 2001'den itibaren, tümü Müslüman olan yaklaşık sekiz yüz esir Guantanamo'ya gönderildi. Yıllar içinde yüzlerce esir bir suçlamada bulunulmadan serbest bırakıldı ve eve dönüp yaşadıklarını anlattılar. Hakaretten işkenceye kadar Guantanamo esirlerine yapılanlar tüm dünya tarafından kınandı ve Arap dünyasında büyük öfkeye neden oldu.

Amerika, Afganistan'da yirmi yıldır süren savaşın harap ettiği ülkede yeni bir siyasi yapı kurabilmek için yerel liderlerle birlikte çalıştı. Devlet Başkanı Hamid Karzai'nin yeni hükümetinin ayakta durabilmesi için Amerika'nın devlet ve ekonomi inşası sürecinde büyük destek vermesi gerekiyordu. Ama 2002 yılında Bush hükümeti enerji ve kaynaklarını Irak Savaşı'nı planlamaya aktarıp ayakları üzerinde zor duran Afganistan hükümetini Taliban karşısında savunmasız bıraktı. Sonuç olarak Ekim 2001'de bir avuç yabancı kara askeriyle başlayan çatışma 2009 yılında yüz bin Batılı askerin Taliban'la çarpıştığı koca bir savaşa dönüştü. Üstelik zaferden de kimsenin umudu yoktu.

Çoğu Arap devleti bölgede artan Amerikan askerî gücünden rahatsızdı. Amerika'nın teröre karşı yürüttüğü savaşa ilgisiz kalmaları Birleşik Devletler'in bölgedeki eski müttefiklerinden şüphelenmeye başlamasına neden oldu – en çok da Suudi Arabistan'dan. Bin Ladin ve 11 Eylül'deki uçak kaçırma eylemlerini gerçekleştiren on beş hava korsanının Suudi olması ve el-Kaide'nin şahsi Suudi paralarıyla beslenmesi Suudi Arabistan Amerika ilişkilerini kötü yönde etkilemişti. Diğer ülkelere de farklı bir gözle bakılmaya başlandı. Mısır teröre müsamaha göstermekle, İran ve Irak ise "şer ekseni" olmakla suçlandı, Suriye ise terörü destekleyen ülkeler listesinde ilk sıralara yükseldi.

Arap devletleri 11 Eylül'den sonra kendilerini tahammül edilemez bir baskının altında buldular. Amerika'nın teröre karşı savaşına karşı gelirlerse ekonomik tecritten dünyanın tek süper gücünün o ülkedeki rejimi devirmeye çalışmasına kadar pek çok yaptırımla karşı karşıya kalı-

yorlardı. Amerika'nın yanında yer alırlarsa bu sefer de Bin Ladin'i örnek alan yerel cihatçı terör hücrelerinin saldırılarına açık hale geliyorlardı. Mayıs ve Kasım 2003 arasında Suudi Arabistan, Fas ve Türkiye'deki şehirler bombalarla sarsıldı ve yüz yirmi beş kişi ölüp binden fazla kişi yaralandı. Kasım 2005'te Amman'da üç otel müşterek bombalı saldırılarla yerle bir edildi ve elli yedi kişi ölüp yüzlerce kişi yaralandı – neredeyse tümü Ürdünlüydü. Arap dünyası artık Birleşik Devletler'le ilişkilerini düzenlerken seçimlerini büyük bir titizlikle yapmak zorunda kalacaktı.

Amerika ve Arapları ayıran baskı İsrail ile Amerika'yı da birbirine yaklaştırdı. Amerika, İsrail'in tarafını tuttukça da Arap dünyasıyla arasındaki gerilim daha da arttı.

Başbakan Ariel Şaron, Başkan George W. Bush'u Birleşik Devletler ve İsrail'in ortak bir düşmanı olduğuna ikna etti. Eylül 2000'de başlayan İkinci İntifada'daki şiddet 11 Eylül saldırıları sırasında iyice tırmanmıştı. Filistinli canlı bombalar İsrail topraklarında büyük kayıp verilmesine neden oluyordu. 2001'de Filistinlilerin düzenlediği otuz beş canlı bomba saldırısında seksen beş kişi öldü. Ölü sayısı sonraki sene elli beş canlı bomba saldırısında iki yüz yirmi İsraillinin ölmesiyle katlanarak artmaya devam etti.[609] En kanlı saldırı Mart 2002'de düzenlendi, Netanya'daki bir otelde Hamursuz Bayramı kutlanırken Hamas'ın düzenlediği canlı bomba saldırılarında otuz İsrailli öldü yüz kırkı da yaralandı.

İslamcı grupların masum sivilleri öldürmek için canlı bombalar kullanması Başkan Bush'u Birleşik Devletler ve İsrail'in aynı düşmana karşı savaştığına ikna etmeye yetti. Bu tarihten sonra Birleşik Devletler, İsrail'in hem İslamcı düşmanlarına –Filistin'de İslami Cihat ile Hamas ve Lübnan'da Hizbullah– hem de Yaser Arafat'ın Filistin Yönetimi'ne karşı eylemlerine hiç karışmadı. İsrail'in, Amerika'nın bu kayıtsızlığını sonuna kadar kullanıp Filistin yönetimi ve halkına karşı orantısız güç kullanması Arap dünyasındaki tansiyonu fazlasıyla yükseltti.

Haziran 2002'de Başbakan Ariel Şaron, Batı Şeria'nın tekrar işgal edilmesini emretti. Bu eylemini İsrail'in terör saldırılarına karşı kendisini emniyete alma çabası olduğunu söyleyerek meşrulaştırmaya çalışsa da Şaron'un hedefinin Yaser Arafat'ı tecrit edip Filistin Yönetimi'ni zayıflatmak olduğu açıktı. İsrail kuvvetleri kendi kendini yöneten Filistin şehirlerini ele geçirirken –Beytüllahim, Cenin, Ramallah, Nablus, Tulkarim ve Kalkiliye– Filistin direnişine yönelik saldırılarını da artırdılar.

İsrail önemli Filistin şehirlerinin kontrolünü tekrar ele alınca suikastlar düzenleyerek Filistinli partilerin ve milislerin liderlerini ortadan kaldırmaya başladı. Bu saldırıları nüfusun yoğun olduğu bölgelerde düzenlemeleri de büyük sivil can kayıplarına neden oldu. Temmuz 2002'de İsrailliler Hamas komutanı Salah Şehade'yi öldürebilmek için bir apartmanı bir tonluk bir bombayla yıktılar. Şehade'yle birlikte aralarında çocukların da bulunduğu on sekiz kişiyi daha öldürdüler. Şehir içinde böyle yıkıcı silahların kullanılması Filistin halkının ağır kayıplar vermesine neden oldu. Eylül 2000'de İkinci İntifada'nın başlamasından 2001 sonuna kadar yedi yüz elli civarında Filistinli öldürüldü; 2002'de öldürülen Filistinli sayısı bini geçti.

Öldürücü güç kullanımına ek olarak İsrail, İngiliz manda yönetiminin kanunlarından ilham aldığı, toplu ceza uygulamalarına da devam etti. 2000 sonunda İkinci İntifada başlamasından itibaren İsrailliler binlerce Filistinliyi tutuklamıştı. Bazıları yargılanıp uzun süreli hapse mahkûm edildi bazıları ise ülkeden sürüldü. Diğerleri ise suçlarının ne olduğu bile belli olmadan ve elde hiçbir delil bulunmadan aylarca gözaltında tutuldu, kendilerine bir suçlamada bulunulmadığı için masum olduklarını ispat etmeleri de mümkün olmuyordu. Yetmezmiş gibi İsrailliler saldırılara karıştıklarından şüphelendikleri Filistinlilerin evlerini de yıkmaya başladılar. Ev yıkma uygulamasına ancak, İsrail Genelkurmay Başkanı'nın bunun caydırıcı bir etkisi olmadığını itiraf ettiği Şubat 2005'te son verildi. Bu zaman zarfında İsrail askerleri, İsrail insan hakları grubu B'Tselem'in verdiği bilgiye göre, altı yüz altmış dört Filistinli evini yıkıp dört bin iki yüz Filistinliyi evsiz bıraktı.

İsrail ordusu İkinci İntifada'yı bastırmak için mücadele ederken Şaron, Batı Şeria'da daha fazla toprak ele geçirmeyi hedefleyen politikalarıyla Filistinlilerle arasındaki gerilimi daha da tırmandırdı. İsrail yerleşimleri işgal altındaki topraklara da yayılmaya başladı. Haziran 2002'de İsrail hükümeti, İsrail'i Filistin terör saldırılarından korumak için yedi yüz yirmi kilometre uzunluğunda bir duvar inşa etmeye başladı. Filistinlilerin Irkçılık Duvarı adını verdiği Ayırma Duvarı, Batı Şeria'nın içinden geçiyor ve neredeyse beş yüz bin Filistinlinin yaşamının olumsuz etkileyerek, Batı Şeria'daki Filistin topraklarının yüzde dokuzunun ilhak edildiğini gösteriyordu.[610]

İsrail'in İkinci İntifada'yı bastırması Amerika'nın teröre karşı yürüttüğü savaşın zorluğunu daha da artırdı. Arap televizyonlarında yayınlanan

Filistinlilerin perişan halleri tüm Orta Doğu'da nefret uyandırdı. İsrail'in eylemleri ve ABD'nin eylemsizliği el-Kaide ve diğer terör örgütlerinin adam toplamada çok işlerine yaradı. Bush yönetimi bölgedeki gerilimi azaltmak için tekrar Filistin-İsrail görüşmelerinde arabuluculuğa soyundu.

İsrail'in eylemlerinin Amerika'nın teröre karşı yürüttüğü savaşta Arapların kalbini de kazanma gayretine ne kadar büyük bir darbe indirdiğini fark eden Bush yönetimi Filistin meselesiyle doğrudan ilgilenmeye karar verdi. 24 Haziran 2002'de Beyaz Saray'dan yapılan bir açıklamada Bush, Filistin devletinin İsrail'le birlikte "barış ve emniyet içerisinde" yaşama hakkından bahsetti – ilk kez görevdeki bir ABD Başkanı açıkça Filistin devletinden bahsediyordu. Ama Bush Filistinlilerin "teröre bulaşmamış yeni liderler" seçmesi gerektiğini de söylüyordu – demokratik olarak seçilmiş Filistin Yönetimi Başkanı Yaser Arafat böylece gözden çıkarılmış oluyordu.

Bush'un konuşmasında Arapların endişelerini azaltacak pek çok şey vardı. Başkan, İsrail'den askerlerini Batı Şeria'dan çekmesini ve 28 Eylül 2000'de bulundukları noktalara geri dönmelerini istedi. Ayrıca Batı Şeria'da yerleşimlere son verilmesini de söyledi. İşgal altındaki Filistinlilerin çektiği acıları ve bağımsız bir Filistin devletinin meşruiyetini kabullenmeye yönelik yeni ve anlamlı adımlar atılmaya başlanmıştı.

Tüm bunlara rağmen Bush'un konuşması Arap dünyasında pek hoş karşılanmadı. Terörle savaşa dair yaptığı sayısız gönderme Arapları Bush'un Filistin sorununa adil ve kalıcı bir çözüm bulmaktan ziyade kendi savaşını yürütmekle ilgili olduğunu düşünmeye sevk etti. Araplar, Bush'un samimi olduğuna inanmadılar – bunda da haklıydılar. 2002 yazına gelindiğinde Bush yönetimi çoktan Irak'a yapılacak saldırı için hazırlıklara başlamıştı bile.

Birleşik Devletler Irak'a saldırısını teröre karşı sürdürdüğü küresel mücadelenin bir parçası olarak sundu. Bush yönetimi Saddam Hüseyin hükümetini, aralarında biyolojik ve kimyasal silahlar da bulunan, büyük miktarda kitle imha silahına ve nükleer silah yapımında kullanılacak malzemeye sahip olmakla suçladı. İngiltere Başbakanı Tony Blair, Bush'un endişelerini tekrarladı ve Irak karşısında Amerika'nın yanında yer aldı. Beyaz Saray ayrıca Saddam Hüseyin hükümetinin Usame bin Ladin'in el-Kaide örgütüyle bağlantıları olduğunu da iddia etti. Bush yönetimi teröre karşı topyekûn bir savaş başlatmış ve en tehlikeli silahların en

tehlikeli teröristlerin eline geçmesine mani olmak için önleyici saldırılar yapacağı yönünde de tehditler savurmuştu.

Başkan Bush'un suçlamaları Arap dünyasında büyük şüpheyle karşılandı. Arap hükümetleri de –hatalı olarak– Saddam Hüseyin'in kimyasal ve biyolojik silahlara sahip olduğunu düşünüyordu. Nihayetinde 1980'lerde hem İran'a hem de Irak Kürtlerine karşı kimyasal silah kullanmıştı. BM'nin en üst düzey silah denetçisi Dr. Hans Blix bile Irak'ta bu tür silahlar olduğuna inanıyordu. Ama Arap devletleri Irak'ın 11 Eylül saldırılarında bir rolü olmadığını biliyorlardı ve seküler milliyetçi Irak Baas Partisi ile İslamcı el-Kaide arasında bir ilişki olmasına da akılları hiç yatmıyordu. Saddam Hüseyin'in hükümeti Usame bin Ladin'in yıkmayı kafaya koyduğu hükümetlerden biriydi. Arap dünyasının Bush yönetiminin söylediği şeye inanması mümkün değildi ve ABD'nin başka niyetleri olduğundan şüpheleniyorlardı – Irak petrolünü ele geçirip petrol zengini Körfez ülkeleri üzerindeki egemenliğini artırmak.

20 Mart 2003'te başlayan Irak'ın işgali hem dünya hem de Arap ülkelerinin çoğu tarafından kınandı. Büyük Britanya'nın desteklediği Birleşik Devletler bir neden ya da BM tezkeresi olmadan bir Arap devletini işgal etti. Saddam Hüseyin üstün Batılı kuvvetler karşısında geri adım atmadı ve 1991 Körfez Savaşı'nda olduğu gibi bu duruşuyla Arap halkının, Arap hükümetlerinin görmezden gelerek kendilerini riske attıkları şekilde, hayranlığını kazandı. Kuveyt hariç Arap Birliği'nin yirmi iki üyesinin tümü işgalin Birleşmiş Milletler kararlarının ihlali olduğunu söyleyen ve Amerikan ve İngiliz birliklerinin Irak'tan çekilmesini isteyen tezkereyi 23 Mart'ta imzaladılar. Ama hiçbiri Bush yönetiminin Arap dünyasının endişelerini dikkate almasını da beklemiyordu.

Iraklılar direnmeye çalışsa da Irak göklerinde kesin hava hâkimiyetine sahip olan üstün Amerikan ve İngiliz güçleri tarafından ezildiler. 9 Nisan'da Amerikalılar Bağdat'ı ele geçirerek savaşın başlamasından üç hafta sonra Saddam Hüseyin hükümetinin düşeceğinin ilk işaretini verdiler. Irak halkının tepkisi karışık olmuştu, bir yandan nefret ettikleri diktatörden kurtulduklarına sevinmişler bir yandan da ülkelerini işgal eden Amerikalı ve İngilizlerden nefret etmişlerdi.

Kutlamalar kaosa dönüştü ve halk hükümet binaları ve başkanlık saraylarını yağmalayarak bulabildikleri her şeyi aldılar. Yağmacılar sadece hükümet binalarıyla yetinmeyip kültürel mirasına da saldırmaya başladılar. Irak Müzesi'ndeki kıymetli arkeolojik eserler çalındı ve hem

millî kütüphane hem de devlet arşivi ateşe verilirken işgal kuvvetleri durup bakmakla yetindiler. Arap gazetecilerin Amerikan askerlerinin koruduğu tek binanın Irak Petrol Bakanlığı olduğunu fark etmesi işgalin tek nedeninin Irak petrolü olduğu görüşünün daha da güçlenmesine neden oldu. Amerikalı yetkililerin yaptıkları açıklamalar da hiç kimseyi aksine ikna edemedi. Kendisine gazeteciler tarafından Amerikan askerlerinin yağmacılara neden mani olmadığı sorulduğunda Amerikan Savunma Bakanı Donald Rumsfeld dalga geçer gibi, "Olur böyle şeyler," cevabını verdi.

Irak hükümetinin devrilmesiyle ülke Amerikalıların eline kaldı. Bush yönetimi Koalisyon Geçici Yönetimi (CPA) adında bir idari yapı kurdu. CPA'nın aldığı iki karar savaş sonrası Irak'taki kaosu Amerikan yönetimine karşı silahlı ayaklanmaya çevirdi. Mayıs 2003'te CPA Başkanı Paul Bremer iki karar aldı. Önce Saddam Hüseyin'in partisini hukuk dışı ilan edip Baas üyelerinin kamu görevlerinde yer almasını yasakladı. Bremer daha sonra da beş yüz bin kişilik Irak ordu ve istihbarat biriminin terhis edilmesine karar verdi.

İkinci Dünya Savaşı'nda işgal kuvvetlerinin Nazi Almanyası'nda yaptığına benzer şekilde Amerikalı yetkililer Saddam Hüseyin yönetiminin izlerini Irak'tan tümüyle silmeye çalışıyorlardı. Bu tedbirleri aldıktan sonra rahatça insan haklarına saygılı yeni ve demokratik bir Irak devleti kurmayı hayal etmişlerdi. Oysaki Bremer aldığı kararlarla çok sayıda eğitimli ve silahlı adamı işsiz bırakmış ve Irak'ın siyasi seçkinlerinin Amerika'nın yeni demokratik Irak hükümetiyle işbirliği yapmasını da önlemişti. Bunu takip eden şey ise Amerikan kuvvetlerine karşı silahlı direniş ve Iraklı topluluklar arasındaki iç savaş oldu. Irak kısa sürede Amerikan ve Batı karşı eylemler için asker toplama alanı haline geldi.

İsyanla birlikte Irak'taki ölü sayısı da artmaya başladı. Usame bin Ladin'in örgütüyle sadece ismen ilişkili olan iç ve dış düşmanlara karşı canlı bomba saldırıları düzenleyen Irak el-Kaidesi gibi yeni örgütler ortaya çıktı. Ağustos ve Eylül 2003'teki bombalı saldırılarla BM Irak elçisi Sergio Vieira de Mello ve yirmiden fazla görevliyi öldürerek Birleşmiş Milletler'in Irak'taki ofislerini kapatmasına neden oldular. Batılılar rehin alındı ve kimileri hunharca katledildi. Askerî devriyeler gittikçe mükemmelleşen saldırıların hedefleri haline geldiler. Asiler 2003 işgalinden sonraki altı yıl içerisinde her ay ortalama altmış Amerikan askerini öldürdüler. 2009'a gelindiğinde asiler dört bin üç yüz Amerikan

ve yüz yetmiş İngiliz askerini öldürmüş ve otuz bir binden fazla yabancı askeri de yaralamışlardı.

Irak isyanının asıl eziyetini çekenler Irak halkı oldu. 2003 işgalinden sonra Irak'taki sivil kayıp rakamları hayli çelişkili olsa da Irak hükümeti yüz-yüz elli bin civarında sivilin hayatını kaybettiğini bildirmiştir. Canlı bombalar Irak şehirlerini yerle bir etti. Iraklıların ızdırabı ve ölümler tüm Arap televizyonlarında yayımlandı. Teröre karşı yürütülen savaşın bedelini Arap halkı ödüyordu.

Nihayetinde Amerika, Irak'ı neden işgal etmişti? Hiçbir kitle imha silahı bulunamadı. Saddam Hüseyin ile el-Kaide ya da 11 Eylül saldırıları arasında bir bağlantı tespit edilemedi. Birleşik Devletler, Saddam Hüseyin'in despot rejiminin yerine insan haklarının korunduğu demokratik bir yönetim getireceğine söz vermişti ama esirlere Amerikalıların hakaret ve işkence ettiğini gösteren görüntüler Baas rejiminin Ebu Gureyb Hapishanesi'nde yaptıklarından çok da farklı değildi. Birleşik Devletler'in çifte standardı Arap halkını daha da uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramadı.

Demokrasinin yayılması Amerika'nın terörle savaşında sıkça kullandığı bir slogan oldu. Başkan Bush ve neomuhafazakar danışmanları demokratik ilkeler ve çoğulcu politikaların terörizme engel olacağına inanıyordu. Bu görüşün en büyük savunucularından biri de Savunma Bakanı Paul Wolfowitz'di. 2002 Mayıs ayında California'da bir dış politika forumunda konuşma yapan Wolfowitz şunu iddia etmişti, "Terörizme karşı olan savaşı kazanabilmek için İslam dünyasındaki, özgürlük, demokrasi ve şahsi teşebbüs imkânlarından faydalanmak isteyen, yüz milyonlarca ılımlı ve hoşgörülü insana hitap etmeliyiz."[611] Dışişleri Bakanı Colin Powell, Orta Doğu'ya "demokrasi ve serbest piyasa ilkelerini" getirebilmek için Aralık 2002'de kendine ait Orta Doğu Dostluk İnisiyatifi'ni başlattı.[612] Bush yönetimi demokratik bir Irak'ın tüm Arap dünyası için model olabileceğini ve tüm bölgede demokratik ilkelerin yayılmasına neden olacağını düşünmüştü.

Bush yönetiminin demokrasinin Orta Doğu'ya bir orman yangını gibi yayılacağı yönündeki inançlarının bölgenin gerçekleriyle pek ilgisi yoktu. Arap dünyasında demokrasi hakkındaki acı gerçek şuydu ki herhangi bir Arap ülkesinde özgür ve adil seçimler yapılırsa yüksek ihtimalle ABD'ye en çok düşman olan parti iktidara gelecekti. Bunun

nedeni Amerika'ya olan düşmanlıktan ziyade Arapların Amerika'nın onların menfaatlerine zarar vereceğini düşünmeleriydi. Teröre karşı yürütülen savaş da Arapların bu endişelerini doğruladı. Amerika'nın İslam ülkelerine karşı hasmane tutumu Amerika'nın İsrail'e verdiği şartsız destekle birleşince Arap vatandaşların büyük bölümü ABD'nin teröre karşı savaşı kullanarak bölgedeki hâkimiyetini artırmaktan başka bir niyeti olmadığını düşündü. Böylece seçmenlerin gözünde Amerika'yla işbirliğini savunan ılımlı partilere kıyasla Amerika'ya direnişi savunan İslamcı partiler daha cazip hale geldiler. 2005'te Lübnan'da ve 2006'da Filistin topraklarında yapılan seçimlerde de bu durum açıkça görüldü.

Arap halkları içerisinde, İsrail'e verdiği destek nedeniyle, ABD'den şüphelenmeye en çok hakkı olan Filistinlilerdi. Bu nedenle Filistin Yönetimi, Bush hükümetinin barış görüşmelerine Rusya, Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler'in de –üçü de Filistinlilere daha yakındı– dâhil olduğunu görünce bir nebze de olsa rahatlamıştı. Orta Doğu Dörtlüsü olarak bilinen ortaklık Nisan 2003'te, Bush'un ilk olarak Haziran 2002'de dile getirdiği İsrail-Filistin çatışmasına iki devletli çözüm önerisine yol gösterecek "bir yol haritası" hazırladı.

Fakat bu yol haritasının içerdiği birçok sorun güvenilirliğini zedeledi. Dörtlünün barış planı Filistin ve İsrail arasındaki tüm sorunları hiç de gerçekçi olmayan bir süre içerisinde çözmeyi planlıyordu. Bush, Haziran 2003 yılında belgeyi resmî olarak İsrail ve Filistinlilere sunduğunda çoktan programın gerisinde kalmışlardı bile: Üç safhalı planın ilk safhası olan şiddet ve terörün sona erip Filistinlilerin hayatının "normale" dönmesinin Mayıs 2003'e kadar gerçekleşmesi gerekiyordu. 2003'in ikinci yarısını kapsayan ikinci safhada ise geçici sınırlar içerisinde geçici bir Filistin yönetimi tesis edilecekti. 2004 ve 2005 arasında hayata geçecek üçüncü ve son safhada ise Filistinli ve İsrailliler geri kalan sorunları halledeceklerdi; iki devlet arasındaki sınırlar, Doğu Kudüs'ün durumu, Filistinli mülteci sorunun çözümü ve Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki İsrail yerleşimlerinin geleceği. 2005 sonunda İsrail ve Filistin devletleri birbirilerini tanıyıp karşılıklı olarak şiddete son vereceklerdi. Devletin kurulması için Filistinliler herkesten çok acele ediyor olsalar da sonuçta kayda değer kazançlar elde edebilecekleri gerçekçi bir çözüm sürecinden yanaydılar. Herkesi umutlandırıp daha sonra da o umutları boşa çıkartan bir plan, Fetih'in ağırlıkta olduğu Filistin Yönetimi'ni İslamcıların eleştirileri karşısında savunmasız hale getirdi.

İsrail'in yol haritasına karşı tutumu da bir barış planı olarak güvenilirliğine daha da zarar verdi. Filistin Yönetimi, Dörtlü'nün planını baştan kabul etmiş olsa da İsrail kabinesi barış girişimini ancak on dört noktada tereddütlerini dile getirerek kabul etmişti. Filistin Yönetimi barış istediğini göstermek ve İsrail ile Amerika'nın teröre karşı yürüttüğü savaştan biraz nefes alabilmek için yol haritasına sadık kalmaya devam etti. Amerikalılarla işbirliği yaparak dişe dokunur bir kazanç elde edememeleri –değil Filistin devletinin kurulması ne İsrail askerlerinin Filistin topraklarından çekilmesi ne de yerleşimlerin durdurulması konularında herhangi bir ilerleme elde edilebilmişti– doğrudan İslami Direniş Hareketi'nin, Hamas, elini güçlendirdi.

Filistinli seçmenler kısa süre sonra görüşlerini oy sandıklarında ifade edebilme fırsatına kavuştular. Kasım 2004'te, Filistin millî mücadelesinin tarihi lideri ve Filistin Yönetimi'nin kuşatma altındaki başkanı, Yaser Arafat Paris'te bir otelde sağlık sorunu nedeniyle hayatını kaybetti. Filistinliler Arafat'ın yasını tutarken Bush hükümeti onun ölümünün "teröre bulaşmamış" yeni bir lider seçilmesi için önemli bir fırsat yarattığı konusunda ısrar etti. 9 Ocak 2005'te Filistinliler yeni bir başkan seçmek için sandığa gittiler. Fetih lideri Mahmut Abbas oyların yüzde altmış üçünü alarak Arafat'ın yerine geçti. Bush yönetimi sonucu onayladı ve Abbas'ın birlikte çalışılabilecek biri olduğunu ilan etti.

Diğer taraftan İsrail Başbakanı Ariel Şaron, Mahmut Abbas'la görüşmeyi reddetti. 2005'te Şaron, Gazze Şeridi'nden tüm İsrail askerlerini ve yerleşimcileri çekebileceğini açıkladı. İsrail'in Gazze'deki konumu sürdürebilir değildi, binlerce asker 1,4 milyon Filistinlinin yaşadığı tehlikeli bir ortamda sekiz bin yerleşimciyi korumaya çalışıyordu. Gazze'den çekilme fikrini hem İsrail ordusu hem de seçmenleri desteklemişti. Ayrıca Şaron bu sayede Filistinlilerle kendi bildiği yoldan barış görüşmelerine devam ettiğini iddia ederek yol haritasını da atlatabilirdi. Ama Şaron, Gazze'den sorunsuz bir şekilde çekilebilmesi için Filistin yönetimiyle görüşmeyi reddetti. İsrailliler böyle davrandıkları için Ağustos 2005'te Gazze'den çekildikleri zaman arkalarında büyük bir otorite boşluğu bıraktılar ve Hamas'a da büyük bir zafer kazandırmış oldular. İslamcı parti doğal olarak İsraillilerin yıllardır sürdürdüğü direniş yüzünden çekildiğini iddia etti.

Hamas'ın ne kadar kârlı çıktığı ancak Ocak 2006'daki Filistin Yasama Meclisi seçimlerinde ortaya çıktı. Önde giden iki parti Mahmut

Abbas'ın başkanlığındaki Fetih ve İsmail Haniye'nin başkanlığındaki Hamas'tı. Hamas'ın desteğinin artıp Fetih'in Filistin Yasama Meclisi içindeki çoğunluğunun azalacağı beklenen bir şeydi. Ama Hamas'ın zaferinin büyüklüğü hem Filistinlileri hem de yabancı gözlemcileri hayrete düşürdü. Hamas Filistin Yasama Meclisi'ndeki yüz otuz iki sandalyeden yetmiş dördünü kazanırken Fetih sadece kırk beş sandalye kazanabilmişti. Hem Birleşik Devletler hem de Avrupa Birliği tarafından terörist bir örgüt olarak kabul edilen bir parti, uluslararası gözlemcilerin adil ve özgür olduğunu tasdik ettiği, Filistin'in yeni hükümetinin seçileceği bir oylamada çoğunluğu elde etmişti. Amerika'nın terörle savaşına tokat gibi bir cevaptı ve Filistin halkı bunun bedelini ödeyecekti.

Başbakan Haniye'nin Hamas hükümeti Dörtlü'nün Orta Doğu politikasını reddetti. Haniye, İsrail'i tanımayı, silahlı mücadeleyi sona erdirmeyi ya da yol haritasının şartlarını kabul etmedi. Sonuç olarak Dörtlü, Filistin Yönetimi'ne verdiği tüm desteği kesti. Hamas terörü kınamaya istekli hale gelene kadar ne ABD ne de AB'nin Hamas önderliğindeki bir Filistin Yönetimi'ni desteklemeye niyeti vardı – demokratik yollardan seçilmiş olsa bile.

Lübnan'daki İslamcı Hizbullah da ABD ve İsrail'e karşı sergilediği direnişle seçmenlerin gözüne girmeyi başarmıştı. Hizbullah'ın gücü Bush yönetimini şaşırtmıştı çünkü Lübnan halkını demokratik haklarını muhafaza etmeyi başaran örnek bir halk olarak gösteriyorlardı – bu örnekte Suriye baskısına karşı.

Batı'da Sedir Devrimi olarak bilinen Lübnan demokratik hareketi, 14 Şubat 2005'te eski Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin suikasta kurban gitmesiyle harekete geçti. Hariri'nin oğlu Saad açıklamada bulunarak babasının ölümünden Suriye'nin sorumlu olduğuna inandığını söyledi. Suikastın neden olduğu gösteriler Lübnan'daki siyaseti işlemez hale getirdi. 14 Mart'ta bir milyon Lübnanlı Beyrut'ta toplandı ve Suriye'nin Lübnan'dan tamamen çekilmesini istedi. Hareket, Suriye'yi terörü desteklemekle suçlayan, ABD tarafından desteklendi. Uluslararası baskıya daha fazla dayanamayan Suriye hükümeti sonunda askerlerini ve istihbarat birimlerini Lübnan'dan çekmeyi kabul etti. 26 Nisan'da son Suriye askeri de Lübnan'ı terk etti.

Mayıs ve Haziran 2005'te Lübnan halkı yeni bir meclis seçmek için sandık başına gitti. Suikastta ölen Refik Hariri'nin oğlu Saad Hariri'nin

başkanlığındaki Suriye karşıtı koalisyon meclisteki yüz yirmi sekiz sandalyeden yetmiş ikisini kazandı. Ama Şii milis Hizbullah'ın siyasi kanadı da mecliste on dört sandalyeye sahip oldu ve bir grup Suriye yanlısı partiyle de işbirliği yaparak 1990 Taif Anlaşması uyarınca hükümetin Hizbullah'ın silahsızlandırılmasına dair bir karar almasına engel olabilecek güce ulaştı. Lübnan'da bile ABD düşmanlığı oyların artması için yeterli oluyordu.

İslamcı partiler için İsrail düşmanlığı her daim siyasi avantaj sağlardı. Filistin'deki Hamas ve Lübnan'daki Hizbullah, Yahudi devletine karşı cüretkâr saldırılar düzenlemeye devam ettiği müddetçe arkalarındaki halk desteği hiç eksik olmayacaktı. Üstelik yaptıkları şeye de inanıyorlardı: Onların gözünde Müslüman topraklarını kurtarmak için İsrail'le savaşmak dinî bir vecibeydi. 2006 yazında iki parti de İsrail'e yönelik saldırılarını artırdı – ki bunun hem Gazze Şeridi hem de Lübnan'da acı sonuçları oldu.

25 Haziran 2006'da bir grup Hamas eylemcisi Mısır sınırı yakınlarındaki bir tüneli kullanarak Gazze'den İsrail'e geçtiler ve bir İsrail ordu karakoluna saldırdılar. İki askeri öldürüp dördünü yaraladıktan sonra Gilad Şalit adındaki genç bir askeri de esir alarak tekrar Gazze'ye geri kaçtılar. 28 Haziran'da İsrail ordusu Gazze'ye girdi ve ertesi gün, aralarında sekiz Filistin kabine üyesi ve yirmi Yasama Meclisi üyesinin de olduğu, altmış dört Hamas yetkilisini tutukladı. Hamas, İsrail'e ev yapımı roketlerle saldırarak karşılık verdi ve bunun üzerine İsrail uçakları Filistin hedeflerini bombaladı. Kasım 2006'da ateşkes ilan edilene kadar on bir İsrailli ve dört yüzden fazla Filistinli hayatını kaybetti.

Hizbullah'ın İsrail'e karşı sürdürdüğü savaş ise Lübnan'a karşı fazlasıyla orantısız bir misillemeye girişilmesine neden oldu. 12 Temmuz 2006'da bir grup Hizbullah savaşçısı İsrail'e girdi ve Lübnan sınırında devriye gezen iki cipe saldırdı. Üç askeri öldürüp ikisini yaraladılar ve iki askeri de esir aldılar. Bu nedensiz saldırı üzerine İsrail kara birlikleri Güney Lübnan'ı işgal etti ve otuz dört gün sürecek çatışmalar başlamış oldu. İsrail savaş uçakları Beyrut'un Şii mahallelerini yerle bir edip bir milyona yakın sivili yerinden etti. Hizbullah savaşçıları Lübnan Dağları'nda İsrail askerleriyle kıyasıya bir mücadeleye tutuştu ve İsrail'e hiç durmadan roket yağdırıp binlerce İsrailliyi çatışma bölgesini tahliye etmek zorunda bıraktı.

Lübnan hükümeti Birleşik Devletler'den yardım istedi. Nihayetinde demokratik Lübnan'ı Orta Doğu'ya örnek olarak gösteren Bush hükümetiydi ve 2005'te Lübnan'ın Suriye'den askerlerini çekmesini istemesine de tam destek vermişti. Ama 2006 tarihinde Amerika, ateşkes ilan edecek kadar bile İsrail'e müdahale etme havasında değildi. Çünkü İsrail, ABD'nin terörist bir örgüt olarak kabul ettiği Hizbullah'a karşı savaşıyordu ve Bush yönetiminin de müttefiki İsrail'in yolunu tıkamak gibi bir niyeti yoktu. Aksine aşırı kullandığı için cephane sıkıntısı yaşayan İsrail'e Amerika tarafından lazer güdümlü silahlar ve salkım bombaları gönderildi. Savaş sona erdiğinde hava saldırıları yüzünden bin yüz Lübnanlı ve kırk üç İsrailli hayatını kaybetmişti. Savaşan güçlerin kaybına gelince BM beş yüz kadar Hizbullah militanının öldüğünü bildirirken İsrail ordusu da yüz on yedi askerinin öldürüldüğünü açıkladı.

İsrail'in 2006 yazında Gazze ve Lübnan'da iki cephede sürdürdüğü savaş bir kez daha Araplara, Amerika'nın her ne olursa olsun İsrail'i destekleyeceğini gösterdi. Araplar artık teröre karşı savaşın Orta Doğu'da kontrol kurmayı amaç edinmiş Amerikan-İsrail ortaklığı olduğundan çok daha emindiler. Televizyon yorumcuları Irak, Gazze ve Lübnan'daki görüntüleri göstererek Amerika'nın teröre karşı savaşı sona ermediği müddetçe Arap dünyasının huzur bulamayacağını söylediler.

Bush'un başkanlığı sona erdiğinde Orta Doğu'da tam bir kargaşa hâkim olsa da Irak'la ilgili bazı iyi haberler de vardı. Irak halkı yüksek katılım oranlı bir serbest seçimle milli bir hükümet seçmişti. 2007'de Irak'a gönderilen Amerikan takviyeleri şiddetin büyük ölçüde azalmasına neden oldu ve çoğu Iraklı normal hayatına dönmeye başladı. 2008 sonuna gelindiğinde Amerikalılar, Irak'taki asker sayısını azaltmaya başladılar. Hâlâ ülkenin hassas dengesini bozabilecek korkunç olaylar meydana gelmeye devam ediyordu ama Amerikan işgalinin sona ereceği anlaşılmıştı.

Bush'un görev süresinin son haftalarında Filistinlilerin durumu daha da kötüye gitti. Mart 2007'de Fetih ve Hamas, Filistin tecridini sona erdirme ve çok ihtiyaç duydukları yabancı yardımları alabilme umuduyla bir millî birlik kabinesi kurdu. Ama birlik hükümeti uzun sürmedi ve Haziran 2007'de Gazze'de Fetih ve Hamas arasında çatışmalar baş göstermesi üzerine de sona erdi. Hamas'ın Gazze'yi tümüyle ele geçirmesi ve Batı Şeria'nın da Fetih'in kurduğu acil durum idaresi tarafından yönetilmesi iki grup arasındaki anlaşmayı sona erdirdi. Dörtlü,

Filistinliler arasındaki bu bölünmeyi kullanarak Batı Şeria'daki Fetih yönetimini desteklerken Hamas idaresindeki Gazze Şeridi'ne ambargo koydu. Dışarıyla bağı kesilen Gazze Şeridi'ndeki yaşam şartları her geçen gün kötüleşip bir insanlık dramının başlamasına neden oldu.

Bush'un görev süresindeki son çatışmalarda 2008 Aralık ve 2009 Ocak aylarında Gazze Şeridi'nde yaşandı. Hamas altı ay boyunca ateşkese riayet ettikten sonra Gazze üzerindeki İsrail kontrolünde bir azalma görmeyince Filistinli milisler yine İsrail'e roket atmaya başladılar. 27 Aralık'ta İsrail Hava Kuvvetleri'nin düzenlediği misilleme saldırılarında yaklaşık iki yüz Filistinli hayatını kaybetti; İsrail, Gazze'deki "terörist altyapıyı" hedef aldığını iddia etti. Bush yönetimi İsrail'den sivil kayıplardan kaçınmasını istedi –burası dünya üzerindeki nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu bölgelerden biridir– ama İsrail saldırılarını bir yandan onurlandırmayı da ihmal etmedi. "Hamas eğer Filistin halkının geleceğinde söz sahibi olmak istiyorsa terörist faaliyetlere bir son vermelidir," demişti Beyaz Saray sözcüsü.[613]

Sekiz gün süren yoğun hava bombardımanının ardından İsrail tankları Gazze Şeridi'ne girdi. Sonraki iki hafta boyunca İsrail BM bürolarını, hastaneleri, okulları ve mahalleleri hedef alarak zaten fakir olan Gazze Şeridi'nde bir milyar dört yüz milyon dolarlık hasara neden oldu. Bombardıman yeni bir ABD Başkanı, Barack Obama, göreve gelene kadar sürdü. 18 Ocak'ta İsrail ve Hamas ateşkes yaptığında bin üç yüzden fazla Filistinli ölmüş ve beş bin yüzü de yaralanmıştı. Buna karşılık İsrail'in kaybı on üç ölü ve sekiz yaralıdan ibaretti.

20 Ocak 2009'da George W. Bush'un Beyaz Saray'ı terk etmesiyle Arap dünyası da teröre karşı sürdürülen savaşın son ereceğini umut etmeye başladı. Başkan Obama'nın göreve başlamasıyla Birleşik Devletler Arap ve İslam dünyasıyla daha yapıcı ilişkiler kurmaya yönelik yeni bir döneme girdi.

İktidarının ilk yüz gününde yeni başkan yedi yıldır teröre karşı sürdürülen savaşın bölgede neden olduğu gerginliği azaltmak için bazı politikalar yürürlüğe koydu. Başkan Obama, Guantanamo Körfezi Tecrit Kampı'nın kapatılması ve Irak'taki Amerikan askerlerinin sayısının azaltılması süreçlerini başlattı. Hem Senatör George Mitchell'i Orta Doğu elçisi olarak tayin ederek hem de İsrail Başbakanı ve Filistin Yönetimi Başkanı'yla görüşerek Arap-İsrail barışının öncelikli meselesi olduğunun

işaretini verdi. Obama, Bush yönetiminin gücendirdiği, Suriye ve İran gibi devletlerle diyaloğun yeniden başlatılmasına yönelik bir siyaset takip etti. Meselelerin kendisinin ve geçmişlerinin karmaşıklığı dikkate alındığında bu siyasetlerin her birinin nasıl sona ereceği meçhuldü. Yine de bu girişimler teröre karşı savaşın tüm baskısını sırtlayan bölgenin bir nebze de olsa rahat nefes almasına neden oldu.

Arap ve İslam dünyasına yönelik bu yeni siyasetin en açık göstergesi Başkan Obama'nın Haziran 2009'da Kahire Üniversitesi'nde yaptığı konuşmaydı: "Buraya Birleşik Devletler ve dünya üzerindeki Müslümanlar arasında karşılıklı ilgi ve saygıya dayalı yeni bir başlangıç yapılmasını temin etmek için geldim," demişti Başkan Obama dinleyicilere. "Birbirimizi dinlemek ve birbirimizden bir şeyler öğrenmek, birbirimize saygı göstermek ve ortak bir noktada buluşmak için sürekli bir gayret içinde olmalıyız."

Kırk dakikalık konuşmasında Obama çok önemli noktalara değinmiş olsa da Arap dinleyicilerin en çok umutlanmasına neden olan kısım belki de karşılıklı saygıyla ilgili olandı. Eğer dönemin hâkim gücü, Arap dünyasında bir şeyler dayatmayı bir kenara bırakıp karşı karşıya oldukları soruna birlikte bir çözüm bulmalarını öneriyorsa Araplar gerçekten de yeni ve daha iyi bir çağa giriyorlar demekti.

Ama tek kutuplu dünyanın egemen gücü Birleşik Devletler'in yapıcı yaklaşımı Arap dünyasının yirminci yüzyılda yaşadığı sorunların çözümünün sadece bir bölümüydü. Arap halkı insan hakları ve kendilerine refah ve emniyet sağlayacak sorumluluk sahibi hükümetlere sahip olmak istiyorsa inisiyatifi ele almak zorundadır. Tarih dış müdahaleyle gelen reformların sınırlarını göstermiştir, hem sömürge hem de Soğuk Savaş sonrası dönemde. Demokrasinin kendini inkâr etmeden dayatılmasının mümkünü yoktu.

Günümüzde Arap dünyasında olumlu gelişmeler yaşanacağına dair umutlu olmak için yeterince sebebimiz bulunmaktadır. 2002-2006 yılları arasında önde gelen Arap münevverleri ve siyaset mimarları radikal bir reform planı ortaya koydular. Ürdünlü Rima Halef Huneydi'nin başkanlığındaki grup Arap İnsani Gelişme Raporu'nu hazırlarken üç temel sorun üzerine odaklandı; Arap dünyasında iyi bir hükümet olmaması, eğitim sisteminin Arap gençlerini küresel piyasa ekonomisine hazırlayacak seviyede olmaması ve kadın haklarının gelişmemiş olması nedeniyle nüfusun yarısının bölgedeki insan gelişimine tam katkıda bulunamaması.

Araplar tarafından Araplar için hazırlanan İnsani Gelişim Raporu'nun yazarlarının istediği yeni bir Arap Rönesansı'ndan başka bir şey değildi.

Arap İnsani Gelişim Raporu'nda zikredilen sorunların çoğu Basra Körfezi'ndeki Arap devletleri tarafından dile getirilmişti. Petrol gelirinin sağladığı imkânlar sayesinde bu ülkelerin vatandaşları küresel ekonomiyle bağlantı kurma şansına sahip olmuştu. Hem atama hem de seçilme yoluyla vatandaşlarının yönetime iştirakleri artmıştı – Kuveyt, Bahreyn ve hatta Suudi Arabistan'da danışma görevini üstlenen Şura Meclisleri'yle. Körfez'de daha önce görülmemiş şekilde özgür medyanın yayıldığı görüldü, özellikle Katar'daki el-Cezire ya da BAE'deki el-Arabiyya gibi hükümet sansürlerine takılmadan her alanda tartışmalar başlatan istasyonlar ve uydu yayınları sayesinde. Ayrıca hem yeni kurulan üniversiteler hem de eski yabancı üniversitelere eklenen yeni kampüslerle eğitim fırsatları ve meslek eğitimi imkânları Arap dünyasında daha önce görülmedik şekilde artmıştır.

Arap dünyasının başka milletlere boyun eğmek zorunda kalma döngüsünü kırabilmek için hem çağın hâkim güçleriyle dengeli bir siyaset gütmesi hem de kendi içerisindeki reform hareketlerine sadık kalması gereklidir. Teröre karşı yürütülen savaşın gölgesi bölgenin üzerinden çekildikçe bu alanlarda yaşanan gelişmeler daha bariz şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Ama Arapların çatışma ve hayal kırıklığı kısır döngüsünden kendisini kurtarabilmesi ve tam potansiyellerine kavuşup modern çağda erişmek istedikleri hedeflere varabilmeleri için çatışma çözümü ve siyasi reform alanında yapılması gereken hâlâ çok şey bulunmaktadır.

Ek Yazı: Arap Baharı'nın İlk Yılı

2011'de Araplar, Orta Doğu'nun modern tarihinin en kötü on yılı sona ererken yepyeni bir sayfa açtılar.

Bu on yıla şekil veren çatışmalar –teröre karşı savaş ve Irak Savaşı– 2011'de sona erdi. 2 Mayıs 2011'de Amerikan komandoları Usame bin Ladin'i Pakistan'da gizlendiği yerde öldürdüler. 11 Eylül saldırısının arkasındaki adam artık ölüydü. Ayrıca Aralık 2011'de son Amerikan askerinin de Irak'ı terk etmesiyle dokuz yıllık savaş ve işgal sona erdi. Fakat bu iki gelişme ne kadar önemli olsa da Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Arap Yarımadası'nda rejimleri tehdit eden ya da deviren halk hareketlerinin gölgesinde kaldılar. 2011 Devrimi'yle Arap dünyası, Arap halkının yeni bir güven ve ülkü birliğiyle insan hakları ve siyasi haklar için harekete geçtiği yepyeni bir çağa girdi.

2011 Arap Devrimi dünyanın hiç beklemediği bir şey olsa da ileride yaşanacak değişimin alametleri 2011'den çok önce kendisini göstermeye başlamıştı. Arap dünyasının en önemli özelliği genç bir nüfusa sahip olmasıdır. BM rakamlarına göre nüfusun yüzde elli üçünden fazlası yirmi dört yaşın altındaydı. Ama Arap hükümetleri gençlerin ihtiyaçlarına cevap verecek kabiliyette değildiler. 2009'a gelindiğinde dünyadaki en yüksek genç işsizlik oranı Orta Doğu'daydı, dünya üzerinde rakamlar yüzde on ila yirmi arasında değişirken bölgede yüzde yirmi ila kırk arasında değişmekteydi.[614] Lise ve üniversitelerden çok sayıda genç mezun oluyor ama yeteneklerine göre iş bulamıyorlardı. Sonuç olarak sayıları her geçen gün artan eğitimli ve işsiz genç nüfus, hükümetlerinden hızla umut kesmeye başladı.

Yirmi birinci yüzyılın başında eski Arap sosyal sözleşmesi bozulmuştu. 1950'lerden beri otokratik hükümetler idarede sahip oldukları tekelin karşılığında halklarının tüm ihtiyaçlarını karşılayacaklarını vadetmişlerdi. 2000'e gelindiğinde petrol zengini ülkeler hariç hiçbiri bu

vaadi yerine getirememişti. Ülkelerin ekonomik kaynaklarından sadece iktidardakiler ve onların yakınları istifade edebilir hale gelmişti. Geçen yirmi yıl içerisinde Arap devletlerinde zengin ile fakir arasındaki uçurum tehlikeli şekilde büyümüştü. Arap devletleri halklarının şikâyetlerine kulak vermek yerine artan muhalefete artan baskıyla cevap vermek gibi bir yolu tercih etmişlerdi. Dahası bu baskıcı rejimler iktidarın ailelerinin elinde kalmasını istiyor ve yaşlanan devlet başkanları görevlerini oğullarına devrediyorlardı. Arap sosyal sözleşmesi bozulduğu gibi bu başarısız rejimler gitmek yerine kendilerini tekrara yönelmişlerdi.

Arap devletleri içerisinde gerginliğin en bariz olduğu ülke Mısır'dı. 2004'te bir grup eylemci Hüsnü Mübarek'in oğlu Cemal'i başa geçirerek ailesinin iktidarını sürdürmeye kalkışmasını protesto etmek için Mısır Değişim Hareketi'ni kurdu, Kifaye (Yeter!) olarak bilinir. Ayrıca yine 2004'te Mısır Meclisi'nin bağımsız vekili Ayman Nur, Gad (Yarın) Partisi'ni kurdu. 2005 seçimlerinde Mübarek'e kafa tutma cesareti halkın ilgisini çekti ama Nur bunun bedelini ağır ödedi. Seçime fesat karıştırmakla suçlandı ve üç yıl hapis cezasına çarptırıldı. 2008'de daha genç ve bilgisayar kullanmayı bilen rejim muhalifleri 6 Nisan Gençlik Hareketi'ni kurup Facebook sayfalarından işçi haklarını savundular. Yıl sonunda grubun sayısı on binleri aştı, aralarında daha önce siyasete hiç bulaşmamış çok sayıda kişi de bulunuyordu.

Mısır'ın halk tabanlı hareketleri Mübarek rejimiyle başa çıkabilecek güçte değildi. 2010 sonundaki parlamento seçimlerinde iktidardaki Millî Demokratik Parti meclisteki sandalyelerin yüzde seksenini kazandı, Mısır tarihinin en çok hile karıştırılan seçimi olduğu söylenmiştir. Mübarek'in itaatkâr bir meclisle oğlu Cemal'e devlet başkanlığı yolunu açmaya çalıştığı düşünüldü. Devletine güvenmeyen çok sayıdaki Mısırlı yeni meclisi desteklemediklerini göstermek için seçimleri boykot ettiler.

Mısırlıların durumu Arap dünyasındaki diğer otokratik rejimlerde yaşayan halkların durumundan farklı değildi. Kitabın başında alıntı yapılan merhum Lübnanlı gazeteci Samir Kassir'in de dediği gibi yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında Arap olmak hiç de hoş bir şey değildi. "Bazıları baskı altında olduğunu hissediyor bazıları ise kendisinden nefret ediyordu; tüm Arap dünyasını derin bir keder kaplamıştı." 2011 ihtilalleri patlak vermeden önce hoşnutsuzluk Arap toplumunun tüm katmanlarına yayılmıştı.

Ama hiç kimse değişimin Tunus'tan başlayacağını fark etmemişti. Batı yanlısı politikalarıyla ve turistlerin güvenle gidebildikleri bir yer olmasıyla bilinen Tunus yanıltıcı derecede sakin bir ülkeydi. Ama bireysel bir hadise Tunus vatandaşlarını ayaklandırıp tüm Arap dünyasını harekete geçirmeye yetmiş de artmıştı bile.

Muhammed Buazizi, Tunus'un, hem hükümetin hem de turistlerin görmezden geldiği tipik iç bölge şehirlerinden biri olan, Sidi Bu Zeyd kentinde doğup büyümüştü.[615] Maddi durumları iyi değildi, anne ve kardeşlerini sebze sattığı arabasıyla geçindirmeye çalışıyordu. Dost canlısı, çevresi tarafından sevilen bir gençti ve lisede kitap okumaya ve şiire merak salmıştı. Yirmi altı yaşında bir minibüs alarak seyyar satıcılık işini büyütmeyi istedi.

Ama sebze satabilmek için aynı zamanda zabıtalara rüşvet vermesi de gerekiyordu. Sidi Bu Zeyd'deki işportacılar sokakta satış yapabilmek için zabıtalara on Tunus dinarı (yaklaşık yedi dolar) ödemeleri gerektiğini söylemişlerdi. Zabıtalara rüşvet verilmezse izinsiz yiyecek satmanın cezası yirmi dinardı (on dört dolar). Muhammed Buazizi geçen iki yılda iki kez ceza ödemişti. 17 Aralık 2010'da Buazizi kırk beş yaşındaki kadın bir zabıta tarafından ihtar edildi. İzni yoktu, rüşvet ödeyecek parası da yoktu ve bir cezayı daha ödeyemezdi. Görgü şahitleri Buazizi'nin mallarına el konulmasına engel olmak için uğraşırken kadının diğer iki zabıtaya genci dövmelerini ve mallarını almalarını söylediğini iddia ettiler.

Hem mallarını kaybeden hem de herkesin gözü önünde küçük düşen Buazizi kendisine yapılan muameleden şikâyet etmek için belediyeye gitti, daha sonra da Sidi Bu Zeyd valisiyle görüşme talep etti. Belediyede bir kez daha hırpalandı ve vali kendisini görmeye bile tenezzül etmedi.

Yolsuzluk, adaletsizlik ve hakaretle karşı karşıya kalan Muhammed Buazizi valiliğin kapısının önünde üzerine tiner döktü ve kendini yaktı. Alevler çevredekiler tarafından söndürülene kadar vücudunun yüzde doksanı feci şekilde yanmıştı. Hemen hastaneye götürülüp yoğun bakıma alındı. Buazizi göremeyecek olsa da onun bu eylemi Arap Devrimi'nin fitilini ateşleyen şey oldu.

Aynı gün öğleden sonra Muhammed'in arkadaşları ve akrabalarından oluşan bir grup Buazizi'nin kendisini yaktı yerde gösteri yaptı. Valiliğin kapılarına bozuk paralar atarak, "İşte istediğiniz rüşvet!" diye bağırdılar. Polis öfkeli kalabalığı copla dağıttı ama ertesi gün daha

kalabalık olarak geldiler. İkinci gün polis göz yaşartıcı bomba kullanıp kalabalığın üzerine ateş açtı. İki kişi hayatını kaybetti. Muhammed Buazizi'nin durumu da kötüye gidiyordu.

Sidi Bu Zeyd'deki gösterilerin haberi Tunus'a erişti ve orada çok sayıda bulunan üniversite mezunu işsizler tarafından internet vasıtasıyla dört bir yana yayıldı. Onu kendilerinden biri zannedip hatalı şekilde Buazizi'nin üniversite mezunu olduğu halde geçimini temin etmek için işportacılık yapmak zorunda kaldığını söylediler. Bir Facebook grubu oluşturdular ve haber dört bir yana yayıldı. El-Cezire televizyonunda çalışan bir Arap muhabir hikâyeyi Facebook'tan alıp yayımladı. Devletin kontrolündeki Tunus basını Sidi Bu Zeyd'de olup biteni haber yapmasa da el-Cezire yapmıştı. Yolsuzluğa ve kötü muameleye direnişin simgesi haline gelen haber el-Cezire sayesinde Arap dünyasının dört bir yanına erişti.

Muhammed Buazizi'nin kendini yakması halkın devlet başkanı Zeynelabidin Bin Ali yönetimindeki Tunus'ta ters giden her şeye karşı başkaldırmasına yol açtı: yolsuzluk, suistimal, halkın şikâyetlerinin ciddiye alınmaması ve gençlere imkân sunmayı başaramayan bir ekonomi. Yirmi üç yıldır iktidarda olan Bin Ali hiçbir soruna çözüm getirememişti. Tunus diktatörü ne kadar kötüleniyor olsa da halkın asıl nefret ettiği karısı Leyla Trabelsi ve ailesiydi. Tunuslular, Trabelsi ailesinin devlet kaynaklarını sömürerek zenginleştiğine zaten inanıyorlardı ama bu inançları WikiLeaks sitesinden internete sızdırılan Tunus'a dair ABD Dışişleri raporları sayesinde de ispatlandı. Amerikan diplomatlarının Trabelsi ailesinin müsrifliğine dair beyanları Muhammed Buazizi'nin başına gelen haberlerle birlikte herkesin kulağına gitti.

4 Ocak 2011'de Muhammed Buazizi hayatını kaybetti. Bireysel bir trajedi, bir protesto hareketi, hoşnutsuz bir halk, sosyal medya, Arap uydu televizyonları ve Wikileaks: Hepsi bir araya gelip müthiş bir yirmi birinci yüzyıl fırtınası meydana getirmişlerdi.

Ocağın ilk iki haftasında gösteriler Tunus'un tüm büyük şehirlerine yayıldı. Polisin şiddete başvurması iki yüzden fazla kişinin ölmesine yüzlerce kişinin yaralanmasına neden oldu. Ama ordu göstericilere ateş etmeyi reddetti. Bin Ali ordusunun artık kendisine sadık olmadığını ve hiçbir tavizin göstericileri teskin etmeyeceğini fark edince 14 Ocak'ta ülkeden kaçıp Suudi Arabistan'a sığınarak herkesi şaşırttı. Tunus halkı,

dış güçlerin yardımı ya da teşviki olmadan ve şiddete başvurmadan Arap dünyasının en otokratik yönetimlerden birini devirmeyi başarmışlardı.

Tunus Devrimi'nin etkisi Arap dünyasının her köşesinde hissedildi. Devlet başkanları ve krallar kendi denklerinden birinin halk tarafından nasıl alaşağı edildiğini endişe içerisinde izlediler. Eğer Tunus'ta olduysa başka bir yerde olmaması için de hiçbir sebep yoktu. Sırada –Arap dünyasında bir halk hareketi için en müsait yer olan– Mısır'ın olması hiç de şaşırtıcı değildi.

Mısır Devrimi'ne ilham kaynağı olan yüz ise tanınmayacak hale getirilmişti. Halit Muhammed Said 6 Haziran 2010'da Mısır polisleri tarafından İskenderiye'de bir internet kafeden alınmıştı. Görgü şahitlerine göre polisler yirmi sekiz yaşındaki blogcunun ellerini arkadan bağlamış ve suratını kafenin mermer masalarından birine vurmuşlardı. Kafenin sahibi dışarı çıkmalarını isteyince polisler Said'i yakındaki bir binaya götürüp öldürene kadar dövdü. Yetkililer Said'in hırsızlıktan arandığını ve silah taşıdığını iddia ettiler. Polis ise tutuklanmaya direndiğini ve bir paket haşhaşı yutmaya çalışırken boğulup öldüğünü söyledi. Ama kardeşinin morgda onu teşhis ederken cep telefonuyla çektiği resim bambaşka bir hikâye anlatıyordu. Fotoğraf internette yayımlandı. Broşürlere ve posterlere basıldı. Gazetelerde ve dergilerde yayınlandı. Halit Said'in başına gelenler Mısır halkını derinden etkiledi ve hükümetin gün ortasında masum bir genci öldürmesinin cezasız kalmasına rıza göstermediler.

Halit Said'in kafası ezilmiş, dişleri dökülmüş ve yüzünün şekli değişmiş halini gören milyonlarca Mısırlı, bağımsız bir Mısır gazetesinde köşe yazarı olan romancı Ala el Asvani'nin Haziran 2010'da yazdığına göre, sadece Halit ve zavallı annesinin haline üzüldüğü için gözyaşı dökmemişti. "Ağladılar çünkü günün birinde kendi çocuklarının suratının da bu hale gelebileceğini anlamışlardı." 2010 yazında Mısır'da zaten var olan huzursuzluğu da dikkate alan Asvani yorumunu şöyle sonlandırdı: "Mısır'ın dört bir yanında baş gösteren protestoların asıl nedeni fakirler için zor olan hayat şartlarının artık tahammül edilmez hale gelmesidir. Dahası Mısırlılar eğer adalet söz konusu olduğunda susarlarsa bunun kendilerini adaletsizlikten korumayacağını idrak etmişlerdi." El Asvani köşe yazısına alâmetifarikası olan cümleyle son verdi: "Çözüm demokrasidir."[616]

Dubai'deki Google ofisinde çalışan genç bir müdür olan Vael Gnonim, Halit Said'in fotoğrafını gördü ve harekete geçti. "Hepimiz Halid Said'iz" adında bir Facebook sayfası kurup sosyal medya vasıtasıyla çok sayıda Mısırlının dikkatini çekti. Bin Ali Tunus'tan kaçtığı sıralarda Halid Said'in sayfasında bir araya gelen Facebook topluluğunun sayısı yüzbinlere ulaşmıştı – bu rakam Mısır polisinin takip ve kontrol kabiliyetini fazlasıyla aştığı için siyasi eylemciler internet sayfasında rahatlıkla fikir alışverişinde bulunup örgütlenebiliyorlardı. Bin Ali'nin devrilmesinin ardından Vael Gnonim, Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek ve rejimine karşı büyük protesto gösterileri düzenlenmesi çağrısında bulundu. Siteye üye çok sayıda insan bu çağrıya uyarken çağrının yapıldığı gün olan 25 Ocak da tesadüfen Polis Günü'ne denk gelmişti. 1952 yılında aynı gün İngiliz kuvvetleri kanal bölgesindeki İsmailiye şehrinde kırk altı Mısır polisini öldürüp yetmiş ikisini de yaralamıştı (10. Bölüm'de anlatılmıştır). Elli dokuz yıllık otokratik idarenin ardından Mısır polisi bir zamanların mazlumundan bugünün zalimi haline gelmişti.

"Halk hükümetten korkmamalıdır," yazıyordu Kahire'nin merkezindeki Tahrir (Kurtuluş) Meydanı'nda bulunan bir pankartta. "Hükümet halktan korkmalıdır." Yüzbinlerce kişinin sokaklara dökülmesiyle bu mesaj da bir şekilde yerine ulaşmış oluyordu. 25 Ocak Hareketi olarak bilinen protesto dalgaları Mısır'ın tüm büyük şehirlerine –İskenderiye, Süveyş İsmailiye, Mansura, Delta ve Yukarı Mısır– yayıldı ve tüm ülkede hayatı durdurdu.

On sekiz gün boyunca tüm dünya Mısır'daki demokrasi hareketinin Mübarek rejimine meydan okumasını ve kazanmasını izledi. Hükümet göstericilere karşı adice hilelere başvurdu. Korku ve kargaşa yaratmak için hapishanelerden mahkûmları saldılar. Sivil kıyafet giymiş polisler Mübarek yanlısı göstericilermiş gibi hareket ederek Tahrir Meydanı'ndaki göstericilere saldırdılar. Başkanın adamları iyice azıtıp demokrasi isteyen eylemcilerin üzerine at ve deve sırtında hücum ettiler. Gösteriler sırasında sekiz yüzden fazla kişi öldü ve binlerce kişi yaralandı. Aralarında Google çalışanı Vael Gnonim'in de bulunduğu çok daha fazla sayıda kişi tutuklanıp yargılanmadan hapsedildi. Ama Mübarek rejimi her ne yaptıysa işe yaramadı ve göstericilerin sayısı artmaya devam etti. Hepsinden önemlisi Mısır ordusu hükümeti desteklemeyi reddedip göstericilerin taleplerinin meşru olduğunu ilan etti.

Kendinden önceki Bin Ali gibi Hüsnü Mübarek de ordu desteği olmadan konumunun sallantıda olduğunu anladı. 11 Şubat'ta Mısır Devlet Başkanı'nın görevden çekileceğini açıklaması Tahrir Meydanı'nda sevinç gösteriyle kutlandı. Silahlı Kuvvetler Yüce Konseyi ülkenin kontrolünü ele alıp meclisi kapattı ve demokratik bir hükümete geçişe öncülük etmeye başladı. Ama Mübarek'in devrilmesinin 2011 Mısır Devrimi'nin sadece ilk adımı olduğu görülecekti.

Mısır hükümetinin devrilmesi, 1979'da İran'da İslam Devrimi'yle Şah rejiminin yıkılmasından sonraki en önemli hadiseydi. Mısır, Arap dünyasının en kalabalık ülkesiydi ve siyasi bakımdan bölgenin ağır sıkletiydi. Yaklaşık otuz yıldır iktidarda olan Hüsnü Mübarek'in dediğine kimse itiraz edemezdi. Onun devrilmesi Arap Devrimi'nin Tunus ve Mısır'la sınırlı kalmayıp tüm Arap dünyasına tesir edeceğinin de alametiydi.

Tunus ve Mısır devrimlerinin akabinde Arap dünyasında modern çağda misli görülmemiş bir siyasi dönüşüm başladı. Göstericilerin cesaretleri ve yerinden edilmesi imkânsız zannedilen diktatörleri kısa sürede alaşağı etmeleri Orta Doğu'daki tüm Arap halklarını hareketlendirdi. Bu hareketlerden siyasi özgürlük, insan hakları ve saygı talepleri doğrultusunda şekillenmiş yeni bir Arap kimliği bilinci ortaya çıktı. Arap dünyasının bir yerinde olan bir şey başkalarından çok herhangi bir yerdeki diğer Arapları etkilerdi. Tunus ve Mısır devrimindeki aynı sloganları kullanan eylemciler sosyal medyada ya da sokaklarda haklarını talep ettiler – Libya, Yemen, Bahreyn ve Suriye'de.

Libya ayaklanması komşusu Tunus ve Mısır'dan çok farklı bir yol takip etti. Libyalılar merkezî bir meydanı işgal etmek yerine kimi şehirlerin tamamını hükümetin elinden alarak ülkenin doğu yarısını ele geçirdiler. Ordu, asiler ve hükümet yanlıları olarak bölündüğünden Libya çatışması nispeten iç savaşı andıran bir hal aldı. Ayrıca BM'nin ülke üzerinde uçuşa yasak bölge ilan etmesi ve NATO'nun rejim değişikliği için doğrudan müdahale etmesiyle Kaddafi'nin devrilmesinde uluslararası topluluğun da büyük payı oldu.

15 Şubat'ta ülkenin doğusundaki Bingazi şehrindeki göstericilere güvenlik güçleri müdahale ederek pek çok kişiyi dövüp yaraladı. Mısır Devrimi'nin ayak izlerini takip eden eylemciler 17 Şubat'ı "öfke günü" ilan ettiler ve protestolar tüm ülkeye yayılıp başkent Trablus'a kadar ulaştı. Öfkeli kalabalık hükümet binalarını ve polis karakollarını ateşe

verdi. Güvenlik güçleri göstericilere ateş açtılar. Durum hızla devletin kontrolünden çıkmaya başladı.

Kaddafi rejiminin muhalifleri Libya'nın ikinci büyük şehri Bingazi'yi üs haline getirdi ve 27 Şubat'ta orada bir Geçici Millî Meclis kurdu. Ülkenin doğusundaki ordu mensupları ve güvenlik güçleri devlete isyan ettiler ve kendi kendini "Kardeş Lider" ilan etmiş ve kırk yıldır iktidarda olan Kaddafi'ye karşı mücadele eden asilere katıldılar.

İsyanın ilk günlerinde asiler hâkim durumdaydı. Bingazi ve doğudaki sahil şehirlerinde Libya'nın devrim öncesi kırmızı, siyah ve yeşil şekilli ve ay yıldızlı bayrağının altında konumlarını güçlendirdiler. Asi askerler şevkleriyle disiplin ve eğitimleri ters orantılı olan binlerce sivil gönüllü tarafından takviye edildiler. Ağır makineli tüfeklerle teçhiz edilmiş kamyonetleri sürdüler, Bingazi şehrinden ilerleyip aralarında Brega ve Ras Lanuf gibi rafineri limanlarının da bulunduğu kıyıdaki önemli yerleri ele geçirdiler. Şubat sonunda asiler Doğu Bingazi'nin sahil şeridinin tamamını ve Trablus yakınlarındaki Misurata gibi önemli şehirleri ele geçirmişlerdi. Bingazi sokaklarında meydan okuyan afişler asıldı. "Yabancı müdahalesi istemiyoruz," dediler siyah çerçeveli kocaman kırmızı harflerle. "Libya halkı kendi başına başarabilir." Kaddafi'nin akıbeti de Bin Ali ve Mübarek'le aynı olacakmış gibi görünüyordu.

Libya diktatörü artan tehdidi korkuyla değil de öfkeyle karşıladı. Başkent Trablus'taki tüm muhalefeti güç kullanarak sindirdi. Rejimin Trablus'un merkezindeki Yeşil Meydan'da düzenlediği Kaddafi yanlısı gösterilerde binlerce Libyalı, Kardeş Lider'e ve onun asilere karşı yürüttüğü mücadeleye olan desteklerini dile getirdiler. Ordunun en eğitimli ve en iyi teçhiz edilmiş birimleri hâlâ Kaddafi'ye sadıktı. Kaddafi, 22 Şubat'ta uzun ve başı sonu belirsiz bir konuşma yapıp asilerin "sıçan ve hamamböceği" olduklarını ve onları "sokak sokak, ev ev, oda oda" arayıp bulacağını söyledi. Kaddafi'nin karşı devrimi de böylece başlamış oldu.

Martın ilk haftalarında hükümet kuvvetleri birkaç kez asilerle karşı karşıya gelip onları her seferinde dağıttılar. Kaddafi birlikleri asilerin kalesi Bingazi'ye yaklaşırken dünya kamuoyu bir katliamın yaşanmasından korkmaya başladı. Şubat ayındaki mağrur duruşlarından eser kalmayan asiler açıkça diğer devletlerin müdahil olmasını istediler. 12 Mart'ta Arap birliği toplanarak Birleşmiş Milletler'den, asi şehirleri hava taarruzlarından korumak için, Libya üzerinde uçuşa yasak bölge

ilan etmesini istedi. Arap Birliği'nin talebini esas alan BM Güvenlik Konseyi 17 Mart'ta Tezkere 1973'ü kabul ederek tüm Libya üzerinde uçuşa yasak bölge ilan edip Libyalı sivillerin korunması için "gereken tüm tedbirlerin alınması" için yetki verdi.

BM tezkeresiyle Libya Devrimi uluslararası bir hal aldı. Hiç beklemeden Fransa, İngiltere ve Birleşik Devletler'in ağırlıkta olduğu NATO öncülüğündeki müdahale kuvveti füze ve hava saldırılarıyla kilit hedefleri vurmaya başladı. Kaddafi'nin askerleri, Ürdün, Katar ve BAE uçaklarının da katıldığı, NATO uçaklarının saldırıları yüzünden Bingazi'den geri çekilmek zorunda kaldı. Binlerce NATO sortisine rağmen 2011 ilkbaharı ve yazında Kaddafi'nin yönetimi bırakmaya niyeti olduğuna dair bir emare görülmedi.

Ama 20 Ağustos'taki büyük asi saldırısı gidişatı değiştirdi ve Trablus'daki Kaddafi'nin savunması çöktü. 23 Ağustos'a kadar Kaddafi ve oğulları şehirden kaçarken muhalifleri de zafer şenlikleri yapmaya başladılar. Geçici konsey dünya ülkeleri tarafından Libya'nın asıl hükümeti olarak kabul edildi ve en kısa zamanda anayasal bir hükümete geçiş yapılacağına söz verdi. Libyalılar, Trablus'un kurtuluşunu havai fişekler atarak kutladılar.

Ama Kaddafi ve oğulları dışarıda bir yerlerde olduğu müddetçe devrim tamamlanmış sayılmazdı. Kaddafi'ye sadık olanlar onun memleketi Sirte ve rejim yanlılarının kalesi Beni Velid'de Geçici Konsey askerlerine karşı savaşmaya devam ettiler. Uzun bir kuşatmadan sonra 20 Ekim 2011'de Sirte Geçici Konsey güçlerinin eline geçti. Sirte'nin düşmesinden sonra Muammer Kaddafi ve oğlu Mutassım yakalandı ve asiler ikisini de linç edip öldürdüler. Kaddafi'nin öldürülüşüne dair görüntüler internette yayınlandı ve cesedi, aylarca hükümet kuşatmasına maruz kalmış olan, Mısrata şehrinde halka teşhir edilerek insanların onun öldüğünden emin olmaları sağlandı – çatışmalarda yirmi beş binden fazla kişi hayatını kaybetmişti. Kaddafi'nin oğlu ve vârisi Saif el-İslam'ın 21 Kasım'da yakalanmasıyla da Kaddafi rejimine son nokta konmuş oldu. 2011 sonunda Libya Geçici Konseyi Kaddafi'nin iflas eden hükümetinin enkazı üzerine ehil bir idare kurabilme konusunda çok zorlandılar.

Kaddafi öldükten bir ay sonra, 23 Kasım'da, Yemen Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih, otuz yıllık iktidarın ardından, devrilen dördüncü Arap otokrat oldu.

Yemen Devrimi daha baştan çıkmaza girmeye mahkûm gibi görünüyordu. Ülke içten geçmişteki Kuzey ve Güney Yemen sınırlarına göre bölünmüştü ve el-Kaide'nin Arap yarımadasındaki daha etkin ve Suudi Arabistan'daki Şii Husi topluluğuna savaş açmış olan bir koluna da ev sahipliği yapıyordu. Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih 1978-1990 arası Kuzey Yemen'i yönetmişti ve 1990'da da Birleşik Yemen'in yöneticisi olmuştu. Salih, Arap otokrat uygulamalarına sadık kalarak oğlu Ahmet'i yerine geçirmek için hazırlıklara koyuldu. Arap dünyasının sosyal imkânlar açısından en geri ülkesi olan Yemen'de halk Salih'in yerine oğlu geçerse aynı kötü yönetimin kaldığı yerden devam edeceğinin farkına vardı. 2011 Arap devrimlerinin sloganlarını kullanan Yemenliler başlarındaki rejimden kurtulmaya karar verdiler.

Tunus ve Mısır'daki hareketlerden ilham alan halk Sana, Aden ve Taiz şehirlerinde Şubat 2011'de büyük gösteriler düzenlediler. Demokrasi isteyen eylemciler Sana Üniversitesi'nde Tahrir Meydanı'ndakine benzer bir çadır şehir kurdular. Önemli askerî liderler ve aşiret liderlerinin de muhalefet saflarında yer almaya başlamasıyla devlet başkanının konumu iyiden iyiye zayıflamaya başladı. Yemen'de barışçı şekilde başlayan gösteriler de çok geçmeden kana bulandı. 18 Mart'ta devlet başkanına sadık birlikler göstericilere ateş açıp elli silahsız sivili öldürdü. Devlet başkanının destekçilerinden çoğu makamlarını terk ederek direnişçilere katıldılar. Yemen ordusuna bağlı bir birliğin tümü taraf değiştirip göstericilerin safına geçti. Ali Abdullah Salih'in yalnızlığı uluslararası topluluğun kendisinden görevi bırakmasını istemesiyle daha da arttı.

Haziranda başkanlık tesisleri içindeki camide patlayan bir bomba devlet başkanını ağır yaralayıp maiyetinden beş kişiyi öldürdü. Tedavi için Suudi Arabistan'a gönderildi ve muhalifleri oraya sığınıp bir daha dönmeyeceğini düşündüler. Ama Ali Abdullah Salih üç ayın ardından ayağa kalkar kalkmaz, Suudi ev sahiplerinin elinden kaçıp Yemen'e geri döndü. Devlet Başkanı Salih'in Sana'ya Eylül 2011'de geri dönüşü ülkeyi tekrar karıştırdı.

On aylık siyasi istikrarsızlığın ardından Ali Abdullah Salih nihayet Körfez İşbirliği Konseyi'nin aracılığı ve Birleşik Devletler ile Avrupa ülkelerinin desteğiyle bir anlaşma imzalayıp idam edilmeyeceği konusunda teminat verilmesi karşılığında görevden çekilmeyi kabul etti. Salih 23 Kasım'da idareyi Başkan Yardımcısı Abid Rabbo Mansur el-Hadi'ye

devretti. Ama sonuçta rejim göstericilerin dilediği şekilde değişmedi. Salih'in çekilmesinin ardından Yemen siyasi seçkinleri arasında baş gösteren hizipçiliğin çözülmesi yönünde de hiçbir şey yapılmadı. Eylemciler Ali Abdullah Salih'in göstericilerin –iki bin civarında– öldürülmesinden sorumlu tutulmasını istediler ve dokunulmazlığı hak etmediğini savundular. Salih çekildiğinde Yemen'de pek sevinen olmadı çünkü Yemen halkı rejimin değiştiğine ikna olmamıştı.

2011'deki tüm Arap devrimleri otokratik rejimleri yıkmayı başaramadı. Bahreyn'deki göstericiler, diğer Körfez ülkelerinden de destek alan Bahreynli yetkililer tarafından sindirildi ve Suriye'deki Esad rejimi de artan muhalefete karşı rejimi korumak için elindeki her imkânı kullanmaya ne kadar kararlı olduğunu gösterdi.

Mısır'da Hüsnü Mübarek'in devrilmesinin hemen ardından demokrasi isteyen eylemciler Bahreyn'in başkenti Manama'da 14 Şubat'ta büyük bir gösteri düzenlemek için hazırlıklara koyuldular. Tarihi tesadüfen seçilmemişti ve Millî Eylem Planı olarak bilinen anayasal reformları başlatan halkoylamasının onuncu yıldönümüne denk geliyordu. 2001 halkoylaması Basra Körfezi'ndeki ada devleti için nadir bir millî mutabakat örneğiydi ve Şii çoğunluk ülkelerini bir anayasal monarşiye (meşrutiyet) çevirebilmek için Sünni azınlıkla işbirliği yapmıştı. Reform hareketinin hızı kesildi ve siyasi muhalefet Şii Bahreynlilere karşı ayrımcılık olarak gördükleri bazı kararları eleştirmeye başladılar. Ayrıca hükümetteki usulsüzlüklerden de şikâyet ettiler. 14 Şubat'ta Bahreynli gençlerin Manama'daki İnci Meydanı'nda toplanmasına neden olan gelişmeler bunlardı.

Mısırlı göstericilerin yolundan giden Bahreynli gençler İnci Meydanı'nı işgal için çadırlar kurdular. Kadın erkek, genç yaşlı Tunus ve Mısır'daki sloganları tekrarlardı ve henüz tatmaya başladıkları hürriyetin keyfini çıkardılar. Altmış bir yaşındaki Kral Hamad bin İsa el-Halife (saltanatı 1999-) 17 Şubat'ta, göstericileri meydandan sürme niyetiyle, güç kullanarak karşılık verdi. Operasyonda beş sivil öldü ve iki yüzden fazlası yaralandı. İki gün sonra güvenlik kuvvetleri İnci Meydanı'ndan çekildiğinde meydan talep listesine başka şeyler de ekleyen öfkeli protestocular tarafından tekrar doldu: Kral Hamad'ın ve Arap dünyasındaki en uzun süredir başta kalan seçilmemiş başbakan amcası Prens Halife bin Selman el-Halife'nin çekilmesi – 1971 tarihinden beri görevdeydi.

Hükümet ve protestocular arasındaki bekleyiş dört hafta sürdü. Kral, muhaliflerine tavizler önerdi. Öldürülenler için bir günlük yas ilan etti. Siyasi tutukluların salıverilmesini emretti. Hatta bazı bakanları görevden aldı. Ama kral ne kadar taviz verse de protestocuları ikna etmeyi başaramadı. Mart ortalarına gelindiğinde harekette herhangi bir geri adım atma belirtisi yoktu. Krallığın devrilmesi talepleri artmaya başladı.

Süregelen istikrarsızlık muhafazakâr krallıkların devrim rüzgârına direnmeye niyetli olduğu diğer Körfez ülkelerini huzursuz etmeye başladı. Üstelik tamamı olmasa da göstericilerin çoğunun Şii Bahreynli olması çoğu Körfez ülkesini bu ayaklanmada İran'ın parmağı olduğunu düşünmeye yöneltti. 14 Mart'ta müşterek bir Suudi-BAE müdahale gücü İnci Meydanı'nda patlamaya hazır bekleyen devrimi söndürmede hükümete yardımcı olmak için Bahreyn'e girdi. Bu sefer güvenlik güçleri sadece çadırları yıkmakla kalmadılar aynı zamanda meydanın ortasındaki İnci Anıtı'nı da tahrip ettiler. Kral Hamad olağanüstü durum ilan etti. Göstericilerle birlikte yaralılara yardım eden doktor ve hemşireler de tutuklandı. Bahreyn ayaklanmasında toplamda kırktan fazla kişi öldü ve Arap Baharı ilk yenilgisini yaşadı.

Kral Hamad uluslararası baskılar sonucunda gösterileri ve hükümetin karşı politikalarını incelemek için bağımsız bir heyet kurulmasını kabul etti. Mısırlı-Amerikalı hukuk profesörü olan Şerif Bassiuni'nin başkanlığındaki heyet ülkeyi benzeri görülmemiş bir titizlikle teftiş etti. Kasım 2011'de yayınlanan beş yüz sayfalık detaylı raporlarında işkence, adalet sisteminin kötüye kullanılması, kamu görevlilerine karşı keyfi uygulamalar ve Bahreyn Şii çoğunluğu üyelerine karşı hoşgörüsüzlük örneklerine yer verdiler. Kısacası devlet baskısının açık bir tarifiydi. Kral Hamad bir yandan, İran'ı ülkesinde "mezhepçiliği" kışkırtmakla suçlarken diğer yandan da görevini suiistimal edenleri cezalandıracağına, reformları uygulayacağına ve Şubat ve Mart 2011'deki halkı bölen olayların ardından tekrar uzlaşma zeminini tesis etmeye çaba sarf edeceğine söz verdi. Kralın yapmaya kalkışacağı hangi reformların Sünni azınlık ve Şii çoğunluk tarafından kabul göreceği meçhuldür. 2011 sonuna gelindiğinde Bahreyn ülke halkını ikiye bölen sorunlu yılın ardından hiç de istikrara kavuşmuş sayılmazdı.

2011'de halk ayaklanmasıyla karşı kaşıya kalan bir Arap ülkesi de Suriye'ydi. Facebook eylemcileri ilk olarak Şam'da gösteri yapılması için

halkı seferber etmeye kalkıştıklarında güvenlik kuvvetleri göstericilere kıyasla o kadar kalabalıktı ki göstericiler bir şey talep etmeye cesaret edemediler. Üstelik 2000'de merhum babası Hafız Esad'ın yerine geçen Devlet Başkanı Beşar Esad diğer Arap otokratlardan farklı olarak bir ölçüde meşruiyet ve halkın desteğine sahipti. On bir yıldır iktidarda olduğundan nispeten yeni sayılırdı ve hâlâ bir reformcu olarak görülüyordu – ama bunu hak edecek bir şey yapmamıştı. Bu intiba, rejimin 2011 ilkbaharında Suriye-Ürdün sınırındaki bir kasaba olan Deraa'da bir grup genci tutuklayıp onlara işkence etmesiyle dağılıp gitti.

Mart ayında bir grup asi genç Dera'da bir duvara Arap Devrimi sloganları yazdı. "Halk Rejimin Değişmesini İstiyor," yazdılar. Arap dünyasındaki gelişmeler yüzünden zaten telaşta olan rejim en ufak bir itaatsizliğe bile tahammül gösterecek havada değildi. Gizli polis duvar yazıları nedeniyle yaşları on ve on beş arasında değişen on beş genci tutukladı. Gençler Dera'nın önde gelen ailelerinin çocuklarıydı ve aşiretleri kısa sürede toplanıp valiliğe yürüyerek çocukların serbest bırakılmasını istediler. Güvenlik görevlileri önce tazyikli su ve göz yaşartıcı gaz kullandı, ardından da ateş açıp bazılarını yaraladı. Daha sonraki gösterilerde üç kişi öldü.

Yetkililerin acılı ailelere davranışları ortamı daha da alevlendirdi. Dera emniyet amirinin Devlet Başkanı Beşar Esad'ın kuzeni olması rejimin bir bütün olarak bu kötü davranışlardan sorumlu tutulmasına neden oldu. Dera'daki kalabalık iktidardaki Baas Partisi'nin merkezini yaktı ve özgürlük ve 1963 tarihli halkın siyasi ve insani haklarını kısıtlayan Acil Durum Kanunu'nu kaldırılmasını istediler. Suriye'nin ekonomik durumu kötü olan diğer küçük şehirlerinde yaşayanlar da Dera'da olup biteni yakından takip ediyorlardı. Dera'nın rejime yönelik şikayetlerine onların da ortak olmaları Suriye'yi de ihtilaller yaşanan Arap devletleri kervanının bir üyesi haline getirdi.

Bin Ali ve Mübarek'in halk tarafından nasıl devrildiğini aklından çıkarmayan Devlet Başkanı Beşar Esad gerginliği azaltmak için Dera'ya üst düzey bir heyet gönderse de faydası olmadı. Yetkililer göstericilere ateş açanları adalete teslim edip tutuklanan on beş genci de salıvermeye söz verdiler. Eve dönen çocukların üzerinde işkence izleri vardı ve bazılarının tırnakları sökülmüştü. İşkence görmüş çocukların serbest bırakılması ortamı yatıştıracağına daha da karıştırdı. Şehir halkı Suriye

tarihinde görülmemiş şekilde büyük gruplar halinde başkaldırıp Esad rejimini simgeleyen ne varsa yerle bir etti. Ordu artan bir şiddetle cevap verip şehrin merkezindeki protestocuların üs olarak kullandığı camiye saldırıp beş kişiyi öldürdü. Ölülerin defnedilmesi için gelenlerle birlikte göstericilerin sayısı daha da arttı. Sadece martın son haftasında Dera'da elli beş kişi öldürüldü.

Suriye isyanının başından beri ordunun büyük bölümü rejime sadık kaldı ve vatandaşlara ateş açmakta bir mahzur görmediğini de gösterdi. 2011 sonuna gelindiğinde BM ölü sayısının, ki çok iyimser bir tahmindir, beş binin üzerinde olduğunu açıkladı. Hükümet kendisine karşı çıkmaya cüret eden vatandaşlarından on altı binini tutuklayıp onlara işkence yaptı. Protesto gösterileri tüm ülkeye yayılırken hükümet de şehirleri kuşatarak karşılık verdi. Ama hükümetin her hamlesiyle rejimin değişmesini isteyenlerin sayısı daha da arttı.

2011 sonunda diplomatlar, analizciler, Suriye rejiminin devrileceğini öngördüler ama hiç kimse bunun ne kadar zamanda olacağına dair fikir öne süremedi. Suriye'de ne Tahrir Meydanı vardı ne de Suriyeliler Libyalıların yaptığı gibi ülkelerinin bir bölümünü rejimin elinden kurtarabilmişlerdi. Kendi ülkesinde artan bir baskı altında olan Suriye direnişinin liderleri komşu ülke Türkiye'ye sığındı. Temmuz 2011'de bir grup askerî firari rejime karşı silahlı mücadeleyi sürdürmek için Özgür Suriye Ordusu'nu kurdu ve ağustosta bir grup sürgün isyanı yönetmek için Suriye Millî Konseyi'ni teşkil ettiler. Esad rejimi benzeri görülmemiş bir dâhilî muhalefet ve haricî tecritle karşı karşıya kalsa da Suriye ordusunun çoğunluğu rejime sadık kaldığı müddetçe varlığını devam ettirecekmiş gibi görünmektedir.

Bu altı kısmi ya da tamamlanmış devrim –Tunus, Mısır, Libya, Yemen, Bahreyn ve Suriye– Arap Uyanışı'nın en büyük başarılarını temsil etmiş ve bölgenin siyasi haritasını tümüyle yeni baştan çizmişti. *Araplar* kitabını 2009'da bitirdiğim zaman şunları yazmıştım: "Arap halkı insan hakları ve kendilerine refah ve emniyet sağlayacak sorumluluk sahibi hükümetlere sahip olmak istiyorsa inisiyatifi ele almak zorundadır." İşte yaptıkları da aynen budur. İnsan hakları ve siyasi özgürlük sahibi olma isteğiyle başlarındaki hükümetlere karşı gelme cesaretini gösteren Arap dünyasındaki insanlar tek hamlede Arap halkının, ya da genel olarak Müslümanların, demokratik değerlere göre yaşamasının mümkün

olmadığı efsanesini tarihe gömmüşlerdir. Tunus ve Mısır vatandaşları devrimlerinin somut faydalarını görebilmek adına 2011 sonunda yeni meclisler seçmek için yüksek katılım oranlarıyla sandık başına gitmişlerdi.

Kitabın girişinde şunu iddia etmiştim: "Günümüzde Arap dünyasında yapılacak özgür ve adil bir seçimi İslamcılar kolayca kazanacaktır." Tunus ve Mısır'da 2011 sonunda halk sandık başına gittiğinde de kazananlar ezici bir çoğunlukla İslamcı partiler oldular. Tunus'ta Nahda Partisi yüzde kırk bir oyla kazanırken Mısır'da Müslüman Kardeşler, Mısır'ın üç kademeli seçim sisteminde ilk iki kademede yüzde kırk oy aldı (son kademe oylama Ocak 2012'de yapıldı) ve daha muhafazakâr olan Selefi İslamcı Nur Partisi de yüzde yirmi beş oyla ikinci oldu. Bu sonuçlar 2011 devrimlerine önderlik etmiş pek çok seküler parti kurucusunun şevkini kırdı ve demokrasi hareketlerinin Arap dünyasında İran'a benzer İslam cumhuriyetlerinin kurulmasına yol açabileceğini gören Batılıları da endişelendirdi.

Batılıların endişeleri yersiz değildi. İslamcıların seçim zaferleri dinî bir coşkudan çok siyasi bir gerçeği yansıtıyordu. Bölgedeki İslamcı partiler iyi örgütlenmişti ve bir partinin başarılı olabilmesi için şart olan iyi bir para toplama sistemine de sahiptiler. İnsanlara sosyal imkânlar, yiyecek yardımı, eğitim gibi yardımlar sağlayarak halkın gönlünü kazandılar. Ayrıca Tunus ve Mısır'da henüz devrilmiş olan otokratik ve görevini kötüye kullanan hükümetlere de en başından beri karşı oldukları için inkâr edilemez bir itibara ve tutarlılığa sahiptiler. Çoğu Tunuslu ve Mısırlı İslamcılara oy vermelerinin nedeninin dini inançtan değil de dürüst ve güvenilir bir hükümet seçme isteğinden kaynaklandığını söylemişti.

Arap dünyasındaki demokrasilerin önünde üç büyük engel durmaktadır. İlki Tunus ve Mısır'daki yeni İslamcı hükümetlerin yapısıdır. Bu noktada ilk işaretler umut vericidir. Tunus'ta seçimi kazanan Nahda, iki seküler partiyle geniş tabanlı bir koalisyon yapmayı tercih etmiştir. Benzer şekilde Mısır'da Müslüman Kardeşler'in Özgürlük ve Adalet Partisi, Selefi Nur Partisi'yle İslamcı bir hükümet kurmak yerine bir liberal Özgür Mısır koalisyonu kurmayı tercih ettiğini açıklamıştır. Geniş tabanlı millî birlik hükümetleri devrim sonrası dönemde istikrarı korumak için önemlidir ve Mısır ve Tunus'a gitmeye korkan turistlere güven verip onları tekrar çekerek ülkelerinin sarsıntıda olan ekonomilerini toparlamalarına yardımcı olmuşlardı.

Arap dünyasında devrim sonrası hükümetlerin karşısındaki ikinci engel de yeni demokratik çağın gerçeklerini yansıtacak ve tüm vatandaşların –erkekler ve kadınlar, dinî ve etnik azınlıklar, seküler ve dindar vatandaşlar– desteğini alacak bir anayasanın yazılmasıdır. Tunuslu ve Mısırlıların, gücün yargı ve yürütme arasında pay edilmesi ve bağımsız yargı ve özgür basının önemi gibi konularda, eski demokrasilerden alacakları çok ders vardı. Bölgede kurulan yeni hükümetlerdeki İslamcıların payı dikkate alındığında İslam'ın kanunlar, siyaset ve toplum üzerindeki etkisinin ne ölçüde olacağı meselesi de hararetli tartışmalara neden olmuştur. Tunus ve Mısır'da anayasayı yazmakla görevlendirilen kişilerin sorumluluğu çok ağırdı çünkü otokratik devletlerden kurtulup özgür yönetimler kurmak isteyen diğer Araplara da emsal teşkil edeceklerdi.

Yeni Arap çoğulculuğu çağındaki üçüncü ve nihai engel de ilerideki seçimlerde iktidardaki partiler kaybettikleri zaman neler yaşanacağıdır. Eğer tüm partiler anayasaya riayet ederlerse ve halkın seçim vasıtasıyla hükümet seçme ve değiştirme iradesine saygı duyarlarsa o zaman 2011 Devrimi tamamlanmış olacaktır. Bu kuralları çarpıtmaya yönelik her teşebbüs kaçınılmaz olarak halkın tepkisiyle karşılaşacaktır. Mısırlı göstericilerin 2011'de defalarca dedikleri gibi Tahrir Meydanı'na geri dönmesini bilirlerdi.

2011 yılı modern Arap tarihi için bir dönüm noktası oldu. 1950'lerdeki Arap ihtilallerinin ardından Orta Doğu'ya şekil veren altmış yıllık Arap diktatörlükleri böylece sona erdi. Değişimin hızı ülkeden ülkeye farklılık arz etse de 2011'den sonra hiçbir Arap devletinin siyasi reform baskısı ve hesap verme zorunluluğuna karşı bağışıklığı olmadığı görüldü.

Arap halkları –Tunus, Mısır, Libya, Yemen, Bahreyn, Suriye ve diğer bölgeler– başlarındaki diktatörlerden kurtulma azim ve cesaretlerinin bedelini de ağır ödediler. 2011'deki özgürlük mücadelelerinde en iyi tahminle otuz üç bin kişi öldü, çok daha fazlası yaralandı ve evi ile işini kaybetti. Ama her şeye rağmen 2011'de daha önce görülmemiş şekilde dünya kamuoyunun saygısını kazandılar. Ekimde otuz iki yaşında Yemenli bir insan hakları eylemcisi olan Tevekkül Karman, Yemen'de hem Arap Baharı'ndan önce hem de sonra kadın hakları, demokrasi ve barış için sarf ettiği gayretlerden dolayı, Nobel Barış Ödülü kazanan üç kadından biri oldu. Avrupa Birliği, Arap dünyasından beş eylemciye

aralık ayında Sakharov Ödülü verdi: Kendini yakarak özgürlük hareketini başlatan Tunuslu seyyar satıcı Muhammed Buazizi, Suriyeli avukat Rezzan Zeytuni ve karikatürcü Ali Ferzat, Mısırlı grev gözcüsü Esma Mahfuz, Libyalı asi Ahmed el-Zübeyir Ahmed el-Sanusi. Yıl sonunda *Time* dergisi "Gösterici"yi Yılın Kişisi seçti – dergi o yılın olayları içerisinde en çok etkisi olan bireyi seçmişti.

"Gösterici" 2011'de küresel bir olguydu ama onun asıl ilham kaynağı Arap Baharı'ydı. Cibuti, Luanda, Burkina Faso ve Swaziland'daki gösteriler de Arap dünyasında yaşananların bir sonucuydu. Çinli muhalifler de Araplardan ilham aldılar. İspanyol göstericiler Madrid'deki meydanı işgal edip oraya Tahrir adını verdiler. Göstericileri Araplardan ilham alan ülkeler kervanına İsrail, Hindistan ve Şili de katıldı. Birleşik Devletler'deki Wall Street'i İşgal Et hareketi, Londra'daki St. Paul Katedrali yakınındaki City of London arazisinin işgal edilmesi doğrudan Arap Baharı'nın sonucuydu. Wall Street'i İşgal Et hareketini örgütleyenlerden birisi şunları söylemişti: "Arap Baharı'nı örnek alın. Bir kamu alanını işgal edip tutabildiğiniz kadar elde tutun."[617] Beş asır başkalarının kurallarına göre yaşayan Araplar 2011'de, Samir Kassir'in 2004'te tarif ettiği gibi, "küresel satranç tahtasında sıradan bir piyondan başka bir şey olmamak" hissini söküp atmayı başardılar. Araplar devrimlerinin ilk yılını tamamlarken yirmi birinci yüzyılın hızla değişen dünyasında hem kendi ülkelerinde yepyeni özgürlüklerin hem de diğer ülkelerin gözünde hak ettikleri itibarın sahibi olarak yaşamaya devam edeceklerdir.

Sonuç

Arap dünyasında birçok kişi için üçüncü milenyumun ilk on beş yılı bir asır gibi geçmiştir. Geçmişte, dönüm noktaları insan ömründe bir kere gerçekleşirdi: 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun gelmesi ve Avrupa emperyalizmi altında modern devlet sisteminin başlangıcını belirleyen Birinci Dünya Savaşı, 1948'de hem Arap-İsrail çatışmasını hem de Orta Doğu'daki Soğuk Savaş'ı başlatan Filistin Savaşı ve 1991'de Soğuk Savaş'ın bitimiyle yeni bir Amerikan hegemonyası çağını başlatan birinci Körfez Savaşı.

Yirmi birinci yüzyıl şimdiden Orta Doğu'da iki tane dönüşüm anına tanık oldu: 2001'deki 11 Eylül saldırıları ve 2011'deki Arap Baharı devrimleri. Bu iki olay yirmi birinci yüzyıldaki Orta Doğu'yu belirlemiştir.

Biz hâlâ onların sonuçlarıyla yaşıyoruz. 2001 yılından bu yana geçen zamanı Arap tarihinin en acılı dönemi olarak tarif etmek mübalağa olmazdı.

11 Eylül 2011'de, dört yolcu uçağının kontrolünü eline geçiren on dokuz Arap terörist onları New York, Dünya Ticaret Merkezi'ne ve Pentagon'a uçurdu. Dördüncü uçak Pennsylvania'da bir araziye düştü. Amerikan toprağındaki en büyük saldırıda toplam üç bin sivil öldü. Amerikan hükümeti 11 Eylül saldırılarına teröre karşı bir savaş başlatarak karşılık verdi. Bu George W. Bush yönetiminin dış politikasına damgasını vurdu. Her ne kadar küresel bir tehdite karşı olduğu belirtilse de Amerikan güçleri Afganistan ve Irak'taki savaşlar ile İran ve Suriye'de rejimi değiştirmekle tehdit ederek Müslüman coğrafyaya odaklandı.

Tek kutuplu Amerika gücü döneminde, Bush yönetimi rakip güçlerin engeliyle karşılaşmadan ve Birleşmiş Milletler'i hiçe sayarak hareket etti. Dahası, Amerika'nın değişmez müttefiki İsrail, teröre karşı dünya çapında bir savaşın uzantısı olarak hem Filistin Yönetimi'yle hem de Lübnanlı Şii Hizbullah milisleriyle çatışmasını yeniden şekillendirmeyi başardı. Tel Aviv'in teröre karşı kendi savaşı olarak savunduğu İsrail'in komşularına orantısız saldırılarını Amerika görmezden geldi. Arap dünyasında teröre karşı savaşı, Orta Doğu'yu Amerika ve İsrail'in çıkarlarına göre yeniden şekillendirmek için bahane olarak görenlerin sayısı arttı.

Teröre karşı savaş Orta Doğu'yu Amerika'nın hiç düşünmediği şekilde biçimlendirdi. 2003'te Irak'ın işgali bölgenin en zalim diktatörlerinden biri olan Saddam Hüseyin'i devirerek hür ve adil seçimler yoluyla yeni bir hükümeti iktidara getirmeyi başardı. Ancak, Irak'taki nüfus dengesi göz önüne alındığında, demokrasi, Irak politikasına Osmanlı zamanlarından bu yana hâkim olan Sünni Arap elitlere karşı ülkenin Şii Müslüman çoğunluğuna (toplam nüfusun yüzde elli-altmışını oluşturuyorlar) yaradı.* Çoğunluğun idaresi, en güçlü Sünni Arap hükümetlerden biri olan

* Otuz üç milyonluk güçlü Irak nüfusuyla ilgili resmî rakamlar yok. 1987'deki son Irak nüfus sayımı toplam nüfusun yüzde kırk ikisini Şiilerin, yüzde otuz sekizini Sünni Arapların, geri kalanını da Kürtler ve daha küçük azınlıkların oluşturduğunu gösteriyordu. 2011'de CIA, Şiilerin nüfusun yüzde altmış–altmış beşine kadar çıktığını, Sünni Araplar ve Kürtler'in geri kalanını tamamladığını bildirirken, 2011 sonlarında Pew Araştırma Merkezi'nin yaptığı araştırmada Iraklı Müslümanların yüzde elli biri Şii oldukları bilgisini verdiler.

Irak'ı, Şii – hâkimiyetinde bir devlet haline getirdi ve ülkenin kuzey bölgelerindeki Kürt toplumunun ayrılıkçı emellerini cesaretlendirdi.

Amerikan işgali, Irak'ı sadece bölünme tehdidiyle karşı karşıya bırakmakla kalmayıp aynı zamanda bölgesel güç dengelerini de altüst etti. 1979'dan bu yana İran'ın İslam Devrimi'ni Orta Doğu'nun geri kalanına ihraç etme riskini taşıma konusunda Irak önemli rol oynamıştı. 1980-1988 arasında Irak, İran'la yenişemediği kanlı bir savaş sürdürmüştü ve o zamandan beri İslam Cumhuriyeti'yle düşman olarak kalmışlardır. Bu, İran'ın nüfuzunu, uzun yıllardan beri müttefiki olan Suriye (Alevi azınlık mensuplarının hâkim olduğu Suriye hükümeti, Saddam'ın Irak'ıyla düşmanlığından dolayı İran-Irak Savaşı'nda İran'ın tarafını tutmuştu) ve 1990 Taif Anlaşmaları'ndan bu yana Şii partileri Emel ve Hizbullah'ın siyasete hâkim olduğu Lübnan'a kadar genişletmiştir. Saddam sonrası Irak'ta Şii hâkimiyetinde bir hükümetin kurulması, komşu İran'a eski düşmanı üzerinde etkisini artırma ve müttefikleri Suriye ile Lübnan'a karadan bağlantı kurma fırsatı verdi. Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır liderliğindeki Sünni Arap ülkeleri bir "Şii Hilali" kurulduğundan endişeyle bahsettiler ve İran etkisini durdurmaya yemin ederken, Arap dünyasında Sünnilerin ve Şiilerin arasındaki karşıtlığı daha da derinleştirdiler.

Amerikalıların "Irak'ı Özgürleştirme Operasyonu" olduğunu ilan ettikleri Irak'ın işgali Arap toplumunun bütünü üzerine kara bulutlar örttü. Savaş, Arapların nefret ettikleri kendi diktatörlerini devirmekten ve istemedikleri halde yabancı güçlerin iç işlerine müdahale etmelerini önlemekten aciz olduklarını gösterdi. Araplar asla bu kadar kendi kaderlerini kontrol edemez hale gelmemişlerdi. Lübnanlı gazeteci Samir Kassir'in 2003 Irak işgali sonrasında belirttiği gibi: "Arap halkına bir güçsüzlük hissi musallat olmuştur... Oyun arka bahçenizde oynanıyor olduğunda bile küresel satranç tahtasında sıradan bir piyondan daha fazlası olmadığınız hissini bastıramama güçsüzlüğü."*

2008'de Barack Obama'nın seçilmesiyle Birleşik Devletler, Orta Doğu politikasında radikal değişikliklere gitti. Yeni başkan, 2008 ekonomik krizi sonrasında ve büyük durgunluk başlangıcında ülkede büyük zorluklarla karşı karşıya kaldı. Bunun da ötesinde Obama'nın Bush

* Samir Kassir, Arap Talihsizliği.

yönetiminin terörle savaşının Amerika'nın çıkarları açısından yararlı olduğuna inanmadığı açıktı. Başkan Obama, ABD askerlerini Irak ve Afganistan'dan çekeceğine, Filistin-İsrail çatışmasına adil bir çözüm arayacağına, Arap ve Müslüman dünyasıyla karşılıklı çıkar ve karşılıklı saygıya dayalı ilişkiler kuracağına söz verdi. Bush yönetiminin neo-con politikaları yüzünden soğumuş olan uluslararası toplum Obama'nın seçilmesini coşkuyla karşıladı. 2009'da Nobel Komitesi yeni seçilmiş başkanın değişiklik sözlerine dayanarak, kendisine herkesin gıptayla baktığı Barış Ödülü'nü verdi. Fakat Arap dünyası karar vermeden önce Obama'nın eylemlerinin söylemine uyup uymayacağını bekleyip görmeye karar verdi.

Obama Yönetimi'nin ilk döneminden Arap dünyasını umutlandıracak çok az şey çıktı. Başkan, terörle savaşta esir alınan Müslüman "düşman savaşçılar"ın kapatıldığı Küba'daki Guantanamo Körfezi cezaevini kapatacağı yolundaki seçim vaadini, güvenlik kaygısı yüzünden tutamadı. Terörle savaştan çekileceği sözüne karşın El Kaide'yle savaşmaya devam etti. Mayıs 2011'de Obama, Usame bin Ladin'in Pakistan'ın Abbotabat bölgesindeki gizli saklanma evinde öldürüldüğü komando baskınının emrini verdi. Eylül 2011'de ise bir Amerikan vatandaşı olan mücahit imam Enver el-Avlaki'yi öldürmek için insansız hava aracıyla Yemen'de düzenlenen saldırının emrini verdi. Afganistan ve Irak'taki ABD birliklerini geri çekme çabaları, her iki ülke hükümetlerinin karşı karşıya bulunduğu güvenlik riskleri yüzünden gecikti. Amerikan ordusu 2011 sonunda Irak'tan çekilmesini tamamlarken Obama yönetimi, Taliban isyancılara karşı Karzai hükümetini takviye etmek amacıyla Afganistan'daki asker sayısını 2010'da dört katına, yüz binin üzerine çıkarmıştı. Ama hâlâ iki ülkede de güvenlik durumu kötüye gidiyordu.

Başkan Obama, ne bölgesel barış çabalarında ne de Amerika'nın bölgedeki savaşlarını sona erdirmekte başarı gösterebildi. Filistinlilerle barış görüşmelerini devam ettirme temelinde İsrail'i Batı Şeria'da yerleşke inşaatlarını dondurma konusunda iş birliği yapmaya ikna edemedi. Obama'nın Başbakan Binyamin Netanyahu'ya bu yönde uyguladığı baskılar, artan derecede kısıtlayıcı bir işgal altında yaşayan Filistinlilerin durumunu iyileştiremediği gibi, İsrail Amerikan ilişkilerinin zedelenmesinden başka bir işe yaramadı. Bu süre boyunca İsrail hükümeti Filistin

topraklarında yerleşim yerleri kurulmasını teşvik ederek uygulanabilir iki devletli bir çözüm olanağını kopma noktasına getirdi.

Orta Doğu'nun önemli anlaşmazlıklarını çözme çabalarında hüsrana uğrayan Obama yönetimi giderek kendisini geri çekmeye başladı. Bölgenin derin sorunlarını çözmeyi başaramayan ABD artık Orta Doğu üzerinde tek kutuplu güç olmayı istemiyordu.

Sonra Tunus'ta Muhammed Buazizi'nin kendini yakma olayı ve Orta Doğu ile Kuzey Afrika boyunca, Arap Baharı olarak bilinen devrim patlamaları yaşandı. Birden, Arap meselelerinde Batı önemsiz gibi görünmeye başladı. Tunus, Mısır, Libya, Bahreyn, Yemen ve Suriye'deki ayaklanmalarla, sıradan Arap vatandaşları kendi siyasi hayatlarının kontrolünü ellerine aldı. Artık "küresel satranç tahtasındaki sıradan piyonlar" değildiler. Araplar yıllardır iktidarda olan otokratik liderlerine karşı ayaklandılar ve çoğunda çok az ya da hiç dış müdahale olmadan onları devirdiler.

Aslında Birleşik Devletler ve Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki hızla birbirini takip eden devrimlere nasıl tepki vereceğini bilmiyordu. Görünüşe göre Arap Baharı, Batı'nın daha fazla demokrasi çağrılarıyla örtüşüyordu. Protestocuların talepleri Arap dünyasını vatandaşlık hakları ve mesuliyet sahibi hükümetler gibi liberal değerlerle buluşturuyordu. Bununla birlikte devrimler, güvenlik ve istihbarat paylaşımından ticaret ve yatırımlara varana kadar Batı çıkarlarını açıkça tehdit eden bir şekilde bölgesel düzeni sarsıyordu. Tunus'ta Bin Ali'nin, Mısır'da Mübarek'in devrilmesinin ardından bu hareketin nerede duracağı belli değildi. Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi petrol üreten stratejik ülkelere sirayet edecek olursa küresel ekonomiye etkisi ağır olacaktı.

Batı'nın siyaset belirleyicilerini bekleyen seçenekler belirsizlik yüklüydü. Devrimci hareketlere karşı Arap krallarını ve ömür boyu devlet başkanlarını destekleyebilirler ve halkın Batı'ya karşı öfkelenmesini sağlayabilirlerdi. Ya da eski müttefikleri küstürme ve bölgedeki stratejik ülkelerde Batı düşmanı güçlerin iktidara gelmesi riskine rağmen meseleleri gidişatına bırakırlardı. Ya da belli devrimlere müdahale ederek, sonucunu bölgesel düzeni ve Batı çıkarlarını korumak için kontrol etmeye çalışırlardı. Kuzey Afrika ve Orta Doğu boyunca farklı farklı ülkelerde halk ayaklanmalarının çıkmasıyla bu yaklaşımların hiçbirinin

tek başına tüm durumlara uygun olmadığı ortaya çıktı. Böylece Batı, Tunus ve Mısır'da meseleleri gidişatına bıraktı, Bahreyn ve Yemen'de Suudi Arabistan'ın başı çektiği müdahalelere gizli destek verdi, Libya ve Suriye'ye ise müdahale etmeyi tercih etti.

Batılı güçler kaçamak davranırken bölgesel güçler bu boşluğu doldurdu. Türkiye, İran ve Suudi Arabistan, kendilerini halk ayaklanmasının yayılmasından korumak ya da bölgesel düzeni kendi ulusal çıkarlarına göre biçimlendirmek için müdahale ettiler. Her biri, rakip ve birbirleriyle uyuşmayan bir İslami politikayı temsil ediyorlardı. Türkiye, Müslüman Kardeşler ve onların Arap Baharı'ndan yararlanmak için en önde hazır görünen bölgedeki uzantıları için rol modeldi. İran, Beşar Esad hükümetine destek vermek için Suriye'de aktif bir rol üstlendi ve bölgesel nüfuzunu yaymak amacıyla Bahreyn ile Yemen'deki Şiileri ayaklanmaya kışkırtmakla suçlandı. Suudi Arabistan hem İran'ı hem Müslüman Kardeşler'i kendi muhafazakâr İslami politik sistemlerine tehdit olarak görüyor ve her ikisinin de etkisini engellemek için elinden geleni yapıyordu. Türkiye, İran ve Suudi Arabistan arasındaki çekişmeler, karışıklık içindeki bir bölgenin istikrarını daha fazla bozuyordu.

Arap Baharı ayaklanmalarının yaşandığı ülkelerde halk ayaklanmaları, diktatörleri devirmekte, yeni ve istikrarlı siyasi düzen kurmaktan daha başarılı oldu. Otokratik rejimlerin devrilmesi, siyasi değişiklik talebiyle sokaklara dökülen milyonlarca idealist kadın ve erkeğin yerine silahlı adamlar tarafından doldurulan iktidar boşlukları yarattı. Bu ülkelerin çoğunda Arap Baharı, yeni bir vatandaşlık anlayışı ve hukukun üstünlüğünden ziyade bir dizi batmış devlet yarattı ve Orta Doğu'nun istikrarını bütünüyle bozdu.

Mısır'da devrim ilk önce Müslüman Kardeşler'i iktidara getirdi. Mısır'da en iyi organize olmuş siyasi güç olan Kardeşler, parlamento seçimlerini kazandı ve onların adayı Muhammed Mursi, 2012'nin Haziran ayında Mısır'ın ilk demokratik seçilmiş devlet başkanı oldu. Ancak Mursi ve taraftarları antiliberal bir anayasayı referandumla kabul ettirerek liberalleri dışladılar. Göreve geldikten sonraki bir yıl bitmeden Mursi, istifasını talep eden kitle gösterilerinin hedefi oldu.

Mısır ordusu olayları fırsat bilerek yönetime el koydu. Nasır zamanından beri ülkeyi bir praetorian cumhuriyeti* gibi yönetmiş olan Mısır Ordusu, Müslüman Kardeşler'in yükselen gücünü Mısır siyaseti ve ekonomisi üzerindeki kendi hâkimiyetlerine doğrudan bir tehdit olarak görüyordu. 2013 Temmuz ayında Mısır ordusu Mursi'ye karşı yükselen muhalefeti, başkanı devirmek için yetki olarak değerlendirdi. Devlet Başkanı Mursi ve bütün üst düzey danışmanlarının hapse atıldığı, Müslüman Kardeşler'in terörist örgüt olduğu gerekçesiyle yasaklandığı ve General Abdülfettah Sisi'nin askerî düzeni sağlamak için görevinden istifa ederek Mısır'ın altıncı devlet başkanı seçildiği bir karşı devrim başlamıştı. Sonuç, Hüsnü Mübarek'in devrilen rejiminden daha sert bir otokrasiydi.

Libya ve Yemen'de, diktatörlerin devrilmesi parçalanmaya ve iç savaşa yol açtı. Her iki ülkede kabile milisleri, bölgelerinde yönetimi ele geçirerek Libya'nın Trablus ve Yemen'in Sana şehirlerindeki yeni seçilmiş hükümetlerin otoritesine karşı çıktılar. Libya'da bu, Trablus'ta yönetime hâkim olan ve kendilerine Libya Şafağı adını veren İslami koalisyon ile doğudaki Tobruk kentinde faaliyet gösteren seçilmiş Libya parlamentosu olarak devletin bölünmesiyle sonuçlandı. Yemen'de, mensupları ülkenin kuzey sınırı bölgesinden Şii Müslümanlar olan Husi kabile milisleri, başkent Sana'yı ele geçirerek yeni devlet başkanı Abdurabbu Mansur el-Hadi'yi ülkenin güneyindeki liman şehri Aden'e, yurt içi sürgününe gönderdiler. 2015'in Mart ayında, Suudi Arabistan ve Arap ülkeleri koalisyonu Husileri Sana'dan atmak ve Devlet Başkanı Hadi'yi göreve geri getirmek için bir askerî harekât başlattılar. Suudiler, Husileri İran'ın Güney Arabistan'a kabul edilemez bir uzantısı olarak görüyordu ve onları iktidardan atmaya kararlıydılar.

Düzensizliğin en kötüsü Suriye'de ortaya çıktı. 2011'in Mart ayında Beşar Esad rejimine karşı barışçı halk gösterileri olarak başlayan şey hızla silahlı çatışmaya ve iç savaşa dönüştü. Hükümet göstericilerin üzerine askerleri sürünce muhalif asker ve subaylar firar ederek rejime karşı savaşan Özgür Suriye Ordusu'nu kurdular. Ancak ordunun büyük çoğunluğu hükümete sadık kaldı. Ordu, rejimi muhaliflere karşı silah

* Praetorian: Roma'yı imparatorluk haline getiren Augustus tarafından M.Ö. birinci yüzyılın sonunda kurulmuş, 1. Konstantin tarafından dördüncü yüzyılda merkezleri olan Castra Praetoria yıkılarak lağvedilmiş olan askerî sınıf. Buna benzer yönetimler için kullanılan terim. (ç. n.)

gücüyle aktif olarak korurken Suriye asla Tunus ve Mısır gibi olmayacaktı. Devrim Suriye'nin kasaba ve köylerine kadar yayılırken ve muhalefet üstünlük kazanırken hükümet kendini kurtarma çaresizliği içinde sadece halkına karşı şiddeti tırmandırdı.

Ölü sayısı Suriye'de sarsıcı biçimde arttı ve bir başka Arap Baharı devrimindekinin çok üzerine çıktı. Henüz 2011'in sonundayken Birleşmiş Milletler, Suriye'de beş bin kişinin öldürüldüğünü açıkladı. 2012 sonunda ölü sayısı kırk bini aştı. 2013'ün Aralık ayında ölü sayısı yüz yirmi beş bini geçti ve 2015 sonunda çeyrek milyona kadar ulaştı. Suriye ayaklanmasının başlangıcından beş yıl sonra, Suriye Siyasi Araştırmalar Merkezi, çatışmalarda ölenler ile savaşın neden olduğu açlık ve hastalıklardan ölenleri toplayarak, savaşçı ve sivil toplam ölü sayısının dört yüz yetmiş bini aştığını açıkladı. Yirmi iki milyon nüfusun yarısından fazlası çatışmalar yüzünden evlerini terk etmiş*, altı milyon altı yüz bin Suriyeli ülke içinde yer değiştirmiş, dört milyon üç yüz bin Suriyeli de komşu Ürdün, Lübnan, Türkiye ya da Avrupa Birliği'ne sığınmıştı.

Suriye İç Savaşı'nın vahşeti ve hükümetin muhalif milisler karşısında sürekli toprak kaybetmesi, korkunç bir ütopyanın gerçekleşmesi için ideal koşulları sağladı. 2013'ün Nisan ayında, Irak'taki "İslam Devleti" (Daeş), Suriye'deki el-Kaide unsurlarıyla birleşerek "Irak – Şam İslam Devleti" adlı uluslaraşırı hareketi kurdular. 2014 Ocak ayında Suriye'nin Rakka şehrini ele geçirerek orayı başkentleri yaptılar. Altı ay sonra Daeş, Musul'a girerek Irak'ın bu ikinci en büyük şehrini kendi kendilerine ilân ettikleri İslam devletine ilhak ettiler. Musul'daki Ulu Cami'de konuşma yapan Daeş lideri Ebu Bekir el Bağdadi, kendini bütün Müslümanların ruhani lideri, yani halife ilân etti.

Daeş, Amerikan işgali ve Şii çoğunluğun iktidara gelmesiyle hakları elinden alınmış hisseden dışlanmış Sünniler için bir toplanma noktası oldu. Hareket, Orta Doğu, Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya boyunca mücahitlere çağrıda bulundu. Amerikan terörle mücadele yetkilileri, Daeş'in 2016'da on sekiz farklı ülkede faaliyet gösterdiğini rapor etti. Batı, Daeş'in karşıtlarına uyguladığı vahşete korkuyla tepki gösterdi ve hareketi yok etmeye karar verdi. El Kaide karşıtı kampanyadan daha korkunç bir teröre karşı savaş başlıyordu.

---

* Ian Black, "Suriye Krizi Raporu Bulguları Nüfusun Yüzde 11,5'inin Öldüğünü ya da Yaralandığını Gösteriyor," The Guardian, 10 Şubat 2016.

Arap Baharı umutlarının siyasi geçiş dönemini atlatmayı başardığı tek yer, ilk kez halkın rejimi devirmeyi talep ettiği Tunus oldu. Bin Ali'nin devrilmesi, yeni bir anayasa, parlamento seçimleri, İslamcılar ile laikleri bir araya getiren bir koalisyon hükümeti ve görev süresi yasayla sınırlandırılan, demokratik yollarla seçilmiş bir devlet başkanıyla sonuçlanan bir reform hareketi başlattı. Buna rağmen Tunus bile Arap dünyasını 2011'den bu yana sarsan şiddet ve istikrarsızlıktan bir miktar payını aldı; başkentte ve deniz kıyısındaki tatil beldesi Susa'da turistlere karşı terör saldırıları düzenlendi. Kırılgan olmakla birlikte Tunus hâlâ bir bütün olarak Araplar için rol model olmayı sürdürüyor. Çünkü bir Arap ülkesi insan hakları ve sorumlu hükümete dayalı siyasi bir düzen kurmayı başarırsa, başkaları da bu örneği takip edebilir.

Yine de Arap dünyasının yurtta özgürlük ve dış müdahalelerden bağımsızlık için tarihi mücadelesini sürdürebilmesi için yapılacak daha çok şey var. Çatışmalar sona ermeli ve yıllar süren savaşta darmadağın olmuş kentler mültecilerin anavatanlarına dönebilmesi için yeniden inşa edilmelidir. Çatışma nedeniyle yerlerinden edilmiş bir nesil, Arap dünyasının yenilenmesine katkıda bulunmak için gereken eğitimi almak üzere okullarına geri dönmelidir. Ders kitaplarından, geçmiş çağlarda Arapların büyüklüğünü öğrenecekler ve yirmi birinci yüzyılda nasıl bir Arap dünyası olabileceği konusunda ilham alacaklar.

Teşekkürler

Arap dünyasının modern tarihini yazarken Oxford Üniversitesi'nin St. Antony's Koleji Orta Doğu Merkezi'nde fevkalade entelektüel bir topluluğun parçası olma ayrıcalığına sahip oldum.

Arap dünyasının en meşhur tarihçilerinden merhum Albert Hourani, Orta Doğu'nun modern tarihi konusunda Orta Doğu Merkezi'ni Avrupa'nın lider üniversite kurumu haline getiren yenilikçi bir âlimler grubu oluşturdu. Bu özgün cemiyette tanıştığım fahri profesör dostlarım, Mustafa Badawi, Derek Hopwood, Robert Mabro ve Roger Owen, 1991'den beri benim akıl hocalarım oldular. Orta Doğu hakkındaki derin bilgi dağarcıklarından yararlandım, bu kitabın argümanlarını onlarla tartıştım ve bölümlerin taslağını onlara okutarak yorum yapmalarını istedim. Bana bol bol cesaret verdiler ve yapıcı eleştirilerde bulundular.

Şu anki Orta Doğu Merkezi Cemiyeti, her açıdan Albert Hourani'nin özgün topluluğu olarak büyüsünü koruyor. Ahmed Al-Shahi, Walter Armbrust, Raffaella Del Sarto, Homa Katouzian, Celia Kerslake, Philip Robins ve Michael Willis gibi bu projeye her gün –sabahları Merkez'de kahve içip muhabbet ederken kâh okumam için kaynak önererek kâh bölüm taslaklarına yorum yaparak– katkıda bulunan cömert arkadaşlarım oldu. İsrail'in Araplarla problemli geçmişi üzerine uzmanlaşmış parlak zekâlı ve yenilikçi bir tarihçi olan Avi Shlaim'a hususi bir dostluk ve gönül borcum var. Avi her bölümü okudu ve benimle Kolej'de öğle yemeklerinde buluşarak bana en detaylı ve en yapıcı geri dönüşlerde bulundu. Onun bilge yorumları, kitabın her yerini etkiledi.

Orta Doğu Merkezi'nin arşiv görevlisi Debbie Usher'a, arşivin gizli belgeler ve tarihî fotoğraflarla dolu zengin arşivini araştırmam hususunda benden yardımlarını esirgemediği için teşekkür etmek istiyorum. Orta Doğu Merkezi kütüphanecisi Mastan Ebtehaj'a ve yöneticisi Julia Cook'a son derece minnettarım.

Oxford'daki modern Arap tarihi konulu derslerimde taslak halindeki kitabımdan faydalandım ve verdikleri geri bildirimler için akıllı öğrencilerime şükranlarımı sunuyorum. Reem Abou El Fadl, Nick Kardahji ve Nadia Oweidat'a kitap için araştırma yapmama yardımcı oldukları için teşekkür ederim.

Bu kitabı yazdığım yıllar boyunca, ailem, arkadaşlarım, hem uzman hem de uzman olmayan kişiler bölüm taslaklarını okuyup yorum yaparak bana faydalı oldular. Onların verdiği cesaret ve yaptıkları eleştiriler, kitabı bitirebilmemde onların sandığından daha fazla etkili oldu. Peter Airey, Tui Clark, Foulath Hadid'e –Irak tarihi konusundaki hocam Tim Kennedy, Dina Khoury, Joshua Landis, Ronald Nettler, Tom Orde, Thomas Philipp'e– Arap tarihini araştırmam konusunda bana ilk ilham veren Gabi Piterberg, Tarık Ramazan, erkek kardeşim Grant Rogan, Kevin Watkins ve mükemmel eşim Ngaire Woods'a teşekkür etmeyi kendime borç bilirim.

En kalıcı ve sadık okurum olan annem Margaret Rogan'a bilhassa teşekkür ederim. Orta Doğu konusunda hayatı boyunca çalışmış biri olan annem, annelik sevgisinin hatalarımı bulma konusunda onu kör etmesine izin vermeden, kitabın her bölümünü baştan sona okudu.

Kitabın ilk kez yayımlanmasından bu yana bir sürü okur öneri ve tashih notları yazıp gönderdi ve onların çoğu da bu baskıya katkıda bulundu. Ali Allawi, Sir Mark Allen, Mouzaffar H. Al Barazi, Seth Frantzman, Sir Ivor Lucas, Michel Lutfalla, Francis Robinson, Azzam Saad ve Richard Underland'e teşekkür etmek isterim.

Boulogne-Billancourt'taki Albert Khan Müzesi'nden Serge Fouchard'a, Albert Khan'ın yayımlanmaya müsait koleksiyonundaki sıra dışı ilk renkli fotoğrafların kopyalarını çıkardığı için borçlu sayılırım. Bridgeman Sanat Müzesi'nden Victoria Hogarth'a ve Harvard Güzel Sanatlar Kütüphanesi'nden Jeff Spurr'a kitabın resimleriyle ilgili yardımlarından ötürü son derece minnettarım.

Dâhi temsilcim Felicity Bryan olmasaydı bu kitap kesinlikle oluşamazdı. Felicity'ye arkadaşlarını temsil etmeme kuralını bozarak bana bir istisna yaptığı için bilhassa teşekkür ederim. New York'ta beni temsil etmeyi kabul eden ve beni New York'un yayın dünyasıyla unutulmaz bir şekilde tanıştıran George Lucas'a ilelebet borçlu kalacağım. Hep beraber bu kitap için en iyi yayınevini buldular.

Mizah anlayışı ve ferasetiyle benim asla tek başıma yazamayacağım kadar iyi bir kitap ortaya çıkmasını sağlayan Basic Books'taki editörüm Lara Heimert'e en içten şükranlarımı sunuyorum. Brandon Proia editörlük yeteneklerini paylaşarak kitap için en uygun resimleri bulmamıza yardımcı oldu. Kay Mariea ve Michelle Asakawa'nın kitabı yıldırım hızıyla kontrol edip düzeltmeleri destansıydı. Kitabı yazdığım süre boyunca Penguin'deki Simon Winder'ın derin bilgi dağarcığından ve esere yaptığı etkili katkılardan faydalandım.

Bu kitabın tüm yazım aşamasında gücüm ve ilham kaynağım ailem oldu. Böyle bir projeyi üstlenme çılgınlığını dengeleyen akıl sağlığını Ngaire'e, oğlumuz Richard'a ve kızımız Isabelle'e borçluyum. Teşekkür ederim.

Notlar

Birinci Bölüm

1 Hz. Muhammed'in vefatı, takipçilerinin Müslümanlara liderlik etmesi için Hz. Muhammed'in halefinin ya da halifesinin nasıl seçileceği konusunda anlaşmazlığa düşmelerine ve bu vesileyle İslam'daki "İlk Fitne"ye neden oldu. Bir grup Müslüman, vârisin Ehli Beyt'ten biri olması gerektiğini söyleyip, Hz. Muhammed'in hem kuzeni hem de damadı olarak ona en yakın akrabası olması hasebiyle Ali bin Ebu Talib'i aday gösterdiler. Bu hizip Arapçada *Shi'at 'Ali* olarak adlandırılır; "Ali'ye yandaş olan kişiler" anlamındaki bu terimden Şiilik ifadesi türemiştir. Fakat Müslümanların çoğu, sünneti ya da Hz. Muhammed'in davranışlarını ve inançlarını en iyi şekilde idame ettirebilecek en mütedeyyin kişinin halife seçilmesi gerektiğini savundular; bu kişilere de Sünni adı verildi. İslam tarihinin çoğunluğunda Sünniler, Türk ve Arap dünyasındaki müminlerin çoğunluğuna tekabül etmiştir; Şiilik ise Güney Arabistan, İran ve Güney Asya'da çeşitli şekillerde kök salmıştır.

2 Muhammad bin Ahmed bin Iyas (1448-1524), *Bada'i' al-zuhur fi waqa'i' al-duhur* [Dönemin en müthiş olaylarından], ilk defa 1893-1894'te Kahire'de yayımlandı. Osmanlı'nın Suriye ve Mısır fetihleri üzerine İngilizceye çevrilmiş bir pasaj bulunmakta: W. H. Salmon, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H.*

922 (A.D. 1516) (Londra: Royal Asiatic Society, 1921); ve tamamı Gaston Wiet tarafından tercüme edilen, *Journal d'un bourgeois du Caire: Chronique d'Ibn Iyâs*, 2. Cilt (Paris: S.E.V.P.E.N., 1960). Bu açıklama Salmon'un *An Account of the Ottoman Conquest* kitabında s.41-46'dan ve Wiet'in *Journal d'un bourgeois du Caire* kitabında s. 65-67'den alınmıştır.

3 Salmon, *An Account of the Ottoman Conquest,* s. 92-95; Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire,* s. 117-120.

4 Salmon, *An Account of the Ottoman Conquest,* s. 111-113; Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire,* s. 137-139.

5 Salmon, *An Account of the Ottoman Conquest,* s. 114-117; Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire,* s. 140-43.

6 Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire,* s. 171-172.

7 *A.g.e.* s. 187.

8 Dört Büyük Halife, Hazreti Muhammed'in ilk dört halefiydi – Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali– ve yedinci yüzyıldaki ilk İslam topluluğunu yönettiler. Onların peşinden 661-750 yılları arasında Şam'dan yöneten Emeviler halifeliği geldi.

9 Thomas Philipp ve Moshe Perlmann edisyonu, *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, 1. Cilt (Stuttgart: Franz Steiner, 1994), s. 33.

10 Salmon, *An Account of the Ottoman Conquest,* s. 46-49; Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire,* s. 69-72.

11 Şemsüddin Muhammed bin Ali bin Tolun'un vakayinamesi (1485-1546), "Background Information on the Turkish Governors of Greater Damascus," editörlüğü ve tercümesi Henri Laoust tarafından yapıldı, *Les Gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les premiers Ottomans* (658-1156/1260-1744) (Şam: Institut Français de Damas, 1952).

12 Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York: New York University Publications, 1988).

13 Laoust, *Les Gouverneurs de Damas,* s. 151.

14 Salmon, *An Account of the Ottoman Conquest,* s. 49; Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire,* s. 72.

15 Laoust, *Les Gouverneurs de Damas,* s. 154-157.

16 İbni Cuma'nın vakayinamesinden (1744'ten sonra vefat etti), Laoust, *Les Gouverneurs de Damas,* s. 172.

17 İbni Cuma ve İbni Tolun'un açıklamaları neredeyse aynıdır; daha sonraki tarihçi İbni Tolun'un rivayetini kelimesi kelimesine tekrar etmektedir. Laoust, *Les Gouverneurs de Damas,* s. 154-159 ve 171-174.

18 Amnon Cohen ve Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century* (Princeton, NJ: Princeton University Publications, 1978), s. 3-18.

19 Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century* (Beyrut: Librairie du Liban, 1982), s. 91-118.

20 I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York: Columbia University Publications, 1983), s. 32-33.

21 Philipp ve Perlmann, *Al-Jabarti's History of Egypt*, 1. Cilt, s. 33.

22 Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule, 1517-1798* (Londra: Routledge, 1992), s. 16-17.

23 Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus,* s. 105-106.

24 Sayyid Murad'ın on altıncı yüzyıl el yazması *Ghazawat-i Khayr al-Din Pasha*'nın [Hayreddin Paşa'nın Fetihleri] muhtasarı Sander Rang ve Ferdinand Deniz tarafından Fransızcaya tercüme edilerek basıldı, *Fondation de la régence d'Alger: Historie de Barberousse* (Paris: J. Angé, 1837). Bu açıklama 1. Cilt, s. 306'dan alınmıştır.

25 John B. Wolf, *The Barbary Coast: Algeria Under the Turks* (New York: W. W. Norton, 1979), s. 20.

26 *A.g.e.* s. 27.

27 Ahmad b. Muhammad al-Khalidi al-Safadi, *Kitab tarikh al-Amir Fakhr al-Din al-Ma'ni* [Amir Fakhr al-Din al-Ma'ni'nin Tarih Kitabı], editörlüğünü ve yayıncılığını yapan Asad Rustum ve Fuad el Bustani tarafından şu başlıkla yayınlandı: *Lubnan fi 'ahd al-Amir Fakhr al-Din al-Ma'ni al-Thani* [Al-Amir Fakhr al-Din al-Ma'ni Döneminde Lübnan] (Beyrut: St. Paul Edisyonu, 1936, 1985 baskısı).

28 Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650* (Beyrut: American University in Beirut Press, 1985) s. 81-87.

29 Al-Khalidi al-Safadi, *Al-Amir Fakhr al-Din,* s. 17-19.

30 *A.g.e.* s. 214-215.
31 *A.g.e.* s. 150-154.
32 Daniel Crecelius ve 'Abd al-Wahhab Bakr çevirisi, *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt, 1688-1755* (Leiden: E. J. Brill, 1991), s. 286.
33 *A.g.e.* s. 291.
34 *A.g.e.* s. 296.
35 *A.g.e.* s. 310-312.
36 Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule,* s. 24.

İkinci Bölüm

37 Ahmad el Budeyri el Hallak, *Hawadith Dimashq al-Yawmiyya* [Şam'ın Günlük Haberleri] *1741-1762* (Kahire: Egyptian Association for Historical Studies, 1959), s. 184; ve George M. Haddad, "The Interests of an Eighteenth Century Chronicler of Damascus," *Der Islam* 38 (Haziran 1963): 258-271.
38 Budeyri, *Hawadith Dimashq*, s.202.
39 *A.g.e.* s. 129.
40 *A.g.e.* s. 219.
41 *A.g.e.* s. 57.
42 *A.g.e.* s. 112.
43 Albert Hourani'den alıntıdır, "The Fertile Crescent in the Eighteenth Century," A *Vision of History*, 1. Cilt (Beyrut: Khayats, 1961), s. 42.
44 Thomas Philipp ve Moshe Perlmann edisyonu, *'Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, 1. Cilt (Stuttgart: Franz Steiner, 1994), s. 6.
45 Lübnan'ın Şihab ailesi konusunda bkz. Kemal Salibi, *The Modern History of Lebanon* (Londra: Weidenfeld ve Nicholson, 1965). Musul'un Celili ailesi konusunda bkz. Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1830.*
46 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, 1800-1914 (Londra: Methuen, 1981), s. 7.
47 Budeyri, *Hawadith Dimashq*, s.27-29.
48 *A.g.e.* s. 42-45.

49 Amnon Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century* (Kudüs: Magnes Publications, 1973), s. 15.

50 Thomas Philipp, *Acre: The Rise and Fall of a Palestinian City*, 1730-1831 (New York: Columbia University Publications, 2001), s. 36.

51 Philipp ve Perlmann, *Al-Jabarti's History of Egypt*, 1. Cilt, s. 636. Ali Bey el Kabir hakkında bkz. Daniel Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of 'Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab, 1760-1775* (Minneapolis ve Chicago: Minnesota University Publications, 1981).

52 Philipp ve Perlmann, *Al-Jabarti's History of Egypt*, 1. Cilt, s. 639.

53 *A.g.e.* s. 638.

54 *A.g.e.* s. 639.

55 Bu açıklama Lübnanlı Emir Haydar Ahmed el Şihab'ın (1761-1835) vakayinamesinden alınmıştır: *Al-Ghurar al-Hisan fi akhbar abna' al-zaman* [Çağın evlatlarının vakayiname örnekleri]. Şihab'ın vakayinamelerinin editörlüğünü ve yayıncılığını yapan Asad Rustum ve Fuad el Bustani, kitabı şu isimle yayınlamıştır: *Lubnan fi 'ahd al-umara' al-Shihabiyin* [Şihablar döneminde Lübnan], 1. Cilt (Beyrut: Editions St. Paul, 1984), s. 79.

56 Şihab, *Lubnan fi 'ahd al-umara' al-Shihabiyin,* 1. Cilt, s. 86-87.

57 Philipp ve Perlmann, *Al-Jabarti's History of Egypt*, 1. Cilt, s. 639.

58 Philipp, *Acre*'de Ahmed el Şihab'a değinir: *Tarikh Ahmad Pasha al-Jazzar*, s. 45.

59 Zahir el Ömer'in ölümüyle alakalı bu dramatik açıklama, Mikhail el Sabbagh'ın (1784-1816) vakayinamesinde bulunmuştur: *Tarikh al-Shaykh Zahir al-'Umar al-Zaydani* [Şeyh Zahir el Ömer el Zeydani'nin hikâyesi] (Harissa, Lübnan: Editions St. Paul, 1935), s. 148-158.

60 Alexei Vassiliev, *The History of Saudi Arabia* (Londra: Saqi, 2000), s. 98.

61 Philipp ve Perlmann, *Al-Jabarti's History of Egypt*, 1. Cilt, s. 639.

62 Mikhayil Mishaqa, *Murder, Mayhem, Pillage, and Plunder: The History of Lebanon in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Albany: SUNY Press, 1988), s. 62.

Üçüncü Bölüm

63 Thomas Philipp ve Moshe Perlmann edisyonu, *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, 3. Cilt (Stuttgart: Franz Steiner, 1994), s. 2.

64 *A.g.e.* s. 13.

65 *A.g.e.* s. 8.

66 *A.g.e.* s. 51.

67 M. De Bourienne, Mémoires sur Napoléon, 2. Cilt (Paris, 1831), bulunduğu yer: *A.g.e.* s. 57, n. 63.

68 Philipp ve Perlmann, *Al-Jabarti's History of Egypt*, 3. Cilt, s. 56-57.

69 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1984), s. 37. Ayrıca bkz.: M. E. Daly edisyonu, *The Cambridge History of Egypt,* 2. Cilt (Cambridge, Cambridge University Publications, 1998) s. 113-138'deki Darrell Dykstra, "The French Occupation of Egypt," bölümü.

70 Philipp ve Perlmann, *Al-Jabarti's History of Egypt*, 3. Cilt, s. 505-506.

71 *A.g.e.* 4. Cilt, s. 179-180.

72 Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali,* s. 72.

73 *A.g.e.* s. 201. Bir cüzdan 500 kuruş ediyordu ve 1820'lerdeki döviz kuru yaklaşık olarak şöyleydi: $1 = 12,6 kuruş.

74 Vahhabi liderinin infaz açıklaması, Rus büyükelçisi tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na yapılmıştı; bu vakaya da şurada yer verilmiştir: Alexei Vassiliev, *The History of Saudi Arabia* (Londra: Saqi, 2000), s. 155.

75 Halid Fehmi, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1997), s. 92.

76 Mustafa Raşid Çelebi Efendi'ye de şurada yer verilmiştir: *A.g.e.* s. 81.

77 Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın vekili Necib Efendi'ye yazdığı mektubun tarihi 6 Ekim 1827'dir ve Fehmi tarafından tercüme edilerek şurada yer verilmiştir: *Paşa'nın Adamları,* s. 59-60.

78 Mikhayil Mishaqa'nın 1873 vakayinamesi, *al-Jawab 'ala iqtirah al-ahbab* [Sevdiklerimizin ihtarına cevap], Wheeler Thackston tarafından tercüme edilmiş ve şu başlıkla yayımlanmıştır: *Murder, Mayhem, Pillage, and Plunder: The History of Lebanon in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Albany: SUNY Press, 1988), s. 165-169.

79 *A.g.e.* s. 172-174.

80 *A.g.e.* s. 178-187.

81 Palmerson'ın 20 Temmuz 1838 tarihli mektupları şurada yer almaktadır: Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, s. 238.

82 Mishaqa, *Murder, Mayhem, Pillage, and Plunder,* s. 216.

83 15-17 Eylül 1840 Londra Antlaşması şurada yinelenmiştir: J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 1. Cilt (New Haven, CT: Yale University Publications, 1975), s. 271-275.

Dördüncü Bölüm

84 El Tahtavi'nin tamamen İngilizceye tercüme edilmiş, *Takhlis al-Ibriz fi Talkhis Bariz* [Paris tenzilinde saf altın çıkarımı] adlı araştırma eseri için bkz.: Daniel L. Newman, *An Imam in Paris: Al-Tahtawi's Visit to France (1826-1831)* (Londra: Saqi, 2004).

85 *A.g.e.* s. 99-249.

86 *A.g.e.* s. 105-161.

87 Anayasa analizi şurada yinelenmiştir: *A.g.e.* s. 194-213.

88 El Tahtavi'nin 1830 Temmuz Devrimi analizi şurada bulunabilir: *A.g.e.* s. 303-330.

89 1839 Tanzimât Fermanı tercümesi şurada yinelenmiştir: J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 1. Cilt (New Haven, CT: Yale University Publications, 1975), s. 269-271.

90 1856 Islahat Fermanı metni şurada yinelenmiştir: *A.g.e.* s. 315-318.

91 Osmanlı'nın Şam hâkimi Muhammad Said el Ustuvana'nın günlüğü, editörlüğünü yapan Esad el Ustuvana tarafından yayımlanmıştır: *Mashahid wa ahdath dimishqiyya fi muntasif al-warn al-tasi' 'ashar (1840-1861)* [Dokuzuncu yüzyıl ortasında yaşanan Şam olaylarının görgü tanığı, 1840-1861] (Şam: Dar el Cumhuriyye, 1993), s. 162.

92 Jonathan Frankel, *The Damascus Affair: 'Ritual Murder', Politics, and the Jews in 1840* (Cambridge, Cambridge University Publications, 1997).

93 Bruce Masters, "The 1850 Events in Aleppo: An Aftershock of Syria's Incorporation into the Capitalist World System," *International Journal of Middle East Studies 22* (1990): 3-20.

94 Leila Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Londra: I. B. Tauris, 1994) ve Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (Berkeley ve Los Angeles: California University Publications, 2000).

95 Şam'ın ileri gelen Müslümanlarından Ebu el Suud el Hasibi'nin hatıralarına Kemal Salibi'nin şurada alıntı yaptığı şekliyle yer verildi: Editörlüğünü William Polk ve Richard Chambers'ın yaptığı, *Beginning of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago: Chicago University Publications, 1968), s. 190'daki "The 1860 Upheaval in Damascus as Seen by al-Sayyid Muhammad Abu'l-Su'ud al-Hasibi, Notable and Later Naqib al-Ashraf of the City," bölümü.

96 Wheeler Thackston Jr. tercüme etti: Mikhayil Mishaqa, *Murder, Mayhem, Pillage, and Plunder: The History of Lebanon in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Albany: SUNY Press, 1988), s. 244.

97 Mishaqa'nın Beyrut'taki ABD Konsolosluğu'na 27 Eylül 1860'ta sunduğu Arapça rapor, College Park, Maryland'deki Ulusal Arşiv'de bulunmaktadır.

98 Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909*.

99 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, 1800-1914 (Londra: Methuen, 1981), s. 123.

100 David Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt* (Cambridge, MA: Harvard University Publications, 1979), s. 91-92.

101 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, s. 126-127.

102 Janet Abu Lughod, Cairo: *1001 Years of the City Victorious* (Princeton, NJ: Princeton University Publications, 1971), s. 98-113.

103 Tunuslu Hayrettin Paşa'nın otobiyografisi, *"À mes enfants" [Çocuklarıma],* editörlüğünü yapan M. S. Mzali ve J. Pignon tarafından şu başlıkla yayınlandı: "Documents sur Kheredine," *Revue Tunisienne* (1934): 177-225, 347-396. Alıntılanan pasaj s. 183'te bulunmaktadır.

104 Tunuslu Hayrettin Paşa'nın politik tezi, *En Emin Yol*, Leon Carl Brown tarafından tercüme edilip düzenlenmiştir: *The Surest Path: The Political Treatise of a Nineteenth-Century Muslim Statesman* (Cambridge, MA: Harvard University Publications, 1967).

105 *A.g.e.* s. 77-78.

106 Jean Ganiage, *Les Origines du Protectorat francaise en Tunisie (1861-1881)* (Paris: Presses Universitaires de France, 1959); L. Carl Brown, *The Tunisia of Ahmad Bey (1837-1855)* (Princeton: Princeton University Publications, 1974); ve Lisa Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980* (Princeton, NJ: Princeton University Publications, 1986).

107 Alıntı yapılan eser: Brown, *The Surest Path*, s. 134.

108 Mzali ve Pignon, "*Documents sur Kheredine*", s. 186-187.

109 P. J. Vatikiotis, *The History of Egypt from Muhammad Ali to Sadat* (Londra: Johns Hopkins University Publications, 1980).

110 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma.*

111 Ahmet Cevdet Paşa'ya yer verilen eserler: Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914* (Chicago: Chicago University Publications, 1980), s. 349-351 ve Roderick Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876* (Princeton, NJ: Princeton University Publications, 1963), s. 112.

112 Mzali ve Pignon, "*Documents sur Kheredine*", s. 189-190.

113 Owen, *The Middle East in the World Economy,* s. 100-121.

114 *A.g.e.* s. 122-152.

Beşinci Bölüm

115 İki metin de şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 1. Cilt (New Haven, CT: Yale University Publications, 1975), s. 227-231.

116 Rifaa Rafi el-Tahtavi, *An Imam in Paris* (Londra: Saqi, 2004), s. 326-327.

117 Alexandre Bellemare, *Abd-el-Kader: Sa Vie politique et militaire* (Paris: Hachette, 1863), s. 120.

118 İki anlaşmanın orijinal metni İngilizceye çevrilerek şu eserde yinelenmiştir: Raphael Danziger, *Abd al-Qadir and the Algerians: Resistance to the French and Internal Consolidation* (New York: Holmes & Meirer, 1977), s. 241-260. Bu anlaşmalara binaen Fransa'ya ve Cezayir'e paylaştırılan bölgelerin haritaları için bkz.: s. 95-96 ve s. 157-158.

119 Bellemare, *Abd-el-Kader*, s. 260.

120 *A.g.e.* s. 223.

121 A. de France, *Prisoners of Abd-el-Kader; or Five Months' Captivity Among the Arabs* (Londra: Smith, Elder & Co., n.d.), s. 108-110.

122 Bellemare, *Abd-el-Kader*, s. 286-289. Abdülkadir'in oğlu, zimalayı ele geçirmenin askerlerin moraline etkisine dair şu eserde yazı yazmıştır: *Tuhfat al-za'ir fi tarikh al-Jaza'ir wa'l-Amir 'Abd al-Qadir* (Beyrut: Dar al-Yaqiza al-'Arabiyya, 1964), s. 428-431.

123 Fransa ve Fas'ın dostluk ilişkilerini düzeltmek amacıyla yapılan 10 Eylül 1844 Tanca Antlaşması, şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, s. 286-287.

124 Bellemare, *Abd-el-Kader*, s. 242.

125 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2. Cilt. Fransız frangının İngiliz sterlinine FF25 = £1 kuruna göre; Türk lirasının ise TL 1 = £0.909 kuruna göre çevrildiğini dikkate alınız.

126 Arabi otobiyografik bir makaleyle Corci Zeydan'ın biyografik sözlüğüne katkıda bulunmuştur: *Tarajim Mashahir al-Sharq fi'l-qarn al-tasi' 'ashar* [On dokuzuncu yüzyılda Doğu'daki ünlü insanların biyografileri], 1. Cilt (Kahire: Dar al-Hilal, 1910), s. 254-280 (bu eserden sonra Arabi'nin hatıraları gelmektedir).

127 *A.g.e.* s. 261.

128 Arabi bu olayları 1903'te Wilfrid Scawen Blunt'a aktarmış, o da şu eserinde yinelemiştir: *Secret History of the British Occupation of Egypt* (New York: Howard Fertig, 1967, yeni baskı 1922 ed.), s. 369.

129 Arabi'nin hatıraları, s. 269.

130 *A.g.e.* s. 270.

131 *A.g.e.* s. 272.

132 Blunt, Muhammad Abdu'dan, Arabi'nin olayları rivayet ediş biçimine yorum yapmasını istemiştir; Blunt, *Secret History*, s. 376.

133 Arabi'nin hatıraları, s. 274.

134 Blunt, *Secret History*, s. 372.

135 A. M. Broadley, *How We Defended Arabi and His Friends* (Londra: Chapman ve Hall, 1884), s. 232.

136 *A.g.e.* s. 375-376.

137 Blunt, *Secret History*, s. 299.

138 *Mudhakkirat 'Urabi* [Urabi'nin hatıraları], 1. Cilt (Kahire: Dar al-Hilal, 1954), s. 7-8.

139 "Afrika Talanı" ve Faşoda Buhranı hususunda bkz.: Ronald Robinson ve John Gallagher, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*, 2. Baskı (Houndmills, BK: Macmillian, 1981).

140 Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 1. Cilt, s. 477.

141 *A.g.e.* s. 508-510.

142 Ahmed Emin, *My Life*, Çevirmen: Issa Boullata (Leiden: E. J. Brill, 1978), s. 59.

143 Yer verilen eser: Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A History* (New York ve Oxford: Oxford University Publications, 1995), s. 15.

144 Yer verilen yer: *A.g.e.* s. 30.

145 Yer verilen yer: *A.g.e.* s. 30.

146 Martin Hartmann, *The Arabic Press of Egypt* (Londra, Luzac, 1899), s. 52-85, yer verildiği eser: Roger Owen, *Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul* (Oxford: Oxford University Publications, 2004), s. 251.

147 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi.*

148 Ahmed Emin, *My Life*, s. 48-49.

149 Thomas Philipp ve Moshe Perlmann çevirisi ve edisyonu, *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, 3. Cilt (Stuttgart: Franz Steiner, 1994), s. 252-253.

150 Daniel L. Newman, *An Imam in Paris: Al-Tahtawi's Visit to France (1826-1831)* (Londra: Saqi, 2004), s. 177.

151 Ahmed Emin, *My Life*, s. 19.

152 Judith Tucker, *Women in Nineteenth Century Egypt* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1985), s. 129.

153 Kasım Emin, *The Liberation of Women*, Çevirmen: Samiha Sidhom Peterson (Kahire: American University at Cairo Press, 1992), s. 12.

154 *A.g.e.* s. 15.

155 *A.g.e.* s. 72.

156 *A.g.e.* s. 75.

157 Ahmed Emin, *My Life*, s. 90.

158 *A.g.e.* s. 60.

159 *A.g.e.* s. 60-61. Çevirmen burada Arapçadaki ifade "yas" gibi daha kuvvetli bir sözken, "üzgün" demekle yetinmiştir.

Altıncı Bölüm

160 "De Bunsen Komitesi Raporu"na yer verilen eser, J. C. Hurewitz edisyonu, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 2. Cilt (New Haven, CT: Yale University Publications, 1979), s. 26-46.

161 Hüseyin-McMahon Yazışmaları şurada yinelenmiştir: *A.g.e.* s. 46-56.

162 El Kerak yerlisi 'Uda el Qusus'un yayımlanmamış hatıralarından alıntı yapılan eser: Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the late Ottoman Empire: Transjordan, 1851-1921* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1999), s. 232-233.

163 Sykes-Picot Anlaşması şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa*, 2. Cilt, s. 60-64.

164 George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Londra: Hamish Hamilton, 1938), s. 248.

165 1. Siyonist Kongre'nin Basel Programı şu eserde yinelenmiştir: Paul R. Mendes-Flohr ve Jehuda Reinharz, *The Jew in the Modern World:*

A Documentary History (New York: Oxford University Publications, 1980), s. 429.

166 Tom Segev, *One Palestine, Complete* (Londra: Abacus, 2001), s. 44.

167 Balfour Deklarasyonu şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa,* 2. Cilt, s. 101-106.

168 Cemal Paşa'nın görüşleri *el Şark* gazetesinde yayımlanmış ve şu eserde yer almıştır: Antonius, *The Arab Awakening,* s. 255-256.

169 7 Kasım 1918 Anglo-Fransız Deklarasyonu'na şu eserlerde yer verilmiştir: *A.g.e.* s. 435-436; Hurewitz, *The Middle East and North Africa,* 2. Cilt, s. 112.

170 Faysal-Weizmann anlaşması şu eserde yinelenmiştir: Walter Laqueur ve Barry Rubin edisyonu, *The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict* (New York: Penguin, 1985), s. 19-20.

171 Faysal'ın günlüğü şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa,* 2. Cilt, s. 130-32.

172 Harry N. Howard, *The King-Crane Comission* (Beyrut: Khayyat, 1963), s. 35.

173 King-Crane Komisyonu Raporu, ilk kez şurada yayımlanmıştır: *Editor & Publisher* 55, 25, 2. Bölüm, 2 Aralık 1922. Onların önerilerinin muhtasarı şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa,* 2. Cilt, s. 191-99.

174 Ebu Haldun Satı el Husri, *The day of Maysalun: A Page from the Modern History of Arabs* (Washington, DC: Middle East Institute, 1966), s. 107-108.

175 Satı el Husri'nin şu eserinin Arapçasında yinelenmiştir: *Yawm Maysalun* (Beyrut: Maktabat al-Kishaf, 1947), Sloganların politik kullanımı için bkz.: James L. Gelvin, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire* (Los Angeles and Berkeley: California University Publications, 1998).

176 El Husri, *Day of Maysalun*, s. 130; bu, Paris'teki Amerikan delegesine yazılmış King-Crane Komisyonu Raporu'nun gizli ek bölümünde doğrulanmıştır.

177 Yusuf el Hakim, *Suriyya wa'l-'ahd al-Faysali* [Suriye ve Faysal dönemi] (Beyrut: Dar An-Nahar, 1986), s. 102.

178 "Resolution of the General Syrian Congress at Damascus," şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa*, 2. Cilt, s. 180-182.

179 "King-Crane Recommendations,"ın bulunduğu eser: *A.g.e.* s. 195.

180 El Husri, *Day of Maysalun*, s. 79.

181 Elie Kedourie, "Sa'ad Zaghlul and the British," *St. Antony's Papers* 11, 2 (1961): 148-149.

182 McPherson'ın 1919 Mısır Devrimi üzerine yazdığı mektuplar, şu eserde yinelenmiştir: Barry Carman ve John McPherson edisyonu, *The Man Who Loved Egypt: Bimbashi McPherson* (Londra: Ariel Books, 1985), s. 204-221.

183 Hüda Şaravi, *Harem Years, The Memoirs Of An Egyptian Feminist*, çevirmen ve editör: Margot Badran (New York: The Feminist Press, 1986), s. 34.

184 *A.g.e.* s. 39-40.

185 *A.g.e.* s. 55.

186 *A.g.e.* s. 92-94.

187 *Al-Istiqlal*, 6 Ekim 1920, şu eserde yinelenmiştir: *Abd al-Razzaq al-Hasani, al-'Iraq fi dawray al-ihtilal wa'l intidab* [İşgal altındaki Irak ve manda idaresi dönemi] (Sidon: Al-Irfan, 1935), s. 117-118.

188 Charles Tripp, *A History of Iraq* (Cambridge: Cambridge University Publications, 2000), s. 36-45.

189 Şeyh Muhammed Bekir el Şabibi tarafından 30 Temmuz 1920'de Necef'te yayımlandı. Şu eserde yinelendi: al-Hasani, *al-'Iraq*, s. 167-168.

190 Ghassan R. Atiyya, *Iraq, 1908-1921: A Political Study* (Beyrut: Arab Institute for Research and Publishing, 1973).

191 Muhammed Abd el Husayn, Necef'te *al-Istiqlal* gazetesinde 6 Ekim 1920'de yazdı, şu eserde de yinelendi: al-Hasani, *al-'Iraq*, s. 117-118.

192 Aylmer L. Haldane, *The Insurrection in Mesopotamia, 1920* (Edinburgh ve Londra: William Blackwood and Sons, 1922), s. 331.

Yedinci Bölüm

193 Charles E. Davies, *The Blood-Red Arab Flag: An Investigation into Qasimi Piracy, 1797-1820* (Exeter: Exeter University Publications, 1997), s. 5-8, 190. Ayrıca bkz.: Sultan Muhammed el Kasımi, *The Myth of Arab Piracy in the Gulf* (Londra: Croom Helm, 1986).

194 Britanya ve Bahreyn Şeyhi arasında 22 Aralık 1880'de imzalanan antlaşmaya şu eserde yer verilmiştir: J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 1. Cilt (New Haven, CT: Yale University Publications, 1975), s. 432.

195 Bahreyn ve Britanya arasında 13 Mart 1892'de imzalanan Münhasırlık Antlaşması'na şurada yer verilmiştir: *A.g.e.* s. 466.

196 Büyük Britanya, Parliamentary Debates, Commons, 5. Ser., vol. 55, cols. 1465-1466, yer aldığı eser: *A.g.e.* s. 570.

197 30 Haziran 1915 De Bunsen Komitesi Raporu şu eserde yeniden basıldı: Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 2. Cilt, s. 28-29.

198 Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's College, Oxford (bundan böyle ODMA), Philby Papers 15/5/241, Şerif Hüseyin'den İbni Suud'a yazılan 8 Şubat 1918 tarihli mektup.

199 ODMA, Philby Papers 15/5/261, Şerif Hüseyin'den İbni Suud'a yazılan 7 Mayıs 1918 tarihli mektup.

200 Transürdün Kralı Abdullah, *Memoirs* (New York: Philosophical Library, 1950), s. 181.

201 Suudiler tarafından ikinci Hurma anlaşmazlığında (23 Haziran – 9 Temmuz 1918) ele geçirilen belgeler Haşimilerin 1689 piyade, 900 süvari ve diğer askerlerle birlikte toplam 2.636 kişiden oluştuğunu göstermiştir. ODMA, Philby Papers 15/5/264.

202 ODMA, Philby Papers 15/2/9 ve 15/2/30, İbni Suud'un Şerif Hüseyin'e yazdığı 14 Ağustos 1918 tarihli iki mektup.

203 ODMA, Philby Papers 15/2/276, Şerif Hüseyin'den Şakir bin Zeyd'e yazılan 29 Ağustos 1918 tarihli mektup.

204 Kral Abdullah, *Memoirs*, s. 181.

205 *A.g.e.* s. 183; Mary Wilson, *King Abdullah, Britain, and the Making of Jordan* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1987), s. 37.

206 Kral Abdullah, *Memoirs*, s. 183.

207 Alexei Vassiliev, *The History of Saudi Arabia* (Londra: Saqi, 2000), s. 249.

208 Timothy J. Paris, *Britain, the Hashemites, and Arab Rule, 1920–1925* (Londra: Frank Class, 2003), s. 1.

209 Wilson, *Abdullah, Britain, and the Making of Jordan*, s. 53.

210 El Karak'ın güney kasabasından bir Hristiyan olan Awda al-Qusus'un (1877-1943) hatıraları hiç yayınlanmadı. Burada alıntı yapılan tüm pasajlar Transürdün'deki Emîr Abdullah üzerine Arapça yazılmış daktilo metninin dokuzuncu bölümünden alınmıştır.

211 Awda al-Qusus 1 Kasım 1923 tarihli ithamnameyi hatıralarında s. 163'te yinelemiştir. İthamnamenin bir kopyası kendisine 9 Ocak 1924'te Cidde'de ulaşmıştır.

212 Uriel Dann, *Studies in the History of Transjordan, 1920-1949: The Making of a State* (Boulder, CO: Westview Press, 1984), s. 81-92.

213 8 Temmuz 1921 tarihli mektup. Gertrude Bell'in mektupları, Newcastle Üniversitesi tarafından Tyne Kütüphanesi'nin Gertrude Bell Projesi kapsamında internetten ulaşılabilir hale getirildi: http://www.gerty.ncl.ac.uk/.

214 Süleyman Faydi, *Mudhakkirat Sulayman Faydi [Hatıraları]* (Londra: Saqi, 1998), s. 302-303.

215 Gertrude Bell'in 28 Ağustos 1921 tarihli mektubu.

216 Muhammed Mehdi Kubba, *Mudhakkirati fi Samim al-ahdath, 1918-1958* [Olayların içinden hatıralarım, 1918-1958] (Beyrut: Dar al-Tali'a, 1965), s. 22-25.

217 1922'de yapılan antlaşmanın metni şurada yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa*, 2. Cilt, s. 310-312.

218 Kubba, *Mudhakkirati*, s. 26-27.

219 Faysal'ın gizli günlüğüne şu eserde yer verilmiştir: Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton, NJ: Princeton University Publications, 1978), s. 25-26.

220 Zaglul'un yorumları şurada alıntılanmıştır: "Bitter Harvest," *Al-Ahram Weekly Online*, 12-18 Ekim 2000, http://weekly.ahram.org.eg/.

221 İsmail Sıdki, *Mudhakkirati* [Hatıralarım] (Kahire: Madbuli, 1996), s. 85.

222 *A.g.e.* s. 87. Zayiat istatistikleri, Malak Badrawi tarafından yazılan Sıdki'nin cana yakın politik biyografisinden alınmıştır: *Isma'il Sidqi, 1875-1950: Pragmatism and Vision in Twentieth Century Egypt* (Richmond, BK: Curzon, 1996), s. 61.

223 Sıdki, *Mudhakkirati,* s. 97.

224 Bilhassa Osmanlı dönemi nüfus istatistikleri güvenilir değildir. Filistin-İsrail sorunundaki son derece siyasallaşmış nüfus bilimi, bu sorunu artırmıştır. En güvenilir kaynak şudur: Justin McCarthy, *The Population of Palestine* (New York: Columbia University Publications, 1990). Bu istatistiklerin yer aldığı tablo: 1.4D, s. 10.

225 *A.g.e.* s. 224.

226 Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism Before World War I* (Berkeley ve Los Angeles: California University Publications, 1997), s. 103-106.

227 Göç istatistikleri için: McCarthy, *The Population of Palestine,* s. 224; zayiat istatistikleri için: Charles Smith, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, 4. Baskı (Boston ve New York: Bedford/St Martin's, 2001), s. 113, 130.

228 Churchill'in memorandumu şurada yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa*, 2. Cilt, s. 301-305. Orijinal metin vurgulandı.

229 Matiel E. T. Mogannam, *The Arab Woman and the Palestine Problem* (Londra: Herbert Joseph, 1937), s. 70-73.

230 *A.g.e.* s. 99.

231 McCarthy, *The Population of Palestine,* s. 34-35.

232 Ekrem Zuaytir, *Yawmiyat Akram Zu'aytir: al-haraka al-wataniyya al-filastiniyya, 1935-1939* [Akram Zuaytir'in günlükleri: Filistin Ulusal Hareketi, 1935-1939] (Beyrut: Institute for Palestine Studies, 1980), s. 27-30.

233 *A.g.e.* s. 29.

234 *A.g.e.* s. 32-33.

235 Alıntı yapıldığı yer: Wilson, *King Abdullah, Britain, and the Making of Jordan*, s.119.

236 Ebu Selman'ın şiirinin Filistinli romancı Ghassan Kanafani tarafından yinelendiği makale: "Palestine, the 1936-1939 Revolt" (Londra: 1982).

237 Ben-Gurion'un günlüklerinin yer aldığı eser: Tom Segev, *One Palestine, Complete* (Londra: Abacus, 2001), s. 403-404.

238 Tom Segev, bunları ve Arap Ayaklanması'yla mücadele etmek için İngiltere tarafından alınan diğer baskıcı önlemleri şurada detaylandırıyor: *One Palestine, Complete*, s. 415-443. Ayrıca bkz.: Matthew Hughes, "The Banality of Brutality: British Armed Forces and the Repression of the Arab Revolt in Palestine, 1936-39," *English Historical Review* 124 (2009): 313-354.

239 Harrie Arrigonie, *British Colonialism: 30 Years Serving Democracy or Hypocrisy* (Devon: Edward Gaskell, 1998), adlı eserde, yazar Bassa'ya varmadan bir hafta önce vuku bulan bu olayları açıklamıştır. Aynı zamanda harap edilen otobüsün ve yolcuların cesetlerinin fotoğraflarını eklemiştir. Katliama dair bir Arap bakış açısı, babası on beş yaşındayken bu zulme şahit olan –gerçi olayın tarihini Eylül 1936 olarak ifade etmiştir– Eid Haddad tarafından şu eserde verilmiştir: *"Painful Memories of Al Bassa,"* http://www.palestineremembered.com. Benzer bir rivayet Kuwaykat köyünden biri tarafından Ted Swedenburg'e anlatılmıştır; *Memories of Revolt: The 1936-1939 Rebellion and the Palestinian National Past* (Fayetteville: Arkansas University Publications, 2003), s. 107-108.

240 1939 Beyaz Kitabı şu eserde yinelenmiştir: Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 2. Cilt, s. 531-538.

Sekizinci Bölüm

241 Meir Zamir, *The Formation of Modern Lebanon* (Londra: Croom Helm, 1985), s. 15.

242 Ammoun'a başka bir Maruni, Sünni bir Müslüman, Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı bir Hristiyan ve bir Dürzi eşlik ediyordu. Lyne Lohéac, *Daoud Ammoun et la Création de l'État libanais (Paris: Klincksieck, 1978), s. 73.*

243 Ammoun'un sunumu, Paris'in muteber günlük gazetesi *Le Temps*'ta 29 Ocak 1919'da yayınlandı ve şu eserde yinelendi: *George Samné, La Syrie* (Paris: Editions Bossard, 1920), s. 231-232.

244 Ghanim'in önsözü: Samné, *La Syrie*, s. xviii-xix.

245 Muhammed Cemil Beyhum, *Al-'Ahd al-Mukhdaram fi Suriya wa Lubnan*, 1918-1922 [Suriye ve Lübnan arasında intikal dönemi] (Beyrut: Dar al-Tali'a, [1968]), s. 109.

246 *A.g.e.* s. 110.

247 Lohéac, *Daoud Ammoun, s. 84-85.*

248 Bişara Huri, *Haqa'iq Lubnaniyya* [Lübnan gerçekleri], 1. Cilt (Harissa, Lübnan: Basil Brothers, 1960), s. 106.

249 Lohéac, *Daoud Ammoun, s. 91-92.*

250 Alphonse Zenié'nin alıntı yapıldığı yer: *A.g.e.* s. 96.

251 İskenderiye yerlisi Yusuf Sawda'dan bahsedilen yer: *A.g.e.* s. 139.

252 Beyhum, *al-'Ahd al-Mukhdaram*, s. 136-140.

253 Si Madani El Glaoui'den bahsedilen eser: C. R. Pennell, *Morocco Since 1830: A History* (Londra: Hurst, 2000), s. 176.

254 Pennell, *Morocco Since 1830,* s. 190.

255 Muhammed bin Abdülkerim'in (Abdülkerim), Fransızlar tarafından yakalandıktan sonra politik görüşlerine dair bir beyanat yayınladığı muteber dergi, *al-Manar* 27, 1344-1345 (1926-1927): 630-634. Çeviri için bkz.: C. R. Pennell, *A Country with a Government and a Flag: The Rif War in Morocco, 1921-1926* (Wisbech: MENAS Press, 1986), s. 256-259.

256 Alıntı yapılan eser: Pennell, *A Country with a Government and a Flag,* Abdülkerim'in yenilgisinden sonra Fransızların kabile üyeleriyle yaptığı röportaj, s. 186.

257 *A.g.e.* s. 189-190.

258 *A.g.e.* s. 256-259.

259 Fevzi El Kavukçu, *Mudhakkirat Fawzi al-Qawuqji* [Hatıraları], 1. Cilt, 1914-1932 (Beyrut: Dar al-Quds, 1975), s. 81.

260 Edmund Burke III, "A Comparative View of French Native Policy in Morocco and Syria, 1912-1925," *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 175-186.

261 Philip S. Huri, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (Princeton, NJ: Princeton University Publications, 1987), s. 102-108.

262 Burke, "Comparative View," s. 179-180.

263 Abdurrahman Şahbandar, *Mudhakkirat* [Hatıralar] [Beyrut: Dar al-Irshad, 1967), s. 154.

264 El Kavukçu, *Mudhakkirat,* s. 84.

265 Şahbandar, *Mudhakkirat,* s. 156-157.

266 Kavukçu, *Mudhakkirat,* s. 86-87.

267 *A.g.e.* s. 89; Michael Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism* (Austin: Texas University Publications, 2005), s. 95-100.

268 Siham Tergeman, *Daughter of Damascus* (Austin: Texas University Publications, 1994), s. 97.

269 Şahbandar, *Mudhakkirat,* s. 186-189.

270 Kavukçu, *Mudhakkirat,* s. 109-112.

271 John Ruedy, *Modern Algeria: The Origins and Development of a Nation*, 2. Baskı (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Publications, 2005), s. 69.

272 Gustave Mercier, *Le Centenaire de l'Agérie*, 1. Cilt (Cezayir: P & G Soubiron, 1931), s. 278-281.

273 *A.g.e.* 1. Cilt, s. 296-300.

274 *A.g.e.* 2. Cilt, s. 298-304.

275 Ferhat Abbas, *Le jeune Algéren: De la colonie vers la province* [Genç Cezayir: Koloniden eyalete] (Paris: Editions de la Jeune Parque, 1931), s. 8.

276 Ruedy'nin istatistiklerine göre askere yazılan iki yüz altı bin Cezayirlinin yirmi altı bini öldürüldü ve yetmiş iki bini yaralandı; s. 111. Abbas'ın iddiasına göre ise iki yüz elli bin Cezayirli askere alınmıştı ve seksen bini öldürülmüştü; s. 16.

277 Abbas, *Le jenue Algérien*, s. 24.

278 *A.g.e.* s. 119.

279 *A.g.e.* s. 91-93.

280 Claude Collot ve Jean-Robert Henry, *Le Mouvement national algérien: Textes 1912-1954* [Cezayir Ulusal Hareketi: Metinler 1912-1954] (Paris: L'Harmattan, 1978), s. 66-67.

281 *A.g.e.* s. 68-69.

282 *A.g.e.* s. 38-39. Messali konusunda bkz.: Benjamin Stora, *Messali Hacı (1898-1974): pionnier du nationalism algérien* [Messali Hacı (1898-1974): Cezayir milliyetçiliğinin öncüsü] (Paris: L'Harmattan, 1986).

283 Beyannamenin tümünün çevirisi şu eserde yinelenmiştir: J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, 2. Cilt (New Haven, CT: Yale University Publications, 1975), s. 504-508.

284 Huri, *Syria and the French Mandate*, s. 592.

285 Bişara Huri, *Haqa'iq Lubnaniyya* [Lübnan gerçekleri], 1. Cilt (Beyrut: Awraw Lubnaniyya, 1960), s. 15-16.

286 *A.g.e.* s. 33-52.

287 Halid el Azm, *Mudhakkirat Khalid al-'Azm* [Hatıraları], 1. Cilt (Beyrut: Dar al-Muttahida, 1972), s. 294-299.

288 Tergeman, *Daughter of Damascus*, s. 97-98.

Dokuzuncu Bölüm

289 Yeraltı Yahudi Milis Grubu'nun (Haganah) yaptığı açıklamaya yer verilen eser: Menahem Begin, *The Revolt* (Londra: W. H. Allen, 1951), s. 42-43.

290 Stern'in sözleri şu eserde yinelenmiştir: Joseph Heller, *The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror, 1940-1949* (Londra: Frank Cass, 1995), s. 85-87.

291 Begin, *The Revolt*, s. 215.

292 *A.g.e.* s. 212-230.

293 *Manchester Guardian*, 1 Ağustos 1947, s. 5'in yer aldığı eser: Paul Bagon, "The Impact of the Jewish Underground upon Anglo Jewry: 1945-1947" (M.Phil. tezi, Oxford, 2003), s. 118-119.

294 *Jewish Chronicle*, 8 Ağustos 1947, s. 1'in yer aldığı eser: Bagon, "The Impact of the Jewish Underground upon Anglo Jewry: 1945-1947" s. 122.

295 William Roger Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945-1951* (Oxford: Oxford University Publications, 1985), s. 485.

296 Charles D. Smith, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, 4. Baskı (Boston ve New York: Bedford/St. Martin's, 2001), s. 190-192.

297 T. G. Fraser, *The Middle East, 1914-1979* (Londra: E. Arnold, 1980), s. 49-51.

298 *Al-Ahram*, 2 Şubat 1948.

299 Kasım el Rimawi, Abdülkadir Hüseyni'ye Şam'a giderken eşlik etti ve 1948 Filistin "Yıkımı" konusunda Filistinli tarihçi Arif el Arif'e görüşlerini bildirdi; bknz.: al-Arif, *al-Nakba: Nakbat Bayt al-Maqdis qa'l-Firdaws al-Mafqud* [Yıkım: Kudüs yıkımı ve kayıp cennet], 1. Cilt (Sayda ve Beyrut: al-Maktaba al-'Asriyya, 1951), s. 159-161.

300 *A.g.e.* s. 161. Bir dipnotta Arif, okurlarına başka İngiliz askerlerinin de Haganah'la güçlerini birleştirdiğini hatırlatmıştır.

301 *A.g.e.* s. 168.

302 *A.g.e.* s. 171 ve 170.

303 Bir fabrika sahibinin oğlu Ahmed Ayeş Halil'in ve küçük çiftlikleri olan bir ailenin o dönem on yedi yaşında olan kızı Ayşe Cima Ziday'ın (Zeydan) ifadeleri şu eserde yinelenmiştir: Staughton Lynd, Sam Bahour ve Alice Lynd edisyonu, *Homeland: Oral Histories of Palestine and Palestinians* (New York: Olive Branch Publications, 1994), s. 24-26.

304 Arif, *al-Nakba*, s. 173.

305 *A.g.e.* s. 173-174.

306 *A.g.e.* s. 174-175.

307 Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1987), s. 30.

308 Raşid el Hac İbrahim, *al-Difa' 'an Hayfa wa qadiyyat filastin* [Hayfa'nın savunulması ve Filistin sorunu] (Beyrut: Institute for Palestine Studies, 2005), s. 44.

309 *A.g.e.* s. 104.

310 *A.g.e.* s. 109-112.

311 Halil el Sakakini'nin günlüğünden alıntı yapılan eser: Tom Segev, *One Palestine, Complete* (Londra: Abacus, 2000), s. 508.

312 Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem*, s. 141.

313 Avi Shlaim, *The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists, and Palestine, 1921-1951* (Oxford: Oxford University Publications, 1998).

314 John Bagot Glubb, *A Soldier with the Arabs* (New York: Harper & Brothers, 1957), s. 66.

315 Alıntı yapılan yer: Fawaz Gerges, "Egypt and the 1948 War" bölümü, Eugene Rogan ve Avi Shlaim edisyonu, *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948* (Cambridge: Cambridge University Publications, 2001), s. 159.

316 Avi Shlaim, "Israel and the Arab Coalition in 1948"in bulunduğu yer: *A.g.e.* s. 81. Yalnızca Mısır ordusu savaş süresince sayıca ciddi anlamda artış gösterdi; ilk konuşlanmada on bin kişiyken, savaş sonuna doğru maksimum kırk beş bin kişiye çıktı. Gerges, "*Egypt and the 1948 War*," s. 166.

317 Cemal Abdülnasır, *The Philosophy of the Revolution* (Buffalo, NY: Economica Books, 1959), s. 28-29.

318 Konstantin Züreyk, *The Meaning of a Disaster*, Çevirmen: R. Bayly Winder (Beyrut: Khayat, 1956).

319 Musa Alami, "The Lesson of Palestine," *Middle East Journal* 3 (Ekim 1949): 373-405.

320 Züreyk, *The Meaning of a Disaster*, s. 2.

321 *A.g.e.* s. 24.

322 Alami, "Lesson of Palestine," s. 390.

323 Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers* (Oxford: Oxford University Publications, 1993), s. 6.

324 Adil Arslan, *Mudhakkirat al-Amir 'Adil Arslan* [Emir Adil Arslan'ın Hatıraları], 1. Cilt (Beyrut: Dar al-Taqaddumiyya, 1983), s. 806.

325 Avi Shlaim, "Husni Za'im and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria," *Journal of Palestine Studies* 15 (1986 Yazı): 68-80.

326 Arslan, *Mudhakkirat*, s. 846.

327 Mary Wilson, *King Abdullah, Britain, and the Making of Jordan* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1987), s. 209-213.

Onuncu Bölüm

328 Neval es Saadavi, *A Daughter of Isis: The Autobiography of Nawal El Saadawi* (Londra: Zed Books, 2000), s. 260-261.

329 Neval es Saadavi, *Walking Through Fire: A Life of Nawal El Saadawi* (Londra: Zed Books, 2002), s. 33.

330 Enver Abdülmalik, *Egypt: Military Society* (New York: Random House, 1968), s. 36.

331 Muhammed Necib, *Egypt's Destiny* (Londra: Gollancz, 1955), s. 101.

332 Enver Sedat, *In Search of Identity* (Londra: Collins, 1978), s. 100-101.

333 Halid Muhyiddin, *Memories of a Revolution: Egypt 1952* (Kahire: American University in Cairo Press, 1995), s. 41-52.

334 *A.g.e.* s. 81.

335 Necib, *Egypt's Destiny*, s. 110.

336 *A.g.e.* s. 112-113.

337 Sedat, *In Search of Identity*, s. 107'de askerî darbe başladığında sinemada olduğunu ifade ediyor; Muhyiddin, *Memories of a Revolution*'da çatışmadan ve polis raporundan bahsediyor.

338 Muhyiddin, *Memories of a Revolution*, s. 103-104.

339 Saadavi, *Walking Through Fire*, s. 51.

340 Sedat, *In Search of Identity*, s. 121.

341 Necib, *Egypt's Destiny*, s. 139-140.

342 *A.g.e.* s. 148.

343 Alan Richards, *Egypt's Agricultural Development, 1800-1980* (Boulder, CO: Westview Yayınları, 1982), s. 178.

344 Saadavi, *Walking Through Fire*, s. 53-54.

345 Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa* (New York: Columbia University Publications, 1982), tablo A.3, s. 231.

346 İstatistiklerin alındığı yer: Necib, *Egypt's Destiny*, s. 168.

347 Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers* (New York: Oxford University Publications, 1993), s. 149.

348 Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution* (New York ve Oxford: Oxford University Publications, 1992), s. 179.

349 Muhammed Heykel, *Nasser: The Cairo Documents* (Londra: New English Library, 1972), s. 51.

350 Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York: W. W. Norton, 2000), s. 112.

351 Hassan II, *The Challenge* (Londra, 1978), s. 31, yer verilen eser: C. R. Pennell, *Morocco Since 1830: A History* (Londra: Hurst, 2000), s. 263.

352 Leyla Ebuzeyd, *Year of the Elephant: A Moroccan Woman's Journey Toward Independence* (Austin: Texas University Publications, 1989), s. 20-21.

353 *A.g.e.* s. 36-38. İngilizce çevirisinde yazdığı önsözde: "Tüm derleme boyunca geçen ana olaylar ve karakterler gerçektir. Bu hikâyeleri ben uydurmadım. Onları olduğu gibi anlattım, hepsi bu. Fas, dile getirilmemiş hikâyelerle dolu."

354 *A.g.e.* s. 49-50.

355 John Ruedy, *Modern Algeria: The Origins and Development of a Nation* (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Publications, 2005), s. 163.

356 Heykel, *The Cairo Documents*, s. 57-63.

357 Motti Golani, "The Historical Place of the Czech-Egyptian Arms Deal, Fall 1995," *Middle Eastern Studies* 31 (1995): 803-827.

358 Heykel, *The Cairo Documents*, s. 68.

359 *A.g.e.* s. 74.

360 Ezzet Adel, BBC tarafından alıntılandı, "The Day Nasser Nationalized the Canal," 21 Temmuz 2006, http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/5168698.stm.

361 Heykel, *The Cairo Documents*, s. 92-95.

362 Shlaim, *The Iron Wall*, s. 166.

363 Heykel, *The Cairo Documents*, s. 107.

364 CIA darbe planının detayları için bkz.: Wilbur Crane Eveland, *Ropes of Sand: America's Failure in the Middle East* (New York: W. W. Norton, 1980).

365 Saadavi, *Walking Through Fire*, s. 89-99. Zayiat istatistiğinin alındığı yer: Heykel, *Cairo Documents*, s. 115.

366 Heykel, *Cairo Documents*, s. 118.

367 Abdullah Sennavi'nin alıntılandığı eser: Laura James, "Whose Voice? Nasser, the Arabs, and 'Sawt al-Arab' Radio," *Transnational Broadcasting Studies* 16 (2006), http://www.tbsjournal.com/James.html.

368 Youmna Asseily ve Ahmed İsfehani edisyonu, *A Face in the Crowd: The Secret Papers of Emir Farid Chehab, 1942-1972* (Londra: Stacey International, 2007), s. 166.

369 Patrick Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958* (New Haven, CT: Yale University Publications, 1986), s. 307.

370 Halid el Azım, *Mudhakkirat Khalid al-Azm* [Hatıraları], 3. Cilt (Beyrut: Dar al-Muttahida, 1972), s. 125-126.

371 *A.g.e.* s. 127-128.

372 Seale, *The Struggle for Syria*, s. 323.

373 Avi Shlaim, *Lion of Jordan: The Life of King Hussein in War and Peace* (Londra: Allen Jane, 2007), s. 129-152; Lawrence Tal, *Politics, the Military, and National Security in Jordan, 1955-1967* (Houndmills, BK: Macmillan, 2002), s. 43-53.

374 Eveland, *Ropes of Sand*, s. 250-253.

375 Yunus Bahri, *Mudhakkirat al-rahala Yunis Bahri fi sijn Abu Ghurayb ma' rijal al-'ahd al-maliki ba'd majzara Qasr al-Rihab'am 1958 fi' l-'Iraq* [Irak'taki 1958 Rihab Sarayı Katliamı. Ebu Gureyb Hapishanesi'nde Monarşi dönemi tutuklularıyla beraber kalan Gezgin Yunus Bahri'nin hatıraları] (Beyrut: Dar al-Arabiyya li'l-Mawsu'ati 2005), s. 17.

376 Bu açıklama, Ebu Gureyb Hapishanesi'nde kaldığı süreçte hapishanedeki bir görgü tanığı tarafından Yunus Bahri'ye anlatılmıştır. Bahri, *Mudhakkirat*, s. 131-134.

377 *A.g.e.* s. 136-138.

378 Camille Chamoun, *La Crise au Moyen Orient* (Paris, 1963), s. 423, yer aldığı eser: Irene L. Gendzier, *Notes from the Minefield: United States Intervention in Lebanon and the Middle East, 1945-1958* (New York: Columbia University Publications, 1997), s. 297-298.

379 Heykel, *Cairo Documents*, s. 131.

On Birinci Bölüm

380 Malcolm Kerr, *The Arab Cold War: Gamal 'Abd al-Nasir and His Rivals, 1958-1970*, 3. Baskı (New York: Oxford University Publications, 1971), s. 21.

381 Muhammed Heykel, *Nasser: The Cairo Documents* (Londra: New English Library, 1972), s. 187.

382 Mouloud Feraoun, *Journal 1955-1962* (Paris: *Éditions du Seuil, 1962), s. 156.*

383 *A.g.e.* s. 151-152.

384 Hikâye, Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nın bir başka kadın gazisi olan Zehra Drif tarafından anlatılmıştır. Daniéle Cemile İmran-Mine, *Des Femmes dans la guerre d'Algérie* [Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nda Kadınlar] (Paris: Karthala, 1994), s. 139.

385 Georges Arnaud ve Jacques Vergés, *Pour Djamila Bouhired* [İçin] (Paris: Minuit, 1961), s. 10. Cemile Bouhired, Mısırlı film yapımcısı Yusuf Şahin'in uzun metrajlı bir filmine konu olmuştur.

386 İmran-Mine, *Femmes dans la guerre d'Algérie*, s. 134-135.

387 Alistair Horne, *A Savage War of Peace: Algeria, 1954-1962* (New York: New York Review Books, 2006), s. 151.

388 Cezayir'de işkence kullanımına dair Fransa'daki ihtilaf, General Paul Aussaresses'in Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nda işkence kullanımının boyutlarını açık açık beyan ettiği hatıralarının 2001'de basılması üzerine yeniden alevlendi. Kitap İngilizce olarak şu başlıkla yayınlandı: *The Battle of the Casbah: Terrorism and Counter-terrorism in Algeria, 1955-1957* (New York: Enigma, 2002).

389 Horne, *A Savage War of Peace,* s. 282.

390 Feraoun, *Journal*, s. 274.

391 *A.g.e.* s. 345-346.

392 İmran-Mine, *Femmes dans la guerre d'Algérie*, s. 319-320.

393 Enver Abdülmalik, *Egypt: Military Society* (New York: Random House, 1968), s. 287.

394 Laura M. James, *Nasser at War: Arab Images of the Enemy* (Houndmills, BK: Palgrave, 2006), s. 56.

395 "Şüphesiz ki kuzeyli kabile üyeleri... 1950'lerin ortalarında düzenli olarak Kahire'yi dinliyorlardı." Paul Dresch, *A History of Modern Yemen* (Cambridge: Cambridge University Publications, 2000), s. 77.

396 *A.g.e.* s. 86.

397 Muhammed Abdülgani el-Cemsi, *The October War: Memoirs of Field Marshal El-Gamasy of Egypt* (Kahire: American University in Cairo Press, 1993), s. 18.

398 Heykel, *Cairo Documents*, s. 217.

399 Cemsi, *The October War*, s. 28.

400 Enver el Sedat, *In Search of Identity* (Londra: Collins, 1978), s. 172.

401 Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York: W. W. Norton, 2000), s. 239.

402 Cemsi, *The October War*, s. 53.

403 *A.g.e.* s. 54.

404 *A.g.e.* s. 62.

405 *A.g.e.* s. 65.

406 Hussein of Jordan, *My 'War' with Israel* (New York: Peter Owen, 1969), s. 89-91.

407 Michael B. Oren, *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East* (Londra: Penguin, 2003), s. 178.

408 Hasan Bahdat'tan bahsedilen yer: Oren, *Six Days of War,* s. 201.

409 BBC İzleme Hizmeti'nden bahsedilen yer: *A.g.e.* s. 209.

410 *A.g.e.* s. 226.

411 Sedat, *In Search of Identity,* s. 175-176.

412 *A.g.e.* s. 179.

413 *A.g.e.*

414 Nasır'ın siyasi tutumu üzerine bkz.: Shlaim, *The Iron Wall,* s. 117-123; Hüseyin'in toplantılarının İsrailli yetkililerle bağdaştırılması konusunda bkz.: Avi Shlaim, *Lion of Jordan: The Life of King Hussein in War and Peace* (Londra: Allen Jane, 2007), s. 192-201.

415 Salah Khalaf, hatıralarını takma yazar adı Ebu Iyad'la (Eric Rouleau'yla beraber) yazdı, *My Home, My Land: A Narrative of the Palestinian Struggle* (New York: Times Books, 1981), s. 19-23.

416 Helena Cobban, *The Palestinian Liberation Organisation: People, Power, and Politics* (Cambridge: Cambridge University Publications, 1984), s. 33.

417 Leyla Halid, *My People Shall Live* (Londra: Hodder ve Stoughton, 1973), s. 85, 88.

418 Mahmut İsa, *Je suis un Fedayin* (Ben bir Fedaiyim) (Paris: Stock, 1976), s. 60-62.

419 İstatistiklerin alındığı eser: Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for Peace: The Palestinian National Movement, 1949-1993* (Oxford: Oxford University Publications, 1997), s. 178-179.

420 Halid, *My People Shall Live*, s. 107.

421 Ebu Iyad, *My Home, My Land*, s. 60.

422 Sayigh, *Armed Struggle*, s. 203.

423 Halid, *My People Shall Live*, s. 112.

424 *A.g.e.*

425 *A.g.e.* s. 116.

426 *A.g.e.* s. 124.

427 *A.g.e.* s. 126.

428 *A.g.e.* s. 136-143.

429 Khalaf, *My Home, My Land*, s. 76.

430 Halid, *My People Shall Live*, s. 174.

431 Peter Snow ve David Phillips, Leila's Hijack War (Londra: Pan Books, 1970), s. 41.

432 Heykel, *Cairo Documents*, s. 21-22.

On İkinci Bölüm

433 Daniel Yergin, *Petrol – Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü.*

434 *A.g.e.* s. 500.

435 Örnek olarak Arap petrol boru hattı için el Turayki'nin argümanlarına bkz.: *Naql al-batrul al-'arabi* [Arap petrolünün nakliyesi] (Kahire: Arap Birliği, Institue of Arab Studies, 1961), s. 114-122.

436 Muhammed Hadid, *Mudhakkirati: al-sira' min ajli al-dimmuqratiyya fi'l-Iraq* [Hatıralarım: Irak'ta demokrasi mücadelesi] (Londra: Saqi, 2006), s. 428; Yergin, *Petrol*, s. 518-523.

437 Yergin, *Petrol*, s. 528-529.

438 Mirella Bianco, *Bir Çöl Mesajcısı Kaddafi.*

439 Muhammed Heykel, *The Road to Ramadan* (Londra: Collins, 1975), s. 70.

440 Abdullah el Turayki, *Al-bitrul al-'Arabi: Silah fi'l-ma'raka* [Arap petrolü: Savaştaki bir silah] (Beyrut: FKÖ Araştırma Merkezi, 1967), s. 48.

441 Jonathan Bearman, *Qadhafi's Libya* (Londra: Croom Helm, 1980), s. 230; Yergin, *Petrol*, s. 578.

442 Ali A. Attiga, *The Arabs and the Oil Crisis, 1973-1986* (Kuwait: OAPEC, 1987), s. 9-11.

443 El Turayki, *al-Bitrul al-'Arabi*, s. 8, 68.

444 Muhammed Abdülgani El Cemsi, *The October War: Memoirs of Field Marshal El-Gamasy of Egypt* (Kahire: American University in Cairo Press, 1993), s. 114.

445 *A.g.e.* s. 149-151.

446 *A.g.e.* s. 180-181.

447 Riad N. El-Rayyes ve Dunia Nahas edisyonu, *The October War: Documents, Personalities, Analyses, and Maps* (Beyrut: An-Nahar, 1973), s. 63.

448 Yergin, *Petrol*, s. 597. Halid el Hasan aynı hikâyeyi Alan Hart'a tekrarlamıştır: "Faysal şöyle dedi: 'Durum şöyle ki uzun bir süre boyunca savaşacaksın ve birkaç gün sonra ateşkes istemeyeceksin. En az üç ay savaşmalısın.'" Alan Hart, *Arafat: Terrorist or Peace-maker?* (Londra: Sidgwick ve Jackson, 1984), s. 370.

449 Heykel, *The Road to Ramadan*, s. 40.

450 Cemsi'nin iddiasına göre, savaşın ilk iki gününde, 6 Ekim'de 27 İsrail uçağı, 7 Ekim'de de 48 uçak olmak üzere toplam 75 İsrail uçağı düşürüldü, s. 234. İsrail'in zırhlı araç kayıpları, 6 Ekim'de parçalanan 120 tank ve 7 Ekim'de yok edilen 170 tanktı, s. 217, 233. Bu istatistikler, tüm savaş boyunca İsrail'in toplam 103 uçak, 840 tank kaybettiğini, Arap kuvvetlerinin ise 329 uçak ve 2.554 tank kaybettiğini öne süren resmî istatistiklerle karşılaştırılınca daha muteber görünüyor.

451 Yergin, *Petrol*, s. 601-606.

452 El-Rayyes ve Nahas, *The October War*, s. 71-73.

453 Heykel, *The Road to Ramadan*, s. 234.

454 İsrailli resmî yetkililerden bahsedilen yer: Shlaim, *Iron Wall*, s. 321.

455 Heykel, *The Road to Ramadan*, s. 275.

456 Hart, *Arafat*, s. 411.

457 *A.g.e.* s. 383.

458 *A.g.e.* s. 379.

459 Uri Avnery, *My Friend, the Enemy* (Londra: Zed, 1986), s.35.

460 *A.g.e.* s. 52.

461 *A.g.e.* s. 36.

462 *A.g.e.* s. 43.

463 *A.g.e.* s. 44.

464 Lina Mikdadi Tabbara, *Survival in Beirut* (Londra: Onyx Yayınları, 1979), s. 3-4, 116.

465 Hart, *Arafat*, s. 411.

466 Arafat'ın yaptığı konuşmanın tüm metni şu eserde yinelenmiştir Walter Laqueur ve Barry Rubin edisyonu, *The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict* (New York: Penguin, 1985).

467 Hart, *Arafat*, s. 392.

468 Patrick Seale, *Abu Nidal: A Gun for Hire* (Londra: Arrow, 1993), s. 162-163.

469 Kayıtlı mültecilerin sayısına dair Birleşmiş Milletler Yakın Doğu Filistin Mültecilerine Yardım Ajansı istatistikleri kullanılmıştır. UNRWA'nın bildirdiğine göre, kaydolmak isteğe bağlı ve kayıtlı mültecilerin sayısı toplam sayıya eşit değil; toplam kişi sayısından az. Robert Fisk 1975 istatistiği olarak 350.000 kişiden bahsetmektedir: *Pity the Nation: Lebanon at War* (Oxford: Oxford University Publications, 1990), s. 73. Mülteci istatistikleri UNRWA'nın web sitesinde yayınlanmıştır: http://www.un.org/unrwa/publications/index.html.

470 Camille Chamoun, *Crise au Liban* [Lübnan'da Kriz] (Beyrut: 1977), s. 5-8.

471 Kemal Canbulat, *I Speak for Lebanon* (Londra: Zed Yayınları, 1982), s. 46-47.

472 Tabbara, *Survival in Beirut*, s. 25.

473 *A.g.e.* s. 19.

474 *A.g.e.* s. 20, 29.

475 *A.g.e.* s. 53-54.

476 Saad Eddin Ibrahim, "Oil, Migration, and the New Arab Social Order," bölümü, Malcolm Kerr ve El Sayed Yasin edisyonu, *Rich and Poor States in the Middle East* (Boulder, CO: Westview Yayınları, 1982), s. 55.

477 Tabbara, *Survival in Beirut*, s. 66.

478 Velid Halidi, *Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle East* (Cambridge, MA: Harvard University Publications, 1979), s. 60-62.

479 *A.g.e.* s. 104.

480 Tabbara, *Survival in Beirut*, s. 114.

481 Canbulat, *I Speak for Lebanon,* s. 19.

482 Tabbara, *Survival in Beirut*, s. 178.

483 Açlık isyanları 18-19 Ocak 1977'de ortaya çıktı. Muhammed Heykel, *Secret Channels: The Inside Story of Arab-Israeli Peace Negotiations* (Londra: Harper Collins, 1996), s. 245.

484 *A.g.e.* s. 247-248. Saldırının Libya açısı için bknz.: Bearman, *Qadhafi's Libya*, s. 170-171.

485 Heykel, *Secret Channels*, s. 252-254. Sedat kendi hatıralarında benzer bir açıklama yapar, bknz: Enver Sedat, *In Search of Identity* (Londra: Collins, 1978), s. 306.

486 Butros Butros-Gali, *Egypt's Road to Jerusalem* (New York: Random House, 1997), s. 11-12.

487 *A.g.e.* s. 16.

488 Heykel, *Secret Channels*, s. 259.

489 Butros-Gali, *Egypt's Road to Jerusalem,* s. 17.

490 Heykel, *Secret Channels*, s. 262.

491 Dos. 74, Başbakan Begin'in Knesset'e 20 Kasım 1977 beyanatı, *Israel's Foreign Relations: Selected Documents, 4-5. Ciltler: 1977-1979*, İsrail Dışişleri Bakanlığı'nın web sitesinde yayınlanmıştır: www.mfa.gov.il/MFA/Foreign+Relations/Israels+Foreign+Relations+since+1947/1977-1979/. Vurgu, yazar tarafından yapılmıştır.

492 Butros-Gali, *Egypt's Road to Jerusalem,* s. 134-135.

493 İstatistiklerin alındığı yer: Sadeddin İbrahim, "Oil, Migration, and the New Arab Social Order," s. 53, 55.

494 *A.g.e.* s. 62-65.

495 Butros-Gali, *Egypt's Road to Jerusalem,* s. 181-182, 189.

496 Alexei Vassiliev, *The History of Saudi Arabia* (Londra: Saqi, 2000), s. 395-396.

On Üçüncü Bölüm

497 Gilles Kepel, *The Prophet and the Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt* (Londra: Saqi, 1985), s. 192.

498 Muhammed Heykel, *Autumn of Fury: The Assassination of Sadat* (Londra: Deutsch, 1983), s. xi-xii.

499 Seyyid Kutub, "The America I Have Seen,"e yer verilen eser: Kemal Abdülmalik edisyonu, *America in an Arab Mirror: Images of America in Arabic Travel Literature* (New York: St Martin's Yayınları, 2000), s. 26-27.

500 *A.g.e.* s. 10.

501 Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler.*

502 *A.g.e.* 11. Bölüm, *"İmanın Üstünlüğü,"* s. 10.

503 Zeyneb el Gazali, *Zindan Hatıraları*, (Leichester, BK: The Islamic Foundation), s. 40-41.

504 *A.g.e.* s. 48-49.

505 *A.g.e.* s. 67.

506 Hadid'in askerlerinden biri, yaşadıklarını Suriyeli bir hâkime anlatmıştır; bundan bahsedilen eser: Olivier Carré ve Gérard Michaud çevirisi, *Les fréres musulmans* [Müslüman Kardeşler] *(1928-1982)* (Paris: Gallimard, 1983), s. 152.

507 *A.g.e.* s. 139.

508 İsa İbrahim Feyyat, Ürdün'de tutuklandı ve Ürdün başbakanını öldürmek üzere gönderilen Suriyeli bir suikast timine dâhil olmakla suçlandı. Tadmur Hapishanesi'ndeki katliama dair yaptığı açıklama şurada yinelenmiştir: *A.g.e.* s. 147-148.

509 Kimliği belirsiz görgü tanığının ifadesi, bir *Washington Post* muhabiri tarafından kaydedildi ve şu makalede yinelendi: "Syrian Troops Massacre Scores of Assad's Foes," 25 Haziran 1981.

510 Thomas Friedman, *From Beirut to Jerusalem* (Londra: Collins, 1990), s. 86.

511 Robert Fisk, *Pity the Nation: Lebanon at War* (Oxford: Oxford University Publications, 1991), s. 518.

512 Orijinal metin vurgulandı; *A.g.e.* s. 512.

513 Alıntı yapılan yer: *A.g.e.* s. 480-520.

514 Alıntı yapılan eser: Richard Norton, *Hezbollah* (Princeton, NJ: Princeton University Publications, 2007), s. 518.

515 İsrail-Maruni ittifakı konusunda bkz.: Kirsten E. Schulze, *Israel's Covert Diplomacy in Lebanon* (Londra: Macmillan, 1998), s. 104-124.

516 Şaron'un Orta Doğu'nun yeniden yapılandırılması konusundaki planları için bkz.: Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York: W. W. Norton, 2000), s. 395-400.

517 Lina Mikdadi, *Surviving the Siege of Beirut: A Personal Account* (Londra: Onyx Yayınları, 1983), s. 107-108.

518 Albay Ebu Attayib, *Flashback Beirut* 1982 (Lefkoşa: Sabah Kitapları, 1985), s. 213.

519 Mikdadi, *Surviving the Siege of Beirut,* s. 121.

520 *A.g.e.* s. 132-133.

521 İsrail Yargıtay Başkanı tarafından yetki verilen "Kahan Komisyonu" Sonuç Raporu'nun resmî tercümesi, Yitzhak Kahan, s. 12, 22.

522 Selim Nassib ve Caroline Tisdall, *Beirut: Frontline Story* (Londra: Pluto, 1983), s. 148–158.

523 Naim Kassem, *Hizbullah: The Story from Within* (Londra: Saqi, 2005), s. 92–93.

524 *A.g.e.* s. 88-89.

525 Bu belgenin tamamının yer aldığı, "Open Letter Addressed by Hizbullah to the Downtrodden in Lebanon and in the World" 16 Şubat 1985, şu eserde yinelenmiştir: Augustus Richard Norton, *Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon* (Austin: Texas University Publications, 1987). Pasajın alıntılandığı yer: s. 174–175.

526 Fisk, *Pity the Nation*, s. 460.

527 Norton, *Hezbollah*, s. 81.

528 Abdullah Enes, *Wiladat "al-Afghan al-'Arab": Sirat Abdullah Anas bayn Mas'ud wa 'Abdullah 'Azzam* ["Arap Afganların" Doğuşu: Mesud ve Abdullah Azzam arasındaki Abdullah Anas'ın otobiyografisi]

(Londra: Saqi, 2002), s. 14. Doğduğunda Bou Jouma'a soyadına sahipken, Afgan cihadına katıldıktan sonra Enes takma soyadını almıştır.

529 Kısa bir biyografi için bkz.: Thomas Hegghammer, "Abdullah Azzam, the Imam of Jihad," yer aldığı eser, Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli edisyonu, *Al Qaeda in Its Own Words* (Cambridge, MA: Harvard University Publications, 2008), s. 81–101.

530 Abdullah Azzam, "To Every Muslim on Earth," editörlüğünü Afganistan'dan yaptığı dergide Arapça yayınlandı, *Jihad*, Mart 1985, s. 25.

531 Abdullah Azzam, "The Defense of Muslim Territories Constitutes the First Individual Duty," Keppel ve Milelli, s. 106–107.

532 Afgan mücahitleri için ABD destek kaydının tamamı Steve Coll tarafından şu eserde sunulmuştur: *Hayalet Savaşları* (New York: Penguin, 2004); Carter dönemi istatistikleri için: s. 89; 1985 için, s. 102.

533 Enes, *Wiladat 'al-Afghan al-'Arab,'* s. 15.

534 *A.g.e.* s. 16-17.

535 *A.g.e.* s. 25-29.

536 *A.g.e.* s. 33-34.

537 Zeyneb el Gazali'yle röportaj, *Jihad*, 13 Aralık 1985, s. 38–40.

538 Enes, *Wiladat 'al-Afghan al-'Arab,'* s. 58.

539 *A.g.e.* s. 67.

540 *A.g.e.* s. 87.

541 Shaul Mishal ve Reuben Aharoni, *Speaking Stones: Communiqués from the Intifada Underground* (Syracuse, NY: Syracuse University Publications, 1994), s. 21.

542 Azzam Tamimi, *Hamas: Unwritten Chapters* (Londra: Hurst, 2007), s. 11–12.

543 Sari Nuseybe ve Anthony David, *Once Upon a Country: A Palestinian Life* (Londra: Halban, 2007), s. 265.

544 *A.g.e.* s. 269.

545 Bu tablo 18 Ağustos 1988'de yayınlanmıştır; 15. makaleden alıntıdır: "Charter of the Islamic Resistance Movement (Hamas) of Palestine," *Journal of Palestine Studies* 22, 4 (1993 Yazı): 122–134.

546 1. ve 2.Bildiri, Mishal ve Aharoni, *Speaking Stones*, s. 53–58.

547 Nuseybe, *Once Upon a Country*, s. 272.

548 M. Cherif Bassiouni ve Louise Cainkar edisyonu, *The Palestinian Intifada – December 9, 1987 – December 8, 1988: A Record of Israeli Repression* (Chicago: Database Project on Palestinian Human Rights, 1989), s. 19–20.

549 *A.g.e.* s. 92-94.

550 Hamas Bildirisi No. 33, 23 Aralık 1988 ve UNC Bildirisi No. 25, 6 Eylül 1988, yer aldığı eser, Mishal ve Aharoni, *Speaking Stones*, s. 125–126, 255.

551 UNC Bildirisi No. 25, 6 Eylül 1988, yer aldığı eser, Mishal ve Aharoni, *Speaking Stones*, s. 125.

552 Nuseybe, *Once Upon a Country*, s. 296–297.

553 Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement, 1949–1993* (Oxford: Oxford University Publications, 1997), s. 624.

554 Avi Shlaim, *The Iron Wall*, s. 466.

555 Bildiri No. 33, 23 Aralık 1988, yer aldığı eser, Mishal ve Aharoni, *Speaking Stones*, s. 255.

556 Robert Hunter, *The Palestinian Uprising: A War by Other Means* (Berkeley ve Los Angeles: California University Publications, 1991), s. 215.

On Dördüncü Bölüm

557 Muhammed Heykel, *Illusion of Triumph: An Arab View of the Gulf War* (Londra: Harper Collins, 1992), s. 14–17, hem Habash hem de Esad alıntıları için. Ayrıca bkz.: Christopher Andrew ve Vasili Mitrokhin, *The World Was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World* (New York: Basic Books, 2005), s. 212–213.

558 Muhammed Heykel, *Illusion of Triumph*, s. 16–17.

559 Alıntı yapılan eser: Zachary Karabell, "Backfire: U.S. Policy Toward Iraq, 1988–2 August 1990," *Middle East Journal* (1995): 32–33.

560 İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Genocide in Iraq: The Anfal Campaign Against the Kurds* (New York ve Washington, DC: İnsan Hakları İzleme Örgütü, 1993).

561 Samir el Halil (Iraklı yazar Kenan Makiya'nın kullandığı takma isim) Saddam Hüseyin döneminde Irak'taki politik baskının grafiksel açıklamasını 1989 yılında yaptığı araştırmada yapmıştır: *The Republic of Fear* (Berkeley ve Los Angeles: California University Publications, 1989).

562 Charles Tripp, *A History of Iraq* (Cambridge: Cambridge University Publications, 2000), s. 251.

563 Daniel Yergin, *Petrol* (New York: Free Press, 1991), s. 767.

564 Glaspie-Hüseyin röportajının bir nüshası şu eserde yinelenmiştir: Phyllis Bennis ve Michel Moushabeck edisyonu, *Beyond the Storm: A Gulf Crisis Reader* (New York: Olive Branch, 1991), s. 391–396.

565 Cihan S. Recep, *Invasion Kuwait: An English Woman's Tale* (Londra: Radcliffe Yayınları, 1993), s. 1.

566 Heykel, *Illusion of Triumph*, s. 196–198.

567 *A.g.e.* s. 207.

568 Recep, *Invasion Kuwait*, s. 55, 99–100.

569 Heykel, *Illusion of Triumph*, s. 250.

570 Muhammed Abdulrahman El Yahya, *Kuwait: Fall and Rebirth* (Londra: Kegan Paul International, 1993), s. 86.

571 Recep, *Invasion Kuwait*, s. 14–19.

572 *A.g.e.* s. 73-74; Al-Yahya, *Kuwait: Fall and Rebirth*, s. 87–88.

573 Recep, *Invasion Kuwait*, s. 43–45.

574 İbrahim el Maraşi, "The Nineteenth Province: The Invasion of Kuwait and the 1991 Gulf War from the Iraqi Perspective" (Felsefe doktorası tezi, Oxford, 2004), s. 92.

575 Abdulbari Atvan, *The Secret History of Al-Qa'ida* (Londra: Abacus, 2006), s. 37–38.

576 "Declaration of Jihad Against the Americans Occupying the Land of the Two Holy Sanctuaries," yeniden basıldığı eser: Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli edisyonu, *Al-Qaeda in Its Own Words* (Cambridge, MA: Harvard University Publications, 2008), s. 47-50. Ayrıca bkz.: Bin Ladin'in CNN röportajının yer aldığı eser: *A.g.e.* s. 51–52.

577 Heykel, *Illusion of Triumph*, s. 15–16.

578 *A.g.e.* s. 230.

579 *A.g.e.*

580 *A.g.e.* s. 234.

581 *A.g.e.* s. 13.

582 Sari Nuseybe, *Once Upon a Country: A Palestinian Life* (Londra: Halban, 2007), s. 318.

583 Recep, *Invasion Kuwait*, s. 181.

584 Theodor Hanf, *Coexistence in Wartime Lebanon: Decline of a State and Rise of a Nation* (Londra: I. B. Tauris, 1993), s. 319.

585 *A.g.e.* s. 570.

586 *A.g.e.* s. 595.

587 *A.g.e.* s. 616.

588 Kemal Salibi, *A House of Many Mansions* (Londra: I. B. Tauris, 1988).

589 Nuseybe, *Once Upon a Country*, s. 337.

590 Hanan Eşrevi, *This Side of Peace: A Personal Account* (New York: Simon & Schuster, 1995), s. 75.

591 *A.g.e.* s. 82-84.

592 Nuseybe, *Once Upon a Country*, s. 342.

593 Haydar Abdülşafi'nin tüm konferans metni, Jerusalem Media and Communications Center web sitesinde yinelenmiştir: http://www.jmcc.org/documents/haidarmad.htm.

594 Madrid delegasyon başkanlarının açılış ve kapanış konuşmalarının bir nüshası, İsrail Dışişleri Bakanlığı'nın web sitesinde yinelenmiştir, http://www.mfa.gov.il/MFA/Archive/. İsrailli tarihçi Amitzur Ilan, Bernadotte'un "öldürülmesinin esas sorumlusu olarak" Şamir'i ve iki Lehi liderlerini gösterir; Ilan, *Bernadotte in Palestine, 1948* (Houndmills, BK ve Londra: Macmillan, 1989), s. 233.

595 Avi Shlaim, *The Iron Wall*, s. 500.

596 Avi Shlaim, *The Iron Wall*, s. 500.

597 Ahmed Kurey ('Ebu Ala'), *From Oslo to Jerusalem: The Palestinian Story of the Secret Negotiations* (Londra: I. B. Tauris, 2006), s. 58.

598 *A.g.e.* s. 59.

599 Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement, 1949–1993* (Oxford: Oxford University Publications, 1997), s. 656–658.

600 Eşravi, *This Side of Peace*, s. 259.

601 Kurey, *From Oslo to Jerusalem*, s. 279.

602 Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York: W. W. Norton, 2000), s. 547.

603 World Bank, "Poverty in the West Bank and Gaza," Rapor No. 22312-GZ, 18 Haziran 2001.

604 Yeni yerleşim yerlerinin kurulması Oslo II Antlaşması'nın 31. Maddesini ihlal etmiştir, maddenin koyduğu şart şudur: "Her iki taraf da nihai müzakerelerin sonucu belli olmadan Batı Şeria'nın ve Gazze Şeridi'nin durumunu değiştirecek herhangi bir adım atmayacak."

605 B'Tselem, İşgal Altındaki Topraklarda İsrail İnsan Hakları Enformasyon Merkezi, "Land Grab: Israel's Settlement Policy in the West Bank," Mayıs 2002, s. 8.

606 *A.g.e.* s. 433-444.

607 Bob Woodward, *Bush Savaşta*.

Sonsöz

608 Usame bin Ladin'in televizyon demeci, el Cezire kanalında 7 Ekim 2001'de yayımlandı. Verdiği demecin İngilizce çevirisi BBC'nin web sitesinde yayımlandı: http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/south_asia/1585636.stm.

609 İsrail'in istatistikleri Dışişleri Bakanlığı'nın web sitesinde yinelendi: http://www.mfa.gov.il/MFA/Terrorism.

610 İdari gözetim, ev yıkımı ve bariyerlere dair tüm istatistikler, B'Tselem'in web sitesinde bulunabilir: http://www.btselem.org/english/list_of_Topics.asp.

611 ABD Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz tarafından World Affairs Council'de sunulmak üzere hazırlanan "Bridging the Dangerous Gap Between the West and the Muslim World," açıklamaları, Monterey, CA, 3 Mayıs 2002.

612 Dışişleri Bakanı Colin L. Powell'ın Heritage Foundation'da verdiği "The U.S.–Middle East Partnership Initiative: Building Hope for the Years Ahead," adlı konferansı, Washington, DC, 2002.

613 Beyaz Saray sözcüsü Gordon Johndroe'nun alıntı yapıldığı yer: *Guardian*, 27 Aralık 2008.

Ek Yazı

614 Yaş profilleri ve işsizlik figürleri BM Batı Asya Ekonomik ve Sosyal Komisyonu tarafından yayınlanmıştır. "Arap ülkelerinin Demografik Profili" E/ESCWA/5DD/2009 Teknik Makale 9, 26 Kasım 2009.

615 Muhammed Buazizi'nin hayatı ve ölümü üzerine detaylar Sidi Bu Zeyd'de kapsamlı röportajlar yapan Kerim Fehim tarafından yayınlanmıştır. *New York Times*, 21 Ocak 2011.

616 Alaa el-Asvani, "Does Subservience Protect Us from Injustice?" *On the State of Egypt*, American University of Cairo Press, 2011, s. 149-50.

617 Guillaume Marceau, "Arap Baharı, 'Wall Street'i işgal et' protestolarına ilham verdi," *Forbes India* websitesi, 11 Kasım 2011.

İzinler

Birinci Bölüm

Özel koleksiyon. Fotoğraf © Christie'nin Resmi/Bridgeman Sanat Kütüphanesi

Özel koleksiyon. Fotoğraf © Christie'nin Resmi/Bridgeman Sanat Kütüphanesi

Bonfils tarafından çekilen fotoğraf. Harvard Koleji, Güzel Sanatlar Kütüphanesi, HSM 664

Versay Sarayı, Fransa/Giraudon/Bridgeman Sanat Kütüphanesi

Özel koleksiyon/ © Güzel Sanatlar Topluluğu, Londra, BK/ Bridgeman Sanat Kütüphanesi

Harvard Koleji, Güzel Sanatlar Kütüphanesi, HSM 620

Versay Sarayı, Fransa/ Lauros/ Bridgeman Sanat Kütüphanesi

Condé Müzesi, Chantilly, Fransa/ Giraudon/ Bridgeman Sanat Kütüphanesi

Albert Khan Müzesi – Hauts-de-Seine ili, A15488

Albert Khan Müzesi – Hauts-de-Seine ili, A15562

Albert Khan Müzesi – Hauts-de-Seine ili, A51046

Özel Koleksiyon/Charmet Arşivi/Bridgeman Sanat Kütüphanesi. Bu anonim Fas işinin telif hakkı sahibine ulaşmak için müthiş çabalar sarf edildi.

Albert Khan Müzesi – Hauts-de-Seine ili, A19031

Frédérick Gadmer, Albert Khan Müzesi – Hauts-de-Seine ili, A19747

Owen Tweedy Koleksiyonu, PA 7/216, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

Sir Edmund Allenby Koleksiyonu, PA 5/8, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

Fransa Millî Kütüphanesi, Paris, Fransa/Charmet Arşivi/Bridgeman Sanat Kütüphanesi

İkinci Bölüm

Norman Mayers Koleksiyonu Albümü 1/40, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

John Poole Koleksiyonu 11/5/5, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

John Poole Koleksiyonu 11/4/16, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

Sir Edward Spears Koleksiyonu, Albüm 8/28, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

Sir Edward Spears Koleksiyonu, Albüm 9/75, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

Desmond Morton Koleksiyonu, 13/1/1, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

Desmond Morton Koleksiyonu, 13/1/2, Orta Doğu Merkezi Arşivi, St. Antony's Koleji, Oxford

AP Resimleri

© Bettmann/Corbis

© Bettmann/Corbis

© Bettmann/Corbis

© Bettmann/Corbis

© Hulton-Deutsch Koleksiyonu/Corbis

© Hulton-Deutsch Koleksiyonu/Corbis

© Bettmann/Corbis

© Bettmann/Corbis

Üçüncü Bölüm

© Genevieve Chauvel/Sygma/Corbis

© Bride Lane Kütüphanesi/Popperfoto/Getty Images

© Christian Simonpietri/Sygma/Corbis

© Bettmann/Corbis

© Bettmann/Corbis

© Alain DeJean/Sygma/Corbis

© Kevin Fleming/Corbis

© AFP/Getty Resimleri

© Dominique Faget/epa/Corbis

© Gérard Rancinan/Sygma/Corbis
© Michel Philippot/Sygma/Corbis
© Françoise de Mulder/Corbis
© Françoise de Mulder/Corbis
© Peter Turnley/Corbis
© Reuters/Corbis
© Reuters/Corbis
© Peter Turnley/Corbis
© Abed Omar Qusini/Reuters/Corbis

İNDEKS

I. Abdülmecit 97, 107, 108
I. Mahmut 49
I. Selim 20, 44
I. Selim (Yavuz Sultan Selim) 20
II. Abbas Hilmi 174
II. Abdülhamit 146, 153, 166
II. Beşir xi, 93
II. Hasan 342, 452, 532, 556
II. Mahmut 85, 86, 91, 96, 97, 107, 108, 127
II. Mehmet 20
II. Mehmet (Fatih Sultan Mehmet) 20
III. Mütevekkil 17
III. Osman 49
III. Selim 88
IV. Murat 43
V. Muhammed 342, 343, 344, 346
V. Şarlken 37
VI. Muhammed 163, 556
IX. Louis 20
X. Charles 106, 136, 137
11 Eylül saldırıları 562, 564, 569, 595
1948 Savaşı 317, 340, 439
1956 Süveyş Krizi 374
1956 Süveyş Savaşı 390
1967 Savaşı 397, 424, 429, 437, 451, 481, 491, 544
1973 Savaşı 433, 450, 461, 463

A

Abba Eban 434
Abbasi hilafeti 25
Abbas Paşa 119, 120
ABD 9, 11, 12, 13, 15, 187, 195, 252, 320, 321, 322, 339, 340, 342, 347, 348, 349, 350, 352, 354, 355, 363, 364, 370, 387, 392, 395, 396, 397, 398, 405, 412, 416, 424, 426, 428, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 443, 447, 451, 452, 456, 458, 459, 475, 478, 479, 482, 486, 487, 489, 493, 507, 509, 511, 516, 521, 522, 523, 538, 549, 557, 558, 561, 563, 566, 567, 569, 570, 572, 573, 574, 575, 582, 598, 599

Abdullah Azzam 490, 493, 495, 497, 500
Abdullah el-Turayki 416, 417, 420, 424
Abdurrahman Arif 397
Abdurrahman Şahbandar 267, 270, 274
Abdülbari Atvan 519
Abdülhamit Ben Badis 280
Abdülhekim Ömer 331, 333, 373, 390
Abdülkadir xi, 117, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 168, 260, 262, 264, 275, 276, 302, 303, 304, 305, 539
Abdülkadir el-Hüseyni 302, 303, 304, 539
Abdülkerim xi, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 272, 274, 343, 366, 370
Abdülselam el-Ferec 463
Abdüsselam Arif xii, 366
Abu Dabi 209, 422
Adil Arslan 320, 321
Afganistan 168, 475, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 500, 507, 519, 520, 562, 563, 596, 598
Ahmed Bin Bella 377
Ahmed el-Budeyri 49
Ahmed Emin 164, 165, 167, 170, 171, 173, 174
Ahmed Kethüda el-Demürdaşi 45
Ahmed Kurey 546
Ahmet Ağa el-Denizli 66
Ahmet Arabi 152
Ahmet Bey 122, 124, 126
Ahmet Hilmi 330
Ahmet İsmail 429
Ahmet Paşa 30, 33, 81, 115, 116
Ahmet Şah Mesut 496
Ahmet Şukayri 401, 405
Ahmet Yasin 500
Ahmet Zeki el-Yamai 420
Aida 122
Ain el-Remmaneh 442, 445
Akka 58, 59, 64, 65, 66, 93, 94, 96, 98, 99, 241, 250, 403
Albay Mahmut Yunus 351
Albay Sèves 88
Aleviler 267, 470, 471
Algeciras Konferansı 161
Al Gore 557
Ali Attiga 420
Ali Bey el-Kebir 60, 66, 82, 101
Ali Hasan el-Macit 517
Ali la Pointe 379, 380
Ali Mahir 248, 334, 335
Ali Paşa Şaravi 199, 200
Almanya 128, 143, 145, 146, 156, 159, 161, 162, 177, 178, 180, 181, 186, 211, 232, 238, 246, 247, 248, 249, 261, 292, 293, 301, 342, 410, 424, 509
Altı Gün Harbi 395, 398, 403, 411, 427, 451
A. M. Broadley 158
Amerika Siyonist Teşkilatı 406
Amiral Napier 98
Anadolu 8, 20, 21, 27, 43, 54, 55, 71, 88, 95, 96, 125, 145, 179, 180, 183, 267
Andrea Doria 37, 38
Anjar Muharebesi 43
Anthony Eden 341, 349, 352, 356
Antun Sadi 323
April Glaspie 514
Arabi 148, 149, 150, 151, 152, 153,

154, 155, 156, 157, 158, 159, 167, 168, 169, 335
Aragon Kralı Ferdinand 35
Aramco 415, 416
Arap Baharı 1, 3, 4, 5, 6, 7, 13, 15, 579, 590, 594, 595, 599, 600, 602, 603
Arap Birliği 302, 303, 309, 310, 312, 314, 317, 362, 366, 367, 373, 423, 457, 461, 462, 477, 504, 549, 567, 587
Arap İsyanı 179, 182, 183, 187, 193, 203, 211, 212, 224, 225, 253, 266, 292, 301, 302, 317
Arap Kadınları Birliği 237
Arapların Sesi 357, 361, 386, 395, 397
Arap Lejyonu 311, 312, 313, 314, 316
Arap Mağribi Ofisi 343
Arap Sosyalist Birliği 374, 385
Ariel Şaron 480, 484, 485, 554, 564, 571
Arif el-Arif 304, 305
Armand Hammer 421
Arthur Balfour 184
Asvan Barajı 336, 337, 349, 350, 351
Ateşkes Devletleri 180, 209, 211
Avda el-Kusus 219, 220, 221
Avni Abdülhadi 237
Avraham Stern 293
Avrupa ticareti 112
Ayetullah el-Halisi 224
Ayetullah el Şirazi 205
Ayetullah Humeyni 459, 478
Ayırma Duvarı 565
Ayman Nur 5, 580
Ayn Dara Muharebesi 114
Azim ailesi 50, 54, 100
Azzam Tamimi 498

B

Baalbek 43, 478, 487
Baas 358, 359, 360, 373, 397, 470, 471, 474, 477, 480, 507, 512, 516, 567, 568, 569, 591
Bab-ı Âli 31, 40, 109
Bab Züveyla 24, 25
Bağdat 7, 8, 19, 25, 34, 55, 56, 62, 67, 70, 71, 73, 109, 133, 180, 181, 183, 202, 204, 205, 223, 247, 341, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 418, 457, 510, 511, 512, 514, 515, 516, 524, 525, 528, 532, 567
Bağlantısızlar Hareketi 11, 347, 381, 435
Bahreyn 6, 133, 209, 210, 410, 415, 422, 423, 478, 524, 577, 585, 589, 590, 592, 594, 599, 600
Bakanlar Konseyi 489, 533
Balfour Deklarasyonu 185, 186, 187, 193, 218, 233, 234, 235, 237, 296
Barack Obama 575, 597
Barak Karmal 493
Barbaros Hayrettin 36, 38, 39
Barış Anlaşması'nın Taslağı 456
Bar-Lev hattı 425
Baruch Goldstein 549, 550
Batı Şeria xii, 306, 312, 313, 314, 316, 324, 388, 394, 395, 396, 402, 403, 433, 435, 436, 437, 438, 441, 455, 456, 481, 491, 498, 499, 501, 502, 504, 506, 507, 524, 538, 539, 541, 545, 547, 548, 551, 553, 554, 564,

565, 566, 570, 574, 575, 598
Baya Hocine 384
Bedeviler 24, 302
Bekir Paşa 46
Ben Arafa 344
Benito Mussolini 232
Benjamin Disraeli 144
Berberi korsanlar 39
Berberiler 137, 138, 260
Berlin Antlaşması 128, 143
Berlin Kongresi 145, 146
Beşar el Esad 4, 6
Beşir Cemayel 481, 483, 485
Beyrut xi, xii, 15, 41, 98, 112, 113, 114, 117, 125, 133, 163, 166, 169, 178, 182, 183, 185, 194, 251, 253, 257, 267, 270, 283, 284, 287, 290, 291, 293, 317, 323, 365, 368, 406, 407, 409, 424, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 475, 476, 477, 478, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 488, 531, 532, 534, 535, 536, 541, 572, 573
Bill Clinton 12, 545, 552
Bin Ladin 497, 519, 520, 558, 559, 562, 563, 564
Binyamin Netanyahu 542, 551, 598
Birinci Dünya Savaşı ix, 13, 131, 168, 176, 177, 184, 186, 196, 201, 202, 206, 210, 211, 212, 216, 219, 234, 243, 245, 250, 251, 261, 279, 317, 324, 595
Birleşik Arap Cumhuriyeti 360, 362, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 385, 386, 412
Birleşik Arap Emirlikleri 180, 208, 421, 422, 423, 458, 522, 524, 561
Birleşmiş Milletler xii, 290, 296, 298, 299, 311, 313, 314, 324, 354, 355, 356, 381, 390, 398, 401, 423, 433, 435, 439, 440, 441, 445, 453, 567, 568, 570, 586, 596, 602
Bişara el-Huri 255, 286, 364
Bişara Takla 166
Bizans İmparatorluğu 20, 40, 89
Blum-Viollette tezkeresi 283
BOAC 410
British Petroleum (BP) 417
Buaziz Ben Gana 276
Bulgar dehşeti 144
Bunsen Heyeti 180
Butros Butros-Gali 452

C

Cabir el-Ahmet el-Sabah 515
Cafer el-Numayri 397
Cahiliye 466, 467
CalTex 415
Camille Chamoun 363, 364, 443, 445, 446, 447
Camp David 456, 459, 461, 521, 552, 553, 554
Canberdi Gazali 28, 29
Celile Barış Harekâtı 481
Celili 56
Celili ailesi 100
Cemal Abdülnasır 11, 315, 331, 333, 337, 338, 347, 372, 411, 412, 419, 425, 443
Cemal el-Hüseyni 299
Cemal Paşa 178, 185, 187
Cemile Bouhired 378, 379
Cemil Mardam 289
Cenevre 276, 433, 439, 502, 511, 563

Cenova 37
Cezayir 11, 18, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 47, 56, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 147, 156, 160, 162, 164, 168, 250, 260, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 341, 342, 345, 347, 348, 349, 356, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 393, 405, 406, 414, 418, 421, 431, 475, 483, 490, 491, 492, 494, 504, 505, 509, 521, 532
Cezayir Muharebesi 378, 380, 384
Cezayir Savaşı 376, 377, 378, 380, 382, 475
Charles Cox 221
Charles de Gaulle 285, 342
Charles François Georges-Picot 183
Charles R. Crane 189
Chevron 415
Christian Pineau 352
CIA 364, 557, 558, 596
Cihan Recep 515, 517, 518, 526
Cliff Martin 297
Code de l'Indigénat 278
Colin Powell 569
Çerçel 37

D

David Ben-Gurion 243, 245, 292, 309, 339, 352
David Dodge 476
David Lloyd George 184, 186
Davut Ammun 252, 253
Dayr Yasin 305, 306, 307, 308
Dean Acheson 322
Demir El Cemiyeti 268
Devrimci Komuta Konseyi 335, 337, 426, 514
Dinşavay Hadisesi 174
Diriyya Anlaşması 68
Doğu Hindistan Şirketi 208
Doğu Ortodoks Kilisesi 110
Donald Rumsfeld 568
Dörtlü Konsey 186
Dubai 209, 422, 584
Dünya Bankası 349, 553
Dünya Siyonist Teşkilatı 184
Dürziler 40, 41, 113, 114, 250, 267, 269, 271, 272, 285, 363, 364, 442, 444
Dwight Eisenhower 348

E

Ebu Ala (Ahmed Kurey) 546, 548
Ebu Cihat 401, 501, 502
Ebu Gureyb 368, 569
Ebu Musa 423
Ebu Nidal 442, 480
Ebu Salman 242
Edmond de Rothschild 184
Edouard Herriot 263
Egyptian Gazette 167
Ehud Barak 552, 554
Eisenhower Doktrini 363, 364, 368
Ekim Savaşı 433, 435, 436, 450, 452
Ekrem Zuaytir 239
El-Afgani 168, 169, 170
El-Aksa Camisi 554
El-Al 437
el-Asifa 402
El-Ceberti 61, 75, 76, 77, 84, 170, 171
El-Ceberti (Abdurrahman) 61
el-Ceride 173
el-Cihat 495

El-Cihat 495, 496
el-Eşref Kansu el-Gavri 17
el-Eşref Tomanbay 22
Elias Hrawi 535
Elias Sarkis 448
el-Kaide 476, 497, 558, 561, 562, 563, 566, 567, 569, 588, 602
el-Kastal 303, 304, 305
el-Livaa 174
el-Mukattam 167
el-Nakba 316, 317
Emel (parti) 478, 529, 597
Emin Cemayel 485, 487, 489, 530, 531
Emine Habur 406
Emine Kutub 491
Emir Ferit Şahap 357
Enver Abdülmelik 330
Enver Paşa 177, 178
Enver Sedat xii, 331, 333, 390, 396, 412, 426, 435, 450, 454, 461, 462, 474, 507
Ernest Bevin 296, 312
Ernest-Gabriel de Blignières 130
Erwin Rommel 248
Esat Paşa el-Azim 51, 53, 58, 273
Esso 420
Etiyopya 150, 232
Evian müzakereleri 383
Exodus 297, 298
Exxon 415, 420

F

Fahrettin 41, 42, 43, 44
Fakariler 45, 46
Falanjistler 445
Fas 11, 15, 16, 34, 35, 53, 77, 131, 134, 137, 142, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 250, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 269, 272, 274, 285, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 375, 377, 380, 431, 452, 509, 522, 523, 524, 532, 549, 556, 564
Fatiha Bouhired 378, 379, 380
Faysal el-Hüseyni 539, 541
fedaiyin 327
Ferdinand de Lesseps 120, 351
Ferhat Abbas 277, 278, 280, 281, 282, 376, 381
Ferhat Haşid 343
Fethi Şikaki 550
Fetih 187, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 410, 484, 499, 501, 506, 539, 570, 571, 572, 574, 575
Fevzi el-Kavukçu 265, 267, 270, 271, 274, 301, 309
Fez 18, 35, 132, 163, 259, 260, 261, 263, 264
Fez Anlaşması 259
Fez Kongresi 163
Filastinuna 401
Filiki Etairia 89
Filistin ix, xi, 7, 9, 10, 14, 16, 41, 43, 54, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 65, 66, 93, 96, 110, 143, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 196, 207, 208, 216, 218, 221, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 252, 254, 285, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 324, 325, 326, 327, 331, 340,

352, 356, 372, 388, 389, 396, 397, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 447, 448, 454, 455, 456, 471, 478, 481, 482, 483, 484, 485, 490, 491, 498, 499, 500, 501, 503, 504, 505, 506, 507, 510, 511, 523, 529, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 562, 564, 565, 566, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 595, 596, 598
Filistin Kurtuluş Ordusu 411
Filistin Kurtuluş Örgütü 401, 435
Filistinli Öğrenci Birliği 400
Filistin Millî Konseyi 436, 438, 442, 504, 505, 506
Filistin Yahudi Cemiyeti 235
Filistin Yasama Meclisi 571, 572
Fil Yılı 343
firavunlar 475
Foster Dulles 339
Franklin Roosevelt 342
Fransa xi, 13, 20, 77, 78, 79, 90, 96, 98, 103, 104, 106, 110, 111, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 192, 194, 195, 196, 203, 207, 218, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 265, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 297, 301, 311, 318, 325, 326, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 360, 375, 376, 377, 378, 381, 382, 383, 387, 395, 443, 524, 533, 587
Fuat Paşa 117, 118
Fuat Şihab 365, 368
Füceyre 422

G

Gambetta Notu 155
Gazap Üzümleri Harekâtı 551
Gazze 19, 23, 28, 62, 183, 242, 308, 313, 315, 316, 324, 340, 341, 355, 388, 390, 394, 396, 400, 402, 403, 435, 436, 437, 438, 455, 456, 498, 499, 500, 501, 502, 504, 506, 507, 538, 539, 540, 547, 548, 553, 554, 570, 571, 573, 574, 575
Gazze-Eriha 547
Genç Cezayir hareketi 280
Genç Cezayirli 278
General Abdülgani el-Cemsi 389
General Abdülmuhsin Murtaki 392
General Charles de Beaufort d'Hautpoul 117
General de Lamoriciere 276
General de Lamothe 266
General Georges Catroux 269, 285
General Henri Dentz 285
General Henri Gouraud 255, 266
General Jacques Massu 381
General John Bagot Glubb 312
General John Bagot Glubb (Glubb Paşa) 312
General Louis Desmichels 139

General Maurice Sarrail 269, 273
general Moşe Dayan 392
General Moşe Dayan 392
General Raoul Salan 381
General Robert Bugeaud 139
George Habaş 405
George H. W. Bush 12, 509, 511, 525, 528, 538, 545, 557
George Mitchell 575
George Schultz 486
Georges Clemenceau 186
George Tenet 557
George W. Bush 12, 557, 558, 564, 575, 596
George Will 7
Gerald Ford 462
Gertrude Bell 204, 223
Giuseppe Verdi 122
Golda Meir (Meyerson) 399
Guantanamo 563, 575, 598
Güney Lübnan Güvenlik Bölgesi 489, 490, 529
Güney Yemen 11, 588

H

Habeşistan Kralı Yohannes 150
Habib Burgiba 346
Hacı Emin el-Hüseyni 236, 246, 247, 300, 312, 324
Hacı Hamou 277
Hafız Esad 397, 433, 448, 449, 454, 471, 472, 486, 507, 510, 534, 536, 591
Haganah 294, 295, 296, 300, 302, 303, 306, 307, 308, 310
Haim Bar-Lev 425
Haim Weitzmann 235
Halep 17, 19, 21, 22, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 50, 93, 95, 96, 97, 113, 133, 134, 179, 181, 183, 253, 266, 267, 268, 471, 472, 474
Halid el-Azim 360
Halid el-İslambuli 462, 463
Halil Cibran 252
Halil el-Vezir 401, 501
Halit el-Hasan 436, 441, 442
Halit Muhittin 331
Halk Partisi 173, 196, 231, 269, 270
Hama 29, 50, 133, 181, 265, 266, 270, 271, 272, 274, 301, 470, 471, 472, 473, 474, 475
Hamas xii, 498, 500, 501, 502, 503, 504, 506, 507, 543, 545, 549, 550, 564, 565, 571, 572, 573, 574, 575
Hamid Karzai 563
Hanan Eşravi 547
Han Maysalun 265
Hans Blix 567
Harem el-Şerif 554
Har Homa 551
Harold Wilson 422
Hartum Zirvesi 399, 453
Hasan el-Benna 319, 320, 464, 468, 470
Hasan Paşa 65, 66
Haşimiler 182, 185, 188, 191, 212, 213, 216, 217, 224, 300
Haydar Abdülşafi 540, 542
Hayfa Millî Komitesi 307
Hayır Bey 21, 29, 30
Henri Bouchard 276
Henry Churchill King 189
Henry Kissinger xii, 431, 434, 451
Henry Truman 298
Herbert Asquith 180
Hicaz 24, 31, 44, 61, 62, 63, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 80, 82, 85, 86,

96, 100, 101, 179, 182, 185, 188, 192, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 253, 290, 401
Hicaz demiryolu 179
Hidiv II. Abbas 158, 174, 196
Hizbullah 270, 487, 488, 489, 490, 507, 537, 551, 552, 564, 572, 573, 574, 596, 597
Hocine Ait Ahmet 377
Horace Vernet 138
Horatio Nelson 78
Huari Bumedyen 384
Hulefa-i Raşidin 496
Humus Muharebesi 94, 95
Hüda Şaravi 198, 199, 200, 201, 236
Hür Subaylar xii, 315, 325, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 341, 349, 362, 366, 368, 372, 390, 397, 400, 426, 465, 467, 468
Hüseyin bin Ali 70, 181, 187
Hüseyin el-Şef 393
Hüseyin Kamil 196
Hüseyin Paşa 135, 137
Hüseyni beyleri 345
Hüseyni Hanedanı 122
Hüsnü el-Zaim 320, 323, 357
Hüsnü Mübarek 4, 6, 453, 463, 514, 515, 557, 580, 584, 585, 589, 601
Hüsrev Paşa 149, 151, 152
Hz. Muhammed 17, 25, 67, 70, 138, 468, 488, 496

I

Imre Nagy 354
Irak 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 23, 34, 67, 70, 71, 72, 80, 101, 176, 183, 189, 192, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 216, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 232, 233, 241, 245, 246, 247, 249, 254, 283, 285, 300, 301, 302, 309, 311, 313, 316, 325, 326, 341, 358, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 393, 397, 411, 414, 415, 417, 418, 421, 423, 430, 435, 447, 477, 478, 479, 480, 483, 488, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 532, 533, 535, 536, 538, 540, 549, 557, 558, 559, 562, 563, 566, 567, 568, 569, 574, 575, 579, 596, 597, 598, 602, 606
Irak Bağımsızlık Muhafızları 204
Irak İsyanı 205
Irak Savaşı 225, 479, 511, 512, 513, 526, 532, 538, 563, 579, 597
Irgun 245, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 305, 306, 308, 439

İ

İbn-i Bişr 70
İbni Suud 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217
İbn-i Teymiyye 67
İbn İyas 22, 23, 24, 26, 29
İbrahim Camisi 549
İbrahim Hananu 266
İbrahim Paşa 33, 85, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100
İbrat Filastin 317
İhvan 210, 211, 213, 215, 216, 469
İkinci Dünya Savaşı 10, 245, 246,

248, 249, 292, 293, 294, 296, 300, 302, 325, 326, 342, 365, 381, 382, 568
İkinci Mısır Krizi 99, 101, 107
İlk Aliya 234
İlk Arap Kadın Kongresi 236
İlk Siyonist Kongre 184
İmam Bedir 387
İmam Yahya 385, 386
İngiliz-Irak Anlaşması 224, 225, 227, 246
İngiliz-Mısır Anlaşması 248, 316, 327
İngiliz-Ürdün Anlaşması 361
İntifada 499, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 525, 543, 545, 554, 555, 564, 565
intihar saldırıları 477
İran 16, 21, 27, 42, 43, 62, 181, 210, 296, 298, 341, 415, 417, 418, 421, 422, 423, 457, 458, 459, 460, 462, 476, 477, 478, 479, 480, 487, 488, 492, 507, 510, 511, 512, 513, 526, 528, 532, 535, 537, 563, 567, 576, 585, 590, 593, 596, 597, 600, 601
İran-Irak Savaşı 479, 511, 512, 513, 526, 532, 597
İsa bin Salman 423
İsa İbrahim Feyyat 472
İskenderiye 5, 19, 74, 78, 103, 119, 120, 133, 155, 156, 157, 166, 174, 196, 230, 332, 334, 340, 350, 583, 584
İskenderun 95, 180, 254, 284
İslam v, ix, 7, 8, 12, 15, 17, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 35, 36, 52, 61, 63, 64, 67, 68, 69, 71, 72, 80, 84, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 118, 123, 135, 137, 139, 140, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 181, 185, 211, 240, 261, 263, 264, 266, 270, 277, 278, 280, 319, 374, 386, 419, 437, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 472, 475, 478, 479, 480, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 497, 500, 504, 506, 507, 508, 511, 519, 520, 528, 554, 555, 558, 561, 562, 569, 570, 575, 576, 585, 587, 593, 594, 597, 602
İslamcı ilericiler 446
İslam Devrimi 458, 462, 585, 597
İslami Cihat 476, 477, 488, 549, 550, 564
İslami Direniş 489, 500, 503, 504, 571
İslami Selamet Cephesi (FIS) 497
İslam Merkezi 500
İsmail Bey 62, 63, 64, 67
İsmail Fehmi 453
İsmail Haniye 572
İsmail Paşa 121, 122, 124, 126, 148, 149, 150
İsmail Saffet 302, 303, 304
İsmail Sıtkı 229
İspanya 35, 36, 37, 134, 137, 161, 259, 261, 262, 265, 301
İsrail xii, 7, 11, 14, 250, 292, 293, 294, 309, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 324, 339, 340, 349, 352, 353, 354, 355, 356, 359, 364, 372, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404,

405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 447, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 475, 477, 478, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 510, 511, 521, 522, 523, 524, 525, 529, 532, 535, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 557, 562, 564, 565, 566, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 595, 596, 598, 605
İstanbul ii, ix, 8, 17, 19, 20, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 67, 73, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 91, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 107, 108, 110, 111, 123, 125, 127, 130, 131, 134, 145, 148, 163, 165, 168, 176, 177, 180, 185, 187, 193, 196, 207
İstiklalciler 220
işkence 108, 154, 220, 344, 368, 379, 380, 381, 384, 463, 466, 469, 474, 475, 498, 512, 518, 569, 590, 591, 592
İtalya 36, 37, 128, 130, 131, 134, 143, 146, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 177, 186, 232, 246, 247, 248, 249, 342, 418, 424, 524
İzak Rabin xii, 392, 440, 442, 489, 502, 545, 547, 550
İzak Şamir 294, 485, 506, 524, 540, 543
İzzet İbrahim 515
İzzettin El-Kassam 238

J

James Baker 521, 539
James Keeley 321
Jean-Paul Sartre 381
Jewish Chronicle 297
Jimmy Carter 456, 462, 479
Joe Lieberman 557
Johan Joergen Holst 546
Joseph McPherson 198
Jön Türkler 127, 207
Jules de Polignac 136

K

kadın hakları 15, 172, 594
Kadiriye 138
Kahan komisyonu 485
Kahire ix, 5, 7, 8, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 45, 46, 47, 55, 60, 63, 64, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 89, 103, 107, 119, 120, 122, 127, 130, 133, 150, 153, 154, 155, 157, 158, 164, 166, 171, 173, 176, 181, 196, 198, 199, 200, 201, 228, 229, 230, 232, 249, 294, 301, 302, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 339, 340, 343, 347, 348, 351, 357, 359, 360, 361, 370, 371, 373, 377, 381, 389, 391, 392, 393, 395, 396, 400, 401, 408, 409, 410, 411, 412, 417, 425,

432, 438, 449, 451, 452, 457, 461, 464, 491, 521, 522, 576, 584
Kahire Anlaşması 408, 449
Kana 551
Kanuni Sultan Süleyman 32, 37
kanunname 33
kaptan pilot Carter 407
Kara Cumartesi 330, 331, 332, 446, 447
Kara Eylül 410, 411, 412, 437, 443
Karak 182, 219
Karamah 403, 404, 405, 410
Kara Mektup 236
Kasım Emin 171, 172
Kasımiler 45, 46, 47, 208
Kastilya Kraliçesi Isabella 35
Katamış 46
Katar 209, 400, 422, 423, 458, 522, 524, 549, 577, 587
Katerina 62
Katerina (Rus Çariçesi) 62
Kavalalı Mehmet Ali Paşa ix, xi, 13, 73, 74, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 112, 119, 122, 165, 210
Kayzer II. Wilhelm 161
Kazablanka 132, 162, 261, 343, 344, 346, 532
Kemal Canbulat 364, 444, 448, 449, 477, 478
Kerbela 70, 205, 206, 488
Kıbrıs 146
Kırım Savaşı 111
Kırmızı Hat Anlaşması 226
kıtlık 51, 179
Kimyasal Ali 517
Kimyasal Ali (Ali Hasan el-Macit) 517
King-Crane Komisyonu 189, 190, 191, 194, 234, 253, 254, 267
King-Crane Raporu 189, 194
King David Oteli 295, 296
kitle imha silahları 557, 558, 559
Koalisyon Geçici Yönetimi (CPA) 568
Konstantin 132, 137, 139, 275, 317, 601
Konstantin Züreyk 317
Kont Folke Bernadotte 314
Konya 19, 95, 96
korsanlık 34, 39, 122
kölelik 118, 257
körfez ülkeleri 11, 215, 414, 422, 463
Kral Abdullah 300, 310, 311, 312, 314, 323, 324, 556
Kral Fahd 515, 519
Kral Faruk 248, 249, 327, 331, 332, 334
Kral Fuat 227, 228, 229, 231, 232
Kral Hüseyin 212, 213, 214, 215, 216, 220, 221, 362, 369, 393, 394, 398, 403, 404, 408, 409, 410, 411, 437, 481, 523, 549, 556
Kral I. Faysal 367
Kral II. Faysal 246
Kral İdris 418, 419
Kral Louis-Philippe 142
Kral Zahir Şah 492
Kristal Gece 245
Kuran 199, 462
Kurt Waldheim 433
Kusay (Hüseyin) 557
Kuveyt xii, 12, 19, 72, 133, 180, 209,

210, 398, 400, 401, 414, 415, 417, 418, 430, 431, 435, 449, 458, 459, 490, 510, 511, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 529, 536, 537, 538, 549, 558, 567, 577, 599
Kürt Bölgesi Yönetimi 528
Kürt İşçi Partisi 528
Kürt İşçi Partisi (PKK) 528
Kürtler 203, 225, 226, 512, 528, 596
Kütahya Antlaşması 96

L

Lavon Hadisesi 340
Léon Blum 281, 283, 284
Leonid Brejnev 433
Le Reveil 256
Levi Eşkol 388, 392
Leydi Cox 222
Leyla Ebuzeyd 343, 344, 346
Leyla Halit 402, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411
Liberal Anayasa Partisi 231
Libya 4, 6, 11, 14, 34, 35, 131, 134, 146, 160, 163, 164, 177, 248, 375, 397, 414, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 435, 447, 449, 451, 452, 458, 459, 477, 478, 509, 522, 557, 558, 585, 586, 587, 592, 594, 599, 600, 601
Likud Partisi 452
Lina Tabbara 441, 442, 445, 446, 447, 448, 449, 482
Lord Allenby 228, 237
Lord Byron 90
Lord Cromer 158, 167, 174, 228
Lord Kitchener 181, 183
Lord Mayne 294
Lord Milner 201
Lord Palmerston 99
L'Orient 78
Louis Napoleon 142, 143
Lübnan xii, 7, 9, 10, 11, 13, 16, 19, 32, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 54, 56, 58, 59, 66, 67, 93, 94, 96, 98, 100, 101, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 166, 178, 179, 180, 188, 191, 193, 194, 204, 207, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 263, 265, 269, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 308, 309, 311, 313, 315, 316, 317, 319, 323, 357, 358, 363, 364, 365, 368, 369, 371, 375, 388, 398, 399, 401, 402, 406, 407, 408, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 458, 471, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 483, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 498, 507, 510, 511, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 543, 544, 545, 551, 552, 564, 570, 572, 573, 574, 597, 602
Lübnan Dağı 19, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 54, 56, 58, 59, 67, 93, 94, 96, 100, 110, 113, 114, 116, 117, 166, 178, 179, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256
Lübnan Dağı İdare Meclisi 251, 253, 254, 255
Lübnan-İsrail Anlaşması 486
Lütfü el-Seyit 173
Lyndon Johnson 397

M

Macbeth 28
Madrid Anlaşması 259
Madrid Konferansı 541, 542, 544, 545
Mahmud Sami el-Barudi 154
Mahmut Abbas 400, 571
Mahmut Abdüllatif 338
Mahmut Fehmi el-Nukraşi 319
Mahmut İsa 403, 405, 408, 409
Mahzen 260
Mareşal Hubert Lyautey 260
Mareşal Philippe Petain 265
Marguerite Clement 199
Maruf Sad 445
Maruni Falanjist 445, 481, 483
Maude 367
Maude (General Sir Stanley) 367
Maurice Bourgès-Maunoury 352
Maurice Viollette 281, 282
May Ziyade 199
M. Belhacı 277
Mediciler 41
Medine 19, 25, 26, 56, 67, 71, 80, 84, 133, 182, 210, 211, 214, 217, 468, 520, 554
Mehmet Reşit Paşa 95
Mekke 19, 24, 25, 26, 44, 56, 57, 58, 63, 67, 71, 72, 80, 84, 86, 133, 180, 181, 182, 210, 211, 212, 213, 216, 217, 459, 468, 493, 520, 554
Melek Hifni Nasif 199
Memlûklar 17, 20, 21, 28, 29, 32, 44, 45, 55, 60, 67, 74, 79, 83
Menahem Begin 294, 439, 452, 462, 480
Mercidabık Muharebesi 29
Mercier 276
Mervan Hadid 471
Mervyn Paice 297
Messali Hacı 280
Mısır ix, xi, xii, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 44, 45, 46, 47, 54, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 112, 113, 114, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 134, 138, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 181, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 207, 221, 227, 228, 229, 230, 232, 236, 237, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 268, 283, 285, 294, 300, 301, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 381, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 399, 400, 401, 402, 403, 407, 411, 412, 414, 416, 419, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435,

437, 443, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 462, 463, 464, 465, 468, 469, 470, 472, 475, 481, 487, 488, 490, 491, 498, 507, 514, 515, 521, 522, 523, 524, 540, 544, 549, 553, 557, 563, 573, 580, 583, 584, 585, 588, 589, 592, 593, 594, 597, 599, 600, 601, 602
Mısır Değişim Hareketi 580
Mısır Feminist Birliği 201
Mısırlı Kadın Aydınlar Cemiyeti 199
Michel Eflak 358
Mihail Gorbaçov 509
Mihail Mişaka 73, 93, 94, 98, 114
Milletler Cemiyeti 191, 192, 204, 222, 224, 226, 227, 232, 233, 283, 287
Millî Kurtuluş Cephesi 376
Millî Parti 152, 173, 289
milliyetçi hareketler 164, 168, 242
milliyetçilik 9, 89, 143, 153, 167, 168, 170, 184, 236, 248, 270, 283, 325, 357, 362
Mişel Avn 531, 535, 536
Mitica Ovası 140
Mobil 415
Mogador 142
Moğollar 7
Molla Ömer 562
Moriskolar 35
Moses Montefiore 184
Moşe Şaret 321, 340
M. Ourabah 277
Mösyö Gauthier 257
Muammer Kaddafi 557, 587
Muhammed Abduh 152, 168, 169, 170, 171, 173, 196
Muhammed Abdülkerim el-Hattabi 343
Muhammed Bey 46, 47, 63, 64, 65, 67
Muhammed Bey (Ebu el-Dahab) 67
Muhammed bin Abdülvahhab 67, 68, 69
Muhammed bin Suud 68, 69
Muhammed bin Tulun 26
Muhammed Budiaf 377
Muhammed Cemil Bayhum 253, 257
Muhammed Davut Han 492
Muhammed el-Sadık Bey 146, 147
Muhammed el-Yahya 517
Muhammed Heykel 340, 348, 353, 370, 373, 388, 412, 419, 429, 434, 451, 454, 463, 510, 521, 522, 524
Muhammed Hider 377, 384
Muhammed İbrahim Kamil 456
Muhammediye 124
Muhammed Mehdi Kubba 223
Muhammed Necib 332, 333, 336, 337, 338
Muhammed Riyad 453
Mulay Abdurrahman 142
Mulay Abdülhafız 259, 260
Mulay Yusuf 260, 264
Mulod Feraun 382
Murat Paşa 41, 42
Musa Alami 317
Musa el-Hüseyin 324
Musa el-Sadr 477, 478
Musa Kazım el-Hüseyni 236
Mussolini 232, 248
Mustafa Aşu 324

Mustafa el-Nahhas 229
Mustafa Kamil 173, 175
Mustafa Kemal Atatürk 221
Mustafa Paşa 43
Mustafa Reşit Paşa 108
Mustafa Sibai 470
Mustafa Vehbi el-Tall 220
Mülay Abdülaziz 161, 162
Münih Olimpiyatları 437
Müslüman Kadınlar Cemiyeti 468
Müslüman Kardeşler 301, 319, 326, 327, 330, 331, 336, 338, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 488, 490, 500, 507, 593, 600, 601
Müslüman Kız Kardeşlik 468
Müzeyrib 62, 63

N

Nabih Berri 529
Nahda 166, 593
Naim Kassem 487
Namık Kemal 127
Napolyon 74, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 88, 90, 91, 111, 117, 121, 159, 170, 250
Nasuh Paşa 42
Naşaşibiler 236
NATO 341, 354, 355, 528, 562, 585, 587
Navarin Körfezi 91
Navvaf bin Abdülaziz 519
Neo-Destour Partisi 346
Nesip Metni 365
Neval El Saadavi 326, 327, 333, 336, 355
Nikolay Çavuşesku 452, 509
Nil Muharebesi 78, 91
Nil Seyrüsefer Şirketi 120
Nizam-ı Cedid 88, 97, 103
Nizam-ı Cedid Ordusu 88
Nubar Paşa 150
Nurettin Atassi 397
Nuri el-Said 362

O

OAS (Gizli Silahlı Teşkilat) 383
Occidental Petroleum 420, 421
Onlar Konseyi 252, 253
OPEC 418, 513
Oran 18, 132, 137, 138, 275, 377
Orta Doğu Dostluk İnisiyatifi 569
Orta Doğu Savunma Organizasyonu 339
Orta Doğu Savunma Organizasyonu (MEDO) 339
Oslo Anlaşması 547, 548, 549, 551, 552, 553
Osmanlı İmparatorluğu 8, 9, 20, 27, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 39, 42, 54, 55, 66, 69, 71, 73, 81, 82, 86, 89, 91, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 103, 107, 110, 112, 118, 119, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 131, 134, 143, 144, 145, 147, 162, 163, 166, 167, 169, 176, 177, 178, 180, 182, 185, 186, 207, 209, 219, 595
Osman Paşa 59, 60, 63
Osman Rıfkı Paşa 151, 152, 154
Oujda 142

Ö

Ömer Karami 536
Özgürlük Birliği 336, 465

P

pamuk 56, 57, 59, 121, 124, 535

Pan Am 409, 410
Paris Barış Konferansı 9, 186, 187, 188, 195, 197, 200, 201, 207, 229, 251, 252, 254
Passfield Beyaz Belgesi 235, 238
Paşa el-Atraş 269, 271, 272, 274
Patrick Arguello 409
Paul Bremer 568
Paul Wolfowitz 569
Peel Komisyonu 242, 243, 244
petrol 11, 14, 56, 188, 210, 217, 226, 243, 391, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 428, 430, 431, 432, 434, 435, 450, 451, 458, 459, 460, 479, 512, 513, 514, 515, 519, 522, 526, 527, 567, 579, 599
PFLP 405, 406, 408, 409, 410, 411
Philippeville 347, 376
Pierre Cemayel 445, 481
Pierre Deval 135
Pierre Pflimlin 381
Pinhas Lavon 340
Popüler Cephe 281, 283, 284
Prens Bernhard von Bülow 161
Prenses Nazlı 158

R

Rabat 132, 261, 346, 440, 441
Rafael Eytan 484
Ralph Bunche 321
Ramsay MacDonald 235
Raşid Karami 364, 529, 530, 536
Raşit Ali el-Kaylani 246, 312
Raşit el-Hacı İbrahim 307
Refik Hariri 572
Resü'l-Hayme 208, 209, 422, 423
Rıfat Esad 472, 475
Richard Nixon 406, 433, 462
Rifaa el-Tahtavi 13, 136, 137
Rif Savaşı 259, 263, 264, 265, 266, 272, 285, 343
Rigoletto 122
Rima Halef Huneydi 576
Riyad 133, 210, 215, 216, 287, 323, 428, 449, 453
Riyad el-Sulh 287, 323
Robert Fisk 476, 489
Ronald Reagan 479, 482, 493
Ron Pundak 546
Rusya 47, 65, 96, 98, 99, 101, 110, 111, 115, 128, 130, 144, 145, 177, 178, 180, 183, 184, 185, 570

S

Saadeddin İbrahim 458
Saad el-Sabah 515
Saad Hariri 572
Saadi Yacef 379, 380
Saad Zaglul xi, 169, 196, 197, 200, 228, 229
Sabra 484, 485
Saddam 368, 479, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 529, 536, 537, 538, 539, 547, 557, 558, 559, 566, 567, 568, 569, 596, 597
Saddam Hüseyin 368
Saeb Erekat 540
Safevi İmparatorluğu 21, 34
Said Hammami 438, 439, 442, 480, 505
Sait Paşa 120, 121, 149
Salah Halef 400, 402, 404, 408
Salah Salim 315

Salmun 52
Samir el-Rifai 433
Samir Geagea 535
Samir Kassir 4, 13, 580, 595, 597
Samir Suki 301
San Remo Konferansı 254
Sarı Filo 451
Sari Nuseybe 499, 501, 502, 505, 525, 538, 541, 555
Sedir Devrimi 572
Selahattin Bitar 358, 359, 373
Selefizm 170
Selim Hoss 530, 531
Selim Paşa 269
Selwyn Lloyd 352
Sergio Vieira de Mello 568
Seyit Muhammed İdris el-Sünusi 418
Seyit Murat 39
Seyit Talip el-Nakib 222
Seyyid Kutub 464, 465, 468, 469, 470, 491, 500
Shaw Raporu 235
Sicilya 18, 37, 38
Sidi Ferruş 275, 276, 279
Siham Tergeman 273, 290
Sir Arnold Wilson 203, 204
Sir Beauchamp Seymour 156
Sir Charles Rivers Wilson 150
Sir Garnet Wolseley 157
Sir Gilbert Clayton 221
Sir Henry McMahon 181, 215, 253
Sir John Chancellor 237
Sir Lee Stack 228, 229
Sir Mark Sykes 183, 250
Sir Maurice de Bunsen 180
Sir Miles Lampson 232, 248
Sir Percy Cox 222
Sir Reginald Wingate 196, 200
Siyonistler 185, 234, 235, 236, 243, 292, 294, 298, 299, 406
Sovyetler Birliği 10, 11, 12, 294, 325, 339, 347, 348, 350, 354, 357, 370, 374, 375, 386, 388, 417, 426, 427, 433, 435, 460, 475, 477, 479, 490, 492, 505, 508, 509, 510, 511, 520, 521
Sömürge Baskısına Karşı Olanlar Birliği Kongresi 280
Standart Oil of California şirketi 415
Standart Oil of New Jersey 417
Stern Gang 292, 293, 543
Stone Paşa 154
Sudan 82, 86, 87, 99, 100, 151, 160, 202, 228, 229, 232, 248, 397, 398, 449, 462, 483, 522
Sufi tarikatları 138
Sultan Paşa 269, 271, 272, 274
Suriye xi, xii, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 40, 43, 50, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 112, 113, 114, 117, 131, 133, 145, 166, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 204, 207, 211, 216, 217, 218, 219, 221, 224, 234, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 283, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 300, 301, 303, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 353, 354, 357, 358,

359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 399, 411, 412, 414, 424, 427, 429, 430, 433, 434, 438, 442, 448, 449, 454, 455, 458, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 477, 478, 480, 481, 486, 487, 488, 507, 509, 510, 522, 523, 524, 529, 531, 532, 534, 535, 536, 537, 543, 544, 552, 556, 558, 563, 572, 573, 574, 576, 585, 589, 590, 591, 592, 594, 596, 597, 599, 600, 601, 602
Suriye Birlik Partisi 269
Suriye Genel Meclisi 191, 193, 194, 266
Suriye İsyanı 274
Suriye Lejyonu 266, 267, 272, 288
Suriye Merkez Komitesi 252
Suud bin Abdülaziz 70, 71
Suud el-Faysal 533
Suudi Arabistan 4, 7, 11, 217, 241, 375, 386, 387, 398, 401, 414, 415, 416, 418, 421, 422, 424, 428, 430, 431, 435, 447, 449, 458, 459, 477, 478, 491, 509, 514, 516, 519, 522, 524, 525, 527, 532, 533, 534, 558, 563, 564, 577, 582, 588, 597, 599, 600, 601
Suudi-Haşimi çatışması 212
Suudi-Vahhabi konfederasyonu 210
Süleyman el-Faydi 223
Süleyman el-Nabulsi 362
Süleyman Faranciye 448, 530
Süleyman Paşa el-Azim 58
Sünni Müslüman militanlar 490
Süveyş Kanalı xii, 120, 121, 122, 129, 146, 157, 159, 164, 179, 202, 228, 319, 327, 330, 340, 350, 351, 352, 353, 356, 389, 394, 425, 428, 432, 434, 450, 451, 461
Süveyş Krizi 349, 353, 354, 356, 363, 366, 369, 374, 387
Sykes-Picot Anlaşması 183, 185, 186, 193, 250

Ş

Şah İsmail 21
Şah Muhammed Rıza Pehlevi 478
Şam xi, 7, 8, 9, 19, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 41, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 71, 73, 80, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 109, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 133, 134, 143, 166, 178, 181, 182, 183, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 216, 218, 219, 237, 252, 253, 254, 255, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 283, 284, 288, 289, 290, 291, 301, 303, 304, 311, 317, 321, 359, 361, 371, 373, 388, 407, 432, 438, 448, 449, 454, 474, 483, 485, 490, 510, 532, 535, 590, 602
Şarika 208, 209, 422, 423
Şatilla 484, 485
şeriat 8, 462
Şerif Şakir bin Zeyd 214, 215
Şeyh el-Balat 60
Şimon Perez 352, 545, 551
Şolomo Argov 480

Şura Meclisleri 577
Şükrü el-Kuvvetli 288, 290, 310, 320, 372
Şükrü Ganim 252

T

Taba 553
Tadmur Hapishanesi 472, 473
Tafna Anlaşması 139
Taha Yasin Ramazan 521
Tahir Yahya 393
Tahran Anlaşması 421
Taif Anlaşması 533, 534, 535, 536, 537, 573
Taliban 562, 563, 598
Tanca 132, 142, 161, 259, 343, 344
Tanzimat Dönemi 108, 109
Tapınak Dağı 505, 554, 555
T. E. Lawrence 182, 216, 218
Tel el-Kebir 158
Terje Rød-Larsen 546
Tevfik Ebu el-Huda 312
Tevfik Paşa 148, 151, 152, 153, 154, 155
Texaco 415
Theodore Herzl 184
Tiberya 57, 58, 59, 234
Tilimsan 18, 35, 36
Tony Blair 566
Topkapı Sarayı 31, 85
Tosun Paşa 83, 84, 85
Trablusgarp 163, 418
Trablusşam 19, 29, 32, 33, 39, 50, 59, 67, 96, 133, 251, 253, 265, 365
Tuğgeneral Abdülkerim Kasım 366, 370
Tunus 1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 13, 15, 18, 34, 35, 38, 39, 56, 107, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 143, 146, 147, 156, 160, 163, 164, 169, 250, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 375, 377, 380, 398, 457, 458, 461, 483, 501, 502, 539, 546, 549, 553, 581, 582, 583, 584, 585, 588, 589, 592, 593, 594, 599, 600, 602, 603
Tunus Anayasası 126
Turaba 214, 215
Türk-Çerkez 148, 149, 150, 151, 153, 154
Türkiye 35, 95, 98, 99, 125, 126, 127, 145, 180, 181, 192, 221, 284, 341, 528, 564, 592, 600, 602
Türkmen 51
TWA 406, 407, 409, 410

U

uçak kaçırma 407, 409, 563
Uday 557
Uday (Hüseyin) 557
Ummül-Kayveyn 209, 422
Uri Avnery 439, 454
USS Liberty 398
U Thant 390

Ü

Ürdün 7, 10, 11, 16, 43, 57, 62, 65, 180, 182, 188, 191, 207, 208, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 233, 241, 243, 246, 247, 250, 252, 254, 267, 274, 300, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 323, 326, 358, 361, 362, 366, 369, 371, 375, 387, 388, 391, 392, 393, 394, 395, 399, 402, 403, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 414,

424, 430, 433, 435, 437, 440, 441, 443, 456, 458, 481, 491, 509, 515, 522, 523, 524, 527, 541, 544, 549, 556, 587, 591, 597, 602
Ürdün-İsrail Anlaşması 549

V

Vafdist Kadın Merkezi Teşkilatı 201
Vafd Partisi 227, 228, 248, 249
Vahhabi 56, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 80, 84, 85, 86, 210, 212, 214
Vahhabilik 68, 69
Velit Canbulat 530
Verdi 122
Victor Hugo 138

W

Wilbur Crane Eveland 364
William Gladstone 144
William Rogers 426
William Shakespeare 28
Winston Churchill 209, 217, 218, 235, 342
Woodrow Wilson 9, 187, 195, 196, 200, 207

Y

Yafa 62, 63, 64, 65, 133, 191, 235, 298, 299, 306, 308, 400, 438
Yahudi devleti 180, 193, 216, 235, 236, 243, 245, 296, 312, 314, 319, 339, 398
Yahya Ayaş 550
Yair Hirschfeld 546
Yaser Arafat xii, 400, 403, 405, 435, 438, 439, 441, 449, 453, 481, 483, 499, 504, 523, 539, 547, 548, 552, 564, 566, 571
Yeğen Davut Paşa 153
Yemen 4, 6, 11, 14, 16, 34, 56, 188, 241, 372, 375, 385, 386, 387, 389, 391, 412, 458, 459, 483, 522, 527, 558, 585, 587, 588, 589, 592, 594, 598, 599, 600, 601
Yeniçeri Ocağı 97
Yeni Kadın 172
Yigal Amir 550
yol haritası 570
Yom Kippur 428, 429
Yossi Beilin 545, 546
Yunan İsyanı 89, 90
Yunus Bahri 365, 367
Yusuf el Hâkim 192
Yusuf Paşa 73
Yüzbaşı Gabriel Carbillet 270

Z

Zahir el-Ömer 57, 58, 59, 62, 63, 64, 66, 67, 101
Zahle 114, 115
Zeynel Fakar 45, 46
Zeynep el-Gazali 468, 469, 495, 507
zimala 141, 142

1-2: 1516-1517 yıllarında Memlûk İmparatorluğu'nun topraklarını fetheden Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in ve 1519 yılında Kuzey Afrika kıyısını Osmanlı hükmüne sokan Barbaros Hayreddin'in portreleri. Her iki şahsın da ölümünden sonra, yaklaşık 1550 yılında resmedilen bu Floransa menşeili portreler, 1613-1618 yılları arasında Floransa'da sürgünde olan Dürzi Prens II. Fahreddin'in gördüğü Medici koleksiyonunun bir parçası olabilir. Fahreddin'in saray tarihçisi, "Tüm Müslüman sultanların ve Arap şeyhlerinin portreleri vardı," diye yazmıştı.

3: Bu on dokuzuncu yüzyıl Şam berberi, bir yüzyıl önceki meslektaşı Ahmed el-Budeyri "el-Hallak" gibi mesleğini icra ediyor.

4: Napolyon Bonapart önderliğindeki Fransız askerleri Mısır'a hükmeden Memlûk emîrlerine karşı Piramitler Muharebesi'nde (Temmuz 21, 1798) kesin bir zafer kazandı ve muzaffer bir şekilde Kahire'ye girdi. Louis-François Lejeune (1775-1848) tarafından yapılan bu resim 1806 yılında, muharebe alanında yapılan eskizler kullanılarak yapılmıştır. Lejeune, Mısır tarihçisi el-Ceberti'nin deyimiyle "sağır edici ateş etmelerinin arkası kesilmeyen" disiplinli Fransız piyadesi ile Memlûk süvarisinin eşitsiz mücadelesini yakalamıştı.

5: Lübnan Dağı'nın yaşlı yöneticisi II. Beşir Şihab (ortada bastonuyla ayakta duran) Mısırlı general İbrahim Paşa'ya (ortada at üstünde) 1831'de Akka kapısı önünde biat ederken. Ressam Georg Emanuel Opitz (1775-1841). Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim, Akka'yı altı ay boyunca kuşattıktan sonra stratejik kaleyi aldı ve Suriye fethini tamamladı.

6: Hekim ve tarihçi Mihail Mişaka, Akka'nın Mısır tarafından 1831-1832'de kuşatılmasını ilk elden gözlemledi ve Lübnan Dağı'nın yöneticisi Şihab ailesine bildirdi. Mişaka sonrasında Şam'da ABD konsolosluğu ajanı olarak çalıştı ve ailesiyle birlikte 1860 katliamından kurtuldu. Bu fotoğrafı 1870'lerin başında, yaşamının son demlerinde Bonfils tarafından çekilmiştir.

7: Kavalalı bir Arnavut olan Mehmet Ali Paşa, 1805-1849 arasında Mısır'a hükmetmiştir ve Sudan, Hicaz, Suriye ve Girit'i kapsayan bir imparatorluk yaratmıştır. Paşa, bu portresi için 1840 yılında Louis Charles Auguste Couder'in (1790-1873) karşısına oturmuştur. O yıl askerleri İngiliz-Osmanlı ordusu tarafından Suriye'den sürülmüştü. 1952 yılına dek Mısır'a hükmeden bir hanedan kurmuştu.

8: Emîr Abdülkadir, Fransızlara karşı 1832'den 1847'de Aumale Dükü'ne teslim oluşuna kadar Cezayir direnişine önderlik etmişti. Teslimiyeti Fransız ressam Augustin Regis (1813-1880) tarafından resmedilmiştir. Kararlı direnişi yüzünden Fransa'da büyük hayranlık uyandıran Cezayirli, sonrasında Fransa Başkanı Louis Napolyon tarafından ağırlanmış, kendisine bir maaş bağlanmış ve Osmanlı topraklarına sürgüne gönderilmiştir. Abdülkadir, Şam'a yerleşmiş ve 1860 katliamlarında birçok Hristiyan'ın kurtulmasında önemli rol oynamıştır.

9: Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu ve Osmanlılar'a karşı 1916-1918 Arap isyanında Arap Ordusu'nun komutanı Emîr Faysal. Bu fotoğraf 28 Şubat 1918'de Paul Castelnau tarafından Kızıldeniz limanı Akabe'de çekilmiştir. Faysal 1920 yılında Suriye Kralı olmuş, aynı yıl Fransızlar tarafından tahttan indirilmiş ve 1921'de Irak Kralı olmuştur.

10: Akabe'nin palmiye ağaçları altında Faysal'ın Arap Ordusu'ndan bir grup Bedevi asker, 28 Mart 1918. Paul Castelnau tarafından çekilen bu fotoğraf, Hicaz Demiryolu'na ve Mekke ile Şam arasındaki Osmanlı çöl kalelerine saldıran bazı askerlerin yüzlerini göstermektedir. İngiliz subayı T. E. Lawrence, ünlü "Arabistanlı Lawrence", tarafından yazılan klasik *Bilgeliğin Yedi Sütunu* adlı kitapta bu saldırılardan bahsedilir.

11: Fransa'nın Fas'taki ilk sömürge valisi Mareşal Louis-Hubert Lyautey'nin portresi. Yenilikçi bir vali olan Lyautey'nin şefkatli emperyal yönetimi, sonradan Suriye'deki Fransız sömürge yönetiminde etkili olmuştur. Lyautey'nin yönetimi Abdülkerim el Hattabi'nin liderliğindeki Rif Savaşı'yla baltalanmıştır. Bu fotoğraf, Lyautey Fas'tan ayrıldıktan iki yıl sonra, 1927'de, Georges Chevalier tarafından çekilmiştir.

12: Fas'ta Fransızlara karşı savaşan Abdülkerim el Hattabi'nin coşkulu resimleri 1925 yılında Arap dünyasında birçok milliyetçiye ilham kaynağı oldu. Abdülkerim, Kuzey Rif Bölgesi'ndeki dağ sığınağından Berberi milisleri önce İspanyollara sonra Fransızlara karşı zafere taşıdı. Ancak Avrupalı güçler birleşip 1926'da Riflileri kuşatıp mağlup etti. Bu litografta modern topçu ve hava kuvvetlerine sahip Fransızlar, "La ilahe illallah, Muhammeden resulullah" yazılı sancağın altında Faslı savaşçılara liderlik eden Abdülkerim'den kaçarken görüntülenmektedir.

13: Suriye'deki ilk Fransız yüksek temsilci General Henri Gouraud'un Auguste Léon tarafından 3 Ekim 1918'de Beyrut'ta çekilmiş fotoğrafı. Gouraud, Lyautey'nin Fas'ta yardımcısıydı ve onun taktiklerini Suriye'de uygulamaya çalıştı ancak başarısız oldu. Böl-parçala-yönet taktikleri Suriye'de 1925'ten 1927'ye dek süren ulusal bir ayaklanmaya neden oldu.

14: Fransız idaresindeki Beyrut, 22 Kasım 1919. Fransa'nın üç renkli bayrağı Osmanlı saat kulesine ve ana devlet binasının balkonuna çekilmiş, arka planda birlikler çadırda kalıyor. Her ne kadar bazı Lübnanlılar 1919 Paris Barış Konferansı'nda Fransız mandasını istemiş olsa da ülkelerinin bağımsız devlet olması için geliştireceği kurumlarda daha az rol oynamasını umut etmişlerdi.

15: 1925'te Fransız bombardımanıyla yerle bir olan Şam. Ekim 1925'te Fransız sömürge rejimine karşı şehir ayaklandı. Asiler Yüksek Komiser Maurice Sarrail'i ele geçirmek için Azm Sarayı'na saldırdılar. Fransız yöneticiler sarayı boşalttılar ve sarayın etrafındaki mahalleyi 48 saat boyunca topçu atışına tuttular. Bir görgü tanığının şahitliğine göre, "toplar altı yüzden fazla muhteşem evi yakıp yıkmıştı." Azm Sarayı'nın harabeleri ön taraftadır.

16: Saad Zaglul ve Vafd'ın diğer temsilcileri Malta'daki sürgünden dönerken. 8 Mart 1919'da Saad Zaglul'ün tutuklanması Mısır çapında gösterilere sebebiyet verdi. Kamu baskısı, İngiltere'nin politikalarını değiştirmesine sebep oldu ve Zaglul ile diğer Vafd Partisi üyelerinin Paris Barış Konferansı'nda dinlenmelerine izin verdi. Ancak bu boşunaydı: Büyük devletler Mısır'ın İngiltere mandasına girmesini onaylamışlardı. Zaglul, fotoğrafın ortasında elinde bastonuyla oturuyor. Sağında, Mısır'ın Liberal Çağı'nın kötü adamı İsmail Sıtkı oturuyor.

ABONNEMENTS

Le Petit Journal

illustré

PARAISSANT LE DIMANCHE

Une manifestation féministe en Egypte.

17: 1919'da kadınlar ilk defa Mısır'da ulusal siyasete girdiler ve dünya çapında manşetlere çıktılar. Bu Fransız haftalık gazetesi, İngiliz atlı birliklerinin gözetiminde ve erkeklerin koruması altındaki peçeli kadınların "Mısır'daki feminist gösterisini" kapağına taşımış. Kocası Ali, Zaglul ve diğer Vafd üyeleriyle birlikte sürgüne gönderilen Hüda Şaravi bu hareketin liderlerindendi.

1: Abdülaziz bin Abdurrahman el Suud, Batı'da İbni Suud olarak bilinir. Suudi Arabistan Krallığı'nın kurucusu, 1928'de Cidde'de danışmanlarıyla birlikte (ortada gözlüklü). 1925'te Hicaz Haşimi Krallığı'nı fethettikten sonra İbni Suud, "Necid Sultanı ve Hicaz Kralı" unvanını aldı. 1932'de İbni Suud krallığını Suudi Arabistan olarak yeniden adlandırdı ve modern dönemde adını hanedan ailesinden alan tek ülke yaptı.

2: 1936-1939 Filistin'deki Arap İsyanı'nın komutanlarıyla birlikte Fevzi el Kavukçu (ortada). Suriye'deki Maysalun Muharebesi (1920), Suriye İsyanı (1925-1927), Filistin'deki Arap İsyanı ve Irak'taki Raşit Ali Darbesi dâhil birçok savaşta Avrupalıların hâkimiyetine karşı savaştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerden kaçıp Almanya'ya sığındı. Savaş sonrasında geri dönüp Filistin'deki Arap Özgürlük Ordusu'na 1947-1948 yılları arasında liderlik etti.

3: İbretlik ceza: İngiltere Ordusu, 1936-1939 Arap İsyanı'na destek veren köylülerin evlerini yıkıyor. Yargılama süreci olmaksızın gerçekleştirilen bu tür toplu cezalar, Arap isyanlarıyla baş etmek için İngiliz yetkililerin çıkardığı Acil Durum Yönetmelikleri'yle gerçekleştirilmekteydi. 1936 ila 1940 arasında yaklaşık iki bin ev bu şekilde yok edilmişti.

4: 17 Ağustos 1943, Suriye Meclisi'nin açılışı. Temmuz 1941'de Fransa'nın Suriye ile Lübnan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Suriyeliler sandığa gidip ilk bağımsız hükümetlerini seçtiler. Milli Cephe açıkça çoğunluğu kazandı ve ilk meclis toplantısında (sağda) liderleri Şükrü el Kuvvetli başkan seçildi.

5: Suriye Meclisi dağılmış halde, 29 Mayıs 1945. Fransızların teminatlarına rağmen De Gaulle hükümeti Suriye'ye tam bağımsızlık vermeye niyetli değildi ve ülkenin silahlı kuvvetlerinin komutasını başkan Şükrü el Kuvvetli'ye devretmeyi reddetti. Mayıs 1945'te Suriyeliler milliyetçi gösteriler yapınca Fransızlar, Suriyelileri sindirmek için meclisi bastı, devlet dairelerine ateş etti, Şam'ın meskûn mahallelerini topa tuttu. Son Fransız askeri Nisan 1946'da Suriye'den ayrıldı.

6: Bu propaganda fotoğrafı, başında sarığıyla bir imam olduğu belli olan birinin komutası altındaki düzenli ve düzensiz birliklerin, Yahudi işgaline karşı Kudüs'ü koruduğunu göstermektedir.

7: Aslında 1948'de Filistinli savaşçılar memleketlerini savunabilecek durumda değillerdi. Eğitimsiz ve kötü silahlandırılmış birliklerin hiçbirinin 1948'de karşı karşıya geldikleri Yahudi birlikleriyle mücadele edebilecek muharebe deneyimi yoktu. Daha da kötüsü düşmanlarını küçümsediler ve İngilizlerin çekildiği 14 Mayıs'ta büyük bir mağlubiyet yaşadılar.

8: Temmuz 1952'de Mısır'da iktidara geldikten kısa bir süre sonra Mısırlı Hür Subaylar. 51 yaşındaki General Muhammed Necib (masanın arkasında oturuyor), yaş ortalaması otuz dört olan genç Hür Subaylar'ın tecrübeli devlet adamıydı. Yarbay Cemal Abdülnasır, (Necib'in sağında oturuyor) 1954'te Necib'i ev hapsine mahkûm etti ve başkanlığı devraldı. Nasır'ın sağ kolu Binbaşı Abdülhâkim Ömer ise Necib'in sağında ayakta. Cumhuriyet Mısırı'nın üçüncü başkanı Yarbay Enver Sedat ise soldan dördüncü sırada oturuyor.

9: Cezayir Milli Kurtuluş Ordusu (FLN)'nin lider kademesi, onları esarete götürecek Fas uçağına binmeden önce. Aslında Tunus'a giden DC-3 uçağının yolunu Fransız savaş uçakları kesmiş ve zorla Cezayir'in Oran şehrine inmesini sağlamıştı. Burada (soldan sağa) Ahmed bin Bella, Muhammed Hider ve Hocine Ait Ahmet tutuklandı ve Cezayir Savaşı bitene kadar hapsedildi. Fas Sultanı V. Muhammed'in oğlu Prens Mulay Hasan (sonrasında Kral II. Hasan oldu, burada üniformasıyla) Cezayirli devrimcileri uğurluyor.

10: Eski başkan Camille Chamoun'un destekçisi Hristiyan kadınlar, Lübnan Ordusu askerlerini ellerindeki süpürgelerle kışkırtırken. Kadınlar, Başbakan Raşid Keremi ve yeni başkan, C ral Fuad Şihab'ın iktidarını Temmuz 1958'de protesto ediyordu. Çıkan kavgada irçok kadının yaralandığı bildirilmişti.

11: Temmuz 1958, Irak Devrimi'nden sonra komünist etkileşime karşı Başkan Chamoun Amerika desteğini talep edince, Eisenhower Doktrini'ne başvuran tek ülke Lübnan olmuştu. Üç gün içerisinde Lübnan kıyılarına altı bin ABD askeri indi ve Beyrut ahalisinin tetkikine maruz kaldı. Sonunda Altıncı Filo'nun ve bahriye uçaklarının desteğiyle on beş bin ABD askeri Lübnan'a gelmişti. 25 Ekim'de tek bir kurşun atmadan geri çekildiler. [Orijinal başlık: Meraklı Lübnanlılar ABD askerlerinin dinlenmesini izliyor.]

12: Temmuz 1958'de Haşimi Krallığı'nı yıkan Irak Devrimi'nin liderlerinden biri de Albay Abdülselam Arif'ti. 14 Temmuz'da Ulusal Radyo İstasyonu'nu ele geçirip şaşkın Irak milletine Kral II. Faysal'ın öldüğünü ve Cumhuriyet'in ilan edildiğini anons etti. Bu fotoğrafta Arif Şii kenti Necef'te yeni hükümetin amaçlarını ve reformlarını açıklıyor. Arif sonrasında 1963'te Başkan Abdülkerim Kasım'ı devirerek Irak Cumhuriyeti'nin ikinci başkanı oldu.

13: İsrail Hava Kuvvetleri, Mısır, Ürdün ve Suriye havaalanlarına 5 Haziran sabahı yaptığı başarılı saldırılarla Haziran 1967 Savaşı'nı başlattı. Üç saatten daha kısa bir sürede İsrail, Mısır'ın savaş uçaklarının yüzde seksen beşini ve havaalanlarını kullanılamaz hale getirdi. Hava üstünlüğünü ele geçirdikten sonra İsrail Kara Kuvvetleri Sina, Batı Şeria ve Golan Tepeleri'ni ele geçirdi ve Mısır, Ürdün ve Suriye ordularını tamamen mağlup etti. Bu fotoğrafta İsrail askerleri Sina'daki yok edilmiş Mısır uçaklarını inceliyor.

14: İsrail'in Haziran 1967'de Batı Şeria'yı ele geçirmesi üç yüz binden fazla Filistinlinin Ürdün'e kaçmasına sebep oldu. Ürdün Nehri üzerindeki yol ve köprüler yıkıldığı için yolculuk daha da tehlikeli hale gelmişti. Mültecilerin çoğu sadece üzerlerinde taşıyabildikleriyle kaçabilmişti.

15: Leyla Halit, 1969'da Roma'dan kalkan bir TWA uçağını kaçırıp Şam'a indiren Filistin Halk Kurtuluş Cephesi'nin bir üyesiydi. Yolcuların ve mürettebatın tamamı hiçbir zarar görmeden bırakılmıştı. İsrailli bir havayoluna karşı gerçekleştirdiği ikinci operasyonu El-Al güvenlik personeli tarafından engellendi. Ortağı öldürülürken Londra'ya acil iniş yapan uçakta kendisi zapt edildi. İngiliz polisi tarafından tutuklandıktan sonra bir mahkûm değişim programıyla 1 Ekim 1970'te salındı.

16: Filistin Halk Kurtuluş Cephesi, Ürdün'ün başkenti Amman'ın doğusunda metruk bir havaalanı olan Dawson's Field'ı ele geçirdi ve adını "Devrim Havaalanı" koydu. 6-9 Eylül 1970 tarihleri arasında örgüt bir Amerikan TWA uçağını, İngiliz BOAC jetini ve bir Swissair uçağını kaçırıp "Devrim Havaalanı"na indirdi. Uçaklardaki 310 yolcu indirildikten sonra 12 Eylül'de uçaklar yok edildi. Operasyon Filistin davasına uluslararası ilgi çekmeyi başarırken, 1970-71 arasındaki Kara Eylül Savaşı'nda Kral Hüseyin'in Filistin hareketini Ürdün'den kovmasına neden oldu.

1: Muammer Kaddafi, genç bir yüzbaşıyken 1969'da Libya kraliyet ailesini deviren bir darbe yaptı ve onun yerine bir halk cemahiriyesi kurdu. 1970'te petrol endüstrisine meydan okudu ve üretimin, fiyatlamanın ve petrol yataklarının kârının ülkesinin kontrolünde olmasını sağladı. Diğer Arap petrol üreticileri onu izledi ve küresel ekonomik güçlerini artırdılar.

2: 6 Ekim 1973, akşamüstü saatlerinde Mısırlı birlikler Süveyş Kanalı'nı geçtiler ve Bar Lev Hattı'ndaki dayanıklı İsrail savunmasını geçtiler. Musevi Yom Kippur bayramında saldıran Mısırlılar İsrail'i gafil avladılar ve birkaç dakika içinde Haziran 1967 Savaşı'nda kaybettikleri Sina Bölgesi'ne bayraklarını diktiler. Arap dünyasının Yahudi devletine karşı yirmi yıl içinde kazandığı tek zafer buydu.

3: Bir hafta süren şiddetli çatışmadan sonra İsrail kuvvetleri toparlanmış ve Mısır ile Suriye'ye karşı saldırıya geçmişti. Mısır'ın 6 Ekim'de Bar Lev Hattı'nda açtığı yarmaları kullanarak Süveyş Kanalı'nı geçtiler ve kanalın öteki yakasındaki Mısır kuvvetlerini kuşattılar. Savaş beraberlikle bitti ve Mısır Başkanı Enver Sedat bunu politik avantaja dönüştürdü.

4: Ekim 1973 Savaşı'nda Arap petrol devletleri petrolü bir silah olarak kullandılar ve dünya ekonomisini altüst ettiler. İsrail'in savaş girişimini destekleyen ABD topyekûn bir ambargoya alındı. ABD Devlet Bakanı Henry Kissinger, Aralık 1973'te Arap başkentlerine yaptığı bir gezi sırasında Suudi Kral Faysal'la görüştü ve ABD'ye uygulanan ambargonun kaldırılmasını istedi ama başarısız oldu. Arap petrol devletleri en sonunda ambargoyu Mart 1974'te kaldırdı.

5: 13 Kasım 1974'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda konuşma yapan Filistin Kurtuluş Örgütü Başkanı Yaser Arafat, devlet başkanı gibi ağırlandı. İsrail delegasyonu protesto etmek amacıyla ön sıradaki koltuklarını boş bırakmışlardı. "Bugün bir elimde zeytin dalı, bir elimde kurtuluş savaşı veren birinin silahı var," dedi tıka basa dolu kurula. "Zeytin dalını düşürmeyin."

6: 1975-76'nın İç Savaşı sırasında Beyrut'un mahalleleri yerle bir olmuştu. Yine de bu on beş yıl sürecek acımasız bir çatışmanın ilk safhasıydı.

7: Enver Sedat Suikastı. 6 Ekim 1981'de Mısır Başkanı Enver Sedat bir suikasta kurban gitti. Başkanlığının doruk noktası olan 1973 Savaşı'nın yıldönümünü kutlamak için askerî geçit törenine üniformasını giyip katılmıştı. İsrail'le ayrı bir barış anlaşması yapmak için diğer Arap ülkelerini yüz üstü bıraktığı için izole edilmişti ve bu yüzden 1979'dan sonra bu geçit törenleri onun için daha da önemli olmuştu. Mısır Başkanı 6 Ekim 1981'de son geçit törenine üstü açık bir limuzinle katılmıştı.

8: Topçu kamyonlarından biri birden yoldan çıkıp silahlı adamlar her yere ateş etmeye başlayınca askerî geçit töreninin sıkıcılığı birden kesilmişti. Başkan Enver Sedat neredeyse hemen ölmüştü. Onu öldüren, Halid İslambuli adında bir İslamcıydı. "Firavunu öldürdüm!" diye bağırmıştı. "Ölmekten de korkmuyorum."

9: Temmuz 1982'de FKÖ savaşçılarını Lübnan'ın başkentinden sürme amacıyla İsrail'in gerçekleştirdiği Batı Beyrut kuşatması, savaşla harap olmuş Beyrut'ta eşi görülmemiş bir şiddet dalgası yarattı. Ağustosta ABD Başkanı Ronald Reagan araya girip ABD, Fransa ve İtalya birliklerinden oluşan uluslararası bir gücün gözetiminde FKÖ savaşçılarının geri çekilmesi için müdahil olunca İsrail kuşatmayı kaldırdı.

10: 22 Ağustos 1982'de Filistinli savaşçılar kamyonlara binip sürgüne gitmek için Beyrut Limanı'na doğru hareket ettiler. 1970-1971'de FKÖ Ürdün'den sürüldükten sonra Beyrut, İsrail'e karşı Filistinli silahlı direnişin merkezi olmuştu. İsrail'in kuşatmasından kurtuldukları için FKÖ zafer ilan etmiş ve Beyrut'tan Filistin bayrakları, Yaser Arafat'ın fotoğrafları ve silahlarıyla ayrılmışlardı.

11: Hâlâ kamplarda yaşayan 1948 Savaşı'nın Filistinli mültecileri, İç Savaş'ın şiddeti yüzünden onları suçlayan Lübnanlı Hristiyan milislere karşı savunmasızdılar. Yabancı birliklerin geri çekilmesi ve Maruni seçilmiş başkan Beşir Cemayel'in Eylül 1982'de suikasta kurban gitmesinden sonra Hristiyan milisler İsrail'in gözetiminde kamplara girdiler ve silahsız sivilleri Sabra ve Şatilla'da katlettiler. Fotoğrafta katliamın hemen ardından Sabra kampının yıkıntılarındaki bir mülteci görünmekte.

12: Sabra ve Şatilla'da yaşanan katliamlar, Amerikan, Fransız ve İtalyan birliklerin Lübnan'a dönmesine sebep oldu. Barış gücü olarak girdiler ama kendilerini Başkan Emin Cemayel'in Lübnan hükümetini destekleme kavgası içinde buldular. 23 Ekim 1983'te koordineli intihar bombacıları Fransız ve Amerikan kamplarını yerle bir etti ve bir anda 241 Amerikalı ve 58 Fransız askerini öldürdü. Fotoğrafta Amerikan askerleri, Beyrut Uluslararası Havaalanı yakınlarındaki Amerikan Üssü'nün yıkıntılarında kurtarma operasyonu düzenliyor.

13: 80'lerde Lübnan'ın Şiileri yeni bir güç olarak ortaya çıktı. 1983'teki Amerikan ve Fransız üslerine ve Lübnan'daki İsrail kuvvetlerine yapılan saldırılarla bağlantıları vardı. 1985'te İran'ın desteklediği, Hizbullah adında yeni bir örgüt ortaya çıktı. Milis kuvvetleri olarak Hizbullah İsrail'in Güney Lübnan'daki pozisyonunu zorladı ve 2000 yılında tek taraflı olarak geri çekilmelerini sağladı. Fotoğrafta bir grup imam, 1989'da Batı Beyrut'ta, Aşure Günü İmam Hüseyin bin Ali'nin şehadetini anarken Hizbullah üyelerine önderlik ediyor.

14: 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali, 1991 Körfez Savaşı'yla sonlandırıldı. Kara saldırısı başlamadan önce haftalarca hava bombardımanına tutulan Irak kuvvetleri, çevreye ve Kuveyt'in ekonomisine zarar vermek için 700 petrol kuyusunu bombaladı.

15: Kara savaşının vahşetinden kaçan Irak askerleri, çaresizce Kuveyt'ten kaçabilmek için kamyonlara ve otomobillere el koydu. Kuveyt'ten Irak'a giden 80. Karayolu'nda binlerce araç Amerikan uçakları tarafından yok edildi. Sonrasında buraya "Ölüm Karayolu" adı verildi. Orantısız güç kullanımı ve ölümler uluslararası kınamaya sebep oldu ve ABD Başkanı George H. W. Bush'un 28 Şubat 1991'de Çöl Fırtınası Operasyonu'nu bitirmesine sebep oldu.

16: Kuveyt'in özgürlüğünün hesaplanmayan sonuçlarından biri de İsrail ile Filistin arasında anlamlı bir barış sürecinin başlamasıydı. Norveç Dışişleri Bakanlığı'nın gözetimi altında başlayan iki taraflı gizli diplomasi Oslo Antlaşması'na dönüştü. İsrail ve FKÖ tarafından antlaşma imzalandıktan sonra, 13 Eylül 1993'te ABD Başkanı Bill Clinton'ın önünde Yaser Arafat ve İzak Rabin'in el sıkışmasıyla tarihi bir an yaşandı.

17: Oslo Antlaşması, Gazze Şeridi'nin ve Batı Şeria'daki Eriha şehrinin etrafındaki bölgenin yönetimini Filistin'e devrediyordu. Gazzeliler için Barış Antlaşması İsrail istilasının sonu anlamına geliyordu ve Eylül 1993'te binlerce insan kutlamak için sokaklara döküldü.

18: Oslo Antlaşması'nın İsrail-Filistin sorununa işe yarar bir iki devletli çözüm getirmekteki başarısızlığı, İslami Direniş Hareketi Hamas'a destek verilmesine sebep oldu. Hamas'ın destekçileri Mart 2005'te Batı Şeria şehri Nablus'ta, kurucuları ve ruhani liderleri Şeyh Ahmed Yasin'in (yukarıda) suikastının birinci yılında bir gösteri düzenlediler. 2006 yılında Hamas, Fetih'i geçmiş ve Filistin Yasama Konseyi'ndeki koltukların çoğunluğunu kazanmıştı.

"Fas'tan Yemen'e ve Irak'a uzanan zengin bir coğrafyanın tarihi. Bu eser bugünün dünyası hakkında bilmemiz gereken birçok şeyi açıklıyor."

SIMON SEBAG MONTEFIORE, *KUDÜS*'ÜN YAZARI

On altıncı yüzyıldaki Osmanlı fetihlerinden başlayan bu çığır açıcı kitap, Arap coğrafyasındaki Avrupa sömürgeciliği dönemini, Soğuk Savaş'taki süper güçlerin rekabetini ve günümüzdeki tek kutuplu Amerikan egemenliği dönemini anlatıyor. Arap dünyasının çalkantılı yıllarında yaşamış şahitlerin ve o yıllarda yazılmış eserlerin aktardıklarından yararlanarak yazılan *Araplar*, farklı sesleri bir araya getiriyor: politikacılar, entelektüeller, öğrenciler, erkekler ve kadınlar, şairler ve romancılar, ünlüler ve hiç tanınmayanlar.

Rogan'ın kitabı, Kuzey Afrika'dan Arap Yarımadası'na tüm Arap dünyasını ele alıyor. Arap kimliğinin Osmanlılıktan Araplığa ve Müslümanlığa evrimini incelerken, ulusal bağımsızlık, dış güçlerin hâkimiyeti, Arap-İsrail çatışması ve barış süreci, Abdülnasır ve Arap milliyetçiliğinin yükselişi, petrolün siyasi ve ekonomik gücü, seküler ve İslami değerlerin çatışması gibi konuları derinlemesine inceliyor.

"İslam dünyasının Batı'ya neden bir garezi olduğunu öğrenmek isteyen herkes *Araplar*'ı okumalı."

ALISTAIR HORNE

"Hem genel okuyucu için hem de Arap dünyasını araştıranlar için vazgeçilmez bir eser."

RAŞİD HALİDİ, COLUMBIA ÜNİVERSİTESİ

"Rogan, Arapların tarihini onların perspektifinden aktarıyor, çoğunlukla da Arapça kaynakları kullanmış. Bu çok etkileyici bir tarih ve Eugene Rogan da muhteşem bir iş başarmış."

AVI SHLAIM

www.pegasusyayinlari.com

ISBN: 978-605-299-202-9